5494

"TOWARD THE DESERT"

BY

V. DADRIAN

To:

Armenian State Library

"Bedagan Madenataran"

"Erevan"

423

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻՒ 1

ԴԷՊԻ ԱՆԱՊԱՏ

(ՓՐՑՈՒԱԾ ԷՋԵՐ ՕՐԱԳՐԷՍ)

9(47.925)
Տ-25

Գ Ր Ե Ց

ՎԱՀՐԱՄ ՏԱՏՐԵԱՆ

ԿՈՉՆԱԿ ՏՊԱՐԱՆ
ՆԻՒ ԵՈՐՔ
1 9 4 5

29076-52 Ա.Հ

2004

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм.ССР
ԱԱ. Ա. Մյասնիկյան
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

11094-57

Գիրքս կը Ձօնեմ Յիշատակին Հօրս՝

Ա Ր Մ Ե Ն Ա Կ Տ Ա Տ Ր Ե Ա Ն Ի

Եւ

Երկու Միլիոն Ազգակիցներուս

Որոնք Իննկան Գողգոթայի Ճամբուն Վրայ:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм.ССР
ԱԱ. Ա. Մյասնիկյան
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԾՆՈՂԱՑ ՀԵՏ՝ ՄԵԾ ՄՕՐ ԳԻՐԿՐ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ՝ ԵՐԲ ԿՐ ՏԵՆՋԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՈՒՈՐ ԸՆԿԱՎ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Գիտէ՞ք թէ ինչպէ՛ս կ՛ըլլայ եղնիկներու ոչնորդութիւնը: Անոնցմէ հարիւրաւորներ արդէն փակուած են դղեակի մը պուրակին մէջ: Որսորդներ կը պաշարեն անտառը, ու դարանակալ կը նստին փախուստի բոլոր ճամբաներուն վրայ: Երբ ամէն ինչ պատրաստ է, որսաշուներ եղնիկները կը հանեն իրենց բոյներէն ու կը հալածեն անտառին մէջ: Կենդանիները, որոնք չեն գիտեր թէ իրենց առջեւ պահուըտած որսորդներ կամ լարուած թակարդներ կան, կը փախչին իրենց սրունքներուն ամբողջ ուժովը:

Յանկարծ թուփերու մէջէն հրացանազարկ մը կը լսուի: Եղնիկներէն չորս-հինգ հատ կ'իյնան, մնացեալները սարսափահար ետ կը դառնան ու կը փախչին տարբեր ուղղութեամբ: Բայց դարձեալ կրակ կը բացուի իրենց վրայ: Մահացուօրէն վիրաւորուողները կ'իյնան, ողջ մնացողները կը շարունակեն իրենց խուճապահար փախուստը:

Այս անգամ անդունդ մը կը բացուի իրենց ոտքերուն տակ. ոմանք կ'իյնան հոն, ուրիշներ դարձեալ կը փախչին: Դարձեա՛լ կրակ, դարձեա՛լ թակարդ, դարձեա՛լ ջարդ եւ կոտորած...: Եւ ահա՛ իրիկունը՝ գետինը ծածկուած է մեռեալներով ու հոգեվարքի հոնդիւններուն մէջ գալարուող վիրաւորեալներով: Եթէ կան մի քանի ողջ մնացողներ, անոնք ալ կորսուած են անտառին թաւուտին մէջ՝ ահաւոր օրուան մը յիշատակը կուրծքերնին տակ՝ սրտաբեկ ողբալու իրենց սիրելիներուն մահը:

Գաղափար մը կազմելու համար Մեծ Եղեռնի մասին, կը բաւէ ընդլայնել պատկերը: Երեւակայեցէք ամբողջ Թուրքիան անտառ մը, եւ մօտաւորապէս երեք միլիոն հայերը՝ այդ անտառին եղնիկները: Թուրքիոյ բոլոր արիւնարբու ոճրագործները, աւազակները, հրոսակները, յեղուզակները (Թուրք, Քիւրտ, Լազ, Չերքէզ, Չէչէն, եւայլն) պաշարած են այս անտառը, ու դարանամուտ նստած՝ բոլոր ճամբաներու անկիւնը, գետերու եզերքը, ձորերու խորը, կիրճերու բերանը:

Ոստիկաններ բարակներու պէս՝ Հայերը կը հանեն իրենց տուներէն ու կը հալածեն դիպի արիւնածարաւ ոճրագործներուն գիրկը:

Եւ ահա՛ կը սկսի կոտորածը անխնայ եւ զարհուրելի:

Ժողովուրդը ահաբեկած՝ կը փախչի՛, կը փախչի՛, կը փախչի՛, իր հոգին ազատելու համար մի՛շտ կը փախչի՛, բայց ո՛ւր որ կը փախչի, թակարդներ կը բացուին ոտքերուն տակ, եւ կրակներ կը տեղան գլխուն վրայ:

Պատերազմը երբ կը վերջանայ, արդէն իսկ երկու միլիոն զոհ փոռած է գետնին վրայ: Եթէ կան վերապրողներ, անոնք ալ վիրաւոր եղնիկի նման հողմացրիւ կորսուած են աշխարհի չորս ծագերը, ապրուած օրերու զահանդական մղձաւանջը իրենց հոգիներուն խորը:

* * *

Հայ ժողովուրդին մարտիրոսագրութիւնը իր հարիւր հազար դրուագներն ունի:

Քաղաքներու, գիւղերու, ճամբաներու, ձորերու, խորխորատներու մէջ գազանային խժդժութեամբ խողխողուող մեր հայրերն ու եղբայրները՝ իրենց բստմնեցուցիչ պատմութիւնն ունին:

Գետերու եւ հորերու մէջ ջրահեղձ եղող, սրունքներէն երկուքի բաժնուող մեր անօգ ու անպաշտպան երախաները՝ իրենց ահասարսուռ պատմութիւնն ունին:

Իրենց պատուոյն համար պայքարող եւ իրենք զիրենք ժայռերէն վար գահավիժող մեր արիասիրտ եւ պատուախնդիր քոյրերը՝ իրենց ահաւոր պատմութիւնն ունին:

Անապատներու կիզիչ արեւին տակ, քաղցի եւ հիւանդու-

թեան ճիլաճներուն մէջ գալարուելով մեռնող մեր մայրերն ու որբերը՝ իրենց սքանչելագէմ պատմութիւնն ունին:

Մուք եւ խոնաւ զնտանիներու մէջ, անօրինակ տուայտանքներով նահատակուող մեր գրչի եւ գաղափարի եղբայրները՝ իրենց սահմռկեցուցիչ պատմութիւնն ունին:

Իրենց ազգակիցներուն կեանքն ու պատիւը պաշտպանելու համար թշնամի հորդաներու դէմ մարտնչող մեր անզուգական հերոսները՝ իրենց սխրալի պատմութիւնն ունին:

* * *

Մենք վերապրողներս սակայն ի՞նչ տուած ենք այդ արիւնաճերկ օրերու պատմութենէն: Մեր եղերաբախտ եղբայրներուն վատօրէն խողխողումը՝ իր դժոխային մանրամասնութեամբը, մեր բիւրաւոր ազգակիցներուն դիւցազնական ողբերգութիւնը՝ իր ապէխարշ դրուագներովը, մեր անմեղուէր հերոսներուն մղած օրհասական պայքարները՝ իրենց բովանդակ զարհուրանքովը՝ լրիւ եւ հարազատօրէն երբէք չներկայացուեցան մեզի:

Լրագիրներու մէջ հանի մը յօդուածներ, յուշեր, տպատրութիւններ, տպագրուած հանի մը գրքեր եւ գրքոյկներ, եւ ահա՛ մոռցուեցաւ բոլորը:

Մեր բազմահազար մեռելները բոպէ մը չէին կրնար տարակուսիլ թէ՝ այնքան շուտ պիտի մոռնայինք զիրենք:

Վաղը, երբ լրագիրները պիտի մաշին ու գրքոյկները թօշնած՝ իբրեւ անպէտ առարկայ պիտի նետուին մէկ կողմ, այո՛, վաղը, երբ վկաներն ալ անդարձ պիտի մեկնին այս անցաւոր աշխարհէն, գալիք սերունդը երբէք պիտի չգիտնայ թէ՝ ինչպէ՞ս նահատակուեցաւ եւ ողջակիզուեցաւ այս տառապաեալ ժողովուրդը՝ յամի Տեառն 1915–ին, եւ անոր յաջորդող գեհենային տարիներուն:

Վաղուան սերունդը: Բայց ի՞նչ կ'ըսեմ, մեր ժամանակակից սերունդը, որ բախտաւորութիւնն ունեցաւ կրակի գծէն

դուրս մնալու, ի՞նչ գիտէ այդ ահաւոր եղեռնի մասին՝ տարտամ եւ տմոյն ընդհանուր պատկերէ մը զատ:

* * *

Սոյն օրագրութիւնս հրատարակութեան տալով, նպատակ չունիմ ընդհանուր պատմութիւնն ընելու այն արիւնազանգ նախնիքին, որ ի գործ դրուեցաւ Հայ ժողովուրդի գլխուն՝ պատերազմի ամբողջ տեւողութեանը: Այդ՝ պարտականութիւնն է ապագայ պատմագրին, որ վերապրողներուս վկայութենէն օղակ առ օղակ պիտի վերակենդանացնէ Ոճիրը՝ իր բոլոր խստմնելի ծալքերովը:

Բայց նկատելով որ օրագիրս կը բովանդակէ ո՛չ միայն իմ ապրածներս, այլ ե՛ւ *տեսածներս* ու *լսածներս*, կը կարծեմ թէ անոր ընթերցումը պիտի կրնայ դոյզն գաղափար մը տալ այն անլուր ողբերգութեան մասին, զոր Հայը ապրեցաւ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, արհաւիրքի այդ սեւ օրերուն:

Վ. Տ.

Յ.Գ.—Այս առթիւ պիտի ուզէի փոքրիկ լուսաբանութիւն մը տալ օրագրիս կազմութեան ու բովանդակութեան մասին:

Նախ ըսեմ որ ան գրուած է 15 տարեկան պատանիի մը կողմէ, եւ այդ իսկ պատճառով կը տարբերի Մեծ Եղեռնի մասին ցարդ հրատարակուած միւս բոլոր գրքերէն, որոնք առանց բացառութեան գրուած են չափահաս մարդոց կողմէ:

Երկրորդ՝ գրուած է օրը օրին, պատահած դէպքերու անմիջական տպաւորութեան տակ, եւ ո՛չ թէ տարիներ ետք յիշողութեամբ:

Երրորդ՝ կ'ընդգրկէ պատերազմի ամբողջ տեւողութիւնը եւ անոր յաջորդող վերադարձի շրջանը, միենչդեռ նման գործեր կը ծանրանան առաւելապէս 1915–ի դէպքերուն վրայ՝ թուրքիկ ակնարկ մը նետելով միայն 1916–ի, 1917–ի, 1918–ի

եւ 1919–ի առաջին կիսուն վրայ, որովհետեւ սակայն նուազ խռովայոյզ չեն եղած Հայ ժողովուրդին համար:

Օրագրութիւնս իր բնագրին մէջ գրած եմ ամփոփ՝ թուղթի չգոյութեան պատճառաւ: Յետոյ 1919–22 տարիներուն, ցօթերս ընդարձակած եմ Պոլսոյ մէջ՝ զայն հրատարակելու առաջադրութեամբ, ինչ որ սակայն կարելի չէ եղած բաղաքական պայմաններու փոփոխութեան հետեւանքով:

Նոյն այդ տարիներուն Պոլսոյ մէջ գրած եմ օրագրիս մէջ յիշուած տասը պատմութիւնները, տարագրութեան ընթացքին իմացածս հարիւրաւոր մանրադէպեր իրարու ետ բերելով եւ անոնց ամբողջութենէն հիւսելով նոր պատմութիւն մը՝ կեդրոնական հերոսի մը շուրջ: Ըրածս սխալ էր թերեւս, բայց այդ ատենուան պատանիի խելքովս՝ աւելի հետաքրքրուած եմ Թուրքին Հայուն ըրածովը, քան թէ Հայուն ո՛վ կամ ո՛ւրտեղացի ըլլալովը:

Մինչեւ 1936 Յուլիս, Պոլսէն մեկնելուս թուականը, օրագրութեանս վրայ ակնարկ մը նետելու պատեհութիւն չեմ ունեցած: Հետագային «Պայքար»ի մէջ իրրեւ թերթօն հրատարակելու ատեն զայն ենթարկած եմ բերականական սրբագրութեան, առանց իմ կողմէ նոր բան մը աւելցնելու:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԴԷՊԻ ԱՆԱՊԱՏ

«Քի՛չ են Հայաստան, զոր չարչարանքներդ, քիչ են զոր տանջանքներդ. դեռ կանգուն են զոր քաղաքներդ, դեռ կանգուն են զոր տաճարներդ. դեռ հարսի եւ փեսայի ձայներ կը լսուին ի քեզ, դեռ տղան օրրանի մէջ կը ճուայ, դեռ հուրը վառարանին մէջ կը ճարճատէ, դեռ մուխը երդեաց վրայէն կը բարձրանայ, դեռ զոր որդիքդ բարձրավիզ կը քալեն, դեռ երկաթը իրենց ձեռքին ու մէջքին վրայ կը փայլի, դեռ սպասաւորները իրենց զլխուն վրայ կը ճաճանչէ, դեռ զոր ալքիկներդ ծիրանիներով կը զարդարուին, դեռ նոցա վզին վրայ ոսկի մանեակ եւ թեւերնին ապարանջաններ կը նշուլեն: Բայց այդ ամէնուն վերջն է. զոր քաղաքներդ պիտի անմարդանան, զոր չէնքերդ անչէն պիտի մնան, զոր տաճարներդ կիսակործան, զոր տուներդ անկենդան՝ ուրախութենէն եւ հարսանեաց ձայներուդ՝ ողբերու եւ լալերու ձայներ պիտի յաջորդեն, զոր դէնքերուդ չհամմանց՝ չղթաներու ձայներ, զոր մանեակներուդ եւ ապարանջաններուդ հնչմանց՝ գերութեան խարազաններու ճարճատմունք: Ա՛խ, զոր կարիճներդ գերի՝ իրենց երկրին մէջ, գերի օտարութեան մէջ. զոր աղջիկներդ ազախին՝ իրենց հայրենի տան եւ դառն պանդխտութեան մէջ. երբ Արեւելք երեսդ դարձնես՝ թշնամի պիտի դառնես, երբ Արեւմուտք դառնաս՝ թշնամի պիտի տեսնես. օդնութիւն պիտի խնդրես՝ նախատինք, արհամարհանք պիտի դտնես. երկինք աչքերդ պիտի դարձնես՝ նա կայծակ եւ կարկուտ քեզի պիտի տեղայ. զոր զաւակներդ նաեւ չատ անգամ եղբայրասպան՝ իրենց մօր սիրտը պիտի վիրաւորեն:»

«ԵՐԿՈՒՆՔ Թ. ԴԱՐՈՒ» — ՅԵՐԵՆՑ

11 Մայիս, 1915

Ինձի այնպէս կը թուի թէ՝ այլեւս ատենն է որ սկսիմ դրելու օրագիրս, զոր երկար ժամանակէ ի վեր մխքս դրած

եմ: Ազգային տեսակէտով մեր դպրութիւնը երբէք չէ վտանգուած այնքա՜ն, որքան այս տագնապալի օրերուն: Մութ է ներկան եւ անորոշ՝ ապագան: Օրերը յղի են ճակատագրական պէպքերով:

Նախ քան այդ դէպքերու նկարագրութիւնը, կը կարծեմ թէ աւելորդ չ'ըլլար յետահայեաց ակնարկ մը նետել դէպի անցեալը:

* * *

Ծնած եմ 17/30 Ապրիլ, 1900–ին Զօրումի մէջ:

Զօրում Անգարայի նահանգին մէջ 30 հազար բնակչութեամբ վաճառաշահ քաղաք մըն է:

Հայ գաղութը հազիւ վաթսուն–եօթանասուն տարուան պատմութիւն մը ունի: Գաղթած է մասամբ Կեսարիոյ եւ Եօզկաթի շրջակայքէն, մասամբ ալ Մարզուանի եւ Ամասիոյ կողմերէն: Ներկայիս կը հաշուէ 150 ընտանիք. ունի եկեղեցի եւ երկու դպրոց՝ մին մանչերու, իսկ միւսը աղջկանց յատուկ:

Ծնողքս բնիկ Կէմիրցի են: Կէմիրը՝ Կեսարիայէն ժամ մը հեռաւորութեամբ՝ թալասի մօտ գիւղաքաղաք մըն է: Հայրս տեղւոյն երեւելիներէն՝ տարիներէ ի վեր Մէճլիսի Իտարէի անդամ՝ (*) խիստ յարգուած եւ պատուբուած անձնաւորութիւն մըն է. կը զբաղի արմաւիքի, բուրդի, ափիոնի եւ այլ տեղական արտադրութեանց մեծաքանակ առուծախով՝ Թուրքի մը ընկերակցութեամբ:

Մոյն տողերը գրած առենս տակաւին նոր լմնցուցած եմ 15 տարիքս: Անցեալ տարի թէեւ աւարտած եմ տեղւոյս նախակրթարանը, բայց այս տարի ալ կը յաճախեմ դպրոց՝ վարժարանի վերջին կարգին վրայ բացառաբար կարգ մըն ալ աւելցած ըլլալուն համար:

(*) Սահմանադրութենէն ետք՝ բազաքին բնակչութեան կողմէ միաձայնութեամբ նահանգային երեսփոխան ընտրուած է, սակայն հրաժարած՝ անձնական գործերուն պատճառաւ:

Ի՜նչ տարօրինակ է բախտի խաղերը: Անցեալ տարի երբ հայրս վերադարձաւ Եւրոպա կատարած իր ճամբորդութենէն, մեզի յայտնեց թէ մտադրութիւն ունէր Թուրքիոյ մէջ գործերը հաչուեյարդարի ենթարկելով՝ ընտանեօք Ֆրանսա փոխադրուելու: Իր փափաքն էր որ ես Ֆրանսական բարձր վարժարանի մը մէջ ուսանէի եւ ելեկտրագէտ ըլլայի: Նոյն իսկ այդ նպատակով ան Մարսէյլի մէջ, իր մէկ բարեկամին թելադրութեամբ դիս դպրոց մըն ալ արձանագրել տուած էր: Սակայն իր վերադարձէն ճիշդ ամիս մը առքը ընդհ. պատերազմին պայթիլը՝ մեր բոլոր ծրագիրները ջուրը ձգեց ու ես հիմա փոխանակ Ֆրանսա բարձրագոյն վարժարան երթալու՝ կը յաճախեմ գարձեալ մեր Ազգային Ամէնեան վարժարանը:

Ընդհանուր պատերա՜զմ...

Տարի մը չէ անցած դեռ, բայց ի՜նչ դէպքեր եւ վերիվայրումներ պատահած են անկէ ի վեր: Առաջին պահուն որ լսեցի պատերազմի լուրը, կարծէք թէ նախազգացումն ունեցայ այս օրերու:

Լաւ կը յիշեմ զոյժը, զոր հայրս ընդհանուր զօրակոչի օրը տուաւ մեզի: Դպրոցական արձակուրդէ ետք՝ օգոստոսութեան համար գացած էինք մեր այգին, որ քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Ուրիշ տարիներ գիւղագնացութեան համար ընդհանրապէս կ'երթայինք քաղաքէն մէկ երկու օր հեռու տեղեր, ուր օգտաուն անտառներ, հանքային ջուրեր կամ ջերմուկներ կը գտնուէին, բայց անցեալ տարի բացառաբար գացած էինք այդին, հոն կառուցուած մեր նորաշէն տանոցը վայելելու, եւ մխեւնդն առնն գիւրութիւն ընծայելու համար հօրս, որ ամէն օր գործի բերմամբ քաղաք իջնելու պարտաւորութեան տակ կը գտնուէր:

Երկու շաբաթ անցած չէր դեռ: Իրիկուն մը բոլ տան տոմրականին, երկու քոյրերս եւ եղբայրս [illegible]
գացած էինք մօտակայ լուրը՝ հօրս քաղաքէն վերադարձը դիտելու համար: Հայրս խիստ ճշտապահ էր, եւ ընդհանրապէս

այդ պահուն կ'երեւէր ճամբուն հեռաւոր ծայրը՝ իր աչխոյ ձիուն վրայ նստած: Տեսնելով մեզ՝ ան ձեռքով կը բարեւէր ու սրարշաւ կը հասնէր մեր քովը: Յետոյ ձիէն կ'իջնէր ու մեզ կարգաւ համբուրելէ ետք՝ մեր իւրաքանչիւրին յարմար նուէր մը կուտար, ու մեր ձեռքէն բռնած՝ կը վերադառնար այդի, մայրիկիս եւ մեծ մօրս քով:

Այդ իրիկուն սակայն, վայրկեաններ կը սահէին, օրը կը տարաժամէր ու ոչ ոք կ'երեւէր ամայի ճամբուն վրայ: Վրդոված կը սպասէինք տակաւին, երբ յանկարծ կը նշմարէինք հայրս, որ օտար ձի մը հեծած կուգար, բայց մեզ տեսնելուն՝ ո՛չ կը բարեւէր, ոչ ալ կ'արշաւէր:

Կասկած չկար թէ բան մը պատահած էր: Սրտատրոփ կը սպասէինք իր մօտենալուն: Ահա՛ վերջապէս ան կը հասնէր մեզի ու կ'իջնէր ձիէն: Մոայլ էր դէմքը, եւ անսովոր թախիծ մը կար աչքերուն խորը: Առաջին անգամ ըլլալով մեր կեանքին մէջ հայրս կը տեսնէինք այդպէս ընկճուած, եւ անոր այդ վիճակը, կարծէք մօտալուտ վտանգի մը սարսուռովը կը համակէր մեր մանկունակ հոգիները:

Պատասխանելով մեր հարցման՝ հայրս կ'ըսէր թէ զօրակոչ յայտարարուած էր, եւ նոյն օրն իսկ մեր ձին գրաւուած կառավարութեան կողմէ:

— Հա՛յր, ի՞նչ է զօրակոչը, կը հարցնէինք անձկագին:

— Պատերազմի պատրաստութիւն է, կը պատասխանէր հայրս:

Յետոյ այդիի մեր տունը՝ բացատրելէ ետք օրուան կացութիւնը, այսպէս կը վերջացնէր ան իր խօսքը·

— Այս տարի օգափոխութեան համար այլեւս չենք կրնար հոս մնալ: Զինուորական վախճտականներ հանդիստ չեն ձգեր ո՛չ անցորդները, ոչ ալ դիւղացնացութեան զացած ընտանիքները: Պէտք է որ քաղաք իջնենք:

Ուստի հետեւեալ օրն իսկ բացօթեայ կեանքի բոլոր հաճոյք-

ները ձգած՝ կը ժողվէինք մեր կարասիները եւ անփառունակ կը վերադառնայինք տուն:

Անօրինակ եռուզեռ մը կար քաղաքին մէջ: Թմբուկները խլացուցիչ աղմուկով մը կը թնդացնէին փողոցները, մինչ մունետիկներ իրենց սուր ձայներովը զինուորագրութեան կը հրաւիրէին 21–էն 45 տարեկան եղող բոլոր այրերը:

Անմիջական վտանգ չէր սպառնար մեր ընտանիքին, որովհետեւ ես 14 տարեկան էի, իսկ հայրս 47, բայց ուրախ չէինք: Կարծէք թէ ահաւոր երկրաշարժ մը կը ցնցէր մեր երջանկութեան հիմերը:

* * *

Ահա՛ այդ օրէն ի վեր կորսնցուցած ենք մեր մտքի խաղաղութիւնը:

Դէպքերը, մին միւսէն մտահոգիչ, կը յաջորդեն իրարու: Օրէ օր ա՛լ աւելի վատթարացող կացութիւնը մեզի ենթադրել կուտայ թէ՝ տակաւին սկիզբն ենք երկանց:

Այն ինչ որ կը պատահի այսօր, մենք արդէն դուշակած էինք, երբ անցեալ տարի Թուրքիա մասնակցած էր պատերազմին:

Զինուորներու դէպի ճակատ մեկնելու օրն էր: Ամբողջ քաղաքին բնակչութիւնը թափուած էր զօրանոց, զացողներուն բարի ճանապարհ մաղթելու համար: Մենք ալ զացած էինք, որովհետեւ մեկնող զինուորներուն մէջ չատ մը ազգակիցներ ունէինք:

Աղօթքներ ու մաղթանքներ ըլլալէ ետք՝ ճառեր կը խօսէին կառավարիչը, Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան նախագահը եւ երիտասարդ սպայ մը, որուն հետեւեալ խօսքը պաղ ջուրի ազդեցութիւն կ'ընէր ներկայ եղող քրիստոնեայ հասարակութեան վրայ·

— Մենք կ'երթանք կռուելու, եւ առաջ Աստուած՝ պիտի ջախջախենք գլուխները այն բոլոր կեավուրներուն, որոնք թշնամի են մեր հաւատքին ու հայրենիքին:

Հանդէսէն եաք հայրս,—որ զօրակոչէն ի վեր Զորումի զօրաբանակին պարենաւորման գործը յանձն առնելուն համար բացառիկ պատիւով մը կառավարիչէին քով նստած էր —,երբ այս վերջնոյն դիտել կուտար թէ պէտք չէր թոյլատրել նման ճառ մը, կառավարիչը ցաւ կը յայտնէր եղած անփափկանկատութեան համար, եւ վստահութիւն կուտար թէ յառաջիկային պիտի չկրկնուէին նման խօսքեր:

Սակայն նոյն խօսքերը դարձեալ կը կրկնուէին ճիհատի հռչակման օրը, եւ այս անգամ աւելի բացայայտ ակնարկութեամբ: Այդ օրը հաւաքոյթ կար Ուլու ճամիի մէջ, ուր հրաւիրուած էին նաեւ քաղաքին հայ եւ յոյն երեւելիները: Հոն ճառախօսները դարձեալ կը պոռային թէ քրիստոնեաները տարբերութիւն չունէին իրարմէ, եւ ի՛նչ ազգի ալ պատկանէին՝ անոնք ոխերիմ թշնամիներ էին մահմետական Թուրքին:

Ներկաներէն մոլեռանդ Թուրք մը, այս խօսքին վրայ կը հարցնէր առենախօսին.

— Ուրեմն ինչո՞ւ կը սպասենք: Սկսինք նա՛խ ներսի կեավուրները մաքրելէ, յետոյ դրսի...:

* * *

Հիմա կը տեսնենք թէ արդէն իսկ սկսած են գործի:

Իբր թէ Զէյթունի Հայերը ըմբոստացած են կառավարութեան դէմ ու զանգուածային ջարդ տեղի ունեցած է հոն: Նոյն խօսքերը նաեւ Վանի Հայոց մասին: Որքա՜ն ստոյգ են այս լուրերը չենք դիտեր, բայց մեծ դերապրդութիւն մը կը նշմարենք Թուրքերու մէջ:

Սա ստոյգ է որ մասնակի սպանութիւններ եւ խժդժութիւններ ամէն օր տեղի կ'ունենան գաւառի հեռաւոր անկիւնները մէջ:

Պոլսոյ հայ մտաւորականներու ձերբակալման եւ աքսորման լուրն ալ ստուգուած է:

Այսօր կը լսենք թէ՝ մեծ քաղաքներու մէջ կազմուած են պատերազմական առեաններ, ուր պիտի դատուին Հայոց

աչքառու մեծերը, եւ մահուան պիտի դատապարտուին ամէն անոնք, որոնք հեռուէն կամ մօտէն յարաբերութիւն ունեցած են հայ կուսակցութեանց հետ:

Փրթա՜ծ է փոթորիկը:

Մահուան սարսուռը պատած է բոլորիս սրտերը:

Կը զգանք թէ ահռելի ազէտ մը կը սպառնայ մեր գոյութեան. բայց ի՞նչ կրնանք ընել: Նման սպանդանոցի մէջ վիճակուած ոչխարներու՝ անզօր ենք մեր ճակատագրէն խուսափելու:

* * *

24 Մայիս 1915

Այսօր կիրակի ըլլալուն համար դպրոցը գոց էր: Զարմիկս Արամի հետ այդի գացած էի, վերադարձիս իմացայ որ ձերբակալեր էին հայրս եւ քաղաքիս երեւելիներէն Բարսեղ Թապիպեանը՝ կեսարիոյ պատերազմական առեանին ղրկելու համար: Լուրը սարսռացուց զիս, թէեւ անակնկալ մը չէր, նկատելով որ օր ըստ օրէ կը սաստկանար Հայոց դէմ հալածանքը:

Անմիջապէս վազեցի բանտը: Հայրս իր պաղարիւնութիւնը չէր կորսնցուցած, սակայն ակներեւ էր ներքին վրդովումը: Ըսաւ որ վաղը առտու կանուխ պիտի տարուէին կեսարիա:

Իրիկունը հայրս կառավարիչէն արտօնութիւն առնելով տուն եկաւ, գիշերը անցնելու համար: Հօրս եւ Թապիպեանի ձերբակալման լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուած էր քաղաքին մէջ՝ խոր յուզում առթելով Թուրք եւ քրիստոնեայ տարրերու մէջ: Գիշերը մեր տունը լեցուեցաւ ազգականներով եւ ծանօթներով:

Ինչո՞ւ եղած է այս ձերբակալութիւնը. ո՛չ ոք կրնայ որոշ կարծիք մը յայտնել: Շատեր կը վերագրեն հօրս անցեալ տարի Եւրոպա ըրած ճամբորդութեան: Ուրիշներ՝ այն իրողութեան թէ՝ հայրս Զորումի մէջ հիմնած էր Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղ մը, ուր ամէն յաչս կառա-

1094-Տ

ՀԱՅԿԱՆ ՍՍՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ZUUՈ-Арм.ССР
им. А. Мясникяна

վարութեան կրնար վտանգաւոր կազմակերպութիւն մը նկատուիլ Պօղոս Նուպար Փաշայի կողմէ հովանաւորուած ըլլալուն պատճառաւ:

Կան նաեւ ուրիշ ենթադրութիւններ ալ: Հայրս ձեռքի տակէ կ'օգնէր քաղաքս դանուող ռուս գերիներուն եւ ռուսահայ քաղաքական աքսորեալներուն, որոնք խիստ անճոռնի վիճակի մը մէջ կը դանուին: Սամսոնի ռուսական հիւպատոսն ալ յարաբերութեանց խզման վրայ՝ ցամաքի ճամբով Պոլիս եւ անկէ իր հայրենիքը մեկնելու առեն մեր տունը իջեւանած էր: Իսկ Մարզուանէն վտարուող Յիսուսեան կրօնաւորներուն Զօրումէն անցած առեններին՝ հայրս նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւն ըրած էր. արդեօք ասո՞նք են իր ձերբակալման պատճառը:

Բայց մարդասիրական ազնիւ ժեսթ մը կարելի՞ է քաղաքական յանցանք նկատել, մանաւանդ որ հայրս իր նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը կ'ընծայէ ամէնուն, առանց ազգի եւ կրօնի խտրութեան: Վկա՛յ Կարմիր Մահիկի, Նաւատորմի Հանգանակութեան, Զինուորական Պիտոյից Գրասման, եւայլնի արձանագրութիւնները, որոնց ամէնուն գլուխը կը դանուի հօրս անունը, հակառակ անոր որ հօրմէս չատ աւելի հարուստ եւ դիրքի տէր Թուրքեր կան Զօրումի մէջ:

Բարեբախտութիւն մըն է որ մեր քաղաքը հայ քաղաքական կուսակցութիւն չկայ, եւ հայրս անոնցմէ մէկուն չի պատկանիր, թէեւ սրտով ու քակով միշտ հետը եղած է ամէն անոնց, որոնք աչխատած են Հայ ազգի բարիքին համար:

Վերջ ի վերջոյ կը համոզուինք թէ իր ձերբակալման միակ պատճառը՝ իր Հայ եւ քաղաքի երեւելիներէն ըլլալն է:

* * *

25 Մայիս 1915

Առաւօտեան տեղատարափ անձրեւ կը տեղար, երբ երկու ձիաւոր ոստիկաններու հսկողութեան տակ դուռ կառք մը կանգ առաւ մեր դրան առջեւ: Հայրս եւ իր ընկերը մեղմէ

հրաժեշտ առնելէ եւոք մտան կառքին մէջ ու ճամբայ ելան:

Ճամբան կ'անցնէր մեր դպրոցի առջեւէն: Մինչեւ հոն ուղեկցեցայ իրենց: Ապա երկրորդ եւ վերջնական հրաժեշտ մը, ու կառքը դնաց երկու ձիաւոր ոստիկաններու մէջտեղ: Դիտեցի զայն մինչեւ որ կտրուեցաւ տեսողութենէս: Ցետոյ դպեցի հնծկլուածքներս եւ մտայ դասարան:

* * *

2 Յունիս 1915

Զօրումի լեռներուն վրայ տարիներէ ի վեր տպատակող Եուսուֆ անունով հրոսակ մը կար: Կառավարութիւնը երկար առեն դրաղած էր ձերբակալելու համար զայն, բայց միշտ ձախողութեան մատնուելով՝ հարիւր ոսկի խոստացած էր անոր գլուխը բերողին: Վերջերս հրատարակուած օրէնքով մը նեղման արժանացած են այս կարգի յեղուզակները, պայմանաւ որ անոնք արձանագրուին չէթէական խումբերու մէջ:

Մեր թուրք դրացիներէն մէկն էր այս լուրը տանողը Եուսուֆին, որ քանի մը օր վերջ քաղաք իջաւ եւ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ կառավարիչին կողմէ: Ինչ յետոյ բանտէն արձակուեցան նաեւ ցկեանս դատապարտուած արիւնարբու ոճրագործներ, որոնք Եուսուֆի հրամանատարութեան տակ կազմեցին չարդարարներու բանակ մը:

Այս չարագործները խիստ չփացած իրենց չնորհուած ներումէն՝ կը չրջագայէին քաղաքին մէջ, անպատիժ ծեծելով եւ անարգելով Քրիստոնեաները, եւ երբեմն ալ սպառնագին յայտարարելով թէ՝ իրենք բանտէն ազատ արձակուած էին Հայերը բնաջինջ ընելու համար: Վերջերս ասոնք սկսած էին մեր դպրոցին չուրջ դեգերիլ եւ յարձակումներ ընել տղոց վրայ: Այդ պատճառաւ այսօր ժամը 2–ին տնօրէնը սրահին մէջ հաւաքեց աշակերտութիւնը, ու հինգ վայրկեանի չափ կացութեան մասին խօսելէ եւոք՝ ըսաւ որ դպրոցը կը փակէր եւ այդ վայրկեանին իսկ երթայինք մեր տուները: Միեւնոյն

աեն ան պատուիրեց մեզի որ յետ այսու փողոցներու մէջ չատ չթափառէինք:

Բոլորս յուզուած ոտքի ելանք ու վերջին ակնարկ մը նետելէ ետք նստարաններուն ու սեւ տախտակներուն վրայ, մեկնեցանք՝ դիրքերն ու տետրակները պինդ սեղմած մեր թեւերուն տակ:

* * *

17 Յունիս 1915

Կարելի չէ նկարագրել յուզումն ու սարսափը այն երեք չաբթուան, որ անցաւ հօրս ձերբակալումէն ի վեր:

Ամէն օր կը լսէինք կեսարիոյ մէջ կախաղան բարձրացողներու մասին, ու սոսկումով կը կարդայինք անոնց անուններն թէ մի գուցէ հայրս ալ անոնց մէջը ըլլար:

Հօրմէս մէկ անգամ նամակ ստացած էինք, ուր երկու տողով կը տեղեկացնէր իր եւ ընկերոջ կեսարիոյ բանտը ըլլալնին: Երկար չէր գրած ան, կ'երեւի գրաքննութենէ վախնալուն համար: Սակայն նամակին մէջ յոյս կը յայտնէր թէ ի մօտոյ ազատ պիտի արձակուէր հաստատելով իր անմեղութիւնը:

Յոյսի, վախի եւ սպասումի մէջ օրերը կ'անցնէին, երբ այսօր մեր վաճառատան պաչտօնեաներէն մին վազելով եկաւ աւետելու թէ՝ հայրս ազատ արձակուած էր ու կը վերադառնար Զորում:

Իրիկունը նորէն հօրս գացած օրուան պէս հեղեղանման անձրեւ կը տեղար, երբ դուռ կտուքը կանգ առաւ մեր դրան առջեւ: Իր ընկերը չկար. անիկա տակաւին կը սպասէր կեսարիոյ բանտին մէջ:

Հօրս ձերբակալման պատճառը՝ իբրեւ քոմիթաճի ամբաստանուած անձի մը տունէն գրաւուած թուղթերուն մէջ սա տեսակ արձանագրութեան մը գտնուիլն է.«Զորում, Արմենակ Տաւրեանի վճարումը՝ 25 ոսկի»: Ինչպէս նաեւ իր Եւրոպա կատարած ուղեւորութիւնը, որուն քաղաքական նպատակներ վերագրուած են—իբրեւ թէ Պօղոս Նուպար փաշայի հետ տեսակցելու գացեր է, եւայլն:

Հայրս յայտնելէ ետք թէ՝ այդ քոմիթաճի նկատուած անձը վաճառական էր, եւ իր վճարումը՝ պարզ փոխպիր մը, ինչպէս նաեւ ապացուցանելէ ետք թէ իր Եւրոպա կատարած ճամբորդութիւնը առեւտրական նկատումներով եղած էր — մեր նորահաստատ ալիւրի գործարանին համար մեքենաներ գնել — կրցած էր օձիքը ազատել: Այսու հանդերձ իր ազատ արձակման նպաստած էր նաեւ պատերազմական տեսանի անդամներուն մէջ իր մտերիմ մէկ բարեկամին ներկայութիւնը, ինչպէս նաեւ կարմիր ոսկիներու կատարած փրկարար դերը:

Մեծ եղաւ ուրախութիւնը քաղաքին մէջ, երբ լսուեցաւ որ հայրս անպարտ արձակուելով վերադարձած էր քաղաք: Ասով կը հերքուէր տեղացի Թուրքերուն Հայոց վերագրած այն ամբաստանութիւնը թէ՝ «իրենց ամէնէն լաւ նկատած անձը եթէ հայրենադաւ էր, ո՞վ գիտէ, ի՛նչ էր հասարակ ժողովուրդը»:

Հայրս գիշերը պատմելով չկրցաւ լմնցնել այն չարչարանքներն ու խժդժութիւնները, որոնց ականատես եղած էր կեսարիոյ բանտին մէջ:

Հարիւրաւոր բանտարկեալներ լեցուցած էին սենեակի մը մէջ, որ հազիւ կրնար քսան հոգի պարունակել: Գետինը թաց, պատերը խոնաւ, ձեղունը ծածկուած սարդի ոստայններով եւ փոշիով:

Իրենց քովը կը գտնուէր տանջարանը, ուրկէ աւտուընէ մինչեւ իրիկուն կը լսէին ծեծի եւ չարչարանքի տակ հեծեծող իրենց ընկերներուն սրտակեղէք ճիչերն ու աղաղակները: Անոնք կը համբէին եաեւ եաեւի երկու–երեք հարիւր գաւազանի հարուածներ՝ միայն մէկ մարդու ոտքին վրայ: Կը լսէին իրենց տարաբախտ եղբայրներուն աղիողորմ ճիչերու մէջ տապլտկիլն ու գալարուիլը, երբ հրաչէկ երկաթներ կը փակէին անոնց մերկացուած կուրծքերուն վրայ, երբ գամեր

ու ասեղները կը խրուէին անոնց մարմիններուն ամենազգայուն մասերուն մէջ, երբ խաչուած հաւկիթներ կը դրուէին անոնց վիրաւոր անութներուն տակ:

Այս աղէկաուր լացերու եւ կոծերու մէջ՝ անոնք կը նբաւէին սպասելով իրենց կարգին:

Կը բացուէր դուռը: Տանջուածներ կխամեռ եւ անճանաչելի վիճակի մէջ կը նետուէին ներս, մինչ ուրիշ նոր զոհեր կը տարուէին դուրս՝ իրենց կարգին խոչտանգուելու եւ չարչարուելու համար:

Զարհուրելի բան էր տեսնել չուրջդ մարդիկ — ո՛ր մէկուն գլուխը պատռած, դէմքը ուռած, աչքերը դուրս պորթկացած. ո՛ր մէկուն ոտքին եւ ձեռքին եղունգները քաշուած. ո՛ր մէկուն մարմինը վէրքերով եւ այրուացքներով ծածկուած — որոնք լուռ կը հեծեծէին, մինչ ուրիշներ հոնդիւններու մէջ կ՝աւանդէին իրենց հոգին:

Գիշերը յանկարծ բանտին դուռը կը բացուէր եւ ոստիկան մը կը մտնէր՝ ձեռքը խոշոր թուղթ մը բռնած: Ծանր ծանր ան կը կարդար անուններ ու կը հրամայէր որ, անունները կարդացուած անձիք դուրս ելլեն: Շատեր քնացած՝ տեղեկութիւն չունէին իրենց վիճակուած դժբախտութենէն, կ՝արթնցնէին զանոնք: Ուրիշներ վիրաւոր՝ չէին կրնար իրենց տեղէն չարժիլ, բանտապահներ քաշքշելով կը տանէին դուրս:

Բանտի մէջ մնացողները ո՛չ մէկ կերպով կրնային բացատրել իրենց ընկերներուն մեկնումը: Արդեօք չարչարելո՞ւ համար տարած էին, արդեօք կախելո՞ւ թէ ոչ ազատ արձակելու: Շունչերնին կտրած մտիկ կ՝ընէին. քովի տանջարանէն ո՛չ մէկ ձայն կուգար: Զանազան ենթադրութիւններու մէջ անոնք առտու կ՝ընէին ու երբ պատուհանէն կը նայէին ահա՛ բակին մէջ կը տեսնէին կախաղաններ, որոնց վրայէն կը ճօճէին գիշերը տարուած իրենց ընկերները:

Քանի մը օր ետք, գիշերը նորէն կը բացուէր բանտին

դուռը: Նոյն ոստիկանը կը մտնէր ներս ու կը կարդար անուններ:

Սարսուռ մը կ՝անցնէր ամէնուն վրայէն, այն մտածմամբ թէ՝ արդեօք իրենց անուններն ալ պիտի կարդացուէ՞ն: Ոստիկանը աւարտելէ ետք ցանկին ընթերցումը, դարձեալ նոյն մահագոյժ եղանակով կը հրամայէր, որ անունները կարդացուած մարդիկը դուրս ելլեն:

Այս անգամ ո՛չ ոք կը չարժէր տեղէն:

— Շուտ ըրէք, կը գոռար հրէշը՝ օդին մէջ սպառնագին չարժելով խարազանը. հիմա կը սատկեցնեմ բոլորդ: Անոնց որ անունները կարդացի, չո՛ւտ դուրս ելլեն:

Մահապարտները մէկ առ մէկ ոտքի կ՝ելլէին, ու հրաժեշտ առնելէ ետք իրենց ընկերներէն, կը մեկնէին դողդոջուն քայլերով:

Առտուն անոնց ալ անչունչ մարմինները կախուած էին եւոտանի սիւներու մէջտեղէն:

* * *

29 Յունիս 1915

Կարգ մը կասկածելի Հայոց տուներուն մէջ, ոստիկանութիւնը խուզարկութիւն կատարեր է այսօր, զէնք եւ յեղափոխական գրքեր փնտռելու համար: Հայրս վաճառատան պաշտօնեաներէն մին ղրկած էր տունը, որպէսզի այդ կարգի վնասակար գրքերը վճացնէինք:

Գրադարանիս գրքերուն մէջէն պատեցինք 30 հատորի չափ գրքեր՝ «Բանտէ Բանտ», «Երկտրգէ Սասուն», «Կայծեր», «Խենթը», «Վէրք Հայաստանի», ու նաեւ հայ Փէտայիներու կարգ մը նկարներ, զորս գուրգուրանքով կը պահէի տակի գզրոցին մէջ: Ձեռքս վրայ չզնաց զանոնք այրելու. հետեւաբար թէթեղէ տամանի մը մէջ բոլորը թաղեցի մեր պարտէզին մէկ անկիւնը:

Երեկոյին երբ հայրս վերադարձաւ, հարցուց թէ գործադրա՞ծ էի իր հրամանը: Խոստովանեցայ թէ կարգ մը գրքեր

եւ նկարներ պարահպին մէջ թաղած էի: Հայրս բարկացաւ եւ հրամայեց որ, իսկոյն վճացնեմ պանոնք:

Գիշերը բահով, բրիչով գացի պարահպ. թիթեղէ տուփը հանեցի եւ պարունակութիւնը օճախի բոցին մէջ նետեցի:

* * *

5 Յուլիս 1915

Թէեւ ամէն քաղաքի մէջ կուսակցականներ, մտաւորականներ ու հայ երեւելիներ կը ձերբակալուին եւ կը սպանուին, բայց ցարդ խմբական ջարդի մասին չէինք իմացած բացի Զէյթունի եւ Վանի կատորածներէն:

Սոյն կատորածներուն պատճառը տեղացի Հայոց ըմբոստութեան վերագրելով՝ մենք մեզի կը մխիթարէինք թէ հանդարտ նստող ժողովուրդին համար գոնէ վտանգ չկար: Սակայն այսօր հասկցուեցաւ որ, կառավարութիւնը հայաջինջ քաղաքականութեան մը կը հետեւի, եւ արդէն ջարդել տուած է Արեւելեան վեց նահանգներու ամբողջ Հայութիւնը՝ առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան:

Ահա՛ թէ ինչե՛ր պատահած են մեզի սահմանակից Սեբաստիոյ նահանգին եւ ի մասնաւորի Սեբաստիոյ քաղաքին մէջ:

Մարզուանէն եկող մեզի ծանօթ հայ կին մը այսօր պատմեց բոլորը, եւ մեր միտքը փչաքաղուեցաւ երբ իմացանք մեր տարաբախտ եղբայրներուն բնաջնջումը:

Նախ՝ քաղաքին բոլոր ծանօթ այրերը ձերբակալեր ու բանտերը լեցուցեր են: Ցետոյ մնացած կիները, ծերերը, մանուկները տարագրեր են: Ճամբան թուրք պիւղացիներ պեղեցիկ կիները յափշտակեր ու միւսները սրախողխող ըրեր են: Կատորածի ընթացքին չեն խնայած ո՛չ ծերին, ոչ մանուկին: Ջարդարարները իրենց վայրագութեան մէջ այնքա՜ն յառաջ գացեր են որ, նոյնիսկ անոնցմէ մէկ քանին երախտներու սրունքներէն բռնելով՝ պանոնք երկու մասի բաժներ են, իրենց վհեղակոծոյս մայրերուն աչքերուն առջեւ:

Ցետոյ՝ քաղաքին մէջ բանտարկուողները խումբ խումբ դուրս հաներ, Մալաթիոյ կողմերը աքսորեր են: Ճամբաներուն եղերքները յատկապէս ղրկած չէրքէզ հրոսախումբեր եւ չէթէները՝ յարձակեր են անոնց վրայ ու մօտաւորապէս հինգ հազար հոգի նահատակելով նետեր են ձորերու եւ հեղեղատներու մէջ:

* * *

6 Յուլիս 1915

Ահուդողի մէջ կ'ապրինք: Կացութիւնը կարծուածէն չատ աւելի ծանրակշիռ է:

Այսօր Զորումի հայ երեւելիները հօրս հետ գաղտնի խորհրդակցութիւն մը ունեցան մեր տունը: Հայրս մտերմական կապեր ունի կառավարական շրջանակներու մէջ եւ ամէն օր կը տեսակցի կառավարիչ Կալիլ Պէյին հետ:

Հօրս այն հարցման թէ՝ Զորումի Հայութեան համար արդեօք վտանգ մը կա՞յ, Կալիլ Պէյ երկմտած է.

— Ո՛չ, այդ մասին կրնաք կատարեալապէս վստահ ըլլալ: Տեղահանութեան որոշումը Արեւելեան վեց նահանգներու Հայութեան համար էր, որ գործադրուեցաւ եւ վերջացաւ: Եթէ Թուրքիոյ ընդհանուր Հայութեան համար ըլլար, անշուշտ երկրին ամէն կողմը միեւնոյն ատեն կը գործադրուէր:

Հայրս հարցուցած է թէ՝ եթէ երկրորդ հրաման մըն ալ միւս նահանգներու Հայութեան համար գար, ինքը ի՞նչ դիրք պիտի բռնէր քաղաքիս հայ բնակչութեան հանդէպ:

—Զորումի Հայերը հնուց ի վեր կառավարութեան հաւատարիմ հպատակներ եղած են եւ կուսակցական գործերու խառնուած չեն, պատասխանած է կառավարիչը:

— Բայց եթէ գա՞յ...

—Անշուշտ այն ատեն կարելին պիտի ընեմ նուազագոյն վնասով ձեզ վտանգէն ազատելու համար:

Միւս կողմէ, ամէն օր լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը հասնին Արեւելեան նահանգներէն: կը լսենք թէ՝ Մալաթիոյ,

Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Երզնկայի, եւ Կարնոյ կողմերը Հայ չէ մնացած:

* * *

8 Յուլիս 1915

Սարսափելի լուրեր կը հասնին Մարզուանէն:

Մեր ալիւրի գործարանին չորս թուրք կառավարները, որոնք Սամսոն ալիւր փոխադրելու գործին յատկացուած են, երէկ վերադարձան Մարզուանէն, որ կառքով մէկ օրուան հեռաւորութիւն ունի Զորումէն:

Անոնք կը պատմեն թէ՝ չարաթ մը առաջ բոլոր այրերը չուկայէն եւ տուներէն հաւաքելով զօրանոցին մէջ բանտարկեր են: Ցետոյ՝ մունետիկ կանչեր է փողոցները թէ՝ ձերբակալութենէ զերծ մնացած 15–էն 70 տարեկան այրերը զօրանոց ներկայանան ապա թէ ոչ անսաստողները մահուամբ պիտի պատժուին եւ տուներնին ալ կրակի պիտի տրուին:

Բոլորը գացեր են, եւ այսպէս քաղաքին ամբողջ այր բնակչութիւնը ժողվելէ ետք, երկու հարիւրական հոգի տարեր ու չորս ժամ անդին Զիլէի ճամբուն վրայ կոտորեր են, նախապէս ամէնուն դրպաններուն մէջ գտնուող արժէքաւոր իրեղէնները կողոպտելէ ետք:

Ցետոյ՝ կիները, ծերերը եւ հիւանդները ճամբայ հաներ են Մուսուլ ղրկելու համար, բայց տակաւին կարաւանը վէզիր Քէօփրիւ չհասած՝ խուժանը յարձակեր եւ գեղադէմ ու երիտասարդ կիները գաւեզէ ետք՝ մնացեալները բնաջնջեր է:

Կառավարները կ'ըսեն թէ՝ Ամասիոյ, Զիլէի, Եւդոկիոյ կողմերն ալ նոյն բարբարոսութիւնները տեղի ունեցեր են՝ գրեթէ նոյն պայմաններու մէջ: Ամէն թուրք գիւղացիի տունը լեցուած է կողոպտուած ապրանքներով: Իսկ չկայ քաղաքացի մը, որ գեղանի կին մը, փոքրիկ տղայ մը կամ աղջիկ մը, կոտորածէն ու կողոպուտէն իրեն բաժին հանած չըլլայ:

* * *

12 Յուլիս 1915

Սեւ Ծովու եղերքի Հայութիւնն ալ տարագրուած է եւ այնքան խժդուժ պայմաններու մէջ, որ ոչ ոք կրցած է դրամ կամ անհրաժեշտ իրեղէն մը առնել իրեն հետ:

Սամսոնի մէջ չատ մը աղգականներ եւ բարեկամներ ունինք: Հայրս լսելով գիշերանոց մերկ վիճակով անոնց աքսորուիլը, անմիջապէս մեր վաճառատան մէկ թուրք պաշտօնեային միջոցաւ դրամ, ուտելիք եւ զգեստ ղրկեց:

Վախն ու սարսափը նորէն սկսան Զորումի մէջ: Կառավարիչին այն հաւաստիքը թէ՝ տեղահանութեան որոշումը Արեւելեան վեց նահանգներու հայ բնակչութեան համար էր, այսպէսով օդը կը ցնդի, քանի որ Սամսոն խնդրոյ առարկայ նահանգներէն դուրս կը մնայ:

* * *

19 Յուլիս 1915

Մեր վաճառատան թուրք պաշտօնեան այսօր վերադարձաւ Սամսոնէն: Ան իրեն հետ եւս բերաւ տարած բոլոր իրեղէնները, որովհետեւ Սամսոնի այրերը ամբողջութեամբ ջարդուած են, իսկ կիները աքսորուած Մալաթիոյ կողմերը, ուր կարելի չէ եղած անոնց հետեւիլ:

Այսօր կ'ողբանք մահը մեր սիրելիներուն, որոնք անզարմօրէն մեկնեցան մեզմէ՝ զոհուելով Թուրքին տեղւութեան եւ վայրագ վրէժխնդրութեան:

Կը զգանք թէ ազատում չկայ. նոյն ահաւոր ճակատագիրը կը սպասէ ամէնուս:

* * *

25 Յուլիս 1915

Մահուան ալիքը տարածուելով տարածուելով վերջապէս հասաւ Զորումի դռները: Մենք չէ որ զերծ պիտի մնայինք այն դժբախտ ճակատագրէն, որ վիճակուած է Թուրքիոյ ընդհանուր Հայութեան:

Առտուն վաճառատուն գացած էի: Ինչ յետոյ տեսայ,

որ ոստիկան մը երկու ժանտարմաներու ընկերակցութեամբ կանգ կ'առնէր մեր դրան առջեւ:

Ոստիկանը ներս մտաւ, եւ ինծի հարցուց թէ ո՞ւր էր հայրս: Երբ պատասխանեցի թէ գրասենեակը կ'աշխատէր, ան ուղղուեցաւ հոն եւ բարեւելէ ետք հայրս, ըսաւ թէ կառավարիչը պինքը տեսնել կ'ուզէր:

— Շատ լաւ, ըսաւ հայրս՝ որ նամակ գրելով զբաղած էր, կը թողլատրէ՞ք որ վերջացնեմ գրութիւնս:

— Խնդրեմ, լմնցուցէք, յարեց ոստիկանը քաղաքավարութեամբ մը:

Հայրս վերջացուց նամակը, գրպրին կարգ մը հրահանգներ տուաւ եւ ուղղուեցաւ դէպի դուռը: Հոն տեսնելով սուինաւոր ժանտարմանները, ան դառն ժպիտ մը ունեցաւ եւ հարցուց.

— Ինչ հարկ կար անոնց, ես առանց ժանտարմայի ալ կ'երթայի:

Ոստիկանը չպատասխանեց: Առանց այլեւայլի հայրս մտաւ երկու սուինաւորներու մէջտեղ ու մեկնեցաւ՝ խոր յուզումի եւ անձկութեան մատնելով մեզ:

— Կասկած չկայ թէ կեսարիոյ խնդիրը կրկին արծարծուեցաւ, եւ այս անգամ դժուար թէ ազատի ան, ըսաւ պաշտօնեայ մը:

Սակայն քիչ յետոյ երկու ծանօթ Հայերու ձերբակալութիւնը տակնուվրայ ըրաւ այդ ենթադրութիւնը: Արդեօք տարագրութեան հրահանգը Զորո՞ւմ ալ եկած էր: Բայց այդ պարագային, ոստիկաններ ինչո՞ւ չէին ձերբակալեր իրենց հանդիպած Հայերը:

Առեղծուածը չատ չտեւեց: Անոնք նա՛ խ կը ժողվէին քաղաքին երեւելիները, ապա զարձեալ կուգային մեր վաճառատունը, եւ այս անգամ բոլորս դուրս հանելէ ետք, կը կղպէին խանութը ու հայ պաշտօնեաները կ'առաջնորդէին բանտ՝ դուրս ձգելով միս 15 տարեկան ըլլալուս համար:

Մեծապէս յուզուած սոյն պատահարէն, վազելով տուն եկայ, մօրս տեղեկացնելու համար դժբախտութիւնը: Սակայն երբ տուն հասայ, տեսայ որ անոնք արդէն լմնցած էին, եւ ո՛չ միայն այդ, այլ տարիքով ինձմէ վար եղող պատանիներուն ալ ձերբակալութիւնը: Ուրեմն հրաշք մըն էր որ ես դուրսը մնացած էի:

Բայց ուրախանալու չմնաց, քիչ յետոյ ոստիկանները մեր թաղը եկան՝ Հայոց տուները խուզարկելու համար: Դրացիներէն երեք հոգի ձերբակալեցին անոնք ու տարին բանտ: Բարեբախտութիւն մըն էր որ մեր տունը չայցելեցին, ապա թէ ոչ միս ալ պիտի գտնէին:

Ահ ու սարսափի մէջ կ'անցնենք ամբողջ օրը: Ամէն անգամ որ տան դուռը կը զարնուի, կը կարծենք թէ ոստիկանները կուգան միս տանելու համար:

* * *

26 Յուլիս 1915

Առաւօտուն երբ ելայ, տեսայ որ բերանս չորցեր եւ լեղուս ձերմակեր էր: Գիշերը գրեթէ չէի կրցած քնանալ. չար մտածումներ կը տանջէին ուղեղս: Ի՞նչ էր այրերու այս հաւաքման նպատակը: Արդեօք չարդե՞լ թէ տեղահան ընել: Եթէ յիշէինք Մարզուանի, Ամասիոյ, Սամսունի, Սեբաստիոյ մէջ պատահածները՝ մահուան ապասելէ զատ ճար չունէինք. բարեբախտաբար սակայն ունէինք յոյսը, զոր կառավարիչ Կալիպ Պէյ ներշնչած էր մեզի ըսելով թէ՝ ամէն գնով պիտի աշխատէր Զորումի Հայութիւնը ղերծ կացուցանել չարդէ, եթէ տեղահանութեան հրահանգ ստանար:

Կալիպ Պէյ երկկ զարձեալ կրկնած է իր խոստումը, երբ հայրս ու երկու ուրիշ երեւելիներ առաջնորդուած են իր քովը: Անգարայէն գիշեր առեն եկած հեռագիր մը ցոյց տալով՝ ան ըսած է թէ ստիպուած էր այրերը ձերբակալել տալու, վերէն եկած հրամանը գործադրելու համար, սակայն խոստացած է

որ, պիտի ընէր կարելին որպէսզի Հայու մը քիթը չարիւնէր, գոնէ իր ազգեցութեան սահմաններուն մէջ։

Յետոյ՝ կառավարիչը առաջնորդել տուած է հայրս եւ իր ընկերները բանտին մէջ մանաւորապէս Հայոց յատկացուած սրահ մը, որ քիչ առաջ լեցուած է հեզհետէ բերուող եւ վրայ վրայի նետուող բանտարկեալներով։

Երէկ եւ այսօր աւարտեցաւ քաղաքին ամբողջ այր բնակչութեան ձերբակալութիւնը։ Կը վախնանք թէ՝ կեդրոնէն խիստ հրահանգ մը կուգայ, եւ անոնք դիշերանց կ'աքսորուին առանձինն։ Միւս կողմէ ենթադրելով որ տեղահանութիւնը հաւանարար ընտանեօք տեղի ունենայ՝ այսօր իրիկուան մօտ սկսանք պատրաստութիւններ տեսնել, յանկարծակի մեկնումի մը պարագային պարապ չգտնուելու համար։

Գլուխս սաստիկ կը ցաւի, գրեթէ հիւանդ եմ։ Երէկուընէ ի վեր դեռ բան մը չեմ կերած, թէեւ ախորժակ ալ չունիմ։ Գաւաթ մը տաք կաթ խմեցի եւ պառկեցայ։ Մահճակալիս փափուկ անկողնին մէջ ընկողմանած՝ կը մտածեմ հօրս եւ բոլոր անոնց մասին, որոնք բանտի չոր տախտակներուն վրայ կը պառկին այս ժամուն։ Թերեւս վաղը այս ալ պիտի չգտնենք. թերեւս այս դիշեր իմ վերջին պառկիլս է հանգստաւէտ մահճիս մէջ։

* * *

27 Յուլիս 1915

Թէեւ հօրս թուրք ընկերակիցը խոստացած է ճամբու ծախքի համար դրամ տալ մեզի, բայց ամէն հաւանականութեան դէմ պատրաստ գտնուելու համար, այսօր սկսանք մաս մը կարասի ծախել։ Կարասիներուն յարդիները ու նաեւ 70 կոտ գորգ պատուհանէն դրացի Յոյնի բակը նետեցինք, որպէսզի հոնկէ հօրս թուրք ընկերակցին տունը փոխադրուէին ի պահ դրուելու համար։

Մնացեալները պատէն, պատուհանէն կը ծախենք գաղտնի, որովհետեւ ոստիկանները փողոցներու մէջ կը չրջապտային՝ արգիլելու համար կարասեաց առուծախը։

Մինչեւ իրիկուն սակայն տասը ոսկինոց առեւտուր ըրինք՝ չնչին գումարներով ծախելով կարասիները։ Ամէն անգամ որ դուռը կը զարնուի, սիրտս թունդ ելած՝ կը փախչիմ տանիքը, ծակի մը մէջ պահուըտելու համար։ Օրուան մէջ ոստիկանները երկու անգամ եկան դիս փնտռելու, սակայն երկու անգամ ալ ձեռնունայն վերադարձան։

Մահճակալները ծախուած ըլլալով՝ այս դիշեր առաջին անգամ պառկեցայ տախտակամածին վրայ փռուած անկողնին մէջ։

* * *

28 Յուլիս 1915

Նոր խուզակութիւն մըն ալ եղաւ մեր տունը այս առտու, սակայն ոստիկանը զարճեալ խելք չըրաւ նայելու իմ պահուած տեղս։ Ոստիկանի մեկնումէն ետք՝ մայրս բանտ գնաց, հօրմէս լուր բերելու համար։

Ժամ մը ետք վերադարձաւ ան՝ թէ՛ ուրախ եւ թէ տխուր տրամադրութեան մէջ։ Ուրախ էր անոր համար որ, վերջապէս յայտնի եղած էր թէ՝ այրերը իրենց ընտանիքով պիտի աքսորուէին։ Ո՛ւր եւ ինչպէ՞ս, այդ չէր կարեւորը. բա՛ւ էր որ այրերը առանձինն պիտի չտարուէին ջարդուելու։ Իսկ տխուր էր, անոր համար որ, այսօր կ'ելլէինք ճամբայ, եւ հօրս թուրք ընկերակիցը, որ խոստացեր էր մեզի նիւթական օժանդակութիւն ընել, վերջին պահուն անամօթաբար դրժած էր խոստումը։

— Ծախեցէք բոլոր կարասիները, ըսած էր հայրս, որովհետեւ պիտի մեկնինք այսօր, եւ ճամբորդութեան համար դրամի անհրաժեշտ պէտք ունինք։

Բարեբախտաբար կէսօրէ ետք կառավարութիւնը թոյլատրած էր կարասիներու առուծախը, եւ փողոցները լեցուն էին թուրք եւ յոյն գնորդներով։ Ուստի անմիջապէս բացինք փողոցին դուռը եւ ներս հրաւիրեցինք զանոնք։ Մօտաւո-

բապէս վեց հարիւր հոգի լեցուեցաւ մեր տան բակը, պարտէզը, վարի եւ վերի յարկերը: Ինը սենեակներու կարասիները հազիւ քսան ոսկիի հասոյթ մը ունեցանք, ու երբ հայրս վերադարձաւ տուն, ամէն ինչ յափշտակուած եւ լմնցած էր արդէն:

Բարեբախտութիւն մըն է որ, հայրս իր մէկ թուրք բարեկամէն հարիւր ոսկի փոխ առած է, եւ բոլորովին մերկ պիտի չելլենք ճամբայ: Ինչ յետոյ վաճառատան թուրք պաշտօնեաները երեք դոյ կտաքերով եկան դրան առջեւը: Աւոնք վարձուած կառքեր են, որովհետեւ մեր սեփական կառքերը այս միջոցին Սամսոն կը դտնուին:

Մեզի հետ առինք անմիջականօրէն անհրաժեշտ եղող դոյքերը եւ մտանք կառքերուն մէջ: Մեծ մայրս, քոյրը — իրեն պէս ութսունամեայ պառաւ մը — եւ հօրաքեռորդիս Արշակը մտան առաջին կառքին մէջ, ուր դրուած են նաեւ մեր ուտեստեղէնները — պարկերով պաքսիմատներ, զորս պատրաստել տուած էինք Սամսոնի մեր տարագրուած ազգականներուն համար: Երկրորդ կառքին մէջ տեղաւորուեցաւ հօրաքոյրս՝ իր երեք զաւակներով — Հայկ, Արամ, Հայկուհի — իսկ երրորդ կառքին մէջ մտանք հայրս, մայրս, ես, քոյրերս՝ Մանուշակ, Արփինէ եւ եղբայրս՝ Սուրէն:

Ճամբայ չելած, վերջին ակնարկ մը նետելու համար պատեցայ մեր տան մէջ: Ահա՛ ննջասենեակս, թախտս եւ սեղանս, ուր կեանքիս ամենաերջանիկ պահերները անցուցած էի՝ անդորը քնանալով եւ երազելով: Ահա՛ հիւրասենեակը, նոյնպէս լուռ եւ ամայի: Ահա՛ աշխատասենեակս՝ դրկուած իր գրադարանէն, գրասեղանէն եւ գրքերէն: Ահա՛ ճաշասրահը, ուր անցեալի մէջ ինչ ինճոյքներ սարքուած եւ ուրախութիւններ եղած էին:

Իրարու եռեւէ բացի բոլոր սենեակները ու արագ ակնարկ մը նետելէ ետք դոցեցի: Ամէնքն ալ թախտուր էին եւ մէկը միւսէն տխուր: Ելայ պատշգամը եւ գիտեցի ոտքերուս

տակ տարածուող պարտէզը: Աղբիւրը, որուն ջուրը հայրս իր անձնական ծախսով երեք ժամուան տեղէ մը բերել տուած էր, կը կարկաչէր չարունակ. սակայն թռչներ էին ծաղիկները, երեք օրէ ի վեր անտեսուած ըլլալնուն պատճառաւ: Ծառերուն վրայ թռչուն մըն իսկ չկար, կարծէք բոլորը վախած էին, կատհելով տնեցիները հարուածող դժբախտութիւնը:

Ամայութիւն եւ տխրութիւն ամէն կողմ:

Յուզումէս չկրցայ չարունակել այցելութիւնս: Գլխահակ եկայ եւ մտայ կառքը, որ իսկոյն ճամբայ ելաւ՝ դժուարութեամբ ճեղքելով փողոցին մէջ ալեկոծող խառնիճաղանճ բազմութիւնը:

Թուրքեր թշնամական ակնարկներ կը նետեն դէպի մեզ: Տակաւին չյագեցած տուներու կողոպուտէն՝ անոնք ձեռք կը նետեն կառքերու մէջ դրուած կարասիներուն, իբր թէ գանոնք գնելու, բայց իրականութեան մէջ՝ յափշտակելու նպատակաւ:

Թէեւ անձրեւ մը կը տեղայ: Կամաց կամաց կ'անցնինք փողոցներէն: Վերջին ակնարկ մը կը նետեմ մեր տան ու փողոցին, յետոյ՝ դպրոցին ու եկեղեցիին, որոնց առջեւէն կ'անցնինք քիչ ետքը: Քառորդ ժամէն կը հասնինք գօրանոցի ճամբան, ուր արդէն հարիւրաւոր կառքեր չարուած, կը սպասէին քաղաքէն հասնողներուն:

Կէս ժամ ետքը ամէն ինչ պատրաստ էր: Կառքերը յառաջ չարժեցան՝ չրջապատուած ձիաւոր ոստիկաններով: Ճանժանը միշտ կը հետեւի մեզի, այն յոյսով թէ քաղաքէն դուրս ջարդ եւ թալան տեղի պիտի ունենայ: Սակայն հետզհետէ յուսախաբուելով ետ կը դառնան անոնք, ու ամայի ճամբուն վրայ մենք կը մնանք մեզի ընկերացող ոստիկաններուն հետ:

Կարաւանը կ'անցնի՛ խուլ դղրդիւնով...

Քաղաքը հետզհետէ մեր ետեւը կը մնայ ու կը կորսուի մաղուող անձրեւի մշուշին տակ: Գլուխս դուրս հանած՝

կառքին պատուհանէն կը դիտեմ չուրջի տեսարանները, ու սիրտս կը փղձկի, քանի կը յիշեմ այն երջանիկ պահերը, զորս անցուցած էի այս վայրերուն մէջ, երբ դեռ չէի ճաշակած կեանքի դառնութիւնը:

Կ'անցնինք առջեւէն մեր ելեկտրական աղօրիքի եռայարկ չէնքին, որ առուտակի մը եզերքը, կաղամախիներու հովանիին տակ, մխիթինակ մնացած՝ կը դիտէ մեզ, կարծէք «երթաք բարով» ըսելու ձեւով: Այս աղօրիքի մեքենաներուն դնման համար էր որ, հայրս անցեալ տարի մեկնած էր Եւրոպա: Հաղիւ գործիքներուն մէկ մասը եկած՝ ընդհ. պատերազմը հռչակուած էր, ու ճամբաները գոցուած՝ թողլով գործարանը կիսաւարտ: Դիտելով զայն լքուած եւ անտիրական, հարց կուտամ ես ինծի թէ՝ միթէ ես ալ այս պահուս չե՞մ նմանիր անոր.— ճոխութեան մէջ ծնած, յոյսերով անած եւ կիսաւարտ մնացած...:

Այլեւս չեմ կրնար դիտել դուրսը: Պատուհանէն ներս կը քաշեմ գլուխս ու առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնեմ մայրս, որ կուլար: Հայրս կը ջանար մխիթարել զայն, սակայն կը տեսնեմ որ, ան ալ աստիճ յուզուած էր, ու բառերը կը խեղդուէին կոկորդին մէջ:

Այդ պահուն կ'անդրադառնամ այն ահաւոր իրականութեան, որ երեք օրէ ի վեր երազ կը թուէր ինծի: Աքսորակո՞ն ենք...: Կորնցուցած հարստութիւն, արժանապատուութիւն, յարդ եւ պատիւ՝ այլեւս մենք մեր ճակատագրին տէրը չենք, այլ՝ կալանաւորները սա ոստիկաններու, որոնք կը տանին մեզ, չենք դիտեր ո՞ւր, չենք դիտեր ինչո՞ւ:

Երեկոյին հասանք Թիւթիւճի Օղլուենց խանը: Քանի ընտանիքի չափ դեռեղուեցանք այս խարխուլ չէնքին սակաւաթիւ սենեակներուն մէջ, մնացեալները դիչերեցին բացօթեայ, եւ այսպէս վերջացաւ մեր տարագրութեան առաջին օրը:

* * *

29 Յուլիս 1915

Առաւօտուն երբ աչքերս բացի, առաջին տպաւորութիւնս այն եղաւ թէ՝ տունն էի, եւ ոչինչ էր պատահած: Կարծէք թէ մղձաւանջէ մը կ'արթննայի: Բայց հազիւ երկվայրկեան մը տեւեց այդ պատրանքը: Ծուխով եւ փոշիով սեւցած ձեղունին ազատեղութիւնը՝ չուտով վերադարձուց զիս իրականութեան:

Արշալոյսը դեռ նոր ծագած էր, երբ բոլորը արթնցած՝ դուրս փախած էին սենեակէն, քիչ մը մաքուր օդ շնչելու համար: Իսկոյն ես ալ հագուեցայ ու դուրս ելայ՝ բռնելով կողս, որ սաստիկ կը ցաւէր՝ կարծր առարկայի մը վրայ պառկած ըլլալուս համար: Սակայն բուն ցաւը ինծի համար՝ ջուրի չգոյութիւնն էր: Առանց լուացուելու, ամէնքս մտանք կառքերը եւ չարժեցանք յառաջ:

Կէսօրին բոլորս ալ կը զգայինք ծարաւի տանջանքները: Անընդհատ կը հարցնէինք մեր թուրք կառապանին թէ՝ մօտերը կարելի՞ էր ջուր գտնել:

— Այո՛, կէս ժամէն կարելի է, կը պատասխանէր մարդուկը՝ որ Բամազանի պահք բռնելուն համար չատ ալ չէր մտահոգուէր այդ տեսակէտէն:

Սակայն կէս ժամը մէկ ժամ կ'ըլլար, մէկը՝ երկու, ու ջուրի հետք չէր տեսնուեր:

Արեւը կ'այրէր իր ամբողջ տաքութեամբը, ու մենք մօտեցած էինք բլուրի մը, երբ կառապանը դարձաւ ինծի ու ըսաւ.

— Սա սարին ետեւը, այ թեւիդ վրայ՝ պուրակի մը եզերքը ջուրի ակ մը կայ: Շուտով վազէ, որպէսզի բազմութիւնը չկոխած՝ ամանդ լեցնես:

Անմիջապէս կառքէն դուրս նետուեցայ եւ վազեցի աղբիւրին ուղղութեամբ:

Ամայի էր բլուրին միւս կողմը, եւ ակը այնքան մօտ չէր, թէեւ կ'երեւար հեռուն՝ կանաչութիւններու մէջ: Հազիւ թէ ջուրին մօտեցած էի, տեսայ դիւղացիի տարազով երեք

թուրքեր, որոնք ծառի մը չուքին տակ նստած կը խօսակցէին։ Իմ յանկարծական երեւումս պահ մը շուարումի մատնեց զիրենք։ Դադրեցնելով իրենց խօսակցութիւնը՝ անոնք պահ մը ակնապիշ դիտեցին զիս, յետոյ ոտքի ելան ու իրենց չուրջը նայելով՝ սկսան յառաջանալ դէպի ինծ։

Ինչո՞ւ կուգային անոնք. ի՞նչ կ'ուզէին ինծմէ։ Յանկարծ նշմարեցի անոնց աչքերուն մէջ նշուլող չար ժպիտը, ու ես չուարած կ'ողբայի անխոհեմութիւնս, երբ բլուրը զարձան կառքերը։ Միեւնոյն տանն մեր կարաւանէն չատ մը մարդիկ ձեռքերնուն մէջ կուժեր բռնած կը վազէին դէպի մեր կողմը։ Գիւղացիները այս տեսնելով՝ որպէս թէ իրենց որոշումը փոխած էին, կրունկներնուն վրայ եա զարձան ու գացին, կորսուեցան անտառակին մէջ։

Այսօր մեր ճամբայ ելլելուն երկրորդ օրն է, ու ահա՛ ես կ'անցնեմ մեծ վտանգ մը։ Ո՞վ գիտէ դեռ ապագան ի՞նչեր վերապահած է մեզի, եթէ ողջ պիտի մնանք։

Իրիկունը հասանք Ալաճա։ Եւ զարձեալ խանի մը մէջ դիչերեցինք։ Այստեղի գաւառապետը ժամանակին հօրմէս չատ բարիքներ տեսած է։ Իմանալով մեր ժամանման մասին, մեզ դիմաւորելու եկաւ եւ մեր հանգստին համար կարգադրութիւններ ըրաւ։

Այսօր ճամբան չատ մը կառքեր չրջեցան, եւ վիրաւորուղներ եղան։

* * *

30 Յուլիս 1915

Առաւօտ մեկնեցանք Ալաճայէն։ Փողոսի մը մէջէն անցած տեղերնիս, հայրս կառքի պատուհանէն մեզի ցոյց տուաւ տուն մը, որ մեր սեփականութիւնն է եղեր։ Ըսաւ որ անոր եաեւը ունիչ տուն մըն ալ ունինք։ Չարիս կրցանք տեսնել տան ճակատը եւ քովի պարտէզը. կառքը անցաւ ու զարձաւ փողոցին անկիւնը։ «Ի՞նչ օգուտ», հառաչեցինք։ Զորութի մէջ ալ ունէինք մեր քնակած տունէն զատ երկու ուրիչ տուներ,

վատ մը եւ այլի մը, սակայն հիմա ամէն ինչ թողած կ'երթայինք՝ հետաքրքրուելով միայն մեր կեանքովը։

Երկու օրէ ի վեր ըրածիս պէս, քալելու վարժուելու համար այսօր զարձեալ քալեցի մէկ ժամ։ Ուղիղ ճամբու մը վրայէն անցնելու տաեն, անօրինակ յուզումով մը դիտեցի մեր կարաւանը, որ հիմա աւելի մեծցած է՝ Ալաճայի 25–30 ընտանիք Հայութեան մեղի միանալովը։ Հարիւրաւոր կառքեր, չողեկառքի վակոններուն պէս եաեւ եաեւի չարուած՝ կը թաւալին դէպի յառաջ։ Ճամբուն երկու եզերքներէն քալողները՝ ուժաթափ եւ քրտնաթաթախ՝ իրենց ուսերով կը բռնեն կառքերը, որպէսզի անոնք չտապալին փոսերու մէջ։ Կարաւանին առջեւը, եաեւը, երկու կողմերը, երեսունի չափ ձիաւոր ոստիկաններ չարունակ կը խարազանեն այն խեղճերը, որոնք երկու օրէ ի վեր հետիոտն քալելէ ուժասպառ՝ չեն կրնար հետեւիլ ձիակառքերու արագ դնացքին։ Զկրցայ երկար դիտել ծեծ ուտող այրերն ու կիներըը, որոնց չատերը գրեթէ ծանօթ էին ինծի։ Մտայ մեր կառքը ու ժամերով թաղուեցայ դառն խորհրդածութիւններու մէջ։

Իրիկուան մօտ ապկատուր ճիչ մը բարձրացաւ կարաւանին եաեւի կողմէն։ Յանկարծ կառքերը կանգ առին, ու մարդիկ սկսան վազել դէպի ճայնին եկած կողմը։ Մեր դպրոցի անօրէնին կառքը փոսի մը մէջ թնկած ու խորտակուած էր։ Բեռնեղրուն տակէն հանեցին ծերունի հայրը, նուագած վիճակի մը մէջ։ Կէս ժամ դադարէ եաք՝ զարձեալ ճամբայ ելանք ու երեկոյին կանգ առինք Արաբ Սէյիի ըսուած տեղը։ Ամէն եաք հոն ուր մութը կ'իջնէ, այդտեղ մեր օթեւանն է։

* * *

31 Յուլիս 1915

Զարձեալ ջուր չկայ ո՛չ լուացուելու, ոչ ալ խմելու համար։ Այսօր ճամբան տաժանքոտ է։ Կառքերը կ'անցնին իրենց եաեւը բարձրացնելով փոչիի ամպ մը, որ թանձր խաւով մը կը ծածկէ ճամբուն երկայնքն ի վեր քալողներուն դէմքերն

ու հագուստները: Զիները յոգնած եւ վրդիւերախ՝ դժուարաւ կը քաշեն իրենց բեռները:

Այսօր դժբախտութիւն մը եւս պատահեցաւ: Մեր ուսուցիչներէն Նշան Խորանեանի ութամեայ զաւակը անհետացաւ: Ծնողքը ի զուր փնտռեցին զայն: Զէին կրնար կարաւանէն եւ մնալ աւելի չարունակելու համար պրպտուքները, որովհետեւ ոսոխականները կը խարազանէին եւ մնացողները: Աչքերնին եռեւ մնացած՝ անոնք քալեցին ճամբան, ողբալով թէ այնքան պիտի չցաւէին եթէ իրենց զաւակը մեռած ըլլար...:

Երեկոյին Եօզկաթ հասանք: Թուրքեր լսելով մեր ժամանումը, եկած էին քաղաքին ծայրը եւ ճամբուն եղերքը չարուած կը դիտէին մեր անցքը: Անոնք կը զարմանային թէ՝ ինչպէ՞ս առանց չարդուելու այսքան բազմութեամբ մենք կը ճամբորդէինք: Եօզկաթի Հայութիւնը ամրողջութեամբ բնաջնջուած է քաղաքէն դուրս: Թուրքեր մեզի «կ'աւետեն» թէ՝ մենք ալ նոյն բախտին պիտի արժանանանք վաղը, մեր մեկնումէն քիչ յետոյ:

Սպառնալիքներու, նախատինքներու եւ հայհոյիչներու տեղատարափին տակ՝ եկանք եւ մտանք ընդարձակ խան մը, որուն դռները իսկոյն կղպուեցան, կտրելով մեր հաղորդակցութիւնները արտաքին աշխարհին հետ:

Ուշ առեն հօրս երախտաւորեալներէն ոսոխական մը եկաւ եւ իմացուց թէ՝ վաղը պիտի խուզարկէին մեր վրայ դլուխը եւ հինգ ոսկիէն աւելի եղող դրամներն ու գոհարեղէնները պիտի դրաւէին: Այս լուրի վրայ իրարանցում մը ծայր առաւ ժողովուրդին մէջ: Ամէն մարդ սկսաւ իր դրամներն ու դարդեղէնները պահել կարելի եղածին չափ ծածուկ տեղ մը: Մենք մեր դրամները պահեցինք՝ մէկ մասը սափորին մէջ, մէկ մասը հացի նկանակներու մէջ, մէկ մասն ալ մեր կօշիկներու աստառին տակ: Այս աշխատանքներու պատճառաւ մինչեւ լոյս չքնացանք:

* * *

1 Օգոստոս 1915

Հօրաքեռորդիս Բարսեղը Եօզկաթ դինուորութիւն կ'ընէր: Այսօր եկաւ մեզի հետ տեսակցելու համար, սակայն խանին դռները դոց ըլլալուն՝ պատուհանէն կրցանք հազիւ քանի մը բառեր փոխանակել: Ոսոխականներուն ցոյց տուած խստութեան պատճառաւ, ան չկրցաւ նոյնիսկ «երթաք բարով» մը ըսել իր մօրը, քրոջը եւ երեք եղբայրներուն, ու հեռացաւ արտասուքը աչքերուն մէջ:

Հակառակ որ ամէն առտու կանուխ ճամբայ կ'ելլէինք, այսօր մեր մեկնումին ուշացումը՝ լուրջ մտահոգութեան մատնեց մեզ: Քիչ յետոյ մեր բարեկամ ոսոխականէն իմացանք որ, Եօզկաթի բռնենատիպ կուսակալը հեռագրաւ իր զարմանքը յայտնած է Զորումի կառավարիչին, մեր ողջ առողջ ճամբորդութեան մասին եւ հրահանգներ խնդրած է:

Կէսօրին եկաւ հրահանգը: Զորումի կառավարիչը հեռագրով տեղեկացուցած է որ, առանց մեր մազին դպչելու՝ ձգեն որ ճամբան չարունակենք: Սակայն Եօզկաթի դահիճը կ'ուզէր անպայման չարիք մը հասցնել մեզի: Ուստի քիչ յետոյ խանին դռները բացուեցան, ու ան երկու բարձրաստիճան սպայի եւ հոճայի մը ընկերակցութեամբ ներս մտաւ:

Զեռքերնուն տետրակներ եւ մատիտներ բռնած՝ անոնք կեցան խանի բակին մէջ, եւ սպայ մը բարձրաձայն յայտարարեց.

— Թող 13 տարեկանէն վեր եղող այրերը մէկ կողմ, իսկ մնացեալները միւս կողմ գտնուին:

Հինգ վայրկեանի մէջ հրամանը գործադրեցինք եւ սրտատրոփ սպասեցինք նոր հրամանին:

— Կինե՛ր, ըսաւ կուսակալը՝ կանանց կողմը դառնալով, եթէ մահմետականութիւնը ընդունիք, դուք պիտի կրնաք վերադառնալ ձեր ծննդավայրը: Թագաւորը այս չնորհը կ'ընէ ձեզի, որպէսզի ձեր այրերուն հետ ճամբու դժուարութեանց եւ անստդութեանց չմատնուիք: Կ'ընդունի՞ք:

— Եթէ մենք մեր ծննդավայրը մնալ ուզէինք, այդ առաջարկը հոն կ'ըզուներ եւ այս վիճակին չէինք մատնուեր, պատասխանեցին տանեակ մը կնոջական ձայներ. մենք չենք ուզեր բաժնուիլ մեր ամուսիններէն ու զաւակներէն: Անոնք ո՛ւր որ երթան, մենք ալ սիրայօժար կը հետեւինք անոնց:

— Արդէն ձեզի պէս անհատաններուն բարիք ընելը մեզք է, դոչեց հոճան սրտնեղած. ելէ՛ք եղէք, գացէ՛ք ուր որ կ'ուզէք: Թող Աստուծոյ անէծքը վրանիդ ըլլայ:

Կէս ժամ վերջը խանին դռները բացուեցան, ու կարաւանը կրկին ճամբայ ելաւ, այս անգամ նոր ոստիկաններու հսկողութեան տակ, որովհետեւ Զորումէն մինչեւ հոս մեզի ընկերացող ոստիկանները ետ դարձած էին:

Սրտազողով անցանք այն արիւնոտ ճամբէն, ուրկէ չաբաթ մը առաջ արդէն անցած էր Եօզկաթի հայ բնակչութիւնը, մօտաւորապէս տասը հազար հոգի: Ճամբան մեզի հանդիպեցան ժանտատեսիլ էշերէներու ուխտը հոգիներոց խումբ մը, որ կ'անցնէր մեր քովէն, խորհրդաւոր եւ չարաչուք ակնարկներ նետելով մեր վրայ:

Հակառակ որ, ամէն օր իրիկուն եղած տաւն տեղ մը կ'իջեւանէինք, այսօր կէսօրէն երկու ժամ ետքը, մեզի ընկերացող ոստիկանները հրամայեցին որ, Թոփճու կոչուող դիւղին քիչ անդին գտնուող դաշտի մը մէջ կանգ առնենք: Բոլորս ոստկումի մատնուած՝ հնազանդեցանք եւ իջանք կառքերէն:

Ոստիկաններու հրամանատարը կանչել տուաւ մեր քաղաքի երեւելիներէն՝ հայրս, Յակոբ Տատրեանը, Գրիգոր Թոփամանեանը, Սարգիս Թինթօնեանը, Մկրտիչ Ասլանեանը, Յարութիւն Կիւլպէնկեանը, Յակոբ Շիրինեանը՝ եւ անոնց ազդարարեց որ, բոլորս անխտիր պիտի ոչնչացնէր, եթէ 500 կարմիր ոսկի չվճարուէր իրենց:

Հայրս եւ ընկերները պարզեցին մեր վիճակը ոստիկանապետին, բացատրելով թէ հապճեպով ճամբայ ելած եւ դրամ առնելու պատեհութիւն չէինք ունեցած. իսկ եթէ քանի

մը ոսկի ունէինք, այդ ալ պիտի ծախսէինք ճամբու ընթացքին մեր անհրաժեշտ պէտքերուն համար:

Ոստիկանապետը անդրդուելի մնաց իր պահանջին վրայ եւ պնդեց թէ բնաջնջել պիտի տար մեզ, եթէ իր ուզած դումարը չվճարուէր: Դժուարաւ կարելի եղաւ զայն համոզել եւ երկու հարիւր ոսկիի համաձայնեցնել:

Քիչ յետոյ հանգանակութիւն մը սկսաւ ժողովուրդին մէջ. հազիւ չիսուն ոսկիի չափ գումար մը գոյացաւ: Պակսած մասը հայրս եւ ընկերները իրենց գրպանէն ամբողջացուցին ու յանձնեցին ոստիկանապետին:

Ժողովուրդ գիշեր մը անցուցինք այսօր: Մահուան սեւ ուրուականը կարծէք թէ կը յածի մեր վրայ:

* * *

2 Օգոստոս 1915

Մեր գպրոցի տնօրէնին հայրը, որ երկու օր առաջ կառքի տակ մնացած էր, այսօր մեռաւ եւ ազատեցաւ իր տառապանքներէն: Զարմանալի զուգադիպութեամբ՝ այսօր ծնունդ մըն ալ ունեցանք մեր կարաւանին մէջ:

Ոստիկանները չարունակ կը նեղեն մեզ: Ամէն անգամ որ ձորերէ եւ վտանգաւոր վայրերէ կ'անցնինք, անոնք կեցնել կուտան կառքերը եւ կը սպառնան մեզ փճացնել, եթէ իրենց նախապէս պահանջած 500 ոսկին չամբողջացնենք: Այսօր 150 ոսկի եւս վճարեցինք եւ գոցել տուինք անոնց բերանը:

Իրիկունը գիշերեցինք Սէյյահ գիւղը: Հոս չատ դժուարութեամբ կրցանք հաց գտնել: Ո՛ւր որ կ'երթանք, դռները կը գոցեն մեր երեսին, «սատկեցէ՛ք անհատաններ» գոչելով: Քիչեր, որոնք բախտը ունեցան կտոր մը հաց գտնելու, վճարեցին քառապատիկ գումարը:

Տեղացի ժողովուրդին յայտնաբերած վայրագ տեսարէնէն եւ մոլեռանդութենէն կը հետեւցնենք թէ, օր ըստ օրէ

կը մանենք այնպիսի չըլջաններու մէջ, ուրտեղի ժողովուրդը աւելի դըժուաձ է Հայոց դէմ, քան թէ Զօրումի կողմերը:

* * *

3 Օգոստոս 1915

Անապահովութիւնը օրէ օր կը սաստկանայ: Կամուրջէ մը անցնելու առեն տեսանք մարդկային դիակներ, որոնք մերկ եւ ուռած վիճակի մէջ, ջուրի հոսանքէն նետուած էին դեպի աւազներուն վրայ:

Թուրք կառապանները եւ ոստիկանները խնդալով զանոնք ցոյց կուտան մեզի, եւ այս վերջիններս կ'ըսեն թէ անոնք չըլջակայքի հայ բնակիչներն էին, եւ մենք ալ անոնց պէս պիտի ըլլայինք, եթէ չվճարէինք իրենց պահանջած վերկապինը:

Երեք ժամ, ճամբու ընթացքին տեսանք այլ մարդոց դիակներ եւ չնչեցինք անոնց նեխահոտութիւնը, որ ապականած էր ամբողջ մթնոլորտը:

Իրիկուան դէմ իջեւանեցանք Սըրչալը Թէքէք ըսուած վայրը: Հոս մեզի միացան Զօրումէն ելլող երկրորդ կարաւանը, մօտաւորապէս քսան ընտանիք: Ասոնք ալ ոստիկաններուն վրկանք վճարելով ազատեր էին իրենց կեանքը:

Մութին, յիսունի չափ ճիւաւոր չէթէներ պաշարեցին մեր կարաւանը: Անոնք իջան իրենց ձիերէն եւ ժողովուրդին մէջ մտնելով՝ աչքէ անցուցին կիներն ու կարասիները, լրբենի ակնարկութիւններ ընելով թէ բաւական պարարտ կաւր մըն ենք, ու իրենց համար հազիւ քանի մը ժամուան դործ է մեզ կլլելը:

Իրենց վրայի ոսկի ժամացոյցները, մատանիները եւ այլ յարդի առարկաները — դրս պարծանքով ցոյց կուտային մեզի, ըսելով թէ անոնցմով լեցուն էին նաեւ իրենց ձիերու տոպրակները —արդէն կը մտանէին թէ՝ ի՛նչ ահաւոր ոճրադործութենէ մը կը վերադառնային անոնք:

Տագնապալի էին վայրկեանները: Հայրս եւ ընկերները

խոհոյն դտան ոստիկաններու հրամանատարը եւ անկէ խնդրեցին որ ճամբէր չէթէները:

Հրամանատարը քառորդ ժամու չափ տեսակցութիւն մը ունենալէ ետք չէթէներու պետին հետ, զանոնք ճամբու դրաւ ու ծանր մղձաւանջէ մը ազատեց մեզ: Այսու հանդերձ դիչերը չկրցանք քնանալ այն վախով թէ այդ զազրելի սրիկաները պիտի վերադառնային եւ մեզ սուրէ պիտի անցնէին:

* * *

4 Օգոստոս 1915

Արեւածագէն առաջ ճամբայ ելանք եւ արագ արագ հեռացանք այն դժոխքմբեր վայրէն, ուր տասը ժամէ աւելի մահուան քրտինքներ թափեցինք: Ճամբան հանդիպեցանք դիակներու, զորս ոստիկաններու հրամանատարը ցոյց տալով մեզի, դարձեալ դրամ պահանջեց, եւ այս անդամ իրաւունքով — ի վարձատրութիւն իր երկուան բարեխօսութեան:

Կէսօրէ ետք հասանք Պօղազլիան: Բազաքէն քառորդ ժամ առաջ տեսանք ժանտարմա մը, որ նոր սպաննած էր մարդ մը եւ տակաւին կը կենար անոր դիակուն վրայ: Սպանեալը երեսի վրայ պառկած էր, կը կրէր քաղաքացիի զորչադոյն զգեստ: Ոստիկանը հրացանին բունը կոթնցուցած էր անոր կռնակին վրայ եւ պաղարիւն կը դիտէր մեր կարաւանին անցքը, մինչ իր գոհին ուսերը կը ցնցուէին ղազաղական գալարումներով:

Քիչ յետոյ անցանք Պօղազլիանի մէջէն: Այստեղի եւ չըլջակայքի հայ գիւղերուն ամբողջ բնակչութիւնը բնաջնջուած է: Բազաքին Թուրքերը ապշահար կը դիտեն մեզ ու կը մրմնջեն.

— Ասոնք ի՛նչ բախտաւոր մարդիկ են եղեր որ, այսպէս ողջ եւ առողջ՝ իրենց կիներով եւ զաւակներով կը ճամբորդեն ...: Արդեօք ո՞ւրկէ առած են այս առանձնաշնորհումը:

Առուգիւ մենք ալ կը զարմանանք այս առանձնաշնորհումին վրայ, երբ կ'անցնինք աւերակ հայ գիւղերու եւ դիակներու մէջէն: Մահը ամենուրեք տարածած է իր թեւը: Հակա-

ռակ որ թուրք գիւղացիները եւ չէթէները կը պաշարեն մեզ ջարդելու եւ կողոպտելու համար, կարծէք թէ գերբնական ուժ մը կը պաշտպանէ մեզ, ու մենք անարդել կը չարունակենք մեր ճամբան այս արիւնաբոյր վայրերու մէջէն, որոնք դեռ քիչ առաջ գերեզմանը եղած են մեր բազմահազար արենակիցներուն: Ի՞նչ է այս գերբնական ուժը: Արդեօք Զորումի կառավարիչին հրամանագրին ազդեցութի՞ւնը, թէ ոչ ամէն օր ոստիկաններու երախին մէջ նետուած կարմիր ոսկիներու հմայքը:

Չենք գիտեր, սակայն տակաւին կը շնչենք եւ մեզի համար այդ է կարեւորը:

Պօղազլիանը հազիւ թէ կէս ժամի չափ ետեւ ձգած էինք, երբ կարաւանին մէջ իրարանցում մը փրթաւ: Քաղաքէն սրարշաւ ոստիկան մը եկած էր եւ կ'ուզէր հայրս տեսնել: Պահ մը ետք ոստիկանը կանգ առաւ մեր կառքին քով ու հօրս ինքնութիւնը ճշդելէ ետք ըսաւ որ, կառավարիչին փոխանորդը տեսնել կ'ուզէր զինքը:

— Ձի՞ս: Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ որ, հարցուց հայրս զարմացած:

— Չեմ գիտեր, հրամեցէք հետեւիլ ինծի, պատասխանեց ոստիկանը:

Հայրս իջաւ կառքէն ու մարդուն հետ գնաց, մինչ ժողովուրդը կանգ առած ճամբուն մէջտեղ՝ չէր կրնար ոեւէ կերպով մեկնիլ այս անսովոր արարքին դրդապատճառը: Անցան ժամեր ու հայրս չէր վերադառնար դեռ: Քանի՛ ժամանակը կ'անցնէր, մեր անձկութիւնը կ'աճէր նոյն համեմատութեամբ, մանաւանդ երբ կը մտաբերէինք այն դիակը, զոր տեսած էինք քիչ առաջ Պօղազլիանի առջեւ...:

Քիչ ետք սակայն մեծ եղաւ մեր ուրախութիւնը, երբ ետեւի կառքերէն աւետեցին որ հայրս կը վերադառնար: Ժողովուրդին ուրախութիւնը մերինէն աւելի էր, որովհետեւ կարաւանին մէջ միակ Արմենակ էֆէնտի մը կայ, իրրեւ պետ իրենց գլուխը

կեցող, զիրենք առաջնորդող եւ ոստիկանները սիրաշահելու լեզու գտնող:

Ահա՛ թէ ինչ էր պատահած: Պօղազլիանի փոխ-կառավարիչը —եւ բարեբախտութիւն է որ, հայակեր հրէչը (բուն կառավարիչը), որ ամբողջ այդ կողմի Հայութիւնը բնաջնջել տուած է, այդ օր բացակայ է եղեր —տեսնելով մեր կարաւանին քաղաքին մէջէն անցնիլը, ուզեր է հասկնալ թէ՝ ո՞վքեր էինք, ո՞ւրկէ կուգայինք եւ ինչպէ՞ս կ'ըլլար որ առանց ջարդուելու կ'անցնէինք մահուան գօտիէն: Ուստի ձիաւոր ոստիկան մը ղրկած էր՝ կարաւանի մեծերէն մէկը իր քով բերել տալու համար: Ոստիկանը հասնելով կարաւանին հարցուցած էր ժողովուրդին թէ՝ ո՞վ էր իրենց մեծը:

— Տատրեան Արմենակը, պատասխաներ էին գաղթականները միաբերան:

Որու վրայ ոստիկանը եկած եւ հայրս տարած էր Պօղազլիան: Հոն կառավարիչի փոխանորդը հօրմէս պէտք եղած բացատրութիւնները ստանալէ ետք, չտալ հեռագիր քաշեր էր Զորումի կառավարիչին, կասկածելով թէ մի գուցէ մահուան դատապարտուած մարդիկ էինք մենք, բայց յաջողած ազատիլ՝ կաշառելով մեզի ընկերացող ոստիկանները:

Կառավարիչ Կալիպ Պէյ նորէն պահած էր իր խոստումը եւ հրահանգած որ, անվնաս չարունակէինք մեր ճամբան: Սոյն հեռագրին վրայ հայրս ազատ արձակուած եւ վերադարձած էր մեր քովը:

Քիչ յետոյ կարաւանը նորէն ճամբայ ելաւ: Գիշերը անցուցինք դաշտի մը մէջ, ուր խոշոր հոր մը կար դիակներով լեցուն: Ոստիկանները հոդ նետել տուին դիակներուն վրայ՝ որպէսզի չտեսնէինք զանոնք, բայց ես նշմարեցի տակաւին հոդէն դուրս մնացած մարդու մը ոտքին ծայրը եւ պատանիի մը նիհար բազուկը:

* * *

5 Օգոստոս 1915

Ճամբան հանդիպեցանք երկու դիակներու, որոնք մօրէ մերկ՝ քով քովի պառկած էին: Մէկուն ծունկին, իսկ միւսին կռնակին վրայ արեան հետքեր կային:

Չհնեալ թուրք գիւղացիներ էշերով եւ տոպրակներով մեր ետեւէն կուգան, այն յոյսով թէ պիտի ջարդեն ու թալանեն մեզ: Ոստիկանները — որոնք հիմա մեր բարեկամներն են — հրացանի բուներով կը վտարեն զանոնք: Սակայն այդ աներես մարդիկը կը կարծեն որ ոստիկանները կը կատակեն իրենց հետ, ուստի դարձեալ անօթի չուներու պէս կը հետեւին մեզի՝ այդպէս նոր կարաւան մըն ալ իրենք կազմելով մեր կարաւանին ետեւը:

Այսօր սակայն ոստիկանները խաղ մը ըրին մեզի: Անոնցմէ մին, որ ետեւ մնացած էր, յանկարծ մտրակելով իր ձին արշաւեց մեր վրայ՝ «աւետի՛ս, աւետի՛ս» բացագանչելով:

Ամէնքս զարմացած կեցանք, հասկնալու թէ ի՛նչ պատահած էր: Ոստիկանը քրտնաթաթախ մօտեցաւ մեզի եւ յայտարարեց թէ՝ հրաման եկած էր, Զորումի Հայերը պիտի տեղահանուէին կեսարիոյ չրջակայքը:

Ուրախութիւնը անսահման էր կարաւանին մէջ: Իսկոյն թաչկինակ մը լեցուն մանրուք դրամ հաւաքուեցաւ ու տրուեցաւ ոստիկանին. սակայն քիչ յետոյ հասկցուեցաւ որ, եղածը անհամ կատակ մըն էր:

Մենք չենք վստահար այս տեսակ կատակներու համար: Անոնք թո՛ղ առնեն մեր ամբողջ ստացուածքները, միայն թէ մեզ պաշտպանեն սա աւազակատիպ մարդոց դէմ, որոնք քայլ առ քայլ կը հետեւին մեզի՝ միշտ կարկանդակէ պատառ յուսալով:

Գիշերը անցուցինք Գղըլ Ըրմաքի եզերքը, քարաչէն մեծ կամուրջին քով: Գետափին ամբողջ երկայնքը ծածկուած է հարիւրաւոր մերկ եւ երկսեռ դիակներով: Կարելի չէ խմել գետին ջուրը, իսկ օդը անշնչելի է:

Հոս դարձեալ չրջակայ գիւղերու թուրք բնակիչները տապարներով եւ խոշոր դանակներով զինուած՝ եկան եւ պաշարեցին մեզ: Կ'երեւի թէ անոնք վարժուած են դետեղերքը իջեւանող կարաւանները բնաջնջելու:

Ոստիկանները զանոնք վախցնելու եւ ցրուելու համար քանի մը ձեռք դէնք պարպեցին օդին մէջ: Ջարդարարները սակայն դացին, գետին միւս եզերքը դիրք բռնեցին, եւ ամբողջ գիշերը հոն սպասեցին՝ յուսալով թէ ոստիկանները ի վերջոյ պիտի փոխէին իրենց ընթացքը:

Գիշերը երբէք չքնացանք: Հակառակ ատոր՝ գողութեան չատ մը դէպքեր պատահեցան: Ոստիկան մը մեր մէկ բուրդէ ծածկոցը քաշեց, տարաւ մեծ մօրս վրայէն: Տեսանք գողութիւնը, բայց խնդիր չհանելու համար ձայն չհանեցինք:

* * *

6 Օգոստոս 1915

Ոտքի ելանք առտուն կանուխ եւ չարունակեցինք մեր ճամբան: Գետին դիմացի ափունքը բանակող աւազակները դարձեալ մօտեցան կարաւանին, ու ոստիկաններու անուշադրութենէն օգտուելով՝ սկսան յափշտակել ձեռքերնուն տակ ինկած գոյքերը — գորգ, գլխարկ, կօշիկ, հագուստ եւայլն— սպառնալով սպաննել ընդդիմացողները: Ի վերջոյ սակայն ոստիկանները մօտեցան եւ վերջնականապէս փախուստի մատնեցին զանոնք: Գիշերը կարաւանէն մէկ հոգի անհետացած է, դարբին մը, որ կը կարծուի թէ ջուր խմելու համար գետին հոսանքն ի վեր քիչ մը հեռացած եւ աւազակներու կողմէ սպաննուած է:

Կէս օրին ոստիկանները կեցուցին մեզ եւ հրամայեցին որ, այրերը կինեերէն զատուին: Ընդարձակ դաշտի մը մէջ, բոլորս զատուեցանք իրարմէ, այրերը մէկ կողմ, կիները՝ միւս կողմ: Ոստիկանները ուշադրութեամբ համրեցին բոլոր այրերը, յետոյ՝ կիները, ապա իրենց միջեւ սկսան խորհրդակցութեան մը, որ բաւական երկարեցաւ՝ հալեցնելով մեր սրտերուն իւղե-

րը: Ի վերջոյ հրամանատարը կանչեց հայրս ու երկու երեւելիները, եւ անոնց հարցուց թէ, ինչպէս պիտի վարձատրէին պիրենք, քանի որ Եօղլաթէն ի վեր, ահաւասիկ քանիցս փրկած էին մեր կեանքը սուրդ վտանգներէ:

Հայրս եւ ընկերները չնորհակալութիւն յայտնեցին՝ իր ցոյց տուած բարեացակամութեան համար եւ խոստացան երեկոյին կրկին հանդանակութիւն կատարել եւ վարձատրել պիրենք:

Ասոր վրայ, հրաման ելաւ. այրեր եւ կիներ դարձեալ միացանք եւ կառքերը նստելով ճամբայ ելանք:

Իրիկունը հասանք Տիպսիկ կոչուած անմարդաբնակ վայրը, որ կեսարիայէն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ ճահճային տափաստան մըն է: Գիշերը հանդանակութիւն մը տեղի ունեցաւ ունեւորներու մէջեւ, եւ արդիւնքը յանձնուեցաւ ոստիկաններուն: Ասոնք զրոյմը առնելով մեկնեցան եւ իրենց պաշտօնը յանձնեցին կեսարիայէն եկած ոստիկանական նոր ջոկատի մը:

* * *

7 Օգոստոս 1915

Այսօր հապիւ թէ քանի մը ժամուան ճամբայ կտրած էինք, ահա՛ ոստիկանները հրամայեցին որ, իջեւանէինք անտառի մը ծայրը, ընդարձակ բացատանի մը մէջ:

— Շո՛ւտ չրջանակ մը կազմեցէք, դուռաց ոստիկաններու հրամանատարը՝ ձեռքի խարազանը իջեցնելով Տէր Անանեա հօր դլխուն.— որովհետեւ այս վերջինը սխալ ճամբէ քշած էր իր կառքը: Կանոնաւոր շրջայ չրջանակը... դուք երբէք պինուտութիւն չըրի՞ք ձեր կեանքին մէջ:

Մինչեւ որ կանոնաւոր չրջանակը կազմուեցաւ, ծէծ չկերած մարդ չմնաց կարաւանին մէջ: Յետոյ՝ ոստիկանապետը կանչեց կարաւանին երեւելիները, զորս անտառին խորը տանելով այսպէս ըսած է.

— Կը տեսնեմ որ դուք հարմնիք երթալու պէս՝ տունով-տեղով, կառքով-կարասիով, մեծով-պզտիկով, հանդիստ հան-

դիստ կը ճամբորդէք: Դուք Աստուծոյ ընտրեալ զաւակնե՞րն էք: Այս կողմի Հայերն ալ ձեզի պէս Հայեր էին, բայց անոնք ջարդուեցան: Հիմա ձե՛րն է կարգը: Ձեզ համրանքով չեն տուած ինծի...եթէ ուզեմ՝ այս պահուս իսկ կը ոչնչացնեմ ամէնդդ: Գացէք ինծի 300 կարմիր ոսկի բերէք, ապա թէ ոչ ես դիտեմ դրամ դանձելու եղանակը:

— Բայց տէր իմ, աղերսած են հայրս եւ ընկերները, մեր կառքերուն եւ կարասիներուն նայելով չկարծէք որ, անոնք արժէքաւոր դոյքեր են: Բոլորը՝ անկողին, վերմակ, հագուստ, ճերմակեղէն, ուտելիք եւայլն բաներ են: Մենք քաղաքէն այնքա՞ն աճապարանքով ելանք որ, չկրցանք նոյն իսկ մեր խանութներուն մէջ դտնուող պատրաստ դրամները հետերնիս առնել: Ինայեցէք մեղի, այդքան դրամ չենք կրնար տալ: Արդէն ձեզմէ առաջ ընկերացող ոստիկանները կողոպտեցին այն ինչ որ ունէինք:

— Այդ պարապ խօսքերը բացատրելու հարկ չկայ, ըսած է ոստիկանապետը: Գիտեմ թէ որչափ վճարեցիք մեզմէ առաջ-ուաններուն...: Ես անոնց առածին հազիւ կէսը կը պահանջեմ ձեզմէ: Նախընտրեցէ՛ք, կա՛մ 300 ոսկի կը վճարէք եւ կա՛մ ամէնդդ կը չարդուիք: Եւ այդ պարագային վստահ եղէք, ձեզմէ 300–ի տեղ 3000 կը հանեմ:

— Անչուշտ 300 ոսկի վճարելը աւելի նախընտրելի է քան մեր ամէնուն կեանքը, ըսած են հայրս եւ ընկերները: Սակայն անկարող ենք վճարելու. դուք գիտէք, ուզածնիդ ըրէք, ձեր խղճին կը ձգենք:

— Ուրեմն գացէք 200 ոսկի բերէք, կը մեղքնամ ձեզի: Աղօթեցէք որ այսօր բարի կողմէս ելած եմ. ըսած է գարչելին չնականօրէն:

Այս 200 ոսկին չատ դժուարաւ գոյացաւ: Ժողովուրդը գիտէ թէ այդ իր արեան գինն է, սակայն չունի որ տայ: Գալով ունեւորներուն, անոնք ալ միշդ իրենց քսակէն տալով տալով՝ իրենց ալ բան չէ մնացած: Վերջապէս սակայն վախով,

սպառնալիքով կարելի եղաւ դրամը հաւաքել ու թաչկինակի մը մէջ ոսոխականապետին յանձնել:

Հայրս ըսաւ թէ, երբ դրամը յանձնած է ոսոխականապետին, այս վերջինը արագ արագ համրած է ոսկիները, եւ մէկ հատ պակաս դտնելով — հաւանաբար չփոթած էր համրանքին մէջ — թաչկինակով դրամը հօրս երեսին նետելու ձեւ ըրած է, յանդիմանելով թէ խարդախութիւն կ'ընեն՝ մէկ ոսկի պակաս տալու համար: Հայրս դիտնալով հանդերձ թէ դրամը ճիշդ էր, ներողութիւն խնդրած եւ քսակէն ոսկի մը եւս հանելով վճարած է:

Գիշերը սաստիկ անձրեւ տեղաց: Ամէնքս կառքերուն մէջ նստած, մինչեւ մեր ոսկորներուն ծուծը թրջուեցանք: Իսկ անոնք որ կառքերու տակ կը պառկէին, ցեխերու մէջ թաթախուեցան:

Կը գտնուինք արդահատելի վիճակի մը մէջ:

* * *

8 Օգոստոս 1915

Թուրք կառապաններէն չատերը այսօր չուղեցին յառաջ երթալ, հակառակ որ իրենց փոխադրավարձքերը Զորումէն մինչեւ Անգարայի նահանգին սահմանը վճարուած էր: Անոնք թէեւ այդ պայմաններով ճամբայ ելած էին, բայց կ'երեւի թէ այն յոյսը կը տածէին որ, Զորումէն քանի մը օր անդին մեզ պիտի ջարդէին, եւ իրենք էս ճամբէն պիտի վերադառնային՝ իրենց կառքերը բեռնաւորած կողոպտուած դոյքերով եւ կոյսերով:

Սակայն տեսնելով որ իրենց հաշիւը սխալ ելած էր, եւ իրենց ակնկալութիւնները իրագործուելիք չունէին, անոնք ուզեցին այսօր կառքերը պարպել եւ ետ դառնալ. եւ պիտի յաջողէին ալ իրենց նպատակին մէջ, եթէ ոսոխականները արգելք չհանդիսանային:

Այս պատճառաւ, այսօր հազիւ կէսօրուան մօտ կարողացանք ճամբայ ելլել: Երկու ձամ ետք տեսանք Թալասի Հայերը, որոնք էշերով եւ միաձի կառքերով կ'երթային, մեզի պէս չենք դիտեր ո՞ւր: Կէս ժամ վերջն ալ հանդիպեցանք երկու հազարի մօտ երիտասարդներու, որոնք չորս-չորս չարուած՝ դինուորական կարգերով կ'երթային մեր հակառակ ուղղութեամբ: Հարցաքննելով դանոնք իմացանք որ, Պոլսէն աքսորուող դաւադացի ամուրի երիտասարդներ էին: Պատասխանելով մեր հարցման թէ ո՞ւր կ'երթային, կալանաւորներէն մին ըսաւ.

— Մորթուելու:

Երեկոյեան մօտ ալ հանդիպեցանք Պուրսայիներու կարաւանին, ամէնքը հետիոտն ու յոգնատապառ մարդկային խլեակներ, որոնց վրայ քալելու ուժ չէր մնացած:

Իրիկունը հասանք Ինճէ Սու: Ճամբան թուրք կառապանները Հայ մը սպաննեցին, սակայն ո՛չ մէկուն կրցանք բողոքել: Հայու կեանքը հաւու մը չափ իսկ արժէք չունի:

* * *

9 Օգոստոս 1915

Առտուն ճամբայ ելանք Ինճէ Սուէն: Հազիւ քաղաքէն կէս ժամ հեռացած, զառիվեր ճամբայ մը սկսաւ: Զիերը էյտղնեցնելու համար կառքէն լծած՝ քիչ մը առջեւէն կը քալէի, երբ յանկարծ եռեւէս սուր ճիչ մը լսեցայ: Դառնալով ետ տեսայ որ, բիւրերով եւ մէկ հատն ալ սայլի հատա սռնակով դինուած վեց թուրք գիւղացիներ կ'ուզէին մօրս ձեռքէն առնել վերարկու մը, որ իրրեւ ծածկոց կը ծառայէր լինճի զիշերները:

Լսելով մօրս օգնութեան կանչը, իսկոյն վազեցի մեր կառքը, ու բռնելով վերարկուին մէկ ծայրը՝ աւազակներու երեսն ի վեր դարձեցի.

— Զդեցէ՛ք, ի՞նչ իրաւունքով կ'ուզէք զայն առնել:

Գիւղացիներէն մէկը ահարկու նայուածքով մը զիս չափեց եւ ակռաներուն մէջէն ըսաւ.

— Կորսուէ՛, դնա՛... Հիմա բերանդ պատռտած պէս կը պատռեմ:

Կարեւորութիւն չտուի սպառնալիքին — ո՛հ անփորձութիւն — ու կը քաշէի վերարկուն ծայրէն, երբ յանկարծ տեսայ որ հրէշներէն մին իր բիրովը կը յարձակէր վրաս: Հազիւ խուսափելու չարժում մը կրցայ ընել: Բիրը իջաւ գլխուս, երկրորդ հարուած մը ուսիս, երրորդ մը՝ կռնակիս:

Անկէ յետոյ չեմ գիտեր ինչ պատահեցաւ: Կէս ժամ անցեր էր. երբ աչքերս բացի, տեսայ որ կը գտնուէի մեր թաւալող կառքին մէջ. հայրս զգայազրկ, դէմքը արիւնոտ լաթով մը ծածկուած՝ պառկած էր քովս, իսկ անոր քովը նստած էր մայրս, որ չարունակ կը փոխէր հօրս դէմքին վրայ արիւնոտող լաթը: Քոյրերս եւ եղբայրս, իրենց վախէն սմքած՝ կառքին մէկ անկիւնը կծկուած էին եւ լուռ կը դիտէին մերթ զիս, մերթ հայրս:

Ամբողջ մարմինս կը ցաւէր, կարծէք թէ ոսկորներս փշրուած էին: Բայց ես չէի հեծեծեր. հօրս արիւնլուայ վիճակը՝ զիս բթացուցեր, ճիչ մը արձակելու անկարող դարձուցեր էր:

Քիչ յետոյ մօրմէս իմացայ որ, երբ աւազակները զիս գետին տապալած՝ կը գանակոծէին, հայրս անմիջապէս կառքէն դուրս նետուելով՝ վրաս ինկած էր, իր մարմինով պաշտպանելու համար զիս: Այդ միջոցին հարուածները սկսած էին անոր վրայ տեղալ, ու մոլեգնած գիւղացիներէն մին ձեռքի սռնակը այնպէս մը իջեցուցած էր հօրս դէմքին որ, ան ալ մարած եւ ինկած էր, եւ երկուքս ալ հոն պիտի մեռնէինք, եթէ ժողովուրդի կանչերուն վրայ ոստիկաններ չհասնէին եւ չազատէին մեզ: Աւազակները տեսնելով ոստիկանները՝ փախած էին, չմոռնալով անշուշտ վերարկուն հետերնին տանիլ: Մարդիկ մեր արիւնլուայ մարմինները փոխադրած էին կառքին մէջ, ու քիչ յետոյ կարաւանը կրկին ճամբայ ելած:

Իրիկունը հասանք մեծ խան մը: Կաղալով իջայ կառքէն, եւ հայրս փոխադրեցինք գետնայարկի սենեակ մը: Ան միշտ

ուշաթափուած է: Քթին վրայ կը կրէ խորունկ վէրք մը, որ կ'արիւնի տակաւին: Դարմանումի միջոց չունինք:

* * *

10 Օգոստոս 1915

Տառապալից գիշեր մը անցուցինք, եւ չմեռած դարձեալ ճամբայ ելանք: Հայրս երկար նուաղումներէ ետք վերջապէս աթաւեցաւ: Ահաւոր է անոր դէմքին վրայ բացուած վէրքը, որուն կատարեալ արիւնահոսութիւնը դեռ չէ դադրած: Գլուխը խոշոր լաթերով փաթթուած՝ ան պառկած է կառքին մէջ: Մենք անոր քովը կծկուած՝ կը վախնանք խօսելու կամ չարժելու, այն մտածմամբ թէ մեր աղմուկով եւ չարժումով անհանգիստ կ'ընենք զայն:

Իրիկունը հասանք Գարահիսար ու դարձեալ իջանք խան մը: Իսկոյն հայրս սենեակ մը փոխադրեցինք եւ անկողնի մէջ պառկեցուցինք, որպէսզի հանգչէր ճամբու յոգնութիւններէն: Ես կը պատրաստուէի քաղաք երթալ դեղարանէ մը անհրաժեշտ պիտոյքներ գնելու համար, երբ ոստիկանները հրամայեցին որ, պատրաստուէինք, անմիջապէս ճամբայ պիտի ելլէինք: Հայրս վերստին փոխադրեցինք կառքը, սակայն հինգ վայրկեան չանցած՝ նոր հրաման ելաւ թէ պիտի մնանք: Այս անգամ նորէն փոխադրուեցանք խանին սենեակը, սակայն այնուհետեւ չկրցանք փողոց ելլել, որովհետեւ ոստիկանները չարունակ մեզ ճամբայ հանելու խօսքեր ու կատակներ կ'ընեն:

* * *

11 Օգոստոս 1915

Առաջին գործս եղաւ, առտուն չուկայ երթալ՝ դեղ, գլխարկ եւ կօշիկ գնելու համար, որովհետեւ Ինճէ Սուի աւազակները իմ գլխարկս ու կօշիկներս ալ յափշտակեր էին յարձակման միջոցին:

Հայրս այսօր քիչ մը հանգիստ է: Իր վէրքը հակառակիչ

ջուրով լուացինք, յետոյ վրան բամպակ դնելէ ու կապելէ եաք ճամբայ ելանք:

Ծանի կը մխրճուինք Անատոլուի խորերը, այնքան կ'աւելնայ Հայոց հանդէպ կատաղութիւնն ու ատելութիւնը: Թուրք գիւղացիներ կը մերժեն հաց եւ գարի ծախել՝ մեզի եւ մեր ձիերուն համար: Այս իրիկուն անոնք թակարդ մըն ալ լարեցին՝ կարաւանէն մաս մը Հայեր կողոպտելու եւ սպաննելու համար, բայց չյաջողեցան:

Մեր իջեւանած խանէն քառորդ ժամ անդին թուրք գիւղ մը կայ: Այդ ուղղութեամբ գացող գիւղացիներ լսելով թէ՝ կարելի էր հոն հաց եւ գարի գտնել, առաջարկեցին վախտը ղողնները առաջնորդել հոն: Խումբ մը Հայեր առանց ծուղակէ կասկածելու ընկերացան անոնց: Կէս ճամբան սակայն թուրքեր յանկարծ մանգաղներով յարձակած են իրենց ընկերակցողներուն վրայ, եւ պիտի սպաննէին զանոնք, եթէ Հայեր արթուն գտնուելով չվախչէին:

Այս մեր իջեւանած օթեւանէն չաս մը կարաւաններ անցած են: Սենեակի մը պատին վրայ, մատիտով գրուած անուններ կան. տեղ մըն ալ սա չարաբաստիկ նախադասութիւնը՝ «502 (կամ 562, լաւ չի կարդացուիր) հոգի ենք, մեզ պիտի մորթեն հոս»:

* * *

12 Օգոստոս 1915

Բաւական դժուար եւ յոգնեցուցիչ ճամբորդութենէ մը եաք, իջեւանեցանք Նիյտէի առջեւ դաշտի մը մէջ: Քաղաքին բնակիչները իրարու թէ մեր գալստեան կը սպասէին, իսկոյն խումբերով եկան եւ բազմութեան մէջ ցրուեցան: Անոնք ձեւ կը նետէին իրենց աչքը կտրած մէկ առարկային եւ կ'առաջարկէին չնչին գնով զայն գնել: Մերժման հանդիպելու պարագային՝ կը խոշտանգէին կարասիին տէրը, եւ կ'ըսէին.

— Ի՞նչ պիտի ընէք առիկա...քիչ յետոյ ամէնքդ պիտի մորթուիք:

Տագնապալից էր կացութիւնը: Տեսնելով որ խուժանը հետզհետէ կը ստուարանար նոր նոր հասնող զինեալ մարդոցմով, խնդրեցինք ոստիկաններէն որ ճամբայ հանէին մեզ, որովհետեւ այդ գիշեր վտանգի տակ էին մեր ինչքը, պատիւը եւ կեանքը: (Աւելորդ է ըսել թէ՝ այս ոստիկանները կեսարիայէն մեզի ընկերացող ոստիկանները չէին: Անոնք փոխուեցան Ինճէ Սուլի մէջ, Ինճէ Սուլիններն ալ Գարահիսարի մէջ: Բաղաքէ քաղաք կը փոխուին անոնք, եւ մեր կարաւանը իբրեւ յաջորդներուն յանձնած առեղնին չեն մոռնար ըսելու թէ մեզմէ ոսչափ գլխահարկ գանձած են, իրենք ալ ընեն նոյնը:) Ուսոմ այժմու ոստիկանները, որոնք նոր ստացած էին իրենց կողպտուս-բաժինը, երես չունեցան մերժելու մեր խնդրանքը, եւ թոյլատրեցին որ ճամբայ ելլենք:

Գիշե՛ր է...

Ամէն կողմ լռութիւն կը տիրէ, բացի մեր կառքերուն դժոխային աղմուկէն, որ կը դղրդացնէ քարքարուտ ճամբուն երկայնքը: Ճիշդ մեր առջեւ գտնուող կառքին մէջ, քաղաքիս երեւելիներէն Մկրտիչ Ալանեանի կնոջ ցաւերը բռնած են: Ցղի է կինը: Կառքի ցնցումներուն պատճառաւ արձակած իր աղիողորմ ճիչերը՝ պատառ պատառ կ'ընեն մեր սրտերը: Կարելի չէ կանգ առնել, նոյն իսկ վայրկեանի մը համար: Նիյտէի խուժանը կը հալածէ մեզ: Վերջապէս քիչ յետոյ կը լսենք թէ՝ հէք կինը ապատեր, աղջիկ զաւակ մը ծներ է:

Կ'երթանք տակաւին: Յանկարծ եռեւի կառքերէն կը փրթի ահռելի վայնասուն մը: Կամուրջի մը տակ պահուած խումբ մը աւազակներ յարձակեր են անպաշտպան բազմութեան վրայ: Մինչեւ որ կարաւանին առջեւէն գացող ոստիկանները դէպքին վայրը կը հասնին, արդէն երկու մեռեալ եւ եօթը վիրաւոր փռուած են գետին:

Կառքերը կը շարունակեն իրենց խլացուցիչ վազքը՝ թընդացնելով ժայռերը: Մութ է ամէն կողմ: Հազարաւոր հոգիներ կը վախչինք, կը վախչինք, կը վախչի՛նք: Խաւարի մէջ

դնդակները կը սուրան մեր կառքերուն վրայէն ու կողերէն: Երբեմն ահռելի ճիչ մը, երբեմն ցաւագին ողբ մը կը պատռէ մթնոլորտը: Ո՛չ ոք ետեւը կը դառնայ, ո՛չ ոք առջեւը կը նայի, այլ կը փախչի՛նք... եւ այսպէս ժամերով, մինչեւ որ դուրս կ'ելլենք մահուան վտանգէն:

Բազմութիւնը յոգնասպառ կը փռուի դաշտի մը մէջ: Պօրի չրջակայքն է եղեր. ո՛չ ջուր կայ, ոչ հաց, բայց հիմա ո՞վ կը մտածէ անոր մասին:

* * *

13 Օգոստոս 1915

Անմիջապէս պատրաստուելով՝ արեւածագէն առաջ ճամբայ ելանք, ու Գիս Հիսարէն անցնելով՝ իրիկունը հասանք Գօլսուղ ըսուած տեղը: Ճամբան հանդիպեցանք Ինճիրլիի հայ գիւղացիներուն, որոնք կը ճամբորդէին թչուառ վիճակի մէջ՝ մէկ մասը հետիոտն, մէկ մասը սայլակներով: Անոնց մէջ ուշադրութիւնս գրաւեց դեռատի եւ գեղադէմ աղջիկ մը՝ դեղձան մազերով, որ հիւանդացած, սայլին մէջ պառկած էր, մինչ պառաւ մեծ մայրը կառքին քովէն կը քալէր՝ չարունակ խթանելով եղները:

Այսօր ճամբան հանդիպեցանք նաեւ մարախներու, որոնք իրենց կանաչ մարմիններով ծածկած էին ամբողջ տարածութիւնները եւ հազարաւորներով կը ճմռուէին մեր ոտքերուն եւ անիւներուն տակ:

Ի տես անոնց մտածեցի. միթէ մենք ալ չե՞նք նմանիր այդ միջատներուն, տարածուած ամէն կողմ, ձգուած ամէն ճամբու վրայ, մինչ արիւնոտ գարշապարներ անխնայ կը ճմռեն ու կը մահացնեն զմեզ:

* * *

14 Օգոստոս 1915

Մեզ Զորումէն մինչեւ հոս բերող կառապանները չուզեցին աւելի առաջ երթալ, ուստի իրենց կառքերը ծախելով դացին ետ: Մենք երեք կառքի տեղ՝ երկու հատ կրցանք դնել, ու

դժուարաւ անոնց մէջ տեղաւորուելով՝ չարունակեցինք ճամբան: Այլեւս ուրախ ենք Անգարայի սահմաններէն դուրս ելած ըլլալնուս համար: Կը կարծենք թէ խմբական ջարդի վտանգը անցուցած ենք, թէեւ ոչ մասնակի սպանութիւններու, քանի որ այսօր դարձեալ յարձակումներ կրեցինք թուրքերու կողմէ:

Երեկոյին իջեւանեցանք Ուլու Գըշլայի մօտ, դաշտի մը մէջ: Այստեղ մեզի հետ իջեւանեցան նաեւ Գոնիայի եւ չրջակայքի Հայերը: Ոսմիկանները սպառնացին Ուլու Գըշլայի դաղթականքին տանիլ մեզ՝ հոնկէ չոգեկառքով Հալէպ ղրկելու համար: Սակայն իմանալով որ ատիկա ծուղակ մըն էր առաջին կայարանին մէջ վար դնելու կարասիները եւ յետոյ մերկ քչելու ժողովուրդը, կաչառեցինք ոսմիկանները, որպէսզի ազատ ձգէին մեզ մեր միջոցներով ճամբորդելու:

Դրամնիս հատած է: Առայժմ մօրս զարդոսկիները կը ծախենք՝ ճամբու ծախս ընելու համար:

* * *

15 Օգոստոս 1915

Այսուհետեւ մեր կառքերուն կառապանները մենք ենք: Արշակին հետ փոխն ի փոխ կը վարենք մեր կառքը: Սակայն ճամբան այնքան խորտ ու բորտ է որ, դժուարաւ կը յառաջանանք: Մեզի պէս բոլոր կառավարները սկսնակ ըլլալնուն՝ երկու օրէ ի վեր աւելցած է արկածներու թիւը: Իսկ այսօր կառքերու տապալման մրցանիշը կոտրեցաւ: Եթէ մեր առջեւի ճամբաները այսպէս լեռնային ու դժուարանցելի են, կասկած չկայ թէ բոլորս ալ պիտի կոտրենք մեր կառքերը եւ կէս ճամբան պիտի մնանք:

Կէսօրին անցանք ամայի հայ գիւղէ մը, որուն դանդակատունը կը տեսնուէր ծառերու ճիւղերուն մէջէն: Ծառերուն վրայ պտուղները հասեր՝ դեռին ինկեր էին: Գիւղէն քիչ անդին կանգ առինք թաղելու համար կօչկակարի մը երիտասարդ աղջիկը, որ հիւանդութենէ մեռած էր ճամբու ընթացքին: Այս աղջկան դիակը կառքէն սահելով ինկած էր, ու ծնողքը անդի-

տակցաբար պիտի չարունակէին ճամբան, եթէ եաեւէն եկողներ լուր չտային իրենց:

Ջորումէն մինչեւ հոս, մեռնողներուն թիւը 30–ը անցաւ:

Իրիկունը իջեւանեցանք դաշտի մը մէջ, եւ ղբաղեցանք նորոգելով մեր կառքերը, կապելով մեր վէրքերը:

* * *

16 Օգոստոս 1915

Առաւօտուն է վեր կ'անցնինք լեռնային ճամբաներէ, որոնք անվերջանալիօրէն օձապտոյտ դարձուածքներ եւ խորտ ու բորտ ելեւէջներ ունին: Մեր ձախ կողմը կը բարձրանան հսկայ ժայռեր, իսկ մեր աջ կողմը կը բացուին խորունկ վիհեր: Սխալ չարժում մը, եւ անոնց մէջ գլտորիլը երկվայրկեան մը չի տեւեր:

Կէսօրուան աւեններըը, ամէնքս կառքերէն վար իջած ու ձիերու սանձերէն բռնած՝ դժուարութեամբ կը յառաջանայինք, երբ յանկարծ նշմարեցինք մարդ մը, որ ճամբու անկիւնէն կը դառնար խոշոր սուր մը ճօճելով ձեռքին մէջ: Րոպէ մը եաք ուրիշ մարդիկ ալ նոյնպէս սուրեր ճօճելով դարձան անկիւնը, մինչ հազարաւոր անտեսանելի հազաղներէ ելած խուլ ձայն մը կը թնդացնէր լեռներն ու ձորերը.

— Լէ՛ իլահի իլլալլահ՛...

Աննկարագրելի էր մեր զգացած յուզումն ու սարսափը: Չէինք գիտեր թէ ո՞վքեր էին անոնք եւ ինչո՞ւ կուգային: Ինչ յեսոյ հսկայ թափմութիւն մը անցաւ ճամբուն անկիւնադարձը եւ սկսաւ յամրաբար յառաջանալ դէպի մեր կողմը: Բոլորը դրեթէ ցնցոտիներ հագած էին. թեւերնին, կուրծքերնին, սրունքներնին մերկ, իսկ գլուխնին բաց:

Սոսկումով համակուած՝ կանգ առինք մեր եղած տեղը, չգիտնալով թէ անոնք մեզի՞ համար կուգային թէ ճամբորդներ էին:

Տարօրինակ մարդոց այս խաժամուժը հեռուհեռէ մօտեցաւ մեզի: Առջեւէն 10–12 հոգի կ'երթային, իրենց սուրերը օդին

մէջ չարժելով եւ «Ալլահ, Ալլահ» պոռալով, մինչ բազմութիւնը կը հետեւէր անոնց, խուլ ճայնով մը կրկնելով՝ «Լէ՛ իլահի իլլալլահ՛...»

Բարեբախտաբար անոնք զինուած չէին, բացի առջեւէն գացող սուսերակիրներէն: Երգելով եւ իրենց երգին համընթաց ցատկռտելով՝ մարդիկը հասան մեզի, եւ որովհետեւ մենք կարաւանի առջեւի կառքերէն էինք, սկսան վայրագօրէն դիտել եւ անըմբռնելի լեզուանքներով ողողել մեզ: Կարծէք թէ մարդիկը արաբերէն կը խօսէին: Անոնցմէ մին մօտեցաւ մեր կառքին ու կը պատրաստուէր ծրար մը յափշտակելու, երբ յանկարծ անոնց ընկերացող ճիւաւոր սպայ մը, որ ճիշդ այդ միջոցին հոնկէ կ'անցնէր, հրացէնը քաշեց եւ հրամայեց մարդուն որ կողոպտուրը ձգէ: Վայրկենական գործադրուեցաւ հրամանը: Հրա՛չք...: Առաջին անգամն էր որ, մեր ճամբուն վրայ կը տեսնէինք մեզ պաշտպանող մարդ մը:

Ճուժանը անցաւ, գնաց: Ասիկաններէն իմացանք որ արաբ զինուորներ էին անոնք — թէեւ զինուորի երեւոյթ չունէին — եւ կ'երթային Տարսանէլ՝ Անգլիացւոց դէմ կռուելու համար:

Իրիկուան դէմ հանդիպեցանք արաբ գաղթականներու, որոնք մերկ եւ թշուառ կը քշուէին դէպի Թուրքիոյ ներքին մասերը: Նախ՝ կարծեցինք որ, անոնք ճամբան կողոպտուած էին, յետոյ սակայն իմացանք որ, այդ երանելիները իրենց երկրին մէջ ալ այդպէս մերկ եւ բոպիկ կ'ապրին եղեր:

Եւ մտածե՛լ որ մենք կ'երթանք այս բոպիկ մարդոց երկիրը, եւ բարիք պիտի տեսնենք հոն...:

Երեկոյին Պօղանթըյէն անցանք եւ քաղաքէն կէս ժամ անդին, մայրիներու անտառի մը առջեւ իջեւանեցանք: Հոս հանդիպեցանք նաեւ Գոնիացի եւ Ադ Շէհիրցի հայ գաղթականներու:

Մինչեւ այսօր տարտամ գաղափար մը ունէինք մեր երթալիք տեղւոյ մասին: Ամէն անգամ որ կը հարցնէինք ոստիկան-

ներուն թէ՝ ո՞ւր կ'երթայինք, «Հալէպ» կը պատասխանէին, ու մենք կը զարմանայինք թէ՝ այսքան բազմահազար ժողովուրդ ինչպէ՞ս պիտի տեղաւորուէր այդ քաղաքին մէջ:

Այսօր լուսաբանուեցաւ դաղանիքը, երբ պատահմամբ հանդիպեցանք հայ պինդուրի մը, որ Հալէպէն կուգար: Պատասխանելով մեր հարցման թէ՝ Հայեր ի՞նչ կ'ընեն Հալէպի մէջ, պինդուրը ըսաւ որ Հալէպ առժամեայ հաւաքավայր մըն է, եւ Հայերը անկէ պիտի քշուին դէպի անապատ:

— Բայց ժողովուրդը աւազին մէջ ի՞նչ պիտի ընէ, հարցուցինք՝ կարծելով թէ «անապատ» կը նշանակէր աւազով ծածկուած անծայրածիր տարածութիւն մը:

Հայը խնդաց մեր միամտութեան վրայ եւ բացատրեց թէ՝ անապատ ըսելով պէտք չէինք հասկնալ միայն աւազով ծածկուած վայրերը, այլ նաեւ բոլոր այն լերկ ու մերկ տարածութիւնները, որոնք ծածկուած էին քարերով, մացառներով եւ ուղտափուշերով:

— Օրերով եւ շաբաթներով մարդ կը ճամբորդէ այս ամայի տարածութիւններու մէջ առանց մարդկային էակի մը հանդիպելու, ըսաւ մեր խօսակիցը: Երբեմն օձեր կը սողսկին ձեր ոտքերուն տակէն, երբեմն հեռուէն կը լսէք անօթի գազանի մը մռնչիւնը, եւ երբեմն երկնքի վրայ կը տեսնէք արծիւի մը թեւատարած սաւառնիլը: Ահա՛ սոսկ են անապատին բնակիչները: Շաբաթներով երբ այս անապատին լանջին կամ երկայնքին կ'երթաք՝ կը հանդիպ կա՛մ բուն անապատին, որ աւազով ծածկուած է, եւ կամ չրաբերի տեղերու, որոնք մարդոցմով բնակուած են: Գիւղերը սրչափ մօտ են անապատին, անոնց բնակիչները այնչափ վայրի եւ գազանաբարոյ են: Հո՛ն են պէտէվիները, Զէյթունները, Ինէդէները եւ բազմաթիւ ուրիշ ցեղախումբեր, որոնք կը թալանեն ու կը սպաննեն՝ առանց վախնալու կառավարական հետապնդումէ: Սակայն քանի՛ կը հեռանաք անապատէն՝ կը մտնէք Ֆէլլահ գիւղերու մէջ, ուր մարդիկ նուաղ վայրենի

են, թէեւ անոնք ալ գող, ծոյլ եւ մոլեռանդ են: Ցետոյ կը մտնէք մեծ քաղաքներու սահմաններուն մէջ, ուր ժողովուրդը մասամբ քաղաքակրթուած է:

— Ուրեմն մեծ քաղաքներէն մարդ հեռանալով՝ նախ կը մտնէ Ֆէլլահ գիւղերու, յետոյ պէտէվիներու, աւելի յետոյ՝ ամայի տափաստաններու եւ աւազով ծածկուած անապատի՞ն մէջ:

— Այո՛:

— Հայերը ի՞նչ պիտի ընեն անապատին մէջ: Հոն պիտի կրնա՞ն մինչեւ գտնել ապահովելու համար իրենց ապրուստը:

— Ձեմ կարծեր: Արաբները այնքան թշուառ են որ, դերեզմաններէն մեռելները կը հանեն՝ հագնելու համար անոնց պատանքները: Այդ տեսակ մարդոց մէջ եթէ ձեր ունեցածը վրայ չտաք, արդէն բախտաւոր էք: Անկէ զատ, երկրի կլիման անտանելի է. չուր գրեթէ չկայ, իսկ հիւանդութիւնները գրեթէ անպակաս են:

Հայ պինդուրին Ադրբիոյ անապատի մասին տուած այս յուսահատեցուցիչ լուրերը՝ սեւ թախիծով պատեցին մեր հոգիները: Մենք որ պ'ուրախանայինք խմբական ջարդերէ ազատելուս համար, հիմա կը մտածենք թէ՝ արդեօք կ'երթանք բոլորս ողջ ողջ խորտակելու աւազներու տակ:

* * *

17 Օգոստոս 1915

Այսօր Զորումէն մեր եղբէրն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով չճամբորդեցինք եւ հանգիստ ըրինք: Առտուընէ մինչեւ իրիկուն կաբաւանին մէջ ժիր աշխատանք մը կար: Ոմանք նոճից կառքերուն կտրած մասերը կը նորոգէին, ոմանք իրենց պատռած կօշիկները կը կարէին, ոմանք իրենց պատռած լաթերը կը լաթային, ոմանք գետակին մէջ լոգանք կ'առնէին, կամ կը պառկէին, կ'ածիլուէին, առաջին անգամ ըլլալով կերակուր մը կ'եփէին:

Մենք մեր կառքին կոտրած անիւը նորոգելէ ետք՝ ձիերը դետակը տարինք, լուացինք, լուացուեցանք, յետոյ մայրին ներու չուքին տակ երկարած հանգստացանք: Գիշերը կայանին մէջտեղը խարոյկ մը վառեցինք, եւ անոր լոյսին չուրջ բոլորուած՝ խօսակցեցանք վաղուան անստգութեան մասին:

* * *

18 Օգոստոս 1915

Մեր այսօրուան ճամբորդութիւնը բաւական դժուար պիտի ըլլար, եթէ երկկ մեր ձիերուն հանդիստ տուած չըլլայինք: Շարունակ կը մագլցինք բարձրաբերձ լեռներու կողերն ի վեր՝ ամէն վայրկեան սրտատրոփ մէջ թէ, պիտի ճղմուինք վերէն գլորուող քարերուն տակ: Վերերը խճուղի չինող թուրք գինուորները մասնաւորապէս կը գլորեն այդ քարերը, եւ իրը թէ քաջագործութիւն է որ կ'ընեն՝ բարձրաձայն կը խնդան: Երկնաքարէ տարբերութիւն չունեցող ժայռի կտորներ լերան կողն ի վար սարսափելի արագութեամբ թաւալելով՝ կը սուրան մեր գլխուն վրայէն, իրենց հետ տանելով՝ իրենց հետ արմատախիլ ըրած քարերն ու տունկերը: Եթէ անոնցմէ մէկը հանդիպի կառքի մը, մէջը գտնուող 5–6 հոգիով կրնայ անդունդին մէջ նետել· բարեբախտաբար սակայն մէկ հոգիի բացակայութիւը կ'անցնենք վտանգը:

Կէսօրէն ետք ճամբան նուազ տաժանելի դարձաւ: Անցանք սեպ կիրճերու մէջէն, որոնց ժայռէ կողերուն վրայ կը տեսնէինք յունարէն արձանագրութիւններ: Ըսին թէ ժամանակին այդ տեղերէն անցեր են Մեծն Աղեքսանդրի յաղթական բանակները:

Ի՜նչ ցաւալի հակադրութիւն, այդ բանակներու եւ մեր կարաւաններու միջեւ···:

Երեկոյեան մօտ երկրորդ վորձանք մըն ալ պատահեցաւ մեզի: Դիմացէն ուղտերու չարան մը կուգար: Մեր ձիերը խրտչեցան, ու Աբշակի սխալ մէկ չարժման վրայ՝ կառքերնիս չըլլեցաւ: Այդ միջոցին ես կառքին յառաջամասը նստած էի, ուստի վտանգը տեսնելով ժամանակ ունեցայ ինքզինքս դուրս նետելու: Բայց մեր ընտանիքին միւս անդամները կառքին հետ տապալեցան, իրենց թեւերնուն եւ սրունքներնուն վրայ ճմլումներ ստացան: Հայրս, որ հազիւ թէ դէմքի վէրքէն ապաքինած էր, ահա կրկին վիրաւորուեցաւ: Բայց բարեբախտաբար այս անգամ ծանր չէ ստացած նոր վէրքը: Իսկ ամենամեծ բարեբախտութիւնը այն է որ, կառքերնիս չխորտակուեցաւ:

Իրիկունը հասանք Մէզար Օլուք:

* * *

19 Օգոստոս 1915

Հոս հանդիպեցանք չատ մը կալանաւոր Հայերու, որոնց հետ հայրս ծանօթացած էր Կեսարիոյ բանտին մէջ: Անոնք չղթայակապ կը տարուէին Տիգրանակերտի պատերազմական առեանը: Անոնցմէ խմացանք որ, հօրս հետ Զորումէն ձերբակալուելով Կեսարիա տարուած Բարսեղ Թապիպեանը ըսպանուած է Տիգրանակերտի ճամբուն վրայ: Իրենք ալ չատ վտահ չէին թէ, ողջ պիտի հասնէին հոն:

Կալանաւորներէն մին պատմեց թէ գաւազանի 450 հարուածներ կերած էր ոտքին տակ: Կօշիկները հանելով ան ցոյց տուաւ մեղի ոտքը, որ թէեւ դարմանուած, բայց ոտքէ աւելի կը նմանէր մսակոյտի մը: Ինեզճ մարդուն բոլոր մատները կոտրած եւ եղունգները թափած էին: Իսկ ոտքը ամէն ուղղութեամբ սպիներով ծածկուած էր:

Ուրիշ մէկը ցոյց տուաւ իր կուրծքը եւ բազուկը, դորս տպած էին հրաչէկ երկաթներով: Թէեւ ամէնքն ալ անխիթար չարչարուած էին բանտին մէջ, բայց վտանգ կուտային Աստուծոյ որ կախուած չէին···:

Մէզար Օլուքէն կէս ժամ անդին ճամբուն եզերքը, արտի մը մէջ տեսանք երիտասարդի մը դիակը, որ գնդակի ծակ մը ունէր քունքին վրայ: Արիւնով եւ հողով չաղախուած մազերը՝ ահռելի տեսք մը կուտային իր կապարէ գոյն դէմքին: Ոճրա-

դրծը մեկայն չափկընկերն ու դուլպաները թողած էր վրան:

Իրիկունը Թարսուսի ծօտակայ դաշտ մը իջանք եւ հոն պիչերեցինք.

* * *

20 Օգոստոս 1915

Պիչերեցի՛նք...

Ասիկա սովորական բացատրութիւն մը եղած է, զոր ամէն անգ կը զործածենք, հոգ չէ թէ դիչերը վայրկեան մըն իսկ աչքերնիս զոցած չըլլանք: Այս գիչեր ալ չքնացանք, սակայն այս անգամ ոչ թէ այն վախին համար թէ, չէթէները պիտի ջարդէին մեզ, այլ որովհետեւ կարելի չէր աչք զոցել ոջիլներուն սաեղծած անհանգստութեան պատճառաւ:

Այս դաշտը մեզմէ առաջ Թրքական զինուորներ բանակած են եղեր: Աւազը կը վխտայ անոնց ձգած անասնիկներով. այնքա՛ն շատ որ, քառակուսի տարածութեան մը մէջ կը համրենք քսան հատ...: Ոսոխականները յատկապէս մեզ իջեցուցած են այստեղ, որպէսզի թիֆուզէ վարակուինք եւ մեռնինք:

Ո՛վ հրէշային մտքեր, տակաւին ինչե՛ր պիտի յղանաք բնաջինջ ընելու համար այս դժբախտ ժողովուրդը:

Ամէն չարեաց վրայ, մեր դահիճները յայտարարեցին որ, այսօր ճամբայ պիտի չելլենք:

* * *

21 Օգոստոս 1915

Այսօր ալ ճամբայ չհանեցին մեզ: Մենք որ այնքա՛ն հանդուրժելու պէտք ունէինք, կ'աղաչենք ոսոխականներուն որ մեզ հեռացնեն այս սարսափելի վայրէն: Ամբողջ օրը կը քերուրտինք, մեր մարմինները արիւնելու աստիճան:

Ոսոխականները չեն ալ թողուր որ քաղաք երթանք եւ մեզի պէտք եղած իրեղէնները գնենք: Ամէնքս պաշէն հետու տեղեր կը փախչինք եւ մեր ժամանակը կ'անցնենք գետին մէջ լողնալով: Իրիկունը սակայն գլխիկոր կը վերադառնանք կայան...:

Ամէն տեսակ տանջանք, չարչարանք ճաշակեցինք, բայց այս մէկը՝ մեր ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնէր:

* * *

22 Օգոստոս 1915

Ժողովուրդին աւետալի լուր մը տրուեցաւ այսօր: Խորվիրապի տանջանքները վերջ գտած են, ընդհուպ ճամբայ պիտի ելլենք:

Իսկոյն ձիերը լծեցինք, ու խարապաններով չափցնելով՝ սրսրչաւ մեկնեցանք այդ անիծեալ վայրէն, ուր կ'ըսէին թէ գետինը կ'այրէր մեր ոտքերը: Բայց ի՞նչ օգուտ. մեր անասխորժ հիւրերը հետերնիս կը տանինք: Անոնք հիմա մտած են մեր հագուստներուն, ծրարներուն, կապոցներուն ամէն մէկ ծալքին մէջ ու չարունակ անհանգիստ կ'ընեն մեզ՝ իրենց սուր խայթոցներով:

Ենիճէյի կայարանը հասնելնուս՝ կաչառեցինք ոստիկանները, որպէսզի օր մը հոն մնանք մաքրուելու համար: Այսօր ես չատ անհանգիստ եմ, կ'երեւի թէ երկու օրուան անքնութիւնը խախտած է իմ առողջութիւնս: Կարաւանին մէջն ալ ինծի պէս հիւանդներ անպակաս են: Այս կողմերուն կլիման չատ տաք է: Եւ քանի՛ յառաջ կ'երթանք, կարծէք թէ այնքան դժոխքին կը մօտենանք:

«Եթէ հոս, այս օդէն հիւանդանալու ըլլանք, վաղը ի՞նչ պիտի ընենք անապատին մէջ», կը հարցնենք իրարու, առանց սակայն պատասխան մը կարենալ գտնելու:

Մեր առօրեայ կեանքին հնհնուքները այնքան չատ են որ, վաղուան վրայ մտածելու երբէք ատեն չունինք:

* * *

23 Օգոստոս 1915

Մեր կարաւանը ճամբայ ելաւ այսօր, սակայն մենք տասը ընտանիք — հիւանդ ունեցողներս — ոստիկաններու թոյլտուութեամբ՝ մէկ օրուան համար մնացինք հոս:

Այսօր ես քիչ մը հանդիստ եմ: Կէսօրուան մօտ անցուցի արկած մը, որ քիչ մնաց ապէտաբեր կրնար ըլլալ: Զարմիկս Վահրամ Թօրամանեանի հետ կայարանին չրջակայքը պտտած ատենս, զգացի որ կենդանի մը տաբատիս տակէն մագլցելով սրունքէս վեր կ'ելլէր: Իսկոյն ծունկիս վրայ բռնեցի անպիտանը, որ հիմա անդուսպ կը զալարուէր ափերուս մէջ: Մեր արձակած ճիչերուն վրայ՝ կայարանի պաշտօնեանները հասան եւ նրունքներուս մէջէն հանեցին ահաւոր երեւոյթով կանաչ մողէզ մը, որուն համար տեղացիները ըսին թէ՝ Թունաւոր տեսակէն էր: Բարեբախտութիւն մըն է սակայն, որ ան խայթելու ժամանակ չէր ունեցած դիս:

* * *

24 Օգոստոս 1915

Ճիշդ այն պահուն, երբ արեւը մեր ճամբուն ծայրէն դէպի վեր կը բարձրանար, ճամբայ ելանք: Կ'երթանք դէպի արեւը, որ ճամբուն վերջաւորութեանը նստած՝ անտարբեր կը դիտէ մեզ:

Կէսօրին անցանք Ատանայի մէջէն: Քարէ կամուրջին անդիի կողմը, դաշտի մը մէջ իջեւանելով՝ կէս ժամուան չափ հանգչեցանք եւ մեր կէսօրուան ճաշը ըրինք պաղ թանով եւ հացով:

Այտեղի Հայերն ալ տեղահան եղած են, հետեւաբար ճամբաներու վրայ կը հանդիպինք հազարաւոր կառքերու եւ հետիոտն քալողներու:

Հակառակ մեր աճապարանքին, այսօր չկրցանք հասնիլ մեզմէ բաժնուող Զորումցիներու կարաւանին: Իրիկունը պահեցանք Միւֆթի Էֆէնտիի խանին դռներուն առջեւ, ուղտերու ոտքերուն տակ:

* * *

25 Օգոստոս 1915

Կէսօրին անցանք Միսիէն: Սրճարանի մը առջեւ կանգ առնելով՝ մէյ մէկ տաք թէյ խմեցինք, յետոյ չարունակելով

ճամբան, երկու ժամ ետքը՝ դէտի մը եզերքը միացանք մեզմէ բաժնուող կարաւանին:

Այսուհէդհն կ'երեւի Ելլան Գալէսի ըսուած բերդը, որ ժամանակին չինուած է եղեր Կիլիկիոյ հայ թագաւորներուն կողմէ: Այդ թագաւորները հիմա թո՛ղ գան ու տեսնեն իրենց երեսի վրայ ձգած ժողովուրդին ողբալի վիճակը:

Գետին մէջ լողնալէ եւ պահ մը հանգստանալէ ետք՝ շարունակեցինք ճամբան: Անտառներ է տաքը. ձիերը հեւալով եւ փրփալով հազիւ թէ կը քաշեն կառքերը:

Մեր առջեւի կառքին մէջ մեր բարեկամներէն Նշանեան կէս ժամէ ի վեր հոգեվարք է: Կը տեսնենք զայն, որ կռնակի վրայ պառկած՝ կը հանդչայ, մինչ երիտասարդ կինը վախէն վար իջած, կը քալէ կառքին քովէն, երբեմն անձկալից նայելով թէ մեռա՞ծ է իր ամուսինը: Երկու ժամ տեւող տաժանելի հոգեվարքէ մը ետք՝ հանդիսականները դադրեցան: Իրիկունը Համիտիէյի մօտ, դաշտի մը մէջ թաղեցինք հէք Նշանեանը:

* * *

26 Օգոստոս 1915

Զորս հինգ ժամուան դնացքէ մը ետք իջեւանեցանք ամայի դաշտի մը մէջ: Թէեւ մեր այսօրուան ճամբորդութիւնը կարճ տեւեց, սակայն ամենէն տաժանելին եղաւ՝ անտանելի տաքին պատճառաւ: Իրիկունը, մեռած կին մը եւս թաղեցինք չուքին տակ ծառի մը, որ միակ կանաչութիւնն էր չրջակայ ամայութեանց մէջ:

* * *

27 Օգոստոս 1915

Ճամբու դժուարութեանց, կամ աւելի ճիշդ, փորձանքներէն մէկին ալ կառքերու կոտրիլն է, որուն կարգը այսօր մեզի եկաւ: Խորունկ փոսէ մը անցած ատեննիս մեր երկրորդ կառքին եռեւի անիւը կոտրեցաւ: Կէս ճամբան պիտի մնայինք, եթէ մեր տրամադրութեան տակ չունենայինք ուրիշ կառք մը: Մեծ մայրս եւ քոյրը կարասիներուն մէկ մասին

հետ փոխադրեցինք մեր կառքին մէջ. հօրաքոյրս եւ զաւակները կարասիներուն մնացեալ մասին հետ ցրուեցինք բարեկամներու կառքերուն մէջ: Այժմ մեր կառքը այնքան խճողուած է որ, իրարու վրայ կը նստինք: Ձիերը չյոգնեցնելու համար ես այսօր մինչեւ վերջ քալեցի: Իրիկունը Օսմանիէ հասանք:

Այստեղ ծովածաւալ տարածութիւններ ծածկուած են գաղթականներու վրաններով: Թուրքիոյ ամէն կողմէն տարագրուողներ — ամէն քաղաքէ եւ գիւղէ մարդիկ, ոմանք սայլերով եկած, ոմանք կենդանիներով, ոմանք հետիոտն — ուժասպառ ինկած են հոս, ու լաթէ կտորներու տակ ապաստանած՝ օրերով եւ ամիսներով կը սպասեն, որպէսզի իրենց կարգը գայ չոգեկառքով Հալէպ փոխադրուելու:

Մեր կարաւանէն չատ մը ընտանիքներ — անոնք որ անկարող էին քալելու —ուղեցին հոս մնալ, սակայն աչալուրջ հսկող ոստիկանները չթողուցին որ, մարդ անցնի փշաթելերուն անդիի կողմը: Կառավարութիւնը խստիւ հրահանգած է որ նոր գաղթականներով չխճողուի Օսմանիէյի արդէն ծանրաբեռնուած գաղթակայանը:

* * *

28 Օգոստոս 1915

Ճամբայ ելլելէ առաջ, առտուն քաղաք գացինք մեր կառքին կոտրած անիւը նորոգել տալու համար: Երբ քաղաքէն վերադարձանք, տեսանք որ ոստիկանները խարազանի հարուածներու տակ ճամբայ հանած էին մեր կարաւանը, բացի ինը ընտանիքէ ,որոնց կառքերը նոյնպէս կոտրած էին: Ոստիկան մը կը հսկէր այդ մնացող ընտանիքներուն վրայ: Իսկոյն անիւը անցուցինք տեղը, եւ երբ միւս կառքերու տէրերն ալ վերադարձան քաղաքէն՝ հապճեպով ճամբայ ելանք ու ժամ մը ետք միացանք մեր խումբին:

Մեր այսօրուան ճամբորդութիւնը խիստ յոգնեցուցիչ եղաւ: Շարունակ կը մագլցինք Տաւրոսեան լեռներու կողերուն

ի վեր: Երկարատեւ ճամբորդութեան պատճառաւ, ձիերը ուժասպառ եղած են ու չեն կրնար քաշել կառքերը: Իւրաքանչիւր քառորդ ժամը անգամ մը կանգ կ՝առնենք՝ անոնց հանգիստ տալու համար, եւ որպէսզի կառքերը դէպի ետ չգլտաւալին, խոշոր քարի կտորներ կը դնենք անիւներուն տակը:

Ամբողջ ժողովուրդը, մեծով, պզտիկով, հետիոտն կը քալէ՝ արեւի, փոշիի, եւ քրտինքներու մէջ: Կառքերուն մէջ միայն ծերերն ու հիւանդները մնացած են: Միւսները կը քալեն, չարունակ կը քալեն, միշտ բարձրանալով սեպ ժայռերու կողերն ի վեր, ներկայացնելով Գողգոթայի տաժանելի վերելք մը՝ հեռուէն դիտող աչքերու համար:

Երեկոյեան դէմ վերջապէս կրցանք լերան գագաթը հասնիլ: Այս անգամ սակայն ուրիշ դժուարութիւն մը ծագեցաւ, երբ կարգը եկաւ զառիվար իջնելու: Վայրէջքը աւելի վտանգաւոր է եղեր քան վերելքը: Այժմ ձիերն ու կառքերը չարունակ իրարու վրայ կը խուժեն, եւ անոնք կրնան ահաւոր արկածներու տեղի տալ, եթէ ամէն վայրկեան անիւներուն առջեւ քարի կտորներ դնելով՝ չզսպենք կառքերու դէպի վար գահավիժումը:

Արդէն քիչ ետք պատահեցաւ այդ վախցուած արկածներէն մին: Մեր բարեկամներէն Կարապետ Թիւրքիւճեանի ձիերը խրտչեցան ու գլխապտոյտ արագութեամբ սկսան վազել դէպի վար՝ միասին տանելով կառքը, որուն մէջ կարապետէն զատ նստած էին մայրն ու քոյրը: Չակառակ որ Կարապետ իր ամբողջ ուժովը կը քաշէր ձիերուն սանձը, կենդանիները չէին կրնար կենալ՝ թաւալագլոր կառքին գիրենք դէպի յառաջ մղելուն պատճառաւ:

Կարելի չէ նկարագրել ժողովուրդին զգացած վախն ու սարսափը: Ճամբուն մէկ կողմին վրայ կը բացուէր անյատակ վիհ մը: Բոլո՛րը, ձիերը, կառքը եւ մէջը գտնուողները, անդունդին մէջ պիտի կորսուէին, եթէ յանկարծ հրաշք մը չպատահէր:

Եւ հրաչքը պատահեցաւ, ձիերը կառքին լծող փոկերուն վրթիելովը: Կենդանիները յանկարծ ինքզինքնին ազատ զգալով վախան կառքին առջեւէն, ու գացին ինկան ճամբուն ալ կողմը անդունդին եզերքը, առջեւի ոտքերնին պարապութեան մէջ կախուած...: Իսկ կառքը դնաց, զարնուեցաւ ճամբուն ձախ կողմը դանուող ժայռի մը, եւ կանգ առաւ:

Իսկոյն մարդիկ վազեցին, ոմանք կառքին քով, ուրիշներ ձիերու քով, որոնք հիմա խորխորատին եզերքէն կախուած՝ կը դողդողային իրենց վախէն: Բարեբախտաբար կառքին մէջ նստողները թէեւ վիրաւորուած էին, բայց ողջ մնացած էին: Իսկ կառքն ալ անդործածելի ըլլալու աստիճան չէր վնասուած: Անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընելէ ետք չարունակեցինք ճամբան:

Ձիերու վախուստի ընթացքին՝ հարիւրաւոր հոգի իրենք զիրենք ճամբու վրայէն մէկ կողմ նետելով վէրքեր եւ սկըբթուքներ ստացան: Այդ արկածահարներու մէջն եմ նաեւ ես: Տեսնելով որ ձիերն ու կառքերը ահռելի արագութեամբ դէպի իմ կողմս կուգային, ինքզինքս նետեցի ճամբուն եզերքը դանուող մացառուտքի մը մէջ ու ճիւղէ մը վիրաւորեցի դէմքս: Թէեւ քիչ մը արիւն եկաւ ճակատէս ու քունքէս, բայց գոհ եմ որ այդքան փոքրիկ վնասով մը ազատեցայ:

Իրիկունը չատ ուշ, ջախջախուած եւ խորտակուած, ամէնքս հասանք լեռնաշղթային ստորոտը, եւ յոգնաստատ վրուեցանք գետակի մը ափունքին վրայ:

* * *

29 Օգոստոս 1915

Գիշերը կարաւանի հիւանդներէն երեք հոգի մեռած էին, երկու այր եւ մէկ կին: Ջանանք թաղեցինք եւ ճամբայ ելանք: Գանլը կէչիտէն անցնելու առեն ուրիշ հիւանդ մըն ալ մեռաւ. զայն ալ թաղեցինք եւ չարունակեցինք ճամբան:

Այսօր բաւական տանջալի ճամբորդութիւն ունեցանք, ճամբաներուն լեռնոտ եւ դերբուկ ըլլալուն պատճառաւ:

Իրիկունը հասանք Հասան Պէյլի, ուր մեզի պէս իջեւանած էին նաեւ մաս մը Ատանացիներ:

Հոս ուրիշ փորձանք մըն ալ պատահեցաւ մեզի: Գիշերը մօրս գլխուն տակէն յափշտակեցին մեր ճամբու պայուսակը, որուն մէջ ուտելիքներ ունէինք, ինչպէս նաեւ սեղանի արծաթ սպասներ: Մայրս՝ իբր իրեն բարձ ծառայող պայուսակի քաշուելէն արթնցաւ եւ պայուսակին ծայրէն բռնելով օգնութիւն կանչեց: Սակայն գողը ցնցումով մը պայուսակը խլեց մօրս ձեռքէն ու փախչելով անհետացաւ մութին մէջ:

Երբ բողոքեցինք ոստիկաններու հրամանատարին՝ եղած գողութեան համար, այս վերջինը փոխանակ գողը վնտռելու յանդիմանեց թէ, ինչո՞ւ քնացած էինք:

Կարաւանի մէջէն երկու հոգի, որոնք տեսած էին գողին փախուստը, ըսին որ ան ոստիկանի համազգեստ կը կրէր...: Հաւանաբար ասիկա այն սմսեղուկը ըլլալու է, որ ցորեկ ատեն մեզմէ բաղարջ ուզած էր, եւ որ առնելու ատեն պայուսակին մէջ տեսած էր արծաթ դգալներն ու պատառաքաղները: Կ'երեւի թէ մարդուկը արժանի չէր տեսած մեզ արծաթ սպաս ունենալու:

* * *

30 Օգոստոս 1915

Այստեղի Հայերն ալ աքսորած, եւ անոնց տուները փլցուցած են՝ ատաղձները ծախելու համար: Կասկած չկայ թէ մեր օճախներն ալ քարուքանդ ըրած են, որպէսզի չկարենանք վերադառնալ, եթէ օր մը ողջ մնալու բարեբախտութիւնն ունենանք:

Այսօր ճամբայ չելանք: Առիթէն օգտուելով քանի քաշ ալիւր գնեցինք եւ նոր պաշար պատրաստեցինք:

* * *

31 Օգոստոս 1915

Կ'անցնինք այնպիսի վայրերէ, ուր յելուզակներ եւ դին-

ուղրական վախստականներ կը վխտան: Անոնք յանկարծ մեր ճամբան կտրելով՝ կը յարձակին իրենց հանդիպած կառքերուն վրայ, եւ ի՛նչ որ կը գտնեն՝ կը յափշտակեն, կը փախչին՝ դաշոյնով սպառնալով ամէն անոնց, որոնք կը յանդգնին հետապնդել զիրենք:

Ոստիկանները անկարող են մեզ պաշտպանելու: Արդէն մեր ո՞ր մէկը պաշտպանեն. իրենք քսան հատ են, իսկ մենք հազարէ աւելի:

Ճամբան երեք ժամէ աւելի քալեցի: Իրիկունը յոգնած Սլահիյէ հասանք: Զիերը ջրեցինք եւ կտոր մը հաց ու խաղող ուտելով պառկեցանք:

* * *

1 Սեպտեմբեր 1915

Այլեւս Հալէպի մօտեցած ըլլալով՝ ոստիկանները այնքան ալ վոյթ չեն ըներ մեզ ժամ առաջ հոն հասցնելու: Ուստի այսօր ալ ճամբայ չելանք:

Առաւօն քաղաք գացինք կարգ մը գնումներ կատարելու համար: Վերադարձին իմացանք որ, մեր ծանօթներէն Տիկ. Թերզեանը եւ Օր. Քէսիքպաշեանը մեռած էին: Այս վերջինը գեղադէմ եւ ուսեալ աղջիկ մըն էր: Հիւանդացած էր Պօղոսլիանէ անցած օրերնիս, վախնալով թէ, չէթէները պիտի ջարդէին մեզ եւ պիտի առեւանգէին գեղեցիկ կիները:

Թաղեցինք զիրենք դաշտին մէջ: Այսպէս ամէն օր մէկերկու դժբախտներ կը թողունք մեր ճամբուն վրայ: Մինչեւ այսօր մեռնողներուն թիւը 70–ը անցաւ:

Բայց այլեւս չենք ցաւիր անոնց համար, զի մենք ալ չենք դիտեր թէ՝ ի՞նչ պիտի ըլլանք վաղը: Ամէն օր դրամնիս կը հատնի, հագուստնիս կը մաշի, պաշարնիս կը պակսի, միւս կողմէ հիւանդներուն, թշուառներուն թիւը կը չատնայ, ցաւերն ու հոգերը կը բազմանան: Կ'երթանք դէպի անապատ, ուր չենք գիտեր ի՛նչ ողբերգական ճակատագիր մը կը սպասէ

մեզի: Հիմա երանի կուտանք ամէն անոնց, որոնք օր առաջ կը մեռնին ու կ'ազատին: Մենք քանի մը օր կամ չաբաթ աւելի ապրելով բախտաւորները չենք նկատուիր, ընդհակառակը՝ դժբախտները, որոնք ուշ մեռնելով աւելի չատ տառապած պիտի ըլլան:

* * *

2 Սեպտեմբեր 1915

Զիերը լծեցինք ու կէսօրուան մօտ ճամբայ ելանք: Հազիւ թէ քաղաքէն քառուղդ ժամ հեռացած էինք, ահա՛ զարմանքով լսեցինք մեզի չատ ծանօթ երգի մը եղանակը: Դիմացէն թուրք պինուորներու դումարտակ մը կ'անցնէր՝ սրինգով «Լուսին չկար»ը նուագելով...: Ի՛նչ հեգնութիւն, ամէն բաներնիս կողոպտելէ եւաք՝ արդեօք մեր եղանակնե՞րն ալ կողոպտած են:

Քիչ յետոյ դարձեալ վերելքով ու վայրէջքով անհատնում ճամբայ մը սկսաւ: Այժմ կ'անցնինք քրտական չրջաններէ, ուրտեղի ժողովուրդը բարբարոսութեան տեսակէտով երբէք վար չի մնար վայրագ թուրքերէն: Պօղանթըլի առջեւ եղածին պէս, հոս ալ քարկոծուեցանք ժայռի խոչոր կտորներով, բարեբախտաբար սակայն լուրջ վնաս մը չունեցանք:

Այսօր ես դործեցի ուրիշ անխոհեմութիւն մը, որ քիչ մնաց պիտի արժէր կեանքս: Զորումէն ելլելէն ի վեր այս երրորդ անգամն է որ, կ'ազատիմ սոսկ մահէ:

Կէսօրին հանդչելու համար քիւրտ գիւղէ մը բաւական հեռու դաշտի մը մէջ իջեւանած էինք: Հոն ոստիկանները ըսին որ, իրիկունը անմարդաբնակ վայր մը պիտի դիչերէինք, հետեւաբար եթէ կը վտիտքէինք անօթի չմնալ, այդ գիւղէն հայթայթէինք մեզի անհրաժեչտ ուտելիքները (Ոստիկանները մեր անօթի չմնալուն հոգ կը տանին, որովհետեւ իրենք մեր սեղանէն կ'ուտեն):

Ոստիկաններու այս աղաչարարութեան վրայ, ես եւ ընկեր մը Քիւրտի մը ընկերակցութեամբ գացինք այդ գիւղը,

մեր ձիերուն դարի դնելու համար: Քիւրտը մեզ առաջնորդեց իր տունը, ուր մտանք առանց ոեւէ կասկածի: Սակայն յետոյ երբ սենեակը մտանք, ու դուռը դոցուեցաւ մեր ետեւէն, այն ատեն անդրադարձանք որ, մենք սխալ ըրած էինք անդէն հոն մտնելով: Սենեակին մէջ ո՛չ դարի կար, եւ ոչ ալ ծախու ոեւէ առարկայ: Քիւրտը մեզի ցոյց տուաւ սենեակին խորը ցածկեկ դուռ մը եւ ըսաւ որ, մտնէինք հոն դարին ստանալու համար: Մտնե՞լ թէ չմտնել· չուարած մնացինք: Կրնար հոն ծուղակ մը ըլլալ, կրնար նաեւ տանտէրը անկեղծ ըլլալ: Ամէն պարագայի տակ մարդուն խորհրդաւոր չարժումները եւ յետոյ կնոջ հետ քրտերէն խօսակցիլը՝ մեր մէջ կասկածներ արթնցուցին, ու մենք ըսինք որ, դարին բերէ եւ այդ սենեակին մէջ յանձնէ մեզի:

Այր եւ կին հակառակեցան մեր առաջարկին եւ բարկացան մեր «անտեղի» մտավախութեան համար: Անոնք ուզեցին բռնութեամբ մեզ ցած դուռով սենեակը տանիլ, հոն ցոյց տալու իրապէս դոյութիւն ունեցող դարին: Մենք բողոքեցինք մեր վրայ բանեցուած բռնութեան դէմ, եւ այսպէս կը վիճաբանէինք երբ յանկարծ բռունցքի հարուածներ սկսան տեղալ սենեակի դրան վրայ:

Տնեցիները պահ մը տատամսեցան, բայց յետոյ որոչեցին բանալ դուռը: Իսկոյն ներս խոյացան մեր կարաւանէն չատ մը մարդիկ, որոնք հետեւէն տեսնելով մեր Քիւրտին հետ երթալը՝ վազելով եկած էին, իրենք ալ օգտուելու մեր գտած պատեհութենէն...: Սակայն այս անգամ Քիւրտերը մերժեցին դարի ծախել, աւելցնելով թէ մեր անվստահութեամբ վիրաւորած էինք իրենց արժանապատուութիւնը...:

Քիւրտի տունէն մեկնելով ընկերոջս հետ խոր չունչ մը քաշեցինք, յետոյ մեր պարապ տոպրակներովը վերադարձանք կայանը: Քիչ ետք ճամբայ ելանք եւ իրիկունը հասանք կայարան մը, որուն անունը սորվելու ժամանակ չունեցանք՝ ինծի պատահեցաւ երկրորդ արկած մը:

Այս անգամ մեր ձիերէն մէկուն պայտը իննկած էր: Պայտար մը գտնելու կ'աշխատէր, ու ես որպէս պայտարի աշկերտ՝ ձիուն ոտքը բռնած կը հետեւէի անոր չարժումներուն, երբ յանկարծ մուրճի հարուած մը կերայ ձախ յօնքիս վրայ: Վէրքը բաւական խորունկ ըլլալու էր, որովհետեւ իսկոյն սկսաւ առատ արիւն հոսիլ: Հայրս վէրքս օդիով լուաց եւ լաթով կապելէ ետք զիս պատկեցուց կառքին մէջ: Ժամ մը ետք երբ բաւական հանգստացած էի, ան զիս տարաւ կայարանի ճաշարանը, եւ ի վարձատրութիւն ծառայութեանս պնակ մը մխով խաշած գետնախնձոր կերցուց:

* * *

3 Սեպտեմբեր 1915

Այսօրուան ճամբան չատ վտանգաւոր է: Ամէն վայրկեան կը վախնանք քրտական հրոսախումբերու կողմէ ղինեալ յարձակումէ մը: Կառքերը քով քովի կ'երթան, առանց իրենց միջեւ դոյդն բացուածք մը ձգելու, բայց այդ ալ ունի անպատեհութիւն մը, որ քիչ մնաց այսօր սուղի պիտի նստէր ինծի:

Կառքերը իրարու հետ սեղմուած երթալնուն համար, երբ առջեւէն դացող կառք մը ոեւէ պատճառով կանգ առնէ՝ ետեւի կառքին կառավարը ժամանակ չունենար իսկոյն կեցնելու իր կառքը, որով կառքի քեղին կ'երթայ կը զարնուի առջեւը դտնուող կառքի յետսամասին, որ ալ դէպի յառաջ մղուելով՝ իր քեղին կը մխրճէ իր առջեւը դտնուող կառքին..., եւ այսպէս անվերջ, այնպէս որ երբեմն 10–15 կառքեր մէջ մէջի անցնելով կը կազմեն միակտուր զանգուած մը:

Ես դիտէի կառքերուն ետեւի կողմը նստելու այս անպատեհութիւնը, որովհետեւ օր չէր ըլլար որ, թէկսոփ չպատահէր, սակայն այսօր յոգնած ըլլալով մեր կառքին ետեւը նստած էի, երբ յանկարծ մեր առջեւէն գացող կառքը կեցաւ; ու բարան մը զարնուեցաւ կռնակիս: Բարեբախտաբար չատ չուտ չարժեցայ ու դէպի յառաջ նետուելով՝ մեզմացուցի

հարուածին ուժգնութիւնը. ապա թէ ոչ փչրուած էր ողնայարս:

Կէսօրէն ետք ուրիշ հոգ մըն ալ ունեցանք: Մեր կառքին ձիերէն մին հիւանդացած ըլլալով չէր կրնար քալել: Կամաց կամաց երթալով՝ ի վերջոյ կարաւանէն մնացինք չատ ետ, այնպիսի տեղ մը, ուր կը վխտային քիւրտ հրոսակները: Ոստիկանները զացած էին կարաւանին հետ, ու մենք գրեթէ անպաշտպան մնացած էինք ճամբուն վրայ: Բարեբախտաբար մեզի հետ ետ մնացած էին նաեւ 15–20 ընտանիք, ոմանց կառքը վնասուած, ոմանց ալ ձիերը հիւանդացած ըլլալուն պատճառաւ: Անոնց հետ կաղն ի կաղ չարունակեցինք ճամբան եւ առանց չարագործի մը հանդիպելու՝ իրիկունը անվտանգ հասանք Ռաճո, մեր կարաւանին իջեւանած տեղը:

Մուքին, Չէրքէզ ցեղապետ մը եւ զինուորական մը եկան եւ խարազանելով իրենց դիմացը ելլողները՝ հրամայեցին որ, անմիջապէս ծրարնիս կապենք ու ճամբայ ելլենք: Նկատելով որ գիշեր առեն, քիւրտ հրոսախումբերու կողմէ պաշարուած ճամբաներէ երթալը վտանգաւոր պիտի ըլլար, յիսուն ոսկի վճարեցինք Չէրքէզին ու զինուորականին, եւ յետաձգել տուինք մեր ճամբորդութիւնը:

Կայանէն քիչ անդին առատ ջուր կը հոսէր, սակայն չկրցանք կաթիլ մը առնել անկէ, որովհետեւ ակին գլուխը բանակող թուրք զինուորները կը խոչտանգէին ամէն անոնք, որոնք կը փորձէին լեցնել իրենց ամանը:

Գիշերը գիւղ զացինք եւ նոր ձի մը գնելով՝ մեր հիւանդ ձին յանձնեցինք մեր դիմացը ելլող առաջին անցորդին:

* * *

4 Սեպտեմբեր 1915

Շարունակ կ'անցնինք քրտական չրջաններէ: Քանի մը օրէն պիտի մտնենք Արաբիոյ սահմանները: Թրքական գօտիէն անցած առենիս ջարդի երկիւղը ունէինք, հոս կողոպուտի, արդեօք ի՞նչ տեսակ վախ պիտի ունենանք արաբական չրջաններու մէջ: Սովահար մեռնելո՞ւ թէ ոչ հիւանդութեանց զոհ երթալու:

Իրիկունը հասանք Թահթա Քէօփրիւ, ու գիշերը անցուցինք կամուրջին քովի դաշտին մէջ: Գետակին անդիի ափունքին տեսանք բազմաթիւ հայ տարագիր ընտանիքներ, որոնք կրակ կը վառէին հաւանաբար կերակուր եփելու համար:

Զգացինք անոնց հարցնելու թէ, ո՞վքեր էին եւ ո՞ւրկէ կուգային: Ճամբաներուն երկայնքը կը հանդիպինք հազարաւորներով տարագիրներու, որոնց բոլորը նոյն պատմութիւնն ու նոյն դժբախտ ճակատագիրը ունին: Կ'երթա՞ն, անոնք ալ մեզի պէս՝ արտաքսուած իրենց բնակավայրերէն: Կ'երթա՞ն չարան չարան, կառքերով ու սայլերով, էշերով կամ հետիոտն, կ'երթա՞ն բոլորը մէկ ուղղութեամբ, դիմելով միեւնոյն վախճանին: Անոնք որ կ'ուժաթափուին՝ կ'իյնան ճամբուն վրայ, անոնք որ դեռ ուժ ունին՝ կ'երթան չալկած իրենց խաչը, չենք գիտեր մինչեւ ո՞ւր, չենք գիտեր մինչեւ ե՞րբ:

* * *

5 Սեպտեմբեր 1915

Ինծի համար նախախնամական բարիք մը եղաւ մեր այսօր չճամբորդելը: Սաստիկ գլուխս կը ցաւի եւ ջերմէ կը տառապիմ: Առտուընէ մինչեւ իրիկուն, կառքին չուքին տակ պառկած՝ կը դիտեմ գետը, որ քիչ անդիէն գլգլալով կը հոսի, առանց սակայն իր զովութենէն պուտ մը կաթեցնելու իմ այրող սրտիս մէջ: Չեմ մեղադրեր գետը, ոչ ալ սա լեռները, եթէ անոնք իրենց պաղ ջուրով ու օդով չեն կրնար դոյզն չափով մը մեղմացնել տենդս:

Բայց գաղափարի կապակցութեամբ, միտքս կ'երթայ անչունչ իրերէն դէպի ընչաւոր էակները, ու մտածելով քրիստոնեայ ազգերու վրայ, հարց կուտամ ես ինծի թէ արդեօք Գերմանիան եւ Աւստրիան ալ սա գետին ու լերան պէս չե՞ն կրնար մեղմացնել մեր տառապանքը: Գութի եւ կարեկցութեան ամէն զգացում արդեօք ցամքա՞ծ է անոնց քար սրտերուն մէջ:

Կաւքիս չուքին տակ, դեռակին եզերքը, հողին վրայ պառկած՝ մինչեւ վերջ կը մտածեմ այսպէս, եւ սրտիս խորերէն կը մաղթեմ որ, եթէ քարացեր են անոնց սրտերը, թո՛ղ աւելի դէշ ըլլան:

* * *

6 Սեպտեմբեր 1915

Հինգ ժամ ճամբորդութենէ ետք վերջապէս հասանք Գաթմա, որուն անունը կ'իմանայինք չարունակ օրերէ ի վեր: Այստեղ նախադուռն է Հալէպի, ուր կ'ուղղուին Թուրքիոյ ամէն կողմէն եկող կարաւանները: Եւ որպէսզի Հալէպ չխճողուի եւ սովի չմատնուի ամէն օր դունդադունդ հասնող տարագիրներու պատճառաւ, կառավարութիւնը հոս հաստատած է գաղթականայ մը՝ կանոնաւորելու համար անոնց փոխադրութիւնը Հալէպէն անդին դէպի անապատ:

Սակայն օրական տասը մեկնողին դիմաց՝ հազար հասնող կայ: Այդ պատճառաւ Գաթմայի գաղթականայինը հետզհետէ լեցուելով, ընդարձակուելով՝ տարածուեր է հորիզոններէն անդին, ամբողջ հրջակայքը պատելով գոյնզգոյն վրաններու վերմակով մը:

Ծովածաւալ բազմութիւն մը կառքերու, ձիերու, էշերու, ջորիներու եւ մարդոց՝ կը կոհակէ ամէն ուղղութեամբ: Ալեացուցիչ ժխոր մը պոռչտուքի, անէծքի, հառաչանքի, լաց ու կոծի՝ լեցուցած է մթնոլորտը: Կմախացած բազուկներ ճամբու երկու կողմերէն կ'երկարին ի խնդիր կտոր մը հացի: Քանի՛ կը յառաջանանք, կը զգանք թէ այնքան կը մխրճուինք արիւնի եւ արցունքի, ցաւի եւ տառապանքի անել ծովու մը մէջ:

Սարսափելի հոտ մը կը պատռէ մեր ամէնուն քթերը: Ամէն կողմ ծածկուած է մարդոց եւ կենդանեաց նեխած եւ չթաղուած դիակներով: Ամէն քայլ, տասնեակ հազարաւոր մարդոց բաց դաշտին վրայ ձգած աղտեղութիւնները այնպէ՛ս մը ապականած են մթնոլորտը որ, կարելի չէ շնչահեղձ չըլլալ: Քթերնիս բռնած ու աչքերնիս գոցած՝ յառաջացանք այս դիակներու եւ

աղտեղութիւններու մէջէն, ու քիչ յետոյ կանգ առինք վրանաքաղաքին ծայրը տեղ մը, որ մասնաւորապէս պատրաստուած էր մեզի համար...:

Ոստիկանները ըսին թէ, այլեւս վերջ գտած է մեր ճամբորդութիւնը եւ հոն կրնանք մնալ՝ այնչափ ատեն որ կը փափաքինք: Մինչեւ հոս, ճամբու ընթացքին մենք կ'աղաչէինք ոստիկաններուն, որպէսզի մէկ–երկու օր դադար տային մեզի՝ հանդչելու համար: Հիմա ընդհակառակը կը խնդրէինք անոնցմէ որ չձդէին մեզ հոն: Բայց ի զո՞ւր: Անոնք կատարած էին իրենց պարտականութիւնը: Մեզ ձգեցին մեր բախտին ու մեկնեցան նոր նոր կարաւաններ առաջնորդելու այդ միեւնոյն ժխոխը:

Ստիպուած իջանք կառքերէն, եւ նկատելով որ օրերով պիտի կենանք հոն, չինեցինք մեր վրաններէն: Հիմա այլեւս հոս չենք առներ. քիթերնիս բարեբախտաբար անզգայացեր են: Սակայն անտանելի է այստեղի ճանճը, այնքա՜ն առատ, որքան Թարսուսի մակաբոյծները: Անոնք սեւ ամպերու պէս կ'իջնեն մեր վրայ, եւ մեր մարմնոյն բաց տեղերը կ'ասղնտեն այնպիսի սուր խայթոցներով, որոնց կարելի չէ դիմանալ: Շարունակ ձեռքերնիս կը շարժենք վանելու զանոնք. սակայն ո՞ր մէկը: Հազարաւորներով անոնք թառած են մեր հագուստներուն եւ ուտելիքներուն վրայ, եւ այնքա՜ն յամառ ու անհեթես են որ, կը մեռնին բայց չեն լքեր իրենց դրաւած տեղերը:

Իրիկունը քիչ մը չունչ առինք, երբ վրանին մէջ վառեցինք լոյսը: Բոլոր ճանճերը խուժեցին լապտերին վրայ, ու կարծէք թէ սեւ քօղով մը ծածկեցին զայն: Հանգստացած՝ ճանճերու վորձանքէն, զացինք մօտակայ առուակը, լուացուեցանք, մաքրուեցանք, ամաններով ջուր բերինք եւ առաջին անգամ ըլլալով կրակ վառեցինք՝ տաք կերակուր մը եփելու համար:

Գիչերը սակայն սարսափելի էր: Ինչպէս պէտք գոհացման համար զացինք հեռուները, վրաններէն դուրս, բայց ո՛ւր որ ալ զացինք, դժուարաւ է որ կրցանք ոտք կոխելիք տեղ մը գտնել: Երբ կը յառաջանայինք դաշտի մէջէն, յանկարծ կը

ղդայինք թէ՝ փոս մը կը բացուէր մեր ոտքերուն առջեւ: Թէեւ մութ էր, բայց կը տեսնէինք մեռել մը այդ փոսին յատակը: Ահռելի ճիչ մը արձակելով կը փախչէինք դէպի ետ: Ահա՛ մեր առջեւը ուրիշ փոս մը, ուրիշ մեռել մըն ալ: Եւ այսպէս ամէն կողմ փոսեր եւ անթաղ մեռելներ՝ կիներու, այրերու, ծերերու, փոքրիկներու... ամէնքն ալ մերկ եւ առանց պատանքի, ոմանք երեսի վրայ ինկած, ոմանք կռնակի կամ մէկ կողին վրայ ինկած:

Սաքսափէ լեղապատառ՝ հասանք վրանները, ու յիշեցինք Պօզանթըլի հայ դինուորին խօսքերը՝ «Արաբները այնքան թշուառ են որ, դերեզմաններէն մեռելները կը հանեն՝ հագնելու համար անոնց պատանքները»:

Ու մտածե՛լ թէ դեռ Գաթմա ենք, այսինքն Արաբիոյ սեմին վրայ:

* * *

7 Սեպտեմբեր 1915

Եկեղեցական մեղեդիի մը քաղցրալուր ձայնով առաւօտուն աչքերս բացի: Պահ մը ինքզինքս եկեղեցիի մը մէջ երեւակայեցի, սակայն իսկոյն վերահասու եղայ իրականութեան, երբ ղդացի որ ճանճերու երամ մը աչքերս կը խածոտէր փորելու աստիճան:

Իսկոյն հագուելով դուրս փախայ վրանէն, ու քովի դաշտին մէջ տեսայ բացօթեայ եկեղեցի մը, ուր հարիւրաւոր մարդիկ միաբերան կ'երգէին «Տէր ողորմեա՛»:

Տէրը ողորմի՛ մեզ, բայց ո՞ր տէրը: Եթէ տէր ունենայինք, այս վիճակին չէինք հասներ:

Կէսօրին դացինք չուկան, որ հաստատուած է կայանին մէկ ծայրը՝ կարգ մը ճարպիկ եւ գործունեայ դաղթականներու կողմէ: Ասոնք ոստիկաններու հետ «համաձայնելով» կրցած են մինչեւ Քիլիս երթալ եւ հոնկէ ծախու ապրանք բերել, ինչպէս՝ հաց, ալիւր, պանիր, հաւկիթ, աղ, չաքար, պտուղ, բանջարեղէն, ընդեղէն եւայլն:

Ցեղոյ պատեացանք վրանաքաղաքը, որ ծայր եւ սահման չունի: Կարելի չէ դրչով նկարագրել տիրող խեղճութիւնը: Բոլոր քաղաքներու եւ գիւղերու ողջ մնացած Հայութիւնը անսուաղ եւ ուժասպառ եկած, ինկած է հոս: Անօթութեան եւ մերկութեան յաջորդած է մահացնող հիւանդութիւնը: Ջկայ վրան մը, որուն տակ մէկ-երկու ծանր հիւանդ չգտնուի: Տեղ մը երեք անչափահաս տղաքներ պառկած են քուրջի մը վրայ: Տեղ մը մայր մը վերմակին երեսը հանած, վրան չինած է, եւ անոր չոլքին տակ պառկեցուցած հիւանդ տղան, որ — ո՞վ դիտէ, թերեւս իր միակ նեցուկը — հիմա տենդի նոպաներու մէջ կը զառանցէ: Ճանճեր սեւ ադռաւներու պէս կը խուժեն երիտասարդի դէմքին վրայ: Մայրը հիւանդին սնարը նստած՝ յոդնարեկ թեւերով կը չարժէ լաթ մը՝ վանելու զանոնք:

Անդին երախայ մը, ձեռքը ոսկորի կտոր մը բռնած կը կրծէ՝ անոր վրայ եղող մսի եւ ջղի քանի մը կտորները փրցնելու յոյսով: Անկիւնէ մը հառաչանքի եւ հեծկլտուքի հեղձամղձուկ ձայներ կուգան: Հարցուփորձելով կը հասկնանք թէ՝ հոն մայր մը մեռած է:

Երեք ժամէ աւելի պտտեցանք ամէն կողմ: Եօթը տեղ հանդիպեցանք մահուան դէպքերու: Տեղ մը տեսանք երիտասարդ մը, որ ալեհեր կնոջ մը դիակը չալկած՝ կը տանէր վրաններէն դուրս, հաւանաբար դաշտին մէջ թաղելու դայն: Մեռեալին եռեւը ոչ ոք կար իբրեւ յուղարկաւոր: Ուրիշ տեղ մը հանդիպեցանք մեռելի մը, զոր երկու հոգի պատգարակով կը տանէին: Ան հինգ հոգի յուղարկաւոր ունէր, ինչպէս նաեւ դեղնէին: Ան հինգ հոգի յուղարկաւոր ունէր, ինչպէս նաեւ դեղջուկ տէրտէր մը, որ իր մաշած եւ դունաթափ վերարկուին քղանցքը մէջքի գօտիին հանդրիճած՝ կ'երթար աղօթքներ մրթմրթալով քթին տակէն:

Հիւանդներուն, մուրացողներուն, օդնութիւն խնդրողներուն թիւը անհամար է: Մարդ անսահման հարստութիւն ունենալու է՝ այս բոլորին ծով թշուառութեան կարեկցել հասնելու համար:

Ցուզուած եւ միեւնոյն առեն երկիւղած — որովհետեւ նոյն հեռանկարը կը սպասէ նաեւ մեզի — վերադարձանք մեր վրաններըը, եւ այսօր մինչեւ իրիկուն չկրցանք կերակուր ուտել:

* * *

8 Սեպտեմբեր 1915

Զորքորդ անգամ ըլլալով այսօր մահուան վտանգ մը անցուցի: Առաւօտուն ձիերը ջրելու համար առուն տարած էինք: Իմ նռատած ձին զովացնելու համար ջուրին մէջ մացուցի եւ քանի մը քայլ դէպի յառաջ քշեցի: Բայց հազիւ թէ մէկ–երկու մէթր հեռացած էի դեռեւին, մէկ ալ ղղացի թէ՝ ձիուն ոտքերը կը մխրճուէին յատակի լոյրծուն տիղմին մէջ:

Մտրակի հարուած մը տուի ձիուն, զայն դուրս հանելու համար այդ վտանգաւոր վայրէն: Բայց կենդանին փոխանակ եռ երթալու՝ աւելի յառաջ նետուեցաւ ու բոլորովին թաղուեցաւ ճահիճին մէջ: Հիմա ջուրէն դուրս մնացած էր միայն ձիուն վիզը եւ իմ մէջքէս վերի մասը: Եւ կարծէք թէ այդ ալ չէր բաւեր, աւելի կը խրէինք ճախճախուտին մէջ, քանի՛ ինքզինքնիս ազատելու փորձեր եւ չարժումներ կ'ընէինք:

«Թշուառներ»ու աւազախրումն էր որ կը պատահէր մեզի: Ոչ ոք կրնար մեր օգնութեան հասնիլ: Եւ՛ հոն, հարիւրաւոր մարդոց աչքերուն առջեւ՝ մենք պիտի սուզէինք ջուրին յատակը, եթէ ձին նախզդալով վտանգը՝ դերբնական ճիդով մը դէպի եռ յանկարծակի ոստում մը չընէր:

Ճակատագրական այդ ոստումը վրկեց մեր կեանքը: Կենդանին ինքզինքը ազատեց տիղմէն ու երկրորդ ոստումով մը՝ հեւասպառ նետուեցաւ ջուրէն դուրս:

Հագուստներս հանելով վռնեցի քարերու վրայ. ու ժամ մը եռք՝ թրջուած օրագիրս ձեռքիս մէջ վերադարձայ կայան:

* * *

9 Սեպտեմբեր 1915

Ամէն օր, եւ օրուան ամէն ժամը նոր տարագիրներ կը

հասնին: Մեր վրաններըը, որոնք դաղթականներուն ծայրն էին, այժմ կարծէք թէ անոր կեդրոնը կը դտնուին:

Իրենց վրաններըը կորսնցնողներըը եւ ժամերով այս լաբիւրինթոսին մէջ ճամբայ վնտռտղներըը անհամար են: Ոչ ոք իր դրացին կը ճանչնայ: Մոլորուտղներուն մէջ կան մարդիկ, որոնք երկու–երեք անգամ իրենց վրանին առջեւէն կ'անցնին, բայց չեն ճանչնար զայն, այնքա՜ն որ յար եւ նման են լաթի այդ կտորներըը:

Հետզհետէ հասնող դաղթականներըը խղճալի երեւոյթ մը կը պարզեն: Բոլորը ամիսներով ճամբայ քալած, ու մեզի պէս ջարդերէ ճողոպրելով՝ հոս հասած են: Բայց ի՜նչ օգուտ, ամէնքը հիւծած, սպառած, վճռացած վիճակի մէջ: Թուրքին եւ Քիւրտին պակաս թողածը՝ հիւանդութիւնն ու թշուառութիւնը պիտի ամբողջացնեն Գաթմայի մէջ:

Այսօր Կիլիկիոյ կաթողիկոսը իր այցելութեամբ պատուեց մեր վրանը: Հայրս ծանօթ էր անոր, որովհետեւ քանի մը տարի առաջ Սսոյ Կաթողիկոսարանին նորոգութեան համար բացուած հանդանակութեան մեծ դումարով մը մասնակցած եւ կաթողիկոսական պատուիրակ Խաթ վրդ.ին նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւն ընծայած էր Զորումի մէջ: (Մեր քաղաքը Կիլիկիոյ թեմին կը պատկանէր):

Տ. Սահակ Կաթողիկոսին կ'ընկերանային երկու բարձրաստիճան եկեղեցականներ, ինչպէս նաեւ Սսոյ եւ Ատանայի երեւելիներէն վեց հոգի: Վեհափառէն իմացանք որ, դիմումներ կատարուած էին Հալէպի կուսակալին մօտ՝ Գաթմայի Հայութեան ողբերգական կացութեան դարման մը խնդրելու նպատակով, սակայն դժբախտաբար այդ դիմումներըը նկատի չէին առնուած:

«Ի՞նչ պիտի ըլլայ այս աղէին վիճակը, ո՞ւր պիտի երթանք, ո՞ւր պիտի հաստատուինք. եթէ կառավարութիւնը հաց չտայ, դործ չտայ, դեղ չտայ՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վախճանը», կը հարցնէին անձկագին ներկաները, որոնց

թիւը հետզհետէ կը չատնար, քանի՛ ժողովուրդը կ՚իմանար թէ Վեհափառը այցելութեան եկած էր մեր վրանը: Բայց Սահակ Կաթողիկոս ի՞նչ դիտէր որ, ի՞նչ պատասխանէր: Քրիստոսի օրինակը կը բերէր ան մեզի, եւ յուզումէն դողդղացող ձայնով մը կը յանձնարարէր որ, համբերութեամբ կրէինք մեր խաչը դէպի Golgotha:

Իրիկունը հայրս եւ ուրիշ երեք հոգի Գաթմայի ոստիկանապետը կաշառելով՝ չոզեկառքով մեկնեցան Հալէպ, հոն դանելու համար միջոց մը մեզ այս ահաւոր վայրէն ազատելու:

* * *

10 Սեպտեմբեր 1915

Ձանճերու տագտուկէն ազատելու համար՝ հացերնիս առինք եւ առուակին կողմը գացինք: Հոն ջուրին եղերքը նստած՝ արաբերէն սորվեցանք հին զաղթականներէ, որոնք երկու ամիսէ ի վեր Գաթմայի մէջ բաւական պատեհութիւն ունեցած են իրենց արաբադիտութիւնը զարգացնելու:

Ուշադրութիւն ըրի որ Հայոց մեծամասնութիւնը հետեւեալ երեք բառերը սորված է՝ տախլիէֆ (խնդրեմ), խուպըս (հաց), ճիւվան (անօթի), եւ աւելի ալ սորվելու մտադրութիւն չունի: Ինչ չատ ունեւորները ամենէն առաջ կը սորվին՝ վահիտ, թընէյն, թըլաթի (մէկ, երկու, երեք) եւ այսպէս մինչեւ հարիւր համրանքը. յետոյ իրենց դնելիք անհրաժեշտ առարկաներուն անունները, եւ «այո», «ոչ», «լաւ», «դէշ» բառերը, որոնցմով կարելի է հարիւրաւոր նախադասութիւններ չինել: Իսկ զաղթական Հայը եալլա՛ բուհ (դնա, կորսուէ՛) եւ իճաել ապո՛ւէ (անիծեալ ըլլա՛յ հայրդ) բառերը սորվելու պէտք չունի, որովհետեւ ոստիկաններէն եւ տեղացի ժողովուրդէն ամէն օր կ՚լսեմանայ հազար անգամ:

Երեկոյեան դէմ ճամբուն վրայ տեսանք 300–ի չափ տաբադիրներ, որոնք դրեթէ մերկ վիճակի մէջ՝ երերակալով կուգային, յոգնութենէ եւ անօթութենէ ուժաթափութեան

վերջին եղերը հասած: Անխտիր ամէնքը վէրք կը կրէին՝ ոմանք իրենց դլխուն, ոմանք թեւերնուն եւ ոմանք ալ ուսերնուն վրայ: Առաջին անգամ ըլլալով տեսանք այս աստիճան աղէխարչ տեսարան պարզող կարաւան մը:

Հարցաքննելով իմացանք որ, երեք օր առաջ անոնք յարձակում կրած էին քիւրտ հրոսակներու կողմէ, եւ այս վերջիններուն կարաւանէն 67 հոգի սպաննելէ եաք՝ մնացեալները խոչտանգած էին, կողոպտելով մինչեւ իսկ ներքնազգեստները:

Ճեղճերը երեք օրէ ի վեր անօթի, ծարաւ, արեւուն եւ փոչիին մէջ ճամբորդելով, եւ մէջդ իրենց եաեւը մեռնողները ձգելով՝ վրնջապէս հասած էին Գաթմա, եւ հիմա ձեռք կ՚երկարէին մեզի, խնդրելով որ իրենց տալինք կտոր մը հաց՝ փորերնին կշտացնելու, կամ կանդուն մը լաթ՝ մերկութիւննին ծածկելու համար:

Մեր կարողութեան ներած չափով օգնեցինք անոնց. եւ անոնք՝ կիներ, աղջիկներ, ծերեր, երիտասարդներ, պատանիներ, մանուկներ, բոլորը հիւծած ու հալումաշ եղած՝ դեռեւմաններէ վախած ուրուականներու նման անցան մեր առջեւէն:

Կը մտածեմ թէ ի՛նչ դառն է Հայուն ճակատագիրը: Անչուչա ասոնք ալ մեզի պէս խելք, միտք, զգացում ունեցող, մեզի պէս իրենց սրտին մէջ քաղցր խոհալներ եւ նպատակներ անուցանող մարդիկ են: Արդեօք այս մարդիկը ինչպէ՞ս կը դգան, երբ որոշ դիտեն թէ զարհուրելի վախճան մը կը սպասէ իրենց:

11 Սեպտեմբեր 1915

Վրանին առջեւ կօշիկներս կը նորոգէի, երբ յանկարծ աղէկտուր ճիչ մը հասաւ ականջիս.

— Կրակ կա՛յ, հասէ՛ք, հասէ՛ք, կրակ կայ...

Վրանաքաղաքի մէջ հրդեհ՛ո...: Զլսուած բան: Իսկոյն ոտքի ելայ եւ ձայնին եկած կողմը վազեցի:

Տասը, տասնըհինդ քայլ յառաջանալով տեսայ հրդեհը

վրաններու, որոնք այնքան արագ կ'այրէին որ, իրենց բռնկումն ու չիջումը հազիւ թէ վայրկեան մը կը տեւէր: Տեղէ մը յանկարծ բոց մը կը բարձրանար, յետոյ սեւցած սիւն մը կը ցցուէր ամայութեան մէջ, կարծէք վկայելու թէ՝ քիչ առաջ հոն վրան մը կար, եւ այդ վրանին տակ ապաստանած ըժբախտ ընտանիք մը:

Հովը կը փչէր մեր վրաններուն հակառակ ուղղութեամբ: Բռնկած լաթի կտորներ, սաւաններ, անկողնոյ երեսներ, չափիկներ, կը թռչտէին օդին մէջ, եւ իյնալով ուրիշ վրաններու վրայ՝ իրենց կարգին կը բռնկեցնէին դանոնք: Յուսահատական էր ժողովուրդին վիճակը այս անօրինակ աղէտին առջեւ: Ո՛չ մէկ միջոց ունէր չարիքը կեցնելու. արդէն միջոցի վրայ խորհելու առեն չունեցած՝ հարուածը կ'իջնէր գլխուն:

Բարեբախտութիւն մըն է որ, կէս ժամ ետքը կրակը ինքնաբերաբար սանձուեցաւ՝ հասնելով պզտիկ բացատտանի մը, որ գոյացած էր քանի մը բախտաւոր ընտանիքներու Գաթմայէն մեկնումովը:

Մարդու կորուստ չեղաւ, բայց 70–է աւելի վրաններ բնութեան մէկ խաղով վճացած էին:

* * *

12 Սեպտեմբեր 1915

Հօրմէս նամակ մը ստացանք Հալէպէն: Կը տեղեկացնէ թէ՝ մեծ դժուարութեամբ կրցած է տասը ընտանիքի Գաթմայէն մեկնելու արտօնութիւն ձեռք ձգել: Արտօնագիրը ներփակած էր նամակին մէջ, եւ մեզի կը հրահանգէր ընդհատ ճամբայ ելլել: Նկատելով որ արտօնագիրը՝ մեր Հալէպի մէջ տեղաւորման համար չէր, հայրս կը պատուիրէր մեզի, քաղաքին եղերքը հասնելնուս պէս՝ մեր բեռնակառքերը ղրկել մօտակայ խանը, յետոյ փայթոնի մը մէջ նստիլ եւ որպէս Հալէպ քաղաքի բնակիչներ՝ երթալ Պապ իլ Ֆարաճի վրայ դտնուող Ֆրատ Հոթէլը, ուր հայրս վարձած էր երկու ընդարձակ սենեակ մեր ամէնուն համար:

Հօրս նամակը ստանալնուս պէս՝ իսկոյն պատրաստութիւններ տեսանք եւ իրիկուան մօտ, տասը ընտանիք ճամբայ ելանք: Վրանաքաղաքին ծայրը հաստատուած պահակներու հրամանատարը կանոնաւոր գտաւ մեր թուղթերը եւ թոյլատրեց մեր անցքը:

Որքան ալ ուրախ ըլլայինք Գաթմայէն ազատելնուս համար, մեր այսօրուան ճամբորդութիւնը խիստ յուզումնալից անցաւ, նախ՝ ճամբաներու անապահովութեան, յետոյ՝ վախճանին անստգութեան պատճառաւ:

Զորումէն մեր ելլելէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով կը ճամբորդէինք առանց ոստիկանական պաշտպանութեան, եւ այնպիսի տեղերէ, ուր անպակաս էին աւազակային դէպքեր, առեւանգութիւններ եւ սպանութիւններ:

Կէս գիշերը անց՝ մեզի պատահեցաւ դժբախտութիւն մը, որմէ ամենէն աւելի կը վախնայինք: Մեր կառքին առջեւի անիւը կոտրեցաւ, եւ մեր ճամբու ընկերները չվտանգելու համար իրենց ինչքն ու կեանքը՝ առանց օգնելու որ նորոգէինք վնասը, չարունակեցին իրենց ճամբան, թողլով մեզ կոտրած կառքին եւ գիշերային ահազդու ամայութեան մէջ:

Բարեբախտաբար երկու ժամ ետք՝ մեր ետեւէն հասաւ ուրիշ կառք մը: Կառավարը, Առանացի ազնիւ Հայ մը, մեզի տուաւ գամ, ուրագ, աքցան եւ այլ անհրաժեշտ գործիքներ, յետոյ՝ հապճեպով մեկնեցաւ մեզի պատուիրելով որ եթէ երբէք հասնէինք իրեն, վերադարձնէինք գործիքները: Իսկոյն նորոգեցինք անիւը եւ սրընթաց մեկնելով երեք ժամ ետքը հասանք մեր ընկերներուն եւ բարի Առանացիին, որոնք վտանգի սահմանին դուրս տեղ մը կանգ առած՝ անհամբեր կը սպասէին մեր ժամանման:

Արեւածագին քիչ առաջ մտանք Հալէպ, եւ հօրս պատուիրած ձեւով գացինք Ֆրատ Հոթէլը:

* * *

13 Սեպտեմբեր 1915

Գիշերը չափազանց մռայլ էինք: Հայրս պանդոկին վարի սրճարանը՝ բոկեղով տաք թէյ հրամցուց մեզի: Յետոյ վեր ելանք քիչ մը քնանալու համար: Բայց կարելի չեղաւ մեր աչքերը դոցել: Մէկ սենեակին մէջ երեսուն հոգիէ աւելի էինք. մարդիկ դուրս կ'ելլէին, ներս կը մտնէին եւ չրջազգած առեններն անպատճառ կը կոխէին մեզմէ մէկուն ոտքին կամ դլխուն վրայ:

Ի վերջոյ սակայն, յոգնած եւ պարտասած՝ թաղուեր ենք խոր քունի մէջ: Հազիւ երկու ժամ անցած, մէկ ալ աչքերնիս բացինք անսովոր իրարանցումէ մը: Ոստիկան մը հասկցած էր մեր Հայ ըլլալը, եւ եկած մեզ Սեպիլ տանելու:

Սեպիլ անունն է Հալէպի այն կայարանին, ուրկէ տարադիրները կը քշուին դէպի Տէր Զորի համայնակուլ անապատը: Սեպիլ երթալ՝ կը նշանակէ դէպի անխուսափելի մահ երթալ: Մինչդեռ Հալէպ մտնող ամէն Հայու մտասեւեռումն է այդ ահաւոր ճակատագրէն խուսափիլ, եւ եթէ կարելի չըլլայ Հալէպի մէջ մնալը, դոնէ երթալ ոեւէ տեղ, բայց այդ տըխրահռչակ վայրէն:

Ուսաի կարելի է երեւակայել մեր անցուցած յուղումը, երբ ոստիկանը խարազանով կանգնած սենեակի դրան առջեւ՝ կը սպառնար մեզ Սեպիլ տանիլ, եւ ամէն չարեաց վրայ՝ կը մերժէր ընդունիլ ոեւէ կաշառք: Հայրս ամէն քար դարձնելէ ետք, վերջապէս յաջողեցաւ պանդոկապետին միջամտութիւնը ապահովել եւ մեծիկ դումար մը վճարելով ճամբել կառավարութեան օրինապահը պաշտօնեան:

Անպիտան մարդուն երթալէն ետք՝ երկար չունչ մը քաշեցինք, բայց այլեւս քուներնիս փախած էր, չկրցանք քնանալ:

Մինչեւ իրիկուն տասն անդամ աւելի փողոցէն խարազանի, հայհոյութեան կամ աղաչանքի ձայներ իմացանք: Ամէն անդամ որ վազեցինք պատուհանները եւ վարագոյրները

բու ետեւէն դաղտագողի դիտեցինք, տեսանք խումբ խումբ Հայեր, որոնք ոստիկաններու առջեւէն հրմշտկուելով՝ դէպի Սեպիլ կը տարուէին:

* * *

14 Սեպտեմբեր 1915

Ոստիկան մը հոդէտառ հրեշտակի պէս՝ առտուն կանուխ տնկուեցաւ մեր դլխուն վրայ.

— Եալլա՛ Սեպիլ պիտի երթաք:

Հազիւ թէ ճամբեցինք զայն, ետեւէն եկաւ ուրիշ ոստիկան մը, որ նոյն սպառնալիքը ըրաւ: Ախին մէջ երեք կարմիր ոսկի սահեցուցինք եւ զայն ալ ճամբու դրինք:

Ճամբու ընթացքին ժանտարմաներու ըրածին պէս, հոս ալ ոստիկանները իրարու կը հաղորդեն ոսկիի հանք գտած ըլլալնին, եւ իրարու ետեւէ կուգան կողոպտելու մեր դրամները: Եթէ քանի մը օր եւս մնանք պանդոկը, կասկած չկայ թէ, ամբողջ Հալէպի ոստիկանական կազմը պիտի տողանցէ մեր առջեւէն:

Բարեբախտաբար սակայն, վերջապէս իրիկուան մօտ յաջողեցանք քաղաքին աննշան մէկ թաղին մէջ հինդ սենեակով տուն մը գտնել եւ դիչերանոց առանց արկածի փոխադրուիլ հոն: Տուներնիս քարաչէն եւ միայարկ է: Սենեակները մութ եւ խոնաւ՝ կը բացուին սալայատակուած բակի մը վրայ: Թէեւ իւրաքանչիւր պզտիկ սենեակի մէջ երկու ընտանիք վրայ վրայի նստած ենք, բայց դոհ ենք մեր վիճակէն, այն դաղափարով թէ առնուէրնիս արաբախօս Հայ կին մըն է, եւ դոնէ մատնուելու վտանգը չունինք:

* * *

15 Սեպտեմբեր 1915

Իմանալով թէ ոստիկանները այլեւս չեն հետապնդեր Հայերը, այսօր դուրս ելանք՝ քիչ մը քաղաքը պտտելու եւ անհրաժեշտ դնումներ կատարելու համար:

Մեր աննպատակ թափառումներու ընթացքին՝ դիպուա-

ծաւ դաանք Հայոց եկեղեցին, որուն պարզած տեսարանը սառեցուց մեր արիւնը: Կարելի չէ երեւակայել խեղճութեան եւ թշուառութեան այս աստիճան ահաւորութիւնը:

Շրջակայ վողոցներէն սկսեալ մինչեւ բակը, մինչեւ եկեղեցին մէջը, նոյն իսկ խորանին վրայ՝ պառկած են հազարաւոր թշուառ հիւանդներ, բոլորը ծիւրած եւ մահատեսիլ, ոգեվար եւ օրհասական: Մին հեծկլտագին «ջո՛ւր» կ'աղաղակէ, միւսը ողբագին հեծծիւններ կ'արձակէ. մէկուն մարմինը ջղաձգական դողերով կը դալարուի, ուրիշի մը ականները ահռելի արագութեամբ կը կաւիկաւեն:

Ու այս բոլորին քով նստած խեղակորոյս մայր մը, բարմաւանջ հայր մը, չուարած որբուկ մը, խոր յուսալքման մատնուած երիտասարդ կին մը, որոնք չեն դիտեր ի՛նչ ընել՝ մեղմելու համար իրենց հոգեհատնութիւնները յաւերն ու տառապանքները: Հիւանդներուն մէջ անոէրներ ալ կան. աչքը բաց մեռնողներ ալ, որոնց բիբերը ժժդոյն ապակիներու պէս կը վայլին՝ սոսկում առթելով չուրջիններուն:

Քաղաքապետութեան աղբահաւաք կառքերը խուլ ճռինչով մը կը մօտենան մարդկային այս խլեակներուն: Երկու պաշտօնեաներ կը պառին հիւանդներուն մէջ, կը մօտենան ամէն անոնց, որոնց դէմքին վրայ մահուան դալուկը լիցած է. կը բռնեն ուսերէն ու ոտքերէն եւ կը վոխադրեն կառքերը:

Վրայ վրայի եւ խառնիխուռն նետուած դիակներով լեցուած կառքը ճամբայ կ'ելլէ: Անոր կը յաջորդէ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ կառքը: Եւ այսպէս անվերջ՝ թաղապետութեան կառքերը ապրէ աւելի՝ մարդկային դիակ, հայ–քրիստոնեայի դիակ կը վոխադրեն Հալէպի վոսկերը:

Զկրցանք աւելի երկար մնալ եկեղեցիի չրջափակին մէջ: Աչքունքնիս գոցած՝ վերադարձանք տուն, եւ ա՛լ մինչեւ իրիկուն դուրս չելանք:

* * *

16 Սեպտեմբեր 1915

Զորումէն մինչեւ հոս եկած էինք մեր պատրաստ դրամին եւ մօրս զարդասկիներուն չնորհիւ: Այժմ հինգը մէկկնոցներուն եւ էֆէմիհներուն պահեստը հատած է. սկսանք զոհարեղէններ ծախելու, բայց անոնց արժէք տուող չկայ:

Բարեբախտաբար հօրս հայ եւ յոյն բարեկամները պատասխանելով մեր կոչին՝ Պոլսէն եւ Սամսունէն հարիւր ոսկի հեռագրած են: Զորումի հօրս թուրք ընկերակիցէն դեռ լուր չկայ:

Ներկայ թուրքը մեր մեկնած օրը՝ խոստացած հարիւր ոսկին չէր վճարած, չնայնօրէն յայտարարելով թէ, ճամբան պիտի մորթուէինք, հետեւաբար դրամի պէտք պիտի չունենայինք:

— Բայց, ըսած էր, եթէ ողջ մնալու բախտաւորութիւնն ունենաք, անմիջապէս ձեր գացած տեղէն հասցէնիդ տեղեկացուցէք, եւ ես աւելիով դրամը կը հասցնեմ ձեզի:

Անսալով անոր այդ խօսքին, հայրս Հալէպ եկած օրը հեռագրած էր մեր հասցէն եւ խնդրած որ, յարգէր իր խոստումը: Թուրքը սակայն վոխանակ դրամ դրկելու, հետեւեալ հեռագիրը քաշած էր.

«Ձեր բոլոր դոյքերը կառավարութեան կողմէ գրաւուած ըլլալուն՝ չեմ կրնար դրամ դրկել»:

Ի պատասխան այս հեռագրին, հայրս հեռագրած էր կըրկին.

«Ես իմ հարստութենէս դրամ չեմ ուղեր. քանը երկու տարուան մեր բարեկամութեան սիրոյն՝ դուք ձեր ունեցածէն դրկեցէք»:

Հօրս այդ հեռագիրը քաշելէն ի վեր ահա՛ երեք օր եղած է, բայց տակաւին ո՛չ մէկ լուր կայ Զորումէն:

Անպիտան մարդը դարձեալ կը դրժէ խոստումը: Բայց հո՞ն է իրեն: Անգամ մըն ալ ե՞րբ պիտի տեսնէ մեր երեսը որ, իր սուրին արարքէն ամչնալու առիթ ունենայ:

* * *

17 Սեպտեմբեր 1915

Հակառակ մեր ձեռք առած զգուշութեանց՝ կարասիներուն խանէն տուն փոխադրութեան ընթացքին՝ ոստիկանները հետեւած են կառքերուն, եւ գտած մեր հասցէն: Անոնցմէ երկու հատ այսօր այցելեցին մեր տունը, ու եղան մօրթէ չինուած ոլորուն մարակները չաչեցնելով մեր գլխուն վրայ՝ պոռացին.

— Եալլա՛ բուհ...

«Եալլա՛ բուհ»ը Հայուն մղձաւանջն է: Հազիւ թէ քանի մը օր տեղ մը կեցած է, խարազանը կը բարձրանայ օդին մէջ, ու ոստիկանին խռպոտ ձայնը կ'ազդարարէ. «եալլա՛ բուհ...»

Թափառական Հրեայ եղանք: Քալէ՛, քալէ՛, կանգ մի՛ առ:

* * *

18 Սեպտեմբեր 1915

Ըստ ընկալեալ սովորութեան երէկուան ոստիկաններուն ընկերները եկան այսօր, կողոպուտէն իրենց բաժինը ստանալու համար: Անոնց մեկնելէն ետք, հայրս մուխթարին հետ տեսակցեցաւ եւ բաւական կլոր գումար մը յանձնելով՝ յայղղեցաւ ստանալ արտօնագիր մը, որ չաբաթ մը ղերծ կը կացուցանէ մեզ արտաքսումէ:

Այսօր քիչ մը եւս պտտեցանք քաղաքին մէջ: Թաղապետութեան կառքերը միշդ կ'անցնէին փողոցներէ՝ իրենց տխրատեսիլ բեռները ցուցադրելով անցորդներուն:

Մէկ ժամուան մէջ տեսանք անոնցմէ չորս հատ, որոնք հետեւ հետեւի կ'երթային խժալուր աղմուկով մը: Կառքերէն մէկուն մէջէն դիակի մը թեւը դուրս կախուած՝ չարունակ կը քսուէր ու կը քերծուէր դարձող անիւին երկաթեայ չրջանակին վրայ:

* * *

19 Սեպտեմբեր 1915

Լսեցինք բարի լուր մը, ըստ որում այրի եւ անկար կիները, ինչպէս նաեւ զինուորներու ընտանիքները՝ 15 տարեկանէն վար

եղող իրենց զաւակներով պիտի կրնան Հալէպ մնալ: Եթէ ճիշդ է լուրը, տասնեակ հազարաւոր աննեցուկ կիներ եւ որբեր պիտի ազատին Արաբիոյ անապատը աքսորուելու փորձանքէն:

Տարագրութեան ընթացքին ամենէն չատ տառապողները՝ այդ փոքրիկներն ու ծերերը եղան: Ձմրու յոդնութեանց եւ զրկանքներուն չդիմանալով՝ անոնք ցմրուր քամեցին դառնութեան բաժակը, եւ արիւնլուայ լնկան մոյկերու եւ ամբակներու տակ:

Հայ մամիկներու կրած տանջանքները երեւակայելու համար պէտք չունինք հեռուները երթալու: Ամէն օր մեր աչքին առջեւ ունինք մեծ մայրս եւ քոյրը, որոնք հակառակ կառքով ճամբորդելնուն՝ խօսելու եւ չարժելու անկարող վիճակի մէջ՝ հիւանդ պառկած են եւ չարունակ մահը կը կանչեն՝ ազատելու համար իրենց անտանելի կեանքէն:

Ի՞նչ հեգնանք ճակատագրի: Անոնք մեռնիլ կ'ուզեն, անոնք որ այնքա՞ն կը փափաքէին ապրիլ եւ մեր օրերը տեսնել:

* * *

20 Սեպտեմբեր 1915

Մեր մոլորուն քայլերը այսօր դարձեալ եկեղեցիին կողմը ուղղուեցան: Կարծէք թէ մեր տարաբախտ աղգակիցներուն ողբալի կացութիւնը՝ խորհրդաւոր ուժով մը կը քաչէ մեզ դէպի այդ կողմը, ու մենք կ'երթանք բարելաւում մը տեսնելու յոյսով անոնց դառն դրութեան մէջ: Բայց նոյնն են անոնք, միշդ նոյն յուսահատական վիճակին մէջ:

Հիւանդնե՞ր, մահամերձնե՞ր, մեռելնե՞ր... ու անոնց քով անսուաղութենէ մօրթ ու ոսկոր դարձած՝ ողջ մեռեալնե՞ր:

Թաղապետութեան կառքերը իրենց ահասփիւռ դղրդիւնով պարապ կուգան ու լեցուն կ'երթան:

— Կառապա՛ն, կը գոչէ հազիւ տասը տարեկան տղեկ մը մեր քովէն, հոս մեռեալ մը կայ, մոռցաք առնելու:

Կառապանը արաբերէն բաներ մը կը մրմնջէ:

Խօսուածքի ձեւէն կը հետեւցնենք որ, ըսել կ'ուզէ՝ իր կառքը ծանրաբեռնուած է, սպասեն յաջորդ կառքին:

— Աղբի չափ ալ յարգ չունինք, կ'ըսէ տիկին մը տեսնելով կառապանին մերժումը:

— Աղբէն ալ զէշ, կը պատասխանէ դրացին. չե՞ս տեսներ, աղբահաւաքը չի հաւնիր մեզ:

* * *

21 Սեպտեմբեր 1915

Այստեղ դրամական դրութիւն մը կայ, որուն գոյութեան մասին գաղափար չունէինք, եւ պիտի չունենայինք ալ, եթէ այսօր դիպուածով ծանօթացած չըլլայինք Տիգրանակերտցի հայ երիտասարդի մը հետ: Մեր այս տգիտութեան պատճառաւ յարգ չատ տուժեր ենք, բայց լուր չենք ունեցած: Տեղացի ժողովուրդն ալ երբէք չէ ուզած մեր սխալը, նկատելով որ մեր սխալումէն օգտուողը ինք եղած է:

Մինչեւ այսօր ոեւէ առարկայ գնած առեննիս, երբ խանութպանը մեզմէ կը պահանջէր 10 դահեկան՝ մենք կը վճարէինք 10, մինչդեռ վճարելու ենք եղեր 8, անոր համար որ խանութպանին ուզածը չիւրիւֆ փարա է եղեր, այսինքն ողջ դրամէն հարիւրին քսան պակաս...:

Տիգրանակերտցի երիտասարդը, որ պատահմամբ ներկայ կը գտնուէր մեր մէկ առեւտուրին, բացատրեց մեզի այս իրողութիւնը, միեւնոյն ատեն յայտնելով թէ՝ բոլոր Հայերը, որոնք մեր կողմերէն կուգային, առհասարակ նոյն սխալը կ'ընէին:

Շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեր հայրենակիցին տուած լուսաբանութեան համար, ապա իմանալով իր Տիգրանակերտցի ըլլալը, զարմանքով հարցուցինք թէ, ինք ինչպէ՞ս ողջ մնացած էր, քանի որ մենք իմացած էինք թէ, Աբեւելեան վեց նահանգներու հայ բնակչութիւնը ամբողջութեամբ բնաջնջուած էր:

Բազրատ — այսպէս կը կոչուէր մեր խօսակիցը — ըսաւ թէ, սխալ է Հայկական նահանգներու բնակչութեան ամբողջութեամբ բնաջնջուած ըլլալու լուրը:

— Անոնցմէ հարիւրին տասնը հրաշքով ազատած է, օրինակի համար ես, յարեց Տիգրանակերտցի երիտասարդը:

— Բայց ինչպէ՞ս, կը հաճի՞ք պատմել, ըսինք հետաքրքիր:

Բազրատ չմերժեց մեր խնդրանքը: Ու առաջին անգամ իր բերնէն լսեցինք Տիգրանակերտի, այդ ծաղկեալ նահանգին 150 հազարէ աւելի հայ բնակչութեան ջարդի հետեւեալ պատմութիւնը:

* * *

Կառավարութեան հետապնդած հայահալած քաղաքականութենէն բնական է որ, Տիգրանակերտի պէս բարգաւած հայ բնակչութիւն ունեցող նահանգ մը ղերծ պիտի չմնար:

Արդէն պատերազմի յայտարարութեան յաջորդ օրն իսկ, տեղացի Թուրքեր եւ Քիւրտեր կը սկսին ակռայ սրել Հայոց դէմ, եւ բացէ ի բաց յայտարարել թէ, ատենը եկած էր հին հաշիւները մաքրելու:

Նահանգի հայ երիտասարդութիւնը արդէն զինուորագրուած՝ ճակատ մեկնած է: Պետական պաշտօնեաներու եւ զինուորականներու առաջին գործը կ'ըլլայ՝ անոնց անպաշտպան մնացած կիները, քոյրերը եւ նշանածուհիները իրենց չարամիտ հետապնդումներուն նշաւակ դարձնել:

Մաս մը հայ զինուորներ իմանալով խնդիրը, կը լքեն իրենց զօրանոցները եւ կը վերադառնան քաղաք, նա՛ խ ներքին թշնամիներու դէմ ոգորելու եւ իրենց ընտանեկան պատիւը պաշտպանելու համար:

Ատոր վրայ կառավարութիւնը կը սկսի տուները խուզարկել՝ զինուորական փախստական, վտանգաւոր զէնք կամ գիրք փնտռելու նպատակաւ: Եւ որովհետեւ ո՛չ մին եւ ոչ միւսը կը գտնեն՝ կը ձերբակալեն քաղաքին բոլոր ականաւոր դէմքերը — բժիշկ, փաստաբան, սեղանաւոր, վաճառական, մտաւորական, կուսակցական, կառավարական պաշտօնեայ, եկեղեցա-

կան եւայլն, մօտաւորապէս հազար հոգի — եւ կը սկսին բանտին մէջ չարչարել զանոնք խոստովանեցնելու համար իրենց անգոյ մեղքերը:

Գաղափար մը կազմելու համար ձերբակալութեանց բարբարոսային եղանակի մասին, հոս կ'արժէ յիշել Բագրատի հօր Աբրահամ աղայի ձերբակալութիւնը: Տասնապետ մը երկու ոստիկաններու ընկերակցութեամբ՝ կը մտնէ Բագրատեանց տունը եւ ձերբակալելով ծերունի հայրը կը հարցնէ.

— Ո՞ւր է տղադ:

— Չեմ գիտեր. վեց ամիս առաջ գինուոր գնաց, կը պատասխանէ Աբրահամ աղա:

— Մենք իմացանք որ տղադ քոմիթաճի է եւ տան մէջ ղէնք պահած է, կ'ըսէ տասնապետը: Պիտի խուզարկենք տունը, բայց որպէսզի աւելորդ յոգնութիւն խնայուի մեզի, պիտի յանձնարարէինք որ, ձեռքովդ ցոյց տայիր անոնց պահուած տեղը:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, տէր իմ, կը գոչէ Հայը այլայլելով, իմ տղաս երբէք քոմիթաճի չէ եղած, իսկ իմ տունս...

Շրա՛ք, խարազանի հարուած մը կ'իջնէ ալեհեր ծերունիի ուսին վրայ:

— Լռէ՛, անամօթ... ամչցիր ճերմակ մազերդ՝ այդ տարիքիդ մէջ սուտ խօսելու համար:

— Բայց յանուն Աստուծոյ կ'երդնում թէ...

— Հասկցուեցա՛ւ, կը մրմնջէ դահիճը դէպի իր օգնականները դառնալով, այս զզուելի մարդիկը մինչեւ որ չսատկեցնէք՝ ճշմարտութիւնը չեն խոստովանիր: Կապեցէք ձեռքերը:

Ոստիկանները երկու կատղած բորենիներու նման կը նետուին ծերունիին վրայ, ու դէմքին քանի մը ապտակ իջեցնելէ եւք կը կաշկանդեն զայն:

Բագրատի մայրը եւ 12 տարեկան փոքրիկ քոյրը տասնապետի ոտքերուն առջեւ կ'իյնան՝ պաղատելով որ, չխոչտանգեն իրենց ամուսինն ու հայրը:

Տասնապետը կիյով մը զանոնք հեռու կը նետէ ու ոստիկաններէն մէկուն հետ սենեակէն դուրս կ'ելլէ՝ վերէն վար խուզարկելու համար տունը:

Քառորդ ժամ ետք կը վերադառնան անոնք, ձեռքերնին 4–5 «վտանգաւոր» գրքեր բռնած: Տասնապետը կը հրամայէ Աբրահամ աղային հետեւիլ իրենց: Բայց խեղճ մարդը այնքա՛ն ցնցուած է կերած հարուածներէն որ, ուշակորոյս կ'իյնայ տախտակամածին վրայ: Ոստիկանները դէմքին ջուր սրսկելով ուշքի կը բերեն զայն, եւ թեւին մտնելով դուրս կը հանեն սենեակէն:

— Բայց ո՞ւր կը տանիք զայն, կը գոչեն մայր ու աղջիկ կրկին ոստիկաններուն պաղատելով. ինչո՞ւ կը տանիք, ի՞նչ է իր յանցանքը:

Ոստիկանները առանց կարեւորութիւն տալու մօր եւ աղջկան աղաչանքներուն, հրմշտկելով իրենց կալանաւորը կը հանեն փողոց, ուր արդէն խուռներամ բազմութիւն մը հաւաքուած էր՝ տեսնելու քոմիթաճիի մը ձերբակալումը:

Հազիւ թէ ոստիկանները իրենց զոհով փողոց կ'ելլեն, ահա՛ ամէն կողմէ կը սկսին լուտանք եւ նախատինք տեղալ խեղճ Հայու գլխուն վրայ:

— Հո՛ւ, հո՛ւ, գարկէ՛ք, սպաննեցէ՛ք, սատկեցուցէ՛ք չունը:

— Ո՛չ, ո՛չ, նա՛խ կ'ուզենք գիտնալ յանցանքը:

— Յանցա՛նքը... յանցա՛նքը... յանցա՛նքը...

— Զարկէ՛ք, սպաննեցէ՛ք, սատկեցուցէ՛ք դաւաճանը:

Խուժանը կը փոթորկի, կ'ալեծփի, մոլեգնած գազանի պէս կը մռնչէ:

— Իր յանցա՛նքը, իր յանցա՛նքը, իր յանցա՛նքը...

Տասնապետը ձեռքի նշանով մը ժողովուրդը լռութեան կը հրաւիրէ:

— Մտիկ ըրէ՛ք. ահա՛ տեսէք թէ ի՛նչ գտանք այս անիծապարտ դաւաճանին տունը, կը գոչէ ան՝ օդին մէջ բարձրացնելով աչխարհագրութեան դասագիրք մը: Դուք կարդալ

չէք դիտեր եւ չէք կրնար հասկնալ թէ, ի՛նչ վտանգաւոր դիրք մըն է ասիկա: Բայց ես քիչ ըսեմ՝ դուք չատ հասկցէք: Այս դիրքը մեր հայրենիքի թշնամիներուն ձեռքին մէջ՝ աւելի ահարկու զէնք մըն է, քան թէ ամբողջ բանակի մը ռումբերն ու թնդանօթները: Անոր մէջ գծուած են Թուրքիոյ բոլոր քաղաքներուն, գիւղերուն, դետերուն եւ ճամբաներուն դիրքերը: Թղթատելով զայն՝ մարդ ո՛չ միայն գիտէ ամէն քաղաքի յատակագիծը, այլե՛ւ իւրաքանչիւր տան մահմետականի մը կամ քրիստոնեայի մը պատկանիլը: Անոնք այդ բոլորը խաչով եւ մահիկով նշանակած են, որպէսզի երբ օր մը ապստամբին՝ դիւրութեամբ զանազանեն մահմետականի տունը միւսներէն:

Մուլ քրթմնջիւն մը կը տարածուի խուժանին մէջ, եւ սպառնալից բազուկներ կը բարձրանան օդին մէջ.

— Հո՛ւ, հո՛ւ, հո՛ւ... դարկէ՛ք, սպաննեցէ՛ք, սատկեցուցէ՛ք դաւաճանը:

— Կեցէ՛ք, հանդարտեցէ՛ք, մի՛ աճապարէք, կ'ըսէ տաս-նապետը հեղինակաւոր չեշտով մը. դեռ խօսքս չլմնցուցի: Ահաւասիկ այս ալ ուրիշ դիրք մըն է — ցոյց տալով բնադիտութեան դասագիրքը — ուր տեղեկութիւն կը տրուի վառօդ, փամփուշտ, ուժանակ չինուելու մասին: Այս ոճրապարտ դաւադիրներուն տուները լեցուն են այս կարգի դրքերով: Մեծէն մինչեւ պզտիկը՝ անոնք կը կարդան այս դրքերը ու կը սորվին թէ, ի՞նչ միջոցներու դիմելու են կործանելու համար մեր հայրենիքը: Սակայն վա՛ռ տանք Աստուծոյ եւ թագաւորին որ, աչալուրջ դտնուեցանք եւ ճիշդ ժամանակին կարողացանք երեւան հանել դաւադրութիւնը: Հիմա կարգը մերն է աւերելու անոնց տուները եւ սրախողխող ընելու անոնց դաւակները...:

Ոսոխականները մեծ դժուարութեամբ կը յաջողին ճամբայ բանալ՝ կառաղութենէն փրփրացող ամբոխին մէջէն, ու հրելով, հրմշտկելով իրենց գոհը կը տանին բանտ, մինչ հայհոյանքներ, սպառնալիքներ, նախատինքներ կը թնդացնեն վողոցները:

Թէ ի՛նչ ահաւոր տանջանքներ կուտան բանտարկեալներուն, անոնց նկարագրութիւնն իսկ քառնեցուցիչ է: Կը դիմեն դաղանային անլուր խժդժութիւններու: Ոմանց սրտերուն մէջ կարմրած շամփուրներ կը խոթեն, ոմանց դանկերը մամլոյ տակ կը ճզմեն, ոմանց եղունդները աքցանով կը քաշեն, ոմանց լեզուն, քիթը, ականջները կ'անդամահատեն:

Օրերով այդպէս չարչարելէ ետք՝ ողջ մնացողները ճամբայ կը հանեն: Ինբա եւ թուրք հրոսախումբեր կը պաշարեն կարաւանը ու ամայի ձորի մը մէջ կը կացինահարեն ամէնքը:

Ատկէ ետք՝ կառավարութիւնը կը սկսի զանգուածային ձերբակալութեանց, եւ այրերու դացած ճամբով կը ղրկեն նաեւ կիները, ծերերը, փոքրիկները: Միեւնոյն ատեն կը սկսին տուներու, խանութներու, եկեղեցիներու կողոպտման:

Փողոցային ստահակներէ, դատարկապորտներէ, բեռնակիրներէ, դիւղացիներէ բաղկացեալ խաժամուժ մը՝ գլուխն ունենալով մոլեռանդ շէյխեր եւ տէրվիշներ՝ կը մտնէ Մայր եկեղեցիին մէջ: Ոմանք իրենց կռնակը կ'ատնեն չուրջառներ, փիլոններ. ոմանք իրենց գլուխը կ'անցնեն խոյրեր, չաթալթաղեր. ոմանք կը հագնին չապիկներ, ուանոցներ. ոմանք կը վառեն ջահերն ու աշտանակները... ու ձեռքերնին բռնած խաչեր, բուրվառներ, սկիհներ եւ այլ սրբազան անօթներ՝ անոնք դուրս կուգան եկեղեցիէն, եւ կը պտտին վողոցներու մէջ՝ հնչեցնելով ծնծղաներն ու քչոցները, կոխկրտելով Աւետարանէ բզքտուած էջերն ու օծեալ պատկերները:

Առաջնորդը կը բռնեն եւ անլուր նախատինքներու ենթակելով մինչեւ կէսգիշեր կը քաշկռտեն վողոցներու մէջ, յետոյ մերկացնելով կը պառկեցնեն մզկիթի դրան առջեւ եւ կը կոտրեն ակռաները, կը պայթեցնեն աչքերը, կը տաղեն երեսները, կը վհատեն մաղերն ու մօրուքը, կը կտրատեն մարմնոյն զանազան մասերը, ամենէն ետքն ալ վրան քարիւղ կը

սրսկեն եւ ողջ ողջ կ'ածխացնեն, մինչ դինուորներ աւենդապին կը թմբկահարէին՝ խեղդելու համար զոհին աղիողորմ ճիչերը:

Ճամբայ ելլող կարաւանները կը ջարդուին, ոմանք քաղաքէն մէկ ժամ անդին, ոմանք քանի մը օր տեւող տառապալից ճամբորդութենէ մը ետք: Գեղադէմ կիներն ու աղջիկները կը յափշտակուին ջարդարարներու կողմէ: Երեք տարեկանէ վար տղաք կը թափուին Տիգրիս Գետին մէջ. հարիւրաւոր անմեղ մանկիկներ իրենց մօր գրկերէն խլուելով՝ կը գլխատուին եւ կը նետուին չուներու առջեւ:

Բագրատ լսելով իր հայրենակիցներուն ենթարկուած այս սահմռկեցուցիչ ողբերգութեան մասին, վար կը ձգէ դէնքը եւ կը վազէ Տիգրանակերտ: Բայց չա՛տ ուշ: Իր հայրը արդէն մեռած էր բանտին մէջ, իսկ մայրն ու քոյրը տարագրուած դէպի անապատները:

Կորաքամակ ծերունիի մը պէս ծպտուած՝ ան կը միանայ 800 հոգինոց կարաւանի մը եւ կ'երթայ իր հայրենակիցներուն դացած ուղղութեամբ, յոյսով թէ պիտի հասնի մօր եւ քրոջ գտնուած կարաւանին: Ճամբու անլուր տուայտանքներէ ետք՝ հազիւ հարիւր հոգի կը հասնին Ռասիւլայն: Բագրատ հոն հայրենակից մը կ'իմանայ թէ, Զէրքէզները արդէն վճացուցած են Տիգրանակերտէ եկող կարաւանները: Բայց իր քոյրը առեւանգուած է ջարդարարի մը կողմէ, որուն ձեռքէն ալ յետոյ խլուած արաբ ժանտարմայի մը կողմէ:

Լսելով թէ ժանտարման Հալէպցի էր, հայ երիտասարդը Ռասիւլայնէն կը վախչի եւ գաղթական կնոջ մը հետ կուգայ Հալէպ, հոս փնտռտուքներ կատարելու համար: Սակայն ցարդ իր փնտռտուքները արդիւնք չեն տար, որովհետեւ ան չի գիտեր ո՛չ ժանտարմայի անունը, ոչ ալ հասցէն:

* * *

Բագրատի պատմութիւնը չէմեցուց մեզ: Ուրեմն մենք որ, կը կարծէինք թէ տառապած էինք, բան չէինք տեսած՝ բաղ-

դատմամբ վեց նահանգներու հայ բնակչութեան տառապանքին:

Բագրատ կռահեց մեր մտքէն անցածը:

— Բայց տակաւին իմ քաչածս ալ բան մը չէ, ըսաւ. քանի որ ձեր օրագրին մէջ գրել կ'ուզէք, ես ձեզի ներկայացնեմ Տիկ. Թադուհին. անգամ մըն ալ զայն մտիկ ըրէք:

— Ո՞վ է Տիկ. Թադուհին, հարցուցինք հետաքրքիր:

— Ծարբերդցի տիկին մը, որուն հետ միասին վախանք Ռասիւլայնի գաղթակայանէն:

— Այո, կը վախաքինք, ըսինք. բայց նախ քան այդ՝ մեզի հետ եկէք մեր տունը:

Բագրատ ընկերակցեցաւ մեզի: Հոն հին բաճկոն մը եւ ուսելիքի պզտիկ ծրար մը յանձնեցինք իրեն: Իսկ հայրս ոսկի մը սահեցուց անոր ափին մէջ:

* * *

22 Սեպտեմբեր 1915

Բագրատ խոստումին համաձայն այսօր եկաւ մեզի, եւ պիս ու հօրաքեռորդիս Արամը առաջնորդեց քաղաքին հեռաւոր մէկ թաղը, ուր գետնափոր սենեակի մը մէջ կը բնակէր ինք եւ իր հոգեւոր մայրը՝ Տիկ. Թադուհի:

Տիկ. Թադուհի հազիւ յիսուն տարեկան կար, բայց վիշտն ու տառապանքը ժամանակէն առաջ ծերացուցեր եւ կմախքի վերածեր էին զայն: Շաբաթէ մը ի վեր ճահճատենդէ վարակուած էր, օր մը ջերմութիւն կ'ունենար, օր մը բաղդատմամբ լաւ կը զգար: Այսօր բարեբախտաբար հանգիստ էր քիչ մը, հետեւաբար մեր խնդրանքին վրայ, կրցաւ մեզի պատմել իր ողիսականը:

* * *

Աւելորդ է հոս կրկնել թէ, միւս նահանգներուն մէջ եղածին պէս, օր մըն ալ Ծարբերդի մէջ կը սկսի տուներու խուզարկութիւնն ու երեւելիներու ձերբակալութիւնը: Բանտերը

կը լեցուին ծանօթ մատուռականներով, ուսուցիչներով, կուսակցականներով, բժիշկներով եւ առեւտրականներով:

Խարբերդի ոստիկանապետը, արիւնարբու հրէշ մը, չի ձգեր տանջանքի միջոց մը, որ չգործադրուի անոնց վրայ: Պահուած դէնքերու տեղերը խոստովանեցնելու պատրուակին տակ, ոստիկանները անխիղճ կը դանակոծեն բոլոր բանտարկեալները: Ոմանց գլխուն վրայ եռացած ջուր կը թափեն. ոմանց փորին մէջ խոշոր գամեր կը մխեն. ոմանց ձեռքերը իրարու կը գամեն. ոմանց մատներուն տաք երկաթներով կը տապեն ու բացուած վէրքերու վրայ աղ կը ցանեն:

Բանտարկեալներէն չատեր չդիմանալով այս զարհուրելի տանջանքներուն՝ բանտին մէջ կը մեռնին. մնացածներն ալ չղթայակապ կ'աքսորուին եւ կը նահատակուին:

Բաղաքի երեւելիներուն հաշիւը այս ձեւով մաքրելէ ետք՝ կը սկսին այրերու խմբական ձերբակալութեանց: Ճամբայ կը հանեն երեք հազար հոգինոց կարաւան մը, որուն մէջն է նաեւ Տիկ. Թադուհիի ամուսինն ու առջինեկ տղան: Հայր եւ որդի թեւ թեւի կապուած՝ կ'երթան եւ անգամ մըն ալ եա չեն դառնար:

Խորհելով որ, ոստիկանները կուգան եւ օր մըն ալ կը տանին իր միւս տղան Վարդանը, 17 տարեկան, Տիկ. Թադուհի դաշն եւ իր մէկ հատիկ աղջիկը Վարդուհին, 15 տարեկան, կը ղրկէ քրոջ Տիկ. Հեղինէի տունը, որ իր բնակած թաղէն հազիւ քանի մը վայրոց անդին կը դանուէր: Տիկ. Հեղինէ՝ ամուսնոյն աքսորէն ետք՝ առանձին կ'ապրէր այդ տան մէջ, հետեւաբար առայժմ պերճ էր ոստիկանական խուզարկութենէ:

Տան մէջ կը մնան Տիկ. Թադուհի, դեռատի հարսը՝ Տիկ. Արուսեակ եւ երկու փոքրիկները՝ Մելինէ եւ Քրիստինէ, որոնք անձկութեամբ կ'ապրին չգիտնալով թէ, ո՛ւր պիտի յանդէր աղջին գլխուն պայթած այս ահաւոր փոթորիկը:

Օր մը իրենց դրան չախչախը կը զարնուի: Կարծելով թէ ոստիկան մը Վարդանը ձերբակալելու եկած էր, հարս եւ

կեսուր սրտազողով կը մօտենան պատուհանին: Բայց մեծ կ'ըլլայ իրենց սարսափը, երբ վարագոյրի եռեւէն դիտելով կը տեսնեն ոտքէն մինչեւ գլուխը զինուած եւ դէմքը կիսով ծածկած՝ փաթթոցաւոր մարդ մը: Հարսը, մանաւանդ երկու աղջնակները, կարծէք ահաւոր աղէտի մը նախազգացումը կ'ունենան եւ կը սկսին դողդղալ:

Տիկ. Թադուհի պաղարիւնութիւն կը յանձնարարէ անոնց, մխիթարն ատեն յոյս յայտնելով թէ, անծանօթ մարդը ո՛վ որ էր, քիչ յետոյ կը մեկնէր դրան չբացուելէն յուսահատած:

Բայց ի զո՛ւր է իրենց ակնկալութիւնը: Փաթթոցաւոր մարդը կրկին եւ կրկին կը թակէ դուռը եւ կը կանչէ տանտիրուհիին անունը: Ճարահատ՝ Տիկ. Թադուհի կ'ինչնէ վար ու դոց դրան եռեւ մօտենալով կը հարցնէ.

— Ո՞վ էք դուք: Ի՞նչ կ'ուզէք:

— Թադուկ Չանըմ, դուռը բացէ՛ք, ես Բիւշաի Պէյն եմ, կը պատասխանէ փողոցէն ծանօթ ձայն մը:

— Բիւշաիւ Պէ՞յ...: Հապա ձեր այս կերպարանքը:

— Բացէ՛ք, վերջը կը պատմեմ:

Տանտիրուհին կը բանայ դուռը, որովհետեւ այցելուն իր նահատակուած որդւոյն յոյժ մտերիմ մէկ բարեկամն էր:

— Ահ՛, որքան վախցանք չճանչնալով ձեզ, կը մրմնջէ Տիկ. Թադուհի յուզեալ ձայնով մը:

— Մի՛ վախնաք, ձեզ պաշտպանելու եկայ, կ'ըսէ Թուրքը՝ առանց հրաւէրի սանդուխներէն վեր բարձրանալով:

Փոքրիկ աղջիկները տեսնելով հիւրին տարօրինակ դէնքերն ու զգեստները, ահաբեկած կը պահուըտին իրենց մօր եռեւը:

— Մի՛ վախնաք, սիրելիներս, կ'ըսէ Տիկ. Թադուհի արտասղելով զանոնք, Բիւշաիւ Պէյ ձեր հայրիկին բարեկամն է, եկած է մեզի բարիք ընելու համար:

— Այո՛, այո՛, կ'ըսէ Թուրքը՝ ձեռքի հաստ ճոկանը պատին կռթնցնելով, եկէ՛ք, զաւակներս, ես ձեզի համար եկայ. — ու տեսնելով որ փոքրիկները կը տատամսէին — Մուցա՞ք

ձեր հայրիկին որսի ընկերը: «Բիւշիւ Պէյ, մեզի ողջ թռչուն մը բ'ներ» ըսելով սրունքներուս կը պլլուէիք: Եկէք քովս. ես նորէն նոյն Բիւշիւ Պէյն եմ, միայն թէ մէջտեղը խառնակ ըլլալուն պատճառաւ՝ արտաքին երեւոյթս փոխած եմ: Անծանօթ գնդակները կը սուրան ամէն ուղղութեամբ, եթէ վաթթոց չկապեմ գլխուս, Հայ կը կարծեն զիս եւ չէ նահատակ կ'ընեն:

Յետոյ դառնալով անոնց մօր.

— Ի՛նչ ընենք, տիկին, չատ դէշ ժամանակի մէջ կ'ապրինք: Այսպէս ըլլալու չէր, բայց եղաւ: Աստուած ընդունելուն պատիժը տայ:

— Ոտքի վրայ մնացիք, Բիւշիւ Պէյ, խնդրեմ, նստեցէք, կ'ըսէ Տիկ. Թագուհի՝ տեսնելով որ Թուրքը իրր բարեկամ այցելած էր իրենց: Դուրսը ի՞նչ կ'անցնի, կը դառնայ, լուր չունինք. ձերբակալութիւնները կը շարունակուի՞ն տակաւին:

— Ո՛չ, լմնցան: Որովհետեւ այլեւս դուրսը ձերբակալուելիք այլ չմնաց, կը պատասխանէ Թուրքը:

— Ի՞նչ եղան աքսորեալները:

— Ամէնքը Եդեսիա զացին...: Եթէ Աստուած կամենայ՝ մօտերս անոնց բարի լուրերը կըստանաք:

— Քաղաքին մէջ մնացող կիներն ու փոքրիկ տղաքը ի՛նչ պիտի ըլլան: Անոնց մասին լուր մը ունի՞ք:

— Կառավարութեան նպատակն է՝ մնացեալ ժողովուրդն ալ այրերուն զացած տեղը ղրկել:

Այսպէս խօսելով հանդերձ Բիւշիւ Պէյ աչքին պոչովը կը դիտէր իր բարեկամին կինը, որ յարդալիր բերանը չէր բանար:

— Բայց տիկինը ինչո՞ւ չի խօսիր. հիւա՞նդ է:

— Այո, կը պատասխանէ Տիկ. Թագուհի. ամուսնոյն աքսորումէն չատ յուզուեցաւ, դիշեր ցորեկ կուլայ. քիչ մը անհանգիստ է:

— Եկէք, զաւակներս, կ'ըսէ Թուրքը՝ չափազանց ազդուած ձեւանալով եւ խօսքը փոքրիկներուն ուղղելով, եկէք, մի՛ վախնաք ինձմէ: Այս բոլորին պատճառ եղողները անիծեալ ըլլա՛ն:

Մելինէ տեսնելով հիւրին մեծ մօր հետ ընտանեբար խօսակցիլը՝ հետզհետէ համարձակութիւն վ'առնէ ու չիկնոտ մօտենալով կը համբուրէ իր հօր բարեկամին ձեռքը:

— Ապրի՛ս, աղջիկս, կը բացագանչէ Թուրքը՝ չոյելով աղջնակին ոսկեթել մազերը. ես չատ կը սիրեմ քեզի պէս քաղաքավար աղջիկները: Քոյրիկդ ալ կանչէ. Թո՛ղ ան ալ դայ քովս:

— Ան կը վախնայ քեզմէ, կը թոթովէ Մելինէ ամօթխած՝ աչքերը դետին յառելով:

— Բայց ինչո՞ւ. ես ձեր բարեկամը չե՞մ միթէ:

— Այո, սակայն ձեր տեսքը փոխուած է: Ինչո՞ւ հայրիկիս պէս չէք հագած:

— Է՜հ, աղջիկս, անոր ալ կարգը կուգայ: Երբոր այս գործերը կարգադրուին՝ ես զարձեալ ձեր դիտցած Բիւշիւ Պէյին պէս կը հագնիմ: Օ՜ն, կանչէ քոյրիկդ, ըսէ, Թո՛ղ չվախնայ ինձմէ:

Քրիստինէ քաջալերուած Բիւշիւ Պէյի դորովալից խօսքերէն, կը մօտենայ եւ նոյնպէս ձեռքը կը պագնէ իր հօր բարեկամին:

— Կեցցե՛ս, հիմա բարի աղջիկ եղար, ես քեզ ալ պիտի սիրեմ, կը գոչէ Բիւշիւ Պէյ.— ու աղջնակը ծունկին վրայ նստեցնելով կը համբուրէ:

Քրիստինէ անհանգիստ եղած Թուրքի բերնէն բուրող օղիի բարկ հոտէն՝ ղղուանքով դէմքը անդին կը դարձնէ: Բիւշիւ Պէյ չտեսնելու կը զարնէ զայն եւ կը շարունակէ՝ ձայնին մէջ դնելով կեղծ թրթռացում մը.

— Զոյգ մը հրեշտակնե՛ր... ինչպէ՛ս չմեղքնալ դանոնք, երբ վաղը աքսորի ճամբաներուն վրայ, անօթի–ծարաւ,

յոգնատապառ եւ ուժասպառ պիտի իյնան փոշիներու մէջ ու պիտի տրորուին ձիերու ամբարհներուն տակ... : Ի՞նչ դժբախտ ճակատագիր է այս ձերինը, Տիկին... Տիկին... Ի՞նչ է ձեր անունը :

— Արուսեակ :

— Տիկ. Արուսեակ, ես երկար տարիներ ձեր ամուսնոյն վահանի հետ հաց կերած, ջուր խմած եմ : Երբէք չեմ կրնար մոռնալ անոր բարիքը, մանաւանդ ասկէ երկու տարի առաջ ըրածը, որ սոյդ կործանումէ փրկեց զիս : Ես մեր բարեկամութեան դէմ դաւաճանած կ'ըլլամ, եթէ անոր կինն ու զաւակները, ինչպէս նաեւ մայրը, այս սեւ օրերուն անօգնական ձգեմ իրենց բախտին : Այդ մտածմամբ այսօր եկայ ձեզ իմ տունս տանելու եւ հոն պաշտպանութեանս տակ պահելու, մինչեւ որ սա փոթորիկը անցնի : Երբ Եղեսիայէն, ձեր ամուսիններէն լուր առնենք, այն ատեն ձեզ ապահով միջոցաւ կը ղրկեմ անոնց քովը, եւ կամ թերեւս կը յաջողիմ զանոնք ալ հոս բերել տալ : Ամէն պարագայի տակ, այժմ խնդրոյն էականը՝ ձեր կեանքի փրկութիւնն է, եկայ որ անոր ճարը նայինք :

— Մենք ձեր տունը չենք երթար, կը բացագանչեն յանկարծ երկու փոքրիկները՝ ընդհատելով Թուրքին խօսքը :

— Շնորհակալ ենք ձեր ազնուութեան համար, կը պատասխանեն միեւնոյն ատեն տիկիններըը՝ ակներեւ վրդովումի մատնուած իրենց տան բարեկամի սոյն քօղարկեալ առաջարկէն : Անհունօրէն երախտապարտ ենք ձեզի որ, այս նեղ օրերուն մեզ չէք մոռցած եւ մեր բարիքը կը կամենաք : Բայց Բիւշաիւ Պէյ, մենք աւելի դոհ կը մնանք, եթէ մեզ առանձին թողուք մեր տան մէջ :

— Ո՛հ, հասկցայ... կը վախնա՛ք ձեր կարասիներէն. այդ մասին ապահով եղէք : Ես հիմա երկու ոստիկան կեցնել կուտամ ձեր դրան առջեւ. ոչ ոք կը համարձակի ձեր մէկ ասեղին դպչելու :

— Քանի որ կ'ուզէք մեր ապահովութիւնը, կ'ըսէ Տիկ. Թագուհի՝ ակամայ ժպիտ մը փորձելով ժժգոյն դէմքին վրայ, ուրեմն հրամայեցէք այդ ոստիկաններուն, որ կենան մեր դրան առջեւ եւ չթոյլատրեն որ մարդիկ անհանգստացնեն մեզ :

— Ո՛հ, ձեր այդ ըսածը անկարելի բան է, Թագուհի Հանըմ : Վերջապէս կառավարութիւնը ունի օրէնք մը, որուն հնազանդելու ամէնքս պարտաւոր ենք : Բոլոր Հայերը պիտի աքսորուին. ասիկա անխուսափելի իրողութիւն է : Եթէ դուք ձեր տուները կենաք, ոստիկանները կուգան, խարաղանով ձեզ վռոզոց կը հանեն եւ ոչխարի հօտի պէս առջեւնին ձգած՝ ձեզ կը տանին Արաբիոյ դժոխային անապատները : Մենք առ արդելք չենք կրնար հանդիսանալ : Սակայն եթէ դուք իմ տանս մէջ ըլլաք, այն ատեն կը վստահեցնեմ ձեզի որ, ոստիկան չէ, եթէ բանակ մը դինուոր գայ՝ չի կրնար ձեզ առնել իմ ձեռքէս :

Այսպէս խօսելով՝ Թուրքը անգիտակցաբար կը չոյէ մէջքէն կախուած դաշոյնը :

— Երթա՛նք մեր տունը, կ'ըսէ ան՝ հետզհետէ անհամբերութեան նշաններ ցոյց տալով. մտածելու, տնտնալու ժամանակ չունինք... : Հիմա կը նայիք ոստիկանները կուգան, եւ իմ միջամտութիւնս անօգուտ կը դառնայ :

— Բիւշաիւ Պէյ, մենք մեր ճակատագրին կը համակերպինք. այսչափ Հայեր ի՛նչ որ եղան, մենք ալ նոյնը կ'ըլլանք : Մենք մեր տունէն չենք կրնար հեռանալ, կը պատասխանէ Տիկ. Թագուհի :

Թուրքը իսկոյն կը բորբոքի, երբ կը տեսնէ որ, Հայուհիները համոզելու իր բոլոր ճիգերը ի դերեւ կ'ելլէին :

— Անհաւատին բարիք չի վայլեր, կ'ըսէ ան՝ կոպտօրէն Տիկ. Արուսեակի թեւէն քաշելով. բայց ես կը մեղքնամ ձեզի : Օ՛ն, ցփոխ մը առ գլուխդ եւ հետեւէ ինծի.— ապա դառնալով տանտիրուհիին.— Թագուհի Հանըմ, եթէ կը փափաքիք, դուք

մնացէք տունը եւ հսկեցէք ձեր կարասիներուն վրայ: Ես հարսը եւ փոքրիկները կը տանիմ մեր տունը:

— Ո՛չ, մենք տեղ չենք երթար, կ՚աղաղակեն աղջնակները՝ վախչելով Թուրքին քովէն եւ պահուըտելով իրենց մօր գրանցքին տակ:

— Բիւշիւ Պէյ, խնդրեմ, ձգեցէք կատակը, կ՚ըսէ Տիկ. Արուսեակ ցնցումով մը ինքզինքը ազատելով ամուսնոյն բռնակամին ձեռքէն. չէ՞ք տեսներ որ ձեր ընթացքովը կը վախցնէք պզտիկները:

— Անոնք կը վախնան, որովհետեւ դուք ընդդիմութիւն ցոյց կուտաք, կը պատասխանէ Թուրքը չնական հանդարտութեամբ մը: Քալեցէ՛ք դուք. անոնք անխօս կը հետեւին ձեզի:

— Բայց բռնի՞ պիտի երթանք, կը հարցնէ Տիկ. Արուսեակ՝ ահռելիօրէն դունատած:

— Այո՛, կը պատասխանէ Բիւշիւ Պէյ դժոխային վըճռականութեամբ մը, ի պահանջել հարկին՝ բռնի:

Զարաչուք ժպիտ մը կը փայլատակէ Թշուառականի աչքերուն մէջ: Ան հիմա իր իսկական դոյնը դուրս տուած է: Բարկութենէն ձեռքերն ու ոտքերը կը դողդողան, իսկ ակռաները անօրինակ վայրագութեամբ մը կը կճրտեն:

— Ես բռնի այստեղէն քայլ մըն իսկ չեմ հեռանար, կ՚ըսէ Հայուհին՝ խրոխտաբար արհամարհելով իր ոսոխին ցասմունքն ու կատաղութիւնը:

— Կը հեռանա՛ս, կը պատասխանէ Թուրքը՝ խուլ ձայնով մը:

— Բայց Բիւշիւ Պէյ, կը միջամտէ Տիկ. Թադուհի, ինչո՞ւ կ՚ուզէք մեր վրայ բռնութիւն բանեցնել: Քանի որ չենք փափաքիր երթալ, հանգիստ թողէք մեզ:

— Գիտեմ որ, ամէնքդ պիտի մորթուիք, Թադուկ Հանըմ: Եթէ կ՚ուզէք խօսքին չիտակը, ըսեմ ձեզի... Վահանն ալ, ձեր ամուսինն ալ, անոնց բոլոր ընկերներն ալ ջարդուեցան չէթէներու կողմէ: Ասիկա ինծի պատմեց քաղաք եկած նոյն

ինքն չէթէ մը, որ անձամբ մասնակցած էր ջարդին: Վատահ եղէ՛ք նոյն ճակատագիրը կը սպասէ նաեւ ձեզի: Կառավարութիւնը խոիր չի դներ այրի եւ կնոջ միջեւ, հրամանը ամէնուն համար է: Հայ անունը կրող ամէն անձ՝ առանց տարիքի եւ սեռի խորութեան պիտի բնաջնջուի: Ես կ՚ուզեմ այս աղէտը խնայել ձեզի՝ ձեր հարսը երկրորդ կնութեան առնելով ինծի: Եթէ ան ընդունի սոյն բարի առաջարկս, ո՛չ միայն իր, այլե՛ւ իր երկու աղջիկներուն ու ձեր կեանքը փրկած կ՚ըլլայ:

Տիկ. Թադուհի եւ Արուսեակ լսելով իրենց ամուսինների դոյժը՝ զարհուրանքի կը մատնուին, մինչ փոքրիկները կը սկսին աղէկտուր ճիչեր արձակել եւ արտասուել:

Թուրքը պահ մը կը դիտէ զանոնք, ապա ցնցելով ուսերը կ՚ըսէ.

— Լացն ու կոծը չի փոխեր կացութիւնը: Ի՛նչ որ ալ ընէք՝ չէք կրնար խուսափիլ ձեզի սպառնացող ճակատագրէն: Կա՛մ պիտի մեռնիք, եւ կամ ինծի հետ պիտի դաք:

— Կը մեռնինք, կը պատասխանեն կիները զմայլելի կորովամտութեամբ մը:

— Ես պիտի չթողում որ դուք մեռնիք, կը պատասխանէ Թուրքը՝ եղերական բոցով մը աչքերուն մէջ: Հակառակ ձեր կամքին, ես պիտի փրկեմ ձեզ:

Այս խօսքին վրայ, վայրենի եւ անասնական կիրքէ մը մղուած՝ ան կը խոյանայ դէպի երիտասարդ Հայուհին ու զայն թեւերուն մէջ առնելու փորձ մը կ՚ընէ:

Տիկ. Արուսեակ արագ ընկերկումով մը կը խուսափի յարձակումէն, բայց չ՚ազատիր: Հրէշը ահռելի ոստումով մը կը հասնի անոր եւ կը բռնէ թեւէն.

— Եկո՛ւր հետս:

— Բիւշիւ Պէյ, կը մեռնիմ՝ չեմ դար:

— Պիտի դա՛ս, պիտի դա՛ս: Իմացո՞ր, պիտի դա՛ս հետս: Բորենին վայրագ թափով մը կը ոլորէ կնոջ թեւը կռնա-

կին վրայ, ու առանց կարեւորութիւն տալու աղճատած ճիչերուն՝ իր սուր ատամները կը մխրճէ անոր ուսի վարիւղ մսերուն մէջ:

Ցանկարծ ուժգին ապտակ մը կ'իջնէ դէմքին:

Տիկ. Արուսեակ դերբնական ճիգով մը ինքզինքը ազատած՝ կը վախչի սենեակէն դուրս: Թուրքը անզուսպ կատաղութեամբ կը վազէ անոր ետեւէն: Կը պատահի դիրկընդխառն կարճ կռիւ մը: Ու կը վայլի դաշոյնը: այս բոլորը այնքա՜ն արագ տեղի կ'ունենայ որ, Տիկ. Թադուհի տակաւին ժամանակ չունեցած միջամտելու՝ կը լսէ հեղձամղձուկ հառաչ մը, յետոյ չարաշուք անկում մը մարդկային մարմնոյ:

— Սատկի՛ր գարշելի արարած, կը մրմնջէ դաղանը՝ պատեանին մէջ դնելով դաշոյնը. ձեզի պէս ապերախտ շուներու բարիք ընելը դիտէի թէ հարամ էր, բայց անգամ մը փորձեմ ըսած էի:

Սպաննած կնոջ վրայ այս կարճ դամբանականը խօսելէ ետք՝ ոճրագործը կը մտնէ սենեակը, ձեռքերէն կը բռնէ երկու աղջնակներուն ու քաշկռտելով կը տանի, մինչ Տիկ. Թադուհի խելակորոյս գետին կը փռուի՝ սոսկումէն ծունկերը կթռտած, սարսափէն լեզուն բռնուած:

* * *

Քառորդ ժամ ետք ղբացիները հասնելով — անոնք Բիւշաիւ Պէյի՝ երկու աղջնակները լացնելով տանիլը տեսնելով կռահած էին որ, ահաւոր բան մը պատահած էր հոն — սանդուխին գլուխը կը գտնեն Տիկ. Արուսեակի անշնչացած, իսկ սենեակին մէջ Տիկ. Թադուհիի նուաղած մարմինները: Կը սթափեցնեն այս վերջինը եւ հիւանդ վիճակի մէջ կը փոխադրեն քրոջ տունը:

Տիկ. Հեղինէ յոյժ կորովի եւ քաջասիրտ Հայուհի մըն էր: Լսելով ահռելի ոճիրի եւ առեւանգման մասին, իսկոյն ան կ'երթայ քաղաքի ազդեցիկ ազանեըէն մէկուն քով՝ թախանձագին խնդրելու որ, ազատէր երկու յափշտակուած որբուհիները:

Սպկրի Պէյ ոճրագործին հետ կարգադրելիք հին հաշիւ մը ունէր, ուստի ասիկա լաւ առիթ մը կը նկատէ ցոյց տալու անոր իր գերազանցութիւնը: Երկու ոստիկանի ընկերակցութեամբ ան կ'երթայ ոսոխին տունը եւ առանց արիւնահեղութեան — որովհետեւ Բիւշաիւ Պէյ տունը չէ եղեր — առնելով որբուհիները կը բերէ, կը յանձնէ իրենց տէրերուն:

Մելինէ եւ Քրիստինէ արտասուելով կը նետուին իրենց մեծ մօր վզին, ու կը պատմեն թէ, ինչպէ՞ս Բիւշաիւ Պէյ խոշտանգած էր զիրենք, որպէսզի չկանչէին իրենց մայրը: Քանի՛ անոնք լացած էին, այնքան քարսիրտ Թուրքը կամթած էր անոնց մսերը եւ վայտով զարկած անոնց մինչեւիկ ձեռքերուն: Տեսնելով որ եթէ աւելի լային, միշտ պիտի չարչարուէին այդպէս՝ անոնք ի վերջոյ ձայներնին կտրած եւ անշարժ նստած էին սենեակին մէկ անկիւնը:

Այս միջոցին Թուրքը զրպանէն հանած էր Տիկ. Արուսեակի վրայէն կողոպտուած գոհարեղէններ եւ սկսած զանոնք բաժնել կնոջ, աղջկան եւ որդւոյն միջեւ՝ «ասիկա քեզի համար է, այս ալ քեզի» ըսելով:

Ու մինչ ոճրագործի կինն ու աղջիկը հիացիկ բացագանչութիւններ կ'արձակէին իրենց բաժին ինկած նուէրներուն ի տես, մարդուն տասը տարեկան տղան՝ Ալի արհամարհանքով անդին հրած էր իրեն տրուած զարդոսկիները՝ ըսելով թէ ինք նժոյգ կ'ուզէր, ոչ թէ այդ տեսակ անմիտ խաղալիքներ:

— Մի՛ բարկանար, տղաս, ուզածդ ձի ըլլայ, վաղը այդ ալ կը բերեմ, ըսած էր Բիւշաիւ Պէյ:

— Բայց հայր, ըսած էր փոքրիկ խլէզը, սպիտակ ըլլա՛յ, դեղեցիկ թամբով... արծաթէ կոթով մտրակ մըն ալ հետը:

— Շատ լաւ, սիրելիս, ըսած էր հայրը: Այսուհետեւ անիծեալ Հայոց բոլոր ստացուածքները մեզի կը պատկանին: Ըրէ՛ անոնց ի՛նչ որ կ'ուզես. կառավարութիւնն ու կրօնքը մեզ

կ՚ապահովցնեն թէ, անպատիժ պիտի մնանք թէ՛ ասղենակա-
նին, եւ թէ անդենականին մէջ:

— Կեցցէ՛ ուրեմն, զոչած էր փոքրիկ լակոտը՝ ուրախու-
թենէն ծափ զարնելով:

Հայրը տեսնելով որդւոյն ուրախութիւնը, բացագանչած
էր.

— Աֆէրի՛ն տղաս, քեզ միշտ այսպէս ուրախ տեսնեմ:
Հայհոյէ՛ նայիմ սա անհաւատի զաւակներուն... տեսնեմ
քիրել դիտե՞ս:

Ու մինչ սոսկակը բերան չառնուելիք լպիրշ խօսքերով
անարգած էր երկու որբուհիներու ծնողաց յիշատակը, Բիւ-
տիւ Պէյ, կինն ու աղջիկը զուարճացած էին՝ իրարու ցոյց տա-
լով՝ իրենց սոսկումէն դողդղացող Հայուհիները:

Բարեբախտաբար հետեւեալ առտու Սապրի Պէյ զանոնք
ազատած էր իրենց կալանքէն, ապա թէ ոչ երկու անմեղունակ
հոգիներու համար բան մը չէր Թունաւոր այդ մթնոլորտին
մէջ հեղձամահ ըլլալը:

Սակայն ուրախանալու չի մնար:

Երեկոյին թալանէ վերադարձին, երբ ոճրագործ Թուրքը
կ՚լմանար որբուհիներուն Սապրի Պէյի կողմէ տարուելը, կը
կռահէ թէ ուրիկ եկած էր հարուածը: Ջարագործը երբէք չէր
ակնկալեր թէ սորուկ Հայը կրնար բողոքել եւ իր ձեռքէն եա
առնել այն ի՛նչ որ ինք խլած եւ սեփականացուցած էր: Հայուն
այս ըմբոստ ոգիին առթած զայրոյթը մէկ կողմէն, կնոջ եւ
զաւակներուն առջեւ զգացած նեւաստացումը միւս կողմէն՝
կը դարձնեն գինքը կատաղեալ վայրենի մը՝ կատաղի եւ
վրէժխնդիր:

Նոյն իրիկունը, ուսի զօրաւոր ցնցումով մը ան կը բանայ
Տիկ. Հեղինէի տան դուռը, ու բակին մէջ ինքզինքը տանտի-
րուհիին հետ դէմ առ դէմ դտնելով՝ կը հարցնէ.

— Ո՞ւր է քոյրդ:

— Հոս չէ. ի՞նչ կ՚ուզէք: Ի՞նչ իրաւունքով տունս բռնու-
թեամբ կը մտնէք:

— Աղջիկները յափշտակել տուիր ձեռքէս, հիմակ ալ սուտ
կը խօսիս, չէ՞: Հոս բե՛ր զանոնք, եթէ ոչ կը սատկեցնեմ
բոլորդ:

— Բիւշիւ Պէյ, կ՚ըսէ Տիկ. Հեղինէ ողոքիչ շեշտով մը,
խնդրեմ, հանդարտեցէք. ինչո՞ւ այսքան անգթաբար կը վար-
ուիք մեզի հետ, դուք որ մեր բնտանիքին այնքան անկեղծ
բարեկամն էիք: Սպաննեցիք աղջիկներուն մայրը, դեռ ի՛նչ
կ՚ուզէք մեզմէ: Մեր ցաւը, մեր վիշտը, մեր հոգը մեզի կը
բաւէն: Բիւշիւ Պէյ, խնդրեմ, հանգիստ ձգեցէք մեզ, որ մեր
մեռելներուն վրայ լանք:

— Պարապ խօսք չե՛մ ուզեր, աղջիկները կ՚ուզեմ, կը
դոչէ Թուրքը վայրագ շեշտով մը:

— Հոս չեն անոնք:

— Պիտի ելլեմ վեր եւ պիտի փնտռեմ բոլոր սենեակները:

Այսպէս ըսելով ոճրագործը կը հրէ Տիկ. Հեղինէն ճամ-
բուն վրայէն, եւ խոշոր մոյկերը թնդացնելով կը բարձրանայ
սանդուխներէն վեր:

Մելինէ եւ Քրիստինէ իրենց յափշտակիչին ձայնը լսելով՝
սարսռկած կը փախչին եւ կը պահուըտին մէյ մէկ ծակերու
մէջ:

Հրէշատիպ Թուրքը կը մտնէ սենեակը, եւ Հոն տեսնելով
Տիկ. Թադուհին,

— Դուն հո՞ս ես, ջաղուկ, կը գոռայ՝ խարազանի հար-
ուած մը տալով անոր. ես քեզի պիտի սորվեցնեմ պզտիկները
ձեռքէս խլել տալը.— յետոյ սենեակին մէջ տեսնելով Վար-
դուհին, որ իր մօր օգնութեան կը վազէր.— Ո՛հ, հոս աղ-
ուոր կտոր մըն ալ կայ եղեր...: Քու անունդ ի՞նչ է աղջիկ:

— Բայց ինչո՞ւ հիւանդ մօրս կը զարնէք, կը բողոքէ
Վարդուհի արդարացի զայրոյթով մը. դոնէ հօրս եւ եղբօրս
սիրոյն՝ այս չարիքը խնայելու էք մեզի, Բիւշիւ Պէյ:

— Հօրդ եւ եղբօրդ յիշատակը մի՛վերյիշեր ինծի, անհաւատի աղջիկ, կը կշտամբէ Թուրքը անպատկառօրէն: Այլեւս հասկցանք ձեր ինչ տեսակ ապրանք ըլլալը: Դուք ազդովին մեր երկրին ու ցեղին թշնամիներն էք...: Մենք սխալեր ենք ձեզ բարեկամ կարծելով եւ ձեզի հետ որպէս բարեկամ վարուելով: Այլեւս այդ բարեկամութեան խօսքը մի՛ ընէք մեզի:

— Ուրեմն մեզի հետ իբրեւ թշնամի՞ վարուիլ կ՛ուզէք, կը հարցնէ մանկամարդուհին վրդոված:

— Այո՛: Դուք պատերազմ հռչակեցիք մեզի դէմ, կռուեցաք եւ պարտուեցաք: Դուք այլեւս մեր գերիներն էք, մեզմէ ոեւէ իրաւունք չունիք:

— Այդ ի՛նչ խօսք, Րիւշաիւ Պէյ, մենք ե՞րբ պատերազմ հռչակեցինք եւ որո՞ւ դէմ կռուեցանք:

— Երկար մի՛ըներ, աղջիկներուն տեղը ցոյց տո՛ւր, ապա թէ ոչ քեզ անոնց տեղ պատանդ կը տանիմ... դիտցած ըլլաս:

— Մենք աղջիկ չունինք քեզի տալիք, կ՛ըսէ Տիկ· Հեղինէ անդիէն վազելով եւ Թուրքին ու քրոջ աղջկան մէջ մտնելով· խնդրեմ, զացէ՛ք, կորսուեցէք այս տունէն:

— Տիկին, ես քեզի խրատ կուտամ որ չատ չկենաս իմ ճամբուս վրայ, ապա թէ ոչ չարաչար կը ղղջաս համարձակութեանդ համար,կ՛ըսէ վայրենին՝ կատաղի հարուած մը իջեցնելով տիկնոջ կուրծքին վրայ·— ապա բրտօրէն վարդուհին սենեակէն դուրս հրելով·— Քալէ նայիմ, խնգզըրի աղջի՛կ:

— Րիւշաիւ Պէյ, կ՛աղաչեմ...

— Մի՛ աղաչեր, քալէ՛:

— Բռնի՞ պիտի տանիք զիս, չեմ երթար:

— Պիտի երթաս:

Ձիւաղատիպ Թուրքը դաշոյնը կը հանէ ու սպառնալից չողացնելով դեռատի աղջկան աչքերուն առջեւ, ակռաներուն մէջէն կը դոչէ·

— Քալէ՛ ապա թէ ոչ հարսին պէս քու դիակդ ալ կը վռեմ գետինը:

Այս միջոցին քովնտի սենեակէն պատանի մը կ՛ելլէ:

Վարդանն է ան, որ այլեւս չի կրնար դիմանալ իր ընտանիքին հանդէպ եղած այս անլուր բարբարոսութեանց: Մէջտեղէն աթոռ մը խլելն ու ահարկու ուժգնութեամբ ոճրագործին գլուխը իջեցնելը՝ հազիւ երկվայրկեան մը կը տեւէ:

Գաղանը հարուածի սաստկութեան տակ ջախջախուած՝ կը դանդաչէ, յետոյ կը կորանցնէ հաւասարակշռութիւնը եւ կը գլորի սանդուխներէն վար:

Թաւալագլոր անկման ընթացքին, ձեռքը բռնած դաշոյնը կը խրի կողին: Դարչելի Թուրքը ցաւագին ոռնոց մը կ՛արձակէ ու ամբողջ հասակովը արիւնլուայ կը փռուի սանդուխներուն տորոտը:

Տնեցիները ցատկելով այս վատչուէր արարածի դիակին վրայէն՝ կ՛ապաստանին իրենց հեռաւոր մէկ ազգականին տունը: Բայց հոն հազիւ թէ իրենց ապրած յուզումներէն սթափած էին, ահա՛ կը բռնադատուին ճամբայ ելլելու դէպի անապատ:

* * *

Կարաւանը կը չարժի յառաջ:

Կ՛անցնին դիւղերէ, քաղաքներէ, լեռներէ ու ձորերէ՝ չբունակ յարձակում կրելով ճամբուն երկայնքը պտնուող դինեալ դիւղացիներէ: Սէվէրէկի կողմերը անոնք կը հանդիպին ուրիչ չատ մը գաղթականներու, ու անոնց միանալով՝ կը կազմեն սկիզբ եւ վախճան չունեցող հսկայ կարաւան մը:

Քանի մը օր ետք, խիստ վտանգաւոր եւ ամայի վայրի մը մէջ, բազմաթիւ չէթէներ եւ դիւղացիներ՝ դինուած տապարներով ու դանակներով՝ կը պաչարեն այս անթիւ եւ անհամար տարագրեալներու բազմութիւնը, ու կը սկսին անխնայ ջարդի, կողոպուտի եւ առեւանգման:

Ահարկու է խուճապն ու իրարանցումը:

Ժողովուրդը սահմռկած չի դիտեր ի՛նչ ընել, ո՛ւր փախչիլ:

Իրենց հայրերուն դրկերուն մէջ նետուող աղջիկներուն լեղապատառ կանչերը, իրենց ծնողաց սրունքներուն պլլուող փոքրիկներուն զարհուրելի ճիչերը, իրենց հոգեհատորներուն օդնութեան փութացող ծերունի հայրերուն յուսահատական կոչերը, իրենց զաւակներուն բռնաբարումն ու խողխողումը տեսնող մայրերուն սրտակեղէք ողբերն ու կոծերը, արեան ճապաղիքներու մէջ գալարուող հազարաւոր դժբախտներուն արձակած օրհասական հառաչքներն ու անէծքները՝ քարերը կը ծակեն:

Դահիճները — անզգայ եւ անկարեկիր իրենց զոհերուն ծով տառապանքներուն հանդէպ — անխնայ կը ջարդեն, ու կանգ կ'առնեն այն ատեն միայն, երբ այլեւս ուժասպառ՝ չեն կրնար վերցնել իրենց թեւերը:

Գիւղացիները կը մեկնին իրենց աւարով եւ յափշտակած կիներով: Ձէթէնները կը զատեն կոտորածէն վերապրող այրերը, ու զանոնք մօտակայ բլուրի մը ետին տանելով՝ կը գնդակահարեն:

Մայրեր լսելով իրենց զաւակներուն սպանութիւնը՝ խեղճացնոր կը վազեն դէպի այդ կողմը: Դահիճները իրենց հրացաններուն փողերը կը դարձնեն կանանց կողմը, ու բազմաթիւ մայրեր՝ զարնուած ճակտէն ու կուրծքէն՝ արիւնթաթախ կ'իյնան իրենց սրտահատորներուն դիակներուն վրայ:

Ապա, ոստիկանները խարազանի հարուածներով կը ժողվեն դաշտերու եւ ձորերու մէջ պահուած կիները, եւ մտրակներու չառաչին տակ զանոնք ճամբայ կը հանեն կրկին՝ դէպի անապատ:

Այս վերապրողներու մէջն են Տիկ. Թագուհի եւ աղջիկը Վարդուհի, որ քաղաքէն ելած օրը՝ պառաւի զգեստներ հագած, մազերը կտրած, երեսին անճոռնի վէրքեր բացած ըլլալով՝ կրցած էր վրիպիլ գեղեցիկ կին եւ աղջիկ փնտռող ոճրագործ Քիւրտերու խորագննին ակնարկներէն: Տիկ. Թագուհիի քոյրը, տղան եւ երկու թոռնուհիները խողխողուած էին իր աչքերուն առջեւ:

Մօտաւորապէս 500 հոգի մնացած՝ քսան ոստիկանի հսկողութեան տակ՝ մերկ ու բոպիկ, վիրաւոր եւ հերարձակ, առանց հացի եւ ջուրի՝ օրերով կը ճամբորդեն անոնք արեւի կիզիչ ճառագայթներուն տակ, իրենց սիրելիներուն մահուան կսկիծը կուրծքերնուն տակ սեղմած:

Ոստիկանները զանոնք կը տանին մանաւորապէս անմարդաբնակ վայրերէ, որպէսզի ճամբան չկարենան հաց եւ ջուր գտնել: Երբեմն կը հանդիպին պաղ առուակի մը կամ զով աղբիւրի մը: Բայց հազիւ թէ զիրենք տուչորող պապակը պիտի յագեցնէին, ահա՛ խարազանները կ'իջնեն անողոքաբար:

— Քալեցէ՛ք, սպասելու ատեն չունինք:

Անոնք որ չդիմանալով ծարաւի տանջանքներուն՝ կը փորձեն խմել ջուրը, հրացանաբունի հարուած մը կը ստանան իրենց կռնակին մէջտեղը, ու կիսամեռ կը փռուին առուակին եղերքը:

Կարծէք թէ չեն յափրացած իրենց կողոպուտէն, ոստիկանները հետզհետէ կը սկսին անլուր խժդժութեանց: Կանանց գաղտնի տեղերը կը փնտռեն անոնք՝ ոսկի եւ ադամանդ գտնելու յոյսով: Լսելով թէ կիներէն ոմանք ոսկի կլլած են, անոնք կասկածելիներուն փորը կը ճեղքեն: Ցխունէ աւելի դժբախտներ զոհ կ'երթան այս գազանային արարքներուն. միայն երեք հոգիի աղիքներուն մէջէն ոսկիներ կ'ելլեն:

Ու կարաւանը կը քալէ փոչիներու, դիակներու եւ գերեզմաններու մէջէն՝ չարունակ կոտորակուելով, չարունակ կողոպտուելով եւ սպաննուելով: Երբ անոնք կը փորձեն գետնէն խոտեր, արմատներ ժողվել — չարաթներէ ի վեր քաղցած իրենց ստամոքսները լեցնելու համար — խարազաններ կը չչեն ու մահուան սպառնալիքներ կը տեղան.

— Քալեցէ՛ք, եթէ ոչ կը սատկեցնենք բոլորդ:

* * *

Օրեր այսպէս ճամբորդելէ ետք, կարաւանը կը հասնի դետի մը եզերքը։ Ճամբան չարունակելու համար պէտք էր ջուրին միւս կողմը անցնիլ։ Բայց ինչպէ՞ս։ դետին վրայ ո՛չ կամուրջ կար, ոչ ալ նաւակ։ Արդէն ոստիկաններն ալ մասնաւորապէս զիրենք հոն բերած էին, որպէսզի դետը անցնելու իրենց փորձին մէջ՝ ամէնքը խեղդամահ ըլլային։

Ժողովուրդը կանգ առած ջուրին առջեւ, չի համարձակիր քայլ մը յառաջ նետել։ Դետը՝ խորունկ եւ յորձանուտ՝ ահեղ տեսիլ երեւոյթ մը ունէր։

Ոստիկանները կը սկսին հրացանաբուններով հարուածել. քիթ, բերան, գլուխ կոտրել։ Երբեմն հարուածները այնքա՛ն կատաղի են որ, ատացողները անշնչացած կը փուռին դետինը։ Սրտակեղէք աղերսներ, լաց ու պաղատանքներ անօգուտ են։ Հրացանաբունները կ՚իջնեն անխնայ։

Առջեւը մահ, ետեւը մահ՝ ժողովուրդը ճարահատ կը թափուի դետին մէջ, յոյսով թէ թերեւս հրաշք մը կրնայ պատահիլ եւ իրենք կրնան անդիի կողմը անցնիլ...։

Դետը վրխրերախ գազանի նման կուլ կուտայ բոլորը։

Շատ քիչեր միայն կրնան լողալով կամ ծփացող դիակներուն կառչելով հասնիլ դիմացի եզերքը։ Այդ բախտաւորներու մէջ կը դանուի նաեւ Տիկ. Թադուհի։ Բայց Վարդուհի՞ն։ Ան չկայ քովը։ Փրփրադէզ ալիքներ խլած են զայն իր ձեռքէն։

Խեղճ մայրը լնկած ծունկի վրայ, խելակորոյս կը ծեծէ կուրծքը ու կը փետտէ մազերը։ Իր ամուսինէն, տղոցմէն, հարսէն, քոյրէն, թոռնուհիներէն ետք՝ ահաւասիկ կը կորսընդնէ նաեւ իր մէկ հատիկ աղջիկը։ Այլեւս ի՛նչ արժէք ունի կեանքը իրեն համար։ Այլեւս որո՞ւ համար պիտի ապրի։ Լաւ չէ՞ մեռնիլ եւ ազատիլ այս տառապալի կեանքէն։ Այդպէս կը մտածէր Տիկ. Թադուհի, երբ յանկարծ խեղդուկ ձայն մը կը հասնի ականջին.

— Մայրի՛կ...։

Ծանօթ էր ձայնը։ Մայրը սարսռած կը նայի ձայնին եկած կողմը ու կը տեսնէ բազմաթիւ դիակներ, որոնք յարդի չիւղերու նման կ՚երթային հոսանքն ի վար, մերթ ջուրերուն մէջ թաղուելով, մերթ ալիքներուն վրայ ելլելով։ Ու իր աղջիկը անոնց մէջն էր, փաթթուած դիակի մը սրունքին, ինչպէս նաւաբեկեալ մը խորտակուած կայմին...։

Տիկ. Թադուհի տեսնելով դժոխեր ողբերգական դրութիւնը՝ կարծէք թէ կը զինուի դերմարդկային ուժով մը։ Առանց րոպէ մը կորսնցնելու, ան կը նետուի ջուրին մէջ եւ կը հասնի աղջկան ճիշդ այն պահուն, երբ այս վերջինը ուշակորոյս արդէն կը ձգէր իր կառչած դիակին սրունքը։ Բռնած մազերէն, Տիկ. Թադուհի կը քաշէ զայն, կը բերէ ցամաք ու հոն մացառուտներու մէջ՝ նուաղած կ՚իյնայ աղջկան կողքին։

* * *

Ոստիկանները ժողովուրդը այսպէս ջուրին մէջ թափելէ ետք՝ ձիերնին քշելով կը հեռանան ու կէս ժամ անդին դառնալով կամուրջէն անցնելով կը վերադառնան դետին միւս ափունքը, ուր հազիւ քառասունի չափ կիներ՝ վախէ, անօթութենէ եւ յոգնութենէ ուժասպառ փռուած էին աւազներու վրայ։

Մտրակի եւ հրացանաբունի հարուածներով՝ անոնք ոտքի կը հանեն այս դժբախտ խլեակները, եւ իրենց ձիերուն առջեւ ձգած կը սկսին վազցնել։

Տիկ. Թադուհի եւ Վարդուհի կը մոռցուին մացառներու եռեւը։ Քիչ յետոյ, երբ անոնք կը սթափին իրենց նուաղումէն, կը տեսնեն իրենց ընկերուհիները, որոնք վայրի անասուններու նման կը փախչէին ոստիկաններու առջեւէն՝ ազատելու համար հարուածներու կատաղի տարափէն։

Բաւական այդպէս վազելէ ետք՝ չնչասպառ անոնք կ՚իյնային տեղ մը, եւ այլեւս որքան ալ ծեծ կ՚ուտէին՝ չէին կրնար ոտքի ելլել։

Տիկ. Թադուհի եւ աղջիկը պահ մը ուրախութեան խաբ-

կանքը կ'ունենան, տեսնելով ոստիկանները, որոնք կը հեռանային եռեւ ձգած իրենց զոհերը: Սակայն երկար չի տեւեր իրենց այդ ուրախութիւնը: Քիչ յետոյ անոնք կը տեսնեն դահիճներուն վերադարձը... եւ այս անգամ իրենց դրկերուն մէջ չոր խոտերու խուրձեր բռնած...:

Թէ ի՛նչ նպատակի պիտի ծառայէին այդ խուրձերը, դուշակութեան հարկ չի մնար: Ոստիկանները կը նետեն զանոնք գետինը փռուած խլեակներուն վրայ, կը բռնկեցնեն դէզը, ու պահ մը դիտելէ ետք՝ կը նստին իրենց ձիերուն վրայ ու կը հեռանան, մինչ թանձր մուխը կը բարձրանար դէպի երկինք, կարծէք հոն ջինջ կապոյտին վրայ գրելու Հայուն սեւ անէծքը:

Տիկ. Թադուհի եւ աղջիկը ահաբեկած կը տեսնեն այս բոլորը: Անոնք այնչա՛փ ընկճուած եւ ջլատուած են որ, կարծէք խորհելու եւ դդալու կարողութենէն զրկուած՝ անբանացած կենդանիներ դարձած են: Ամբողջ օրը եւ դիշերը մայր եւ աղջիկ կ'անցնեն հոն, մղձաւանջային թմբիրի մը մէջ: Հետեւեալ առտու քիչ մը վերանորոգուած իրենց յոգնութենէն, անոնք ոտքի կ'ելլեն եւ իրարու կոթնած՝ կը քալեն դաշտերու ամայութեանց մէջէն, առանց դիտնալու թէ ո՞ւր կ'երթան եւ ինչո՞ւ կ'երթան:

Սակայն երկու ժամ չանցած, Վարդուհի ոգեսպառ կանգ կ'առնէ եւ կը մրմնջէ.

— Մա՛յր, պիտի չկրնամ քալել: Աչքերս կը խաւարին, գլուխս կը դառնայ, սիրտս կը բաբախէ:

— Մի՛ վախնար, աղջիկս, կը մխիթարէ մայրը. բան մը չունիս, երէկ քիչ մը վախցար... այդ է պատճառը:

— Ո՛չ, մայր, ծանր է վիճակս:

Վարդուհի փիլիքապէս խորտակուած, հոգեպէս ցնցուած՝ կ'իյնայ մօր թեւերուն մէջ՝ վիրաւոր թռչունի մը նման:

Նստած ծառի մը չուքին տակ, աղջիկը ծունկերուն վրայ պառկեցուցած, խեղճ մայրը չի դիտեր ի՞նչ ընել:

Յոյսով թէ մօտերը դիւղ մը կայ, եւ հոն կրնայ օգնութիւն դտնել, պահ մը հիւանդ աղջիկը չալակն առած՝ Տիկ. Թադուհի ճամբայ կ'ելլէ: Բայց հազիւ թէ հինդ վայրկեան հեռացած, հեւասպառ կանգ կ'առնէ:

— Ո՛հ, պիտի մեռնիմ, պիտի մեռնի՛մ, կը բացագանչէ Վարդուհի հեծկլտալով:

Մայրը արցունքներով կը ծածկէ աղջկան հրատոչոր ճակատը եւ չարունակ կը սրտապնդէ.

— Մի՛ վախնար, Վարդուհի, մի՛ վախնար, հիմա տենդդ կ'անցնի եւ կը հանգստանաս:

Բայց Վարդուհի չի լսեր այլեւս: Անոր դալկահար այտերը կ'այրին ջերմի նոպաներու մէջ: Շարունակ կը զառանցէ ան: Իր հիւանդ երեւակայութեան մէջ կը կարծէ տեսնել ժանտատեսիլ դէմքերը ոստիկաններու եւ չէթէներու, որոնք կուգան դինքը մորթելու, խեղդելու, այրելու: Ան չարունակ կը պոռայ, կը հեծէ, կը հառաչէ, ու վերջապէս այդ դիշեր ահռելի տուայտանքներու մէջ կ'աւանդէ իր անմեղունակ հոգին:

Խորապէս խոցուած իր մայրական սրտին մէջ, Տիկ. Թադուհի երկար կ'արտասուէ աղջկան սառած դիակին վրայ: Յետոյ՝ տեսնելով որ անօգուտ է լացը, մտաներով եւ եղունգներով ան կը փորէ հողը, հոն կ'ամփոփէ աղջկան մարմինը, ապա գլուխն առած կը փախչի, խենթի պէս կը փախչի՛, դիտախուխ մտերը հովին ձգած, թեւերը դէպի յառաջ երկարած...:

* * *

Տուն վերադարձիս, երկար, չա՛տ երկար մտածեցի Տիկ Թադուհիի պատմութեան վրայ: Ուրեմն ամէն Հայ այսպէս զարհուրելի ապրումնե՞ր ունեցած էր:

Աչքերուս առջեւ բերի եկեղեցիի բակը պատկող հազարաւոր թշուառները, Գաթմայի վրաններուն տակ հեծող հարիւր հազարաւոր դժբախտները, ճամբաներու երկայնքը քաշկռտուող չարդակոտոր հոծ բազմութիւնները, ու մտածեցի

թէ, ինչէ՛ր, ինչէ՛ր պիտի պատմէին անոնք, եթէ զանոնք ալ խօսեցնելու ըլլայինք:

«Ո՛չ, ո՛չ, թող չիօսին անոնք. մինչ մեր քաշած նեղութիւնները, մեր տեսած սարսափները չէ՞ն բաւեր մեզ յուզելու որ, անոնց պատմութիւններն ալ լսենք», մտածեցի:

— Բայց ինչո՞ւ խլել մեր ականջները, ըսի փիչ յետոյ ինքնիրենս, որքա՛ն ալ աղէխարշ ըլլան այդ պատմութիւնները, մինչ մեր պարտականութիւնը չէ՞ զանոնք լսելն ու դրի առնելը:

Այո՛, որոշած եմ, որքան ալ դժուար ըլլայ այդ պարտականութիւնը, իմ դժբախտ ազգակիցներուս պատմութիւնները լսել եւ արձանագրել: Հայուն այս անպատում տառապանքը, հայ ցեղին ապրած այս զարհուրելի ողբերգութիւնը՝ երբէք պէտք չէ՛ որ անարձագանգ մնայ: Գալիք սերունդները թո՛ղ կարդան այս տողերը, եւ անոնց պատմած սասսափներուս վերակրկնութիւնը արգիլելու համար՝ թո՛ղ միջոցներ խորհին:

* * *

23 Սեպտեմբեր 1915

Գէչ լուր մը իմացանք այսօր: Հալէպի կուսակալը՝ Հայոց հանդէպ թոյլ ընթացք ցուցուցած ըլլալու մեղադրանքով պաշտօնանկ եղեր է: Կ'երեւի թէ կառավարութիւնը աւելի պիտի խստացնէ իր հայահալած քաղաքականութիւնը: Աստր նշանը կը տեսնենք այսօր պատերու վրայ փակցուած յայտարարութիւններէն, ուր կը ծանուցուի թէ, ամէն Հայ պէտք է չաբթուան մը ընթացքին արձանագրուի իր բնակած թաղի ոստիկանատան մէջ: Հրամանը անսաստողները պիտի ենթարկուին ծանր տուգանքի եւ բանտարկութեան:

Ձենք դիտեր ի՛նչ ընել: Եթէ արձանագրուելու ըլլանք, կասկած չկայ թէ պիտի աքսորեն մեզ այստեղէն: Իսկ եթէ չարձանագրուինք, պիտի ենթարկուինք ծանր պատիժներու:

Երկու սուրի մէջ ինկած՝ չուարած, մնացած ենք:

* * *

24 Սեպտեմբեր 1915

Շուկան պտտած առեննիս տեսանք որ, ոստիկաններ կը ձերբակալէին Հայերը: Ձերբակալուողները այլեւս իրենց ծնողքը, կինն ու զաւակները տեսնելու պատեհութիւն չունին: Իսկոյն կը տարուին Սեպիլ եւ անկէ կը քշուին դէպի Տէր Զօր: Այս պատճառաւ անհամար է թիւը հայրերու, մայրերու, կիներու, ամուսիններու, քոյրերու եւ եղբայրներու, որոնք իրարմէ զատ-զատ աքսորուած են զանազան ուղղութեամբ:

Վախնալով թէ մենք ալ կը ձերբակալուինք, իսկոյն գործերնիս երեսի վրայ ձգեցինք եւ հեւքով տուն դարձանք:

* * *

25 Սեպտեմբեր 1915

Թաղին մուխթարը եկաւ եւ հաղորդեց թէ, պատրաստուինք մեկնելու, որովհետեւ մէկ չաբթուան համար մեր առած արտօնագրին պայմանաժամը լրացած է այսօր:

Հրամանը չատ խիստ ըլլալուն՝ կրկնապատիկ դին վճարելով չաբաթ մը եւս յետաձգել տուինք մեր մեկնումը:

Այժմ ամէնքս տան մէջ բանտարկուած նստած ենք: Ձենք կրնար փողոց ելլել որ, մեր գլխուն ճարը նայինք:

* * *

30 Սեպտեմբեր 1915

Երկարատեւ հիւանդութենէ մը ետք՝ հօրեղբօրս Յակոբ Տատրեանի կինը մեռաւ: Յ. Տատրեան թէեւ հօրս հօրեղբօրորդին է, բայց մենք հօրեղբայր կը կոչենք զայն եւ մեր հօր պէս կը յարգենք: Կնոջ Տիկ. Հայկանոյշի մահը խոր կսկիծ մատնեց մեզ: Բեռնակիրներ եկան եւ զայն տարին թաղելու համար: Ոչ ոք կրցաւ յուղարկաւոր երթալ, որովհետեւ դուրսը կը ձերբակալեն Հայերը:

Երեկոյին արձանագրուեցանք ոստիկանութեան մօտ:

* * *

2 Հոկտեմբեր 1915

Բաւական յուզումնալի օր մը անցուցինք այսօր: Թաղին մուխթարը եւ երկու ոստիկաններ առտուն կանուխ եկան եւ ուզեցին մեզ Սեպիլ առաջնորդել: Բնակութեան երկարաձգման համար ինչ դին որ առաջարկեցինք, մերժման հանդիպեցանք, անոր համար որ մենք Հալէպէն երթալու դիտաւորութիւն չունէինք եւ կ'ուզէինք յետաձգումներով ժամանակ շահիլ:

Ոստիկաններուն ցոյց տուինք մեր հիւանդները եւ բացատրեցինք թէ անկարող էինք ճամբորդելու: Սակայն ինչ որ ալ ըսինք ու ըրինք չյաջողեցանք կակուղցնել անոնց քարացած սրտերը:

Վերջին պահուն մեր օգնութեան հասաւ մեր տանտիրուհի Տիկ. Զարիֆիի ծանօթներէն Յովհաննէս Կիւլէսէրեան անունով տեղացի Հայ մը, որ բաւական ծանօթներ ունի կառավարական շրջանակներու մէջ: Կիւլէսէրեան արաբերէն լեզուով բանակցելով՝ ի վերջոյ յաջողեցաւ ճամբել մեզ նեղող մարդիկը: Ան նաեւ մեզ ապահովցուց թէ իր կարելին պիտի ընէ — անշուշտ կաշառք տալով բարձր տեղեր — մեզ զերծ կացուցանելու ոստիկանական հետապնդումէ:

* * *

5 Հոկտեմբեր 1915

Հայ բողոքականները Հալէպէն անդին չաքսորելու հրաման եկեր է Պոլսէն: Կիւլէսէրեան հաղորդելով այս լուրը մեզի, թելադրեց որ բողոքական արձանագրունք, որպէսզի մեր Հալէպ մնալու գործը, որուն ինք կ'աշխատի, դիւրացուցած ըլլանք:

Նկատելով որ բողոքական արձանագրուելու մէջ անպատեհութիւն մը չկայ, կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք՝ հայրս Կիւլէսէրեանի հետ Ազգապետարան գնաց եւ տասը ընտանիքի համար բողոքականի վկայական առաւ:

Ուրեմն այսօրուընէ սկսեալ Հոգին Սրբոյ զօրութեամբը 64 հոգի լուսաւորչականութենէն բողոքականութեան դարձած ենք...անշուշտ թուղթի վրայ միայն:

* * *

12 Հոկտեմբեր 1915

Հայոց ղէմ հալածանքը քիչ մը մեղմացած է: 18 օր տան մէջ կամաւոր բանտարկութենէ ետք՝ այսօր հօրս թոյլտուութեամբ փողոց ելանք:

Մեր առաջին գործը եղաւ Բագրատին եւ Տիկ. Թագուհիին այցելութիւն մը տալ: Այն օրէն ի վեր որ անոնց պատմութեան ծանօթացած էինք, զրեթէ միշտ մեր խօսակցութեան նիւթը եղած էին անոնք, ու հիմա կ'ուզէինք դիտնալ թէ՝ մեր բաժանումէն ասդին ի'նչ ըրած էին:

Հօրմէս արծաթ դրամ մը առնելով՝ բարեկամի մը հետ ուղղուեցանք անոնց բնակած տունը: Անցանք ամայի բակի մը մէջէն ու կանգ առինք դետնափոր սենեակին առջեւ:

Անձկութիւնը պատեց մեր սրտերը, երբ տեսանք որ մարդ չկար սենեակին մէջ: Մտատանջութեամբ կը դիտէինք մեր չուրջը, ահա՛ Արաբ մը, որուն յետոյ տանտէր ըլլալը իմացանք, վրաթաց մեր քովը եւ հարցուց թէ՝ ո՞վ կը փնտռէինք:

— Տիկինը եւ պարոնը, ըսինք մեր աղճատ արաբերէնովը:

— Գացի՛ն, ըսաւ տանտէրը՝ ձեռքի լայն չարժում մը ընելով:

— Ո՞ւր:

— Ոստիկա՛ն... Սեպի՛լ...:

— Ե՞րբ:

— Շաբաթ մը առաջ:

Կարծէք թէ երկու բարեկամներու մահուան դոյժը լմացած էինք, սրտաբեկ պահ մը կեցանք, յետոյ առանց քաղաքը պտտելու՝ դարձանք տուն դառն խորհրդածութեանց անձնատուր:

* * *

13 Հոկտեմբեր 1915

Զինուորական իշխանութիւնք մեր երկու կառքերը դրաւած եւ ցորենի փոխադրութեան համար Բաքքա ղրկած էին: Երկու վստահելի Զորումցիներ կառքերուն հետ գացած էին, առաջին առթիւ զանոնք վախցնելու եւ ետ բերելու համար: Այսօր անոնք վերադարձան կառքերով եւ իրենց հետ բերին սրտաճմլիկ լուրեր Սրաբիոյ այդ կողմերէն:

Հարիւր հազարէ աւելի հոգի տարեր՝ յիսունական, հարիւրական ընտանիք ցրուեր են դիւղերու մէջ: Տեղացիները խիստ վայրենաբարոյ եւ աւազակ, առաջին օրէն իսկ սկսած են թալլել՝ արդէն բաղմից թալանուած տարագիրները: Կառապաններու ըսածին համաձայն, դիւղերու մէջ ո՛չ խմելիք ջուր կայ, ոչ ուտելիք հաց, ոչ ընելիք գործ, ոչ ալ բնակելիք տուն: Անտանելի է անապատին կլիման: Համատարած թշնուառութիւն եւ հիւանդութիւն կը տիրէ ամենուրեք: Հայեր թանջքէ եւ քոլերայէ ամէն օր ճանճի պէս կը մեռնին: Ժողովուրդը անհուն յուսահատութեան մատնուած է, եւ չի գիտեր ինչպէ՛ս զարմանել իր ողբերգական կացութիւնը:

* * *

14 Հոկտեմբեր 1915

Հալէպի կողմնակի փողոցներուն մէջ, դեռինը պառկած մարդկային դիակներու հանդիպիլը չատ յաճախադէպ է, մանաւանդ առտուն կանուխ, երբ տակաւին աղբահաւաք կառքերը գործի չեն սկսած:

Այսօր տեսանք սրտաճմլիկ տեսարան մը, որ չատ յուզեց մեզ: Հազիւ տասը տարեկան աղջնակ մը — որուն ցնցոտիներուն տակէն կ'երեւէր մարմարիոնի պէս սպիտակ մարմինը — տան մը քարէ սանդուխին վրայ նստած ու գլուխը վերի թեւին վրայ հանգչեցուցած՝ կը քնանար անխռով:

Իր դէմքին անսովոր գալկութիւնն ու անշարժութիւնը մեր հետաքրքրութիւնը չարժեցին: Մօտենալով իրեն, բռնեցինք ձեռքը, ու յանկարծ... կարծէք թէ քարէ արձան մը

բռնած էինք, սոսկումէ ցնցուեցանք: Սառած էր ան: Խեղճ որբուհին չէր քնանար, այլ մեռած էր:

* * *

15 Հոկտեմբեր 1915

Սխալ է այն լուրը թէ, հայ բողոքականները Հալէպին անդին պիտի չաքսորուին: Ոստիկանները իրենց ձերբակալած Հայերը կը տանին Սեպիլ, առանց հարցնելու թէ, ան լուսաւորչակա՞ն է թէ բողոքական կամ հռոմէադաւան:

Մարդ բա՛ւ է որ սպիտակամորթ ըլլայ եւ արաբերէն չկարենայ խօսիլ· ոստիկանութեան համար այդ մարդը դատապարտուած է մահուան, պէտք է Տէր Զօր աքսորուի:

Այսօր փիչ մնաց հօրաքեռորդիս Հայկին հետ ես ալ պիտի տարուէի Սեպիլ: Մեր երկու կառքերը ծախած եւ դրամները դանձած՝ կը վերադառնայինք տուն, երբ յանկարծ նշմարեցինք որ, ոստիկաններ խումբ մը Հայեր ձերբակալած կուդային մեր կողմը: Վտանգը տեսնելով՝ իսկոյն Հայկին հետ ետ դարձանք ու սկսանք վախչիլ մեր եկած ուղղութեամբ:

Ոստիկան մը սուրը քաշած՝ «բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք» գոչելով խոյացաւ մեր ետեւէն: Բարեբախտաբար ամայի փողոցին մէջ մեզ բռնող չեղաւ, ու մենք մէկ–երկու անկիւն դառնալով՝ խուսափեցանք անպիտան մարդուն ձեռքէն:

Ապաստանած մօտակայ խանի մը մէջ, պահուըտեցանք կառքերու տակ, եւ երկու ժամ ետք՝ զգուշութեամբ դարձանք տուն:

* * *

16 Հոկտեմբեր 1915

Հակառակ թափած ջանքերուն՝ Կիւլէսէրեան տակաւին չկրցաւ մեր Հալէպ բնակութեան արտօնագիրը առնել ոստիկանութենէն:

— Զինուորական ընտանիքներու համար կարելիութիւն կայ, բայց ձեզի պէսներու համար օրէնքը չատ խիստ է, ըսաւ ան այսօր՝ երբ կը հաղորդէր իր ձախողանքին պատճառը:

Այսու հանդերձ մեզ վստահեցուց թէ, զերմարդկային ճիգեր պիտի ընէ մեր գործը յաջողցնելու համար, եւ հակառակ պարագային պիտի ջնայ մեզ Դամասկոս ղրկել, թէեւ այդ չըջանն ալ լեցուած ու գոցուած է:

Դամասկոս երթալու գաղափարը դէշ չէ: Անգեալները մեր հայրենակիցներէն ֆէվրանպաշեան, որ Դամասկոսի կայարաններէն մէկուն մէջ բարձր պաշտօն ունի, իր ազդականները հոն փոխադրելու համար եկած էր: Անոր տուած տեղեկութիւններէն իմացանք որ, հոն կլիման բարեխառն է եւ գործ գտնելու հաւանականութիւն ալ կայ: Ֆէվրանպաշեան, որ այսօր դարձեալ մեզի այցելած էր, ըսաւ թէ հօրս մտերիմ բարեկամներէն դատաւոր Ալի Բիզա Պէյ այժմ Դամասկոսի Եղեռնագատ Առեանի նախագահն է: Դամասկոսի կառավարութեան մէջ Ալի Բիզա Պէյի նման ազդեցիկ պաշտօնեայի մը դոյութիւնը բաւական յուսադրեց մեզ: Ուրեմն եթէ չյաջողինք Հալէպ մնալ, Դամասկոս երթալը երկու չարեաց փոքրագոյնը պիտի ըլլայ մեզի համար:

* * *

17 Հոկտեմբեր 1915

Տէր Զօրէն տխուր լուրեր կը հասնին հետզհետէ: Հոն փախադրուող Հայերէն ոմանք փախչելով Հալէպ կը վերադառնան: Հոս ձերբակալուելով կրկին կ'աքսորուին Տէր Զօր: Անոնք դարձեալ կը փախչին, դարձեալ կ'աքսորուին, եւ այսպէս՝ ընտանիքներ կան, որոնք 3–4 անգամ Տէր Զօր գացած եւ եկած են:

Անոնց պատմութեան համաձայն, Տէր Զօրի մէջ մահը անխուսափելի է՝ եթէ Հայը հոնկէ ազատելու կերպ մը չգտնէ:

* * *

18 Հոկտեմբեր 1915

Այս դիչեր մեծ մայրս տագնապ մը անցուց եւ իր ողբերով ու կոծերով չքնացուց մեզ:

Անկէ պատ սենեակին մէկ անկիւնը հիւանդ պառկած են նաեւ հօրաքոյրս եւ փոքրիկ աղջիկը Հայկուհին:

Կարծէք թէ սենեակնիս հիւանդանոցի վերածուած է: Այսօր ալ իմ գլուխս կը ցաւի:

* * *

19 Հոկտեմբեր 1915

Երեկոյեան դէմ Կիւլէսէրեան եկաւ եւ հաղորդեց թէ, Հալէպ մնալու մեր գործը վերջնականապէս ձախողութեան մատնուած էր: Հակառակ որ ոստիկանապետը Կիւլէսէրեանի միջոցաւ ահազին դրամ առած էր մեզմէ, սպառնացեր էր Տէր Զօր աքսորել մեզ, եթէ 24 ժամուան մէջ չմեկնէինք քաղաքէն: Կիւլէսէրեան գժուարութեամբ կրցած էր անոր ձեռքէն ստանալ Դամասկոս երթալու արտօնագիր մը:

Միայն թէ ,տխուր պարագայ մը որ կայ, ընտանիքով պիտի չկրնանք ճամբորդել, որովհետեւ Դամասկոսի գծին վրայ հիւանդներու փոխադրութիւնը բացարձակապէս արգիլուած է, մինչդեռ մեծ մայրս, հօրաքոյրս եւ Հայկուհին տակաւին հիւանդ կը պառկին եւ չարժելու կարողութիւն չունին:

Բարերախտութիւն է որ, Կիւլէսէրեան յաջողած է նաեւ ոստիկանապետէն առնել երկրորդ արտօնագիր մը, որ կը թոյլատրէ մեծ մօրս, քրոջը, հօրաքրոջս եւ իր երկու անչափահաս զաւակներուն Հալէպի մէջ բնակութիւնը՝ դինուորական ընտանիք ըլլալնուն համար: (Հայկը եւ Արշակը 15–էն վեր ըլլալնուն համար չեն կրնար օգտուիլ այդ թոյլտուութենէն, ուրեմն պիտի դան մեզի հետ):

Կացութեան այս ոտիպոտականութեան առջեւ մեր ճակատագրին ենթարկուելէ զատ ճար չունինք: կը խորհինք, եթէ մենք Դամասկաս հաստատուինք, թերեւս կը յաջողինք զանոնք ալ մեր քովը բերել տալ: Գիչերը ամբողջ պատրաստութեամբ անցուցինք: Մեզի պիտի ընկերանան նաեւ Զորումցի միւս ինը ընտանիքները:

20 Հոկտեմբեր 1915

Մեծ մօրս եւ հօրաքրոջս քով ձգեցինք անհրաժեշտ դոյքեր, ինչպէս նաեւ անոնց պէտքին երեք ամիս բաւելու չափ ղրամ, ու կսկծալի ողջագրուժէ մը ետք մեկնեցանք:

Կայարան հասնելնուս տեսանք որ՝ մօտ 800 հոգի, մեղի պէս կաշառքով Դամասկոս երթալու արտօնութիւն ձեռք բերած, բակին մէջ կը սպասէին չոգեկառքի ժամանման:

Քիչ յետոյ քսան վակոնէ բաղկացեալ կառախումբ մը եկաւ, եւ թոյլատրուեցաւ մեզի որ տեղաւորուէինք անոնց մէջ: Անօրինակ իրարանցումով եւ հրմշտկումով ժողովուրդը խուժեց դէպի կառքերը: Ընդհանուր ժխորի մէջ այլեւս հաշիւը չկար իրարու զարնուողներու, ղիրար մշտողներու, ծանր հակերու կամ կօշիկներու տակ ճզմուողներու:

Այս խառնաչփոթութեան մէջ մենք ալ հրելով, հրմշտկուելով, կոխելով, կոխկռտուելով, իյնալով, ելլելով, մերթ բազմութեան յորձանքէն դէպի աջ տարուելով, մերթ դէպի ձախ, երբեմն առաջ, երբեմն ետեւ... վերջապէս յաջողեցանք հասնիլ կառաշարին եւ բարձրանալ երրորդ կարգի վակոնի մը մէջ:

Հոն հազիւ թէ նստարաններու վրայ տեղաւորուած էինք, թաղապետական բժիշկ մը ու տասնեակ մը ոստիկաններ բարձրացան վակոնները՝ հիւանդ ճամբորդ փնտռելու համար:

Ոստիկաններ առանց այլեւայլի բժշկին ցոյց տուած հիւանդները վար կ'իջեցնէին՝ հիւանդի տէրերուն ըսելով թէ, եթէ չէին ուզեր բաժնուիլ իրենց ընտանիքի մէկ անդամէն, ուրեմն կրնային իրենք ալ վար իջնել...: Քիչ յետոյ անոնք եկան նաեւ մեր վակոնը: Հօրեղբօրս փոքր տղան Բիւզանդ երկուքնէ ի վեր քիչ մը անհանգիստ էր. վախնալով թէ ոստիկաններ զայն կը տեսնէին, իսկոյն պահեցինք ծածկոցի մը տակ: Սակայն ոստիկանները տեսան զայն ու վար առին:

Հօրեղբայրս իր հինգ տարեկան որդին առանձին չձգելու համար, բնական է ինքն ալ իջաւ կառքէն՝ մեր խնամքին յանձնելով իր ծեր մայրը եւ անչափահաս երկու տղաքը, որոնք դեռ երեք չաբաթ առաջ կորսնցուցած իրենց մայրը, հիմակ ալ տեսնելով իրենց հօրմէն ու եղբօրմէն բաժանումը՝ սկսան ահաբեկ արտասուել «հայրիկ, հայրիկ» գոչելով:

Ոստիկանները առանց հիւանդներու եւ հիւանդի տէրերու արտունչքներուն կարեւորութիւն տալու, 22 հոգի վար առին եւ զանոնք տանելով հեռացան: Մինչ կը կարծէինք որ, այժմ բարբարոսութեան տուրքերնիս վճարած՝ ճամբայ պիտի ելլէինք, ահա՛ այս անգամ ալ երկաթուղիի ընկերութեան անգութ պաշտօնեաներ եկան եւ ըսին թէ, Հայոց համար արգիլուած էր ճամբորդատար վակոններու մէջ նստիլը, հետեւաբար պէտք էինք բեռնատար վակոնները երթալ:

— Բայց մեր տոմսակները Գ. կարգի են, դիտել տուինք:

— Հոգ չէ, ձեղի արգիլուած է Ա.Բ.Գ. կարգերով ճամբորդելը, պատասխանեցին պաշտօնեաները անվրդով:

— Քանի որ այդպէս էր՝ ինչո՞ւ տոմսակ ծախեցիք... յետոյ ինչո՞ւ նախապէս չըսիք որ, բեռնատար վակոնները երթայինք:

Բայց ո՞վ կը լսէր մեր արդար բողոքը: Ոստիկաններու միջամտութեամբ մարդիկը վար առին մեզ՝ մեր տեղաւորուած կառքերէն եւ քշեցին դէպի կենդանատար վակոնները: Հազիւ 40 հոգի առնող այս կառքերուն մէջ մտանք 140 հոգի՝ ամէնքս վրայ վրայի նետուած եւ իրարու մօտ սեղմուած վիճակի մէջ: Մեղի հետ կրցանք առնել միայն ծածկոց մը եւ ուտելիքի ծրար մը. միւս դոյքերը փոխադրուեցան տարբեր վակոններու մէջ, եւ երբ ամէն ինչ պատրաստ էր՝ ահա՛ խժալուր աղմուկով մը գոցուեցան դռնները եւ ճամբայ ելանք:

Կարծէք թէ խոշոր եւ դոյզ անուռկի մը մէջ բանտարկուած էինք: Վակոնի դրան վրայ կար փոքրիկ լուսամուտ մը, ուրկէ հազիւ թէ քիչ մը օդ եւ լոյս կը թափանցէր ներսը: Պահ մը հազար դժուարութեամբ մօտեցայ այդ բացուածքին՝ թարմ

օդ առնելու համար: Բայց այն ինչ որ տեսայ դուրսը, դանակի պէս կտրեց շնչառութիւնս:

Կ'անցնէինք ընդարձակ դաշտի մը մէջէն: Բազմաթիւ դմբեթաձեւ հիւղակները, որոնց նմանները կը տեսնէինք Ովկիանիոյ մարդակերներուն բնակարանները ներկայացնող պատկերներու մէջ, ծածկած էին դաշտին երեսը: Սեւամորթ մարդիկ՝ գրեթէ մերկ՝ օձերու պէս կը սողոսկէին այդ թոռէ չինուած ու ցեխով պատած հիւղակներէն դուրս ու արտառոց քրքիջներ արձակելով իրարու կը ցուցնէին մեզ...:

— Տարօրինակ բա՜ն, մրմնջեցի ինքնիրենս. Հալէպի պէս քաղաքակրթուած քաղաքի մը հազիւ քանի մը ժամ անդին — ուրիկ չոգեկառք ալ կ'անցնի — երբ մարդիկ այսքան նախնական վիճակի մը մէջ կ'ապրին, հապա ի՞նչ վիճակի մէջ ըլլալու են անապատին խորերը ապրողները...:

Աւելի չկրցայ դիտել, ո՛չ ալ խորհրդածել: Ներսէն մարդիկ դժդոհութեամբ կը պոռային ինծի.

— Էհ՛յ, պատանի, դլուխդ անդին քաշէ պատուհանէն, չնչահեղձ պիտի մեռնինք:

Ներողութիւն խնդրելով նստեցայ տեղս: Մոսկուայէն եւ յուզմանս մէջ մոռցած էի մտածելու թէ, այն օրը, դուր պահ մը ինծի սեփականացուցած էի, սահմանուած էր 140 հոգիի:

Գիշերը կարելի չեղաւ քնանալ տեղւոյն նեղութեան, բազմութեան չունէին ապականած մթնոլորտին եւ վակոններուն յարատեւ ցնցումներուն պատճառաւ: Առեն մը այդ բոլորին վրայ աւելցան նաեւ որոտումը, կայծակը ու տեղատարափ անձրեւը, որ խլացուցիչ աղմուկով մը կը թափահարէր մեր վակոնին երդիքը:

Շոգեկառքը երբեմն կանգ կ'առնէր կայարանի մը առջեւ: Հազիւ դռները բացուած, ահա՛ հազարաւոր գաղթականներ, որոնք նոյն կայարանը ամխոներէ ի վեր արեւի եւ անձրեւի տակ կը սպասէին՝ կը խուժէին կառքերուն վրայ, ոմանք հոն տեղ մը գտնելու ակնկալութեամբ, ուրիշներ ալ

իրենցմէ բանի բաժնուած ընտանեկան անդամներէն մին գտնելու յոյսով: Անոնք բարձրաղաղակ կը կանչէին իրենց կորսուած աղգականներուն անունները: Մեր կառախումբէն ալ ուրիշներ կը կանչէին անուններ՝ հոն ներկաներու մէջ աղգականի մը կամ հայրենակցի մը հանդիպելու յոյսով:

Համայի կայարանը նոյն ձեւով մենք ալ փնտռեցինք զարմուհիս Խօժէնին, որուն համար իմացած էինք թէ, Սամսոնի սպանդէն ազատած՝ այժմ հոն ապաստանած էր:

— Խօժէնի՛, Խօժէնի՛... Սամսոնցի Խօժէնի Սոզոմոնեա՛ն, դուչեցինք մեր բոլոր ձայնովը:

Սակայն ո՞վ կը գտնէր իր կորսուած աղգականը որ, մենք ալ գտնէինք: Քիչ յետոյ դռները դոցուեցան կրկին, ու չոգեկառքը մխրճուեցաւ մութին մէջ:

* * *

21 Հոկտեմբեր 1915

Կէսօրուան մօտ հասանք Բայաքի կայարանը: Ասկէ անդին երկաթուղագիծը նեղ ըլլալուն պատճառաւ, փոխադրուեցանք ուրիչ կառախումբի մը մէջ: Այս չոգեկառքին վայրաչարժը հանքածուխի տեղ վառելափայտ կը գործածէ, հետեւաբար չատ դժուարաւ կը քաշէ եռեւը կապուած վակոնները: Ամէն անգամ որ ճամբան զառիվեր կը բարձրանայ, մեքենավարը կանգ կ'առնէ, կառաշարը երկու–երեք մասի կը բաժնէ, իւրաքանչիւր մասը առանձին առանձին կը տանի զառիվերին գագաթը, յետոյ դարձեալ բոլոր մասերը իրարու կը միացնէ ու կը շարունակէ ճամբան:

Մայր կառուցին՝ ճաղերը փոխադրելը յիշեցնող այս դործողութեան ընթացքին խմացանք որ, բեռնատար վակոններէն մաս մը, որուն մէջ կը գտնուէին մեր գոյքերը, կայարանի մը մէջ վար դրուած էին, հետագային մեր եռեւէն դրկուելու առաջադրութեամբ:

Մեր ամէնուն անկողինները, ճերմակեղէնները, հագուստեղէնները այդ հակերուն մէջն էին: Ծուսահատութիւն մը պատ

մեզ՝ ենթադրելով որ ասիկա կողոպուտի ձեւ մըն էր Ուլու Գըշլայէն ի վեր կիրարկուող:

Զսպած մեր յուզումները՝ անցանք դանադան կայարանները, ուր տարագիր ընտանիքներ միշտ կը խուժէին մեր կառքերուն վրայ՝ տեղ մը գտնելու յոյսով: Անոնք պատմեցին թէ, իրենց դրամով Դամասկոս երթալու առեն՝ կառավարութիւնը դիրենք չոգեկառքէն իջեցուցած էր պինուորական փոխադրութիւն ընելու համար, եւ հակառակ խոստման թէ յաջորդ գնացքով պիտի չարունակէին ճամբան՝ տակաւին կը սպասէին ամիսներէ ի վեր...:

Պաալպէքի առջեւէն անցնելու առեն, հռչակաւոր աւերակները դիտելու համար դլուխս պահ մը պատուհանէն դուրս հանեցի, եւ յանկարծ ցաւագին ճիչ մը արձակելով ներս քաշեցի: Շոգեկառքի ծխնելոյղէն հրաբորբոք ածուխի կտոր մը ինկած էր ծոծրակիս վրայ: Անկէ առաջ ուրիշներ ալ ինկած են եղեր դլխարկիս եւ ուսերուս վրայ, բայց ես անոնց դոյութիւնը չէի դդացած՝ տակաւին դլխարկս ու հագուստս կերպասը ծակելով դրաղած ըլլալնուն համար:

Անդամալոյծ կրիայի նման յամրաքայլ յառաջանալով, ու չարունակ վթքալով ու ֆչալով — մխեւնոյն առեն կայծկըլտուն ածուխի կտորներ տեղացնելով — չոգեկառքը չարունակեց ճամբան եւ դիշեր առեն վերջապէս կանդ առաւ ելեկտրական լոյսերով ողողուած կայարանի մը առջեւ:

— Դամասկո՞ս...:

Հեդինք որ հասած էինք մեր ճամբորդութեան վերջնական, ու անհամբեր կը սպասէինք պաշտօնեաներուն, ու բանալին մեր բանտի դռները, երբ հիւանները սկսան կրկին թաւալիլ:

Լմենք ապշած իրարու երես մեր հարցման պատասխան մը

Համի չափ, յետոյ դարձեալ կանդ

առաւ անշուք տեղ մը: Իմացանք որ հասած էինք Գատէմ Սթասիոնը, որու անունը հոմանիշ էր Հալեպի Սեպիլին՝ սա տարբերութեամբ որ, այս կայարանէն Հայեր կը ղրկուէին Հավրանի անապատը...:

Բայց մենք ի՛նչ դործ ունէինք Հավրանի անապատը: Բացատրեցինք կայարանի պաշտօնեաներուն թէ մենք Հալէպէն Դամասկոս երթալու համար ճամբայ ելած էինք, եւ այդ պարագան ալ կը հաստատէր մեր ձեռքն ունեցած Դամասկոս բնակութեան արտօնագիրը:

Կայարանի ոստիկանապետը ծիծաղեցաւ մեր միամտութեան վրայ, եւ արտօնագիրը պատառ պատառ ըրած՝ դետինը նետելով գոռաց.

— Հալէպի կուսակալութիւնը իրաւունք չունի Դամասկոսի կուսակալութեան դործերուն խառնուելու:

— Բայց եթէ իրաւասութիւն չունէր՝ ինչո՞ւ տուաւ այդ արտօնագիրը:

— Ես ի՛նչ դիտնամ: Դացէք իրեն հարցուցէք:

Ոստիկանապետին այս պատասխանը ապշութեան մատնեց չոգեկառքի մօտ 800 ուղեւորները: Ցանկարծ ձայներ բարձրացան ամէն կողմէ.

— Կիւլէսէբեա՛նը... Կիւլէսէբեանը ինչո՞ւ ըրաւ այս խարդախութիւնը, քանի որ Հալէպի ոստիկանական հրամանատարութենէն իր առած արտօնագիրը օգուտ մը չէր ներկայացներ:

Բայց արդեօք ան ալ մեզի պէս խաբուա՞ծ էր, թէ ոչ ոստիկանութեան հետ համախորհուրդ կը դործէր՝ կողոպտելու համար հայ դաղթականները: Մորհրդածելու առեն չունէինք, այժմ հարցը մեր առողջութեան սպառնացող վտանգի մը չուրջ կը դառնար.— ոստիկանները կ'ուզէին մեզ վակոններէն վար իջեցնել, մինչդեռ դուրսը ձմեռուան պէս պաղ էր, եւ մենք ոչինչ ունէինք ծածկուելու համար:

Քիչ յետոյ պարզեւով մը կարգադրուեցաւ այդ դործը:

Ոսոիկանապետը թոյլատրեց որ դիչերը անցնենք մեր վանքերուն մէջ, ինչ որ ըրինք՝ մինչեւ լոյս որոփալով եւ տխուր տխուր մտածելով մեր անյոյս ու աստանդական վիճակին վրայ:

* * *

22 Հոկտեմբեր 1915

Լուսաբացին ամէնքս իջանք վակոններէն ու չարուեցանք արեւին դիմաց՝ տաքցնելու համար մեր սառած զգայարանքները:

Պահ մը եւք ոսոիկաններ մեզ առաջնորդեցին կայարանէն քիչ անդին տեղ մը, ուր հաղարաւոր գաղթականներ վրան լարած կամ ձիթենիներու հովանիին տակ տուն տեղ եղած՝ կը սպասէին ձրիօրէն անապատ փոխադրուելու իրենց կարգին: Գաղթականային չուրջ գինեալ ոսոիկաններ աչալուրջ կը հսկէին, որպէսզի մարդ չյաջողէր դուրս դալու այդ բացօթեայ բանտէն:

Մեր հետ բերած ծածկոցը փռեցինք բաց տեղ մը, եւ նըստեցանք վրան: Արեւը, դոր այնչափ կը փնտռէինք առտուն, ժամ մը եւք սկսաւ կրակի պէս այրել մեզ: տեղւոյս գաղթականները ըսին որ, այդ է անապատի օրէնքը.— դիչերը սառնամէկ ցուրտ, ցորեկը՝ սաստիկ տաք:

Հայրս նամակ դրեց այսօր իր բարեկամ Ալի Րիզա Պէյին, խնդրելով որ ճար մը խորհի մեզ ազատելու այս անել կացութենէն:

Գիչերը անցուցինք բարի գաղթականի մը վրանին մէջ:

* * *

23 Հոկտեմբեր 1915

Մեղի պէս խարուած կարաւաններ հետզհետէ Հալէպէն կը հասնին ու կ'իջնեն Գաուէմ Սթասիոնի ճամբարը: Կը մտածենք թէ, ի՛նչ պիտի ըլլան մեծ մայրս, քոյրը, հօրաքոյրս եւ երկու զաւակները, եթէ անոնց տրուած արտօնագիրն ալ մերինին պէս անարժէք է:

Այսօր ոսոիկանները վայրագօրէն ծեծեցին երիտասարդ գաղթական մը՝ Դամասկոս փախչիլ փորձելուն համար: Ոսկորները խուրտ ու խաչ եղած, խեղճ տղան արիւնլուայ պառկած է դետնին վրայ ու կը հեծեծէ չարունակ: Իր աղկատուր ճիչերն ու հծծիւնները պատառ պատառ կ'ընեն մեր սրտերը:

Կնոջ մը դիտողութեան վրայ թէ, մարդը այնքան խըժդուժօրէն չեն ծեծեր, ոսոիկան մը պատասխանեց.

— Ի՛նչ կ'ըսես, կնիկ, մենք գաղթականայանէն փախչող Հայերը դնդակահարելու հրահանգ ստացած ենք: Նորէն փառք տուէք Աստուծոյ որ, մեղքցանք այդ երիտասարդը, եւ սպաննելու տեղ ծեծեցինք: Ակէ աւելի մարդավայել ընթացք չենք կրնար ցոյց տալ ձեղի հանդէպ:

* * *

24 Հոկտեմբեր 1915

Հոս ո՛չ ուտելիք, ոչ ալ խմելիք մաքուր ջուր կայ: Ապտոտ Արար մը բացեր է կրպակ մը, ուր կրկնապատիկ եւ երբեմն ալ եռապատիկ դիներով կը ծախէ իր փտած ու մզլոտած ուտեստեղէնները: Անկէ դատ իր պահեստը այնքան քիչ է որ, հազիւ թէ ժողովուրդին մէկ երրորդի պէտքին կը բաւէ: Խմելիք ջուրը կը քաչենք տարօրինակ հորէ մը, որ իրականին մէջ ստորերկրեայ առուակի մը վրայ բացուած ծակ մըն է:

Հետզհետէ նոր կարաւաններ կը հասնին: Ժողովուրդը անօթի եւ հիւանդ է: Ձեն ձգեր որ քաղաք երթանք կտոր մը հաց կամ դեղ դնելու համար:

Այսօր հօրս թուրք բարեկամը Դամասկոսէն եկաւ եւ այցելեց մեղի: Իր ըսածին համաձայն՝ քաղաքը չափէն աւելի խճողուած ըլլալուն, կուսակալը խիստ պատիժներ տնօրինած է այն պաշտօնեային, որ կերպով մը կը դիւրացնէ հայ գաղթականներու քաղաք մուտքը: Այսու հանդերձ ան խոստացաւ միայն մեր ընտանիքը ազատել, որուն սակայն հայրս համամիտ չգտնուեցաւ՝ խնդրելով որ տասը ընտանիքի համար

կարգադրութիւն մը ըլլար: Ատոր վրայ Ալի Րիզա Պէյ մեկնեցաւ՝ ըսելով թէ չատ յոյս չունէր, բայց պիտի ընէր իր կարելին:

Իրիկուան չոգեկառքով հասաւ հօրեղբայրս իր փոքրիկ տղուն հետ, որ առողջացած էր: Ասիկա հրաշք մը թուեցաւ մեզի, որովհետեւ մենք դանոնք յաւէտ կորսուած կը նկատէինք: Անոնց վերադարձը որքան ուրախացուց մեզ, տուած լուրերն ալ նոյնքան տխրեցուց: Կիւլէսէրեան պիակապուտի դեր կատարած էր, եւ մեր մեկնման յաջորդ օրն իսկ, ոստիկաններ կառքի մը մէջ դնելով՝ Սեպիլ տարած էին հիւանդ մեծ մայրս, քոյրը, աղջիկը եւ երկու թոռները՝ Արամն ու Հայկուհին: Հօրեղբայրս լսելով այս չարաչուք լուրը՝ խելագն կայանի մէջ վնասուածքներ կատարել տուած էր, սակայն ոչ մէկ հետք դրած անոնց մասին...:

* * *

25 Հոկտեմբեր 1915

Եղեռնագործ Ատեանի նախագահ Ալի Րիզա Պէյէն նամակ ստացանք այսօր: Ցաւ կը յայտնէ թէ, մեզ Դամասկոս տանելու համար իր կատարած բոլոր դէմարշները անհետեւանք մնացած են:

Կէսօրին ոստիկանները եկան եւ ըսին թէ, պատրաստուէինք երեկոյեան չոգեկառքով Տէրա մեկնելու:

— Պատրաստուելու համար ծածկոցէ մը զատ բան չունինք, ըսինք: Կարելի չէ՞ որ քանի մը օր սպասենք, մինչեւ մեր դոյքերուն Բայաքէն հասնիլը:

— Ոչ, կարելի չէ, այս իրիկուն պիտի մեկնիք: Եթէ դոյքերնիդ հասնին՝ ձեր ետեւէն կը ղրկենք, ըսին ոստիկանները:

Մեր բոլոր աղաչանքները սա օգուտը ունեցան որ, անոնք թոյլատրեցին Զորումցի երեք ընտանիքներու կայանին մէջ մնալը՝ ծանր հիւանդներ ունենալնուն համար:

Մենք ութը ընտանիք (Զորումցի կառապան Աբթին յաղագած էր կնոջը հետ Հալէպէն գաղտագողի չոգեկառք մտնել եւ մեզի հետ գալ) եւ ուրիշ բազմաթիւ Կեսարացի, Մարաչցի, Այնթապցի, Սսեցի եւ Ատանացի ընտանիքներ, ընդամէնը 300 հոգի՝ իրիկունը գնեցինք մեր տոմսակները եւ մտանք չոգեկառքին մէջ: Զրկուած մեր դոյքերէն՝ ծածկոցով մը ղէպի անապատ երթալու դաղափարը չափազանց ընկճած էր մեզ, ու մենք խոր մտատանջութեանց մատնուած՝ նստած էինք վագոնի չոր տախտակներուն վրայ, երբ յանկարծ կայանը մնացող մեր հայրենակիցներէն մին վազելով եկաւ մեզի հաղորդելու թէ, մեր կարասիները արդէն եկած եւ կայարանի մթերանոցին մէջ կը դանուէին...:

Տակաւին քառորդ ժամ կար չոգեկառքի մեկնելուն. զայս լսելով ամէնքս վագոններէն դուրս ցատկեցինք ու կարեւորութիւն չտալով ոստիկաններու եւ կայարանի դող պաշտօնեաներու պոռչտուքներուն՝ գացինք մթերանոց եւ մէյ մէկ ծրար վերցնելով դարձանք չոգեկառքը: Թէ ի՛նչ խուճապով եւ հրմշտուկով տեղի ունեցան այս բոլոր գործողութիւնները, աոիկա կրնան հասկնալ միայն հրդեհէն ապրանք փախցնողները:

Վագոններու մէջ հազիւ թէ մտած էինք, չոգեկառքը սուլեց եւ ճամբայ ելաւ: Արիւն քրտինքի մէջ մնացած՝ սրբեցինք մեր ճակտի քրտինքներն ու վոշինները, եւ պահ մը ուրախ՝ չնորհաւորեցինք մենք զմեզ՝ կորսուած դոյքերնիս դտնելնուս համար:

Ուրա՛խ... բայց կարելի՞ էր ուրախ ըլլալ, երբ ամէն վայրկեան կը զգայինք թէ, կը հեռանայինք քաղաքակրթութենէն եւ կ'երթայինք դէպի հրաւիրէղ անապատները: Սառն իրականութիւնը չուտով մեզ սթափեցուց, եւ մենք դարձեալ թաղուեցանք տխուր խորհրդածութեանց մէջ:

Գիշերը անցանք կայարաններէ, ուր միշտ, ամէն տեղ եղածին պէս, բիւրաւոր դաղթականներ առժամեայ բանակած էին: Խեղճերը այնքա՛ն կը մոխին որ, ոմանք իրենց սառած

ձեռքերը կը տաքցնէին վայրաշարժի տաք երկաթներուն վրայ…:

Կը մտածենք թէ, ի՛նչ պիտի ըլլայ վիճակը այս մարդոց, որոնք կռնակնին վերարկու մըն իսկ չունին՝ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար գիշերուն խածնող ցուրտէն, ցորեկուան խանձիչ տաքէն:

— Հայ աղջին արիւռուչտ դահիճները՝ հայ ցեղը բնաջնջելու համար ի՞նչ պէտք ունէին չէթէական հրոսախումբեր կազմակերպելու, կ'ըսենք իրարու: Միթէ անապատին տաքը, ցուրտը, սովը, հիւանդութիւնն ու թշուառութիւնը չէի՞ն բաւեր այդ գործը տեսնելու:

* * *

26 Հոկտեմբեր- 1915

Առտուն չոգեկառքը կանգ առաւ Տէրայի կայարանը, որ Հինգազի երկաթուղագծին վրայ կարեւոր տեղ կը գրաւէ: Ասկէ անդին կը սկսի Հավրանի անապատը, որու գիւղերուն մէջ տեղաւորուելու կ'երթանք:

Շալկելով մեր բեռները գացինք գաղթակայան: Բազմաթիւ ընտանիքներ վրան լարած են հոն ու կը սպասեն իրենց երթալիք գիւղին կառավարութեան կողմէ նշանակուելուն, որպէսզի յետոյ իրենց ծախսով եւ միջոցով երթան հոն: Մենք ալ լարեցինք մեր վրանները եւ սպասեցինք մեր կարգին:

Երեկոյին տաքօրինակ բան մը պատահեցաւ: Ոստիկաններ եկան եւ հրամայեցին որ, ամէնքս մօտակայ դաշտին մէջ չրջանակ մը կազմենք: Առանց գիտնալու թէ ինչ պիտի ըլլար, երկու հազար հոգի, մեծ, պզտիկ, կին, տղայ չարուեցանք դաշտին մէջ ու կազմեցինք պահանջուած չրջանակը:

Քառորդ ժամ ոտքի վրայ սպասելէ ետք՝ տեսանք կառավարական պաշտօնեայ մը, որ ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ կուգար դէպի մեր կողմը: Ոստիկանը կը տքար խիստ ծանր տոպրակի մը բեռան տակ: Շրջանակին մէջ մտնելով՝ պաշտօնեան բացաւ տոպրակին բերանը ու անկէ բուռ մը

նիքէլ դրամ վերցնելով, սկսաւ մեր առջեւէն տողանցել՝ մեզմէ իւրաքանչիւրին ափին մէջ դնելով՝ մեծերուն 40, իսկ փոքրերուն՝ 20 փարա:

Չհասկցանք թէ, ի՞նչ էր իրենց նպատակը: Մեզի հետ կատա՞կ կ'ընէին, թէ ոչ կը ծաղրէին մեր թշուառութիւնը: Բայց յետոյ լրբութեան գերագոյն աստիճանը ցուցաղրեցին անոնք՝ ստիպելով ժողովուրդը, որ երեք անգամ «փատիշահիմ չոք եաշա՛» պոռար:

Հայեր երեք անգամ ղիրենք կործանող թագաւորին արեւչատութեան համար մաղթանքներ ըրին, յետոյ զսպելով իրենց արցունքները՝ քաշուեցան իրենց վրաններուն տակ:

* * *

27 Հոկտեմբեր 1915

Կէսօրին գիւղաքաղաքը գացինք, գաղափար մը կազմելու համար Արաբիոյ ներքին գաւառներու մասին: Հակառակ որ Տէրա կարեւոր կայարան մըն էր, չուկայի մէջ ոչ մէկ ոգեւորութիւն կը տիրէր: Քանի մը խանութպաններ իրենց վաճառատուներուն առջեւ ծալապատիկ նստած՝ սուրճ կը խմէին, գլգլակ կը ծխէին եւ կամ ծոյլ ծոյլ կը յօրանջէին: Փողոցներուն մէջ մեզմէ զատ անցորդ չկար: Մեռած էր քաղաքը բառին բովանդակ առումովը:

Կէսօրին հրաման եկաւ եւ քսան ընտանիք ուղտերով մեկնեցան իրենց նշանակեալ վայրերը: Ուղտով ճամբորդութիւնը Հայոց համար նորութիւն ըլլալուն՝ չատեր վար ինկան եւ մանր-մունր արկածներու տեղի տուին:

Երեկոյին ոստիկաններ եկան եւ հրամայեցին որ, դարձեալ չրջանակ կազմենք ստանալու համար մեր «օրապահիկը»: Անոնք որ կարօտ էին քառասուն փարայի՝ գացին, ստացան զայն: Մենք մեր վրանէն դուրս չելանք:

* * *

28 Հոկտեմբեր 1915

Հացի եւ ջուրի տագնապը հոս ալ կայ: Կայարանին մէջ կը գտնուի փուռ մը, ուրկէ կարելի է հայ գնել առտուն կանուխ միայն երթալով: Անոնք որ կ'ուշանան քիչ մը, առանց հացի կը մնան, որովհետեւ գիւղաքաղաքին բնակիչները հայ չեն ծախեր՝հազիւ իրենց բաւելիք պաշար ունենալնուն համար:

Իսկ ջուրը խմուելիք բան չէ: Կը քաշենք աղտոտ հորէ մը: Ցեխի պէս պղտոր է եւ մէջը կարմիր որդեր կը վխտան: Երեք անգամ ձերմակ լաթէ անցնելէ ետք՝ կը խմենք զայն, այդ ալ պուտ մը, որովհետեւ չափազանց դառնահամ է:

Այսօր փուռին մէջ հաց ալ չգտանք, որովհետեւ պաղեստինի ռազմաճակատը մեկնող զինուորները գրաւեր էին բոլոր պատրաստ հացերը: Անօթութենէ ճարահատ՝ գացինք կառավարիչին տունը, խնդրելու որ կա՛մ մեզի հայ հայթայթել տար, եւ կամ օր առաջ մեզ ղրկէր մեր երթալիք տեղերը:

Մեր չար բախտէն՝ կառավարիչ Ապտիւլ Գաատիր Պէյ կը քնանայ եղեր: Զինքը անհանգիստ ընելնուս համար սաստիկ զայրացաւ եւ մեզ վռնտեց՝ ըսելով թէ իրաւունք չունէինք կառավարութեան ներքին գործերուն խառնուելու...:

Երեկոյին ալ իբր պատիժ մեր լմբոստութեան՝ ղրկուեցանք մեր մէկ դահեկան «օրապահիկ»էն:

* * *

29 Հոկտեմբեր 1915

Մեր երթալիք գիւղը որոշուեցաւ այս առտու: Պիտի տեղաւորուինք չորս օր անդին գտնուող ճէրքէշ անունով չերքէզական գիւղի մը մէջ:

Այս կողմերը 10–12 հատ, իրարմէ 5–6 ժամ հեռաւորութեամբ չերքէզ գիւղեր կան, որոնց բնակիչները վէս դար առաջ Կովկասէն գաղթած են եւ կառավարութեան կարգադրութեամբ հաստատուած Տէրայի շրջանակին մէջ: Այն են՝ Թաղրութիւնը թէ՝ անոնք իբրեւ բնակավայր օգտուն եւ

չրարբի տեղեր կ'ընտրեն՝ մասամբ մխիթարեց մեզ· մանաւանդ երբ խորհեցանք թէ, Չէրքէզները բաղդատմամբ անապատի Ֆէլլահներուն աւելի քաղաքակիրթ էին:

Ժամ մը ետք՝ մեր ենթադրութեան ճշտութիւնը հաստատուեցաւ, երբ ոստիկանները մեզի ներկայացուցին ճէրճէշի եօթը սայլապաններ, որոնք գործով Տէրա եկած էին եւ այսօր կը պատրաստուէին դառնալու իրենց գիւղը: Այդ սայլապաններէն մին, որ քիչ մը թուրքերէն կը խօսէր, որպէս տեղեկութիւն մեզի ըսաւ որ, իրենց գիւղը ո՛չ միայն անապատին մէջ ոլասխ մըն էր, այլ ե՛ւ ամբողջ Հալէպի մէջ միակ տեղը, որ արժանի էր դրախտաւայր կոչուելու...:

Օր առաջ հասնելու համար այս աւետեաց երկիրը, անմիջապէս վարձեցինք Չէրքէզներուն սայլերը, ինչպէս նաեւ 4 էշ եւ 12 ուղտ Տէրացի Արաբներէն, ու կէսօրն անց՝ ուղիը Զորումցի ընտանիքներ երկու ոստիկաններու պաշտպանութեան տակ ճամբայ ելանք:

Պօզանթըլի հայ զինուորին ըրած անապատի նկարագրութիւնը մեր միտքը եկաւ, երբ Տէրայէ բաւական հեռանալէ ետք՝ մենք դմեզ գտանք լերկ ու մերկ անծայրածիր տափաստանի մը մէջ: Հողի ո՛չ մէկ բարձրութիւն, ոչ ալ թուփի մը կանաչութիւն կը խանգարէին այս միօրինակ տարածութիւնը: Փշալից եւ քարքարուտ արահետ մը, որ գոյացած էր մարդոց եւ կենդանիներու անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր երթեւեկութենէն, ուղիղ գծի պէս կ'երկարէր տափաստանին ճիշդ մէջտեղէն՝ մինչեւ ցամաքին ու երկնքին միացած տեղը: Որքա՞ն կը յառաջանայինք այս տափարակութեան վրայէն, ո՛չ ճամբան կը հատնէր, ոչ ալ տեսարանը կը փոխուէր· կարծէք թէ նոյն տեղն էինք, ամայի եւ անհրապոյր նո՛յն տափաստանին կեդրոնը:

Արեւը իր կիզիչ եւ չլացուցիչ ճառագայթներովը կ'այրէր մեր գլուխն ու ուսերը, կը կուրցնէր մեր աչքերը: Հեղձուցիչ հով մը կը խանձէր մեր ճեռքերուն եւ դէմքերուն մորթերը:

Իբր թէ մեր առջեւը կը գտնուէր դուռը բաց ձգուած անտեսանելի հնոց մը, որուն տաք հովը կը զարնէր մեր դէմքին:

— Ի՞նչ տեսակ հով է այս, հարցուցինք սայլապաններուն:

— Խորչակն է, պատասխանեցին անոնք. սարսափը՝ անապատի բնակիչներուն, կենդանիներուն եւ բոյսերուն:

Բարեբախտաբար սակայն օրը չուտ իրիկուն եղաւ:

Մութը կոխելէ առաջ հասանք Ըմմթա անունով արաբական դիւղ մը: Գիւղացիները մերժեցին հայ եւ Ջուբ ծախել մեզի, առարկելով թէ աւելորդ ապրանք չունէին: Բայց մենք հայէ աւելի Ջուբի պէտք ունենալով՝ թախտաւեցանք փողոցներու մէջ հոր մը գտնելու համար: Սակայն ամէն անգամ որ հոր մը գտանք, տեսանք որ կա՛մ երկաթէ կափարիչով կըղպուած էր եւ կամ եթէ բաց էր՝ ջուրը ցամքած էր···:

Գիշերը անցուցինք ոսոխկանական լքեալ չէնքի մը մէջ, որ կը գտնուէր գիւղին ծայրը: Հակառակ անոր որ 39 հոգի քով քովի սեղմուած՝ նստած էինք, մինչեւ լոյս դողդղացինք սարսափելի ցուրտին պատճառաւ: Այժմ ցորեկուան տաք խորչակը փոխուած էր սաստկաչունչ սառնամանիքի մը, որ կը վէշէր դրան եւ պատուհաններուն բացուածքներէն՝ սառեցնելու աստիճան մեր զգայարանքները: Շատ անգամ չուտած լուցկի վառեցինք՝ խորհելով որ անոր վաղանցիկ բոցովը կրնայինք տաքնալ:

* * *

30 Հոկտեմբեր 1915

Ջմեռած ելանք առտուն, ու թմրած ճանճերու նման չարունեցանք արեւին դիմաց՝ տաքնալու համար: Բաւական ուժ եւ կենդանութիւն ստանալէ ետք՝ բեռնաւորեցինք ուղտերը եւ ճամբայ ելանք:

Մինչեւ կէսօր համեմատաբար խաղաղ ճամբորդութիւն մը ունեցանք. բայց կէսօրէն ետք սկսաւ տաժանքը՝ նախ տաքին, յետոյ ճամբուն դժուարանցելի դառնալուն պատճառաւ: Ուղտերը չէին կրնար քալել ու չարունակ կը տապալէին

իրենց բեռներովը: Մոռցած տաքն ու խորչակը՝ ժամերով կը ղբաղէինք զանոնք վերստին ոտքի հանելու, կամ վիրաւորուած ճամբորդները խնամելու, եւ կամ աւրուած հակերը կապելու համար:

Հօրաքեռորդիս Հայկ, որ երեք օրէ ի վեր անհանգիստ էր, այսօր բոլորովին ուժասպառ եղաւ: Այլեւս ան չէր կրնար ինքզինքը բռնել ուղտին վրայ: Զինքը պառկեցուցինք մեր սայլին մէջ, եւ մայրս, քոյրերս եւ եղբայրս անկէ իջեցնելով՝ բաժնեցինք մեր կենդանիներուն վրայ: Այսպէս՝ ես իմ նստած ուղտին վրայ առի փոքրիկ քոյրս եւ եղբայրս, զանոնք մէյ-մէկ տոպրակի մէջ նստեցնելով եւ կախելով ուղտին երկու կողերէն վար: Հայրս, որ մեր երկրորդ ուղտին վրայ նստած էր, զաւակը առաւ միւս քոյրս: Մայրս նստեցուցինք էշու մը վրայ, բայց որովհետեւ հեծնելու մէջ անվարժ էր ան, Արշակ կը քալէր քովէն, մինչեւ որ կը յոգնէր. ապա ան կուգար կը նստէր մեր ուղտերէն մէկուն վրայ, ու ես կամ հայրս փոխն ի փոխ կը կատարէինք նոյն պարտականութիւնը:

Մեր միւս ճամբու ընկերներն ալ կը գտնուէին այդ միեւնոյն պայմաններու մէջ: Ոմանք կ'երթային ուղտերու, էշերու եւ սայլերու վրայ նստած. ոմանք ալ հետիոտն՝ իրենց դոյքերը դրաստի վրայ բեռցած:

Ամբողջ օրը իյնալով, ելլելով, տապալող ուղտերուն եւ օդնութիւն կանչողներուն քովը վազելով՝ չարունակեցինք ճամբան, միշտ օրօրուելով սայլերու մխրճինակ ճոխնչէն եւ այրելով արեւի չեչտակի ճառագայթներէն:

Երեկոյին հասանք Իրպիթ, որ Տէրայի կառավարչութեան ենթակայ գաւառակ մըն է, եւ որուն վարչական չրջանակին մէջ կը գտնուի մեր երթալիք գիւղը Ձէրզէ:

Գիշերը քիչ մը խաղաղ անցուցինք, որովհետեւ Իրպիթ ձորի մը մէջ կը գտնուէր եւ շատ չէր ապդուէր փչող պաղ հովէն: Սակայն այս գիշեր ալ փորձանք մը ունեցանք: Փիչ մնաց գողեր մեր ուղտերն ու սայլերը իրենց բեռներովը պիտի

տանէին, եթէ Չէրքէզները չկանխէին վտանգը: Խորհելով որ այդ գողութիւնը ուղտապաններուն դիտակցութեամբ կազմակերպուած խաղ մըն էր, այլեւս չքնացանք երես աչքով հսկելու համար մեր գոյքերուն վրայ:

* * *

31 Հոկտեմբեր 1915

Կառավարչատուն երթալով՝ առաւօտուն պաշտօնապէս արձանագրուեցանք որպէս Ձէրէչի «պատուակալ» քաղաքացիները:

Մինաս անունով Սսեցի երիտասարդ մը, որ գործի համար Ձէրէչէն հոս եկած էր, բաւական տեղեկութիւններ տուաւ մեզի մեր ապագայ հայրենիքի մասին: Անոր պատմութեան համաձայն, Ձէրէչ կործանած հին քաղաքի մը աւերակներուն վրայ չինուած 150 տուննոց գիւղաքաղաք մըն է, եւ միակ տեղն է անապատին մէջ, ուր ակէն բղխող ջուր կայ:

Կլիման տաք է եւ վատառողջ: Բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը բաղկանայ Չէրքէզներէ, որոնք կը զբաղին հողամշակութեամբ, իսկ մնացեալ մասը Դամասկոսցի Արաբներ են, որոնք կը պարապին առեւտուրով:

Ձէրէչ իր այս չուկային չնորհիւ՝ անապատին մէջ գրաւած է բացառիկ դիրք մը, եւ եղած է տեսակ մը մայրաքաղաք, ուր չրջակայ գիւղերէն ֆէլլահներ եւ վրանաբնակ պէտվիներ կը դիմեն կատարելու համար իրենց առուծախի գործողութիւնները:

Գիւղը կը կառավարուի տեսուչի մը կողմէ, որ իրեն օգնական ունի բարբարոս քիւրտ չիսնապետ մը՝ տասնեակ մը անօթի ժանտարմաներով:

Մինասի տեղեկութեանց համաձայն, Հալէպի այս չրջակայքին մէջ կը գտնուին 20 հազար Հայեր, իսկ Ձէրէչի մէջ 600–ի մօտ ընտանիքներ՝ Մարաշցի, Այնթապցի, Փիլիսցի, Զէյթունցի, Կեսարացի, Սսեցի, Տառնացի, Տէօրթ Եօլցի, Հաճընցի, Եաղուբցի, որոնց կէսը կը բնակին տուներու մէջ, իսկ մնացեալ կէսն ալ չրջակայ քարանձաւներու մէջ:

Գաղթականներէն միայն Սսեցիները ու Կեսարացիները բարեկեցիկ վիճակ ունին: Միւս տեղացիներէն արհեստաւորները չուկային մէջ լ գործ կը դնեն իրենց արհեստը. արհեստ չգիտցողներէն առողջները գործաւորութեամբ ու բանջարաշխութեամբ կը զբաղին, իսկ անկարներն ալ փողոցներու մէջ յուսահատ կը թափառին՝ ամէ բանալով իրենց բախտաւոր ազգակիցներուն, որովհետեւ Չէրքէզները կծծի եւ անկրեկիր, իսկ Դամասկոսցիները մոլեռանդ եւ քարսիրտ՝ իրենց սեղանէն աւելցած փշրանքն իսկ չեն տար անոնց:

Սսեցի Մինասի տուած այս տեղեկութիւնները չափազանց վատ ազդեցութիւն գործեցին մեր վրայ, որովհետեւ մենք չէրքէզ սայլապանի յայտարարութենէն բոլորովին տարբեր գաղափար մը կազմած էինք Ձէրէչի եւ անոր «զբաղուածնակ» բնակիչներու մասին:

Դառն խորհրդածութեանց անձնատուր՝ քիչ յետոյ կապեցինք մեր բեռները եւ ճամբայ ելանք:

Մեր այսօրուան ճամբորդութիւնը աւելի տառապալի անցաւ: Քանի՛ կը մխրճուինք անապատի խորերը, կը զգանք թէ այնքան կը մօտենանք դժոխքի սահմաններուն: Խորչակի տաք չունչը կ'այրէ մեր դէմքերը, իսկ արեւը կը խանձէ մեր բուրդէ հագուստները, որպէս թէ չար ոգիներ հսկայ խոչորացոյցով մը անոր ճառագայթները կեդրոնացուցած ըլլային մեր վրայ:

Ուղտերը չղազրգռուած փչող տաք հովէն, իրենց երկար վզերը մերթ աջ, մերթ ձախ դարձնելով՝ ահռելի մռնչիւններ կ'արձակեն: Երբեմն ալ իրենց չնչաւոր կամ անչունչ բեռներովը գետին կը պառկին, եւ փրփուրներ կը նետեն կամ խածնելու փորձեր կ'ընեն ամէն անոնց, որոնք կը յանդգնին իրենց մօտենալու:

Իսկ արգահատելի է վիճակը հիւանդներուն, մանաւանդ Հայկին, որ չարունակ ջուր կ'ուզէ: Բայց ո՞ւր գտնել ջուրը:

ձամբուն վրայ գտնուող բոլոր հորերը ցամքած են, մեր պահեստն ալ չատոնց սպառած: Նարինջ կուտանք իրեն յագեցնելու համար ծարաւը, բայց ան կը մերժէ եւ եւ կ'աղերսէ «ջո՛ւր»:

Քայքայեցուցիչ ճամբորդութենէ մը ետք իրիկունը հասանք Հուսուն անունով արաբական գիւղ մը: Երբ կը յառաջանայինք վողոցներու մէջէն, մեծ եղաւ մեր զարմանքը գիւղին հրապարակը տեսնելով եկեղեցի մը՝ վրան խաչով: Հարցաքննելով գիւղացիները իմացանք որ, օրթոտոքս Արաբներ են իրենք, եւ իրենցինին պէս քանի մը գիւղեր եւս կան Հավրանի անապատին մէջ:

Պատերազմէն առաջ Ֆրանսացի կրօնաւորներ եկեղեցի մը եւ դպրոց մը բացեր են հոս, օրթոտոքս Արաբները կաթոլիկ դարձնելու համար: Այժմ այդ կրօնաւորներէն հետք չէր մնացած, իրենց դպրոցն ալ մասամբ քանդուած էր, սակայն կանգուն մնացած քանի մը սենեակներ այդ գիշեր բանի մը ծառայեցին՝ պատսպարելով հայ գաղթականներու յոգնաբեկ խլեակները:

Գիշերը անցուցինք՝ պառկած չոր նստարաններու եւ գրասեղաններու վրայ: Հավրանի անապատին մէջ՝ եկեղեցի եւ խաչ, դպրոց ու նստարան: Տակաւին ինչո՛ր պիտի տեսնենք արդեօք:

* * *

1 Նոյեմբեր 1915

Հետաքրքրութեան համար առաւօն եկեղեցի գացինք: Արաբերէն լեզուով արարողութիւն կը կատարուէր հոն: Քահանային կողմէ միջանկեալ արտասանուած «Ալլահ» բառը՝ մեր վրայ պահ մը այն տպաւորութիւնը թողուց որ սխալմամբ մզկիթ մը մտած էինք. սակայն միւնպոյն ատեն տեսնելով պատերու վրայ սուրբերու պատկերները, խաչերն ու կանթեղները՝ հաւատացինք թէ խաչապաշտ ժողովուրդի մը աղօթատեղիին մէջ կը գտնուէինք:

Եկեղեցիէն ելլելէ ետք՝ սայլերը եւ ուղտերը բեռնաւո-

րեցինք, մեր ջուրի, հացի, նարինջի պաշարը առինք եւ ճամբայ ելանք: Ամէն օր եղածին պէս՝ այսօր ալ ճամբորդութիւնը մինչեւ կէսօր համեմատաբար խաղաղ անցաւ: Բայց կէսօրը անց՝ սկսան դժուարութիւնները, մանաւանդ երբ ցած եւ տափարակ տափաստաններուն յաջորդեցին ապառաժուտ սարահարթերը:

Ուղտերը, որոնք վարժուած էին աւազուտ դետնի վրայ քալելու, մեծ նեղութեամբ կը յառաջանային քարքարուտ այս ճամբաներու վրայէն եւ չարունակ դայթելով կ'իյնային, երբ իրենց ոտքը կը հանդիպէր փոքրիկ խոչընդոտի մը: Այս յաճախակի անկումներու ընթացքին՝ անոնցմէ մէկուն սրունքին խախտիլը պատճառ եղաւ որ, ուղտապաններ վար նետուին միւս ուղտերուն բեռները եւ յայտարարեն որ, այլեւս քայլ մը յառաջ պիտի չերթային անիծապարտ «էրմէն»ներու հետ:

Մինչեւ որ վիրաւորեալ ուղտին դինը վճարելով՝ սիրաչահեցանք Արաբները, ժամեր անցան: Ի վերջոյ անոնք ճամբայ ելան, բայց պայմանաւ որ հինգ տարեկանէն վեր ճամբորդ պիտի չնստէր ուղտերուն վրայ:

Արաբներու հետ վէճը դադրած, տկսաւ սայլերու մէջ պառկող հիւանդներուն տրտունջքը: Ամէն անգամ որ, կառքերը խոշոր քարերու զարնուելով կը ցնցուէին, սրտայոյզ աղաղակներ կը բարձրացնէին անոնք, ըսելով թէ իրենց կողերուն ոսկորները կը կոտրէին:

Եւ կարծէք թէ անոնց հոգը չէր բաւեր, քիչ ետքն ալ սկսաւ ջուրի տաղնապը, երբ նարինջի առատ պաշարը սպառած՝ ժողովուրդը սկսաւ տոչորուիլ արեւի հրակէզ ճառագայթներու տակ:

Հողը կ'այրէր մեր ոտքերուն ներքեւը: Ժայռերէն կրակ կը ցայտէր: Գետնէն անօրինակ գոլորշի մը բարձրանալով՝ կը չորցնէր մեր կոկորդները: Մորչակը անդադար կը փչէր ու իր մահափուռ չունչովը կը մրրկէր մեր մարմինները:

«Ջո՛ւր, ջո՛ւր», կ'աղաղակէին ամէն կողմէ մարդիկ, մա-

նաւանդ հիւանդները, մանաւանդ փոքրիկները, որոնց կարգին նաեւ քոյրս Արփինէ՝ իր թախանձագին պաղատանքներով փղձկեցնելով մեր սրտերը:

— Համբերութիւն..., դիմացի ժայռին տակ հոր մը կայ, կ'ըսէին ոսոխականները՝ պատասխանելով մեր անվերջանալի հարցումներուն:

Կը չտապէինք մեր քայլերը՝ վայրկեան մը առաջ հասնելու համար հոն: Սակայն երբ կը հասնէինք, սոսկումով կը տեսնէինք որ հորը ցամքած էր:

— Մէկ ժամ անդին ուրիշ հոր մըն ալ կայ, կ'ըսէին ուղտապանները:

— Գոնէ պիտի կրնա՞նք մէջը ջուր գտնել:

— Ինշալլա՛հ:

Երբ Արաբը «ինշալլահ» ըսէ՝ կը նշանակէ թէ յոյս չկայ այդ գործէն: Արդարեւ երբ ժամ մը եւս կը հասնէինք հորին, կը տեսնէինք որ կաթիլ մըն իսկ ջուր չկար յատակը:

— Մի՛ յուսահատիք, երկու ժամ անդին ուրիշ մեծ հոր մը կայ, կ'ըսէին սայլապանները: Քալեցէք, կը յուսանք թէ անոր մէջ ջուր կը գտնենք:

Քալեցէ՛ք..., բայց ինչպէ՞ս: Ծարաւէ տառապող հիւանդները նախամեծար կը համարէին ճամբուն եղերքը պառկիլ եւ մեռնիլ, քան թէ խորտ ու բորտ քարերու վրայ անվերջ թաւալիլ եւ ցնցուիլ:

Պահ մը անոնց հանգիստ տալու համար կանգ առինք: Յետոյ՝ ժամ առաջ ջուրին հասնելու համար վերստին ճամբայ ելանք: Մեր խօլ վազքի ընթացքին ուղտերը դարձեալ կը տապալէին, էշերը կը յամառէին, եղնները կ'ընդվզէին, Արաբները ու Չէրքէզները կը հայհոյէին: Արիւն քրտինքի մէջ, անօթի-ծարաւ, փոշիներու մէջ թաթախուած, չարունակ սայլերուն եռեւէն հրելով, չարունակ ուղտերուն բեռները վերցնելով, չարունակ էշերուն սանձերէն քաշելով, հիւանդներուն օգնութեան հասնելով, փոքրիկները յուսադրելով, ուղտապան-

ներուն եւ սայլապաններուն հետ վիճելով, արեւէն այրած, խորշակէն խանձած, յոդնութենէ ուժասպառ՝ քալեցինք, լինկանք, ոտքի ելանք, դարձեալ լինկանք, դարձեալ քալեցինք, եւ վերջապէս ընկճուած եւ ջախջախուած հասանք մեծ հորին գտնուած տեղը:

Ջուր չկար անոր մէջ, բայց մեծ բարեբախտութիւն, ծառ մը կար քովը: Անապատին մէջ ծառ տեսնելը այնքան հազուագիպ էր, որքան դժոխքին մէջ սառ տեսնելը: Գրեթէ ղպայտղիրկ վճռեցանք անոր շուքին տակ ու երկար առեն անշարժ մնացինք մինչեւ որ կարողացանք կանոնաւորել մեր սրտերուն զարկը:

Յանկարծ Արաբ մը դուրս ելաւ ժայռի մը ծերպէն: (Արաբները միշտ անսպասելի տեղէ մը յանկարծ մէջտեղ կ'ելլեն): Իր կերպարանքէն յայտնի էր որ, հովիւ մըն էր, թէեւ ո՛չ հօտ, ոչ ալ արօտատեղի կ'երեւէր:

— Խայօ՛, մօյ մափի՞շ, (հայրենակից, ջուր չկա՞յ), հարցուցինք իրեն. ջուր բե՛ր, առատ պարգեւ կուտանք քեզի:

Հովիւը հաստատական շարժեց գլուխը: Ապա մեզմէ թիթեղէ աման մը եւ պարգեւին մէկ մասը առաւ ու մեկնեցաւ՝ պատուիրելով մեզի որ ժամ մը սպասէինք իր վերադարձին:

Ժամը եղաւ երկու, բայց երանելի մարդը չէր երեւէր դեռ: Արդեօք չորթա՞ծ էր մեր թիթեղէ ամանն ու դրամը: Արդեօք աւազա՞կ մըն էր ու գացած ընկերները կանչելու: Տաքէ եւ ծարաւէ տառապելով հանգերձ, չար մտածումներ կը չարչարէին մեր միտքը, երբ յանկարծ ուրախութեան ճիչ մը բարձրացաւ.

— Աւետի՛ս, Արաբը կուգայ:

Մեսիային գալուստը այնքան պիտի չուրախացնէր Հրեաները, որքան ուրախացուց մեզ այս ոտաբոբիկ Ֆէլլահին գալուստը: Մանաւանդ երբ տեսանք որ ամանը գլխուն վրայ կը կրէր, փոխանակ թեւին ծայրէն կախելու: (Ինչո՞ւ ամանին պարապ չբերաւ, որովհետեւ Արաբներ ծանր առարկաները իրենց գլխուն վրայ կը կրեն):

Քիչ յետոյ բարի հովիւը հասաւ մեր քովը: Բերածը աւելի ուժգնագոյն էր, քան թէ ջուր: Ինչպէս միշտ, այս ուժգնին մէջն ալ կը խայտային կարմիր որդերը: Բայց ո՞վ կը նայէր այդքան բարակին: Ամէնքս մէյ-մէկ քիչ խմեցինք ու մինչեւ յետին կաթիլը քամեցինք ամանը:

Մեր իւրաքանչիւրին խմած ջուրը՝ մեր պապակած սրտին վրայ այն ազդեցութիւնը ըրաւ, ինչ որ պիտի ընէր կաթիլ մը ջուրը հրաչէկ երկաթին վրայ: Այսու հանդերձ հիւանդներն ու վիրաւորները դադրեցուցին իրենց լացը, իսկ մենք երկարատեւ հանգիստէ վերանորոգուած՝ կրցանք ոտքի ելլել, ճամբան կրկին չարունակելու համար:

Հետզհետէ օրը տարաժամելուն՝ այլեւս չատ չնեղուեցանք տաքէն, բայց քանի՛ մութը կը յառաջանար՝ նոր նոր դժուարութիւններ կը ծագէին: Այս անդամ չէինք կրնար տեսնել մեր կոխած տեղերը, եւ մեր անձերէն աւելի կը մտահոգուէինք ուղտերուն համար, որոնք միշտ կ'իյնային, քանի՛ ճամբան անընդհատ եղեւէջներով կը բարձրանար դէպի սեպ ժայռերու կատարները: Ուղտերը ոտքի հանած՝ կը վազէինք էշերուն քով, որոնք քրանաթոր կը պառկէին փուչիներու մէջ: Անոնց բեռները թեթեւցուցած՝ — մեր վրայ առած — կը վազէինք եղներուն քով, որոնք յոգնաթափ կանգ կ'առնէին եւ կը մերժէին քաշել սայլերը:

Ժայռերու դագաթը ելած, խորունկ չունչ մը քաշեցինք:

Շատ հեռուները, ցած հովիտին մէջ կ'երեւէր լոյս մը: Սայլապանները զայն ցոյց տուին մեզի եւ ըսին թէ հոն էր իրենց գիւղը, մեր երթալիք տեղը, ձէրխէը:

Ո՛հ, վերջապէս եկած էինք: Արագացուցինք մեր քայլերը լոյսին տեսնուած ուղղութեամբ: Հեռաւորութեան մէջ սկսանք լսել չուներու հաջիւնները: Պահ մը խորհեցանք թէ մօտեցած էինք գիւղին. սակայն որքա՛ն կը քալէինք, որքան վար կ'իջնէինք, որքան ժայռերու եւ մացառներու չուրջը կը դառնայինք, կարծէք թէ քայլ մըն իսկ չէինք յառաջանար:

Քիչ ետք՝ առուակի մը քաղցրալուր կարկաչին ձայնն ալ հասաւ մեր ականջին: Ջո՛ւրը, ջուրը կը հոսէր մութ ձորին յատակը:

Փութացուցինք մեր քայլերը: Որքան ալ յոգնած ըլլային մեր սրունքները, դերբնական ճիգեր ընելով՝ լայն լայն բացինք զանոնք, վազեցինք հեւասպառ, եւ վերջապէս չլացած՝ կանգ առինք անակնունելի տեսարանի մը առջեւ:

Հո՛ն էր ջուրը, մեր առջեւը, եւ որ աւազանի մը յատակէն կը բղխէր որքան առատ, նոյնքան անառատ:

Էշերով, ուղտերով, սայլերով մոտանք ակին մէջ մինչեւ մեր ծունկերը, ու մեր հրատոչոր դէմքերը ջուրին մէջ թաղած՝ խմեցինք, անյագաբար խմեցինք, լուացուեցանք, դարձեալ խմեցինք, առանց վայրկեան մըն իսկ հոգ ընելու թէ՝ մեր եւ կենդանիներուն ոտքերուն փուչիներէն որքա՛ն պղտորած էր ան:

Երբ վերջապէս կրցանք մեր սրտին մէջ վառող հրդեհը մարել, դուրս ելանք աւազանէն, ու վամաց վամաց երթալով՝ դիւղին ծայրը բաց տեղ մը ինկանք՝ յոգնութենէ խորտակուած, անօթութենէ ուշաթափուած:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆԱՊԱՏԻՆ ՄԷՋ

2 Նոյեմբեր 1915

Առաւօտուն աչքերնիս բանալով՝ տեսանք չատ մը հայ գաղթականներ, որոնք մեր չուրջը չարուած, մեզ իրարու կը մատնանշէին՝ «տարատաւորները եկեր են» ըսելով:

Մեր զգեստաւորումի մասին եղած այս ակնարկութիւնը, առաջին անգամ ըլլալով ուշադրութիւննիս հրաւիրեց մեր ազգակիցներուն տարօրինակ հագուստ կապուտին վրայ, որ հիմնապէս կը տարբերէր մերինէն:

Անոնց բոլորը, մեծէն մինչեւ պզտիկը, հագած էին քթանէ պարեգօտներ, գլուխնուն վրայ կը կրէին թաղիքէ գլխանոցներ, մէջքերնին՝ բուրդէ գօտիներ եւ առանց գուլպայի ոտքերնին՝ հողաթափի նմանող ոտնամաններ: Տարէցներէն ոմանք պարեգօտի վրայէն հագած էին նաեւ բաճկոնակ մը, որ իրենց վրայի միակ արդիական զգեստն էր:

Ասոնք Մարաշի, Զէյթունի, Այնթապի կողմերէն տարադիրներ էին: Վերջէն հասկցանք որ, «տարատաւորներ» կոչելով մեզ՝ «հարուստ մարդիկ» ըսել կ՚ուզէին, իրենց բնաւորութեան մէջ եւրոպական զգեստը ունեւոր դասակարգին առանձնաշնորհումը ըլլալուն պատճառաւ:

Հայ տարագիրներէ եաք, մեզ դիտելու եկան Չէրքէզները, դիւղին տէրերը: Ասոնք մեր դիտցած Չէրքէզներուն պէս՝ կովկասեան տարազ կը կրէին, գլուխնին սեւ մորթէ փափախ, իսկ ոտքերնին՝ թեթեւ եւ բարակ մոյկեր: Մէջքերնին ոտհասարակ սեղմուած էր արծաթազարդ գօտիով մը, որմէ կր կախուէր անխուսափելի երկայրի դաշոյնը:

Յետոյ հասան Դամասկոսցի խանութպանները, ճարպոտ եւ դիրուկ քաղքենիի տիպարները՝ առանց կօշիկի եւ գուլպայի: Իսկ ամենէն եաքն ալ Ֆէլլահներն ու Պէտէվիները՝ ոսկրուտ, չղուտ դէմքով եւ սեւ մօրուքով վայրենի մարդիկ՝ աւանց չապիկի եւ վարտիքի:

Ձէրէչի բնակիչներուն հետ այսպէս հարեւանցի ծանօթանալէ եաք, մեր չուրջը դիտեցինք եւ կուահեցինք թէ, ինչու այսքան հետաքրքրութեան առարկայ եղած էինք: Գիշերը մութին եկած, անգիտակցաբար դիւղին հրապարակին մօտ տեղ մը իջեւանած էինք:

Արեւը արդէն բաւական բարձրացած էր հորիզոնին վրայ, երբ ոտքի ելանք եւ ուղղուեցանք դիւղ, մեր բնակութեան յարմար սենեակներ վարձելու համար: Երկու ժամ եաքը, լմնցաւ այդ գործը. մեզմէ իւրաքանչիւրը գտած էր իր քսակին յարմար տեղ մը:

Մեր վարձած տունը երկու սենեակ եւ խոհանոց մը ունի: Մէկ սենեակին մէջ պիտի բնակինք մենք՝ ութը հոգի, իսկ միւսին մէջ՝ հօրեղբօրս ընտանիքը՝ վեց հոգի:

Սենեակները թափուր են եւ առանց կարասիի:

Կէսօրին փոխադրեցինք մեր գոյքերը: Սենեակին մէկ անկիւնը դրինք անկողինները, մէկ անկիւնը՝ ճերմակեղէնի ծրարները, անկիւն մը՝ ուտելիքի սակառները: Մնագեալ անկիւնն ալ Հայկը պահեցնելէ եաք՝ գետինը փռեցինք փոքրիկ կապերտ մը ու վրան նստեցանք:

Անհաւատալի պիտի թուի թերեւս, բայց Չէրքէզի այս գեղջուկ տունը պալատ մը երեւցաւ մեր աչքին:

Կը կարծենք թէ, այլեւս վերջ գտած է գնչուներու պէս՝ արեւի եւ փոշիի մէջ, ճամբաներու երկայնքը անվերջ թափառումները: Այլեւս ժանտատեսիլ ոստիկաններ մահուան սպառնալիքներ ընելով պիտի չկողոպտեն մեզ, ո՛չ ալ մարակի հարուածներ տեղացնելով՝ «եալլա բո՛ւհ» պիտի գոչեն մեր երեսին: Այլեւս ջարդի սարսափը Դամոկլեան սուրի պէս՝ պիտի չճօճի մեր գլխուն վերեւ, ո՛չ ալ այրերը կինեերէն զատուելով՝

կացինահարուելու, կամ առւանդուելու մղձաւանջը պիտի ունենանք մեր հոգիներուն խորը: Այլեւս լեռներու, ձորերու, դաշտերու վրայ անպաշտպան եւ անպատսպար դիշերելու վախը պիտի չունենանք, ո՛չ ալ հաց եւ ջուր չգտնելու մտահոգութիւնը:

Աղաւաճ ենք ճամբու այն բոլոր տառապանքներէն ու յոգնութիւններէն, որոնք անվերջ կը ջլատէին մեր բարոյական ու ֆիզիքական ուժերը: Թէ՝ մեր մէջէն քանինե՛ր բախտը պիտի ունենան ողջունելու իրական ազատութեան արշալոյսը, սակայն վրայ չենք մտածեր իսկ: Որովհետեւ եթէ նոյն իսկ պիտի մեռնինք, դոնէ պիտի մեռնինք՝ մեր աչքերը դոցած ու ոտքերը երկարած:

* * *

3 Նոյեմբեր 1915

Ոստիկան մը եկաւ առաւն եւ մեզ կառավարչատուն հրաւիրեց, որպէսզի հոն երկրորդ անգամ ըլլալով արձանագրուէինք որպէս ձէրբէզի քաղաքացիներ:

Ամէնքս, բացի հիւանդներէ, գացինք հոն: Պաշտօնեայ մը ուզեց մեր անձնագրերը: Անոնք որ ունէին՝ տուին, չունեցողները յայտարարեցին իրենց անունը, տարիքը, ծննդավայրը, ղրս ղրադիրը խնամքով արձանագրեց մասնաւոր տետրակի մը մէջ:

Արձանագրութեանց ընթացքին մեր ուշադրութիւնը դրաւեցին երկու կէտեր: Նախ՝ մեր ամէնուն իրը ծննդավայր կը տրուէր ձէրբէզը..., յետոյ՝ մասնաւոր ճիդ կը թափուէր այրերուն տարիքը՝ եթէ պզտիկ են՝ մեծ, իսկ եթէ մեծ են՝ պզտիկ ցուցնելու: Այսպէս, պաշտօնեան իմ տարիքս, հակառակ 15 ըլլալուն՝ 19, իսկ հօրս տարիքը՝ հակառակ 48 ըլլալուն՝ 44 արձանագրեց: Այս մասին երբ դիտողութիւն ըրինք յիշեցնելուն, այս վերջինը մեզի ըսաւ.

— Գրուածը չի փոխուիր... երկուքդ ալ դինուորական տարիքի մէջ էք:

Զինուորական տարի՞ք...: Չհասկցանք թէ մարդուկը ինչ ըսել կ'ուզէր...:

* * *

4 Նոյեմբեր 1915

Հայկի վիճակը հետզհետէ կը ծանրանայ: Հասկցուեցաւ որ, իր հիւանդութիւնը ժանտատենդ (թիֆօ) է, այս չորքանի Հայութեան պատուհասը: Ամէն օր 3–4 հոգի կը մեռնին սոյն վտանգաւոր հիւանդութենէն: Անգամ մը որ մէկը վարակուի՝ այլեւս դժուար է որ ոտքի ելլէ: Հիւանդութիւնը վտանգաւոր ըլլալէն զատ նաեւ տարաւոխիկ է. երբ տուն մը մտնէ՝ բոլորը անկողին կ'իյնան: Գիւղին մէջ ո՛չ միայն դեղ կամ բժիշկ չկայ, այլ նոյն իսկ հիւանդի տրուելիք հասարակ սննդեղէն:

Խեղճ Հայկ սենեակին մէկ անկիւնը պառկած՝ չարունակ «մածո՛ւն» կ'աղաղակէ: Այնպէս կը կարծէ թէ, եթէ դդալ մը մածուն ուտէ՝ պիտի առողջանայ եւ ոտքի պիտի ելլէ:

Զէրքէզներէն չատեր իրենց տան մէջ այծ եւ ոչխար կը պահեն, բայց չեն ծախեր կաթը, նոյն իսկ եթէ ծանրութեամբ ոսկի վճարէք: Շուկայ եկող Արաբներուն կը պատուիրենք որ, իրենց դիւղէն կաթ բերեն մեզի: «Շատ լաւ» կ'ըսեն, դրամը կ'առնեն, կը մեկնին եւ անգամ մըն ալ մէջտեղ չեն ելլեր:

Անդին սակայն, հիւանդը ջերմի նոպաներու մէջ կը տապալի եւ ի դո՛ւր տեղը մածունի կը սպասէ:

* * *

5 Նոյեմբեր 1915

Այսօր բաւական պատեցանք դիւղին մէջ:

Շուկայի բազմութեան խայտաբղետ տարազներն ու դէմքերը չատ տարօրինակ թուեցան մեզի: Ամէն մարդ խաչաձեւ վամփչատակալ մը կը կրէ կուրծքին, իսկ զերմանական կամ անգլիական հրացան մը կռնակին վրայ: Իսկ սուրերու, դաշոյններու, խանչալներու հաշիւը չկայ:

Մարդոց մէկուն մխալին վրայ ունեցած անվստահութիւնը ակնյայտնի է: Արաբները, որոնք հեռու տեղերէ կուգան առեւտուրի համար, ճամբաներու անապահովութեան պատճառաւ զինուած են: Չէրքէզներն ու Դամասկոսցիները ալ՝ այդ աւազակատիպ մարդոց կողմէ ըլլալիք հաւանական յարձակման դէմ պատրաստ դանուելու համար զինուած են:

Երկու հոգիի միջեւ բանավէճ մը ծագելուն պէս՝ հրացանները վար կ'առնուին ուսերէն եւ կամ դաշոյնները դուրս կը քաշուին պատեաններէն:

Հայեր այս զինեալ բազմութեան մէջ կը նմանին վայրի գազաններու գառնազեղին մէջ բանտարկուած մուկերուն:

* * *

Լաւագոյնս բացատրելու համար Հայոց դիրքը Հավրանի անապատին մէջ, կ'արժէ ամփոփ տեղեկութիւն մը տալ այս չրջանի այլազան ցեղերու մասին, զորս Արաբ ընդհանուր անուան տակ կը ճանչնանք, մինչդեռ անոնք իրենց բարքերով, սովորութիւններով եւ ըմբռնումներով իրարմէ այնքան տարբեր են, որքան Զինացիք Ամերիկացիներէն:

Հավրանի Արաբները կարելի է երեք դլխաւոր դասակարգի բաժնել՝ նկատի առնելով իրենց քաղաքակրթութեան աստիճանները.— Պէտվիները, Ֆէլլահները եւ Դամասկոսցիները: Կամ՝ վրանաբնակները, դիւղարնակները եւ քաղաքնակները:

Պէտվիներն ալ կարելի է իրենց կարգին երկու ստորաբաժանումներու դասել.— սեւամորթներն ու թխամորթները. կամ վայրենիներն ու կիսավայրենիները:

Այս երկու դասակարգերն ալ վաչկատուն են, եւ կ'ապրին խիստ նախնական պայմաններու մէջ: Այծի մազէ հիւսուած սեւ վրանները ուղտերու վրայ բեռցած՝ եւ իրենց ոչխարի հօտերը առջեւնին ձգած՝ անոնք կը ճամբորդեն չարունակ, խոշոր ծիր մը դծելով Հավրանէն մինչեւ Մէքքէ: Ձմեռը կը հեռանան Հիճազի ուղղութեամբ, զարնան վերջաւորութեան

կը վերադառնան Հավրան, ուր ցանուած արտեր ունին: Բերքը քաղելէ ետք՝ կը ցանեն ու դարձեալ կը մեկնին՝ կատարելու համար իրենց սովորական պտոյտը:

Այս անվախճան երթեւեկութեանց պատճառաւ՝ անոնք իրենց կռնակի չափիկէն զատ աւելորդ դոյք չունին: Ամբողջ ընտանիքներ ուղտերու եւ էշերու վրայ բեռնաւորած՝ անոնք թափառաշրջիկներու պէս կ'անցնին անապատէ անապատ, ու կ'իջեւանին հոն, ուր իրիկուն կ'ըլլայ: Կը սնանին ոչխարներու եւ ուղտերու միսովն ու կարագովը: Ուղտին աղտեղութիւնը կը դործածեն իբրեւ վառելանիւթ, իսկ մէզը՝ իբրեւ ջուր՝ իրենց մազն ու մօրուքը սանտրելու համար...:

Մաքրութեան մասին երբէք զաղափար չունենալով՝ անոնք լուացք ի՞նչ է չեն դիտեր: Վրանին ազատ կը հոտի, իսկ դգեստնին, զոր դնած օրը հագած են, կռնակնէն կ'ելլէ այն ատեն միայն, երբ կը փտի ու ծուէն ծուէն վար կը թափի...:

Իրենց մէջ — մանաւանդ սեւամորթներու մէջ — այնքա՜ն յետամնացներ կան որ, հազիւ մինչեւ քսան կրնան համրել: Ամբողջ բառամթերքին 150–200 բառը չ'անցնիր: Տգիտութիւնն անսահման է: Կեանքերնուն մէջ թուղթ չտեսնողներ եւ թուղթը կերպաս կարծողներ շատ են: Ո՛չ Աստուծմէ կը վախնան, ոչ Մարգարէէն կ'ակնածին, ոչ խղճի խայթէ կը տառապին, ոչ օրէնքէ կամ կառավարութենէ կը պատկառին:

Կը հպատակին միայն իրենց ցեղապետին, որ համայնքին տէրն ու տիրականը, դատաւորն ու ոստիկանն է: Ցեղապետին կամքը ամէն ինչ է: Կրնայ ան յանցաւոր մը մահուամբ պատժել, պայմանաւ որ յանցանքը համայնքի չահերուն դէմ եղած ըլլայ: Եթէ յանցանքը ուրիչ համայնքի մը մէկ անհատին դէմ եղած է, այդ պարագային յանցաւորը պատժուելու տեղ՝ կը դնահատուի:

Այս վայրենի մարդոց միակ հաճոյքն ու զբաղումը, իրենց առօրեայ զործէն զուրս, ղէնքը ծունկին վրայ՝ ճամբաներու անկիւնը սպասել է, անդէն ուղեւորները կողոպտելու եւ կամ

լ պահանջել հարկին սպաննելու համար: Իրենց տեսակէտէն Հայն ու Ֆէլլահը տարբերութիւն չեն ըներ, բա՛ւ է որ կողոպտուելիք բան մը ունենան:

Կը հագնին ընդհանրապէս դիչերանոցի նմանող չապիկ մը՝ այրերը ճերմակ, իսկ կիները՝ դոց-կապոյտ: Շապիկին վրայ ոմանք կը կրեն բուրդէ լայն վերարկու մը, զոր ապա, կամ եթէ բարակ է՝ մէշլահ կը կոչեն: Այրերը իրենց գլուխը կը ծածկեն ճերմակ լաթով մը, որուն վրայ իբր ծանրութիւն կը հանդչի ակիլը, սեւ օճի նման ինքն իր վրայ երկու անգամ դալարուն: Կիները՝ եթէ ամուսնացած են՝ դոց կապոյտ դոյն լաթով մը կը կապեն իրենց ճակտին վերի մասը, իսկ եթէ ամուրի են՝ կը պտտին դլխաբաց:

Այր եւ կին ընդհանրապէս իրենց ուղտերուն պէս բոպիկ կը պտտին: Հարուստները թէեւ տրեխ կամ լայնեղր դեղին մոյկեր կ'ունենան, բայց զանոնք աւելի իրենց վզին չուրջ կը կրեն (կօչիկները իրարու կապուած եւ ուսերէն վար ձըգուած. որպէսզի չմաշին) քան թէ իրենց ոտքերը:

Այր եւ կին իրենց չապիկին վրայ դրպան չունենալով՝ իրենց ունեցած մանր մունր առարկաները — ինչպէս՝ մանրուք դրամ, սանտր, ծխախոտ, կայծքար, եւայլն — կը կապեն իրենց դլխու ծածկոյթներուն մէյ մէկ անկիւնը: Իսկ մեծ դրամները, որոնք ընդհանրապէս մէճիտիյէ կ'ըլլան, — որովհետեւ չեն ախորժիր ոսկեդրամներէն, վախնալով կեղծերէն — կը դնեն չապիկին տակէն կապուած կաշիէ գօտիի մը մէջ: Շապիկին վրայ անոնք կը կրեն երկրորդ գօտի մը, որմէ կախուած կ'ըլլայ անխուսափելի մահիկաձեւ խանչարը: Ցեղապետը անկէ դատ կը կրէ նաեւ սուր մը, որ Արաբներու մէջ խորհրդանիշ է իշխանութեան:

* * *

Ֆէլլահները թխամորթ են եւ կը բնակին գիւղերու մէջ, իրենց արտերուն քովը: Բաղդատաբար Պէտէվիներուն՝ աւելի քաղաքակիրթ են: Նոյնպէս կը հպատակին իրենց ցեղապետներուն, սա տարբերութեամբ որ, անոնց մէջցաւ տուրք եւ դինուոր կուտան կառավարութեան, թէեւ անուանական:

Ֆէլլահ գիւղերու մէջ երբեմն կարելի է դպրոցի եւ մզկիթի հանդիպիլ, թէեւ մարդիկը մեծ դաղափար չունին ուսումի եւ կրօնքի մասին: Իրենց ամբողջ գիտցածը սա է որ, Մուհամմէտ իրենց մարգարէն է, եւ իրենք մահմետականներ են:

Հագուստի տեսակէտով՝ Ֆէլլահները չատ տարբերութիւն չունին Պէտէվիներէն: Ունին նոյն չապիկը, նոյն բուրդէ վերարկուն, նոյն դեղնադոյն մոյկը, նոյն գլխու ծածկոյթը եւ վերջապէս նոյն խանչարն ու հրացանը, որոնք անպատճառ բնակիչներուն դէնտատուրման անբաժանելի մէկ մասը կը կազմեն:

Ֆէլլահ — ինչպէս նաեւ Պէտէվի — բոլոր կիները կը կտածեն իրենց ձեռքերն ու դէմքերը անճոռնի պատկերներով: Քրիստոնեայ Ֆէլլահները իրենց մահմետական ազդակիցներէն զանազանուելու համար՝ խաչ կտածել կուտան իրենց ճակտին կամ ծնօտին վրայ: Բոլոր կիները սրունքի եւ թեւի ապարանջաններ կը կրեն. երբեմն ալ օղեր՝ ականջի եւ քթի: Այս վերջին պարագան աւելի ընդհանրացած է Պէտէվիներու մէջ, որոնց օղերը երբեմն այնքա՜ն մեծ կ'ըլլան որ, «դեղուհի»ներ կը ստիպուին ձեռքով վեր բռնել՝ կերակուր կերած առեններին:

Ֆէլլահ կինը կը կատարէ առհասարակ բոլոր դործերը: Ան կը հերկէ արտը, ան կը հնձէ ցորենը, ան կը փոխադրէ դային կալէն տուն, տուներէն ջաղացք եւ ջաղացքէն դարձեալ տուն: Տան անհրաժեշտ դնումները կատարելու համար՝ կինը ցորենը կը դնէ պարկի մը մէջ, պարկը կը տեղաւորէ դլխուն վրայ, եւ այդպէս հեռաւոր տեղեր կը տանի՝ նա՛խ ցորենը ծախելու, յետոյ դնած ապրանքը նոյն ձեւով, դլխուն վրայ տուն բերելու համար:

Մինչ կինը այսպէս դրաստի պէս կ'աշխատի, անդին այրը կը խորհի թէ, ինչպէս կրնայ դողնալ տարբեր համայնքի պատկանող անձի մը ձին կամ էշը: Գողութիւնը քաջագործութիւն նկատուելուն՝ երիտասարդ Ֆէլլահը կամ Պէտէվին

դժուար թէ ամուսնանալիք աղջիկ գտնեն, եթէ քանի մը անդամ ցոյց չտան իրենց քաջութեան ապացոյցը:

Ֆէլլահներն ալ մաքրութեան գաղափարը չունին եւ կը լողան ագի մէջ: Սակայն տարօրինակը հոն է որ, հակառակ իրենց սոսկալի աղտոտութեան՝ անոնք հիւանդ չեն ըլլար եւ աւելի քաջառողջ են, քան մաքրասէր քաղաքացիները:

Այս մարդիկը — Պէտէվիներն ու Ֆէլլահները — եթէ առաքինութիւն մը ունին, կանանց հանդէպ իրենց ցոյց տուած պատուախնդրութիւնն է: Կնոջ պատիւը, նոյնիսկ թշնամի կնոջ, իրենց համար անձեռնմխելի է: Կին մը ո՛ր ցեղին կամ ազգին ալ պատկանի, կրնայ օրերով առանձին ճամբորդել, առանց իր պատուոյն դէմ յարձակում մը կրելու: Ֆէլլահն ու Պէտէվին կը կողոպտեն կինը..., բայց չեն բռնաբարեր:

* * *

Քաղաքաբնակ Արաբները — որոնց համար Զէրքէզները կ'ըսեն թէ Դամասկոսի բնակչութեան ամենավարնոց դասակարգէն են, եւ որոնք իրենց երկիրը անօթի մնացած՝ Հալրան եկած են միամիտ ժողովուրդը խաբելու համար — սպիտակամորթ են եւ քիչ շատ քաղաքակրթութիւն տեսած: Սակայն որպէս կատարեալ Արեւելքցի՝ իրենց վրայ մարմնացուցած են Արեւելքցիի մը բոլոր յոռի բնաւորութիւնները, ինչպէս նենգութիւն, խարդախութիւն, նախանձ, չարամտութիւն, անբարոյութիւն եւայլն:

Զէրքէզներու նման մոլեռանդ մահմետականներ են անոնք, բայց ոչ Զէրքէզներու նման պատուախնդիր: Իրարու մէջեւ չնանալը սովորական երեւոյթ է: Դամասկոսցիներու կիները չնանալը սովորական երեւոյթ է: Դամասկոսցիներու կիները քօղածածկ կը պտտին եւ կը խուսափին անծանօթ այրերու ներքոյ կայութենէն. իրենց մարմինը Ֆէլլահ եւ Պէտէվի կանանց պէս կտածել չեն տար. կը սիրեն աւելի պճնուիլ զոհարեղէններով եւ ոսկիէ զարդեղէններով:

Այրերը մեծաքայ դժուար պարեգօտ կը հագնին: Գլուխնին

կը կրեն մեծաքայ ծածկոց՝ ակիլով, իսկ ոտքերնուն՝ փայտէ երասնակներ (նալըն) զարդարուն սատափներով:

Դամասկոսցի Արաբին տարբերութիւնը Պէտէվիէն ու Ֆէլլահէն սա է որ, մինչ այս վերջիններն թշնամի են Հայուն՝ միայն անոր չափիկը կողոպտելու համար, Դամասկոսցին թշնամի է, որովհետեւ Հայը նախ՝ քրիստոնեայ է, յետոյ՝ իրեն մրցակից առեւտրական: Ան չարունակ դաւեր կը նիւթէ եւ Հայոց դէմ կը զրդռէ տգէտ Զէրքէզները, Ֆէլլահները, ինչպէս նաեւ Թիւրքմէնները, որոնք ձէրէչէն երեք ժամ անդին գիւղ մը մէջ կը բնակին, եւ որոնք հայատեացութեան տեսակէտէն վար չեն մնար հեռաւոր Անատոլուի իրենց թուրք արիւնակիցներէն:

Վերջապէս Թուրքին եւ Քիւրտին երկրորդ տպագրութիւնը ունինք հոս, Հալրանի անապատին մէջ: Մենք որ, դատապարտուած ենք այս խայտարղէտ տարրերու հետ կողք կողքի ապրելու, ո՞վ գիտէ, ինչէ՛ր պիտի տեսնենք, ու քաչենք մինչեւ որ դուրս գանք այս երկրային դժոխքին մէջէն:

* * *

6 Նոյեմբեր 1915

Շուկան հետզհետէ կը ծանօթանանք ձէրէչի հայ գաղութին հետ: Բաւական ջոջ ընտանիքներ կան հոս. կեսարացիներու մէջ՝ Ճամճեան եւ Քէհեաեան ընտանիքները, որոնց առաջինին կախազան հանուած եղբայրը հայրս կը ճանչնայ կեսարիոյ բանտէն: Սանջինեներու մէջ կան Գեղամը, Մինասը եւ նշանաւոր կարապետ Կէօվէրճլեանը, որու մասին կարդացած էինք Արշակուհի Թէոթիկի կիլիկիոյ ջարդի մասին գրած մէկ գրքին մէջ: Տեղացիք «Շէյխ էրմէն» կը կոչեն Կէօվէրճլեանը՝ պատկառազդու հասակ եւ մօրուք ունենալուն համար: Զէյթունցիներու մէջ կայ ուսուցիչ Յովհաննէս Ահարոնեանը: Մարաչցիները ունին մսագործ Սարգօ եւ Սեդրակ եղբայրները, որոնք ազգասէր եւ անձնուէր տղաք են: Այնթապցիները ունին դինադործ Գաբրիէլը, նոյնպէս անձնուէր եւ քաջա-

սիրտ երիտասարդ մը: Ֆիլիսցիները ունին նշանաւոր ջաղացպան Յուրչիտը:

Եաղուբցիները — կեսարիոյ չրջակայքէն — դրեթէ մեծամասնութեամբ կիներ են, որոնց ամուսինները պատերազմէն առաջ Ամերիկա մեկնած են: Այս խեղճերը իրենց ապրուստը կը հայթայթեն լեռներէն վայտ բերելով, եւ կամ Զէրքէզներուն ջուր կրելով: Ֆիլիսցիները ջաղացպանութեամբ կը զբաղին. Մարաչցիները, Զէյթունցիներն ու Հաճընցիները՝ հողամշակութեամբ կամ գործաւորութեամբ. Այնթապցիները եւ Աւանացիները՝ արհեստով. իսկ կեսարացիները, Սսեցիները, ինչպէս նաեւ Զորումցիները, բաղդատմամբ բարեկեցիկ ըլլալնուն՝ առայժմ ոեւէ գործ չեն ըներ:

Ամէն Հայու հետ որ կը տեսնուինք, կ'իմանանք նոյն գանգատը՝ տեղացի ժողովուրդին Հայոց հանդէպ ցոյց տուած թշնամական վերաբերմունքի մասին, վերաբերմունք մը, որ արդարանալի է՛ւ ոչ մէկ հիմք ունի:

Երեք ամիս առաջ, այսինքն հայ տարագիրներու առաջին կարաւանին հասնելէն առաջ, Ճէրէչ պզտիկ գիւղ մըն է եղեր՝ ցած եւ փլփլած տուներով, առանց ծառի եւ բուսականութեան:

Հակառակ որ ջուրը այնքան առատ կը հոսի գիւղին մէջէն, տեղացիք ո՛չ միայն պարտէզ մը չէնցնելու զաղափարը չեն ունեցած, այլ ջրաղացք մը չինելու, որ այնքան անհրաժեշտ է գիւղացիին համար: Անոնք իրենց ցորենը աղալ տալու համար՝ օրերով ճամբայ կ'երթան եւ չաթթներով կարգի կը սպասեն եղեր:

Հայեր եկած չեկած՝ անմիջապէս առուակին եղերքը կառուցած են ութը հատ ջաղացքներ: Ցեղոյ անկած են 50–ի չափ բանջարանոցներ, ուր այժմ կը հասցնեն եղանակի ամէն տեսակ կանաչեղէնները:

Արհեստաւորները բացած են քառասունի չափ խանութներ, ուր կը զբաղին կօշկակարութեամբ, դինադործութեամբ, սանտրադործութեամբ, թաղիքաչինութեամբ, պայտարութեամբ, երկաթագործութեամբ, մսագործութեամբ եւայլն:

Հայոց բացած այս խանութներուն, ջրաղացներուն, եւ բանջարանոցներուն պատճառաւ՝ Ճէրէչի պզտիկ գիւղը վերածուած է վաճառաշահ գիւղաքաղաքի մը, ուր հեռաւոր տեղերէ ամէն օր հարիւրաւոր Ֆէլլահներ եւ Պէտվիներ կուգան՝ իրենց ցորենը աղալ տալու, իրենց կտրած դէնքը չինել տալու, իրենց ծակած կաթսան կլայել տալու եւ կամ իրենց ձին պայտել տալու համար:

Շրջակայ բնակչութեան այս խուժումը՝ մինչեւնոյն ատեն պատճառ եղած է որ, Ճէրէչ Հավրանի անապատին մէջ ըլլայ կարեւոր չուկայ մը, ուր ժողովուրդը գայ նաեւ իր բերքը, ձէթը, իւղը, ոչխարը ծախելու կամ փոխանակելու համար:

Մէկ կողմէ այսպէս առեւտուրին զարկ տալով, միւս կողմէ փոր մը հացի փոխարէն՝ կոկիկ, ճաշակաւոր եւ լուսաւոր տուներ չինելով՝ Հայեր Ճէրէչը մեծցուցած, չէնցուցած, գեղեցկացուցած՝ իրապէս Հավրանի մայրաքաղաքին վերածած են: Եւ սակայն, տեղացիները փոխանակ գնահատելու Հայոց այս ծառայութիւնը, կ'ատեն զանոնք այն պատճառաբանութեամբ թէ՝ Հայեր եկած եւ իրենց երկրին պէրէքէթը վախցուցած են:

«Կեավուրները եկան, եւ երկրին լիութիւնն ու օրհնութիւնը պակսեցաւ», կ'ըսեն անոնք՝ անոր համար որ քարիւղն ու չաքարը սուղցեր են:

Մարդիկը այնքա՞ն տգէտ են որ, չեն խորհիր թէ այդ սղութիւնը պատերազմի հետեւանք է, ոչ թէ Հայոց բռնադաղթին: Բայց որովհետեւ սղութիւնը զուգադիպած է Հայոց իրենց երկիրը հաստատուելուն, այդպէս կը կարծեն, մանաւանդ որ Դամասկոսցիներն ալ միշտ կը կրկնեն նոյն յանկերգը՝ բնիկներու մտքին մէջ խորացնելու համար այդ թիւր գաղափարը:

Ընդամէնը 15–20 ընտանիք են այդ Դամասկոսցիները, բայց լիուլի կը բաւեն ամբողջ Հավրանը թունաւորելու եւ

Հայոց պէմ գրգռելու համար: Որովհետեւ մարդիկը ինչպէ՞ս հաչա աչքով կրնան նայիլ Հայուն, որ հիմա արգելք կ'ըլլայ իրենց խարդախ գործառնութեանց:

Անոնք վարժուած են տեղացի ժողովուրդին արտադրութիւնները չնչին գնով գնելու եւ ատոր փոխարէն՝ պէտք ուներնգած առարկան տասնապատիկ գնով ծախելու:

Մինչդեռ հիմա Հայը Զէրքէզին ու Ճէլլահին բերքը ո՛չ մէկայն իր իսկական արժէքով կը գնէ, այլ ե՛ւ անոնց կոտրած մէկ առարկան նորոգելով՝ պատճառ կ'ըլլայ որ, անոնք նոր մը չգնեն Դամասկոսցի խանութպանէն:

Հասկնալի է վաչխառութեան ու կեղեքումի վարժուած խանութպանին ցասումն ու ատելութիւնը Հայոց հանդէպ, բայց ինչպէ՞ս բացատրել Զէրքէզին, Ճէլլահին եւ Պէտէվիին թշնամութիւնը, երբ անոնք կ'օգտուին մեզմէ եւ դժգոհանքի ոչ մէկ պատճառ ունին:

Մէլոսն էրմէն, այս է մեր անունը: Իրապէս անիծեալ ազգ, որ չի սիրուիր նոյն իսկ իր երախտաւորեալներուն կողմէ:

* * *

7 Նոյեմբեր 1915

Թէեւ քիչ մը անհանգիստ եմ, բայց այսօր գացինք ձորին հանդիպակաց կողմի բլուրը՝ պտտելու համար հին ճէրքէզի աւերակները: Առաջին անգամ ուշադրութիւնս գրաւեց Հայոց դերեզմանատան ընդարձակութիւնը: Հազիւ թէ երեք ամիս անցած է Հայոց հոս հաստատուելէն ի վեր, եւ սակայն մեր դերեզմանատունը աւելի տարածուն է, քան կէս դարէ ի վեր հաստատուած Զէրքէզներունը:

Բազմաթիւ հողակոյտերու մէջէն անցնելով մտանք բուն աւերակներուն մէջ:

Կանգուն կամ գետնի վրայ տապալած սիւներ, կիսաւէր պալատներ, ընդարձակ կրկէսներ, զարդարուն դռներ, յաղթական կամարներ, կիսակործան գմբեթներ, սիւնազարդ դահլիճներ, կամարակապ նկուղներ, սալահատակուած պողոտաներ, ձորին վրայ նետուած կամուրջի մնացորդներ, կիսափուլ պարիսպներ եւ ամէն կողմ բարձրացած քարերու հսկայական դէզեր կ'ապացուցանեն թէ՝ ժամանակին մեծ քաղաք մըն է եղեր ճէրքէզը (Կերասա): Հետազօտին սակայն կործանած՝ իրերայաջորդ պատերազմներու եւ երկրաշարժերու պատճառաւ:

Նախ պտտեցանք ճիարչաւարանը: Յետոյ երկու կրկէսները, որոնց մեծին երեսունէ աւելի հետզհետէ ընդլայնուող աստիճանները համրելով՝ հաշուեցինք թէ կրնար քսան հազար հոգի հանդիսատ պարփակել: Այս մեծ կրկէսը գրեթէ կանգուն մնացած է. տակաւին յայտնի են թագաւորին յատկացուած տեղերը, դաշնակներու եւ մահապարտներու բանտերը, որոնք կը բացուին մրցարանին վրայ:

Արդեօք քանի՛ քանի՛ հոգիներ հո՛ն, այդ մրցարանին մէջ բզքտուեցան վայրի գազաններու կողմէ, եւ կամ մենամարտեցան ու գաւիններ խլեցին, մինչ հանդիսականներ սա քարէ նստարաններու վրայ նստած՝ խելայեղ կը ծափահարէին ու իրենց որոտընդոստ բացագանչութիւններով կը թնդացնէին մթնոլորտը:

Վազանցիկ փառքե՛ր...: Հիմա այդ բոլորէն ոչինչ մնացած է, բացի չոր քարակոյտերէ, որոնց վրայ օձեր եւ մողէզներ կը սողոսկին:

Ցետոյ պտտեցանք սիւնազարդ դահլիճներով մեհեանները, մոզայիքներով զարդարուն պալատները, հսկայ յաղթական կամարը:

Ամէն կողմ քանդակակերտ սիւնագլուխներ, յունարէն արձանագրութեամբ խոշոր քարեր, կրանիթեայ սիւներ եւ պատուանդաններ: Միայն մեծ պողոտային երկու կողմերը համրեցինք հարիւրէ աւելի կանգուն եւ տապալած սիւներ, այնքա՛ն հաստաբեստ, որ հազիւ երեք հոգի կրնար գրկել:

Ժամերով պտտեցանք աւազանները, գետնուղիները, քարանճաուները, որոնցմէ ոմանց մէջ կային միակտուր քարէ

չինուած զերեզմանները՝ անեղծ կամ կափարիչը քովն ի վար ինկած վիճակի մէջ:

Յետոյ ելանք պարիսպներուն վրայ ու երկար դիտեցինք մեր մէկ կողմը տարածուող հին քաղաքի աւերակները եւ միւս կողմը սփռուող նոր քաղաքի կենդանի տունները, ուր մարդիկ հաղիւ թէ մրջիւնի չափ կ'երեւէին:

Ու կեանքի եւ աչխարհի ունայնութեան այս ահաւոր պատկերի հակընդէմ՝ մտածեցինք թէ սա հիւղէի պէս պզտիկ երեւցող մարդոց սրտերուն մէջ ի՛նչ յորդառատ թոյներ, կիրքեր եւ առելութիւններ կ'երեւեւէին:

* * *

8 Նոյեմբեր 1915

Հայկի վիճակը կը վատթարանայ օր ըստ օրէ:

Անգիտակցութեան մէջ թաղուած՝ չարունակ կը զառանցէ ան: Ջնչին դեղ մը թերեւս կարենայ փրկել կեանքը, բայց ճեռնածալ սպասելէ զատ միջոց չունինք:

* * *

9 Նոյեմբեր 1915

Տառապալից հոգեվարքէ մը ետք՝ վերջապէս հոգին աւանդեց Հայկ: Մեւնոյն սենեակին մէջ ժամերով տեսանք անոր մահուան դէմ պայքարիլը եւ ի վերջոյ՝ պարտուած դիեանուիլը:

Հէք տղան, հաղիւ քսան տարեկան, տակաւին երեք չաբաթ առաջ երբ Հալէպէն չոգեկառք կը նստէր, երիկք մտքէն չէր անցներ թէ կ'երթար տեղ մը, ուր այնքան չուտ պիտի խամրէր իր ծաղիկ հասակը: Որքա՜ն փափաք ունէր ուսանելու, յառաջդիմելու: Իր բնատուր ուչիմութեամբ եւ համեստ բնաւորութեամբ կը խոստանար փայլուն ապագայ մը: Մինչդեռ հիմա՜, իր բոլոր յոյսերն ու ըղձանքները յօդս ցնդած՝ կը պառկի ան սենեակին մէկ անկիւնը, կիսախուփ աչքերով դիտելով աչխարհը, կարծէք հոն տեսնելու իր ընտանիքի անդամները, զորս այնքա՜ն երազեց:

Երկիւղածութեամբ կը դիտենք անոր մահուան անկողինը, որ կարծէք մոգական հայելիի պէս մեր աչքերուն առջեւ կը պատկերացնէ մեր անստոյգ ճակատագիրը: Ի՞նչ բան կրնայ մեզ ապահովցնել թէ՝ երբ օր մըն ալ մենք հիւանդ իյնանք, այսպէս անյոյս ոգորումներէ ետք պիտի չդոցենք մեր աչքերը, մինչ մեր չուրջիններուը անճրկած եւ չուարած՝ լուռ հանդիսատես պիտի ըլլան մեր պայքարին, առանց իրենց կողմէ բան մը կարենալ ընելու:

Անողորմ է մահը. չի խնայեր ոչ մէկուն: Իր բազմահազար մանրէները աներեւոյթ նետերու պէս կը սուրան օդին մէջ: Ի՞նչ բան կրնայ մեզ վստահեցնել թէ՝ օր մըն ալ մենք պիտի չխոցուինք անոր մահացու սլաքներէն:

Հայկի անարին քով այս խորհրդածութիւնները կ'ընէի, երբ մարդիկ եկան տանելու համար անոր անշնչացած մարմինը: Ներքնաղղեստներով պատկեցուցին զայն պատզարակի մը մէջ, վրան ծածկոցով մը գոցեցին, ու երկու հոգի պատզարակին մէյ մէկ կողմէն բռնած տարին... մինչ դուրսը թեթեւ անձրեւ մը կը մաղուէր, ու խաւարը տապանաքարի պէս ծանր կ'իջնէր մեր հոգիներուն վրայ:

* * *

10 Նոյեմբեր 1915

Գողութեան եւ կողոպուտի դէպքեր կը պատահին ամէն օր: Արաբները կը թալլեն մինչեւ իսկ խեղճ գաղթականներուն ցնցոտիները:

Այսօր իմացանք որ անոնք կողոպտեր են Մարաչցի Սեդրակը, որ Տէրա գացած էր իր նպարավաճառատան համար կարգ մը գնումներ կատարելու համար: Ազազակները ո՛չ միայն կողոպտեր են Սեդրակի դրամն ու հագուստը, այլ եւ՛ փորձեր են զայն սպաննել՝ դանակի երկու հարուածներ տալով ուսին

եւ դիստին: Բարեբախտաբար Սեդրակ յաջողած է պրծիլ աւազակներու ձեռքէն եւ հասնիլ դիւղ:

Հայը աշխատելով եւ ճակտին քրտինքովը ապրիլ կ'ուզէ, բայց այդ իսկ չատ կը տեսնեն մեզի:

11 Նոյեմբեր 1915

Գիւղին չրջակայ պարտէզները պտտեցանք ու հիացանք այն հրաչքին վրայ, զոր Հայուն ստեղծագործ բազուկը երեւան բերած է այս խոպան վայրերուն մէջ:

Բանջարեղէններու ամէն տեսակը հասցուցեր են անոնք: Տեղացիները, որոնք իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին բակլայէ եւ սիսեռէ զատ բան ուտելու պատեհութիւն չունէին, այժմ մեծ ախորժակով կը լափեն դդումն ու սմբուկը, լոլիկն ու վարունգը, չողգամն ու ստեպղինը՝ առանց սակայն դնահատելու զանոնք արդիւնաբերող Հայուն արժանիքը:

Երկու ժամէ աւելի խօսեցանք Զէյթունցի պարտիզպան Ֆաչեր աղբօր հետ, որ հակառակ յառաջացեալ տարիքին՝ տակաւին յոյժ առոյգ եւ կայտառ կ'երեւի: Զէյթունի լեռնեբուն այս ծերացած առիւծը իր հարսին ու երկու թոռներուն հետ օրն ի բուն կ'աշխատի պարտէզին մէջ, բայց հազիւ իր փորը կչտացնելու չափ դրամ կը չահի, որովհետեւ հողատէր Զէրքէզը իբր հողի վարձք՝ ձեռքէն կ'առնէ աշխատութեան դրեթէ արդիւնքը: Այսու հանդերձ ցեղային հպարտութիւն մը ունի ան, եւ իր թշուառութիւնը չ'ուզեր մարդու յայտնել:

Ֆաչեր աղբօրմէն խնդրեցինք որ, իր Զէյթունի յուշերը պատմէր մեզի: Գլուխը ժխտական չարժեց ու սկսաւ անիծել Կիլիկիոյ կաթողիկոսը, որ իր զգուշական յորդորներով պատճառ եղած էր քաղն Զէյթունի անճնաութեան: Աւելի չխօսեցաւ ան, եւ մենք ալ չպնդեցինք՝ այդ գործը թողլով իր մէկ լաւ տրամադրուած պահուն:

Կատարեալ լեռնականի մը տիպար է Ֆաչեր աղբար, բայց ազնուական, խրոխտ եւ յանդուգն լեռնականի տիպար: Իր արծուային քթով, թաւ յօնքերով եւ բարի աչքերով ան կը

նմանի մեր Հայկ Նահապետին: Իր վճացած վիճակին մէջ կարծէք կը տեսնեմ իմ ազգիս պատմութիւնը՝ վառաւոր անցեալով, մռայլ ներկայով, անստոյգ ապագայով:

* * *

12 Նոյեմբեր 1915

Գիւղէն մէկ ժամ հեռու տեղ մը, սպաննուած Հայու մը դիակը գտնուեցաւ այսօր: Ոճրագործը զայն մօրէ-մերկ վիճակի մէջ ձգած էր ճամբուն եզերքը:

Եաղտըցի կիները, որոնք փայտ ժողվելու համար կը թափառին լեռները, տեսնելով դիակը՝ եկան լուր տուին ժողովուրդին: Անմիջապէս երկու հայ երիտասարդներ գացին ու դիակը բերելով չուկային մէջ ցուցադրեցին՝ ստուգելու համար անոր ինքնութիւնը:

Գնդակ մը անոր երեսէն մտած ու գանկի ետեւէն դուրս ելած էր: Ամէն անոնք որ դուրսը աշխատող այրեր ունէին, եկան նայեցան դիակին ու սոսկումով հեռացան: Ոչ ոք տէր ելաւ անոր: Երեկոյին նոյն երիտասարդները դիակը տարին եւ թաղեցին աւերակներու մէջ:

* * *

13 Նոյեմբեր 1915

Կարծէք թէ ձմեռը եկած է: Շարունակ անձրեւ կը տեղայ: Տեղացիները կ'ըսեն թէ, երբ հոս անձրեւները սկսին՝ քառասուն օր անընդհատ կը տեղան:

Բարեբախտաբար անձրեւի եղանակը չսկսած, մենք կըրցանք մեր գլուխը խոթել սենեակի մը մէջ: Հապա ի՞նչ ըսել Տէրայի գաղթականի մասին, ուր բազմաթիւ ընտանիքներ տակաւին բացօթեայ կամ վրաններու տակ՝ կը սպասեն իրենց դետեղման կարգին: Ըստ Մարաչցի Սեդրակի տուած տեղեկութեան՝ կառավարիչը դեռ չէ կրցեր վրէժը յագեցնել Հայերէն. քառասուն վարայի օրապահիկին դադրեցումը տակաւին կը չարունակուի եղեր...:

* * *

14 Նոյեմբեր 1915

Մեր սենեակին ձեղունը չարունակ կը կաթի։

Հակառակ որ քանիէ աւելի ամաններ դրած ենք տախտակամածին դանազան կէտերուն վրայ, դարձեալ լիճեր գոյացած են մէկ երկու տեղեր։

Գիշերը չենք կրնար քնանալ՝ մեր դէմքին վրայ իյնկող կաթիլներուն պատճառաւ։ Այսօր կանչեցինք տանտէրը, որպէսզի միջոց մը խորհի ողողման առաջքն առնելու համար։

— Անձրեւները չդադրած՝ կարելի չէ տանիքը ամրացնել, ըսաւ։

Ուրեմն քառասուն օրեր ջուրի տա՞կ պիտի ապասենք, մինչեւ որ դադրին անձրեւները։

* * *

15 Նոյեմբեր 1915

Մայրս երէկ հիւանդացած էր, այսօր ալ հայրս անհանգիստ է։

Ես ալ չատ առողջ չեմ զգար ինքզինքս։ Արդեօք Հայկի հիւանդութիւնը փոխանցուեցա՞ւ մեզի։

* * *

16 Նոյեմբեր 1915

Յոհեմութեան համար այսօր փողոց չելայ։ Տենդ ունիմ ու գլուխս կը ցաւի։

Մօրս վիճակը բաւական ծանր է. յայտնի է որ ժանտատենդէ վարակուած է։

* * *

17 Նոյեմբեր 1915

Առտուն չկրցայ անկողնէն ելլել։

Երեք հոգի պառկած ենք սենեակին մէջ։ Ես, իմ քովս՝ մայրս, անոր քովը՝ հայրս։

Տանիքը չարունակ կը վազէ։ Ամաններուն մէջը իյնկող ջուրի անվերջանալի թիք-թաքերը կը դրդռեն ջիղերս։ Քոյրերս եւ եղբայրս զբաղած են լեցուող ամանները պարպելով։

Մեր հայրենակիցներէն կառապան Արթինի կինը Տիկ. Մարիամ՝ հիւանդապահուհիի պէս նստած է մեր քովը եւ մէջդ մեր այրող ճակատներուն վրայ պաղ ջուրի մէջ թաթխուած լաթեր կը դնէ։ Իմ տաքութիւնս այնքա՜ն բարձր է որ, ճակտիս ջուրը խոհոյն կը տաքնայ ու կը չոգիանայ։ Նոյնպէս հօրս եւ մօրս ջերմութիւնը բարձրացած է։ Կասկած չկայ թէ երեքս ալ թիֆոյէ պառկած ենք։

* * *

18 Նոյեմբեր 1915

Քոյրս Մանուշակն ալ հիւանդ է։

Վիճակնիս հետզհետէ տագնապալի կը դառնայ։ Տանիքին ջուրերը ջրվէժի պէս կը վազեն սենեակին երեք տեղերը դըրուած կոնքերու մէջ։ Կաթիլները անընդհատ կ'իյնան մեր վերմակներուն, բարձերուն ու դէմքերուն վրայ։ Իմ բարձիս երկու կողմը երկու պնակ, իսկ վերմակիս չորս տեղը՝ չորս պնակ դրուած են։ Նոյնպէս հօրս, մօրս եւ քրոջս վերմակներուն եւ բարձերուն վրայ։ Եթէ անզգոյշ շարժում մը ընենք՝ կը չրջենք պնակները եւ կ'ողողուինք։

Իմ ամենէն չատ ջղերուս կը դպի՝ ամաններուն մէջ իյնկող կաթիլներուն կրկին երեսիս վրայ ցայտիլը։ Դիմանալիք բան չէ այս, բայց համակերպելէ զատ միջոց չունինք։

* * *

19 Նոյեմբեր 1915

Երբ արթնցայ, տեսայ որ բարձիս ներքեւը դրած օրագիրս թրջուած էր՝ անկողնիս տակ վազած անձրեւի ջուրին պատճառաւ։ Այս տողերը չոր թուղթի մը վրայ կը գրեմ, հետագային ընդօրինակելու առաջադրութեամբ։

Այսօր փոքր քոյրս Արփինէն ալ հիւանդ է։

* * *

20 Նոյեմբեր 1915

Մայրս կեանքի եւ մահուան մէջ կը տարուբերի։ Սիրտը իյնալու աստիճան կը բաբախէ եւ չունչը կը կտրի։ Հայկի

մածուն ուղելուն պէս՝ ան ալ Քոնեաֆ կ'ուզէ, այն դաղափարով թէ անկէ պուտ մը խմելով պիտի վերստանայ իր առողջութիւնը: Բայց ո՞ւր գտնել քոնեաքը:

Հայրս ալ ցնորած վիճակ ունի:

Ես եւ քոյրերս ջերմուխենէ կը տառապինք: Տիկ. Մարխամ չարունակ կը փոխէ մեր ճակտին թաց լաթերը:

* * *

21 Նոյեմբեր 1915

Իմացանք որ արաբ բժիշկ մը եկեր է Սալթ: Սա՝ դէպի հարաւ ճիու գնացքով մէկ օր անդին՝ դիւղաքաղաք մըն է: Ձէրքէզ մը ղրկեցինք բժիշկը մեր դիւղը կանչելու համար:

Ամէնքս օրհասական վիճակի մը մէջ ենք:

* * *

22 Նոյեմբեր 1915

Հիւանդութիւնս հետզհետէ կը ծանրանայ: Երբեմն թըմրածութեան վայրկեաններ կ'ունենամ եւ կը դժամ թէ, անդիտակից խօսքեր կ'ընեմ: Սթափելուս՝ երբ կը հարցնեմ հիւանդապուհիս թէ զառանցա՞ծ էի, «ոչ» կ'ըսէ ան, ապահովաբար հաւատացնելու դիս թէ լուրջ հիւանդ չեմ...:

* * *

23 Նոյեմբեր 1915

Երէկուընէ ի վեր անձրեւը դադրած է: Այսօր վերջապէս պայծառ եւ արեւոտ օր մը տեսանք:

Մեր թաց բարձերն ու վերմակները դուրս հանեցին՝ արեւին տակ փռելու համար, մինչ մենք չոր հագուստներու մէջ փաթթուած՝ պառկեցանք մինչեւ մեր վերմակներուն չորնալը:

Տանիքին վրայ Աբշակ եւ Արթին աղբար չարունակ լողքար կը պտտցնեն՝ կակուղցած հողը կարծրացնելու համար: Կարծէք թէ վայրով կը զարնեն մեր գլխուն, այնքա՜ն անհանգստացուցիչ է աղմուկը: Բայց լա՛ւ է մի անգամ ընդ միշտ

հանդուրժել, քան թէ ցվերջ կաթկթումի չարչարանքին ենթարկուիլ:

* * *

24 Նոյեմբեր 1915

Սալթի արաբ բժիշկը այսօր եկաւ, քննեց մեզ եւ քրտնիլ յանձնարարեց: Անմիջապէս տաք ջուրով չիչեր դրին մեր անկողիններուն մէջ, բայց օգուտ չըրաւ՝ սենեակին պաղ ըլլալուն պատճառաւ:

Ելանելին քիչ մը բինին եւ սրուակ մըն ալ թէյնթիւր տ'իօտ բերած է հետը: Ուրիշ դեղ չունի:

* * *

25 Նոյեմբեր 1915

Աւելի պիտի չկրնամ դրել օրագիրս: Ձեռքս ուժ չէ մնացած՝ մատիտը բռնելու համար: Քնէյած վիճակ մը ունիմ, երբեմն այնքա՜ն կը թմրիմ որ, կը մոռնամ աչխարհը:

Բոլորովին մոքիս պայծառութիւնը չկորնցուցած՝ կ'ուզեմ ներկայացնել այս վերջին վայրկեանները: Ո՛վ գիտէ, թերեւս պիտի քնանամ, եւ ա՛լ պիտի չբանամ աչքերս:

Դուրսը խաւար է: Անձրեւը վերսկսած՝ սխուր ձայնով մը կը ծեծէ պատուհանին ապակիները: Առատաղին ջուրը առաջուան պէս կը վազէ բոլոր կէտերու վրայ: Հինգ հոգի քով քովի պառկած ենք: Միայն Աբշակը եւ եղբայրս Սուրէնը դերծ մնացած են հիւանդութենէն:

Սուրէն անկիւն մը նստած՝ կը խաղայ մոզայիքի քարերով՝ անդիտակ չուրջի անցուդարձերուն:

Աբշակ լեցուող ջուրի ամանները պարպելով դրադած է: Կը դանդատի թէ, ինքն ալ տկար է եւ չարժելու կարողութիւն չունի:

Մայրս չարունակ կը հառաչէ, ու տաքէն նեղուած՝ կ'ուզէ վերմակը վրայէն անդին նետել:

Տիկ. Մարխամ, որ մօրս եւ իմ միջեւ նստած է, մերթ

անոր վրան կը ծածկէ, մերթ իմ ճակտիս պաղ լաթ կը դնէ:

Հայրս իր դիտակցութիւնը կորսնցուցած՝ խորունկ քունի մէջ թաղուած է:

Հօրս միւս կողմը՝ երկու քոյրերս անկողնի մը մէջ պառկած՝ կը տաչռտին ջերմութեան կրակներուն մէջ:

Սրտայոյզ է պատկերը. աւելի չեմ կրնար դիտել, դլուխս կը քաշեմ թաց վերմակիս տակ ու լուռ կ'արտասուեմ:

— Վահրա՛մ:

Հօրս ձայնն էր: Դլուխս դուրս հանած վերմակէն նայեցայ դէպի անոր կողմը:

— Ինծի՞ ես, հայրիկ:

Չպատասխանեց: Կը քնանա՞ր արդեօք: Ո՛չ, աչքերը թէեւ դոց՝ բաներ մը կը փսփսար:

Ուշ դրի խօսքին:

— Դրամ դրկէ՛, կը չշնչար ան, թէ ոչ անապատին մէջ ամէնքս անօթի պիտի մեռնինք... եթէ դրաւուած է իմ հարստութիւնս, դուն քու ունեցածէդ դրկէ...

Քունին մէջ հայրս՝ իր քարսիրտ ընկերոջ Հալէպէն քաշած հեռագրին բնագիրը կը կրկնէր: Ցետոյ ձեռքով դիր դրելու ձեւեր կ'ընէր, աւելի յետոյ՝ անիմանալի մրմունջներ կ'արձակէր ու կը լռէր:

Մոր թմբիրի մէջ այժմ կը քնանայ ան:

Վերմակը կրկին քաշեցի դլուխս եւ աչքերս դոցեցի:

. . . . . .

* * *

3 Դեկտեմբեր 1915

Նուադումէ սթափիլ մարդու պէս՝ աչքերս բացի:

Տիկ. Մարիամ քովս նստած՝ ալիւրէ խիւս կը դնէր բերնիս մէջ: Շուարած դիտեցի չուրջս: Հօրեղբօրս ընտանիքին բնակած սենեակին մէջն էի: Ինձմէ դատ նոյն սենեակին մէջ կը

դտնուէին նաեւ քոյրերս եւ եղբայրս — այս վերջինն ալ հիւանդացած — առանձին անկողիններու մէջ պառկած:

— Ո՞ւր են հայրս եւ մայրս, հարցուցի հիւանդապահուհիին հեղձամղձուկ ձայնով մը:

— Մայրդ դիմացի սենեակն է, պատասխանեց Տիկ. Մարիամ, իսկ հայրդ... Դամասկոս դնաց:

— Ինչո՞ւ:

— Հոս կարելի չէր դինքը դարմանել, այդտեղի հիւանդանոցը դրկեցինք:

— Մայրս ինչպէ՞ս է:

— Հանդիստ է. ան ալ քեղի պէս ապաքինման չրջանին մէջ մտած է:

— Քոյրե՞րս, եղբա՞յրս:

— Անոնք ալ հանդիստ են, կը քնանան:

— Աբշա՞կը:

— Շուկայ դնաց նարինջ բերելու:

— Այս սենեակը ինչո՞ւ կը դտնուինք: Հօրեղբօրս ընտանիքը ո՞ւր դնաց:

— Անոնք չաբաթ մը առաջ տարբեր տուն մը վարձեցին եւ հոն փոխադրուեցան:

— Շաբա՞թ մը առաջ... Այսօր ամսոյն քա՞նին է որ:

— Դեկտեմբերի երեքն է:

— Ի՛նչ կ'ըսես, այնչափ ատեն ես քնացե՞ր եմ:

— Այո, թմրած պառկած էիր:

— Ես կ'ուզեմ մօրս քովէն երթալ:

— Ո՛չ, մի չարժիր տեղէդ, եթէ անկողնէն ելլես՝ նորէն կը հիւանդանաս:

— Ուրեմն, ըսէ՛ մօրս ան թող դայ քովս:

— Չի կրնար. ան ալ ստիպուած է քեղի պէս անկողնոյ մէջ մնալու:

Ուզեցի անկողնիս մէջ չտկուելու փոքրիկ փորձ մը ընել, բայց անկարելի՛... : Կարծէք թէ անդամներս խորտակուած

էին եւ ինծի չէին պատկաներ: Անշարժ պառկեցայ կռնակիս վրայ, եւ քիչ յետոյ դարձեալ թաղուեցայ խոր անզգայութեան մէջ:

* * *

5 Դեկտեմբեր 1915

Կրկնակի պնդումներուս վրայ՝ Տիկ. Մամիամ եւ ամուսինը ղիս վոխադրեցին մեր սենեակը:

Մայրս հիւծած եւ ընկճուած կը պառկէր անկողնին մէջ: Զիս տեսնելուն սկսաւ հեծկլտալ:

— Ինչո՞ւ կուլաս, մայրիկ, հարցուցի:

— Կը մտահոգուէի առողջութեանդ համար, պատասխանեց ան յուզեալ ձայնով մը:

— Մի՛ վախնար, տե՛ս այլեւս ապաքինած եմ, ըսի:

— . . .

— Հօրմէս լուր առի՞ք:

— Ոչ տակաւին:

— Ինչո՞վ տարին Դամասկոս:

— Կառքով:

— Կառապանը չվերադարձա՞ւ դեռ:

— Ո՛հ, վահրամ, հառաչեց մայրս դլուխը անդին դարձնելով, որքա՛ն շատ հարցումներ կ'ընես:

— Կը նեղես, մայր, յոդնեցուցի քեղ:

Ամբողջ օրը լուռ եւ անշարժ դիտեցի ճեղունը: Կաթիլները դադրած են բաւերախտաբար, բայց անոնց չարաչուք հետքերը կը բաւեն մտերս փշաքաղելու համար:

* * *

7 Դեկտեմբեր 1915

Ոտքի ելայ այսօր ու պատերը բռնելով մանուկի պէս չրջեցայ սենեակին մէջ: Առաջին գործս եղաւ՝ այցելել մեր միւս սենեակը: Քոյրերս թէեւ անցուցած են մահուան վտանգը, բայց Սուրէնի վիճակը դեռ ծանր է:

Եղբօրմէս դատ՝ հօրս անստոյգ կացութիւնը չափազանց կը մտահոգէ զիս:

* * *

9 Դեկտեմբեր 1915

Մեր ազգականներէն Յովակիմ Պէրպէրեանը մեռեր է առտուն: Ան ալ ժանտատենդէ վարակուած էր: Իր վաղաժամ մահը խոր վիշտ պատճառեց մեզի:

Հօրմէս տակաւին լուր չունինք:

* * *

11 Դեկտեմբեր 1915

Երկու քոյրերս ապաքինելով այսօր վոխադրուեցան մեր սենեակը: Եղբօրս վիճակը դեռ վտանգաւոր է: Մայրս եւ ես անկողնէն ելած՝ կը նստինք սենեակին մէջ:

Կէսօրին սափրիչը կանչել տուի մազերս կտրել տալու համար: Հայելիի մէջ տեսնելով փոսերու մէջ ինկած աչքերս, դուրս ցցուած այտոսկրներս, մեղրամոմի դոյն ստացած դէմքս՝ ես վախցայ ինքնիրմէս:

Մեր կորսնցուցած ուժերը վերադտնելու համար՝ շատ անունդի պէտք ունինք, բայց չուկան հասարակ կաթը, կարագը, հաւկիթը չենք կրնար գտնել:

* * *

18 Դեկտեմբեր 1915

Ապաքինման այս մէկ շաբաթը անցաւ միօրինակ եւ դանդաղ: Եղբայրս ա՛լ հանդիստ է, միայն թէ հօրմէս լուր չգալը՝ չափազանց կը մտատանջէ զիս:

Այսօր օդը շատ դեղեցիկ է: Առաջին անգամ ըլլալով չուկայ դացի, բայց չուտով յոդնելով տուն դարձայ:

* * *

25 Դեկտեմբեր 1915

Շուկան Ալեքսապոլի հնակարկատ Յոբէնի քով նստած էի, պէտէվի մը եկաւ իր հինցած կօշիկները նորոդել տալու համար:

Բարեկամս (հոս բոլոր դպիրներուն բարեկամ են իրա-րու) քննեց կօշիկները ու ըսաւ թէ հինդ դահեկանի փոխարէն կրնար անոնց զոյգ մը նոր ներքան անցնել: Յաճախորդը համա-ձայնեցաւ ու մեկնեցաւ՝ պատուիրելով որ, ժամէ մը պատրաստ ըլլային անոնք: Ժամ մը ետք ան եկաւ: Կօշիկները պատրաստ էին, ոտքին անցուց ու կը պատրաստուէր մեկնելու, երբ Խորէն դիտել տուաւ թէ դրամը չէր վճարած:

— Չէ՞, դոչեց յանկարծ Պէտէվին սարսափագդու չեչոով մը, այս քանի՞ անգամ պիտի վճարեմ քեզի:

— Ե՞րբ վճարեցիր որ, զարմացաւ բարեկամս:

— Ինէալ ապո՛ւբ, աբուրո՛ւբ, (հայերդ անիծեալ ըլլա՛յ, սրիկա՛յ) դուք հոս մեզ կողոպտելո՞ւ եկաք: Քիչ առաջ եկած առենս կանխիկ չվճարեցի՞ քեզի:

— Ո՛չ, տէր իմ, պատասխանեց Խորէն, ահաւասիկ այս պատանին քովս էր. կրնայ վկայել թէ դրամը չվճարեցիր:

— Ճիշդ է, ըսի, դուք դրամը չվճարեցիք:

— Եա՛ խրըպ պէյքէֆ, մէլուն էրմէն, (տունդ կործանի՛, անիծեալ Հայ) բացագանչեց վայրենին այս անգամ սպառնալից դառնալով ինծի, դուն ալ ազդակիդ քովը նստեր՝ անոր սուտ վկայութի՞ւն կ'ընես:

— Ես սուտ չեմ խօսիր:

Պէտէվին դրդռուած այս պատասխանէս, կ'ուզէր ձեռքի մահակով ինծի զարնել, երբ յանկարծ դիմացէն պայտար Մի-սաք վազեց ու մարդուն թեւը բռնելով դոչեց.

— Մի՛, տղան դեռ նոր ելաւ հիւանդութենէն:

— Սըքտիյն սէնէ, (վաթսուն տարի. չատ դործածական ասացուածք մը, այսինքն վաթսուն տարի հոդս չէ) բացագան-չեց Պէտէվին արհամարհական չեչոով մը. ես սուտ խօսող մարդուն գլուխը կը ջախջախեմ...:

— Կը ներես, սխալմունք եղած է, ըսելով՝ պայտար Մի-սաք թեւը մատւ վորձանք-յաճախորդին ու զայն հեռացուց մեր քովէն:

Քիչ յետոյ Մխսաք Ապաբը ճամբու դրաճ՝ եկաւ քովս.

— Ես ձեր հօր հետ, ըսաւ, մէկ անգամ տեսնուեցայ, ի՛նչ պատուական մարդ էր... .— յետոյ յանկարծ այլայլելով .— լուր ունի՞ք Դամասկոսէն, ինչպէ՞ս է արդեօք:

— Ոչ, պատասխանեցի ահաբեկած, բայց ինչո՞ւ հօրս մասին խօսելու առեն յանկարծ կեցաք:

— Զկեցայ, այսինքն չատ յուզուեցայ: Անպիտան մարդը երբ վաչտը քաշեց, վախցայ թէ պիտի զարնէր քեզի:

Պայտար Մխսաքի բացատրութիւնը չատ չզոհացուց զիս: Իսկոյն տուն դարձայ ու զննեցի մօրս, քոյրերուս, եղբօրս դէմքերը՝ անոնց աչքերուն մէջ ինձմէ պահուած չարաղէտ դաղտնիք մը երեւան հանելու յոյսով: Բայց կասկածելի ոչինչ տեսայ:

— Մա՛յր, հարցուցի պահ մը ետք, Դամասկոս գացող կառապանը դեռ չվերադարձա՞ւ...: Հայրս ինչո՞ւ նամակ չի գրեր մեզի:

— Մի՛ սկսիր նորէն, յանդիմանեց մայրս՝ ընդհատելով խօսքս. այս օրերս թերեւս լուր մը կ'առնենք:

— Մա՛յր, չէ՞ք խաբեր զիս...: Ես կը կասկածիմ թէ դէշ լուր մը կը պահէք ինձմէ:

— Տղու պէս կը խօսիս, Վահրա՛մ:

Կրնայ ըլլալ որ տղու պէս կը խօսիմ, բայց սիրտս երբէք հանդիստ չէ. դիշեր ցորեկ հօրս վրայ կը մտածեմ:

* * *

31 Դեկտեմբեր 1915

Այսօր վերջապէս լսեցի այն սեւ դոյժը, որ ամիսէ մը ի վեր կը պահուէր ինձմէ: Հայրս մեռեր է, եւ դիս խաբեր են «Դամասկոս դնաց» ըսելով, որպէսզի յուզուելով չհիւանդա-նամ կրկին: Արդէն ես կը կասկածէի ամէնուն չարժուձեւերէն եւ դաղտնի խօսակցութիւններէն: Բայց կ'ուզէի միամտաբար հօրս դարմանման հաւատալ, քան թէ անոր մահուան դաղա-փարին հետ հաշտուիլ: Իրիկունը սակայն, Մանուչակի բերնէն

անուշադրութեամբ վախած բառ մը վերահասու ըլաւ պիս դառն իրականութեան:

Հայրս մեռեր է Նոյեմբեր 28–ի գիշերը:

— Ես իր անարն էի, ըսաւ Արթին աղբար: Լուսահոգին ոըչա՛փ ընտանեսէր մարդ է եղեր· քունին մէջ չարունակ ձեր վրայ կը խօսէր ու կը մտածէր: Վերջին պահուն կարծես թէ խելքը գլուխն էր, ձեր որպէսութիւնը հարցուց: Կարճ հոգեվարքէ մը ետք մեռաւ: Հետեւեալ առաւօն, գայն տարինք ու աւերակներու մէջ թաղեցինք, մինչ ձեր ընտանիքի բոլոր անդամները անդիտակից պառկած էին: Անկէ ի վեր ամէն օր կ'երթամ ու կը հսկեմ իր գերեզմանին վրայ, որպէսզի գողեր չհանեն ոսկի ակռաները(*): Մինչեւ այսօր հանդիստ թողուցին գինքը· կը յուսամ թէ ասկէ ետքն ալ բան մը չեն կրնար ընել:

Անհուն կսկիծով լսեցի հօրս մահուան եղերական պարագաները, ու խոր յուսալքումի մատնուած՝ արտասուեցի, ինծի հետ լացնելով նաեւ մայրս, քոյրերս ու եղբայրս, որոնք արդէն բաղում անդամներ լացած էին՝ ինձմէ գաղտնի:

* * *

1 Յունվար 1916

Մութ սենեակին մէջ գիշերը կը յառաջանայ՝ ծնունդ տալով սգաւոր նոր տարիի մը, որուն երկունքի ցաւերը, կարծէք թէ կը զգանք մեր հոգիներուն խորը:

Կը մտածենք թէ, ի՛նչ էինք, ի՛նչ եղանք եւ դեռ ի՛նչ պիտի ըլլանք: Անցեալ տարի Կաղանդին, մեր հայրենի տան մէջ, երբ մեծ մայրս օրհնելով սեղանը՝ բարեբաստիկ տարիներ կը մաղթէր մեզի, երբէք մեր մտքէն չէր անցներ թէ՝ այսքա՛ն ողբալի կաղանդ մը պիտի ունենայինք յաջորդ տարին:

(*) Հօրս 16 ոսկեպատ ակռաները մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուցած էին տեղացիներու մէջ, անոնց համար նորութիւն ըլլալուն պատճառաւ:

Քսանը հինգ հոգիէ աւելի հիւրեր ունէինք մեր սեղանը: Հայրս ըստ սովորութեան՝ հրաւիրած էր վաճառատան պաշտօնեաներէն եւ մեր ուսուցիչներէն ոմանք իրենց ընտանիքներով, որպէսզի այդպիսի ցնծառիթ օրով տխուր չնստէին իրենց տուները: Ամէնքս ուրախ էինք, կ'երգէինք ու զուարթ կը տօնէինք Նոր Տարին:

Այսօր մէկ առ մէկ մեր աչքերուն առջեւ կը բերենք այդ ներկաները, ու սրտի դառն մորմոքումով կը տեսնենք որ, անոնցմէ չատեր արդէն անդարձօրէն մեկնած են այս անցաւոր աշխարհէն:

Ի՛նչ ահաւոր վերիվայրումներ պատահեցան մէկ տարուան մէջ: Եւ մտածե՛լ թէ տակաւին սկիզբն ենք երկանց: Արդեօք մեզմէ քանինե՛ր բախտը պիտի ունենան յաջորդ Կաղանդը տեսնելու: Արհաւրալի՛ր, առեղծուածայի՛ն դաղտնիք:

* * *

6 Յունվար 1916

Մեր նշանաւոր ծածկոցը գնած առեննիս՝ երբէք չէինք կրնար դուշակել թէ, օր մը ան ուշագրաւ դեր մը պիտի կատարէր մեր աղգային կեանքին մէջ: Առտուն Մարաչցի Սարգօն եկաւ եւ խնդրեց որ, երկու ժամուան համար զայն փոխ տայինք:

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ որ, հարցուցինք զարմացած:

— Ձեր ձէրէչ եկած օրը ժողովուրդը տեսեր է ծածկոցը, ըսաւ Սարգօ, վրան Աստուածածնայ պատկերը կայ եղեր՝ դիրկը Յիսուս Մանուկը բռնած...: Աւերակ տան մը բակին մէջ եկեղեցական արարողութիւն պիտի կատարենք: Կ'ուզենք գայն վարագոյրի տեղ պատին վրայ կախել:

— Ո՛հ, իրաւ, այսօր Ծնունդ է, ըսինք: Բայց ինչպէ՞ս կարելի է ժամերգութիւն ընել առանց քահանայի:

— Մէճէլի (քանի մը ժամ անդին արաբական գիւղ մը) մէջ հատ մը կայ եղեր, բերել տուինք· ասկէ ետք ձէրէչի մէջ պիտի բնակի:

Տուինք ծածկոցը, ու Սարգօ մեկնեցաւ ուրախ՝ գայն

թեւին տակ բռնած: Ուշ առեն երբ ծածկոցը բերաւ, իմմէ իմացանք որ, հարիւրաւոր հոգիներ անձրեւի տակ, երեսնին մեր ծածկոցին դարձուցած՝ աւերակ տան բակին մէջ աղօթեր, լացեր եւ մխիթարուեր են, ճիշդ այնպէս, ինչպէս կ'ընէին նախաքրիստոնեաները Հռոմի катакомбներուն մէջ:

* * *

10 Յունվար 1916

Օրերու ձանձրոյթը փարատելու, մխեւնոյն առեն մեր ապրուստին դոյդն չափով մը նպաստելու յոյսով՝ չուկան սեղան մը դրինք, վրան նարինջ ծախելու համար: Մինչեւ իրիկուն բաւական առեւտուր եղաւ, բայց չահը ոչինչ է:

Հօրս Պոլսոյ գործընկերոջ Արտաշէս Կիւլպէնկեանին նամակ դրեցինք, խնդրելով որ մեզի դրամական օգնութիւն ղրկէ:

* * *

17 Յունվար 1916

Ապտիւլ Համիտի օրերը յիշեցնող դէպք մը պատահեցաւ այսօր: Զէրքէզ մը արտին մէջ աշխատելու առեն կորնցուցեր է ուտելիքի ծրարը, զոր ծառի մը տակ դրած է եղեր: Ճամբուն վրայ դտնելով Յովհաննէսի մը պատկանող կնիք մը, քարդուկը եղրակացուցեր է թէ, դողը Հայ մըն էր եւ Յովհաննէս կը կոչուէր: Ուստի ան ձերբակալելով դիւղի բոլոր Յովհաննէսները սկսած է դանոնք ծեծել՝ խոստովանեցնելու համար իրենց ենթադրական յանցանքը: Խոշտանգուողներուն մէջ կայ նաեւ Զէյթունցի ուսուցիչ Յովհաննէս Ահարոնեանը, որ պատուաւոր եւ աղնիւ ազդային մըն է:

Տեղացի ժողովուրդին մէջ այն գաղափարը կայ թէ, կառավարութիւնը մեզ հոս ղրկած է՝ որպէս ստրուկներ իրենց ծառայելու համար: Հետեւաբար անոնք կը վարուին մեզի հետ իրրեւ իրենց ծառաները՝ երբեմն քմահաճօրէն խոշտանգելով անոնք գաղթականները կամ անոնց որբերն ու այրիները:

Իրր թէ մեծ քայլայրծութիւն ըրած են, եւ քէն ալ կուգան, սոնքալով չուկային մէջ կը պատին, եւ եթէ մեզմէ մէկը յանդղնի իրենց անխիղճ վարմունքի մասին դիտողութիւն ընելու, յախորտագին կը յանդիմանեն եւ կը սպառնան դայն եւս ծեծել:

* * *

24 Յունվար 1916

Գրեթէ դարնանային օդ մը կ'ընէ: Կէսօրէ եւ քէս պարկ ցորեն չալակս առած՝ ջաղացք տարի աղալ տալու համար:

Ջաղացպան Յովսէփ՝ իր միւս արհեստակիցներուն նման Բիւլիսցի է. փուխ–սիրտ եւ զարգացած երիտասարդ մը:

Երբ լսեցի որ, ան պատերազմի սկիզբը Օսմանեան բանակի մէջ սպայ եղած եւ Կովկասեան ճակատի վրայ ծառայած է, հարցուցի թէ ինչպէ՞ս հեռաւոր Կովկասէն մինչեւ այս տեղերը եկած, Հավրանի անապատին մէջ լինկած էր:

Յովսէփ ցորենը պարպեց ճաղարին մէջ, երկանաքարին չարժումը կանոնաւորեց, ու պահ մը ցորենի աղացումը դոհունակութեամբ դիտելէ եւք՝ նստեցաւ քովս, պատմելու թէ ինչպէ՞ս երբեմնի սպան այսօր ջաղացպան եղած էր:

* * *

Բիւլիսի Հայերը բաղդատմամբ դաւառի իրենց ազգակիցներուն, չատ աժան պրծեր են տեղահանութեան փորձանքէն: Իրենց քաղաքը Հալէպէն հազիւ մէկ օր անդին ըլլալուն՝ առանց երկար թափառումներու հասեր են հոն, եւ անկէ ցրուեր են Տէր Զօրի եւ Դամասկոսի կողմերը: (Սկիզբները Դամասկոսի դծին վրայ արգելք չկայ եղեր):

Սակայն մեր բարեկամին դլխէն քիչ փոթորիկ չէ անցեր: Պատերազմին հռչակուած օրը կը պինուորագրուի ան եւ կը փոխադրուի կովկասեան ճակատը՝ հոն կատարելու համար իր քաղաքացիական պարտականութիւնը: Իր ցոյց տուած քաջութեան եւ անձնուիրութեան պատճառաւ՝ քիչ առենուան մէջ կ'ըլլայ տասնապետ, եւքը՝ յիսնապետ: Յովսէփ թերեւս աւելի յառաջդիմէր, եթէ յանկարծ չփոխուէր կառավարութեան հա–

յոց հանդէպ վարած քաղաքականութիւնը: Ռազմաճակատի վրայ տեղի ունեցած վոխոխութեան հետեւանքով, ան օր մը եա կը կանչուի ու կը ղրկուի Եղեսիոյ կողմերը, հոն մարզելու համար նորագիւղ քիւրտ զինուորները:

Զինուորական բանակատեղիին մէջ, Յովսէփ մեծ նուիրումով կը կատարէր իր պաշտօնը, երբ չար օր մը Եգեսիայէն քննիչ հազարապետ մը կուգայ՝ բանակին դործերը աչքէ անցնելու նպատակաւ: Մարզարանի դաշտին մէջ անոր ուշադրութիւնը կը դրաւէ Յովսէփը, երբ այս վերջինը արտակարդ եռանդով մը իր աշակերտներուն կը սորվեցնէր սուինով յարձակում մը՝ թշնամիի խամաճիկ զօրքերուն վրայ:

— Աֆէրի՜ն, աֆէրի՜ն, կը դոչէ հազարապետը՝ մօտենալով իրեն, այս թաւով եթէ չարունակէք՝ յուսամ թէ չուտով պիտի կարողանաք դինուոր հասցնել բանակին:

— Կ'աշխատինք տէր իմ, կ'ըսէ Յովսէփ զինուորական դիրք առած:

— Ձեր այս աշխատութիւնը արժանի է դնահատութեան, կը յարէ քննիչը գոհունակութեան ժպիտով մը, ի՞նչ է ձեր անունը:

— Յովսէփ:

Հազարապետին դէմքը կը մթագնի.

— Ի՞նչ տեսակ անուն է այդ, ինի՞րա էք դուք:

— Ոչ, տէր իմ, Հայ եմ:

— Եա՜... — ու կարծէք թէ ինքնիրեն կը խօսէր — բայց աչխարհի վրայ դեռ Հայ մնացա՞ծ է:

Յետոյ յանկարծ եա-դարձ չարժում մը ընելով՝ կը հետանայ ան, քթին տակէն մռլտալով.

— Սիւփհա՛ն Ալլահ, մենք կը ջարդենք, կը ջարդենք, անոնք սպայ եղած՝ մեր գլխուն վրայ կ'ելլեն:

Այդ դիշեր Յովսէփ վրանին մէջ, մահճակալին վրայ երկարած՝ դառնօրէն կը խորհրդածէր Թուրք հազարապետի այս տարօրինակ վարմունքին վրայ, ու մխիթարուն տեսնելով դաւիթարի կապակցութեամբ՝ աչքերուն առջեւ կը բերէր ծեր մայրը, երիտասարդ կինն ու սիրասուն երկու մանչուկները, — որոնցմէ երկար տաեներ ի վեր լուր չէր առած — երբ յանկարծ կը ցնցուի:

Առանց իր արտօնութեան՝ վրանին դուռը բացուած էր, եւ ներս մտած տասնապետ մը՝ երկու զինուորներու ընկերակցութեամբ:

— Հրաման ունինք քեզ ձերբակալելու, կ'ըսէ տասնապետը յառաջանալով դէպի վրանի սիւնը, ուրկէ կախուած էին հայ սպային սուրն ու հրազէնը:

Յովսէփի իսկոյն մահճակալէն դուրս կը նետուի ու կենալով տասնապետին առջեւը՝ կ'ըսէ.

— Դուք իրաւունք չունիք ձեր գերադաս մէկ սպային սուրը գրաւելու: Խնդրեմ, դուրս ելէք վրանէն. եթէ ձերբակալման հրամանագիրը ունիք՝ թող տուիկա զինուորական–աստիկան մը բերէ:

— Ադատա Հայ մը ձերբակալելու համար հարկ չկայ հրամանագրի, կը պատասխանէ տասնապետը՝ նշանացի ակնարկ մը ընելով հետեւորդներուն, մենք լիուլի կը բաւենք այդ հրամանը դործադրելու:

Տասնապետը դեռ խօսքը չաւարտած՝ երկու զինուորները կը յարձակին իրենց գոհին վրայ: Յանկարծ վրանին մէջ պլպլացող ճրագը կը մարի: Մութին մէջ չորս հոգի իրարու խառնուած՝ կը տապալին դետինը:

Քիչ ետքը արդէն Յովսէփ անչարժութեան մատնուած է: Կատաղի ձեռք մը կը կապէ անոր վգին՝ արիւնոտ ճանկերը մխրճելով մսին մէջ: Ադատա քուրջ մը կը թխմուի բերնին: Կիպի եւ գաւազանի հարուածներ կը տեղան փորին եւ գլխուն վրայ:

— Ահա մենք այսպէս կը պատժենք դաւաճան Հայերը, կը դոչէ տասնապետը՝ ապտակելով կալանաւորը:

Յետոյ քաչկռտելով զայն ոտքի կը հանեն, թեւերը կը կապեն ու կը հրեն վրանէն դուրս.

— Քալէ՛ նայինք:

— Ձգեցէք զիս, կը դոչէ Յովսէփ՝ հազիւ կարենալով քանի մը բառեր արտաբերել բերանը թխմուած քուրջերու մէջէն.ձգեցէ՛ք զիս, կ՛ուզեմ հրամանատարը տեսնել:

— Հրամանատարը մենք ենք, քալէ՛, կ՛ըսեն զինուորները հրմշտկելով զայն:

Անարգել անոնք կ՛անցնին պահակներու առջեւէն, կ՛ելլեն բանակատեղիէն դուրս ու իրենց քայլերը կ՛ուղղեն դէպի ձոր մը, որ կը դանուէր քառորդ ժամ անդին:

Ամայի տեղ մը անոնք դեռին կը պահակեցնեն Յովսէփը: Զինուորներէն մին կ՛անչարժեցնէ անոր ոտքերը, միւսը՝ գլուխը: Տասնապետը ծունկը դրած Հայու վորին վրայ՝ կը հանէ դանակը.

— Հիմա ինչպէ՞ս ես, մորթե՞նք:

Յովսէփ ողբագին հռնչիւններ արձակելով՝ կը տապլտկի տասնապետի ծունկին տակ:

— Պիտի իլլա՛հ, կը դոչէ տասնապետը՝ դանակին սուր չեղբը կամաց մը քսելով զոհի կոկորդին. ինչպէ՛ս, լա՞ւ է:

Յովսէփ սահմռկած՝ կը գալարի հեղձամղձուկ ձայներ արձակելով:

— Ոչ, կ՛ըսէ տասնապետը դիւային ժպիտով մը, եթէ հիմա մորթեմ՝ չուտով կ՛ազատիս, ես տակաւին կ՛ուզեմ քեզ չարչարել: Ոտքի է՛լ:

Զինուորները Յովսէփը կիսամեռ ոտքի կը հանեն ու մչտելով կը տանին: Երկու ժամ եռքը, ուրիշ ամայի տեղ մը դարձեալ կը պահակեցնեն զայն դեռինը եւ կ՛ընեն մորթելու նոյն արարողութիւնները: Ժամ մը եռք դարձեա՛լ:

Յովսէփ, որ ահռելիօրէն ցնցուած էր, չի կրնար գուշակել թէ՝ ամէն անգամ եղած զաւեշտը — եթէ կարելի է զաւեշտ կոչել այդ բարբարոսական արարքը— վերջի՞նը պիտի ըլլար,

թէ ոչ զինուորները հրաման չունէին սպաննելու, եւ պարզապէս կ՛ընէին ատիկա խնդալու եւ զուարճանալու համար: Ամէն պարագային, անոնք այնքա՛ն բնականօրէն կը խաղան իրենց դերը որ, խեղճ տղուն սրտին իւղերը կը հալին՝ ամէն անգամ որ վզին վրայ կը զգայ սուր դանակին հպումը:

Այսպէս անլուր խժդժութեանց ենթարկելով՝ զինուորները Յովսէփը կը տանին Հալէպ եւ հոն կը նետեն զինուորական վախտականներու յատուկ բանտին մէջ:

Սա՝ խոնաւ նկուղ մըն էր, ուր վրայ վրայի նետուած էին բազմաթիւ քիւրտ եւ արաբ դասալիք զինուորներ: Յովսէփ պահ մը թեթեւացում կը զգայ՝ ինքզինքը ազատուած տեսնելով խոշտանգողներուն ձեռքէն: Սակայն չուտով անդրադառնալով իր ողբերգական կացութեան, կը հարցնէ իւրովի թէ, ինչո՞ւ ըրած էին այս վատութիւնը իրեն:

Այն իրողութիւնը թէ, զինուորներ առանց հրամանագրի ձերբակալած ու հոն բերած էին զինքը, ենթադրել կուտար թէ դժոխային խաղ մը սարքուած էր քննիչ հաղարապետին կողմէ: Բայց թէ ի՞նչ էր այդ խաղին նպատակը, անոր չի կրնար խելք հասցնել:

«Ահա մենք այսպէս կը պատժենք դաւաճան Հայերը», ըսած էր տասնապետը: Բայց ինք դաւաճանութիւն չէր ըրած: Ոոր վշտերու մէջ թաղուած, ան գրեթէ ուշաթափ կ՛իյնայ բանտին մէկ անկիւնը: Քիչ յետոյ դաժան դէմքով բանտապահ մը կը մօտենայ իրեն եւ երկաթէ ծանր չղթայ մը կ՛անցնէ պատահականերուն ու սրունքներուն: Յովսէփ ոեւէ ընդդիմութիւն չ՛ըներ, ընդհակառակը կը դոցէ աչքերը ու կը թաղուի խոր թմբիրի մը մէջ:

Զորս օրեր կ՛անցնին այդ պայմաններու մէջ: Այդ ժամանակամիջոցին Յովսէփ ո՛չ կ՛ուտէ, ոչ կը խմէ, ոչ ալ կը խօսի: Բանտակից ընկերները կ՛ուզեն զայն մխիթարել եւ զանազան խօսակցութիւններով զբաղեցնել: Սակայն Յովսէփ սեւ մտածումներու մէջ խորասուզուած՝ նոյն իսկ չի լսեր իրեն ուղ-

ղուած հարցումները: Զորբորդ օրուան գիշերը սակայն, այդ խելօք կեցող երիտասարդը յանկարծ կը ցնցուի: Ոտքի կ'ելլէ ան ու երթալով դէպի դուռը կը սկսի հարուածել զայն, միեւնոյն ատեն գոռալով.

— Բացէ՛ք, ես պիտի մեկնիմ...: Հանեցէ՛ք չղթաները, ես անմեղ եմ:

Դէմքը ատելութեամբ պրկուած, շրթունքները վրիժուրով լեցուած, աչքերը զայրոյթէն բոցավառուած՝ կ'աղաղակէ ան.

— Բացէ՛ք, ես պիտի երթամ...: Դուրսը մայրս, կինս, զաւակներս ինծի կը սպասեն:

Բանտարկեալները սահմռկած այս անակնկալ տեսարանէն, կը վախնան քովը երթալու: Յովսէփ չղթաներով կը հարուածէ դուռը, մինչեւ որ բանտապահ գինուորներ կը հասնին ու զայն կը վոխադրեն տարբեր սենեակ մը:

Թէ ի՞նչ կը պատահի անկէ յետոյ. Յովսէփ լաւ չի յիշեր: Ատեն մը ետք, երբ ան կրկին իր գիտակցութիւնը կը ստանայ, ինքզինքը կը գտնէ հիւանդանոցի մը մահճակալին մէջ: Զարմացած՝ կ'ուզէ չակուիլ, բայց կը տեսնէ որ բռնաշապիկ հագցուցած էին իրեն:

— Ո՞վ բերաւ զիս հոս, եւ ինչո՞ւ զիս կապեցիք, կը հարցնէ ան մօտը գտնուող հիւանդապահ գինուորին:

— Մոռցա՞ր երթալդ, երբ ձեռքիդ հանդիպած առարկաները կը նետէիր, կը պատասխանէ այս վերջինը յանդիմանական ձեւով:

— Ե՞ս...:

— Այո, դուն: Տե՛ս, երկու օր առաջ ինչպէ՛ս խածիր մատս:

— Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, ես այսօր չէ՞մ եկած հոս:

— Այսօ՞ր: Միթէ դուն չէի՞ր չաբաթ մը առաջ բանտին մէջ խենթեցողը:

Բանտին մէ՞ջ...: Ո՛հ, այո: Յովսէփ կը յիշէ իր անցեալը, ու պաղ քրտինք մը կը հոսի ճակատէն վար:

Նոյն իրիկունն իսկ երկու գինուորներ կուգան, կը հագուեցնեն գինքը, շղթայով կը կապեն ձեռքերը, ապա կառքի մը մէջ դնելով կը տանին գինքը կրկին հոն, ուրկէ եկած էր չաբաթ մը առաջ:

* * *

Այս միջոցին, ջարդարար հազարապետը պարապ չի նստիր: Իր զոհը Հալէպի բանտը նետել տալէ ետք՝ ան կովկասեան բանակի հրամանատարութեան հեռագրաւ կը տեղեկացնէ թէ, իրենց կարգադրութեամբ Եղեսիա ղրկուած յիսնապետ Յովսէփ, որ վերջերս կարգ մը ըմբոստ աշիրաթապետերու հետ ունեցած կասկածելի յարաբերութեանց պատճառաւ՝ հսկողութեան տակ կը պահուէր, տեսնելով իր դաւաճանութեան երեւան հանուիլը՝ գիշերանց անհետացած էր զօրանոցէն:

Դ.Զօրաբաժնի հրամանատարութենէն առած հեռագրին վրայ — որ կը հրահանգէր յանցաւորը ձերբակալել եւ պէտք եղածը տնօրինել — հազարապետը կը հեռագրէ Հալէպի պինուորական իշխանութեանց հարցնելով թէ, վախստականներու բանտին մէջ Յովսէփ անունով յիսնապետ մը կա՞յ, եւ եթէ այո՝ կը հրամայէ իսկոյն զայն ղրկել պատերազմական ատեան:

Յովսէփ անտեղեակ իր գլխուն չուրջ դարձող այս մեքենայութենէն, բանտին մէջ հոգեկան ու մարմնական տագնապներ կ'անցնէր, երբ գիշեր մըն ալ ընդոստ կ'արթննայ կողերուն վրայ տեղացող կիցի հարուածներէն:

— Ոտքի է՛լ, անասուն. խո՞ւլ ես. երկու ժամ է անունդ կը կանչեմ:

Յովսէփ աչքերը չփելով ոտքի կ'ելլէ:

— Կօշիկներդ հագի՛ր, եկուր ետեւէս, կը յարէ բանտապետը կծու չեչտով մը:

— Ո՞ւր պիտի երթանք:

— Մի՛ խօսիր, աճապարէ՛:

Յովսէփ լուռ կը հետեւի: Բակին մէջ կը տեսնէ քսանի չափ արաբ եւ քիւրտ բանտարկեալներ, որոնք երկար չղթայով

մը լրարու կապուած էին: Ոտիկան մը կուգայ, Յովսէփը կը կապէ անոնց ամէնէն եռեւը դանուող ջինուորին: Տասնակ

սահուն կը խօսէր քրեբէչը որ, ջրհեղեղները չէն կասկածիր անոր ազգութեան մասին, հետեւաբար պարապ կենդանիի մը վրայ դնելով զայն՝ կը տանին իրենց դիւղը, երկու ժամ անդին:

Ծեր ջրհեղեան մը զայն կը տանի իր տունը: Հոն կը հանուեցնէ ցեխոտած հագուստներէն եւ կը պահեցնէ կակուղ անկողնոյ մէջ, մինչ պառաւ կինը դեղ կը պատրաստէր, ու հարսը օճախը կը վառէր՝ տաք ապուր մը եփելու համար:

Յովսէփ հազիւ թէ կը խմէ ապուրը, բարերար թուլութիւն մը կը ղգայ մարմնոյն մէջ: Անդիմադրելի քուն մը կը ծանրանայ կոպերուն վրայ: Փիչ յետոյ արդէն խոր քունի մը մէջ թաղուած՝ երազներու աշխարհը կը փոխադրուի ան:

Հետեւեալ օրը կէս եղած էր, երբ Յովսէփ կ'արթննայ անպատում երանութեան մէջ: Իր կոտացող վէրքերուն ցաւը գրեթէ անհետացած էր, իսկ յոգնարեկ անդամները կատարեալ հանգչած:

Սենեակին խորը ճարճատող կրակին վրայ կաթը կ'եռար՝ իր անուշ բուրմունքը տարածելով օդին մէջ: Ափսէի մը մէջ դրուած լաւաշ հաց, թարմ պանիր եւ հասկիթ կը սպասէին իր զարթօնքին: Հագուստները լուացուած ու չորցուած՝ դրուած էին անկողնոյն քով:

Չհատուցելով իր տեսած երջանկութեան, խսկոյն անկողնէն կ'ելլէ ան ու կը հագնի հագուստները: Նոյն միջոցին կը զարնուի փողոցին դուռը ուժգնութեամբ: Կարծէք չար ղէպքի մը նախազգացումն ունեցած՝ Յովսէփ սրտադողով ականջ կը լարէ դէպի դուռը, ու պահ մը եաք կը լսէ ոստիկանի մը խռպոտ ձայնը, որ կը հարցնէր դուռը բացող պառաւին.

— Հոս վախճատական գինուոր մը կայ եղեր:

— Սխալ է, կը բողոքէր Քրառւհին, իմ տանս մէջ վախճատական գինուոր չկայ:

— Դուք երբէ՞ն ի վեր Հայ պատսպարելու սկսաք, կը հարցնէր ոստիկանը յանդիմանական շեշտով մը:

— Հայը ո՞վ է, կը հարցնէր հարսը՝ որ իր կեսրոջ քով փութացած էր:

— Ձեր հիւրը:

— Բայց ան Քիւրտ է:

— Սո՛ւտ է, խաբեր է ձեզ:

Ոստիկանը ձգելով պառաւն ու հարսը իրենց ապշութեան մէջ՝ վազելով կուգայ սենեակը ու հոն տեսնելով Յովսէփը,

— Քալէ՛ նայիմ, արիկայ, կը գոչէ· «Քիւրտ եմ» ըսելով այս միամիտ մարդիկը կը խաբես, չէ՞: Ես քեզի կը հասկցնեմ ճամբան սուտ–հիւանդ պահկիլը···: Զխորհեցա՞ր թէ այս առտու մենք պիտի գայինք ու չդտնելով դիակդ՝ քեզ պիտի փնտռէինք ամենամօտ գիւղին մէջ: Մենք շատ տեսած ենք քեզի պէս խեղճեր· չու՛ս քալէ նայիմ, ապա թէ ոչ կը սատկեցնեմ հիմա:

Այսպէս ըսելով ոստիկանը կը յառաջանայ ու մտրակը կը չաչեցնէ Յովսէփի գլխուն վրայ: Հայ սպան ցաւագին ճիչ մը կ'արձակէ: Նոյն միջոցին աչքին կը հանդիպի պատէն կախուած դաշոյն մը: Վիրաւոր վագրի պէս ան կը խոյանայ ատոր վրայ, զայն խլելն ու ոստիկին կուրծքին մէջ խրելը ակնթարթ մը չի տեւեր: Դաշոյնը կատաղի ոռնոց մը արձակելով կ'իյնայ, ու մինչ Քրառւհիները քարացած կեցած էին բակին մէջ, Յովսէփ ոստումով մը կ'ելլէ սենեակէն ու կը սլանայ տունէն դուրս:

Երկար առեն ան կը թափառի լեռները: Ծանօթ ըլլալով այդ կողմի ճամբաներուն՝ Յովսէփ անվտանգ կը հասնի Հալէպ: Հոն փնտռտուքներ կատարելով կը գտնէ իր հայրենակիցներէն մէկը, որմէ կ'իմանայ իր ընտանիքին Դամասկոսի կողմերը աքսորուած ըլլալը:

Դամասկոսի մէջ չարունակելով փնտռտուքները, Յովսէփ կ'իմանայ թէ, անոնք Հաւրանի անապատը ղրկուած էին: Ի վերջոյ կուգայ հոս եւ կը գտնէ զանոնք· բայց շատ չի տեւեր իր ուրախութիւնը, մայրը եւ փոքրիկ ազան երկու ամսուան

մէջ զոհ կ'երթան անողոք հիւանդութեան:

Երեք ամիսէ ի վեր Ցովսէփ իր մէկ ազգականին օժանդակութեամբ հիմնած է այս ջաղացքը, որուն մենութեան ու միօրինակ օրրանքին մէջ՝ այժմ կը յուսայ գտնել իր մարմնոյն եւ հոգւոյն վրդոված խաղաղութիւնը:

* * *

31 Յունվար 1916

Դրամներս հատած է: Այլեւս ծախելիք զարդոսկի եւ դահարեղէն չմնաց, կը ծախենք մեր աւելորդ հագուստներն ու կօշիկները՝ անոնց դրամով ցորեն գնելու համար:

Այսօր մեր տունն ալ փոխեցինք եւ խնայողութեան համար աւելի աժան տեղ մը վարձեցինք: Նոր վարձած տեղերնիս գիւղի երեւելիներէն Հիւսէյն Պէյի դիմին վրայ կառուցուած առանձին սենեակ մըն է: Թէեւ խոհանոցի յարմարութիւն չունի, բայց փոյթ չենք ըներ, խորհելով թէ, այս ընթացքով թերեւս վաղը կերակուր պիտի չգտնենք որ, եփելու հարց ունենանք:

Իրիկունը տխուր լուր մը լսեցինք: Սոսյ Ջոջերէն Գեղամն ալ մեռեր է, ազգասէր եւ աղնուասիրտ երեսաւորդ մը, որ երկիրը նչանուած ու չարաթի մը եաք իր ընտանիքին ու նշանածուհիին հետ հոս աքսորուած էր,

Մահուան մանգաղը անխնայ կը հնձէ տառապահիւծ ժողովուրդը: Վերջին երեք ամսուան մէջ 500–է աւելի հոգի մեռած է ժանտատենդէ:

* * *

7 Փետրուար 1916

Օգտուելով գեղեցիկ օրէն, այսօր կրկին աւերակները գացինք, թէ՛ պտտելու եւ թէ քարերու վրայ եղած յունարէն արձանագրութիւնները ընդօրինակելու համար:

Վերադարձին հանդիպեցանք քարանձաւներուն: Հոն բնակող հարիւրաւոր ընտանիքներու ծայրայեղ թշուառութիւնը՝

սոսկումով համակեց մեզ: Ժողովուրդին մեծ մասը անօթի, հիւանդ եւ կիսամերկ՝ նստած կամ պառկած են խչտեակներու վրայ, ոմանք կը մտածեն, ոմանք կը հեծեծեն:

Հետաքրքրութեան համար մտանք քարանձաւի մը մէջ: Ծեր մարդ մը կը քնանար մխակտուր քարէ գերեզմանի մը մէջ պառկած . . . : Ծովը պառաւ կին մը խոտի արմատներ կը ստկէր· անկիւն մը՝ պատառատուն ղեղտաներու մէջ պատանեակ մը նարինջի կեղեւ կը կրծէր· մինչ ղրան առջեւը՝ երիտասարդ կին մը կրակի վրայ խոզկաղին կը խորովէր:

Մթնոլորտը այնքա՜ն ծուխով լեցուած էր որ, հազիւ կրցանք շնչահեղձ չեղած՝ մենք ալ մեզ դուրս նետել քարայրէն: Արագ արագ անցանք միւս գերեզմաններու առջեւէն, գրեթէ ամէն տեղ նոյն սրտայոյզ պատկերին ականատես ըլլալով:

Բայց զարմանալին հոն է որ, գաղթականներու այս խըլեակներու մէջ տեսանք նաեւ ֆէլլահ ընտանիքներ, գրեթէ նոյն պայմաններու մէջ: Երբ երկրին տէրերը այսպէս անպատուեմ թշուառութեան մատնուած են, հապա ի՞նչ ընեն խեղճ Հայերը, որոնք աւելի ըլլալով՝ օտար են տեղւոյն, անվարժ՝ կլիմային, խորթ՝ բնակչութեան եւ անդիտակ լեզուին:

* * *

14 Փետրուար 1916

Պոլսէն, Պր. Կիւլպէնկեան երեսուն ոսկի ղրկած է մեզի: Շատ ուրախացանք այս նեղ օրերուն մեզի հոգացող ազնիւ բարեկամ մը գտնուելուն համար:

Դրամը Իրպիթի Երկրագործական Դրամատան միջոցաւ եկած է: Վաղը հօրեղբայրս Իրպիթ պիտի երթայ գանձելու համար:

* * *

21 Փետրուար 1916

Հայոց հանդէպ աւելութեամբ տոգորուած Զէրքէզներու մէջ բացառութիւն կը կազմէ ազնուական ընտանիք մը — մեր

տանտիրոջ մօտաւոր աղգականներէն — որուն պետը Շէվքէթ Պէյ՝ ձեռքէն եկած բարիքը կ'ընէ ամոքելու համար հայ գաղթականին դառն դրութիւնը:

Շէվքէթ Պէյի եղբայրը Րէշիտ՝ Դամասկոս ուսած, զարգացած երիտասարդ մըն է, եւ մեր միակ բարեկամը Հավրանի ընդհանուր բնակչութեան մէջ:

Րէշիտ Պէյ, որ տարեկից է մեզի (մենք վեց հոգի ենք, զարմիկներս՝ Լեւոն եւ Վահրամ Թօրամանեան, Աբրահամ Կէյլիկեան, Արշակ Քայիշեան, բարեկամս Վահէ Վարդանեան եւ ես) մեծ հաճոյք կը զգայ մեր ընկերութենէն: Ամէն անգամ որ ան ներկայ կ'ըլլայ մեր տանտիրոջ տունը սարքուած խրախճանութենէ՝ հրաւիրել կուտայ նաեւ մեզ, որպէսզի հանդիսատես ըլլանք իրենց պարերգութեանց, զորս այնքան յաջողութեամբ կ'ոգեւորէ մեր տանտիրոջ աղջիկը Ֆաթման՝ ձեռնադաշնակի ընկերակցութեամբ:

Րէշիտ Պէյ այսօր այցելելով մեզի, առաջարկեց մեզ տանիլ հետաքրքրական վայր մը, որու գոյութեան մասին կ'իմանայինք միայն հեքեաթային պատմուածքներու մէջ: Վեց հոգի մեր չէրքէզ բարեկամին առաջնորդութեամբ քալեցինք ժամէ մը աւելի եւ վերջապէս կանգ առինք հսկայ ժայռի մը առջեւ, որուն ցից կողին վրայ առաջին ակնարկով ոչինչ տեսանք արտասովոր:

Րէշիտ Պէյ մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեց մանուշակագոյն փորուած վոսիկներու վրայ, որոնք իրարմէ երկուքական ոտք հեռաւորութեամբ՝ սանդխաձեւ կը բարձրանային դէպի ժայռին գագաթը: Առաջնորդնիս այս վոսիկներուն մէջ ոտքը դնելով զգուշութեամբ մագլցեցաւ վեր եւ մեզի ալ պատուիրեց որ, նոյնը ընենք: Հետեւելով իր օրինակին, բարձրացանք 20 մեթրի չափ ու կեցանք խիտ մացառուտքի մը առջեւ, որ ամած էր ժայռի լայն մկկ ծերպին մէջ:

Այս մացառուտքին եռեւը պզտիկ քառակուսի ծակ մը կար: Ծռելով ներս մտանք ծակէն ու մենք զմեզ գտանք ընդարձակ թաղուր սենեակի մը մէջ: Կարծէք թէ չէր բաւեր այդ, սենեակին խորը նշմարեցինք նաեւ նրբանցք մը, որ հորիզոնական կ'երկարէր դէպի լերան ընդերքը: Տեսնելու համար թէ ո՞ւր կը յանգէր ան, սողալով բաւական յառաջացանք, սակայն յետոյ օդի պակասէն նեղուելով քաշուեցանք ետ: Րէշիտ Պէյ չի գիտեր թէ, ե՞րբ, որո՞ւ կողմէ եւ ի՞նչ նպատակով փորուած է այդ սենեակը ժայռին մէջ: Կը խորհինք թէ հաւանաբար դարեր առաջ, ան փորուած ըլլայ ձէրէչի նախկին բնակիչներուն կողմէ՝ ռազմական նպատակաւ, եւ կամ աւազակախումբի մը կողմէ՝ իբրեւ թաքստոց ծառայելու իրենց: Ամէն պարագայի, երկար եւ տգնաջան աշխատանքի մը արդիւնք է ան, եւ չատ խորհրդաւոր՝ իր նրբանցքով, որ չենք գիտեր, ո՞ւր կը տանի եւ ի՞նչ բանի կը ծառայէ:

* * *

28 Փետրուար 1916

Քիւրտ յիսնապետը անչուչտ բան մը գիտէր, երբ չորս ամիս առաջ մեզ մարզահամարի տոմարին մէջ արձանագրել տուած տեղն, դիտմամբ խեղաթիւրել կուտար մեր տարիքը: Այսօր յայտնի եղաւ այդ խեղաթիւրման նպատակը. Հայերէ դինուոր կ'ուզեն:

Կարծէք թէ հիւանդութիւնը, թշուառութիւնը չէր բաւեր, հիմակ ալ զինուորութեան հոգը պատեց մեզ: Բայց զարմանալի բա՛ն: Կառավարութիւնը ի՞նչ կ'ուզէ ատի մը արնաքամ ժողովուրդէ, երբ անդին հանդարտ ձգած է Արարիոյ միլիոնաւոր տոյգ եւ ռազմունակ երիտասարդները (*):

(*) Արդարեւ Չէրքէզները, որոնք ծանօթ են իրենց թրքասիրական զգացումներով, զինուոր մըն իսկ չեն տուած: Ֆէլլահները ո՛չ միայն զինուոր, այլ տուրք ալ չեն վճարեր: Պէտէվիները արդէն արձանագրութիւն չունին: Իսկ Դամասկոսցիները կաշառած են ոստիկանները եւ առեւտուրէ զատ բան չեն ըներ:

Եթէ նպատակը իր քայքայուած բանակը զօրացնել է, տարադիր Հայութիւնը ո՛չ ուժ, ոչ ալ թուական առաւելութիւն կը ներկայացնէ: Ցայտնի է որ կառավարութիւնը այս ձեւով կ՚ուզէ վերջնական հարուածը տալ հայ ցեղին, որ արդէն ջարդէ, հիւանդութենէ եւ քաղցէ կոտորակուած՝ կ՚ապրի իր վերջին օրերը անապատին մէջ:

Որովհետեւ զինուոր տանիլ աշխատող բազուկը, որ ընտանիքի մը նեցուկն է, կը նշանակէ մահուան դատապարտել ամբողջ ընտանիքը: Իսկ դիտենք թէ ի՛նչ եղած է ճակատագիրը հայ զինուորներուն: Նախ՝ զինաթափել, ձեռքերնին բահն ու բրիչը տալ եւ ճամբաները չինել տալ: Ցետոյ՝ երբ այլեւս պէտք չունին, կրկին զինաթափել եւ այս անգամ սպաննել իրենց չինած ճամբաներուն ու կամուրջներուն մօտ:

Ահա այդ բանուորական վաչտերու պակասը լրացնելու համար է որ, դարձեալ զինուոր կ՚ուզեն Հայերէ: Եւ ոչ մէկ կասկած թէ, երբ ասոնք ալ վաղը պիտի կատարեն իրենց պարտականութիւնը՝ պիտի ենթարկուին նոյն եղերական ճակատագրին, որ վիճակեցաւ իրենց տարաբախտ եղբայրներուն:

Ամբողջ օրը այս սեւ խորհրդածութիւնները ընելով անցուցինք: Թուրքին ատտուածը, կ՚երեւի թէ, քաղցած է, նոր զոհեր կը պահանջէ:

* * *

6 Մարտ 1916

Երեկոյեան դէմ ականատես եղանք ողբերգա-կատակերգութեան մը, որ ցոյց կուտայ թէ՝ տեղացիք ինչպէ՛ս կ՚օգտագործեն Հայուն անունը՝ իրենց նպատակներ ապահովելու համար:

Երկու ամիսէ ի վեր ուտեստեղէնի սով կը տիրէ այս կողմերը: Հակառակ որ կառավարութիւնը օրէնք դրած է՝ ցորենին դրիւը (10 քիլօ) քսան դահեկանէն աւելի չծախելու, հրապարակի վրայ կրկնապատիկ գնով իսկ գտնելը կարելի չէ:

Այս կացութիւնը տեսնող Դամասկոսցիները՝ համոզելով

մէկ-երկու Չէրքէզներ՝ զիմած են տէսուչին եւ բողոքած թէ, մի ոմն Ֆէլլահ ցորենը քառասուն դահեկանի կը ծախէր «խեղճ» գաղթականներուն, որոնք պատառ մը հաց գնելու համար ստիպուած էին ծախել իրենց կռնակի չափիկը:

Կ՚երեւի թէ, անոնք նիւթական խոստումներ ալ ըրած են տէսուչին, որովհետեւ քիչ յետոյ երկու ոստիկաններ բռնութեամբ բանալով Արաբին մթերանոցը, սկսան ցորեն ծախել՝ դրիւը քսան դահեկանէն: Բայց ցաւալին հոն է որ, խեղճ գաղթականներու անունով բացուած այս ամբարէն Հայեր հատիկ մը ցորեն իսկ չկրցան գնել:

Ներկայացող ամէն Հայու՝ ոստիկանները գտան մերժումի պատասխան մը: «Դուն հարուստ ես, մենք ասիկա աղքատներուն համար բացինք»: Եթէ ներկայացողը ցնցոտիներ հագած աղքատ մըն է՝ «դուն նոր եկար, քիչ մը կարգի սպասէ»: Եթէ ցորեն ուզողը երկար ատեն կարգի սպասող մըն է՝ «դուն տունդ ահագին պաշար ունիս, չարաչահութեան համար կ՚ուզես: Ետ քաշուէ, ապա թէ ոչ կը զարնեմ»: Եւ որովհետեւ ոչ ոք կրնար ետ քաշուիլ խոնուած բազմութեան պատճառաւ, ահա՛ մըրտակները կը չաչէին ամէն ուղղութեամբ:

Ներկաներէն Գեւոն անունով Չէյթունցի անվեհեր երիտասարդ մը՝ չհանդուրժելով ոստիկաններու այս բարբարոս արարքին, նետուեցաւ յառաջ ու ոստիկանին ձեռքէն խարազանը խլելով գոչեց.

— Մի՛ զարներ, մենք արդէն մեռած մարդիկ ենք... մեր դրամովը ցորեն կ՚ուզենք:

— Ցորենը մե՛զ է ձեզի, խոտ կերէ՛ք անիծեալներ, բացագանչեց ոստիկանին ընկերը.— ու ձեռքի մտրակը իջեցուց Չէյթունցիի հպարտ ճակտին վրայ:

Քիչ յետոյ մթերանոցը պարպուած էր արդէն: 500 դրիւ աւելի ցորեն որ ծախուեցաւ, դրեթէ ամբողջութեամբ գնուած էր Դամասկոսցիներու կողմէ: Հիմա անոնք կը կանչեն մեզ իրենց խանութները, ըսելով թէ 35 դահեկանի ցորեն պիտի

ծախեն։ Անուխպանի մը երբ դիտել տուինք թէ, անխղճութիւն չէ՞ր Հայու անունով 20–ի դնած ցորենը Հայուն 35–ի ծախելը,

— Ապերախտ չունե՛ր, պատասխանեց Դամասկոսցին կատակաբանելով, դեռ աւելի ի՞նչ բարիք կ'ուզէք, եթէ ամբարանոցը բանալ չտայինք՝ դուք 45 դահեկանի ալ պիտի չկրնայիք ցորեն դնել։

* * *

13 Մարտ 1916

Եօթանասունի չափ հայ պինուորցուները, որոնք հինգ օր առաջ բժշկական քննութեան ենթարկուելու համար Իրպիթ դացած էին, այսօր վերադարձան, ուղուած պարագային դարձեալ մեկնելու պայմանաւ։ Մեր երեք ազգականները — Արշակ, Լեւոն եւ Աբրահամ — որոնք այդ վերադարձող պինուորցութեան մէջ են, ըսին թէ սխալ հասկցողութեան հետեւանքով քանիէն վեր եղողները քննութեան կանչած են, մինչդեռ քան տարեկաններն ալ ենթակայ են պինուորութեան։

Եւ անոնք կառավարչատան պատին վրայ փակցուած ցանկին մէջ տեսած են իմ անունս՝ որպէս քսան տարեկան եւ մեծ հօրս Նչան Տատրեանի (մեծ հօրս եղբայրն է, բայց մենք մեծ հայր կը կոչենք պինքը) անունը՝ որպէս 54 տարեկան, ինչդեռ իրականութեան մէջ՝ ես 16, իսկ մեծ հայրս 69 տարեկան ենք։

Հայր եւ որդու միասին պինուոր երթալը իմացած էինք, մեծ հօր եւ թոռան պինուորութիւնն ալ Արաբիոյ մէջ կ'իմանանք։

* * *

20 Մարտ 1916

Այս օրերս զաղթականաց քննիչներ կուգան ու կ'երթան՝ արձանագրելու համար Հայոց անուններն ու տարիքները։ Տարագրութենէ ի վեր քիեւս քսան անգամ գրեցին մեր անունները։ Զենք հասկնար թէ, դիւային ինչ ծրագիր կը

հետապնդէ կառավարութիւնը՝ անվերջ պատրաստելով մեր մարդահամարը։

Լաւատեսներու կարծիքով՝ բարի է կառավարութեան նպատակը։ Թագաւորը ներում պիտի չնորհէ, ու ամէն Հայ պիտի վերադառնայ իր ծննդավայրը։ Յոռետեսներուն եթէ հարցնէք՝ կ'ըսեն թէ կառավարութիւնը կ'ուզէ գիտնալ մեր թիւը, որպէսզի բնաջնջումի նոր միջոցներու մասին խորհի։

Ամէն պարագային, յայտնի է որ մեր դլխուն վրայ բաներ մը կը դառնան։

* * *

27 Մարտ 1916

Գետնին տակը թաղուած երկու սենեակներ երեւան ելան այսօր, մեր տան բակին մէջ։ Շինութեան նպատակով հայ դործաւոր մը կը փորէր հողը, երբ յանկարծ գետինը կքեցաւ, ու խեղճ մարդը գլորեցաւ ոտքերուն տակ բացուող պարապութեան մէջ։ Օդնութեան կանչերուն վրայ՝ ձեռնասանդուխով մը վար իջանք եւ մենք զմեզ գտանք կրածեւի պատերով սենեակի մը մէջ, որ դրան մը բացուածքով կը հաղորդակցէր ուրիշ սենեակի մը հետ։ Բարեբախտաբար հայ դործաւորը չէր վիրաւորուած, թէեւ շատ վախցած էր։ Վերցուցինք զայն ու մտանք երկրորդ սենեակը տեսնելու թէ ինչ կար հոն։ Ոչի՛նչ, բացի կաւէ թրծուած սափորէ ու աղաւնակերպ կանթեղէ մը։

Հին ձէրէչի այս կողմը հասարակ ժողովուրդի բնակութեան յատկացուած ըլլալուն՝ բազմաթիւ անգամներ գետնի տակէն անեղծ տուներ երեւան ելած, եւ անոնց մէջ դրամ ու յարդի կարասիներ գտնուած են։ Այդ յոյսով մեր տանտէրը ի դուր ցնցեց գտնուած սափորը, մէջէն դանձ հանելու նպատակաւ, բայց չար բախտէն ձեռքը հողէն զատ բան չանցաւ։ Այսու հանդերձ դիւտէն չդժդոհեցաւ ան։ Ինք Հայոց վարձելու համար սենեակ կառուցանել կուտար, այժմ երկու սենեակ մոդական հարուածով մը ոտքին եկած էին։

Ամբողջ պատահարէն դժգոհողը Հայն է: Մարդը անակնկալ անկումի վախէն ու ցաւէն զատ՝ կորսնցուց գործը՝ այն պատճառաւ որ այլեւս հարկ չէր մնացած նոր տաղաւար մը կառուցանելու:

Ի՜նչ տարօրինակ է բախտը սա վտարանդի Հայուն: Կարծէք անէծք մը կայ իր վրայ. բնած ոսկին քար կը դառնայ:

* * *

3 Ապրիլ 1916

Վերջապէս եկաւ վախով ու դողով սպասուած սեւ օրը: Այսօր հաւաքեցին բոլոր հայ պինուորցուները, եւ անձրեւի տակ հեռուան ճամբայ հանեցին դէպի Իրպիթ:

Մենք — այսինքն երեք զարմիկներս եւ ես — յիսնապետէն արտօնութիւն առինք, վաղը ձիով մեկնելու եւ Իրպիթ մեր ընկերներուն միանալու խոստումով: Գալով մնծ հօրս, ան առայժմ զերծ կը մնայ պինուորութենէ, որովհետեւ յիսնապետը տեսնելով անոր յառաջացեալ տարիքը՝ համոզում գոյացուց թէ, ախալմունքի հետեւանքով է որ, անոր անունը պինուորցուներու ցանկին մէջ մտած է:

Մեկնող պինուորներու վիճակը խիստ ողբալի էր: Գրեթէ բոլորը ցնցոտիներ հագած էին: Շատեր ոչ միայն կօշիկ, այլ թեւերնուն տակ ուտելիքի ծրար մըն իսկ չունէին:

Երեք հարիւրէ աւելի կիներ եւ փոքրիկներ հաւաքուած էին գիւղին ծայրը, Իրպիթի ճամբուն վրայ: Ծերունի հայրեր ու մայրեր իրենց մեկնող զաւակներուն վիզերուն վաթթուած, երիտասարդ քոյրեր եւ հարսեր իրենց եղբայրներուն կամ ամուսիններուն կուրծքերուն փարած, պզտիկ մանչեր ու աղջիկներ իրենց հօր սրունքներուն պլլուած՝ սրտապատառ ճիչեր կ'արձակէին՝ քարերն իսկ յուզելու աստիճան:

— Եղբա՛յր, դիս որո՞ւ կը ձգես ու կ'երթաս, կը հեծեծէր դեռատի աղջիկ մը:

— Հա՛յր, անօթի ենք, մեր հացը ո՞վ պիտի բերէ, կը ճչար ազգուն փոքրիկ մը:

— Տունը բոլորը հիւանդ են, ո՞վ պիտի նայի մեզի, կ'ողբար տանջահար պառաւ մը:

Սրտաճմլիկ էր տեսարանը, դժուար՝ բաժանումը: Գացողները գիտէին թէ, կ'երթային այլեւս չվերադառնալու համար, իսկ մնացողները կը զգային թէ, ահաւոր վախճան մը կը սպասէր իրենց: Բայց ուրիշ ճար չկար, պէտք էր բաժնուիլ, մանաւանդ որ ձիաւոր ոստիկանները հետզհետէ անհամբերութեան նշաններ ցոյց կուտային:

Ուսոի վերջին դիրկընդխառնում մը, վերջին ողջագուրում մը, տաք համբոյրներ եւ մնաք-բարովներ, ու ահա թափօրը չարժեցաւ յառաջ:

Ցուզարկողներու հոծ բազմութիւնը արտասուալից աչքերով հետեւեցաւ իր սիրելիներուն, մինչեւ որ անոնք անհետացան ճամբուն անկիւնը: Ցետոյ խուճապահար ցրուեցաւ՝ տեղատարափ անձրեւին պատճառաւ, որ յանկարծ սաստկացած՝ այժմ կ'ողողէր ամէն դի:

Այս պահուս երկինք մթագնած՝ ահռելի երեւոյթ մը ստացած է: Ամպեր դղրդալից իրարու եռեւ կը որոտան՝ անբացատրելի սարսուռով մը ցնցելով մեր ամբողջ էութիւնը:

* * *

4 Ապրիլ 1916

Ջորս պինուորցուներս կէսօրուան մօտ ճամբայ ելանք դէպի Իրպիթ: Մեզի կ'ուղեկցին հօրեղբայրս եւ պինեալ Զէրքէզ մը: Հօրեղբայրս կուգայ՝ մեր պինուորութիւնը յետաձգել տալու, իսկ անյաջողութեան պարագային՝ գոնէ դիս ազատելու համար: Իսկ Զէրքէզը՝ ճամբան ցոյց տալու եւ միեւնոյն ատեն աւազակային յարձակումներու դէմ մեզ պաշտպանելու համար:

Բաժանման պահը շատ յուզիչ եղաւ: Բոլոր մեր ազգականներն ու ծանօթները հաւաքուած էին մեր տունը, որ ճամբուն վրայ կը գտնուի: Ցոր յուսալքումի մատնուած՝ ողջագուրուեցանք ամէնուն հետ ու մեկնեցանք: Բլուրին շուրջը

դառնալու ատեն, պահ մը եահս նայեցայ՝ անդամ մը եւս տեսնելու սգաւոր մայրս, քոյրերս եւ եղբայրս, որոնք բարեկամներով չրջապատուած՝ տրտմաթախիծ կը դիտէին մեզ: Աւելի չկրցայ նայիլ. արցունքներս զսպած՝ դարձուցի գլուխս ու չարունակեցի ճամբան:

Վեց ձիաւորներ, երկար ատեն այդպէս գացինք, մեզմէ իւրաքանչիւրը իր անձնական հոգերուն ու վչտերուն մէջ թաղուած: Մեր տրամադրութիւնը փոխուեցաւ քիչ մը, երբ մեր ճամբուն վրայ հասանք Նայիմէ անունով արաբական գիւղ մը, ուր դուարթ հարսնիք մը տեղի կ'ունենար:

Ցիլլահներ հաւաքուած գիւղին հրապարակը, խժալուր թմբուկի մը ձայնակցութեամբ կը պարէին՝ մերթ ընդ մերթ աքաղաղներու նման տարօրինակ կանչեր արձակելով: (Հռչակաւոր հալալին, որ տօնական օրերու յաղթական երգն է): Անդին բազմութիւնը բոլորուած լականի մը չուրջ, ափով ճաւարեղինճ եւ խաչուած միս կ'ուտէր՝ ձեռքին իւղը չարունակ մօրուքին ու մարմնոյն մերկ մասերուն քսելով, մինչ աւելի անդին՝ ժողովուրդը թանկ ամանը ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր, իւրաքանչիւրը անկէ լիակատուրդ խմելով:

Հարս ու փեսի ի պատիւ՝ Արաբները մեզի աման մը ղուր ... տուին: Մենք ալ իրենց պէս ամանը ձեռքէ ձեռք անցնելով, մէյ մէկ քիչ խմեցինք ու շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցանք:

Երեկոյին ուշ ատեն հասանք Իրպիթ, բայց փոխանակ դինուորական իշխանութեանց յանձնուելու, իջեւանեցանք Հայկազուն Պզտիկեանի մօտ, որուն հետ հօրեղբայրս մէկ ու կէս ամիս առաջ Իրպիթ գալուն ծանօթանալու բարեբախտութիւնը ունեցած էր: Ցիչեալը Ատանայի երեւելիներէն է, եւ այստեղի կառավարական շրջանակներու մէջ բաւական յարգուած անձնաւորութիւն մըն է:

Պր. Պզտիկեան իր երեք ամուրի բարեկամներուն հետ կը բնակի սենեակի մը մէջ: Անոնք մարդասիրաբար անկողին մը

եւ վերմակ մը տրամադրեցին մեզի: Հինգ հոգի, քով քովի անկողնին լայնքը պառկած՝ անցուցինք գիշերը, ու խառնիխուռն երազներ տեսնելով առտու ըրինք:

* * *

5 Ապրիլ 1916

Պզտիկեանի տուած խորհուրդին համաձայն՝ այսօր դուրս չելանք: Հօրեղբօրս հետ ան առտուն կառավարչատուն գնաց՝ հոն քանի մը պաշտօնեաներու հետ տեսակցելու համար:

Մինչեւ իրիկուն զանազան ննթադրութիւններ ընելով սպասեցինք: Իրիկունը անոնցմէ լմացանք որ, իրենց կատարած զիմումներուն արդիւքը դեռ յայտնի չէր եղած:

* * *

6 Ապրիլ 1916

Այսօր ալ տան մէջ բանտարկուած մնացինք: Սաստիկ անձրեւ կը տեղայ: Փողոցի պատերուն վրայ յայտարարութիւններ փակցուած են, տեղեկացնելով թէ 20–էն 50 տարեկան եղող բոլոր Հայերը պէտք են դինուորագրուելու համար պատկան իշխանութեանց դիմել:

Հօրեղբայրս եւ Պր. Պզտիկեան, որոնք դարձեալ կառավարչատուն գացած էին, իրիկունը վերադարձան սրտնեղած: Ո'չ միայն մեր գործը չէր յաջողած, այլ կարելի չէր եղած սրբագրել տալ իմ տարիքս:

* * *

7 Ապրիլ 1916

Ձերբէչէն հետիոտն մեկնող հայ դինուորները երէկ իրիկուն խղճալի վիճակի մը մէջ հոս հասեր եւ այս առտու Տէրա դրկուեր են, անկէ փոխադրուելու համար Թֆըլիյէ:

Սա՝ Հավրանի հարաւային կողմը վատառողջ վայր մըն է, բնակուած Պէնի Սախարի սեւամորթ Պէտվիններու կողմէ: Այս վայրենիները չարունակ հուրի եւ սուրի կը մատնեն ֆէլլահ գիւղերը՝ կողոպտելու համար անոնց ինչքերը: Թէ Հա-

րերը ի՛նչ պիտի ընեն այս մարդոց մէջ, բայաոլութեան չի կարօտիր:

Մենք տակաւին չենք յանձնուած: Ամէն գնով մեզ ազատելու համար հօրեղբայրս եւ Պզտիկեան զերմարդկային ճիգեր կը թափեն: Այս վերջնոյն աւելի նեղութիւն չպատճառելու համար այսօր տարբեր սենեակ մը վարձեցինք, ու դիչերուան մութէն օգտուելով՝ փոխադրուեցանք հոն:

* * *

8 Ապրիլ 1916

Հօրեղբայրս կէսօրին եկաւ եւ ծանրախոհ երեւոյթով մը յայտարարեց թէ, իր բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցած՝ ստիպուած էր մեզ Զինուորական Առաքման դիւանին յանձնել:

Ճար չկար, մենք ալ մեր ընկերներուն պէս Թֆըլիէյի անապատը զինուոր պիտի երթայինք: Պայուսակնիս չալկեցինք ու անճան անչուք հետեւեցանք իրեն: Կառավարչատուն տանող զառիվեր ճամբուն դրեթէ կէսէն աւելին բարձրացած էինք, հօրեղբայրս յանկարծ կանգ առաւ ու խօսքը մեզի ուղղելով ըսաւ.

— Տղաք, ետ դարձէ՛ք:

Կարծելով թէ կատակ կ'ընէր, զարմացած երեսը կը նայէինք, երբ յարեց ան.

— Ես նախապաշարումներու չեմ հաւատար, բայց կեանքիս մէջ չատ փորձած եմ, Ուրբաթ օր ձեռնարկած գործերս ճաղողութեամբ վերջացած են: Այսօր Ուրբաթ՝ աղէտաբեր օր է, քալեցէք տուն, վաղը կը յանձնեմ ձեզ:

— Մենք անանկ պարապ բաներու հաւատալու սիրտ չունինք, ըսինք ծիծաղելով հօրեղբօրս անապաշաւութեան վրայ. ահագին բլուրին երեք քառորդէն աւելին բարձրացանք, վաղը դարձեալ ո՞վ պիտի քալէ այդքան ճամբան: Ֆանի որ եկանք, յանձնուինք լմննայ:

— Ոչ, պնդեց հօրեղբայրս, քալեցէ՛ք, ծուլութիւն մի՛ ընէք: Վաղը դարձեալ կը մագլցիք. այսօր չ'ըլլար:

Ձընդդիմացանք աւելի: Դանդաղօրէն իջանք զառիվարը ու դարձեալ անճայն, անչչուկ վերադարձանք մեր սենեակը:

* * *

9 Ապրիլ 1916

Առաւօտուն մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ դուռը զարնելով ներս մտաւ մեզի ծանօթ Չէրքէզ մը:

— Եկէք, ծերունին ներս բերէք, ըսաւ յոգնաբեկ նստելով սենեակի սեմին վրայ:

— Ո՞ր ծերունին:

Հետաքրքիր փողոց ելանք ու հոն անակնկալի եկանք՝ տեսնելով մեծ հայրս, որ ողբալի վիճակի մը մէջ նստած էր էշու մը վրայ, կամ աւելի ճիշդ՝ փռուած, քանի որ յոգնութենէն չէր կրնար չիտակ բռնել ողնայարը:

Իսկոյն զայն փոխադրեցինք սենեակ ու կոնակի վրայ պառկեցուցինք զետինը:

Հատուկտոր բառերով մեծ հայրս պատմեց թէ, քիւրտ յինապետը դրժելով իր խոստումը՝ զայն ղրկած էր հոս, որպէսզի այստեղի զինուորական հրամանատարն ալ աչքովը տեսնէր թէ սխալմունք մը կար այդ խնդրոյն մէջ...: Երէկ իրիկուան մօտ, ան Չէրքէզի ընկերակցութեամբ ճամբայ ելած էր ու ամբողջ գիչերը անընդհատ ճամբորդելով եկած հոս:

Տեսնելով իր անքուն եւ խիստ յոգնած վիճակը, յետաձգեցինք մեր կառավարչատուն մեկնելու գործը, որպէսզի քանի մը ժամ հանգչելէ ետք մեր ամէնուն մեծ հայրն ալ միասին տանէինք: Բայց հազիւ վեց ժամ ետք ան կարողացաւ ինքզինքը գտնել: Հազուեցուցինք զայն ու կը պատրաստուէինք մեկնելու, երբ դարձեալ դուռը զարնուեցաւ, եւ այս անգամ ներս խուժեց Պր. Պզտիկեան ուրախութեամբ գոչելով.

— Տղաք, աչքերնիդ լո՛յս, ձէմալ Փաչան Հայոց զինուորագրութիւնը վեց ամիս յետաձգած է: Հեռագիրը դատապետին ձեռքը տեսայ եւ վազելով եկայ՝ լուրը ձեզի աւետելու համար:

Կախաղան տարուող մահապարտը լսելով իրեն ներում չնորհուիլը, պիտի չհրճուէր այնքան, որքան հրճուեցանք մենք՝ լսելով այս բերկրաւիթ լուրը: Իսկոյն մեր զինուորական պայուսակները նետեցինք սենեակին մէյ մէկ անկիւնը, եւ ուրախութեամբ փողոց ելանք՝ քիչ մը ազատ համարձակ չընչաղայելու եւ օդ առնելու համար: Շուկան տեսանք փախըստական ուրիչ Հայեր, որոնք նոյնպէս լսելով լուրը՝ իրենց պահուըտած տեղերէն դուրս ելած էին եւ այժմ կը չնորհաւորէին զիրար:

Բայց քիչ յետոյ մեր ականատես եղած մէկ միջադէպը խանգարեց մեր ուրմտպրութիւնը: Թափուր դետնի մը մէջ տեսանք դեռատի եւ դեղադէմ Հայուհի մը, որ նստած էր հոն լքուած երկանաքարի մը վրայ: Երեք արար երիտասարդներ (քաղաքացիներ) անոր չուրջ բոլորուած՝ կատակներ եւ լպիրշ առաջարկներ կ'ընէին: Հայուհին բարկացած կը ճչար ու կը սպառնար, յետոյ սակայն յանկարծ բարձրաձայն քրքիջներ կ'արձակէր տեսնելով հացի չերտ մը, զոր երիտասարդներէն մին կ'երկարէր իրեն: Պահ մը եաք ան ոտքի ելած, կը մտնէր ամայի փողոցի մը մէջ՝ յենլով իր հրապուրիչներուն թեւերուն վրայ:

— Հիւանդութեան հետեւանքով կէս խենթ դարձած՝ Այնթապցի անուէր դաղթականուհի մըն է, բսաւ Պզտիկեան՝ տեսնելով մեր զգացած վիշտը. անունը Վիքթորիա է: Այսպէս ամէն օր անխիղճ խանութպաններ, պաշտօնեաններ ու ժանտարմաներ կը չահագործեն խեղճ ազգկան անօթութիւնն ու մտային անհատասարակչռութիւնը:

* * *

10 Ապրիլ 1916

Որքան ալ ընկճուած ըլլար մեծ հայրս, կարծէք թէ երիտասարդացած էր, ու մեզմէ առաջ կ'ուզէր ճերմկահոն եղոզներուն աւետելու համար զինուորագրութեան յետաձգման լուրը: Ուսակ առուն պատրաստութիւններ տեսանք եւ ուղեկից Չէրքէզին հետ ետքը հոգի ձիերով ճամբայ ելանք:

Մեր ճանապարհին վրայ Հուսունէն անցնելու առեն, տեսանք քրիստոնեայ Արաբներ, որոնք կարմիր հաւկիթ կը խաղային: Անդնդմէ իմացանք որ, այսօր Զատիկ էր: Ուրեմն դնեցինք հաց եւ հաւկիթ, ժամ մը հանդչեցանք ու դարձեալ ճամբայ ելանք: Երեկոյեան դէմ հասանք այն հռչակաւոր հորը, որուն միայնակ ծառի չուքին տակ — մեր առաջին անգամ ճերմկէ դացած օրը — փուռած ու սպասած էինք արար հովիւին բերելիք ոչխուռ ջուրին: Հիմա դարձեալ ծարաւ էինք, բայց այլեւս չէինք տառապեր: Ամէն անգամ որ կը ցամքէին մեր կոկորդները, կ'իջնէինք ձիերէն ու դետնի վրայ երկարելով կը խմէինք անձրեւի ջուրը, որ լճացած էր ուղտերու ոտքի հետքերուն մէջ:

Իրիկունը մութին հասանք ճերմկէ, բայց բոլորովին տարբեր ճամբով մը, որ ոստիկաններու դիտմամբ բերածէն թէ՛ կարճ եւ թէ բաղդատմամբ աւելի հանդիստ էր:

Գիւղին մէջ երբ տարածուեցաւ մեր ժամանման լուրը, բոլոր Հայերը իրենց տուներէն ու քարանձաւներէն ելած՝ հաւաքուեցան մեր տան դիմացի փոքրիկ հրապարակը, եւ հոն որոտընդոստ կեցցէներով ողջունեցին ճէմալ Փաշայի անունը:

Շարթուան մը հոգեմաչ անձկութիւններէ եաք՝ այսօր կրկին անհոգ դիշեր մը անցուցինք, ընկղմանած մեր կակուղ անկողիններուն մէջ, մօտը մեր սիրելիներուն:

* * *

17 Ապրիլ 1916

Զինուոր դացող Հայերը երէկ վերադարձան Տէրայէն: Անոնց մէջը չկան 22 հոգի, որոնք միւս գիւղերու հայ զինուորներուն հետ, ընդամէնը 500 հոգի առաջին առաքմամբ ղրկուած են Թֆըլիյէ:

Վերադարձող զինուորներուն ընտանիքները ցնծութեան մէջ են — եթէ կարելի է հայ դաղթականին համար սոյն բացատրութիւնը գործածել — մխսնները խոր սուգի մատնուած՝

կ'անիծեն իրենց սեւ բախտը: Եւ սակայն յոյս կայ որ, մօտ ատենէն անոնք ալ պիտի վերադառնան:

* * *

24 Ապրիլ 1916

Սովահար Հայութիւնը ուրախացաւ այսօր տեսնելով գարնան առաջին բերքը: Ցորենի գրիւը, որ մինչեւ 75 դահեկանի բարձրացած էր, յանկարծ 40-ի իջաւ: Կը կարծենք որ քանի մը շաբաթ ետք՝ կրկին իր նախկին գինը (20 դահեկան) կը դառնայ: Այսու հանդերձ կան մարդիկ, որոնք հազար կսոր կ'ըլլան քով քովի բերելու համար քսան դահեկանը:

Բարեկեցիկ կարծուած ընտանիքներէն չատեր այսօր թշուառութեան մատնուած են: Շուկան կը տեսնենք ճակատնին կնճիռներով ծածկուած պատուական հայրեր, որոնք կը ծախեն ներքնազգեստներ, հագուստներ, կօշիկներ, պղնձէ ամաններ եւ այլ առարկաներ՝ դնելու համար ափ մը ցորեն: Եթէ վաղը այլեւս ծախելիք չունենան՝ ի՞նչ պիտի ընեն, ի՞նչ պիտի ծախեն: Սրտաճմլիկ հարցում, որուն մտածումն իսկ սոսկում կ'առթէ մարդուն:

Այս բոլոր դժբախտութեանց մէջ մխիթարական կէտ մը եթէ կայ, տեղացիք կը դնեն — հոգ չէ թէ աժան գնով — ինչ որ կը ծախէ Հայը: Եւ ուրիշ պարագայ մըն ալ, հագուստ կապուտակ գործածութեան անտեղեակ ըլլալով՝ անոնք կը դնեն ուէշ զգեստ որ կը ծախուի: Փողոցներու մէջ յաճախակի կ'հանդիպիլ մօրուսաւոր Ֆէլլահի մը, որ հայ կնոջ մը հարսնութեան աթլաս՝ չրջազգեստը հագած է, կամ Պէտվիի մը, որ կնոջական սամոյր մուշտակ մը կռնակին՝ կը պտտի իբր թէ դիմակաւոր պարահանդէսի մը մէջ ըլլար:

* * *

1 Մայիս 1916

Անօթի գաղթականներու փողոցներու մէջ մուրալը՝ բաւական տանէ ի վեր չգերը կը գրգռէր տեղացի Զէրքէզներուն: Անոնք կը դանդաղէին թէ, Հայեր մինչեւ երիկուն ափ կ'առնէին իրենց դռները եւ անվերջ աղերսանքներով կը խանգարէին իրենց հանգստութիւնը: Մասամբ իրաւունք ունէին: Բայց ի՞նչ ընէին դժբախտ տարագիրները. ծոլն ինկողը կը փաթթուէր օձին: Անոնք գիտէին որ հացէ աւելի ծեծ եւ նախատինք կը դանէին իրենց գացած տուները, բայց դարձեալ ճարահատ կը փորձէին իրենց բախտը:

Զէրքէզներ ի վերջոյ բողոքած են քիւրտ յիւնապետին եւ պահանջած որ, թշուառ Հայերը արտաքսուին իրենց գիւղէն:

Ոստիկաններ այսօր ձերբակալեցին 120 հոգի եւ խարազանի հարուածներու տակ դանոնք ճամբայ հանեցին, ըստ իրենց յայտարարութեան՝ տանելու անապատի այնպիսի ամայի մէկ վայրը, ուր չկարենան մարդ դառնալ անհանգիստ ընելու համար:

* * *

4 Մայիս 1916

Պոլսէն դարձեալ դրամ եկած է մեզի (20 ոսկի):

Անցեալ անգամ հօրեղբայրս իմ տուած փոխանորդագրովս կրցած էր դանձում ընել դրամատունէն: Այսուհետեւ սակայն, իմ անձամբ ներկայանալս անհրաժեշտ նկատուած է: Հետեւաբար երեկոյին հօրեղբօրս եւ չէրքէզ առաջնորդի մը հետ մեկնեցանք Իրպիթ:

Հակառակ որ օդէն չնեղուելու համար իրիկունը կը ճամբորդէինք, գիշերը այնքան տաք ըրաւ որ, մեր ծարաւը յագեցնելու համար ստիպուեցանք ուտել այն ուխտը վարունգները, զորս — Իրպիթի մէջ հազուագիւտ ըլլալուն՝ — իբր նուէր կը տանէինք Հայկազուն Պզտիկեանին:

Ճէրքէչէն Իրպիթ ամբողջ տարածութիւնը ծածկուած է Պէտվիներու վրաններով, եւ կողոպտուներ անպակաս են: Այդ պատճառով ճամբորդեցինք մեծ զգուշութեամբ, երբեմն չեղելով ճամբէն, որպէսզի չհանդիպէինք աւազակներու վրաններուն կամ արօտատեղիներուն: Բարեբախտաբար մի-

ջադէպ մը չունեցանք, եւ առաւօտուն լուսաբացին հասանք Իրպիթ:

* * *

5 Մայիս 1916

Երբ արթնցանք կէսօր եղած էր արդէն: Պանդոկի նեղ վողոցին մէջ տարօրինակ ժխոր մը եւ իրարանցում մը մեր ուշադրութիւնը գրաւեց: Վազելով դէպի պատուհան, տեսանք հարիւրաւոր մերկ եւ բոկոտն գաղթականներ, զորս ոստիկաններ՝ հակառակ անոնց սրտապատառ աղերսանքներուն՝ հրելով եւ խոշտանգելով կ'ուղէին մացնել վողոցին դիմացը գտնուող պարապ ախոռի մը մէջ:

Քիչ յետոյ հասկցանք որ, ասոնք ալ ձէրէչի դժբախտներուն պէս թշուառութեան զոհեր էին, եւ գաւառապետին հրամանաւ պիտի աքսորուէին երկու օր անդին, անապատին ամայի մէկ անկիւնը:

Շատ չանցած, արդէն բոլորը թխմուած էին ախոռին մէջ: Ոստիկանները կղպեցին չէնքին դուռը ու մեկնեցան:

Հետաքրքրուած թէ ի՛նչ պիտի պատահէր վերջը, հօրեղբօրս հետ կեցած էինք պատուհանին առջեւը, երբ մէկ ալ տեսանք երիտասարդ գաղթական մը, որ ծակէ մը դլուխը դուրս հանած՝ կը դիտէր տանիքը որպէս թէ որոնէր փախուստի ճամբայ մը: Բայց չուտով ան փոխեց միտքը, երբ բոլորտիքը մեծ դանձ մը գտած էր, երիտասարդը դլուխը դուրս հանած ծակէն ելաւ տանիքին վրայ եւ սկսաւ հապճեպով քաղել խոտերը, մէկ կողմէ անյապաղաբար ուտելով դանոնք եւ միւս կողմէ զողունի լեցնելով գրպանը:

Քիչ վերջ երկրորդ անձ մըն ալ դուրս ելաւ նոյն ծակէն, աւելի վերջ՝ երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ... եւ այսպէս տասնէ աւելի մարդիկ, որոնք անյապաղօրէն կը լափէին խոտերը, մինչեւոյն ատեն ուշադրութիւն ընելով որ, վարիչները տեղեկութիւն չունենային իրենց դիւտէն: Սակայն հետզհետէ

ծակէն դուրս կուգային նոր նոր դէմքեր — բոլորը հիւծած եւ կմախացած — որոնք տեսնելով իրենց ընկերներուն ճոխ «սեղան»ի մը վրայ թառիլը՝ կ'ուզէին իրենք ալ օգտուիլ՝ այդպէս ծայր տալով կռիւի, իրարանցումի եւ յափշտակութեան:

Պահ մը վախցանք թէ տանիքը պիտի կքէր այդ հարիւրաւոր մարդոց ծանրութեան տակ: Բայց բարեբախտաբար չուտով աւարը հատաւ, ու մարդիկ դացին իրենց եկած տեղը, բացի մէկ–երկու հոդիէ, որոնք տանիքի եղերքէն այծերու պէս վար կը կախուէին՝ փրցնելու համար պատի ճեղքերուն մէջ բուսած խոտերը:

Դիտելով խոպան արտի վերածուած տանիքը, որ դեռ քառորդ ժամ առաջ կանաչութիւնով ծածկուած էր, ափ ի բերան մնացինք եւ հարցուցինք մենք մեզի՝ միթէ անոնք մեզի պէս բանաւոր մարդի՞կ էին, թէ ոչ անբանացած կենդանիներ, որոնք ծիլ մը կանաչի համար այդպէս կը ծեծկուէին ու իրարու երես կը ճանկռտէին: Ձէրէչի մէջ ալ կային թշուառներ, բայց այս աստիճանը ո՛չ տեսած, ոչ ալ լսած էինք:

Մեր սոսկումէն տակաւին չէինք սթափած, ահա քիչ յետոյ ոստիկանները ձիերու վրայ հեծած եկան, ախոռին դուռը բացին եւ դուրս հանեցին ժողովուրդը:

Այս անգամ ոչ մէկ ընդդիմութիւն: Լուռ եւ համակերպած դացին անոնք՝ գետնէն ժողվելով նարինջի կեղեւներ, սոխի տերեւներ եւ ամէն կարգի նիւթեր, զորս մարդ կրնար ծամել, զորս մարդկային ստամոքսը կրնար մարսել...:

* * *

6 Մայիս 1916

Երկրագործական Դրամատունէն գանձեցինք քսան ոսկին, բայց փոխանակ ոսկեդրամի ստացանք թղթադրամ, որ հարիւրին երեսուն պակաս կ'արժէ: Թղթադրամները ոսկիի եւ արծաթի վերածելէ ետք՝ իրիկունը ճամբայ ելանք դէպի Ձէրէչ: Երկինքը ամպոտ ըլլալուն՝ ամբողջ գիշերը ճամբոր–

դեցինք թանձր խաւարի մը մէջ: Ամէն վայրկեան ունէինք սրտաղողը թէ, մացառի մը կամ ժայռի մը եռեւէն յանկարծ աւազակ մը պիտի յարձակէր մեր վրայ եւ պիտի առնէր մեր դրամը, հագուստները եւ ձիերը, որոնց համար պատասխանատու ենք տիրոջ: Բարեբախտաբար սակայն, մեր վերադարձն ալ տեղի ունեցաւ ապահով պայմաններու մէջ, ու մենք առաուն ողջ եւ առողջ հասանք մեր տունը:

* * *

8 Մայիս 1916

Մեր տան բակի նոր վարձակալը Ատանացի այրի տիկին մըն է՝ իր չափահաս երկու աղջիկներով: Ասոնք դիւղս նոր ժամանած առաննին բարեկեցիկ վիճակ ունէին եւ իրենց ունեցած քիչ շատ դրամով կ'ապրէին, այն յոյսով թէ մինչեւ իրենց ապրուստի միջոցներուն սպառումը՝ մէջտեղ կը խաղաղէր ու իրենք կը վերադառնային երկիր: Չիրականացաւ սակայն իրենց ակնկալութիւնը: Դրամին հատաւ, սկսան ծախել իրենց հետ բերած անհրաժեշտ գոյքերը: Ատոնք ալ հատան. հիմա երեք հոգի ծանր աշխատանք կը կատարեն ապահովելու համար իրենց ապրուստը:

Երկու աղջիկներն ալ լաւ դաստիարակուած են. դիտեն ֆրանսերէն, անգլիերէն, դաշնակ, նուրբ ասեղնագործութիւն, բայց հոս, անապատին մէջ ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէ անոնց քոլէճական ուսումը: Եաղտըցի կիներու պէս անոնք ալ ստիպուած են լեռները երթալ՝ վայա ժողվելու եւ չալակնուն դիւղ բերել ծախելու համար:

Այս իրիկուն սակայն երկուքն ալ ձեռնունայն վերադարձան: Փայտ կտրելու առեն, Պէէվի մը կողոպտեր էր իրենց չուանը, տապարը եւ կռնակի չապիկը: Աղջիկներուն մեծը այժմ վախէն հիւանդացած՝ պառկած է: Խեղճ աղջիկը անչուչա կ'անգիտանար Արաբներու առաքինութիւնը, ապա թէ

ոչ, երբ աւազակը կը հանէր ներքնազգեստը, պիտի չվախնար հիւանդանալու առթիճան:

* * *

15 Մայիս 1916

Անօթութիւնն ու թշուառութիւնը մէկ կողմէ, տեղացի-ներուն թշնամական վերաբերմունքը միւս կողմէ, կը ստիպեն Հայերը որ լքելով իրենց հաստատուած դիւղերը՝ երթան Դամասկոսի ուղղութեամբ, այդ կողմերը որոնելու համար իրենց բախտը: Մարդիկ իրենց քուրջերը կռնակնուն կապած կ'երթան, կերպով մը Դամասկոս մտնելու եւ հոն այրեր՝ գործ գտնելու, կիներ՝ արհեստանոց մտնելու, փոքրիկներ՝ որբանոց ընդունուելու յոյսով: Գաղթը առաւելապէս չրջակայքի արաբական դիւղերէն է: Ճէրճէ տակաւին կը պահէ իր հոծ Հայութիւնը, որովհետեւ հեռաւոր դիւղերէ գաղթականներ գաղտնօրէն կուգան հոս եւ կը հաստատուին՝ լսելով թէ բանուորի եւ արհեստաւորի համար զգալի պէտք կայ:

* * *

22 Մայիս 1916

Այստեղի օդը այնքա՜ն վատառողջ է որ, ձմեռը ժանտատենդը, իսկ ամառը մալարիան անպակաս են: Ջորս օրէ ի վեր ես ալ չերմէ կը տառապիմ, եւ արդէն ուժաթափ եղած եմ: Այս հիւանդութեան միակ դեղը ֆինինն է, որ սակայն անմատչելի է ամէն Հայու, նկատելով որ տրամը կ'արժէ 45 դահեկան:

Ընտանիքի հայրեր, որոնք աշխատելով իրենց զաւակներուն ապրուստը կը ճարեն, դժուարին կացութեան կը մատնուին, եթէ չտրաթ մը հիւանդ պառկին: Որովհետեւ նախ՝ իրենց ընտանիքի անդամները անօթի կը մնան, յետոյ՝ իրենք չկարողանալով դեղ եւ սնունդ առնել՝ չեն կրնար ապաքինիլ: Ու որքան առեն որ չեն կրնար ապաքինիլ եւ գործի վերսկսիլ, այնքան կը վատթարանայ իրենց վիճակը:

Պատճառ եւ արդիւնքի սոյն անողոք օրէնքին երկկ դոհ

դնաց նաեւ հնակարկատ Յորէնը: Այդ կը նշանակէ թէ, ընտանիք մը եւս խաւարեցաւ:

* * *

29 Մայիս 1916

Ամառնային տօթերու պատճառաւ Արաբիոյ բոլոր օձերը, կարիճներն ու թունաւոր միջատները գործունէութեան սկսած են: Երկու օր առաջ Մարաչցի պարտիզպան մը սպաննուած գտնուեցաւ իր խրճիթին մէջ: Թունաւոր օձէ խայթուած՝ մահը անմիջական եղած էր:

Գիչերները վախով ու դողով կը քնանանք, եւ սոսկումով աչքերնիս կը բանանք, երբ սենեակին մէջ կը լսենք թեթեւ չշուկ մը կամ թփրտուք մը:

Երէկ իրիկուն խոշոր օձ մը սպաննեցինք մեր բակին մէջ, չաբաթ մը առաջ ալ կատուի ճագի մեծութեամբ այլանդակ կենդանի մը, որ քամելէոնի կը նմանէր:

Մեր սենեակի պատերուն վրայ մողէզներ կը թափառին, իսկ ձեղունի եղէգներուն մէջ միջատներ կը ճոճոան մինչեւ առաւօտ:

* * *

5 Յունիս 1916

Փորձանքները իրարու եռեւէ կը հասնին: Կ'իմանանք որ Տէրայի մէջ սկսած են Հայերը մահմետականացնել, եւ արդէն մօտ հազար հոգի բռնութեամբ ընդունած են «ճշմարիտ կրօնք»ը: Դամասկոսցիներն ու Զէրքէզները ուրախութենէ ձեռքերնին կը չփեն, եւ հխմակուընէ կը պատրաստեն ցանկը իրենց նախասիրած կիներուն, որոնց հետ պիտի ամուսնանան խլամացման օրն իսկ:

Ցուզումը, վախն ու սարսափը անսահման է, մանաւանդ սրտերուն մէջ անտէր հայ կանանց եւ աղջիկներուն, որոնք հազիւ ազատած ճամբու առեւանգումներէն, ահա նորէն կ'ենթարկուին մահմետականի հարէմին մէջ փակուելու վտանգին:

Այս ցաւահիթ լուրը մեզ այն եզրակացութեան կը բերէ թէ, կառավարութիւնը վճռած է արմատէն բնաջնջել հայ ցեղը, եւ այդ զազրելի նպատակին հասնելու համար՝ կանգ պիտի չառնէ ոեւէ միջոցի առջեւ:

* * *

12 Յունիս 1916

Երբ չուկայ գացի, իմացայ որ Թֆըլիյէ ղրկուած հայ գինուորներէն վեցը վերադարձած էին երէկ՝ խիստ արգահատելի վիճակի մը մէջ: Ինչ յետոյ տեսայ վերադարձողներէն Սսեցի Մուչեղը, որ գլուխը հաւաքուած հայրենակիցներուն կը պատմէր այդ տեղի ահաւոր կեանքի մասին:

Մեռեալ Ծովէն չատ վար, Ամանի եւ Մաանի երկաթուղագծի մէջտեղերը, լերկ դաշտի մը մէջ բանակեցուցած են դիրենք, ընդամէնը 800 հոգի: (Իրենցմէ առաջ ղրկուած է եղեր նաեւ 300 հոգինոց խումբ մը):

Ջուրը կը փոխադրէին երեք ժամ հեռաւորութեամբ տեղէ մը: Արդէն ազատ՝ մինչեւ որ վրանները բերուէր՝ տաքէն կը դառնար բաղնեջուր: Իսկ հացը՝ երկու օրուան ճամբէ մը, այն ալ այնքա՜ն քիչ որ հազիւ մէկ անգամ ուտելու կը բաւէր:

Իրենց պաշտօնն էր, առտուն կանուխ երկաթեայ ծանր կառաններն առնել, երթալ բաւական ճամբայ, եւ հոն խճուղիի եղերքը, արեւի հրակէզ ճառագայթներուն դիմաց նստած՝ թիապարաններու նման աշխատիլ՝ կոտրելով քարեր, որոնք դիզուած էին իւրաքանչիւրին առջեւը: Իրենցմէ քիչ անդին թուրք դինուորներ վրանի մը չուքին տակ նստած, աչալուրջ կը հսկէին իրենց չարժումներուն վրայ՝ կանգ առնողները խարազանելու կամ վախուստ փորձողները հրացանազարկ ընելու նպատակաւ:

Իրիկունը երբ մութը կը կոխէր, խեղճերը յոգնասպառ եւ ծարաւահիւծ՝ կը վերառնային բանակատեղին, ուր հազիւ թէ կտոր մը դարեհաց եւ պուտ մը պղտոր ջուր կրնային գտնել: Գոտածնին անյագաբար լափելէ ետք՝ անոնք կիսանուաղ կը փռուէին գետիններու վրայ, հետեւեալ առտու դարձեալ ոտքի

ելլելու եւ նոյն տաժանակիր աշխատանքը վերսկսելու համար:

Անօթութենէ եւ արեւահարութենէ երկու ամսուան մէջ 150–է աւելի տղամարդիկ մեռած են: Կասկած չկայ թէ օր մըն ալ իրենք սովամահ պիտի ըլլային, եթէ հյղանային վախուստի յանդուգն ծրագիրը մը:

Սողոմոն անունով Հաճընցի երիտասարդ մը յղացած է ծրագիրը, գեղեցիկ գաղափար մը, զոր սակայն գործադրութեան դնելու համար՝ պէտք էր յարմար առիթին սպասել:

Եւ չէ ուշացած առիթը: Իրիկուն մը ջուր բերելու կարգը իրենցն էր: Երկու զինուորներու հսկողութեան տակ, տասը հոգի տիկերն առած ճամբայ ելած են դէպի ջրհորը:

Որպէսզի զինուորներու ուշադրութիւնը չգրաւէին իրենց վրայ, անոնք երթալուատեն երբէք չեն խօսած իրարու հետ: Լուռ քալած են ճամբան, ու հասնելով ջրհորը՝ սկսած են ամենայն կարգապահութեամբ լեցնել տմաններըը, մինչ զինուորները քիչ մը հեռուն նստած՝ մէկզի դրած էին իրենց հրացանները, մէյ մէկ գլանիկ փաթթելու համար:

— Տղա՛ք, գոչած է Սողոմոն յանկարծ՝ առիթը յարմար նկատելով, մեր մէջէն 4–ն հոգի պիտի մեռնին, բայց մնացողները պիտի ազատին. օ՛ն, յարձակինք զինուորներուն վրայ եւ զինաթափ ընենք զանոնք:

Հազիւ թէ Հաճընցին ազդանշանը տուած էր, ահա բոլորը մէկ ջուրի տիկերը ձգելով խոյացած են պահակներուն վրայ:

Զինուորները այս յանկարծական յարձակումէն նախ չփոթած են, բայց յետոյ իսկոյն փարած են իրենց դէնքերուն ու կրակած «լմբոստ»ներուն վրայ:

Առջեւէն գացողներէն երկու–երեք հոգի արիւլուայ լինկած են գետին — որոնց մէջ նաեւ իրենց պարագլուխը Սողոմոն — սակայն եռեւէն եկողները առանց վհատելու՝ գրոհած են թշնամիին վրայ: Տեղի ունեցած է դիրկընդխառն կռիւ, որու ընթացքին զէնքեր պայթած են, եւ մէկ–երկու հոգի եւս լինկած: Բայց ի վերջոյ Հայեր յաջողած են զսպել թուրք զինուորները՝

առ յաւէտ լռութեան մատնելով զանոնք:

— Յետոյ առանց ժամանակ կորսնցնելու վախանք դէպի հիւսիս, ըսաւ Մուշեղ աւարառելով իր պատմութիւնը: Երկու օր ետքը Պէնի Սախարի Պէտէվիներուն վրանները հասանք: Զինուորներէն գրաւած մեր դէնքերը փոխանակեցինք հացի հետ, հոն մեր վէրքերը կապեցինք, ու չարունակելով ճամբան վերջապէս հասանք հոս:

— Բայց հոն մնացողնե՞րը, հարցուց ներկաներէն Րուհճի Պետրոս, չէ՞ք մտածեր թէ՝ ձեր վրէժը հիմա անոնցմէ պիտի առնեն:

— Թո՛ղ անոնք ալ մեզի պէս ընեն, ըսաւ Մուշեղ ցնցելով ուսերը: Ապդը այս վիճակին հասաւ արդէն «հոն մնացողներ»ու վրայ խորհելով: Հազարաւոր երիտասարդներ՝ տասը ոստիկաններու առաջնորդութեամբ ոչխարներու նման ձորերը տարուեցան եւ մորթոտուեցան: Անոնք կրնային իրենց դահիճները սպաննել եւ ազատիլ, բայց չըրին, մտածելով թէ՝ Թուրքեր իրենց վրէժը պիտի լուծէին քաղաքներու եւ գիւղերու անպաշտպան ժողովուրդէն: Բայց ի՞նչ եղաւ վերջը. իրենք ալ մեռան, իրենց կիներն ու զաւակներն ալ: Աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար, եթէ հերոսաբար մեռնէին եւ մեռցնելով մեռնէին:

Շշմած լռեցինք ամէնքս: Կարծէք թէ ճշմարտութիւն մը կար հայ չինականի այդ խօսքերուն մէջ: Ո՞վ գիտէ, թերեւս այս դառն դրութեան չմատնուէինք, եթէ ազգովին անոր եւ ընկերներուն պէս խորհէինք:

* * *

19 Յունիս 1916

Պէտէվի հովիւներ իրենց հօտերը արածելով եկած, բանակած են գիւղէն կէս ժամ անդին տեղ մը: Լսելով որ չատ մը Հայեր կ'երթան անոնցմէ աժան գնով կաթ գնելու, ես ալ ման մը առի ու գացի հովիւներուն գտնուած տեղը:

Աւօտավայրին մօտեցած ատենս զգացի թէ սխալ մը ըրած էի, որովհետեւ նախ Հայեր հոն առանձին չէին երթար, յետոյ

բոլորը հնուամաչ զգեստներ կը կրէին, մինչդեռ ես ո՛չ միայն մինակ էի, այլ կը կրէի եւրոպական զգեստ, աւելի ըլլալով նաեւ թանկագին քարով ոսկիէ մատանի մը, զոր մայրս նուէր ըրած էր ինծի՝ զպրոցը աւարտելուս առթիւ: Բայց այլեւս չէի կրնար նահանջել. հովիւները նշմարած էին զիս: Ուստի քաջութիւնս ժողվեցի եւ անոնց մօտենալով՝ ըսի իրենց ձեւովը.

— Խաղաղութի՛ւն ձեզ, հայրենակիցներս, եկայ կաթ գնելու:

— Էհլէն ու սէհլէն (բարով, խերով եկար), պատասխանեցին Պէտէվիները հիւրասիրելով զիս:

Ձորս հոգի էին անոնք: Մին առաւ ամանս ու գնաց ոչխարները մօտ, իսկ միւսները կեցան քովս՝ հետաքրքրութեամբ դիտելով «տարօրինակ» տարազս: Պահ մը եաք անոնցմէ մին խօսելու համարձակութիւն առաւ (*), եւ ցոյց-տալով տարաւս ըսաւ.

— Ձի՞ս նեղուիր աոոր մէջ:

— Ոչ, պատասխանեցի, վարժուած եմ:

— Ձեր գիւղը ո՞ւր է:

— Դէպի այս կողմը, շա՛տ հեռու:

— Ինչո՞ւ մեր երկիրը եկար:

Չկրցայ իրականութիւնը ըսել Պէտէվիին, որովհետեւ ան պէտք չէր գիտնար թէ՝ թուրք կառավարութիւնը մեզ հոս վռնտելու համար բերած էր:

— Որովհետեւ, մրմնջեցի, թշնամին գրաւեց մեր հողերը:

— Եւ դուն չմեռցուցի՞ր թշնամին:

— Ոչ, չատ էր ան:

(*) Այս վայրենի մարդիկը երբ անծանօթ մարդու մը հետ դէմ առ դէմ կուգան, առաջին վայրկեաններուն խիստ ամօթխած կ'ըլլան, յետոյ սակայն քիչ առ քիչ համարձակութիւն գտնելով՝ այնքա՛ն աներես կը դառնան որ, մինչեւ զայն ապանիելու առաջ կ'երթան:

— Ուրեմն երբ թշնամին չատ է՝ մարդ կը վախչի՞:

Անալիտան հովիւին հարցումը այնքա՛ն երկդիմի էր որ, պահ մը չփոթած լռեցի: Որովհետեւ եթէ «ոչ» ըսէի, հապա ի՛նչ դործ ունէի Հավրանի անապատին մէջ. իսկ եթէ «այո» ըսէի, մինթէ ցուցուցած չէի՞ ըլլար ցեղային նկարագրիս ամենատակար մէկ կողմը:

— Հիմա թողունք այդ խօսքերը, ըսի՝ խօսակցութեան նիւթը փոխելով, հոն նայէ, տե՛ս, բարեկամդ ի՛նչ կ'ընէ... ոչխարը կթելով հանդերձ թեւին տակը պահուած տիկէն ջուր կը լեցնէ ամանիս մէջ:

Պէտէվիները տեսնելով իրենց խարդախութեան երեւան հանուիլը, արտասուոտ քրքիջներ արձակեցին: Ապա խօսակիցս երես առած՝ հարցուց.

— Հապա կ'ուզէիր որ, տուած դրամիդ փոխարէն ամանդ անարատ կաթո՞վ լեցնէինք:

— Հարկ չկայ ամանս լեցնելու, դրամիս համեմատ կաթ տուէք, ըսի հանդարտ ձայնով մը:

— Ոչ, աւելի դրամ տուր, ամանդ լեցնենք, ըսաւ Պէտէվին:

— Ուրիշ դրամ չունիմ:

— Այս ի՞նչ է:

Յանկարծ վայրենին բռնած էր ալ ձեռքիս դաստակը՝ այնպիսի ուժգնութեամբ որ, կարծէք աքցանի մը մէջ կը տրորէր գայն:

— Մատանի է, ըսի ձեռքս ազատելու փորձ մը ընելով:

— Մատանի՛, բացագանչեց հովիւը՝ չարագուշակ ուրախութեամբ մը վայլատակեցնելով աչքերը. հանէ՛, նայինք, ի՛նչ դեղեցիկ բան է ան:

— Չ'ելլեր, ըսի պահելով պաղարիւնութիւնս. պզտիկ եղած ատենս մատս անցուցած էն, հիմա մատս չատ դիրցած է:

— Սուտ կը խօսիս: Ձես ուզեր հանել, որովհետեւ կը վախնաս թէ ձեռքէդ կը խլենք:

— Ինչո՞ւ վախնամ, դուք աւազակ չէք որ մատնիս խլէք:

Այս միջոցին միւս երկու հովիւները, որոնք մինչեւ այն ատեն անձայն կը հետեւէին մեր այս խօսակցութեան, «հապա եթէ չ'ելլեր, ինչպէ՞ս մտեր է...կեցիր մենք հանենք», ըսելով յարձակեցան վրաս, ու դիս գետին տապալելով՝ սկսան ուժգնակի քաշել մատանին, ահռելի ցաւեր պատճառելով ինծի:

— Ձգեցէ՛ք դիս, ձգեցէք, կը դոչէի գալարուելով չորս հուժկու մարդոց ծանրութեան տակ.— որովհետեւ հիմա անոնց միացած էր նաեւ կաթ կթող խաբեբան:

— Կարէ՛ մատը, թո՛ղ լմննայ, հրամայեց առաջին հովիւը երկիւղալի վճռականութեամբ մը:

Տեսայ պատեհանէն հանուած խանչարը, եւ նոյն պահուն խմացայ ազդու ձայն մը, որ դողդղացուց չարագործները.

— Հօլա՛, ի՞նչ կ'ընէք տղուն:

Աւազակները ապշահար կանգ առին, տեսնելով հսկայական մարդ մը (Ջաղացպան Խուրշիտը), որ խոշոր թի մը բռնած՝ սպառնալից կուգար դէպի իրենց կողմը: Անմիջապէս անոնք գործը կատակի դարձուցին ու կոկորդալիր խնդուքով մը ըսին.

— Այս ձեր հայրենակիցը ի՛նչ վախկոտ տղայ է եղեր... կ'ուզէինք ձեռքի մատանին տեսնել... վլվլուկէն աչխարհ իրար անցուց:

Խուրշիտ յանդիմանական ակնարկով մը լռեցուց չարագործները, ու կաթի ամանս առնելով անոնց ձեռքէն՝ նշան ըրաւ ինծի որ մեկնինք:

— Բարեբախտութիւն մըն է որ, ջուրի ճամբան չտկելու համար այս կողմէն կ'անցնէիք, ըսաւ Քիլիսցի ազատարարս՝ դիւղին ծայրը ինձմէ բաժնուած ատենը. տղաս, ի՛նչ անխոհեմութիւն էր այդ գործածդ: Չէ՞ս գիտեր թէ Արաբները չեն սիրեր ատարկայի մը տէրանալու համար մարդ կը սպաննեն:

Վախը եւ յուզումը այնքա՜ն ցնցած էր դիս որ, չկրցայ բերանս բանալ չնորհակալութիւն յայտնելու համար: Անխօս

հրաժեշտ առի իրմէ եւ երթալով ուղղակի պայտար Միսաքի քով, ձեռքս սալին վրայ դրած ըսի.

— Ինդրեմ, հանէ՛ սա մատանին:

Յ.Գ.— Սա քանի մը տողերը կը գրեմ դիշերը ճրագի լոյսին: Վայրենի Պէտէվիին ոճրային փորձէն աւելի՝ ըրած արդար դիտողութիւնը հրաչէկ երկաթի պէս կը տաղէ միտքս: Մենք ի՛նչ գործ ունինք այս անհիւրընկալ երկրին մէջ: Ովքա՜ն ալ հզօր ըլլար մեր թշնամին, միթէ պէտք չէ՞ր որ, մենք ողջ կամ մեռած՝ մեր հայրենի հողին վրայ ըլլայինք:

* * *

26 Յունիս 1916

Զինուորագրութեան հետեւանքով ընդհատուած չուկայի մեր գործը նոր թափով շարունակելու համար, այսօր Լեւոնի եւ վահրամի ընկերակցութեամբ պտուղի եւ բանջարեղէնի խանութ մը բացինք:

Պոլսէն, Պր. Կիւլպէնկեան դարձեալ 35 ոսկի ղրկած է մեզի: Թղթադրամը ներկայիս 60 դահեկանի չափ արժելուն՝ ղրամէն մեր ձեռքը հազիւ թէ քսան ոսկի պիտի անցնի: Բայց մեծապէս երախտապարտ ենք ատոր ալ:

* * *

3 Յուլիս 1916

Տաքերը հետզհետէ կը սաստկանան: Կէսօրուան ատենները կարելի չէ փողոց ելլել: Գետինը փուռի յատակի պէս կ'այրէ, նոյն իսկ եթէ մարդ կօշիկով կոխէ: Հաւկիթը կը պղտանայ եթէ քանի մը վայրկեան արեւին դիմաց ձգուի:

Հիմակ ալ քոլէրայի համաճարակը ծայր տուած է, որ վնտռել կուտայ մեզ ժանտատեռնդն ու մալարիան: Այս վերջին հիւանդութիւններէն գոնէ ազատուղներ կ'ըլլային, մինչդեռ քոլերայէն ոչ ոք կը վերկուի: Անգամ մը որ մտնէ ընտանիքէ մը ներս, այլեւս յոյս չկայ այդ ընտանիքի ողջ մնացած ան-

դամնեբէն: Օրը քան հոգիէ աւելի կը մեռնին միայն ձէրէէի մէջ:

Մենք ալ ամբողջ ընտանիքով ճահճատենդէ կը տառապինք: Օր մը ես, օր մը մայրս, օր մը քոյրերս կամ եղբայրս եւ կամ ամէնքս՝ նոյն օրուան մէջ ջերմէ կը պառկինք: Ունեցած բոլոր դրամներս քինինի կը յատկացնենք, բայց դարձեալ աչքերնիս չենք կրնար բանալ:

Այսօր ալ ես ու Մանուշակը հիւանդ պառկած ենք: Սաստիկ տաքութիւն ունինք. մեր հոգեկան տագնապը մանաւանդ կը բազմապատկուի, երբ վարի յարկէն կը լսենք կնոջական դառնահեծ ողբեր եւ հեծկլտուքներ:

Առանցքի աղջիկը, որ երկու ամիս առաջ լեռը՝ աւազակային յարձակումէն վախնալով հիւանդացած էր, մեռե՛ր է: Կը զարմանանք թէ, մարդիկ ինչո՞ւ կուլան մեռեալի համար, մէթէ վաղը մեր բոլորին ըլլալիքը այդ չէ՞...:

* * *

10 Յուլիս 1916

Մահմետականութեան խնդիրը լուրջ հանգամանք կը առնայ: Հաւրանի գիւղերու մէջ գտնուող հայ քահանաները ձերբակալելով Տէրա տարած էին. այսօր ալ մեր գիւղին միակ քահանան ձերբակալած են:

Ինձը արդէն ծեր եւ հիւանդ՝ չարաթէ մը ի վեր խրճիթէն դուրս չէր ելլեր: Առաւն ոսոխական մը մտած է հիւղակը եւ հրամայած որ, իսկոյն պատրաստուէր մեկնելու համար:

Քահանային կինը եւ դուստրը սարսափահար ըսած են.

— Բայց տէր իմ, չէ՞ք տեսներ որ, հիւանդ պառկած է: Այս վիճակով ինչպէ՞ս կրնայ ճամբորդել:

— Ես հիւանդ–միւանդ չեմ դիտեր, հրաման ունիմ պիտի տանիմ, ըսած է ժանտարման:

— Բայց նայեցէ՛ք անգամ մը իր վիճակին:

— Շատ մի՛ խօսիք, եթէ ոչ ձեզ ալ միասին կը տանիմ:

Ծեր քահանան տեսնելով որ, աղաչանքն ու պաղատանքը

օդուտ պիտի չընեն, դժուարաւ ոտքի ելած է, եւ հագուստը հագնելով՝ դողդոջուն քայլերով հետեւած է անզգամ պաշտօնեային:

Կ'ենթադրենք թէ կառավարութիւնը կը հաւաքէ քահանաները, որպէսզի դիւրութեամբ կարենայ ի գլուխ հանել ժողովուրդին իսլամացման գործը:

* * *

17 Յուլիս 1916

Շաւոնց ի վեր մխաքս դրած էի Զէյթունցի Ռաչէը աղբօր պատմութիւնը լսել: Այսօր յարմար առեն էր. մեր խանութը եկած, բանջարանոցին բերքը ծախած եւ հանդչելու համար նստած էր:

Ամէն անգամ ըրածին պէս, ա՛լ չէր կրնար առարկել թէ ժամանակ չունէր, պարտէզ պիտի վերադառնար: Դուրսը սարսափելի տաք կ'ընէր եւ ակամայ պիտի սպասէր մինչեւ ջերմութեան նուազիլը: Ուստի տեղի տուաւ մեր խնդրանքին եւ խորունկ հառաչանք մը արձակելէ ետք՝ պատմեց իր պատմութիւնը:

* * *

Թուրք կառավարութիւնը Զէյթունցիին դէմ ունէր դարաւոր պարտութեանց քէնը, եւ միշտ առիթ կը փնտռէր զգետնելու համար ազատութեան նախանձախնդիր այդ հերոս ժողովուրդը: Ընդհ. պատերազմը կը հայթայթէ այդ բաղձացուած առիթը:

Դեռ գաւառի Հայութեան դէմ հարստահարութիւնները չսկսած, հոն կը սկսին մասնակի կեղեքումներն ու սպանութիւնները: Ամենէն առաջ նենգութեամբ կը ձերբակալեն ու ծեծի տակ կը սպաննեն Նազարէթ Չաւուշ անունով Հայ մը, որ Զէյթունցիներու պաշտելի իշխանն էր: Յետոյ ծուղակի մէջ կը ձգեն նաեւ միւս իշխանները, թուով երեք, զորս նոյնպէս կը սպաննեն անօրինակ տանջանքներով, մինչ անդին զինուոր–

ներ կը խոչտանգէին ու կը բռնաբարէին անոնց կիներն ու աղջիկները:

Այսքան վատութիւն չատ էր իսկ Զէյթունցիին՝ պարզելու համար ապստամբութեան դրօշը: Բայց Կիլիկիոյ կաթողիկոսին յորդորին վրայ թէ՝ իրենց ըմբոստութեամբ կրնան վտանգել դաւառի Հայութեան ապահովութիւնը, կը լռեն անոնք ու հանդարտ կը նստին՝ մարսելով ամէն չարիք ու նախատինք:

Բայց կառավարութիւնը չի բաւականանար այդքանով: Զէնք հաւաքելու պատրուակին տակ, զինուորներ բռնութեամբ կը մտնեն հայ տուները ու կը չարչարեն այրերը, կ'անպատուեն կիները, կ'ահաբեկեն փոքրիկները:

Այլեւս Զէյթունցիին համբերութիւնը հատած էր: Ամէն մը քաջարի երիտասարդներ — որոնց մէջ նաեւ Խաչեր աղբօր մէկ հատիկ որդին Աւետիսը — կը փարին դէնքերու, եւ սպանելով հայ կոյսերու բռնաբարիչները՝ կը բարձրանան լեռը, հոն իրենց ապաստան ընտրելով պատմական վանք մը:

Կառավարութեան ուզածն ալ այդ էր արդէն. ջրդռել ժողովուրդը եւ յետոյ անոր ջրդռութիւնը պատրուակ բռնելով՝ բնաջնջել բոլորը: Ուստի անմիջապէս տասը հազար հոգինոց բանակ մը կը հասնի Մարաշէն, ու պաշարելով քաղաքը՝ կը պահանջէ ըմբոստներուն անձնատուութիւնը:

Քաղաքի Հայութեան կողմէ պատուիրակութիւն մը ճերմակ դրօշ պարզած՝ կ'երթայ զինուորական հրամանատարին քով, յայտնելու թէ իրենք համամիտ չեն լեռնի չափ տաք-գլուխ երիտասարդներու արարքին, հետեւաբար չեն կարող զանոնք բռնել եւ կառավարութեան յանձնել:

Ատոր վրայ, զինուորներ կը պաշարեն հայ կարիճներու ապաստանած վանքը, ու երկարատեւ հրացանաձգութենէ ետք՝ կը յաջողին զայն կրակի տալ:

Հայորդիներ բոցերու մէջէն դուրս եկած՝ անօրինակ քաջութեամբ դրոհ կուտան թշնամիին վրայ: Տասը հոգի կ'ինկնայ իրենցմէ — որոնց մէջ նաեւ Աւետիսը — բայց իրենք

տասնապատիկ աւելի զոհ խլելով թշնամիէն, կը ճեղքեն պաշարման գօտին ու կ'անյայտանան մթութեան մէջ՝ իրենց հետ տանելով սպաննուած ընկերներու դիւխները, որպէսզի զինուորներ ատուզելով անոնց ինքնութիւնը՝ չէարչարէին ընտանիքները:

Խեղճերը կը մոռնան թէ, Թուրքեր անմեղն ու յանցաւորը զանազանելու առաքինութենէն խապառ զրկուած են, եւ անոնք ատակ են ջարդելու ո՛չ միայն խաղաղ ժողովուրդը, այլ ե՛ւ ճերմակ դրօշ պարզած անոր պատուիրակութիւնը:

Ստուգիւ Թուրք հրամանատարը ամենէն առաջ իր պարտութեան վրէժը կը լուծէ հայ պատգամաւորներէն, զրս վար դնել տուած էր զինուորական գործողութեանց չսկսած: Անոնց բոլորը անլուր խժդժութեամբ սպաննելէ ետք՝ ձերբակալել կուտայ քաղաքին երեւելիները, ու առաջին հերթով 300 հոգի չղթայակապ կ'աքսորէ անծանօթ ուղղութեամբ:

Քանի մը օր ետք, երեւելիները տանող ոստիկանները կը վերադառնան՝ հարստացած ոսկի ժամացոյցներով, մատանիներով, ծխատուփերով, ու երկրորդ կարաւան մը առնելով կրկին կը մեկնին:

Այդպէս քաղաքին մեծերը մաքրազործելէ ետք, մնացեալ քանի հազար բնակչութիւնը երկու հազարական հոգինոց խումբերով ճամբայ կը հանեն՝ ոմանք դէպի Գոնիա եւ Սուլթանիէ, ուրիշներ՝ դէպի Հալէպ եւ Բաքքա: Ապրիլի վերջերը արդէն Զէյթունի մէջ քար քարի վրայ չէր մնացած:

Խաչեր աղբար՝ իր նահատակեալ որդւոյն վիշտը սրտին մէջ՝ կնոջ, հարսին եւ երեք անչափահաս թոռներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Հալէպ մեկնող կարաւանին հետ: Միասին կ'առնեն միայն այնչափ առարկայ, զոր կրնային տանիլ իրենց չալակով: Ոստիկաններ դրեթէ վաղցնելով կը տանին զիրենք: Փոքրիկներ, հիւանդներ նոյն իսկ տղաբերքի ցաւէն տառապող մայրեր կը խարազանուին եւ ուժասպառ կը կոխկռտուին՝ երբեմն իսկ ոտքերուն տակ իրենց հարազատներուն, որոնք

խելայեղ կը վախչէին խուսափելու համար սուինի հարուածներէն:

* * *

Օրերով կը ճամբորդեն այդպէս: Ֆաչեր աղբար վայրի մը յենած՝ կ'երթայ այս բազմութեան մէջ, երբեմն իր կռնակն առնելով յոգնած թոռնիկներէն մին կամ միւսը, երբեմն առանց պատճառի՝ ինքն ալ բաժին ստանալով ծեծէն ու խարազանէն:

Օր մը անոնք անտառի մը մօտէն անցնելու ատեն կը հանդիպին գերմանացի սպայի մը՝ կնոջ եւ չափահաս աղջկան հետ: Երեքն ալ որսի հրացաններ եւ զգեստներ կը կրէին եւ իրենց հետ ունէին բարակ մը: Ժողովուրդը տեսնելով սպային կուրծքը զարդարող սեւ խաչը՝ խելայեղ կը վազէ եւ ոտքերուն ինկած՝ կ'աղաղակէ.

— Ցանուն Քրիստո՛սի, ըսէք սա ոստիկաններուն, չխոչտանգեն մեզ: Անօթի ենք, ծարաւ ենք, յոգնած ենք: Կը խնդրենք, ճար մը դտէք մեր վիճակին:

Սպային կինն ու աղջիկը թէեւ բան մը չեն հասկնար այս խօսքերէն, բայց չափազանց կը յուզուին տեսնելով բազմութեան եղկելի վիճակը: Գերմանացի սպան սակայն կը հասկնայ: Ան գրպանէն կը հանէ տետրակ մը, հապճեպ քանի մը տողեր կը գրէ, էջը պատռելով կը յանձնէ Ֆաչեր աղբօր եւ կը պատուիրէ որ, երկու ժամ անդին դանուող գինուորական մթերանոցի տնօրէնին յանձնէ այդ թուղթը: Ցետոյ աղճատ թրքերէնով մը ոստիկաններուն յանձնարարելէ եւս թէ, քիչ մը դթոտ վերաբերմունք ցոյց տան խեղճ գաղթականներուն հանդէպ, խղճի պարտք կատարած մարդու գոհունակութեամբ կը շարունակէ ճամբան՝ հետն առած կինը, աղջիկը եւ շունը:

Արեւը մարը մտնելու վրայ էր, երբ կարաւանը ընկճուած, երերուն քայլերով կը հասնի գինուորական մթերանոցին դրացնուած տեղը: Տասնեակ մը կառքեր՝ սնտուկներով, պարկերով, տակառներով բեռցած՝ մէկ կողմէ կուգային, ու միւս կողմէ կ'երթային: Զինուորներ ծանր բեռներ կառքերէն դէպի մթերանոց, կամ մթերանոցէն կառքերը կը փոխադրէին: Երիտասարդ սպայ մը այդ խառնիճաղանճին մէջ կեցած՝ աչ ու ձախ հրամաններ կ'արձակէր:

Ֆաչեր աղբար կռահելով թէ ան էր տնօրէնը, յարգալիր կը մօտենայ ու պետնամած խոնարհութեամբ մը կը յանձնէ Գերմանացիին տուած երկտողը: Թուրք սպան, կատարեալ ժէօն Թիւրքի տիպար, կմկմալով կը կարդայ քանի մը բառեր, ապա անհամբերութեամբ կը հարցնէ նամակաբերին թէ, ի՛նչ կը պարունակէր ան:

Ոստիկան մը յառաջ կը նետուի եւ ցած ձայնով կը բացատրէ խնդիրը:

— Շատ լաւ, շատ լաւ, կ'ըսէ սպան Ֆաչեր աղբօր դառնալով, գացէք, սա դիմացը՝ ծառերով շրջապատուած դաշտին մէջ իջեւանեցէք. քիչ յետոյ երբ գործերս լմնցնեմ՝ կուգամ, ձեզմով կը զբաղիմ:

Ժողովուրդը օրհնելով օսմանեան բանակի այս ազնուասիրտ զաւակը, կ'երթայ մատնանշուած տեղը եւ դիտապատա կը վռուի դետնին վրայ: Ժամ մը եաք, արդարեւ յարդելով խոստումը՝ սպան ոստիկաններու պետին հետ կուգայ կարաւանին քով, տեսնելու թէ հանդիստ տեղաւորուա՞ծ էին:

— Մսի աւելորդ պաշար ունինք, պիտի տանք ձեզի, կ'ըսէ դորովալի չեչոով մը. համբերեցէք քիչ մը, գինուորները զայն պատրաստելու վրայ են:

— Բայց տէր իմ, մեզի չոր հացն ալ կը բաւէ, կը բացատրէնէն հարիւրաւոր ձայներ սրտառուչ եղանակով մը:

— Դժբախտաբար հաց չունինք, սակայն միսը աւրուելու վրայ էր, գայն առաւօրէն կրնանք տալ, կը պատասխանէ գինուորական մթերանոցին տնօրէնը:

— Շնորհակա՛լ ենք, մեծապէս շնորհակալ ենք, կը մրմնջէ բազմութիւնը:

Ու քաջալերուելով սպային կարեկիր ընթացքէն, անոնք

կը չըջապատեն զայն՝ մին զմիւսէն անձկալիր հարցումներ ուղղելով.

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը, տէր իմ...: Մինչեւ ո՞ւր պիտի երթանք այսպէս...: Օրերով անօթի–ծարաւ, ծերերով, փոքրիկներով, հիւանդներով արեւի տակ կը թափառինք անհատնում ճամբաներու երկայնքը. այլեւս քալելու կարողութիւն չմնաց մեր վրայ... ողջ–ողջ թաղեցէ՛ք մեզ, ապահինք այս կեանքէն...:

Ժողովուրդը փղձկած՝ կը սկսի տղու պէս լալ:

Երիտասարդ թուրքը խորապէս ազդուած ցաւի այս միահամուռ արտայայտութենէն, կը մխիթարէ զանոնք ըսելով.

— Մի՛ լաք հայրենակիցներս, ես լիայոյս եմ թէ թաղաւորը ի մօտոյ ներում պիտի չնորհէ ձեզի: Յանցաւորները պատան իրենց պատիժը: Անմեղները պիտի ազատին իրենց երկիրը:

— Աստուած ձայնդ լսէ, որդեակս, Աստուած երկար կեանք տայ ձեզի եւ ձեր զաւակներուն, կը պատասխանէ ժողովուրդը սրբելով արցունքները:

Գիշերը յառաջացած էր արդէն: Փիչ յետոյ անոնք անհուն հրճուանքով կը տեսնեն մթերանոցին կողմը, քանէ աւելի կէտերու վրայ խարոյկներու վառիլը: Թանձր խաւարը թէեւ լքած էր, բայց անոնք բոցերու լոյսին մէջ յստակօրէն կը տեսնէին բազմաթիւ պինուորներ, որոնք կրակներու վրայ կը հաստատէին ջուրով եւ ջարդուած մսով լեցուն քարիւղի թիթեղեայ տաններուը:

Օրերով անօթի մնացած մարդոց ուռնդերը կը լայննան՝ խաչած մսի բուրմունքէն, մարած աչքեր կը չողան՝ եփող կերակուրի տեսքէն, ժժդոյն դէմքեր կը վերակենդանանան՝ մօտալուտ երջանկութեան արբշռանքէն: Սպասումն ու անհամբերութիւնը կը դպրեցնեն չատերուն սրտին զարկը:

Վերջապէս պինուորներու աւետաբեր ձայնը կը լսուի խոր լռութեան մէջ.

— Հայե՛ր, Հայե՛ր, վազեցէ՛ք, եկէ՛ք, կերակուրնիդ պատրաստ է:

Ժողովուրդը մէկ մարդու պէս ոտքի ելած՝ կը խոյանայ դէպի խարոյկները: Իւրաքանչիւր օճախի չուրջ մօտ 70–80 հոգի բոլորուած, անոնք ո՛չ կերակուրի պաղելուն կը սպասեն, ոչ ալ ամանը կրակի վրայէն վար առնելու մասին կը խորհին: Զիրար հրմշտկելով՝ կ'անցնին յառաջ, ձեռքերնին թաթխելով եռացող ջուրին մէջ՝ մէյ մէկ մսի կտոր կը վերցնեն ու կը նետեն բերաննին, մինչ ոստիկաններն ու պինուորները հեռուէն դիտելով, քահ–քահալից կը խնդային՝ տեսնելով անոնց ցաւէ ծամածռող դէմքերը:

Քառորդ ժամ եւս, արդէն մսի հետք չէ մնացած ամաններու մէջ: Ժողովուրդը օրհնելով բարեսիրտ սպայի դերդաստանին անդամները՝ կամաց կամաց կը վերադառնայ իր նախկին իջեւանած տեղը եւ հոն կ'երկննայ հողերու վրայ, որպէսզի անդորը քուն մը քաշէ, եւ հետեւեալ առաւու կարենայ կազդուրուած ոտքի ելլել:

Խաչեր աղբար կռնակը ծառի մը բունին տուած, կը պատրաստուէր աչքերը դոցելու, երբ կը տեսնէ իրմէ քիչ անդին նստած տղեկ մը, որ ոսկորի կտոր մը կրծելով զբաղած էր: Բարի ծերունիին հետաքրքրութիւնը կը չարժէ այդ պարագան, նկատելով որ իրենց հրամցուած կերակուրին մէջ ոսկոր բացարձակապէս դոյութիւն չունէր: Ուստի ան կը մօտենայ տղուն եւ «այդ ի՞նչ է, տուր նայիմ», ըսելով ոսկորը կ'առնէ ձեռքէն:

Բայց հազիւ թէ ակնարկ մը նետած էր ոսկրին մէջ բռնած առարկային վրայ, քարացած կանգ կ'առնէ: Որովհետեւ ձեռքին մէջ բռնած այդ ոսկորի կտորը ուրիշ բան չէր, այլ մարդու մը մատը, դեռ եղունգը վրան մնացած...:

Ուրեմն թուրք սպան մեռած մարդու դիա՞կ կերցուցած էր իրենց, եւ թերեւս այդ կողմերը չարդուած իրենց հայրենակիցներու դիակնե՛րը: Առանց աւելի խորհրդածութեան,

Խաչէր աղբար սոսկումով կտրած մատը կը սահեցնէ դրպանին մէջ ու պժգանքով կը վազէ բազմութենէն դուրս..., մինչ տղան լալով կ'ամբաստանէր ծերունին Թէ, ձեռքի պատառն էր խլած:

* * *

Խաչէր աղբօր կարաւանը այդպէս պարհուրելի պայմաններու մէջ ճամբորդելով վերջապէս կը հասնի Հալէպ: Այն առեն Հալէպ չատ խճողուած չէր, եւ Դամասկոսի ճամբան ալ տակաւին չէր փակուած: Խաչէր աղբօր ընտանիքը, ուրիչ յիսունի չափ ընտանիքներով կը ղրկուին Դամասկոսի կողմերը, մնացեալներն ալ Տէր Զօրի անապատը:

Կարծէք Թէ մարդոց հասցուցած չարիքը չէր բաւեր, Զահլէի մօտերը անոնք կ'ունենան չոզեկառքի արկած մըն ալ: Շատ մը ուրիչ դադթականներու հետ՝ բեռնատար վակոններու մէջ թխմուած կը ճամբորդէին, երբ յանկարծ պիչերային լուսթեան մէջ կը բարձրանայ աղիողորմ ճիչ մը.

— Օգնութի՛ւն... օգնութի՛ւն... կրակ կա՛յ...

Ժողովուրդը խելակորոյս կը խուժէ դէպի պատուհանները, բայց բան մը չի կրնար տեսնել: Ո՞ւր էր արդեօք կրակը, իրենց առջե՞ւը, ետե՞ւը: Կարելի չէր հասկնալ: Կատախումբը կանգ առնելու տեղ՝ դլխապտոյտ արագութեամբ կը սուրար, որովհետեւ կ'անցնէր մրգատանի մը մէջէն, ու մեքենավարը կը վախնար անտառը բռնկեցնելէ:

Քիչ յետոյ, ճամբան կոր դիծ մը ըրած առեն, անոնք կը տեսնեն առջեւի երկու վակոններըը, որոնք մարխի պէս կը վառէին վայրաչարժէն Թափուող կայծերուն հետեւանքով:

Շոգեկառքին սրարշաւ դնացքէն կրակը աւելի արծարծուած՝ մէկ վակոնէն միւսը կ'անցնէր, ու ճամբորդներ իրենք զիրենք ազատելու համար բոցերէն՝ կը նետուէին դուրս, երբ յանկարծ խլացուցիչ ժխորով մը կատախումբը կը դլորի կամուրջէ մը վար:

Խաչէր աղբօր դոնուած վակոնը, ինչպէս նաեւ կատարչարին հետեւը կապուած միւս երկու վակոնները, հողի բարձրը չերտի մը վրայ կիսովին ծուած իյնալով՝ չեն փչրուիր: Այսու հանդերձ անոնց մէջ դտնուած բոլոր ճամբորդները աւելի կամ նուազ ճմլումներ կը ստանան իրենց մարմնոյն դանազան մասերուն վրայ:

Այս բախտաւորները քիչ յետոյ կը յաջողին ելլել իրենց բանտարկուած կառքերուն մէջէն, եւ օդնութեան կը փութան իրենց եղերաբախտ ճամբու ընկերներուն, որոնք հրկիզուած եւ ջարդ ու փշուր եղած վակոններու տակէն ահռելի վայնասուններ կ'արձակէին:

Մինչեւ լոյս անոնք կ'աշխատին վիրատակներու տակէն հանելով ածխացած մարմիններ, կոտրած սրունքներ, ջախջախուած դանկեր, անճանաչելի եղած դէմքեր, աղիքները դուրս թափուած դիակներ, եւ այս բոլորը Հայ՛ոց, այս դժբախտ եւ հալածական ցեղի զաւակներո՛ւն:

Առտուան դէմ երկաթուղիի բարձրաստիճան պաշտօնեաներ կը հասնին աղէտին վայրը: Երկար կը քննեն տապալած կառքերը, անդործածելի դարձած վայրաչարժը, խորտակուած կամուրջը՝ կը դրեն, կը գծեն, կը չափեն ու կը մեկնին՝ առանց վայրկեան մըն իսկ հետաքրքրուելու հեծեծող արկածահարներով:

Երեք ժամ ետքը կուդան ուրիչ պաշտօնեաներ — ասոնք ալ պինուորական — որոնք նոյնպէս կը քննեն վակոններն ու երկաթուղագիծը, եւ երկար տեղեկագիր մը պատրաստելով կը մեկնին:

— Բայց վիրաւորեալնե՞րը, կը հարցնեն վերապրողներէն ոմանք անոնց ետեւէն վազելով, Փաշաս, խնդրեմ ճար մը խորհեցէք մեր մասին... հոս դեղ, հաց, ջուր ոեւէ բան չկայ:

— Այդ մեր դիտնալիք դործը չէ, կառավարութեան դիմեցէք, կը պատասխանեն պինուորականները սառն անտարբերութեամբ մը:

— Բայց ո՞ւր է կառավարութիւնը... լուր չունի՞ արկածէն:

— Զինք գիտեր:

Օրերով կը սպասեն անոնք այդ ճորին մէջ: Ո՛չ դեղ կուգայ, ոչ հաց: Ծանրապէս վիրաւորեալները կը մեռնին, թեթեւօրէն վիրաւորեալները կ'ապաքինին: Շաբաթ մը ապարդիւն սպասելէ ետք՝ ողջ մնացողները ոտքի կ'ելլեն ու կաղալով, քաչկռտուելով կ'երթան մօտակայ գիւղ մը, հոն ապաստանութիւն գտնելու յոյսով: Սակայն գիւղացիք մոլեռանդ մարդիկ՝ քրերով կը հալածեն զիրենք, մինչեւ որ կը հանեն գիւղի սահմաններէն դուրս:

Կը քալեն ամբողջ օրը: Վերջապէս կը հասնին կայարան մը, ուր չատ մը հայ գաղթական ընտանիքներ վրան լարած էին: Կը խառնուին անոնց մէջ ու ամիսներով կը սպասեն, մինչեւ որ իրենց կարգը կուգայ Տէրա փոխադրուելու: Ցետոյ անկէ ալ կուգան հոս: Շաբաթ մը ետք կը մեռնի Խաչեր աղբօր կինը, որ արդէն ճամբու ընթացքին հիւանդացած էր. երկու ամիս ետքն ալ թոռնիկներէն մին:

Խաչեր աղբար հիմա իր հարսին ու երկու թոռնիկներուն հետ կ'աշխատի բանջարանոցին մէջ: Ցաւ մը ունի թէ, ինչո՞ւ իր զաւկին պէս ապստամբութեան դրօշը պարզած՝ հերոսաբար չմեռաւ իր երկրի անառիկ լեռներուն վրայ:

* * *

25 Յուլիս 1916

Տարի մը անցաւ այն օրէն ի վեր, ուր սուգը պատեց մեր հոգին:

Անցեալ տարի այս օրն էր, երբ սկսան Զորումի ձերբակալութիւնները: Անկէ ի վեր օր մը հանգստութիւն չտեսանք: Անցանք լեռներէ ու ձորերէ՝ ամէն վայրկեան ջարդուելու եւ կողոպտուելու վտանգին մէջ. տեսանք մեր սպաննուած եղբայրներուն անհամար դիակները՝ լքուած արտերու եւ դեռ-

րու եզերքները. զգացինք չէթէներու արիւնախանձ վամբիրներու նման մուրին մէջ մեր չուրջը զեզերիլը. հալածուեցանք տապարով եւ դանակով զինուած ջարդարար գիւղացիներու կողմէ. մեր երակները բանալու պէս՝ բացինք մեր քսակները ու մինչեւ մեր յետին արծաթը պարպեցինք անյագուրդ ժանտարմաններու ափերուն մէջ. տեսանք Օսմանիէյի եւ Գաթմայի գաղթակայաններուն հարիւր հազարաւոր տարագիրներու մահասփիւռ թշուառութիւնը. Հալէպի փողոցներուն մէջ պառկող հիւծած եւ ծիւրած հիւանդներուն ողբերգական կացութիւնը: Ցետոյ Դամասկո՛ս, Հաւրանի անապա՛տ, խորշա՛կ, սառնամանի՛ք, ձմե՛ռ, անձրե՛ւ, հիւանդութի՛ւն, մա՛հ, սով եւ ամէն կարգի զրկանք:

Այս մէկ տարուան մէջ ազգին կրած կորուստը ճշտել կարելի չէ: Միայն մեր այս չրջակայքը, ուր եկած առեններս քսան հազար Հայութիւն կար, հազիւ մէկ քառորդը մնացած է, անոնք ալ գրեթէ սպառած վիճակի մէջ, քանի որ ամէն օր կը պակսի անոնց դիմադրական կարողութիւնը:

Ցաւալին հոն է որ, ազատութեան երբէք յոյս չունինք: Պատերազմիկները առանց յոգնութեան նշան ցոյց տալու՝ տակաւին կը չարունակեն կռիւը: Կառավարութիւնը արթուն կը հսկէ՝ Հայութիւնը արմատէն ջնջելու նոր միջոցներ խորհելու համար: Բնութիւնը, հիւանդութիւնները անխնայ ասէրներ կը գործեն: Իսկ Չէրքէզներն ու Արաբները կը լրացնեն պակասը՝ այն մոլեռանդ հաւատքով թէ, ո՛վ որ Հայուն վնաս կը հասցնէ՝ աստուածահաճոյ գործ կատարած կ'ըլլայ:

* * *

31 Յուլիս 1916

Ոստիկանները առջի օր, չնչին պատճառի մը համար մուրճով եւ երկաթով ծեծած էին Այնթապցի դարբին Ցարութիւնը: Այսօր իմացանք թէ, խեղճ մարդը արիւն փսխելով մեռեր է: Եպեւը կը ձգէ այրի մը եւ 16 տարեկան աղջիկ մը:

Ծեծելով մարդ սպաննելու այս կերպը վերջերս նորաձեւութիւն եղած է: Հայու կեանքը հաւուր չափ արժէք չունի:

* * *

7 Օգոստոս 1916

Ճէրէյլի եւ Տէրայի ճամբուն վրայ ամիսէ մը ի վեր վաչկատուն Պէտէվիները իջեւանած՝ կ'ասպատակեն չարունակ, ահ ու սարսափի մատնելով քրիստոնեայ եւ մահմետական ժողովուրդները:

Երեք օր առաջ մեր չէրքէզ տանտէրը անոնց յարձակման ենթարկուած էր Տէրայէն եկած ատենը: Դարանամուտ ասպատակներ զարկած էին անոր ձին: Հիւսէյն Պէյ խոկոյն վար նետուելով ձիէն՝ կրակ բացած էր յարձակողներուն վրայ, եւ կրցած էր զգուշութեամբ նահանջելով ապաստանիլ մօտակայ ֆէլլահ գիւղ մը:

Այսօր նոյն պայմաններու մէջ՝ կրակի գծէն անցած է Մարաչցի Սեդրակ, որ ամէն ամիս Տէրա կ'երթայ՝ իր նպարեղէնի խանութին պակսած ապրանքները գնելու համար:

Սեդրակ նախապէս անգամ մը կողոպտուելէն ի վեր՝ զինուած կը ճամբորդէր: Հետեւաբար երբ Պէտէվիները կրակած են իր վրայ, իսկոյն վոխադարձած է անոնց կրակը, եւ վախ չելով յաջողած է ազատել իր կեանքը, ձին եւ ապրանքը:

Մխիթարական կէտ մը եթէ կայ, Արաբները՝ հակառակ պզտիկ տարիքէն ի վեր զէնք գործածելնուն՝ նշանառութեան մէջ շատ անճարակ են: Եթէ անոնք թիրախին զարնելու ճարտարութիւնն ունենային, վա՛յ էր եկեր մեր գլխուն...:

* * *

14 Օգոստոս 1916

Հայոց իսլամացման հարցը օր ըստ օրէ կ'արծարծուի: Գիւղիս քահանայէն եաք՝ հինգ օր առաջ ձերբակալելով Տէրա տարին հօրեղբայրս Յակոբ Տատրեանը, կեսարացի ձամճեանն ու Քէհեաեանը, Սսեցի Մինասն ու կարապետ Կէօվէրճէլեանը:

Շրջակայ գիւղերու ազդեցիկ դէմքերն ալ ձերբակալած են, որպէսզի անոնք մահմետականացման դէմ քարոզչութիւն չընեն:

Այսօր հօրեղբօրմէս նամակ ստացանք Տէրայէն: Կը տեղեկացնէ թէ, առանց հարցաքննութեան՝ ուղղակի բանտը առաջնորդած են զիրենք: Բանտին մէջ գտած են Հայկազուն Պզտիկեանը եւ ուրիշ ծանօթ անձնաւորութիւններ, որոնք Իրպիթէ եւ այլ տեղերէ տարուած էին հոն: Մեր գիւղի քահանայի մասին խմացեր են որ, Տէրա չհասած՝ վախճանած է ճամբորդութեան ընթացքին:

«Թէեւ մեր ուտելիք հացը դուրսէն կը գնենք, բայց հանգիստ ենք բանտին մէջ, ոստիկանները չեն նեղեր մեզ», կը գրէ հօրեղբայրս:

Ա՜խ ղճ հայ մարդ, աչքը այնքա՜ն վախցեր է բանտի տանջանքներէն որ, երբ ծեծ չ'ուտեր՝ ինքզինքը արքայութեան մէջ կը կարծէ:

* * *

21 Օգոստոս 1916

Հայերը մահմետականացնելու պաշտօն ունեցող յանձնախումբը երէկ իրիկուն հոս հասաւ: Հինգ հոգի են անոնք, Իրպիթի միւֆթիին, Արամ անունով Հայ մը, որ նախապէս Մերսինի Իրթանոսեան վաճառատան տնօրէնն է եղեր, պետական երկու պաշտօնեայ եւ ոստիկան մը:

Իջնելով թաղապետարանի չէնքը, անոնք ուշ ատեն կանչել տուին գիւղիս հայ մուխթարները — հոս ամէն երկրացի իր ներկայացուցիչը ունի — եւ հաղորդեցին կառավարութեան որոշումը:

Իրպիթի վաթթոցաւոր հոճան բաւական երկար ճառ մը խօսած է, յայտնելով թէ կառավարութիւնը մեծ բարիք կ'ընէ իսլամացնելով մեզ «որովհետեւ երբ պիտի ըլլանք նոյն երկրի եւ կրօնի հարազատ զաւակները, այլեւս գոյութեան իրաւունք պիտի չունենայ քէնն ու ատելութիւնը»:

— Ուրեմն կը յանձնարարեմ ձեզի, որ ընդունիք կառավարութեան սոյն առաջարկը, ըսած է հոճան վերջացնելով իր ճառը. եթէ մերժէք՝ դիտցած եղէք, վերջ ի վերջոյ տուժողը դուք պիտի ըլլաք:

Իսլամ կղերի այս քօղարկեալ սպառնալիքէն ետք՝ խօսք առած է յանձնախումբի քրիստոնեայ անդամը՝ պատմելով թէ, երկու ամիսէ ի վեր կը չրջին Հավրանի դիւղերը՝ մահմետականացնելով բոլոր Հայերը:

— Եղածը պարզ ձեւակերպութիւն է, ըսած է ան. Թուղթի վրայ պիտի փոխէք ձեր անունը: Մահմետականութիւնը ընդունած ըլլալնուդ համար՝ ոչ ոք պիտի ստիպէ ձեզ որ, մղկիթ երթաք կամ ձեր աղջիկները Թուրքին կնութեան տաք:

— Քանի որ այդպէս է, պատասխանած է մասգործ Սարգօ, ուրեմն դիւղին մէջ բնակող Հայոց ցանկը տանք ձեզի՝ իւրաքանչիւր անուան առջեւ նշանակելով իսլամական անուն մը:

— Ապրի՛ս, արդէն մեր ուղածն ալ այդ էր, բացատրած են յանձնախումբի անդամները:

Մուխթարները թաղապետարանէն մեկնելով՝ լուրը հաղորդեցին ժողովուրդին: Այս օր Թրքերէն դրել գիտցողները թաղապետարանին մէջ մինչեւ ուշ առեն աշխատեցան պատրաստելու համար պահանջուած ցանկերը: Ուշ առեն յանձնախումբի անդամները ցանկը առին եւ ուրախ սրտով մեկնեցան՝ քիչ մըն ալ դարձի բերելու այլ դիւղերու Հայերը:

* * *

28 Օգոստոս 1916

Տեղւոյս Զէրքէզները անսալով Դամասկոսցիներու չար խորհուրդին, աղերսագիր մը տուին տեսուչին, յայտնելով թէ Հայերը առերես մահմետականութիւնը ընդունելով ի դերեւ կը հանեն կառավարութեան հետապնդած ծրագիրը, որ է երկրի մէջ այլազան կրօններու ջնջումը: «Կամ իրապէս մահմետական ըլլան, եւ կամ կորսուին երթան մեր երկրէն, ուր հիւանդութենէ եւ ախտենէ զատ բան չերեւին», ըսած են անոնք իրենց պերսապրին մէջ:

Երանելիները կը մոռնան թէ, Հայերը այս երկրի յառաջդիմութեան եւ քաղաքակրթութեան որքա՜ն սատար եղած են: Դեռ տարի մը առաջ դուլպայի, թաշկինակի, կօշիկի, չապիկի եւ ժամացոյցի գործածութիւնը անդիտակցողները՝ այսօր դուլպայ կը հագնին, ժամացոյց կը գործածեն, գոհարեղէններով կը զարդարուին, եւ դեռ կ'ըսեն թէ, Հայեր այս երկիրը ուրիշ բան չեն բերած:

Հապա իրենց հաւնոցնե՞րը, դոմե՞րը, անբնակելի սենեակնե՞րը, խոպան դաշտե՞րը, որոնք այսօր հասոյթի կարեւոր աղբիւրներ դարձած են, վարձու տրուած ըլլալով դպրոցներին իրրեւ բնակարան, արհեստանոց, ջաղացք կամ բանջարանոց: Թէ մեր ներկայութենէն որքան կ'օգտուին անոնք, բացատրելն իսկ աւելորդ է: Սակայն մարդիկը խելք չունին, Դամասկոսցի խանութպաններուն ձեռքը գործիք եղած՝ իրենց նստած ճիւղը կը կտրեն:

* * *

4 Սեպտեմբեր 1916

Ձէրքէզի հայ երեւելիները, որոնք իրրեւ պատանդ Տէրա տարուած էին, առջի օր վերադարձան:

Անոնց տուած տեղեկութեան համաձայն, Հայոց մահմետականացումը քաղաքներու եւ գաւառակներու մէջ չատ խիստ եղած է: Տէրայի մէջ բռնի ամուսնութեան դէպքեր պատահած են, իսկ Դամասկոսի մէջ որբանոցի տղաքը թլփատած, մղկիթ տարած են:

— Բայց ասիկա դարձեալ մեծ բարիք մըն է որ, ձէմալ Փաշան կ'ընէ Հայոց, ըսին անոնք: Պոլսէն հրաման եկած է որ, Սուրիա եւ Տէր Զօր աքսորուած բոլոր Հայերը անխտիր բնաջնջուին: Սակայն ձէմալ Փաշա խլամացնելով Սուրիոյ Հայութիւնը՝ դրած է Պոլիս որ, Հայ չէ մնացած բնաջնջելու համար:

Անապատին միւս կողմը սակայն Հայ անունը կրող մարդ չէ թողուած:

Տէր Զօրի բազմահազար Հայութեան մարտիրոսագրութեան լուրը՝ սարսուռով համակեց մեր հոգին: Հոն հարիւրաւոր ազգականներ, բարեկամներ, հայրենակիցներ ունինք: Ամէնքը սպաննուա՞ծ են արդեօք: Մտածումն իսկ սահմռկեցուցիչ է:

* * *

11 Սեպտեմբեր 1916

Պէտէվիները քանի մը օրէ ի վեր կատղած վիճակ մը ունին: Իրենց վրանները լարած ճէրէչի չրջակայքը, անոնք մեծ վնաս կը հասցնեն դիչերները Հայոց բանջարանոցներուն:

Այս առտու կանուխ, մեր հայրենակից Արթին աղբար քուրջով մը ծածկուած եկաւ մեր տունը, իր եւ կնոջ մերկութիւնը ծածկելու համար լաթ խնդրելու: Գիչերը գինեալ ղողեր մտնելով պարտէզը, ո՛չ միայն թալլեր են անոնց անկողինը, զգեստները, կօշիկները, այլ ե՛ւ բերքը, զոր այր եւ կին ամիսներ աչխատելով հասցուցեր էին:

Պէտէվիները յետոյ մտած են արթին աղբօր պատկից՝ Զէյթունցի Խաչեր աղբօր բանջարանոցը, ու խոչտանգած հարսը եւ սրունքէն վիրաւորած մեր ծերունի բարեկամը՝ ընդդիմութիւն ցոյց տուած ըլլալնուն համար:

Նոյնպէս անոնց ինչքերն ալ կողոպտելէ ետք՝ աւազակները անցած են Տէօրթ Եոլցի Սամուէլի պարտէզը ու գլխէն վիրաւորած այս վերջինը, երբ կը փորձէր վախչիլ կնոջ հետ:

Կինը իր խուճապահար փախուստի ընթացքին՝ գրկէն ձգած է խանձարուրի մէջ փաթթուած նորածինը եւ լուր չէ ունեցած: Շատ յետոյ, երբ աւազակներու մեկնումէն ետք անոնք վերադարձած են պարտէզ, գտած են հէք անմեղ փոքրիկը, որ մչիկ-մչիկ կը քնանար ամբոխի թուփի մը տակ:

* * *

18 Սեպտեմբեր 1916

Վայրկեանէ վայրկեան կը սպասենք Պէտէվիներու յարձակման: Անոնք մօտակայ Սոփ գիւղի փէլլահ չէյխը մորթած են, իսկ Զէթինէի ոչխարի հօտերը քչած: Նոյնը կը սպառնան ընել ճէրէչին, որուն հետ արեան հին հաչիւ մը ունին եղեր:

Հարիւր յիսունի չափ չէրքէզ երիտասարդներ հեռաւոր գիւղերէ եկած՝ առանձնած են իրենց ազգակիցներուն պաչտպանութիւնը: Փողոցներու մէջ կատարեալ պատերազմական վիճակ կը տիրէ: Ամէն պատուհանի եւ դրան ետեւ պատնէշներ բարձրացած, պահակներ դրուած են:

Չէրքէզներ քանի մը Հայոց հին գինքեր բաժնեցին, եւ մնացեալ անդէն ժողովուրդին պատուիրեցին տուներէն դուրս չելլել:

* * *

25 Սեպտեմբեր 1916

Կարծելով որ վտանգը անցած էր, այսօր դուրս ելանք ու չուկայ երթալով խանութը բացինք: Բայց հազիւ թէ ժամ մը անցած էր, լսեցինք հրազէնի ճայն մը, որուն յաջորդեց ժխոր, վազվզուք, իրարանցում: Անցորդները հարցաքննելով իմացանք որ, քովի փողոցին մէջ Պէտէվի մը առտուն այծ մը ծախած էր Դամասկոսցի մսավաճառին, եւ յետոյ եկած, այծը ետ պահանջած՝ առանց սակայն դրամը վերադարձնելու: Մսավաճառը, բնական է, մերժած էր առաջարկը, ու ատոր վրայ՝ վայրենին կրակած էր:

Զէնքին ճայնը առնելով՝ հարիւրաւոր Պէտէվիներ, որոնք չուկան էին, հրացաններին հանած խոյացան կուիւին վայրը, նոյնպէս գինեալ Զէրքէզները, Դամասկոսցիներն ու ոստիկանները: Եւ ահա սկսաւ խառնաչփոթութիւն մը, ուր զարնող եւ զարնուող յայտնի չէր:

Տեսնելով որ լուրջ էր կացութիւնը, անմիջապէս գոցեցինք խանութը եւ վազելով տուն եկանք:

Հոն մեր տանտէրը՝ կնոջ, աղջկան եւ եղբայրներուն օգ-

նուիրեամբ կը հիւսէր փողոցին մէկ ցած պատը, կուտոյ պարագային արգիլելու համար այդ կէտէն թշնամիին ներխուժումը: Իսկոյն մի քանի հատ անոնց եւ խոշոր քարեր փոխադրելով՝ փութացուցինք չէնքին ամբացումը:

Մեր աշխատանքի մէջտեղին էր — ժամ մը եաք — երբ մէկ ալ լսեցինք հրացաններու համազարկ մը եւ կանանց ու փոքրիկներու աղէկոտուր աղաղակներ: Կարծելով որ յարձակումը սկսած էր, պահ մը չուարած կեցած էինք, երբ Զէրքէզ մը վազելով եկաւ՝ պոռալով թէ չվախնայինք, պէտէվիները մէկ այծի տեղ երկու այծ առած կը մեկնէին, եւ օդին մէջ դէնք կ'արձակէին ի նշան յաղթութեան:

Ենթադրելով որ, անոնք մեկնած կրնան ըլլալ՝ լաւ պատրաստուելէ եաք վերադառնալու համար, ամբողջ դիւղերը չքնացանք եւ զգաղեցանք պահելով մեր դոյքերը, զորս կռիւի պարագային զերծ մնան թալանէ:

Փողոցները Զէրքէզներն ու Դամասկոսցիները մինչեւ լոյս զէնքով չզջազայեցան: Անոնց հետ չզջազայեցան նաեւ հայ երիտասարդները՝ զինուած կայծահան հրացաններով եւ բերերով:

Տարօրինակ է Զէրքէզներու եւ Դամասկոսցիներու Հայոց հետ եղբայրակցութիւնը: Անոնք դեռ ամիս մը առաջ զիւղէն մեր հեռացումը կը պահանջէին, մինչդեռ այժմ երբ կը զգան թէ վտանգը կը սպառնայ իրենց ինչքին ու կեանքին, կ'ընդունին թէ Հայերն ալ կարեւոր են՝ ընդհանուր ազգաբնակչութեան պաշտպանութեան տեսակէտէն:

* * *

2 Հոկտեմբեր 1916

Յուզկահար Պէտէվիներու արշաւանքի սպառնալիքէն ազատած, հիմակ ալ մեր սիրտը .թունդ կ'եռայ տարբեր եւ աւելի ահաւոր վտանգի մը սպառնալիքէն: Քիւրտ յինամպեսը ըսած է որ, կառավարութիւնը կը ծրագրէ բոլոր Հայերը աքսորել Լիբանանի կողմերը, հոն համախումբ վիճակի մէջ քնակեցնելու համար:

Տէր Զօրի մէջ ալ այդպէս ըրած են, «համախումբ վիճակի մէջ»...: Արդեօք չարդ մըն ալ կ'ուզեն Հալէպի մէջ կազմակերպել: Ամէն Հայ նորէն մահտուքի մէջ է:

* * *

9 Հոկտեմբեր 1916

Մեր սենեակը հիւանդանոց եղած է դարձեալ: Վեց օրէ ի վեր ճահճատենդէ (մալարիա) կը պառկիմ, նոյնպէս քոյրերս եւ եղբայրս: Միայն մայրս ոտքի է, որ արմաւենիի ոստ մը բռնած՝ կը հողմահարէ մերթ դիս, մերթ միւս հիւանդները:

Ջերմութեան կրակներուն մէջ ինկած, կը մտածեմ թէ որքան երջանիկ կրնամ ըլլալ, եթէ սառոյցի կտոր մը տան ինծի: Երկաթէ խոշոր բանալի մը բռնած ափիս մէջ, կ'ուզեմ անոր զովութենէն մասնիկներ խլել: Բայց բանալին չուտով կը տաքնայ ձեռքիս մէջ, կը դնեմ գայն մէկդի եւ կ'ուզեմ ունենալ ունելին, յետոյ խոհանոցի ամանները՝ կարգով, որպէսզի անոնք ալ իրենց պաղութենէն ցուրտ հոսանք մը տան ինծի:

Երբեմն տաքութիւնս այնքա՞ն կը բարձրանայ որ, կը զգամ թէ անկապակից խօսքեր դուրս կուտամ բերնէս:

Հիւանդ երեւակայութեանս մէջ, այնպէս կը կարծեմ թէ, ներքին բոլոր գործարաններս հանած եւ փոսի մը մէջ նետած են: Ես ինքս կ'երեւակայեմ օդով լեցուած, ձգախեժ տոպրակ մը: Շարունակ կը հարցնեմ մօրս թէ, ինչո՞ւ հանած են սիրտս, թոքերս, ստամոքսս: Մայրս նստած քովս՝ կ'ապահովցնէ զիս թէ, ինծի բան չէ պատահած:

— Բայց եթէ կը զառանցեմ, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ գիտակցութիւնս պահած եմ, կ'ըսեմ: Քանի որ կը խորհիմ, եւ զիտեմ թէ կը խորհիմ, ուրեմն կը նշանակէ թէ, չեմ զառանցեր:

Յետոյ կը թաղուիմ խորունկ թմբիրի մը մէջ ու կը քնանամ: Բայց քունս ալ տարօրինակ է: Կը կարծեմ թէ ամբողջ հազարաւոր պառկած եմ երկաթուղիի մը գծին վրայ: Կա-

ռախումբը ահռելի ժխորով կ'անցնի վրայէս: Վահոննեըը իրենց խլացուցիչ դղրդիւնով կ'անցնի՛ն, կ'անցնի՛ն, ժամերով կ'անցնի՛ն ու չեն լմննար...:

Ընդոստ ցնցումով մը բացի աչքերս: Կարծէք թէ անհաւատալի հրաշք մը պատահած էր ինծի: Ցանկարծ չոզեկառքի տակէն վոխադրուած էի անկողնոյս մէջ, ուր կը տեսնէի չուրջս բազմաթիւ մարդիկ, որոնք անձկանօք կը դիտէին ինծ: Անոնց մէջ ճանչցայ սափրիչ Արամը, որ ձեռքը տաբօրինակ դործիք մը բռնած՝ կը ժպտէր ինծի: Զգացի թէ միտքս պայծառ էր, իսկ չերմուԹիւնս բնականն: Կը քերուէր ծոծրակս. կ'ուզէի ձեռքս հոն տանիլ, երբ սափրիչը բռնեց Թեւս եւ ըսաւ.

— Մի՛ դպիր արիւն առած եմ:

Շատ չանցած բոլորովին վերագտած էի ինքզինքս եւ կը զարմանայի Թէ, ե՞ս էի այն հիւանդը, որ քիչ առաջ կը ցաւիտէր ինքնագիտակցութեան կատարեալ վստահութեամբ:

Արամ վստահեցուց ինծ Թէ, մեծ վտանգ մը անցուցած էի, արիւնախռնումի հետեւանքով ուղեղատապէ պիտի մեռնէի, եԹէ ճիշդ ժամանակին օգնութեանս հասած չըլլար:

— Կրնայ ըլլալ որ ատոյգ մահէ ազատած եմ, ըսի, բայց երբէք չեմ ուրախանար:

— Ինչո՞ւ, հարցուց սափրիչ բարեկամս զարմացած:

— Որովհետեւ, ըսի, ես հայ ժողովուրդի իւրաքանչիւր անհատը կը նմանցնեմ գլորախաղի (րուլէթ) դնդակին: Թուրք կառավարութիւնը հարիւրաւոր փոսեր փորած է մեր ճամբուն վրայ: Ջարդ, աքսոր, կախաղան, բանտարկութիւն, գինուորագրութիւն, մահմեդականութիւն, բռնագաղթ, թշուառութիւն, անօթութիւն, հիւանդութիւն եւ ուրիշ պէս-պէս դըժբախտութիւնք կը ներկայացնեն այդ փոսերէն մին կամ միւսը: Մենք դնդակներու նման ցատկռտելով կ'անցնինք այդ փոսերու վրայէն, ի վերջոյ սակայն անոնցմէ մէկուն մէջ իյնալու համար: Իմ դնդակս, որ «հիւանդութեան փոս»ին մէջ ինկած էր, վերջին պահուն հրաշքով մը դուրս ելաւ անկէ: Բայց ի՞նչ կայ ատոր մէջ ուրախանալիք: Չէ՞ մի որ ան կը չարունակէ իր խօլական ոստոստումները:

* * *

16 Հոկտեմբեր 1916

Ոստիկաններու չարաչահութեանց պատճառաւ ստիպուեցանք դոցել խանութը: Անոնք հրապարակէն 40 դահեկանի թղթադրամ կը հաւաքեն ու մեզմէ 5 դահեկանի առեւտուր ընելով՝ կուտան թղթադրամը եւ կը պահանջեն 95 դահեկան վրադիրքը: Եթէ մերժենք վճարել, երկրին դրամը չընդունելնուս համար պատիժ կ'ենթարկուինք, իսկ եթէ 40 դահեկան արժող թղթադրամին 100 դահեկան վճարենք՝ արդէն մեր ամբողջ օրուան չահը վրայ տուած կ'ըլլանք: Շատ անգամ աւելի չահաւոր կը սեպենք դնորդին ըսել.

— Մենք դրամ չենք ուզեր. դնած ապրանքդ ալ, դրամդ ալ քովդ պահէ:

Բայց մարդուկը կը բարկանայ, ըսելով Թէ մեր ողորմութեան կարօտ չէ... իր դրամին վրան կ'ուզէ: Արդէն բուն հարցը հոն է: Իր նպատակը առեւտուր ընել չէ, այլ կողոպտել:

Արժէքազրկուած այս թղթադրամի պատճառաւ՝ ամէն օր չուկային մէջ կռիւ, ծեծ, բանավէճ անպակաս են: Տեղացիք հետեւելով ոստիկաններու օրինակին, նոյնը կ'ընեն հայ խանութպաններուն եւ գործաւորներուն: Եւ եթէ հայն ալ սխալի եւ իբր տան վարձք՝ նոյն թղթադրամը տուդին վերադարձնէ, վա՛յ, կեավուրը խարեբայութեան սկսեր է... ծեծի տակ կը սպաննեն զայն:

Այս պայմաններու մէջ, բնական է որ, գործ չէինք կրնար ընել. ուստի դոցեցինք խանութը, խորհելով Թէ լաւ է չերտ մը հայ պակաս ուտել, քան Թէ հոդ մը աւելի ունենալ:

* * *

23 Հոկտեմբեր 1916

Բուհճիական աղանդին պատկանող Հայեր կան հոս: Օրն ի բուն Սբ. Գիրք կը կարդան եւ Դանիէլի մարգարէութիւններէն ու Յովհաննու յայտնութիւններէն դուշակութիւններ կ'ընեն:

Ա՛յս երանելիներու մեկնութեանց համաձայն, արաբական 1335 թուականը աղէտալի պիտի ըլլար Թուրքիոյ համար, այդ թուականին Օսմանեան կայսրութիւնը պիտի կործանէր եւ խաղաղութիւնը պիտի իջնէր տառապող հոգիներու վրայ:

Այսպէս ըսած էր Դանիէլ մարգարէ. «1335 օր եւ քիչ մնաց պիտի լմնայ»: Եւ այդ 1335 օրը ուրիշ բան չէր, այլ արաբական 1335 թուականը:

Կային մխամխաններ, որոնք չուանով կը քաշէին այդ մարգարէական թուականը, խորապէս համոզուած թէ պիտի փըրկուէին այդ թուականին: Եւ սակայն տեսէք որ, 1335-րդ տարին եկաւ, քանի մը օրեր ալ անցան, բայց տակաւին Թուրք տիրապետութեան վերջնական նշան չկայ:

Ողբալի է հիասթափութիւնը Բուհճի Պետրոսին եւ հետեւորդներուն: Հիմա անոնք Յայտնութեան Գիրքին մէջ ուրիշ օրեր կը փնտռեն, անոնց վրայ կառուցանելու համար փրկութեան իրենց յոյսը:

Պարապ տեղը չէ որ Քրիստոս ըսած է. «երանի՛ հոգիով ու մտքով աղքատներուն»:

* * *

30 Հոկտեմբեր 1916

Տէր Զօրի արհնապանդ նախճիրի մասին հատուկտոր տեղեկութիւններ լսած էինք, սակայն անոնց որքան ատոյգ ըլլալը չէինք գիտեր: Այսօր իրական պատմութիւնը իմացանք բերնէն երկու հայ վախճատականներու, որոնք արկածալի ճամբորդութենէ մը եւք հասան այստեղ:

Անոնցմէ մին Տրապիզոնցի Գարեգին՝ իմ տարիքս ունի, իսկ միւսը՝ Մշեցի Սարգիս ինձմէ երեք տարի մեծ է: Բայց երկուքն ալ այնքա՜ն տառապած են որ, կարծէք թէ տարէց երիտասարդներ եղած են:

Երեկոյեան դէմ պատահմամբ ծանօթացայ անոնց հետ, երբ տեսայ որ նոր եկած մեր դիւղը՝ ձէրբէշի մասին տեղեկութիւն կը քաղէին Քէսապցի Փանոսէն, որ մեր տան դիմին մէկ անկիւնը կը բնակի՝ իր կնոջ եւ փոքր տղուն հետ:

Համեստ ճաշ մը ընելէ եւք՝ նստեցանք մեր տան դաւիթը եւ լսեցինք նա՛ս Սարդսի պատմութիւնը, զոր կ'արձանագրեմ ատորեւ:

* * *

Օր մը ռումբի պէս Մշոյ մէջ կը պայթի այն լուրը թէ, Բաղէշի նահանգին երեք հազար հայ զինուորները յանկարծ զինաթափուելով ջարդուած էին Բալուի ճամբուն վրայ:

Կոտորածին լուրը խորունկ վշտով եւ յուսահատութեամբ կը համակէ բոլոր հայ սրտերը:

Ռումբ մը երիտասարդներ — որոնք նախատեսելով ջարդը՝ բանակէն փախած էին եւ կը փնտռուէին կառավարութեան կողմէ — կ'ապաստանին վանք մը: Իշխանութիւնք զօրք կը դրկեն ձերբակալելու համար զանոնք: Տեղի կ'ունենայ արիւնալի կռիւ, եւ Զէյթունի մէջ պատահածին պէս՝ Հայեր ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամիին՝ ի վերջոյ կը ճեղքեն պաշարման գօտին եւ կը փախչին Սասուն:

Թուրքեր կատղած իրենց այս պարտութենէն, սպաննուած զինուորներու վրէժները Մուշ կը բերեն ու կը սկսին Հայոց դէմ սպառնալիքներ ընել: Կառավարիչը դրդռիչ ճառ մը կ'ըսէ անոնց յուղարկաւորութեան առեն, եւ հանդիսաւորապէս կը խոստանայ մեռած իւրաքանչիւր զինուորի մաղի մէկ թէլին համար հազար Հայու գլուխ կտրել...:

Ահա՛ այդ օրէն կը սկսին Մուշի ահարեկութիւնները:

Նախ կը ձերբակալեն քաղաքին 500-ի մօտ մեծատուններ: Բանտին մէջ ահռելի չարչարանքներու ենթարկելէ եւք՝ զանոնք կը տանին երկու ժամ անդին տեղ մը եւ գրեթէ ողջ կ'այրեն

մանաւորապէս պատրաստուած խարոյկներու վրայ:

Այս դժբախտներու կարաւանին մէջ կը գտնուէր Սարգսի մեծ եղբայրը՝ Օննիկ, որուն միակ յանցանքը ակնոց գործածելն ու երկար մազեր ունենալն էր:

Սակայն այսքան անմեղ մարդոց արիւնը չէր կրնար զովացնել սիրտը արիւնկզակ կառավարիչին: Ան խարբերբէն բերել կուտայ քսան հազար ղինուոր ու պաշարել կուտայ քաղաքը:

Արդէն չաբաթ մը առաջուընէ սկսեալ՝ ջարդի եւ թալանի հոտը առած հազարաւոր ոճրագործ Քիւրտեր եւ Թուրքեր՝ չրջակայ լեռներէ եւ դիւղերէ եկած, լեցուած են քաղաքին մէջ, սպասելով Ուրբաթի Ճամազին, որ մեծ բան կը խոստանայ իրենց:

Վերջապէս կը հասնի սպասուած օրը: Կեանքին մէջ աղօթք չերբած վայրենին այդ օրը մզկիթ կ'երթայ: Բազմութիւնը այնքա՜ն հոծ է որ, չուտով մզկիթը կը լեցուի, եւ հետզհետէ հասնող ժողովուրդը կը տարածուի բակին եւ մօտակայ փողոցներուն մէջ:

Մոլեռանդ հոճա մը կ'ելլէ բեմ ու Գուրանէն երկար բարակ հատուածներ մէջերելէ ետք՝ կը վերջացնէ իր դպրոցոնց ճառը հետեւեալ խօսքերով.

— Ահա այս անհաւատները, մեր կրօնքին, աղգին եւ հայրենիքին այս անլծեալ թշնամիները, կործանել կ'ուզէին մեր վստահական կայսրութեան հիմերը: Սակայն վստահ տանք Ալլահին որ, անոնք չյաջողեցան իրենց դիւային ծրագիրներուն մէջ: Հիմա կարգը ձերն է, ո՛վ Մուհամմէտի քաջարի հաւատացեալներ: Զարկէ՛ք, կոտրեցէ՛ք, սպաննեցէ՛ք, արմատախիլ ըրէ՛ք այդ բիւրերես անլծեալ ցեղը: Մի՛ դթաք, մի՛ խնայէք, մի՛ մեղքնաք: Զարկէ՛ք առանց խղճահարութեան, վերջ բեցէ՛ք առանց կարեկցութեան: Անոնց ինչքը, կեանքը, պատիւը, ամէն ինչը ձե՛րն է: Գացէ՛ք: Աստուած հատու ընէ ձեր սուրերը:

— Ամէ՛ն:

Ու խուժանը ահարկու ոռնոցներ արձակելով՝ կը ցրուի հայկական թաղերու մէջ:

Հայեր սակայն պարապ չեն նստած: Նախզգալով վտանգը՝ անոնք համախմբուած են եկեղեցիներու եւ քարաչէն տուներու մէջ՝ կարելի եղածին չափ սուղ ծախելու համար իրենց կեանքը: Սարգիս իր մօր եւ երկու քոյրերուն հետ (14 եւ 16 տարեկան) կ'ապաստանի իրենց մօտ գտնուող տուն մը, որ բարձր պատերով չրջապատուած բակի մը մէջ գտնուելուն՝ ռազմական յաւ դիրք ունէր:

Իրենցմէ գատ արդէն 150–է աւելի Հայեր ապաստանած էին այդ տունը: Ծերերը, պզտիկները, հիւանդները կ'իյնեցնեն ժառանին մէջ: Մնացեալները — անոնց որ ձեռքը զէնք կը բռնէր — կը նստին դռներու եւ պատուհաններու ետեւ:

Քիչ յետոյ քաղաքին մէջ կը սկսին հրացանաճգուիթիւնները: Ու չարդարարներու խաժամուժ մը վայրենի քրքիջներ արձակելով՝ կուգայ, կը պաշարէ իրենց գտնուած տունը:

Կռիւի առաջին պահուն իսկ կը փչրուին ապակիները չռնդալից աղմուկով մը: Գնդակներ կուգան եւ կը մխուին սենեակներու պատերուն վրայ, չարդ ու փշուր ընելով կախուած չրջանակաւոր պատկերները:

Հայ ռազմիկները դիրք բռնած պատուհաններու առջեւ դրուած կարասիներու ետին, չեն փոխադարձեր թշնամիին կրակը՝ ռազմամթերքի խնայողութեան համար: Անոնք կը կրակեն այն ատեն միայն, երբ մոլեգնած ամբոխը կը փորձէ պատէն անցնելով տան բակը մտնել: Պատին վրայ ելլողը հեղձամղձուկ ճիչ մը կ'արձակէ, ու դէմ-դիմայր կ'իյնայ կա՛մ փողոցին եւ կամ բակին մէջ:

Կռիւը այդպէս՝ երբեմն բուռն, երբեմն թոյլ կը չարունակուի ամբողջ օրն ու գիշերը, առանց ոեւէ արդիւնքի յանդելու:

Կառավարիչը տեսնելով որ, խուժանը պիտի չկրնար Հայոց հետ գլուխ ելլել, հետեւեալ օր գործի կ'անցնի բանակը, ու զինուորներ կը սկսին ամրակոծել Հայոց թաղերը: Տասնէ

աւելի թնդանօթներ չորս օր անընդհատ ռումբ կը անպայմանն ու չեն հանդչիր մինչեւ որ, քարուքանդ չեն ըներ Հայոցը:

Սարգսի ապատամանած տունն ալ խորտակիչներու կրակին տակ քանիցս կը բռնկի եւ կ'աւերուի: Սակայն հայ կարիճները թշնամոյն դէմ պայքարելով հանդերձ՝ կը յաջողին մարել կրակը:

Զարդարարները հետեւելով վիրաւորներու օրինակին, նոյնպէս կը փորձեն կրակի տալ տունը՝ նետելով բռնկած քուրջեր: Արիասիրտ հայ կիներ տանիքին վրայ ելած՝ կը խլեն քուրջերը եւ կը չպրտեն հրձիգներու երեսին: Յուսահատած տունը կրակելէն՝ խուժանը կը խորտակէ վողոցին դուռը եւ կը փորձէ ներս մտնել, սակայն սեմէն անցնողը դիտապաստ կ'ինկնայ հայ մարտիկի վրիժառու գնդակին տակ:

Այդպէս չորս օր կը տեւէ անհաւասար կռիւը ամէ մը քաջերու եւ քանակապաշկ աւելի՝ արիւնածարաւ հորդաներու միջեւ: Այդ հերոսական պայքարի ընթացքին կը նուաղի Հայոց ռազմամթերքը, միւս կողմէ յիսունի չափ կռուողներէն 32 հատը վիրաւորուած կամ մեռած — որոնց մէջ նաեւ Սարգսի մեծ քոյրը — կը մատնուի անդորձութեան: Մնացեալները ուխտած քաջաբար մեռնիլ, կին եւ աղամարդ կողք կողքի՝ կը շարունակեն կռիւը:

Ինքնապաշտպանութեան չորրորդ դիչերը սակայն բոլորովին կը հատնի ռազմամթերքը: Զարդարարները տեսնելով որ այլեւս ներսէն ձայն չէր գար, կը խուժեն բակին մէջ ու կրակի տալով չէնքը՝ կը նահանջեն, հետուէն դիտելու համար իրենց դոհերուն ողջակիզումը:

Ցանկարծ խաւարին մէջ կը բարձրանայ հրեղէն սիւն մը: Պահ մը մթութեան մէջ կը լուսաւորուին դէմքերը հրէշատիպ ճիւաղներու, որոնք դիւային ժպիտով մը կացիններով օդին մէջ բարձրացուցած, կամ ու պատրաստ կը սպասէին՝ կրակի մէջէն դուրս ելլողին վրայ խոյանալու համար:

Կիներ, տղաքներ, երիտասարդներ տեսնելով դիրենք ճա-

կատղ բոցերը՝ նետակորոյս սենեակէ սենեակ կը վազեն, վրկութեան միջոց մը գտնելու յոյսով: Անոնք որ իրենց անընպատակ վազքին մէջ պատուհաններու առջեւ կուգան, անշունչ կ'ինկնան տեղացող գնդակներու տարափին տակ:

Գիտարձակ հարս մը պատուհանի մը երկաթ ճողերը բռնած՝ ուժգին կը ցնցէ, զանոնք խորտակելու եւ ինքզինքը դուրս նետելու դուր յոյսով: Խուժանը անոր յուսահատական ճիգերը ըմբոշխնելու նպատակաւ չի կրակեր:

Հետզհետէ բոցերը կը մօտենան եւ կը բռնկեցնեն կնոջ մազերն ու հագուստները: Տարաբախտ Հայուհին բոլորովին կորսնցուցած ինքզինքը, սրունքները կը մացնէ զատ-զատ ճաղերու մէջէն եւ ի դո՞ւր կը ջանայ դուրս ելլել...: Քիչ յետոյ կրակը կը չրջապատէ զայն, ու երկու անչարժ սրունքներ կը կախուին պարապութեան մէջ:

Այրեր իրենց կիներուն եւ քոյրերուն չարչարալի մահը խնայելու համար՝ կը դաշունահարեն զանոնք, յետոյ նոյն դաշոյնը կը խրեն իրենց կուրծքին եւ ինքնասպան կ'ըլլան:

Ուրիչներ խմբովին թոյն կը խմեն: Կիներ իրենց երախաները դրկած՝ կը նետուին բոցերու մէջ, նախամեծար համարելով պատուով մեռնիլ, քան անարդ թշնամոյն յանձնուիլ:

Բարեբախտաբար երկար չի տեւեր հայ արիներու այդ ճգնաժամային հոգեվարքը: Քիչ յետոյ ահռելի ճարճատիւնով մը չէնքը կը կքի, ու իր ածխացած փլատակներուն տակ խաղաղ կը թաղէ Հայուն դառնակսկիծ սուգն ու արտասուքը:

Ամբոխը յաղթական մռնչիւն մը արձակելով կը խոյանայ յառաջ, փլուզումէն ողջ մնացողները տապարահար ընելու համար:

Նոյն միջոցին ծուխի, կայծի, բոցի եւ փոչիի մէջէն երեք սաւաններ դուրս կը նետուին:

Գնդակներ վիժեցուել կը սուրան անոնց ետեւէն:

Փախստականներէն երկու հոգի կ'ինկնան երեսի վրայ. բայց երրորդը կը յաջողի անհետանալ մութին մէջ:

Այդ երրորդը Սարգիսն էր։

* * *

Բախտի տարօրինակ մէկ խաղով՝ Սարգիս երկու դերաններու մէջ մնացած, թեթեւ վէրքով մը կրցած էր ինքզինքը ազատել հրկիզեալ բեկորներու տակէն։ Հիմա ան իր սրունքներուն բոլոր ուժովը կը փախչէր ամայի եւ աւերակ փողոցներու երկայնքն ի վեր։

Կը հասնի թաղ մը, ուր դեռ կանգուն Հայու տուներ կը գտնուէին։ Սոսկումով կը տեսնէ խայտաբղէտ բազմութիւն մը, որ ըզբաղած էր տուներու թալանով։ Կարծէք թէ մրջիւններու խումբ մը ըլլային անոնք, իսկ տուները՝ մրջնոցներ։ Հարիւրաւոր ընչաքաղց աւազակներ կը մանէին տուները ու դուրս կ'ելլէին չալկած՝ աթոռներ, սեղաններ, անկողիններ, գորգեր, կարի մեքենաներ, խոհանոցի ամաններ, կարասներ, անտուկներ, վերջապէս ամէն ինչ որ բաժին լինկած էր աւարէն։

Իրենց աճապարանքին մէջ՝ կարագը կը թափէր խնոցիէն, ոսկիը կը վազէր հողանօթէն, կորկոտը կը հոսէր պատռած տոպրակէն։ Լամբարներ, հայելիներ կը կոտրէին. յախճապակիէ պնակներ ջարդ ու փշուր կ'ըլլային։

Սարգիս զարհուրած կը դիտէ այդ բոլորը։ Պահ մը կը խորհի այդ ոճրագործ աւարառուներուն մէջ խառնուիլ՝ կորսնցնել տալու համար իր հետքը, սակայն յետոյ խորհելով թէ կրնար ճանչցուիլ եւ նոյնհետայն ըզքաղուիլ, կը հրաժարի այդ դաղափարէն ու ետ կը դառնայ՝ մտնելու համար երկրորդ փողոց մը։

Սակայն հազիւ թէ քանի մը քայլ առած էր, ահա ամուր ձեռք մը կ'իջնէ իր ուսին վրայ։

— Կեցիր նայիմ, ո՞ւր կը փախչիս։

Սարգիս յանկարծական ցնցումով մը կ'ուզէ ինքզինքը ազատել ձերբակալողին ձեռքէն, բայց ընդունա՞յն։ Զինուորը — որովհետեւ զինուոր մըն էր ան — սուինը կոթնցուցած անոր կուրծքին՝ սպառնալից կը հրամայէ։

— Քալէ՛։

Սարգիս առանց ընդդիմութեան՝ լուռ կը քալէ զինուորին հետ եւ կ'առաջնորդուի բանտ։ Ճամբուն վրայ ան կը հանդիպի բազմաթիւ ուրիշ զինուորներու, որոնք սուիններու հրացաններուն ծայրը անցուցած՝ աւերակներու մէջ կը թափառէին՝ դաղտնի ծակեր եւ անկիւններ պահուըտած Հայեր փնտռելու համար։

Արդէն մօտաւորապէս 400 հոգի այդ ձեւով գտնուած եւ ձերբակալուած են։ Հիմա անոնք բանտին մէջ վրայ վրայի թիմուած՝ չեն դիտեր թէ ի՛նչ վախճան կը սպասէ իրենց։

Երկար տարիներ հրոսակութիւն ըրած արիւնարբու Թուրք մը, որ ժանտարմայի պետ եղած էր, զատելով բերել կուտայ բանտարկեալները բակին մէջ եւ հոն անլուր վայրագութեամբ կը մահացնէ զանոնք, մէկուն աչքերը փորելով, միւսին ականջին մէջ կարմրած երկաթ խոթելով, ուրիշ մէկուն ոտքերը պայտել տալով, աւելի ուրիշ մէկուն մազն ու մօրուքը բոնկեցնելով։

— Հաֆը՛զ, կ'ըսէ ան՝ խօսքը ուղղելով դահիճներէն մէկուն, դուն պատմութիւն կարդացած մարդ ես եւ պէտք է դիտնաս թէ մեր նախահայրերը ի՛նչ տեսակ չարչարալի մահով կը սպաննէին իրենց դերիները։ Ինծի ըսէ ձեւ մը, որու մասին ճէնկիզները, Լէնկթիմուրները, Աթթիլաները խորհած չըլլան։ Ես կ'ուզեմ այս անիծեալ Հայերը զատ-զատ, մէկը միւսէն ահռելի տանջանքներով սպաննել։

— Հոգ մի՛ ընէք, տէր իմ, այդ գործը ինծի ձգեցէք։

Այս խօսակցութիւնը լմացող բանտարկեալները զարհուրանքի մատնուած՝ կը լսեն դահիճի դղրդալի ոռնաձայները, որոնք դէպի իրենց կողմը կ'ուղղուէին։ Պահ մը ետք կը բացուի բանտին դուռը։ Դրան ետեւ գտնուող բանտարկեալը տեղ չի դտներ ետ քաշուելու համար։ Այդ Հաֆըզ կոչուող բրէնին հաւ բռնելու պէս՝ առաջին Հայը կը բռնէ օձիքէն եւ սենեակէն դուրս կը հանէ։

Բանտարկեալները չունէին կարած, նէրսը կը սպասէն ու պաղ քրտինքներ կը թափեն: Ոստիկաններու բարձրաձայն խօսակցութենէն կ'իմանան որ, անոնք իրենց զոհը մերկացուցած՝ պահակցուցած էին սանդուխի մը վրայ, եւ ամրապէս զայն կապած թեւերէն ու սրունքներէն:

Յանկարծ աղիողորմ ճիչ մը կը պատռէ լուութիւնը՝ սարսռացնելով իրենց մարմինները:

— Աստուծոյ սիրոյն, մեղքցէ՛ք լինճի... կ'այրիմ, պատեցէ՛ք զիս...

— Ի՛նչ կը պռռաս, ֆեափի՛ր, կը լսուի թուրք հրոսակապետին յանդիմանական ձայնը:

— Կը մեռնի՛մ, կը տանջուի՛մ...

— Շատ կը ցաւի՞:

— Այո՛, չա՛տ...

— Հէ՛յ, տղաք, կը դուէ դահճապետը օղնականներուն, խմացա՞ք, չատ կը ցաւի եղեր...: Հրաբորբոք կրակը կուրծքին վրայէն առէք եւ պորտին վրայ դրէք:

— Վա՛յ, վա՛յ, ապիքնե՛րս..., կը ճուայ զոհը:

— Ի՛նչ, նորէ՞ն կը ցաւի, կը հարցնէ ապիրատ սրիկան չնաշան հեգնանքով մը· բարեկամ, ի՛նչ փափկակամ մարդ ես եղեր դուն: Հէ՛յ, տղա՛ք, դարձուցէ՛ք զայն եւ կրակը դրէք կռնակին վրայ:

— Ա՛յ... ա՛յ... ո՛ւֆ...

Հեռվհեռէ զոհին ձայնը կը նուաղի: Ձննճերած մսի կծու հոտ մը կը տարածուի խուցին մինչեւ ամենահեռաւոր անկիւնները: Նոյն տաեն կը լսուի ծանր մոյկերու ձայներ, որոնք կը մօտենային դէպի բանտը, ու դարձեալ կը բացուէր դուռը:

* * *

Այդպէս ամէն օր 15–20 հոգի անլուր խժդժութեամբ սպանելով՝ հրէշաձիւլ դաշտը կասկած չկայ թէ, քանի մը չարաթէն

ողջ Հայ պիտի չճգնէր հոն, եթէ օր մը երիտասարդ սպայ մը դալով՝ տէր չդառնար մնացողներուն:

Բանտի բակին մէջ ոստիկաններ, որոնք նախապէս դրաւած էին Հայոց արժէքաւոր իրեղէնները, այժմ կը հանեն անոնց հագուստները — վրանին թողլով միայն ներքնազգեստները — եւ յետոյ կապելով զանոնք՝ կը յանձնեն սպային:

Քանի պինուորներու հսկողութեան տակ՝ ձերմակ չապիկաւորներու խումբը մահապարտներու նման ճամբայ կ'ելլէ ու երկար քալելէ ետք՝ կանգ կ'առնէ ծառախիտ անտառի մը մէջ:

Զինուորներ կը քակեն երկոտասնեակ մը բանտարկեալներու կապերը ու անոնց ձեռքը տալով մէյ մէկ բահ եւ բրիչ՝ կը հրամայեն որ երկու ծառերու միջեւ գտնուած տեղւոյն վրայ, ուրկէ կանգուն երկարութեամբ եւ մէկ կանգուն լայնութեամբ խրամ մը փորեն, հողը մէկ կողմ նետելու պայմանաւ:

— Անիծեալ Մոսկոֆները պիտի դան եղեր, կ'ըսեն ծիծաղելով, Թո՛ղ հրամմեն դան... եթէ գալիք ունին՝ տեսնելիք ալ ունին:

Հայերը իմանալով որ, պատերազմական պատրաստութեան համար կը փորեն խրամը, (ոչ թէ իրենց դերեզմանին համար) կ'ուրախանան եւ եռանդով կ'աշխատին, միեւնոյն տաեն սրտանց աղօթելով որ, Ռուսը ուր որ էր, գար եւ յանկարծակի յարձակումով մը ղիրենք ազատէր:

Խրամը պատրաստուելէ ետք, ղինուորները բահերն ու բրիչները կուտան երկրորդ երկոտասանեակին ձեռքը ու կը հրամայեն որ, անոնք ալ երկրորդ խրամ մը փորեն երկու մեթր անդին՝ առաջինին զուգահեռական եւ զարձեալ երկու ծառերու միջեւ:

Ցետոյ երրորդ, չորրորդ եւ այդպէս 25–է աւելի խրամներ փորել տալէ ետք՝ ղինուորները բանտարկեալները 12–ական հոգի թեւ թեւի կը կապեն, եւ եաքն ալ այդ կազմուած մարդկային շղթաները կը կապեն ծառէ ծառ, այնպիսի ձեւով որ մարդիկ կ'անչարժանային իրենց փորած փոսերուն եղերքը:

Երիտասարդ սպան յառաջ կ'անցնի, ու իր գլուխը հաւաքած զինուորներուն ցոյց տալով Հայու մը սրտին տեղը՝ կ'ըսէ.

— Ահաւասիկ ճիշդ հո՛ս. այնպէս մը զարկէք որ, մէկ անգամէն լմնցնէք:

Իւրաքանչիւր զինուոր կ'երթայ մահապարտներու չարքի մը առջեւ ու դաշոյնի հարուածները տալով՝ արագ արագ կ'անցնի մէկ զոհէն միւսը:

Դաշունահարուողները խեղդուկ ճիչ մը արձակելով՝ կը ծռին դէպի իրենց եռեւը բացուող խոռոչը:

— Զարկէ՛ք սրտին վրայ, ճիշդ այդպէս, սրտի՛ն վրայ, կը գոչէ սպան խրախուսելով զինուորները: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք, ճի՛շդ սրտին վրայ:

Դաշոյն մըն ալ կը չոզայ Սարգսի սրտին վերեւ: Ան ալ ցաւագին ճիչ մը կ'արձակէ ու կը տապալի կոնակին վրայ:

* * *

Սարգիս երբ գիտակցութիւնը կը վերստանայ, կը զգայ թէ սիրտը կը բաբախէր հեւասպառ տատրակի մը սրտին պէս: Կը չիմէ աչքերը ու ինքզինքը կը գտնէ սոսկալի դիրքի մը մէջ: Հողի եւ խոտի թեթեւ խաւ մը ծածկած էր իր մարմինը, եւ տասնեակ մը դիակներ խառնիխուռն պառկած իր երկու կողմերը՝ մէկուն գլուխը հանդչած իր փորին վրայ, միւսին սրունքը՝ ճիշդ ծնօտին տակ:

Ազատուիլ ըլլալու համար թէ ինք չէր մեռած, ան կ'ուզէ չարժիլ, բայց չի յաջողիր, նախ չափէն աւելի արիւն կորսընցուցած, եւ յետոյ՝ թեւերը երկու կողմի դիակներուն կապուած ըլլալուն համար:

Որքա՞ն տեն այդ դիրքին մէջ մնացած էր, չի գիտեր: Ենթադրելով որ դիակները տակաւին չէին նեխած, եւ օրը ցորեկ էր, կը կարծէ որ, կամ քանի մը ժամ եւ կամ ամբողջ դիշեր մը անցած էր քամնելի ոճիրին վրայէն:

Իր առաջին մտածումը կ'ըլլայ՝ գոնել միջոց մը դուրս ելլելու այդ մահաբոյր դերեզմանէն: Բայց ինչպէ՞ս կրնար

թեւի հանդոյցը քակել, երբ արիւնոտ չապիկէ մը զատ բան չունէր իր վրայ:

Նկատելով որ զինուորներ զանոնք կապած էին արմուկի վերի մասէն, ան կրնար ձեռքերը ազատ չարժել, բայց չէր կրնար բազուկը մկանունքին երկարել՝ այն մեռեալ ծանրութեան պատճառաւ, որոնք երկու կողմերէն անչարժութեան կը մատնէին զինքը:

Մէկ դէնք ունէր միայն. ակռաները: Գլուխը հակած ուսին վրայ, Սարգիս գերմարդկային ճիգեր կ'ընէ թեւի կապանքը բերնին մէջ առնելու համար: Եւ կը յաջողի վերջապէս: Ժամերով կը կրծէ ան չուանը, մինչեւ որ կը փրցնէ զայն: Յետոյ անզօր թեւերով մէկդի կը հրէ դիակները ու կ'ելլէ փոսէն: Սակայն այնքա՜ն ուժաթափուած էր որ, չի կրնար աւելի չարժիլ: Ու դարձեալ նուաղած կը պառկի դետինը:

Մութը կոխած էր արդէն, երբ Սարգիս կը սթափի նորէն: Այս անգամ սողոսկելով կը հեռանայ ան դէպի անտառին խորերը, ուր գիտէր թէ աղբերակ մը կար: Հասնելով հոն, Սարգիս այրող ճակատը կը թաթխէ ջուրին մէջ, եւ ժամերով անչարժ կը պառկի ջուրին եղերքը:

Տասը օր կ'անցնէ այդ ամայի վայրը, խմելով ակին ջուրը եւ ուտելով չուրջը բուսնող խոտերը:

Այդ անապական ջուրն ու խոտը, կարծէք կազդուրիչ դեղեր կ'ըլլան Հայորդիին: Տասը օր ետք, մեռելներու մէջէն յարութիւն առնող ուրուականի պէս՝ ան ոտքի կ'ելլէ եւ քաշկըռտուելով կ'երթայ ժամ մը անդին գտնուող քարանձաւ մը: Շարաթ մըն ալ հոն կ'անցնէ, մինչեւ որ կատարելապէս կ'ապաքինի եւ կրնայ փախչիլ այդ դժոխքմբեր երկրէն, ուր մազ մնացած էր որ երկու անգամ կեանքը վրայ տար:

Ընդարձակ ճորի մը մէջէն անցնելուատեն, երկնքին վրայ թռչտող ագռաւներու եւ անգղներու երամակ մը ուշադրութիւնը կը գրաւէ Սարգսին: Վայրի կռիչներ արձակելով՝ թռչունները կ'իջնէին վար, յետոյ դարձեալ օդին մէջ բարձրա-

նալով՝ կը ճախրէին անընդհատ, դրեթէ նոյն կէտին վրայ:

Նոյն միջոցին վչող հովը որթատունկիչ հոտ մը կը բերէր իր քթին: Սարդիս հետաքրքիր՝ քայլերը կ'ուղղէ դէպի այդ կողմ, ու զարհուրած կանգ կ'առնէ ահազդեցիկ տեսարանի մը առջեւ:

Զորին յատակը դրեթէ ծածկուած էր կնոջական դիակներով, բոլորը յօշոտուա՛ծ մին զմիւսէն սոսկատեսի՛լ:

Գիշակեր թռչուններէ առաջ՝ դիւցաւիչ երկոտանի գազաններ անցած էին հոնկէ...:

Ծիծերը կտրուած դեռատի պարմանուհիներ, արգանդին մէջ քարի եւ կոճղի կտորներ մխուած երիտասարդ կիներ, արեան ճապաղիքներու մէջ պառկած՝ հազիւ 12 տարեկան նորափթիթ կոյսեր, իրենց յաւիտենական լռութեան մէջն իսկ կը պատմէին թէ ի՛նչ զահանդական նախճիրներ գործուած էին իրենց վրայ:

Տեղ-տեղ կնոջական գլուխներ՝ իրենց մազերէն կախուած էին ծառերու ճիւղերէն: Ըմբոստ աղջիկները ըլլալու էին անոնք, որոնց գլուխները, կ'երեւի թէ ոճրագործները կտրած էին՝ ահաբեկելու համար միւսները: Տեղ մը, փորը դանակի լայն հարուածով ճեղքուած յղի մայր մը պառկած էր: Արիւնոտուչտ բարբարոսները իրենց աւերութեան հուրը թափած էին նոյն իսկ սաղմնային արարածին վրայ: Ուրիշ տեղ մը, դարձեալ փորոտիկները դուրս թափած կին մը, բայց այդ ալ չնպաստելու դործ, որովհետեւ հոն կը նշուլէին կլլուած 12 հատ կարմիր ոսկիներ...:

Սարդիս չի կրնար աւելի դիտել զազրելի եղեռնագործութեանց այս պատկերը, որուն նմանը երբ եւ իցէ արձանագրուած ըլլար պատմութեան էջերուն մէջ:

Ան օրերով կ'անցնի ամայի եւ անմարդաբնակ արտերու, պարտէզներու, դիւղերու մէջէն, ուր ո՛չ ձայն կար, ոչ շարժում: Մշոյ այդ երբեմնի ծիծղուն դաշտերուն մէջ, այլեւս չի լսեր ո՛չ աքաղաղին կանչը, ոչ ոչխարին մայիւնը, ոչ հովիւին սրինդը, ոչ դեղձկուհիին դուլալ երգը: Բոլո՛րը,

բոլո՛րը կորած էին, եւ անոնց տեղ մնացած աւերակ տուներ, ածխացած դերաններ, դիակնե՛ր ու դիակնե՛ր:

Ճամբաներուն եղերքը ան հարիւրաւորներով կը տեսնէ աւտոնցմէ, որոնց դլուխները երբեմն ցիցերու վրայ անցուած՝ նման նշանաքարերու կը ցուցնէին այն արիւնոտ ուղին, ուրկէ անցած էր Հայաստանի այդ բազմաչարչար ժողովուրդը:

Սարդիս սոսկումով կը փոխէ ճամբան, սակայն ուր որ կ'երթայ, կը տեսնէ նոյն ահասարսուռ դիակներն ու աւերակները:

Թափառումներու ընթացքին, ան կարելի եղածին չափ կը խուսափի մարդկային էակի հանդիպելէ, որովհետեւ վստահ է թէ, այդ մենութեան մէջ դիմացը ելլելիք անձը՝ ուրիշ մէկը պիտի չկրնայ ըլլալ, քան իր ցեղին արիւնը խմած մարդակերպ վամպիր մը:

Կը սնանի վայրի պտուղներով եւ խոտերով: Երբեմն արտի մը եղերքէն անցնելու առեն կը փրցնէ ցորենի հասկեր, լալելու համար անոնց պարունակութիւնը: Բայց բոլորը դատարկ կը դտնէ.— հունձքի ժամանակը անցած ըլլալուն համար՝ հասիկները լնկած էին...: Հնձողները հունձքէն առաջ հընձուած...:

Սարդիս երեսը միշտ դէպի հարաւ դարձուցած, կը չարունակէ ճամբան՝ առանց իր ետեւը դառնալու: Օր մը ամայի հովիտի մը մէջէն անցնելու առեն, հանդիպակաց ճամուն վրայ ան կը նշմարէ մարդկային բազմութիւն մը: Նա՛խ կը կարծէ որ վաչկատուն դնչուներ են անոնք, սակայն յետոյ աւելի ուշադիր դննելով՝ կը տեսնէ որ ջարդերէ ճողոպրած կիներ էին:

Սարդիս իր ողջ-ողջ թաղումէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով ողջ Հայու երես կը տեսնէր: Ուստի ուրախութեամբ կ'երթայ իր ազգակիցներուն քով, եւ անոնցմէ կ'առնէ հաց եւ քուրջի կտորներ՝ փորը կշտացնելու եւ մերկութիւնը ծածկելու համար:

Սարգիս հոն կը ծանօթանայ կարաւանի միակ արու անդամին, այժմու ընկերոջ Գարեգինին հետ, որ իր կանացի ծպտումին չնորհիւ քանիցս կոտորածէ վրկուած՝ կ'երթար հայրենակցուհիներուն հետ դէպի հոն, ուր կը դիմէին բոլոր Հայերը՝ անլուր ջարդերէ, հարստահարութիւններէ եւ չարչարանքներէ ազատելէ ետք:

Սարգիս կը միանայ անոնց, եւ տաժանելի ճամբորդութիւններէ ետք վերջապէս օր մըն ալ չմեռած կը հասնի Բաքքա:

Հետագային իր քաղած տեղեկութեանց համաձայն, Բաղէշի նահանգին կոտորածը տեղի ունեցած է խիստ ահաւոր պայմաններու մէջ: Քաղաքի 15 հազար հայ բնակչութենէն մարդ չէ ազատած: Շրջակայ վանքերու վանահայրերը, երկու հարիւրէ աւելի միաբանները եւ հազարի մօտ աշակերտները՝ դիչերուան մը մէջ սրախողխող եղած են: Գերեվարուած հայ դիչերուան մը մէջ սրախողխող եղած են: Գերեվարուած հայ կիները — նոյն իսկ տասը տարեկան աղջնակները — վայրագ կիրքերու նչաւակ ըլլալէ ետք՝ յարդանոցներու մէջ հրկիզուած են: Դժբե՜մ ճակատագիրը հայ երախաներու...բոլորը դեռերու մէջ ջրահեղձ, կամ ժայռերէ վար գահավէժ եղած են: Հարսեր առեւանգուած են, եւ անոնց նորածինները աչքերնուն առջեւ բզքտուած:

Թուրքեր նոյնպէս անխնայ բնաջնջած են Մշոյ դաչտերուն հարիւր հազարէ աւելի բնակչութիւնը՝ այրերը կոտորելով, դեղանի կիները յափշտակելով, մնացեալ ժողովուրդն ալ Տիգրիսի մէջ թաղելով:

Սասունէն չատ քիչ ազատուողներ եղած են: Քաղաքին մէջ պաչարուած 30 հազար Հայութենէն 3 հազար հոգին՝ հերոսական մարտնչումներէ ետք, յաջողած է պաչարման օղակը ճեղքել եւ լեռը ապաստանիլ: Հոն օրերով անոնք կրցած են ինքզինքնին պաչտպանել բիւրաւոր քիւրտ հորդաներու եւ կառավարական կանոնաւոր ուժերու դէմ: Ի վերջոյ սակայն, տեսնելով որ իրենց ռազմամթերքն ու ուտեստեղէնը կը հատնէր, դիւցազնական խոյանքով մը — որուն մասնակ-

ցած են նոյն իսկ կիները ու տղաքները՝ բլրերով, քարերով եւ դանակներով — անոնք յարձակում գործած են թչնամոյն վրայ· բայց չատ քիչեր յաջողած պաչարման գծէն դուրս դալ, միւսները դիրկընդխառն եւ արիւնալի կռիւ մը եռք՝ ինկած են պատուոյ դաչտին վրայ:

* * *

Գործ գտնելու նպատակաւ Սարգիս ընկերոջ հետ ամիսներով կը թափառի Տէր Զօրի անապատին լայնքն ու երկայնքը: Սակայն ո՛ր քարի որ դլուխ կը դարնէ, չի կրնար ապրուստի տեւական միջոց մը ստեղծել:

Զանազան դիւղերու եւ քաղաքներու մէջ՝ անոնք կ'ընեն բեռնակրութիւն, գործաւորութիւն, մինչեւ իսկ վրանաբնակ Պէտվիններու քով հովուութիւն:

Ձմեռը անոնք ալ կ'ունենան սով, հիւանդութիւն եւ մահ, բայց չորս անդամ աւելի սաստիկ եւ տարածուն, քան Սուրիոյ կողմը մեր ունեցածները:

Հակառակ որ ձմեռը կ'անցնի եւ գարունը կուգայ, ժողովուրդին վիճակը ոչ մէկ կերպով կը բարւոքի: Ամէն կողմ անոնք կը տեսնեն հայրեր, որոնք կը ծախէին իրենց զաւակները, մայրեր, որոնք դիակներով կը սնուցանէին իրենց հոգեհատորները, եւ կամ անտիրական որբուկներ, որոնք մարդակութենէ ելած՝ անբան անասուններու նման խումբ խումբ կը թափառէին Տէր Զօրէն Մուսուլ, Բաքքայէն Պաղտատ:

Կառավարութիւնը այս թչուառ բազմութեանց տառապալի հոդեվարքը վերջացնելու նպատակաւ, օր մը կը յղանայ գանոնք մէկ անդամէն ջնջելու հրէչային գաղափարը:

Բայց ինչպէ՞ս կարելի էր անապատի չորս ծագերուն ցրուած Հայութիւնը ի մի հաւաքել:

Ո՛ւշանար հարցման պատասխանը: Կառավարութեան ծանօթ էր սովահար ժողովուրդին մտայնութիւնը: Եթէ իմացուէր թէ տեղ մը ձրի հաց կը բաչխուէր, մարդիկ գլխարաց կը վազէին, նոյն իսկ մէկ ամսուան հեռաւորութենէն:

Ուստի ամէն գիւղի եւ աւանի մէջ մունետիկներ կը կանչեն յայտարարելով թէ, Ամերիկայէն ղրամ եւ ալիւր եկած է տարագրեալներուն բաժնուելու համար. հետեւաբար վախճաքղներ համախմբուին Տէր Զօրի մէջ, որպէսզի բաշխումի գործողութիւնը դիւրացուի:

Սուվի ճիրաններուն մէջ գալարուող ժողովուրդին համար բաւական էր այդքան լուրը: Ու ահա՛ անապատի ամէն կողմերէն քաղցած հիւանդները, կենդանի կմախքներ, վչտաչարչար խլեակներ կը սկսին չարան չարան դիմել դէպի Տէր Զօր:

Այդ մխամխաներու բազմութեան կը խառնուին նաեւ Սարգիսն ու Գարեգինը, որոնք ամէնուն պէս կ'երթան, առանց կասկածն ունենալու թէ կ'երթան իրենց ոտքով ծուղակին մէջ իյնալու:

Անոնք գրեթէ հասած էին իրենց ուղեւորութեան վախճանը, երբ դիպուածը Տէր Զօրի ճամբուն վրայ իրենց դիմացը կը հանէ երկու չէչէն ցաղալաեաեր, զորս Բաքքայէն եւ Բասիլ-այնէն կը ճանչնային որպէս արիւնկզակ ջարդարարներ:

Այնպիսի տեղ մը, ուր Հայոց բարիք պիտի ըլլար, նման հայակերը հրէշներու ներկայութիւնը կասկած կը ներշնչէ անոնց: Սարգիս եւ Գարեգին վայրկենական վտանգի մը նախազգացումն ունեցած՝ իրենց վախը կը յայտնեն ճամբու ընկերներուն: Սակայն այս վերջիններըը — մօտ երեսուն հոգի — կը ծիծաղին անոնց անտեղի մտավախութեան վրայ, ու — կը ծիծաղին անոնց անտեղի մտավախութեան վրայ, ու — կատարելապէս համոզուած կառավարութեան անկեղծութեան՝ կը շարունակեն ճամբան, մինչ երկու բարեկամները կը հեռանան հակառակ ուղղութեամբ՝ սպասելու համար չարաթ մը, մինչեւ որ խնդիրը պարզուէր:

Բայց մէկ օր իսկ սպասելու պէտք չի մնար: Նոյն օրուան յաջորդ առաւօն, հարիւրաւոր չէչէն եւ ինգուշ յեղուզակներ կը պաշարեն համախմբուած 60 հազարէ աւելի գաղթականները, ու մտրակելով զանոնք ճամբայ կը հանեն դէպի անապատին խորերը, ամայի դետի մը եզերքը:

Այդ պահուն ժողովուրդը կը հասկնայ թէ, թակարդի մէջ ընտուած էր. բայց այլեւս ուշ էր կարենալ փախչելու համար:

Հազարէ աւելի ոճրագործներ կը մտնեն բազմութեան մէջ եւ կը սկսին աչ ու ձախ զարնել՝ դանակեր չախչախել, աղիքներ դուրս թափել:

Սոսկալի ճիչեր, աղէկատու աղաղակներ, վայրագ քրքիչներ եւ հայհոյիչներ կը թնդացնեն մթնոլորտը: Օդին մէջ սուրեր, եաթաղաններ, տապարներ չարունակ կ'ելլեն ու կ'իջնեն: Արիւնլուայ մարմիններ կ'իյնան, կ'իյնան, կ'իյնան, ու դարերէ ի վեր չոր մնացած անապատի աւազը ծառայեն անգամ ըլլալով անյագաբար կը ծծէ ուղիղօրէն հոսող Հայու արիւնը:

Հազիւ հարիւր հոգիի չափ բախտաւորներ կրնան ազատիլ այս զարհուրելի սպանդէն. միւսները անխնայ կը կոտորուին եւ կը նետուին դետի ալիքներուն մէջ:

Դահիճներ նախապէս սոյն կարաւանէն եօթը հազար որը վար դրած էին. Գուրպան Պայրամի օրն ալ, քարիւղ սրսկելով անոնց վրաններուն վրայ, ողջ-ողջ կը հրկիզեն զանոնք, կ'երեւի, իր թողութիւն իրենց մեղաց՝ զոհ մատուցանելու համար Մարգարէին:

Ասոնք լսելէ եւ տեսնելէ ետք, Սարգիս եւ Գարեգին կը փախչին այդ անիծապարտ վայրերէն, եւ բազում վտանգներ անցնելէ ետք կը հասնին Հալէպ:

Ապա վախնալով թէ, օր մը կրնան ձերբակալուիլ եւ դարձեալ աքսորուիլ Տէր Զօր, անոնք գիշեր մը կը սպրդին չոդեկառքի մը վակոնին տակ եւ գաղտագողի կը հասնին Դամասկոս: Բայց հոն ալ դոց կը դանեն քաղաքին դուռը, ուստի կը շարունակեն ճամբան, եւ այսպէս՝ կը հասնին Ձէրէչ:

* * *

Սարգսի պատմութիւնը այնքա՞ն ցնցեց մեզ, որ, այլեւս ուժ չունեցանք Գարեգինի պատմութիւնն ալ լսմանալու: Արդէն գիշերը յառաջացած էր. թողլով այդ գործը հետագային, վերմակ մը տուինք մեր հիւրերուն եւ պատուիրեցինք որ,

երթան պառկին գոմին եւ հաւնոցին միջեւ գտնուած պարապ դետնին վրայ:

Ուրախութեամբ առած վերմակը, զոր տարիէ մը ի վեր չէին տեսած, գացին անոնք մեր ցոյց տուած տեղը: Բայց քնացա՞ն. չեմ գիտեր: Իմ մասիս խօսելով ես դիշերը չկրցայ փակել աչքերս:

* * *

6 Նոյեմբեր 1916

Հետեւեալը Գարեգինի պատմութիւնն է:

Սեւ օր մը կը ձերբակալեն Տրապիզոնի բոլոր մտաւորականները, կուսակցականները եւ ծանօթ դէմքերը: Ձերբակալեալներուն մէջ է նաեւ Գարեգինի հայրը, որ ամբասիր վաճառական մըն էր: Սամսոն ղրկելու պատրուակին տակ, զանոնք կը դնեն բեռնատար նաւերու մէջ ու ճամբայ կը հանեն: Իրիկունը նաւերը ետ կը դառնան .— բանտարկեալները ջրամոյն եղած էին:

Քաղաքի երեւելիներուն այս կերպ բնաջնջումէն ետք, կառավարութիւնը հրաման կը հանէ որ, մնացեալ ժողովուրդը առանց յարանուանական խտրութեան՝ պատրաստուի երեք օրէն Մուսուլ երթալու համար:

Հայերը պատրաստութեան մէջ էին, մէկ ալ ոստիկաններ կը ցրուին քաղաքի փողոցներուն մէջ, յայտարարելով թէ, արտօնուած չէին կարասի ծախելու, հետեւաբար անմիջապէս ճամբայ պիտի ելլէին: Պահ մը ետք խօսքէն դործի անցնելով՝ անոնք ժողովուրդը բռնութեամբ դուրս կը հանեն տուներէն, եւ հաղարաւոր հոգինոց կարաւաններ կազմելով կը քշեն քաղաքէն դուրս:

Այս մերկ ու բոպիկ մարդոց կարաւաններէն եւ ոչ մին կրնայ կիւմիւչխանէ կոչուող արիւնաբոյր վայրէն անդին անցնիլ: Ամէնքը անգթաբար կը խողխողուին թուրք եւ լազ հրոսախումբերու կողմէ:

Գարեգինի կարաւանը, ուր կային նաեւ իր մայրն ու քոյրը

կ'երթայ երկու օրուան ճամբայ առանց միջադէպի: Երրորդ օրուան իրիկունը, անոնք նոր իջեւանած էին բաց դաշտի մը մէջ, երբ ղժբախտութիւնը կ'ունենան հանդիպելու ձիաւոր թուրք հարիւրապետի մը, որ երկու ղինուորներու ընկերակցութեամբ ղիմացի կողմէն կուգար: Հարիւրապետը տեսնելով ղիրենք՝ կը չեղի ճամբէն, ոստիկաններու պետին հետ քանի մը վարկեան խօսակցութիւն մը կ'ունենայ, ապա մտնելով բազմութեան մէջ՝ կը դոչէ.

— Ոաքի ելէ՛ք: Թո՛ղ այրերը կիներէն դատուին:

Յոդնած ժողովուրդը, որ հանգչելու համար նստած էր, ոտքի կ'ելլէ: Ոմանք աճապարանքով իրենց բերնի պատառը կուլ կուտան, ուրիշներ հացը ձեռքերնին վար կը ձգեն եւ վայրկենական կը դործադրեն սպային հրամանը:

Թուրքը պահ մը քննելէ ետք այրերը, կ'անցնի կիներու խումբին առջեւ, եւ իր աչքը խածած կանանց անունները հարցնելով կ'արձանագրէ նօթատետրի մը մէջ: Ապա կը հրամայէ որ, ժողովուրդը հանգիստ ընէ: Ինք կ'երթայ մասնակցելու սեղանին, զոր ոստիկաններ պատրաստելու վրայ էին՝ մէկ կողմէ չամփուրելով միսը, միւս կողմէ կտրելով սեխն ու ձմերուկը:

Լաւ մը ճաշելէ եւ իրարու կենաց բաժակ պարպելէ ետք՝ սպան ոստիկանապետին հետ կը ձգէ սեղանը եւ երթալով կարաւանին իջեւանած տեղը, կը հրամայէ որ, արձանագրուած Հայուհիները իրենց քովը դան:

Տեսնելով որ ոչ ոք կը շարժէր տեղէն,

— Վախնալու պատճառ չկայ, կ'ըսէ սպան քաղցր ձայնով մը, կարեւոր զեկուցում մը պիտի ընեմ. վստահ եղէք, ձեր օգտին համար է:

— Ինչ զեկուցում որ պիտի ընէք՝ ըրէ՛ք, կը լսենք ձեզ, կը պատասխանեն քանի մը քաջասիրտ կիներ. ինչո՞ւ աղջիկները ձեր քովը կը կանչէք:

— Ես մարդակեր վայրենի չեմ, ի՞նչ կ'ըլլայ եթէ քովս

դան, կը յանդիմանէ սպան լրբենի ձեւով մը։

— Ոտքի՛ ելէք, ոտքի՛, կը յարէ ոստիկաններու պետը անհամբեր թօնով մը. ձեր ընդդիմութիւնը բանի մը չի ծառայեր։ Հիմա պիտի ստիպէք Պր. Հարիւրապետը, որ տարբեր կերպով խօսի ձեղի հետ։

Աղջիկները — որոնց մէջ նաեւ Գարեգինի քոյրը Գոհար — խնայելու համար լրբենց ծնողաց աւելորդ չարչարանքն ու դանակոծումը՝ ոտքի կ'ելլեն ու վարանոտ քայլերով կ'երթան, կը չարուին սպային առջեւ, որ կատաղութենէն դեպ–դեղին կարած կեցած էր՝ թեւերը կուրծքին վրայ խաչաձեւած։

— Ինչո՞ւ համար չհնազանդեցաք ինծի, երբ ձեզ կանչեցի, կը հարցնէ ան՝ պահ մը երկիւղալի լռութենէ ետք։

— Տէր իմ, ներեցէք, վախցանք, կ'ըսէ դեղանի օրիորդ մը ամբողջ խումբին կողմէ։

— Բայց ես ըսի որ, ձեր բարւոյն համար կը կանչեմ ձեզ։

— Կը ներէ՞ք, տէր իմ, կը ներէ՞ք, կը կակազեն Հայուհիները ամօթխած գետին նայելով։

— Ապացուցանելու համար որ, ես բարի մարդ եմ եւ ձեղի բարիք կը կամենամ, կը ներեմ ամէնուդ կ'ըսէ սպան՝ ձայնին մէջ դնելով անկեղծ չեշտ մը։

— Շնորհակա՛լ ենք, տէր իմ։

— Հիմա լսեցէք զեկուցումս, կը շարունակէ ան՝ իր սովրական հանդարտութիւնը վերագտած. անշուշտ իմացած ըլլալու էք թէ՝ ի՛նչ է այս տարագրութեան նպատակը։ «Հայերը Արաբիոյ անապատին մէջ տեղաւորել», պիտի ըսէք, բայց այդ՝ աչքի փոշի փչելու համար է։ Կառավարութեան հետապնդած բուն նպատակը՝ հայ ցեղը արմատէն ջնջել է, եւ հեռու չէ այդ օրը։ Ես կը մեղքնամ ձեր դեղեցկութեան եւ երիտասարդութեան։ Եթէ հաւանութիւն յայտնէք իսլամանալ եւ հետս քաղաք երթալ, կը խոստանամ ձեզ ազատել այն ահարկու կոտորածէն, որուն անխուսափելիօրէն պիտի ենթարկուին այս ճամբէն դացողները։

— Պր. Հարիւրապետ, դիտենք որ, ամէնքս մահուան դատապարտուած ենք, կը պատասխանէ քաջակորով Հայուհին, բայց ի՞նչ օգուտ մեր ազատութիւնը, երբ մեր ծնողքն ու ազգակիցները պիտի խողխողուին քիչ անդին։ Լաւ չէ՞ միասին մեռնիլ, քան անոնց կսկիծովը ընդմիշտ տառապիլ։

— Օրիորդ, այդպէս համարձակ խօսելէդ կ'ենթադրեմ թէ, իմ խօսքս չատ թեթեւ առիր, եւ թերեւս կարծեցիր թէ՝ ձեզ խաբելու համար է որ կոտորածի սպառնալիք ըրի։ Լաւ մխիթ դրէք ըսածներուս. ես հոգիէ կուգամ... պատուոյս վրայ երդում ընելով կը յայտարարեմ թէ, այս ճամբուն ծայրը ահաւոր վախճան կը սպասէ ձեղի։

— Մենք մեր ծնողաց հետ կը նահատակուինք, կը պատասխանեն Հայուհիները վճռական։

— Բայց կերճին բերանը երբոր տեսնէք տապարներով զինուած չէթէները, պիտի զղջաք ձեր այդ որոշման համար։ Վերջին անգամ ըլլալով կ'ազդարարեմ ձեղի, ձեր ազատ կամքովը պիտի դա՞ք հետս։

— Մենք մեր ծնողքէն չենք բաժնուիր։

— Հասկցուեցա՛ւ...։

Սպան դաժան արտայայտութիւն մը ստացած՝ կը դառնայ թիկնապահ զինուորներուն եւ կը հրամայէ կապել ըմբոստները։

Ցանկարծ զինուորները կը նետուին յառաջ։

Պահ մը բողոքի ձայներ, ողբ ու կոծեր, ճիչեր, աղաղակներ կը բարձրանան օդին մէջ՝ խառնուած խարազանի չաչիւններուն, հրացանի բոմբիւններուն, զինուորներու հայհոյներուն եւ սպառնալիքներուն։

Ցետոյ կամաց կամաց զոհերու եւ դահիճներու դժոխային աղմուկը տեղի կուտայ զսպուած հեկեկանքներու եւ հծծիւններու։ Ժամ մը ետք արդէն ամէն ինչ թաղուած էր մահասարսուռ լռութեան եւ մթութեան մէջ...։

* * *

Հետեւեալ օրը կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ:

Գետէ մը անցնելու ատեն, կամուրջին վրայէն կը տեսնեն բազմաթիւ մարդկային դիակները, որոնք ալիքներու յորձանքին յանձնուած՝ գերաններու պէս կ'երթային թաւուելու Սեւ Ծովու անդնդախոր գրկերուն մէջ:

Ամէն ժամ եւ ամէն քայլափոխին՝ առեւանգիչ սպային նկարագրած չէթէները տեսնելու վախին մէջ, Հայեր կը շարունակեն ճամբան:

Անոնք գիտեն թէ, հռչակաւոր եղեռնագործներու այդ բանակը կազմուած է հայ ցեղը ոչնչացնելու համար: Անոնք լսած են թէ, այդ ճիւաղատիպ հրէշները ինչպէ՞ս կը մորթատեն իրենց յանձնուած զոհերը, թէ ինչպէ՞ս տապարի մէկ հարուածով կը թռցնեն գլուխները, թէ ինչպէ՞ս սուրի կրկնակ հարուածով իրանը կը զատեն մէջտեղէն, թէ ինչպէ՞ս կ'անդամահատեն զանոնք, թէ ինչպէ՞ս մորթազերծ կ'ընեն կամ ծառի մը բունին կապելով կ'ողջակիզեն:

Այդ զարհուրելի դաշոյններէն թէեւ հեռաք չկար, բայց ճամբուն հետզհետէ լեռնային դառնալը, ու գետին հոսանքն ի վար գացող դիակներուն բազմանալը՝ կ'ազդարարէին թէ հեռու չէին անոնք:

Աղաղաեւ ճամբուն ոլորապտոյտ մէկ անկիւնը, որ հսկայ ժայռերով եզերուած էր, անոնք կը տեսնեն այդ ժանտատեսիլ արարածներէն մէկը, որ զիրենք նշմարելով բարձրաւանդակի մը վրայէն՝ վազելով վար կ'իջնէ, կտրելու համար ճամբան:

Գորշ համազգեստ հագած ու մէջքին կարճ կոթով տապար մը եւ տարճանակ մը կախած՝ այդ դահիճին ահաւոր տեսքը մահուան սարսուռով կը պատէ բոլոր հոգիները: Դէմքեր վայրկենաբար կը գունաթափին ու ծունկեր կը կթոտին:

— Կեցէ՛ք:

Չէթէներու դէտին այս մահագոյժ հրամանը՝ ահարկու օձի մը սոյլին պէս կը չէչէ օդին մէջ: Ամէնքը անշարժ կը քարանան իրենց եղած տեղը:

Բոլորնին կը մօտենայ ոստիկաններու պետին ու կը սկսի անոր հետ ցած ձայնով խօսակցիլ, երբեմն թունալի ակնարկներ նետելով իր կեցուցած կարաւանին վրայ:

Տասը վայրկեանի չափ տեւող այս չարաչուք փսփսուքները կը սառեցնեն ժողովուրդին արիւնը երակներուն մէջ:

Վերջապէս ոստիկաններու պետը կը հրամայէ.

— Թո՛ղ տասը տարեկանէն վեր եղող այրերը զատուին կիներէն:

Այրեր կը հասկնան թէ ի՛նչ կը նշանակէր այդ հրամանը: Այսու հանդերձ տեսակ մը անբացատրելի բարոյալքման մատնուած՝ անոնք կը քաշուին մէկ կողմ, առանց ոեւէ առարկութեան: Գարեդին սակայն, որ իր մեռած մէկ ազգականուհիին զգեստները հագնելով՝ ու ճերմակ մազերը գլխուն անցնելով՝ պառաւ կնոջ պէս ծալտուած էր, տեղէն չի շարժիր:

Ոստիկաններ մանրակրկիտ քննութենէ կ'անցնեն կիները – որպէսզի անոնց մէջ սպրդած այրեր չգտնուէին — ապա խրատանի հարուածներու տակ ճամբայ կը հանեն զանոնք, սոխելով որ եռեւ թողուն իրենց ամուսինները, եղբայրներն ու անչափահաս որդիները, մօտաւորապէս 400 հոգի:

Կիրճին հանդիպակաց կողմը, խորունկ վիհ մը եղերող սարահարթին վրայ, անոնք կը տեսնեն տասնի չափ վրաններ, եւ քիչ յետոյ՝ բռնօրէն իրենցմէ խլուած սիրելիները, որոնք անողորմ չէթէին առջեւ ինկած՝ կ'երթային դէպի այդ վրաններ:

Իրենց ճամբուն եւ այդ սարահարթին մէջեւ թէեւ լայնատարած բացուածք մը կար, բայց անոնք յստակօրէն կը տեսնեն վրաններէն դուրս ելլող 10–12 չէթէները, որոնք հրամանատարի մը չուրջ հաւաքուած՝ մտիկ կ'ընէին անոր հրահանգները, մինչ կալանաւորներու բազմութիւնը զանգաղ քայլերով կ'անցնէր անոնց առջեւէն՝ ուղեւորելով դէպի խորխորատին եղերքը: Քիչ յետոյ կարաւանը առաջնորդող չէթէն բաժնուելով՝ կուդար ընկերներուն քով: Նոյն միջոցին հազիւ ժամադոյզի մը

թիք–թաքին չափ լսելի՝ խուլ կրկոց մը կը լսուէր, ու անդունդը եղերող սեւ զանգուածը չարժահար բերդի նման կը վկայէր գետին…։

— Գնդացի՛ր…

Հարիւրաւոր կնոջական հազագներէ փրթած այս աղմուկը կ՚արձագանգէ սարէ սար։

Ոսոխականները կը մարակեն կիները, որպէսզի առանց կենալու չարունակեն ճամբան։ Բազմութիւնը ոսոխականներու առջեւէն վախչելով հանդերձ, կը տեսնէ ամէն ինչ՝ որ տեղի կ՚ունենար չէթէներու բանակատեղիին մէջ։

Հիմա այս վերջիններըը, որոնց մէացած էին նաեւ վրանները էլլող ուրիչ չէթէներ, կը վազէին դէպի վիրաւորեալները, ու տապարի հարուածներով սպաննելով կիսամեռները կը հրէին դանդնք ձորին յատակը պղպջացող գետին մէջ։

Իրենց սրատահասորներուն խողխողման այդպէս հետեւէն ականատես եղող կիները՝ առեն մը եաք կը լսեն իրենց եաեւէն սրարշաւ եկող ձիերու դոփիւնը։ Զարհուրած՝ անոնք կը նային եաեւ ու կը տեսնեն չորս ձիաւոր չէթէներ, որոնք քառասմբակ կուգան ու ոսոխականներու պետը յանդիմանելով կը գոչեն.

— Ո՞ւր կը տանիք կարաւանը… մենք դեռ վարձատրութիւն չստացանք անոնցմէ։

— Վարձատրութի՞ւն։

— Այո՛, մեզի հրամայուած էր սուրով եւ տապարով սպաննել Հայերը… մենք սակայն ամենադիւրին միջոցով սպաննեցինք զանոնք։ Պէտք է որ գնդակներուն արժէքինը վճարուի։

— Անիծուի՛ք, արիւնարբու դազաններ, որ մեր ամուսինները, զաւակները սպաննելէ եաք՝ կուգաք մեզմէ դրամ պահանջելու, կը բացագանչեն կիները՝ օդին մէջ բարձրացնելով իրենց բռունցքները։ Դժոխքի կրակներուն մէջ յաւիտեանս այրիք, արիւնկզակ ճիւաղնե՛ր, գացէ՛ք, կորսուեցէ՛ք, մենք դրամ չունինք ձեզի պէս չուններու տալիք։

— Ձեր գոհարեղէնները տուէ՛ք, կը պատասխանեն չէթէները սառն անտարբերութեամբ մը։

— Ոչ մէկ բան ունինք, անզգամ ապիրատնե՛ր։

— Մենք գիտե՞նք առնելու ձեւը։

Չէթէները կ՚իջնեն իրենց ձիերէն, կը մտնեն բազմութեան մէջ, գոհարեղէն եւ դրամ փնտռելու պատրուակին տակ՝ կը մերկացնեն 30–ի չափ կիներ, յետոյ անոնցմէ երկուքը սպաննելէ եաք՝ իրենց հաւնածներէն ինը հատը կը ձգեն առջեւնին ու կը տանին…։

Երեք օր եաք, կիներու եւ փոքրիկներու այս անտէր բազմութիւնը կը հասնի դարձեալ գետի մը եղերքը։ Հոն թուրք եւ քիւրտ աւազակներ կը պաշարեն կարաւանը, դեղադէմ կիները դատելով կը տանին իրենց լեռները, ընդդիմացողները կը դաշունահարեն։ Ուրիշներ ալ արդէն իրենք զիրենք կը նետեն գետը՝ նախամեծար համարելով ջրահեղձ ըլլալ, քան այդ վայրենի մարդոց զերկը իյնալ։

Ուրիշ օր մըն ալ պինեալ դիւղայիներ բաց դաշտի մը մէջ կը շրապատեն կարաւանը ու կը յափշտակեն տասը տարեկանէն վար եղող աղջնակները։

Այդ միւնոյն տեղէն քիչ անդին, խոպան արտի մը մէջ, անոնք կը տեսնեն այրերու բազմաթիւ մերկ դիակներ, որոնց վրայ ջարդարարները ոչ մէկ իր ձգած էին, բացի սեւ փողկապէ մը, որ իբր անպէտ առարկայ՝ նետուած էր դիակի մը ոտքին ծայրը։

Յաջորդ օրը անոնք կ՚անցնին ամայի դիւղէ մը, որուն անունը չեն կրնար հասկնալ՝ մէջը ողջ արարած մը չգտնուելուն պատճառաւ։ Եթէ ահեղ երկրաշարժ մը հիմնայատակ կործանած ըլլար այդ դիւղը, դուցէ այդքան չցաւէին, որքան հիմա, երբ կ՚անցնէին փակ դռներով եւ պատուհաններով տուներու առջեւէն, ուր ձայն, ծպտուն չկար։ Սարսռացդեցիկ էր փողոցներու ամայութիւնը, նոյն իսկ շուները փախուստ տուեր էին անոնցմէ։

Այսպէս ամէն օր ջարդուելով, կողոպտուելով, մահանալով անոնք կը չարունակեն ճամբան, անցնելով վիշալից արահետներէ, ամայի դիւղերէ, խորտուբորտ ճամբաներէ: Անոնք որ յոգնութեան կամ հիւանդութեան պատճառաւ չէին կրնար կարաւանին հետ քալել, հրացանագարկ կ'ըլլան ոստիկաններու կողմէ՝ որպէս քոստած չուներ:

Նոյն եղերական ճակատագիրը կը վիճակի նաեւ Գարեգինի մօր, որ չդիմանալով ճամբու զրկանքներուն ու տառապանքներուն, օր մը ոգեսպառ կ'իյնայ ճամբուն վրայ: Գարեգին զայն չալկած կը տանի բաւական տեղ, բայց երբ պահ մը չունչ առնելու համար կանգ կ'առնէ, բիրտ ժանտարմա մը ձին քշելով կը հասնի իրեն ու աչքերուն առջեւ կը դնդակահարէ մայրը, որպէսզի մօր հիւանդութիւնը պատրուակ չընէր կարաւանէն ետ մնալու եւ յարմար մէկ առթիւ վախչելու համար:

Յաջորդ օրը Գարեգին կը հանդիպի Սարգսին, եւ պատմութեան մնացեալ մասը ծանօթ է արդէն:

* * *

13 Նոյեմբեր 1916

Կառավարական քննիչներ ասկէ առաջ եկած եւ Հայերը արձանագրած էին: Կ'իմանանք թէ կառավարութեան նպատակը ժողովուրդը տարբեր տեղ փոխադրել է: Արդէն Տէրայէն եւ Իրպիթէն բաւական ընտանիքներ ճամբայ հանուած են դէպի Հալէպի հիւսիսային կողմերը:

Այս տեղահանութիւնը եթէ դործադրուի, ողջ մնացած Հայութիւնը մահացու հարուած ընդունած պիտի ըլլայ, որովհետեւ ամէն մարդ քիչ չատ տեղաւորուած ըլլալով՝ դժուար պիտի ըլլայ անծանօթ վայրեր երթալն ու կրկին դործ հաստատելը:

Անակնկալ բռնադատիի մը պարագային՝ ձեռքերնիս պատրաստ դրամ ունենալու համար, այսօր վնասով ծախեցինք մեր ձմեռնային պաչարի համար դնած ցորենը:

Արհեստաւորներէն չատերն ալ հաշուեյարդարի կ'ենթար-

կեն իրենց խանութները: Բայց ամէնէն դժուարը պարտիզպաններու վիճակն է, որոնք չեն գիտեր թէ, ինչպէ՞ս երեսի վրայ պիտի ձգեն ամիսներով իրենց չարաչար աշխատութեամբ հասցուցած բերքերը:

Վերջապէս, ունեւոր թէ չունեւոր՝ ամէնքս դարձեալ մղձաւանջային կեանք մըն է որ կ'ապրինք:

* * *

20 Նոյեմբեր 1916

Գիւղիս հայատեաց սատրապը — քիւրտ յիսնապետը — տակաւին տեղահանութեան հրահանգը չստացած՝ առջի օր հարիւր հոգիի մօտ անգործ ընտանիքներ ճամբայ հանեց դէպի անապատի ամայի անկիւնները:

Քստմնելի էր վիճակը խեղճերուն, որոնցմէ չատեր այս դուրսին ծածկուելու չալիկ մըն իսկ չունէին իրենց կռնակը:

Այս մեկնողներէն 16 հոգին արդէն նախապէս աքսորուած էին ասկէ: Բայց միւսները այն աստեն — եօթը ամիս առաջ — աքսորի արժանի չէին տեսնուած՝ կանոնաւոր գործ ունենալնուն համար. մինչդեռ հիմա հիւանդութեանց հետեւանքով անկարողութեան մատնուած՝ անոնք ալ կը վտարուին որպէս տաղտկալի թափառաշրջիկներ:

Արդեօք յաջորդ անգամ որո՞ւնն է կարգը:

* * *

28 Նոյեմբեր 1916

Ահա տարի մըն է որ զրկուած ենք հօրս անուշ ձայնէն ու ժպիտէն:

Զկայ ան, եւ այնպիսի աստեն մը, երբ մահու կենաց այս ահաւոր պայքարին ամէնէն չատ պէտք ունէինք իր իմաստուն խորհուրդներուն՝ առաջնորդելու համար մեր անփորձ քայլերը:

Անզիւտ սիրտ մը ունէր ան, սիրտ մը ոսկիէ, որ կը բաբախէր ամէնուն համար, առանց ազգակցական կամ ազգակցական խտրութեան: Հոն, ուր վտանգ կար, կը փութար առանց

տատամսման, այնպէս՝ լինչպէս Ինճէ Սուլի ճամբուն վրայ, տեսնելով որ յեղուզակներու կողմէ բրածնեծ պիտի սպաննուէի ես, աներկիւղ արծիւի պէս թռած էր կառքին ու ինծի սահմանուած հարուածները ինք ընդունած:

Բայց տեսէք ողբերգութիւնը որ, կեանքի այս թոհուբոհին մէջ օր մը օրանց առիթը չունեցանք այցելելու իր դերեզմանին: Արդէն չենք ալ դիտեր թէ, ո՛ւր թաղուած է ան...: Աւերակներու մէջ տեղ մը, բայց ո՞ր քարին տակ, ո՞ր վուշին ներքեւ:

Հա՛յր, ներէ մեզ: Որքա՞ն ալ քու հոգակո՞յտդ կոչտուած ըլլայ աշխարհի երեսէն, վստահ եղիր, քու անմեռ յիշատակդ երբէք պիտի չելլէ մեր սրտերուն մէջէն:

Թո՛ղ մեր անհուն սիրոյն եւ երախտապիտութեան թարգման այս տողերը ըլլան մշտադալար ծաղկեպսակ՝ դրուած անծանօթ հողաթումբիդ վրայ:

* * *

4 Դեկտեմբեր 1916

Երկու ուրախալի լուրեր իմացանք այսօր: Առաջինը՝ Հայոց զանգուածային տեղահանութեան յետաձգուիլն է, իսկ երկրորդը՝ աւելի կարեւոր, Գերմանիոյ հաչտութիւն առաջարկելը: Ուրեմն եթէ դաշնակիցները ընդունին Գերմանիոյ առաջարկը, վերջ պիտի դնէ պատերազմը ու անոր հետ նաեւ ջարդը, սովը, հիւանդութիւնը եւ վերջապէս աքսորը:

Ամէն մարդ ուրախ է, մանաւանդ Սբ. Գրքի մեկնիչները, որոնք իրենց դիմացը ելլողին յաղթական կը դոչեն.

— Տեսա՞ք, կը ծաղրէիք մեզ: Մեր հաշիւը ուշ ելաւ, բայց ճիշդ ելաւ:

Երանի թէ այդպէս ըլլար: Բայց մտահոգիչ պարագայ մը որ կայ՝ Գերմանիա եւ դինակիցները հաչտութիւն կ'առաջարկեն, ո՛չ թէ պարտուած ըլլալնուն համար, այլ «աւելորդ արիւնահեղութեանց առաջքն առնելու» համար: Ուրեմն եթէ դաշնակիցները մերժեն հաչտութեան պայմանները, անոնք ի վիճակի են տակաւին անորոշ պայմանաժամով մը չարունակելու պատերազմը:

* * *

11 Դեկտեմբեր 1916

Անհաճոյ լուրերը կ'իրականանան, բայց լաւ լուրերը կը հերքուին միշտ: Շաբաթ մը սրտատրոփ սպասումէ ետք, այսօր Դամասկոսցիներու ստացած լրագիրներէն տեղեկացանք որ, մերժուած էր Գերմանիոյ առաջարկը:

Արդէն մեր կողմէ յիմարութիւն պիտի ըլլար այս աշխարհէն բարիք յուսալը: Այժմ ժողովուրդը աւելի յուսահատած եւ բարոյալքուած է:

Տեղահանութեան վախով մեր ծախած ցորենը կ'ուզենք եռապատիկ գնով գնել, բայց չենք կրնար:

* * *

18 Դեկտեմբեր 1916

Կառավարական պաշտօնեաներ կը չարունակեն իրենց կեղեքումները:

Տեսուչը իրեն բան դործ ըրած է՝ չուկան պտտիլ ու հայ խանութպաններէն տուգանք դանձելով՝ դրամը գրպանել: Յիսնապետը չնչին պատճառի մը համար անմեղ Հայեր կը ձերբակալէ ու կը սպառնայ գանոնք աքսորել՝ մինչեւ որ կաշառք չստանայ: Ոստիկանները թղթադրամի չհաւատութիւն կ'ընեն: Գիւղին մէջ ո՛չ օրէնք կայ, ոչ դատ, ոչ դատարան:

Այսօր մտավաճառ Սարգոյի խանութը նստած էինք, ոստիկան մը եկաւ ու խանութին առջեւ նարինջ ծախող Աստանցի Աբշակէն երկու հատ նարինջ գնեց: Պատուղները գրպանը դնելէ ետք, ան երկարեց թղթադրամ մը եւ պահանջեց 97 դահեկան վրադիրը: Աբշակ բնական է, չէր կրնար 35 դահեկան արժող դրամին երկու նարինջ եւ 97 դահեկան վճարել. ուստի յայտարարեց թէ դրամ չունէր, ոստիկանը կրնար ուրիշ օր վճարել իր պարտքը:

Սակայն հազիւ թէ ան այդ խօսքը ըրած էր, ահա՛ մարակի հարուած մը ընդունեց ճակտին եւ յետոյ վայրենի կիր մը ամօթքիներուն: Աչքակ չանթահար եղածի պէս տապալեցաւ գետին. ոտիկանը զայն պահ մը կոխկռտեց, յետոյ ուսէն բռնած՝ ոտքի հանեց, նարինջի տոպրակը կռնակին բեռցուց եւ ոճրագործ ձերբակալածի պէս ծեծելով բանտ տարաւ:

Հիմա խեղճ Հայուն կինն ու զաւակները թո՛ղ ապասեն թէ, իրիկունը հայրիկը հաց պիտի բերէ տուն...:

* * *

25 Դեկտեմբեր 1916

Տեսնելով փողոցները մէջ սովահար պզտիկները, որոնք ձեռք կ'երկարեն անցորդներուն, կամ ամօթխած հայու կիներ, որոնք իրենց նայուածքներովը օգնութիւն կը խնդրեն, անհուն վիշտ մը կը պարուրէ հոգիս:

Ի՞նչ կրնամ ընել անոնց՝ կտոր մը հաց տալէ զատ: Բայց ի՞նչ օգուտ ունի այդ կտոր մը փշրանքը համաստարած թշուառութեան առջեւ: Միթէ կաթիլ մը ջուրով կարելի՞ է հրդեհ մը մարել:

Կը դիտեմ չուրջս: Միայն մեր փողոցին երկայնքը կը համբեմ տասնըմէկ մուրացիկներ, որոնք ցած պատերու տակ պառկած — որպէսզի պաշտպանուին վչող կծու հովէն — չորսնակ օգնութիւն կը հայցեն, հոգ չէ թէ ոչ ոք իմանայ իրենց պաղատանքը:

Ցուղումէ տմկացած աչքերով ամէն օր կը դիտեմ դանոնք, եւ միշտ անոնց մէջ կը տեսնեմ անծանօթ դէմքեր: Հինները կը մեռնին՝ կը կորսուին, նորեր կը դրաւեն անոնց տեղերը, մէկ–երկու չարաթ եաքն ալ իրենց կարգին կորսուելու եւ իրենց տեղերը նորերու տալու համար:

Ահազդեցիկ ողբերգութիւն մըն է այս, որուն այսօր հանդիսատես կ'ըլլանք, եւ որուն վագը թերեւս դերակատարը պիտի ըլլանք:

* * *

1 Յունվար 1917

Անցա՛ւ 1916 տարին ալ, իր հետ տանելով հարիւր հազարաւոր Հայեր՝ փճացած սովէն ու հիւանդութենէն: Ան գրեթէ վար չմնաց իր նախորդէն, որ նոյնպէս անցաւ, իր հետ տանելով միլիոնաւոր հոգիներ՝ փճացած հուրէն ու սուրէն: Այսպիսի տարիներ երթա՛ն եւ երբէք չվերադառնան:

Այս տողերը գրած առենս, կը մտածեմ թէ ի՞նչ պիտի դրեմ յաջորդ տարուան առաջին օրը, եթէ անչուշտ բարեբախտութիւնը ունենամ մինչեւ այն առեն ողջ մնալու: «Անցաւ 1917 տարին ալ, իր հետ տանելով ազգին բոլոր բեկորնե՞րը», թէ ոչ «անցաւ՝ իր հետ տանելով Հայուն բոլոր հոգերն ու ցաւերը»:

Առաջինը աւելի հաւանական կը դտնեմ, որովհետեւ յոյսի ոչ մէկ նշոյլ մեղի ենթադրել կուտայ թէ, լեցուած է տառապանքի բաժակը:

Ե՞րբ, արդեօք ո՞ր օրը պիտի լեցուի քաւութեան այդ բաժակը, պիտի գա՞յ այն օրը, որ վերջ դտած ըլլայ այս դժոխային կեանքը:

Ո՛հ ազատութիւն, որքա՛ն քաղցր կը հնչէ քո անունը մեր շրթներուն վրայ: Մեր երեւակայութեան մշուշին մէջ, շարունակ կը տեսնենք քու լուսաճաճանչ վարսոդ: Կը քալե՛նք, օրն ի բուն կը քալե՛նք դէպի քեզ հասնելու համար: Ամէն օր մեզմէ բիւրաւորներ ուժասպառ կ'իյնան քու փշալից ճամբաներուդ վրայ: Արդեօք քանինե՞ր, մեզմէ քանինե՞ր պիտի կարենան հասնիլ քեզ, հոգ չէ քու չէմիդ առջեւ ուժասպառ մեռնելու համար:

* * *

8 Յունվար 1917

Աներկբայօրէն կարելի է ըսել թէ, դժբախտութիւն մը կը սաւառնի մեր տան բակի հինաւուրց սենեակին վրայ: Առաջնացի տիկինը իր աղջկան հետ մեկնած ըլլալով, Մարաշցի տիկին մը վարձած էր զայն իր չորս աղջիկներուն հետ: Առանք

ալ չարքաշ աշխատանքով կ'ապրէին, մինչեւ որ օր մը ժանտատեղը մտաւ ներս, իրարու ետեւէ հարուածելով ընտանիքի բոլոր անդամները:

Առտուն ափսոսանքի խեղդուկ հառաչանք մը լսելով՝ վազեցինք հոն ու սահմռկած մնացինք:

Հին վերմակի մը տակ պառկած էին ամէնքը: Աղջիկներէն երեքը հիւանդութեան նոպաներուն մէջ՝ իրենք դիրենք կորսընցուցած, չորրորդը —խեղդուկ ճիչ արձակողը — մօրը վզին փարած ու նուաղած, իսկ մայրը՝ կապարի գոյն ստացած, աչքերը յաւիտենապէս փակած:

Քիչ յետոյ ուրիշ դրացիներ ալ հասան. դժուարաւ քակեցին նուաղած աղջկան թեւերը մեռած մօր վզէն, մեռելը դրին պատգարակի մը մէջ ու տարին, մինչ խեղճ կնոջ մազերը դուրս կախուած պատգարակէն՝ կը ծածանէին սեւ դրօշակի նման:

Այսպէս ամէն օր հիւանդութենէ եւ անօթութենէ մեռնողներուն թիւը անհամար է, նոյն իսկ վողոցներու մէջ, ուր բազմաթիւ հայ կիներ կիսամերկ պառկած՝ կը զառանցեն, կամ հայ կարիճներ երեսի վրայ ինկած՝ արիւն կը փսխեն:

Հարկ չկայ մարգարէանալու թէ, ամէնքս դրուած ենք բախտի նոյն անիւին վրայ, եւ յամբարար՝ կը դիմենք դէպի նոյն ճակատագիրը:

* * *

15 Յունվար 1917

Շաբթուս մէջ ոստիկանները վողոցին մէջ պառկող անակր հիւանդները սայլերու մէջ դնելով փոխադրեցին աւերակները: Անոնցմէ երկու օրուան մէջ 18 հոգի մեռած էին ցուրտէն եւ քաղցէն. ոստիկանները քանի մը հայ երիտասարդներ դրկեցին, որպէսզի դանոնք թաղեն հասարակաց փոսի մը մէջ:

Այսօր մենք փոխադրուեցանք ուրիշ տուն մը: Թէեւ սենեակնիս դեռնայարկ ըլլալուն համար խոնաւ է, եւ աւելի ցած ու պզտիկ, բայց նախընտրեցինք զայն՝ վարձքը աւելի ժամն ըլլալուն համար:

Մեր այս նոր տան առաջին այցելուն եղաւ Այնթապցի տիկին մը, որ իր 12 տարեկան աղջկան ձեռքէն բռնած,

— Առէք, դաւակս թող ձեզի ըլլայ, ըսաւ յորդ արտասուք թափելով. ես անկարող եմ զայն կերակրելու:

Շուարած՝ չգիտցանք ինչ ընել: Եթէ առնէինք աղջիկը, վաղը ո՞վ պիտի օգնէր մեզի, իսկ եթէ մերժէինք, կասկած չկար թէ ան պիտի երթար ու դաւակը մահմեդականի մը պիտի յանձնէր:

Ճարահատ՝ մէճլիսէ մը տուինք կնոջ եւ պատուիրեցինք որ, աղջիկը քովը պահէ եւ եթէ մինչեւ այդ դրամը ծախսելը դործ չդտնէ՝ դարձեալ դիմէ մեզի:

Այնթապցի կնոջմէն եռք եկան բազմաթիւ մուրացիկներ, որոնք խոհոյն սորված էին մեր նոր հասցէն: Ամէն օր այսպէս է կացութիւնը. հարիւրաւոր թշուառներ կը մատնահարեն մեր սենեակին դուռը: Ո՞ր մէկուն օգնութեան պիտի հասնինք, մենք ալ չենք դիտեր:

Այս ձմեռ հայ դաղթականին թշուառութիւնը ահռելի համեմատութեանց հասած է:

* * *

22 Յունվար 1917

Փողոցարնակներու թիւը հետզհետէ նորէն կը չատնայ:

Այսօր չուկայ երթալու առեն չատերու կարդին հանդիպեցանք մեր նախկին դրացի Փանոս աղբօր, որ չատոնց տանտիրոջ կողմէ դուրս նետուած՝ անհետացած էր մէջտեղէն:

— Հա՛դ կը մրմնջէր ան՝ իր նուաղուն աչքերը անցորդներուն վրայ յառելով:

Սակայն ոչ ոք կը հետաքրքրուէր իրմով: Ընդհակառակը՝ ամէն ոք ուրախ էր թէ «անախորժ տարրէն» հատ մը եւս կը պակսէր:

Գացինք տուն եւ չերս մը հաց բերելով յանձնեցինք մեր երբեմնի դրացիին:

Փանոս աղբար հացը մեր ձեռքէն խլելով բերանը տարաւ, բայց չկրցաւ ուտել, որովհետեւ վրան խածնելու, ծամելու, կլլելու ուժ չէր մնացած: Ան հացը բռնած ձեռքը, չարունակ կ'աղաղակէր·

— Հաց տուէ՛ք, հաց···

Հարցուցինք թէ ո՞ւր էին իր կինն ու զաւակը:

Փանոս աղբար աչքերը մոլորուն պտտցուց մեր վրայ եւ անդրշիրիմեան ձայնով մը հեծեծեց·

— Հա՛ց տուէք:

* * *

29 Յունվար 1917

Փայտի ծանր դէզի մը տակ կքած՝ լեռներէն կուգար նէ քրանաթոր եւ հեւասպառ: Իր քնքոյշ ձեռքերն ու ոտքերը կ'արիւնոտէին փուչերէն ու քարերէն: Գնեցի վայրը եւ մխասին զացինք մեր տունը:

Հազիւ 18 տարեկան կար· խարտեաշ մազեր, կապոյտ աչքեր եւ յոյժ դեղանի դիմագիծ մը ունէր: Հետաքրքրութիւնս չարժեց իր կրթեալ ձեւերն ու խելացի խօսքերը: Հարցուցի թէ ո՛վ էր ինք:

— Տէօրթ Եօլի ծանօթ մէկ ընտանիքին աղջիկն եմ, ըսաւ· հայրս տեղահանութեան ընթացքին ճամբան մեռաւ, իսկ մայրս եւ երկու եղբայրներս՝ Մէճտէլի մէջ, ուր հաստատուած էինք:

Հայուհին յետոյ պատմեց թէ, մինակ մնացած էր, ապրուստի միջոց չունէր, եաղտրցի կիներու հետ լեռներէն փայտ բերելով իր հացի դրամը կը հանէր:

— Միայն մէկ հոգ ունիմ, ըսաւ ճակատը կնճռելով, հիմա քալառողջ եմ եւ կրնամ աշխատիլ, բայց եթէ օր մը հիւանդանա՞մ···

Ո՛հ այդ հիւանդութիւնը, մղձաւանջը ողջին եւ առողջին:

* * *

5 Փետրուար 1917

Այսօր ամբողջ օրը աշխատեցայ — մատներս բզիկ բզիկ ընելու պայմանաւ — զոյգ մը կօշիկ կարելու համար ինծի:

Հոս ամէն Հայ իր հագնելիք կօշիկը ինք կը չինէ՝ հաստ լաթի կտորով մը եւ քանի մը կանդուն երկարութեամբ պարանոյ մը, զոր գալարելով կը կարէ ներքանի ձեւ ունեցող խաւաքարտի մը վրայ: Այսպէս պատրաստուած ներքանի վրայ ան կ'անցնէ կաշիի դեր կատարող լաթի կտորը, եւ ահաւասիկ կ'ունենայ վառաւոր սանտալ մը, որուն պիտի նախանձէր նոյնինքն Քրիստոս, եթէ մեր օրերուն ողջ մնացած ըլլար:

Նոր կօշիկներս հագած՝ վերէն վար զննեցի ինքզինքս, ու համբերով տարատիս վրայ 16 կարկատաններ, իսկ բանկոնիս վրայ քսանէ աւելի կտորներ, ցաւեցայ թէ ինչո՞ւ կերպ մըն ալ չէր հնարուած ոչինչէն հագուստ կարելու, որպէսզի ազատէի սա խրտուիլակային զգեստներէս:

— Ողորմեցէ՛ք աղքատին···

Ցանկարծ սթափեցայ խորհրդածութիւններէս, ու տեսայ պատառատուն հագուստներով ծերունի մը, որ զոդզոջուն ձեռքը երկարած՝ հաց կը խնդրէր ինձմէ:

Կարծէք թէ այդ հայ զաղթականը դաս տալու համար եկած էր ինծի: Ուշադիր զննեցի զայն, բայց վրան ոչինչ տեսայ բացի ծուէն ծուէն եղած բանկոնէ մը ու մարմնոյն բոլոր մասերը ցուցադրող պատռտած վարտիքէ մը: Այսինքն չունէր ան ո՛չ գլխարկ, ոչ չապիկ, ոչ ալ գուլպայ կամ կօշիկ:

Բաղդատելով իմ զգեստներս այս մարդուն ցնցոտիներուն հետ, ես ինքզինքս մեծահարուստ ջոջ մը նկատեցի, ու խորհեցայ թէ որքա՜ն ճիշդ է իմաստունին խօսքը թէ, մարդ չդժգոհելու համար կեանքէն՝ պէտք է միշտ իրմէ դժբախտներուն նայի:

* * *

12 Փետրուար 1917

Գաղափար մը կազմելու համար տեղական ճարտարար-

ուեստի մասին, այսօր գացինք գիւղին ծայրի հրապարակը, ուր գնչու-դարբիններ իջեւաներ՝ կ'աշխատէին չինելով ունելի, շամփուր, յօտոց, դանակ, պայտ, եռոտանի եւայլն:

Գեանին վրայ բացուած փոսիկ մը հնոցի վերածեր էին: Կինը կ'արծարծէր կրակը՝ տիկէ եւ հրացանի մը փողէն չինուած փքոցով մը, իսկ ամուսինը հրաշէկ երկաթը կը ծեծէր սալի մը վրայ, որ մուրճի իւրաքանչիւր հարուածին քիչ մը գեանին դամուելով՝ հինդ վայրկեան եաք բոլորովին կը թաղուէր հողին մէջ:

Գնչուները իրենց այս նախնական գործիքներով ի վաղուց անտի կը թափառին եղեր գիւղէ գիւղ, եւ որովհետեւ հազիւ երկու տարիէն կը կատարէին անապատին չրջանը, իրենց վերերեւումը նոյն գիւղին մէջ կ'ըլլար պատմական թուականի՝ կոտրած աման եւ բթացած տապար ունեցող գիւղացիներուն համար: Հիմա սակայն ոչ ոք կը նայէր անոնց երեսին, որովհետեւ հայ արհեստաւորը օրը օրին եւ աւելի խնամով արդէն կ'լայած էր տեղացիին ժանդոտած կաթսան, կամ դարբնած անոր կոտրած խոփը:

Գնչուները յուսահատ՝ երեկոյին իրենց էշերուն վրայ նստած մեկնեցան:

Չէրքէզներ ծիծաղելով անոնց մեկնումը դիտած աւեններին, արդեօք յիշեցի՞ն այն օրերը, երբ Հայոց Հավրան գալէն առաջ ակնկառոյց կը սպասէին գնչուներու ժամանման:

* * *

19 Փետրուար 1917

Գաղթականաց քննիչ Մըմթազ Պէյը եկած է՝ չքաւոր ընտանիքներու նպաստ բաշխելու համար:

Երեք օրէ ի վեր թաղապետութեան չէնքին մէջ չորս ընկերներու հետ կը պատրաստենք ձէրէչ գոնուող Հայոց ցանկը: Այդ ցանկէն իմացանք որ, այսօր մեր գիւղին մէջ 208 ընտանիք կայ, 743 անդամով, որոնց 500-է աւելին հացակարօտ:

Իրիկուան մօտ Մըմթազ Պէյ 50 թղթադրամ ոսկի բաժնեց խիստ թշուառ վիճակի մէջ գտնուող յիսուն հոգիի: (Թղթադրամ ոսկին այժմ 30 դահեկան կ'արժէ, բայց Դամասկոսցիները օգտուելով առիթէն 25 դահեկանով գնեցին գաղթականներու ձեռքէն):

Տեսնելու էր Հայոց ուրախութիւնը, երբ դրամները առած՝ կը վազէին փուռերը կամ խանութները գնումներ կատարելու համար: Մէջերնին կային մարդիկ, որոնք երկու ամիսէ ի վեր խոտով կը սնանէին, իսկ մէկ ու կէս տարիէ ի վեր բերաններնին անուշեղէն չէին դրած: Անոնք ընդհանրապէս կը գնէին հաց եւ ռուճ, ու կը ճաշակէին զանոնք անյագուրդ կարօտով մը:

Դիտելով մեր հայրենակիցներու հրճուանքը, մէկ մաղթանք ունեցանք.— գոնէ կառավարութեան այս նպաստը, որ Հայոց լքած անդին հարստութեան քով փշրանք մըն իսկ չէ, Տէրսիմի քառասուն վարանոց կատակերգութեան պէս առժամանակեայ չըլլայ:

* * *

26 Փետրուար 1917

Դամասկոսցիներու եւ Չէրքէզներու դրդմամբ աքսորուած չքաւոր ընտանիքներէն մաս մը ողջ մնացած խլեակներ երէկ իրիկուն գիւղ վերադարձան՝ խիստ ողբալի վիճակի մը մէջ:

Գրեթէ երեք ամիս ցուրտին ու անձրեւին տակ՝ անոնք, 120 հոգի, գիւղէ գիւղ թափառած էին՝ իրենց առժամեայ ապաստանարան մը գտնելու յոյսով: Սակայն ո՛ւր որ գացած էին, նախատինքով ընդունուած ու իրերով հալածուած:

Այսօր ոստիկանները զանոնք կրկին վտարեցին, ըսելով թէ, արգիլուած է ձէրէչի մէջ նոր գաղթականներու մուտքը:

— Բայց մենք այս գիւղին վրայ արձանագրուած ենք, ուրիչ գիւղեր կը մերժեն մեզ, ո՞ւր երթանք, հարցուցին խեղճ տարագիրները:

— Դժո՛խք, պատասխանեցին ոստիկանները:

Հայեր խնդրեցին որ, գոնէ արտօնուին աւերակաց քարայրներուն մէջ բնակելու:

— Բայց եթէ մուրալու համար դիւղ մտնելու ըլլաք՝ կը կոտրեմ ձեր ոտքերը, ազդարարեց քիւրտ յիսնապետը սպառնալիքին:

Գացին մարդիկը: Ընդարձակ Աբարիոյ մէջ չեն կրնար գտնել քար մը հանգչեցնելու համար իրենց գլուխը:

* * *

5 Մարտ 1917

Մենք հաց կ'ակնկալենք, ուրիշներ մեր հացը կ'ուտեն:

Գաղթականաց քննիչ Մըմթազ Պէյ նպաստը բաժնած օրէն ի վեր չմեկնեցաւ, այն առարկութեամբ թէ նոր առաքումներու կը սպասէ: Իր սպասած դրամները մինչեւ այսօր չեկան, եւ Մըմթազ Պէյ իր ձիուն հետ 18 օրէ ի վեր մեր մօտ հիւր կը մնայ:

Ան իջած է սենեակ մը, որուն վարձքն ու ծախսը կը վճարենք հանդանակութեամբ: Ամէն օր տեսակ տեսակ կերակուրներ անպակաս են սեղանէն. մինչ իր ձիուն տրուած գարիով կարելի է օրական հինգ որբ կշտացնել:

Այն մտածումով թէ, սագ գալիք տեղւոյն հաւ չի խնայուիր, մենք մեր սպառած միջոցներով կ'ընենք այս զոհողութիւնները, սակայն ո՛չ սագ կուգայ, ոչ ալ Մըմթազ Պէյ տեղէն կը շարժի:

Ամէն շարիքէ բարիք կը ծնի, կ'ըսեն. կ'երեւի թէ կառավարութեան ըրած բարիքէն ալ վերջ ի վերջոյ շարիք պիտի ծնի:

* * *

12 Մարտ 1917

Վերջապէս երէկ մեկնեցաւ գաղթականաց քննիչ Մըմթազ Պէյը, որուն ներկայութիւնը այլեւս անհանդուրժելի բեռ եղած էր գաղութիս «ունեւոր» դասուն վրայ:

Մեկնեցաւ ան՝ իր բաժնած դրամին կէսէն աւելին ուտելէ վերջ: Անոր մարդը պահ մը չխղճահարեցաւ, երբ օրերով բաժնեկից եղաւ մեր պատառ մը հացին:

Իրեն «ելիր գնա» չէինք կրնար ըսել, որովհետեւ կրնար թշնամանալ, եւ եթէ բարիք մը պիտի ընէր՝ կրնար չընել: Իսկ «նստէ» երբէք չէինք կրնար ըսել, որովհետեւ միջոց չունէինք դինքը եւ իր անյագ ձին մինչեւ վերջ կերակրելու: Վերջապէս դժուարին կացութեան մը մատնուած էինք, հիմա ուրախ ենք առակի մարդուն պէս, մեր կորսնցուցած չափիկը գտնելնուս համար:

* * *

19 Մարտ 1917

Կիներու եւ աղջիկներու աշխատութեան հարցը հետզհետէ դժուարութեան կը բախի: Եթէ փայտ բերելու համար լեռները երթան՝ աւազակներ կը կողոպտեն զանոնք, իսկ եթէ դիւղին մէջ մնան՝ գործաւորութենէ զատ գործ չեն կրնար գտնել, այդ ալ երկու դահեկան օրավարձով չինուածոյ մէջ հող եւ քար կրելու պայմանաւ:

Ամէնուն գործը չէ դիմանալ այդ ծանր աշխատանքին, որ կաշմբուռն այրերը կը զգեստէ, ո՛ւր մնաց փափկակազմ կիները:

Այսօր իմացանք որ, մեր նախկին դրացի Ատանացի աղջիկը, որուն մայրն ալ մեռած էր, ամուսնացած է Ֆէլլահի մը հետ, պարզապէս առատ հաց ուտելու սիրոյն:

Կը վախնանք թէ, Ատանացի աղջկան սոյն յուսահատական արարքը վարակիչ օրինակ պիտի ըլլայ ուրիշ կանանց, որոնք ներկայիս անգործութեան պատճառաւ՝ դատապարտուած են սովամահ ըլլալու:

* * *

26 Մարտ 1917

Այս երկրորդ անգամ ըլլալով՝ սրունքէս դէպի վեր մագլցող կենդանի մը բռնեցի: Գիշեր ատեն էր: Խենթի պէս աչքերս բացի ու բռնածս տեղւոյն չուրջ չուանով հանգոյց մը կապելով՝ չապկընկերս հանեցի եւ ուժգին գետին զարկի: Ցետոյ վստահ թէ կենդանին սատկած էր, հանգոյցը զգուշութեամբ բացի

եւ տեսայ որ թակարդուած կենդանին խոշոր մուկ մըն էր:

Մուկը կը վխտան մեր սենեակին մէջ: Անոնք գիշերը միշդ կը ցատկռտեն մեր բարձին ու երեսին վրայէն, բայց մինչեւ հիմա մեր վերմակին... տակը մտնելու չափ յառաջ չէին գացած:

Մողէզի եւ մկնատի տեսակէտով ալ մեր սենեակը կարելի է կենդանաբանական պարտէզ կոչել: Ունինք տարօրինակ մկնատ մը, որ գիշերը այնպիսի ձայն կը հանէ որ, կարծէք թէ մարդ մը մուրին մէջ նստած՝ համբիչ կը հատկտէ: Ուրիշ մկնատ մըն ալ չարունակ՝ փոքրիկ տղոց վրայ յարձակող սագերու նման կը սուլէ:

Իսկ հաշիւը չկայ բիւրոտանիներու, օղակաւոր թրթուրներու, բզէզներու եւ պէս-պէս անասնիկներու, որոնք գիշերը կը թափառին մեր մարմնոյն վրայ՝ յաճախ իրենց անախորժ հպումով կամ խայթուածքով ընդոստ արթնցնելով մեզ մեր անուշ քունէն:

Տաքերը սկսելու վրայ են. նորէն քաչելիք ունինք:

* * *

2 Ապրիլ 1917

Զատիկ է այսօր:

Այդ կ'իմանանք ոսոխականներէն, որոնք մասնաւորապէս այսպիսի ուրախական օրերուն կը սպասեն չարչարելու համար ժողովուրդը:

Այս պահուս, անոնք գաւազաններով կը չրջին տունէ տուն, տարբեր դիւղերէ եկած եւ հոս հաստատուած Հայերը իրենց նախկին տեղերը դրկելու համար: Նոր հնարք մըն ալ յղացած են, կը պատին հայ մուխթարներով, որպէսզի Հայը պատժեն Հայու ձեռքով:

Մուխթարներ ոսոխականներու սպառնալիքին տակ՝ կը ցուցնեն իրենց համայնքէն չեղող ընտանիքները եւ անոնց կարասիները փողոց կը նետեն, մինչ ոսոխականներ անխնայ կը

դանակոծեն դժբախտ ընտանիքին բոլոր անդամները՝ գաղտագողի դիւղ մտած ըլլալնուն համար:

Փողոցը արիւնը կը հոսի հայ հայրերու, մայրերու եւ փոքրիկներու բերնէն, քթէն ու ճակատէն:

Բառին իրական նշանակութեամբ՝ կարմիր Զատիկ կը տօնենք... այսօր:

* * *

9 Ապրիլ 1917

Եղբայրս Սուրէն, որ չերմախտէ կը տառապէր, ապաքինեցաւ: Հիմա անոր տեղ ես պառկած եմ. հինգ օրէ ի վեր տենդ ունիմ, օր մը լաւ կը զգամ, միւս օր՝ վատ: Հապիւ թէ չերմ չունեցած օրս կը ժողվեմ ինքզինքս, յաջորդ օրը դարձեալ դողով կ'իյնամ անկողին:

Շարունակ գլուխս կը դառնայ ու ծունկերս կը կթոտին: Ընդհանուր ուժասպառութիւն եւ կոտորածութիւն կայ վրաս:

* * *

16 Ապիրլ 1917

Տենդս կը չարունակուի տակաւին:

Ժանտատենդէն եաք՝ չերմախտը անապատի Հայութեան պատուհասն է: Ան որդի պէս կը կրծէ մարդուն մարմինը՝ մինչեւ որ զայն կը հասցնէ մահուան եղերը: Ես որ միշդ ենթակայ եմ այս հիւծիչ հիւանդութեան, արդեօք վերջ ի վերջոյ անոր զո՞հը պիտի ըլլամ:

* * *

23 Ապրիլ 1917

Պէտվինները կատղելիք չրջանը սկսաւ:

Անոնք անգամ մը գարնան՝ Հավրան եկած ատեննին, անգամ մը ալ ամրան վերջերը՝ մեկնած ատեննին չարիք կը հասցնեն տեղացի ժողովուրդներուն:

Ներկայիս սակայն անոնք աւելի կը բռնանան Հայոց դէմ: Այսօր հայ խանութպաններ եւ պարտիզպաններ գանգատեցան

յիսնապետին, ըսելով թէ պէտէվիններ առեւտուր կ'ընեն, եւ վոխարժէքը վճարելու տեղ՝ կը խոչտանգեն զիրենք:

— Դուք ալ եթէ խելացի էք՝ ուզածնին տուէք, ծեծ մի ուտէք, պատասխանեց Քիւրտը անտարբերօրէն: Ի՞նչ ընենք, մենք ձեզի համար պէտէվիններու հետ դէշ մարդ չենք կրնար ըլլալ:

Հայերը բողոքեցին նաեւ պէտէվիններու մէկ ցեղապետին, որ պատահմամբ չուկայ կը գտնուէր:

— Բռնեցէ՛ք դողը եւ ինծի բերէք, ըսաւ «բարի» ծերուկը:

Բայց արդեօք մտածե՞ց թէ, անդէն Հայը ինչպէ՛ս պիտի ձերբակալէր ու իր առջեւ պիտի տանէր հրացանով, դաշոյնով եւ մահակով զինուած վայրենին:

* * *

30 Ապրիլ 1917

Ժամանակիս կարեւոր մէկ մասը կ'անցնեմ ինքնօգնութեամբ ֆրանսերէն սորվելով քանի մը զրքերէ, զորս գնած եմ Ամերիկացի հայ գաղթականէ մը: Այսու հանդերձ կը ճանճրանամ անդործ նստելէ: Հետեւաբար այսօր որոշում տուի կրկին առեւտուրով զբաղելու. բայց այլեւս խանութի պիտի չբանամ, այլ չուկային մէկ անկիւնը պիտի դնեմ սեղան մը՝ վրան ասեղ, ղերձան, ծխախոտ, ծխամորճ, սիկարէթի թուղթ եւայլն ծախելու համար: Արդէն այդ տեսակ գործով զբաղող չորս Հայեր կան, եւ անոնք բաւական առեւտուր կ'ընեն:

Որոշումը տալէս ետք՝ զացի գիւղէն դուրս, սեղանի չորս ոտքերուն համար չորս փայտ կարեցի, յետոյ եկայ տուն եւ քարիւղի անտուկէ մը չինեցի ուզած սեղանս:

Ուրեմն վաղը պիտի ձեռնարկեմ գործի: Տէրը պահէ՛ զիս թղթադրամներու տարափէն:

* * *

7 Մայիս 1917

Երեքշաբթի գիշեր քնացած տեղս, ցաւագին ճիչ մը արձակելով ոտքի ելայ եւ սակայն չկարենալով սրունքներուս

վրայ կենալ՝ կրկին անկողնիս վրայ ինկայ: Կարծէք թէ երկար ասեղ մը խրած էին ոտքիս մէջ:

Սրտաճմլիկ աղաղակիս վրայ՝ մայրս, քոյրերս, եղբայրս եւ հօրաքեւորդիս արթնցան ու ահաբեկած հարցուցին թէ ի՞նչ պատահած էր ինծի:

— Չեմ դիտեր, կարծեմ կարիճ մը խայթեց զիս, ըսի:

Իսկոյն վառեցին ճրագը, ու դինուած փայտով, կօչիկով եւ աւելով՝ վնտռտեցին վնասարար կենդանին: Ինչ յետոյ անոնք տեսան կարիճը, որ իր թունաւոր պոչը տատանելով՝ կը փախչէր մօտս բարձին վրայէն: Իսկոյն յարձակեցան վրան եւ տեղն ի տեղոք ճզմեցին զայն: Ապա մածուն դրին խայթուած սրունքիս վրայ եւ մարեցին ճրագը:

Այդ ցաւալի արկածէն ի վեր հինգ օր անցած է, բայց դեռ չեմ կրնար ոտքի ելլել. սրունքս ուռած եւ սեւ-սեւ եղած է:

* * *

14 Մայիս 1917

Ժանտատենդը, անօթութիւնն ու թշուառութիւնը անընդհատ կը հնձեն մատաղաչ կեանքեր: Գիւղին եւ քարանձաւներուն մէջ օրական 5–6 հոգի կը մեռնին: Հայոց դերեզմանատունը այնքա՜ն ընդարձակուած է որ, Չէրքէզներու բողոքին վրայ թէ՝ աւերակները դերեզմաններով կը ծածկուին՝ երեք օրէ ի վեր մեռնողներ կը թաղուին հասարակաց փոսերու մէջ:

Այսօր ծանօթի մը թաղման ատթիւ տեսանք այդ փոսերէն մին, ուր վրայ վրայի թաղուեցան 3 այր, 2 կին եւ 2 փոքրիկ տղաք, բոլորն ալ մօրէ մերկ վիճակի մէջ, որովհետեւ մեռելներու տէրերէն չատեր պէտք ունին լաթի ոեւէ կտորի, ծածկուելու կամ ծախելու համար, իսկ ուրիշներ ալ չեն ուզեր դիակապուտներուն առիթ տալ՝ սրբապղծելու իրենց սիրելիներուն դերեզմանները:

* * *

21 Մայիս 1917

Երբ դպրոցը մեր պատմութեան ուսուցիչը կը խօսէր կորսուած քաղաքակրթութեանց մասին, չէինք հասկնար թէ քաղաքակրթութիւն մը ինչպէ՛ս կրնար կորսուիլ: Եւ սակայն անուրանալի իրողութիւն մըն է այդ, վկա՛յ արաբականը, որուն վաստաւոր անցեալէն հետք չէ մնացած այսօր Հավրանի մէջ:

Թէ ինչպէ՛ս յառաջադէմ ժողովուրդ մը օր մը դարձեալ իր նախնական վիճակին կը դառնայ, այդ մասին համոզուեցայ այսօր, երբ չուկան տեսայ երկու հայ որբուկներ, որոնք իմ սեղանէս քիչ անդին, արեւին մէջ նստած՝ անընդհատ իրենց մինիկիկ մատները կը դործածէին՝ փոխադարձ օդնութեամբ մաքրելով դիրենք անհանդստացնող միջատները:

Մտածեցի թէ այս տղաքը եւ անոնց պէս բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք դրել, կարդալ, հաշուել, նոյն իսկ իրենց մայրենի լեզուն չեն դիտեր, եթէ օր մը անսուաղ մեռնելու դժբախտութիւնը չունենան, եւ այսպէս չարունակեն ապրիլ, կէս դար ետք ի՞նչ պիտի ցուցադրեն հայկական մշակոյթէն եւ քաղաքակրթութենէն:

Այո՛, այսօր զարմացայ թէ, երբ դպրոցը պատմութեան մեր ուսուցիչը կը խօսէր կորսուած քաղաքակրթութեանց մասին, այսքան պարզ բան մը ինչո՛ւ չէինք հասկնար:

* * *

28 Մայիս 1917

Շատոնց ի վեր Զէյթունցի Մաչէր աղբարը չէի տեսած: Այս իրիկուն կարգ մը դնումներ կատարելու համար իր պարտէզը գացի:

Մեր ծերունի բարեկամը, հակառակ որ կատարեալ հանդըստի պէտք ունի, տակաւին կ'աշխատի իր հարսին եւ երկու թոռներուն հետ: Հրացան մը ձեռք անցուցած՝ դիչերները ալ ան արթուն կը հսկէ՝ բանջարեղէնները պաշտպանելու համար ասպատակող Պէտէվիներու դէմ:

Մաչէր աղբօր խրճիթին առջեւ ականատես եղանք սրտայոյզ տեսարանի մը: Պարտէզի վարի կողմէն, երկու Հայեր պատգարակով մեռեալ մը կը տանէին: Յանկարծ պատգարակին չուանը վրթաւ եւ մէջը եղող դիակը սահելով ինկաւ ճամբան եղերդ առուակին մէջ:

Մեռելակիրները պահ մը զարմացած կանդ առին: Յետոյ դիակը ջուրին մէջէն հանելով պատկեցուցին հողին վրայ ու լծուեցան պատգարակը նորոգելու գործին: Հինգ վայրկեան վերջ երբ ամէն ինչ կարգին էր, անոնք մեռելը կրկին դրին պատգարակին մէջ ու չարունակեցին իրենց ճամբան՝ իրենց եռեւը ձգելով կաթկթող ջուրերու երկար հետք մը:

— Հայուն երբեմնի միւռոնով օծուած մեռելը ոխերմներու մէջ թաթախուա՛ծ... Աստուած իմ, ի՛նչ օրերու հասանք, մրմնջեց Մաչէր աղբար չարժելով ալեհեր գլուխը:

Իրօք, ի՛նչ սեւ օրերու հասած ենք: Կար առեն մը, երբ սատկած չուներ աւելի վայելուչ թաղում կ'ունենային:

* * *

4 Յունիս 1917

Շուկային մէջ սեղանիս առջեւ նստած՝ անընդհատ կը կրկնեմ ծախած ապրանքներուս անունները, անցորդներու ուշադրութիւնը դէպի իմ սեղանս հրաւիրելու համար:

— Եալլա՛, փէթլի, ապար, մշըք, տէֆթէր, դալեօճ, տիվխան: Եալլա՛, եա՛ խայյօ: Ֆաթտալ, եա՛ սէյտի: Շու պիթտէֆ, եա՛ եումմա: Թաէլահոն, եա պինք: (Ահաւասիկ պիքտէֆ, եա՛ եումմա: Թաէլահոն, եա պինք: Ահաւասիկ դերձան, ասեղ, սանտր, սիկարէթի թուղթ, ծխամորճ, ծխախոտ: Օ՛ն հայրենակիցներ: Հրամեցէք, տեսրք: Ի՞նչ կ'ուզէք, տիկին: Մօտ եկէք, օրիորդ):

Այս բառերը իրենց զանազան ձեւերով այնչա՛փ չատ կը կրկնեմ որ, գիշերը քունիս մէջ ալ անդիտակցաբար կ'արտասանեմ զանոնք:

Հակառակ ճիգերուս՝ գլուխս հաւաքած յաճախորդները

աւելի դողնալու կուգան, քան դնելու: Բայց չա՛տ անճարակ են անոնք: Շուտով ձեռք կուտան իրենց օձիքը:

Այսօր սակայն բաւական վարպետ դողի մը հետ գործ ունեցայ: Մօտակայ Քրթմի դիւղէն Ֆէլլահ մըն էր ան, մօրուսաւոր Ֆէլլահ մը, դոր կը ճանչնայի դէմքով, սակայն ինքը տեսնելուս համար չուկային մէջ:

Մօտենալով սեղանիս՝ ան երկար բարակ քննեց հոն ցուցադրուած հողէ ծխամորճերը, յետոյ դնի մասին չյարմարելով՝ ձգեց դնաց: Հաղիւ թէ քիչ մը հեռացած էր՝ նկատեցի որ սանտր մը անհետացած էր իր տուփին մէջէն: Իսկոյն սեղանս յանձնեցի զարմիկս Վահրամին — որ նոյնպէս մանրավաճառութիւն կ'ընէ իմ քովս — ու վազեցի աւազակին ետեւէն:

— Հէ՛յ, հայրենակից, դոչեցի մարդուկը բռնելով: Ձեր դնած սանտրին դրամը չվճարած ո՞ւր կ'երթաք:

— Ո՞ր սանտրը, հարցուց Արաբը զարմացած:

— Մոռցա՞ք, քիչ առաջ սա անկիւնի սեղանէն սանտր մը դնեցիք:

— Կը սխալի՛ս, բարեկամ... ես ծխամորճի մը նայեցայ, բայց գործիս չեկաւ, չդնեցի:

— Ճիշդ է, սակայն սանտրը հաւնեցաք եւ դնեցիք:

— Այսինքն դիս դողութեա՞մբ կ'ամբաստանես:

— Քաւ լիցի, դուք տարիքոտ մարդ՝ բնական է դողութիւն չէք ըներ: Այսինքն կը յիշեցնեմ ձեր մոռացկոտութիւնը:

Այս միջոցին բազմաթիւ հետաքրքիր Արաբներ հաւաքուած էին մեր շուրջը, տեսնելու թէ ո՛ւր պիտի յանգէր մեր վէճը: Բազմութեան մէջէն ցեղապետի կերպարանքով մարդ մը՝ յօնքերը կիտած եւ ձեռքը սուրին երախակալին վրայ դրած՝ յառաջացաւ դէպի իմ կողմս եւ խօսքը ինծի ուղղելով ըսաւ.

— Եա՛ վէլէտ, (ով, տղայ) դուն բացէ ի բաց գողութեամբ կ'ամբաստանես այս ծերունին, որ իմ հպատակս է: Գիտե՞ս թէ որքան ծանր է պրպտարուեստեան պատիժը: Հիմա պիտի խուզարկեմ անոր վրան, եթէ չգտնեմ ակնարկածդ սանտրը՝ պատրա՞ստ ես պրպտարուեստեանդ հետեւանքը կրելու:

— Այո՛, պատասխանեցի հանդարտ ձայնով մը, բայց պիտի թոյլատրէք որ, ես խուզարկեմ զայն:

— Խուզարկէ՛, բայց այս մահակը կը տեսնե՞ս... անով ջարդ ու փշուր կ'ընեմ ոսկորներդ, եթէ սանտրը չգտնես:

— Ես վստահ եմ թէ սանտրը իր քովն է, ըսի:— եւ սկսայ չօշափել ամբաստանեալին մարմնոյն վերի մասերը, նկատելով որ ան վերէն վար չափիկ մը հագած էր՝ մէջքը չուանով մը սեղմուած, եւ գօտիէն վար տեղ չունէր ուէ առարկայ պահելու համար:

Եւ սակայն ո՛ւր որ ձեռքերս պտտցուցի, — նոյն իսկ անուէրներուն տակ — սանտրի նմանող կարծր իր մը չկրցայ գտնել:

Ամբաստանեալ Ֆէլլահը տեսնելով անյաջողութիւնս՝ սկսաւ ուրախանալ: Ցեղապետը հետզհետէ ջղայնոտութեան նշաններ ցոյց կուտար, իսկ Դամասկոսցի խանութպաններըը, որոնք կը սիրեն մարդոց դժբախտութեանց վրայ խնդալ, ծաղրական ակնարկութիւններ կ'ընէին ինծի՝ թելադրելով որ սանտրը փնտռէի դողի սրունքներուն մէջ:

— Զգտար, չէ՞, հարցուց պահ մը ետք չէյխը՝ չարաչուք ակնարկով մը դննելով զիս:

Հաղիւ թէ աչքիս առջեւ եկած էր տեղացող հարուածներու հետապատակերը՝ գաղափար մը յղացայ: Արդեօք անպիտան դողը սանտրը ուսի՞ն վրայ դրած էր: Իսկոյն նայեցայ հոն: Այո, չէի սխալած:

— Այս ի՞նչ է, ըսի դողօնը խլելով եւ աւազակին աչքերուն առջեւ բռնելով, հապա կ'ուրանայի՞ր քիչ առաջ:

Մօրուսաւոր դողը անամօթաբար ծիծաղեցաւ:

— Ես կատակ ըրի, ըսաւ. երեք օր ետք դրամը վճարելով՝ անակնկալ պիտի ընէի քեզի...:

— Պակաս ըլլա՛յ անակնկալդ, փնթի մարդ, դոչեցի յանդիմանանքով, մենք սիրտ չունինք ձեզի հետ կատակելու, կորի՛ր դիմացէս:

Ֆէլլահը ժպտեցաւ եւ հեռացաւ:

Այս մարդիկը «աղէկ» կողմ որ ունին, որքա՜ն ալ նախատես՝ չեն բարկանար: Տարբեր հարց թէ խաղնելու դաղափարը չունին որ, արժանապատուութեան դգացում, հետեւաբար զայրոյթի պոռթկում ունենան:

* * *

11 Յունիս 1917

Հիւծիչ եւ մահացու հիւանդութիւնները այնքա՜ն չատ են որ, երբէք խօսքը չենք ըներ սա աչքի հիւանդութեան, որմէ կը տառապին առհասարակ բոլոր Հայերը:

Անապատի փոշի՞ն թէ արեւի չլացուցիչ ճառագայթներէն՝ Չէրքէզներուն հարիւրին քառասունին աչքերը հիւանդոտ են, իսկ Հավրանի ընդհանուր բնակչութեան ալ հարիւրին երեքը ի ծնէ կոյր: Անշուշտ աղտոտութիւնն ալ որոշ ազդեցութիւն ունենալու է, սակայն մեզի պէս մաքրութեան հոգ տանողներն ալ զերծ չեն այդ հիւանդութենէն:

Հայու երբեմն դեղեցիկ եւ վճիտ աչքերուն տեղ՝ այժմ ամէն կողմ կը տեսնենք կարմրած, թարախոտած, ճպռոտ աչքեր, ուր ճանճեր կ'ելլեն ու կ'իջնեն՝ վարակելով առողջներն ալ:

Բարեբախտաբար Հայոց աչքի հիւանդութիւնը Չէրքէզներու ունեցածին պէս լուրջ չէ, եւ կ'անցնի 10–15 օրէն՝ չնորհիւ կարմիր հեղուկի մը, որուն դաղտնիքը միայն սափրիչ Արամ դիտէ:

Այս օրեր իմ աչքերս ալ բորբոքած են: Առտուները արթընալով՝ չեմ կրնար կոպերս բանալ՝ իրարու փակած ըլլալնուն համար: Դուրսը լուսաւոր տեղեր նայած առենս աչքերս կը ցաւին: Այդ պատճառաւ երեք օրէ ի վեր տունը նստած եմ:

* * *

18 Յունիս 1917

Օդերու աննպաստ երթալուն պատճառաւ, ցորենի այս տարուան բերքը չատ քիչ է:

Ամբողջ օրը չուկան մէկ պարկ ցորեն չի՛ դար: Եւ եթէ պատահի որ Արար մը կէս դրիւ ցորեն բերէ, իսկոյն վաչխատու Դամասկոսցիներ կը դրաւեն զայն, յետոյ՝ ձմեռը քառապատիկ դներով ծախելու համար մեզի:

Երեք օրէ ի վեր դիւղին ծայրը կ'երթամ՝ ցորեն բերողները չուկայ չհկած դիմաւորելու համար, սակայն Դամասկոսցիները հոն ալ իրենց պաշտօնեաները դրած են: Եթէ այդ մարդոցմէն աւելի հեռուները երթամ՝ դիւղէն չատ կը հեռանամ, եւ այս անդամ ցորեն դնելու տեղ՝ աւազակներուն դրամս եւ հագուստներս վրայ կուտամ:

Եւ երեւակայե՞լ թէ, երբ ես իմ դրամովս չեմ կրնար ցորեն դնել, հապա ի՛նչ ընեն սա բազմաթիւ ընտանիքները, որոնք դրամ ալ չունին: Անոնց մէկ մնունդը դաշտերու խոտերն են, սակայն խոտերն ալ ներկայիս հազուագիւտ դարձած են ու իրոդ սաստիկ տաքերուն պատճառաւ:

Հայու չար բախտէն պիտի ըլլայ, մեզը եւ կարագ հոսող այս երբեմնի երկրին մէջ... կենսանիւթի ամէն աղբիւր ցամքեր է:

* * *

25 Յունիս 1917

Մարաշցի դաղթական Հայ մը ասկէ չորս օր առաջ անօթութեան պատճառաւ, երեք տարեկան իր փոքրիկ աղջիկը ամայի դաշտի մը մէջ ձգելով փախած էր: Չէրքէզ մը դանելով աղջնակը՝ դիւղ բերած եւ յանձնած էր Հայոց: Փնտռտուքներէ ետք դտնուած էր հայրը, որ սակայն արդարացնելու համար իր արարքը սուտ խօսած էր՝ ըսելով թէ կորսնցուցած էր աղջիկը:

Հրէշ մարդը յետոյ կրկին տարած է իր աղջիկը եւ ձգած լերան վրայ: Այսօր Եաղոբցի կիներ չնազայլերէ բզքտուած աղջկան դգեստները բերին դիւղ:

Այս երկու տարուան ընթացքին մեր կրած ֆիզիքական, նիւթական եւ բարոյական վնասները անհամար են: Սակայն կ'ուրախանայինք որ հակառակ այսքան անկումներու, տակաւին երեք մեղքեր՝ դողութիւն, պոռնկութիւն եւ ոճրագործու-

թիւն անծանօթ էին մեզի: Եւ սակայն, ահա մեր առհմային բարեմասնութիւններէն հատ մը եւս կ'իյնայ ցեխերու մէջ:

Հայը ոճրագործ, մանաւանդ որդեսպան չէր եղած —իրենց զաւակներուն հետ անձնասպան եղողներուն պարագան ուրիշ է — հիմա այդ մուրն ալ քսուեցաւ մեր ճակտին:

* * *

2 Յուլիս 1917

Ջաղացքի առուին եղերքը նստած — ուր կէս պարկ ցորեն տարած էի աղալ տալու համար — ժամանցի համար թուղթի մը վրայ թռչունի մը պատկերը կը գծէի, երբ նշմարեցի երկու Պէտէվիններ, որոնք նոյնպէս ցորեն աղալ տալու եկած էին եւ հիմա ուսիս վրայէն հետաքրքիր կը դիտէին գծածս:

— Այս ի՞նչ է, հարցուցի՝ պատկերը Պէտէվիններէն մէկուն ցոյց տալով:

Մարդուկը երկար նայեցաւ եւ պատասխանեց.

— Գիր է, չեմ կրնար կարդալ:

Ընկերը սակայն աւելի խելացի կը թուէր: Ան առաւ թուղթը եւ ուշադիր զննելէ ետք ըսաւ.

— Ձի է:

— Ձի՞, հարցուց առաջին Պէտէվին զարմացած:

— Այո, տե՛ս, այս (ցոյց տալով թռչունին պոչը) ձիուն գլուխն է: Ասոնք (ցոյց տալով թռչունին թեւերը) ձիուն ոտքերն են: Իսկ այս ալ (ցոյց տալով թռչունին գլուխը) ձիուն պոչն է:

— Իրաւ այդպէ՞ս է, մրմնջեց ընկերը — ու պահ մը մտածուն կենալէ ետք՝ խօսքը ուղղելով ինծի — ինչո՞ւ գծեցիր, մեղք չէ կենդանիին:

— Ո՞ր կենդանիին, հարցուցի չուարած:

— Այդ ձիուն, պատասխանեց Արաբը: Նայէ, ան ոտք ունի, չի կրնար քալել, բերան ունի, չի կրնար ուտել... մեղք չէ՞ խեղճ կենդանիին:

— Բայց ան պատկե՛ր է, բողոքեցի:

— Պատկեր կամ ո՛չ, չնչաւոր էակ մը թուղթին վրայ անչնչանալը անխղճութիւն է, մանաւանդ Պէտէվին սրտնեղած երեւոյթով մը:

Տեսնելով որ անօգուտ էր վիճաբանութիւնը՝ լռեցի:

Բայց տակաւին մը մտածեմ: Ի՛նչ առեղծուածային է սա անապատի բնակչին հոգին... Թուղթի վրայ գծուած անշունչ ձին կը մեղկնայ, մինչ անդին չի խղճահարիր հատու պէս մարդ մորթելէ:

* * *

9 Յուլիս 1917

Մուհամմէտ անչուչտ բան մը դիտէր, երբ առողջապահութիւնը հիմ ըրած իսլամական կրօնքին, կ'աշխատէր կրօնքի միջոցաւ մաքրասիրութիւն սորվեցնել իր հետեւորդներուն:

Այս խորհրդածութեանց մղուեցայ այսօր, չուկան տեսնելով խումբ մը կերակուր ուտող ֆէլլահ կիներ, որոնցմէ մին աղտոտած փոքրիկը ծունկերուն վրայ պառկեցուցած՝ հողով չփելով հանդերձ անոր աղտոտած մասը — դասական եղանակ մըն է այս՝ աղտեղութիւնը չփելով ոլոր-ոլոր հանելը — կը չարունակէր ուտելը:

Փողոցին մէջ յաճախադէպ պարագայ է, տեսնել անցորդ կին մը, որ յանկարծ ձեր առջեւէն գացած առենը կկուզ կը նստի գետնին վրայ: Պահ մը ետք կը նշմարէք որ առուակ մը կը հոսի քղանցքին տակէն...: Արաբուհին հանդարտ ոտքի կ'ելլէ ու առանց նեղուելու թէ՝ դինքը տեսնողներ եղած են, կը չարունակէ ճամբան, իբր թէ չատ բնական բան մըն էր ըրածը:

Իսկ նշանաւոր է Արաբներուն ամէն գործածութեան յատուկ պղնձեայ լայնեղր ամանը, որուն մէջ նոր դէնուած ոչխարի փորոտիք կամ չոր կը լուան, եւ ետքէն ալ խմոր կը չաղուեն ու կերակուր կ'եփեն:

Յաւելին սակայն հոն է որ, այս կեղտի եւ գարշահոտու-

թեան մէջ լողացող մարդիկը չեն հաւնիր մեզ ու կը ծաղրեն, երբ կը տեսնեն որ չենք հետեւիր իրենց օրինակին:

* * *

16 Յուլիս 1917

Չէրքէզները վերջերս կը նեղէին կեսարացի ջոջ ընտանիք մը՝ կնութեան առնելու համար անոր դեղեցիկ մէկ աղջիկը: Կը լսենք որ այդ ընտանիքը եւ անոր 3–4 ազգականները դիչերանոց վախած են գիւղէն՝ երթալու համար Դամասկոս:

Դեռ չատ կան դեղադէմ եւ չափահաս աղջիկներու տէր ընտանիքներ, որոնք նոյնպէս սպառնալիքի տակ են, բայց դրամ չունին վախչելու համար:

Մինչեւ հիմա քսանը անցած է թիւը այն աղջիկներուն, որոնք բռնութեամբ կամ իրենց յօժար կամքով ամուսնացած են տեղացիներուն հետ: Անոնց մէջ կան նոյն իսկ իրենց երկրորդ կին գացողներ, որոնք հիմա սպասարկութիւն կ'ընեն իրենց ամուսնոյն նախորդ կողակցին:

Հայ կոյսին ճակատագիրն է այս. դեղեցկութիւնը միշտ պատճառ եղած է իր դժբախտութեան:

* * *

23 Յուլիս 1917

Բանտարկեալի պէս օրերնիս կ'անցնինք՝ յուսալով եւ սպասելով: Բանտարկեալէն եթէ տարբերութիւն մը ունինք, սա է որ ան դիտէ իր ազատ արձակման օրը, մինչդեռ մենք՝ ոչ:

Ե՞րբ պիտի ազատինք այս անտանելի կեանքէն, ահա՛ հարց մը, որ կը չարչարէ ամէն Հայու միտքը:

Բուհճի Պետրոս եւ հետեւորդները հիմակ ալ իրենց յոյսը դրած են երազներու վրայ: Առաւօտուն չուկային մէջ իրենց տեսած առաջին մարդուն կը հարցնեն.

— Ի՞նչ երազ տեսար:

Ու մարդիկ իրարու կը պատմեն թէ ինչպէ՛ս ամպերու մէջէն լուսաւոր խաչ մը ելեր՝ կեցեր է մահիկին վրայ. թէ ինչպէ՛ս արծիւ մը օդին մէջ սաւառներ է՝ իր մագիլներուն

մէջ բռնած խորտակուած չղթայ մը. թէ ինչպէ՛ս Հօրիզոնին վրայ հրեղէն սիւն մը բարձրացեր է՝ իր անսովոր ճաճանչով լուսաւորելով Հայոց դէմքերը:

— Մարկոսը այսպէս երազ տեսեր է, Բիստոսը սապէս, Կիրակոսը այնպէս:

Կը կանչուին Մարկոսը, Բիստոսը, Կիրակոսը՝ հրապարակաւ պրուցելու իրենց երազները: Սբ. Գրքի մեկնիչները պանոնք կը մեկնաբանեն, ու ժողովուրդը սրտապնդուած կը մեկնի՝ պարապելու համար իր գործով:

Երբ մարդիկ այսպէս խորհրդաւոր երազներ կը տեսնեն, կը զարմանամ թէ ես ինչո՞ւ միշտ մղձաւանջային երազներ կը տեսնեմ: Տարագրութեան սկսած օրէն ի վեր, դեռ չէ եղած գիշեր մը, ուր երազիս մէջ ինքզինքս չտեսնեմ դեռերու եւ հեղեղներու մէջ ինկած, կամ մութ քարանձաւներու ու գերեզմաններու յատակը պառկած: Բոցեր կը ճարակեն, ջարդարներ կը հալածեն եւ կամ կմախքներ կը չրջապատեն զիս չարունակ: Այս բոլորը յայտնի է թէ, օրուան ընթացքին մեր ապրած, տեսած եւ լսած դէպքերու տպաւորութեան տակ տեղի կ'ունենան: Բայց եթէ ճշմարտութիւն մը կը յայտնեն սա է որ, Հայը նոյն իսկ իր երազին մէջ հանգիստ չունի:

* * *

30 Յուլիս 1917

Օր մը վահրամին հետ որոշում տուած էինք մսեղէն կերակուր մը ուտելու: Մեր այս որոշումը երեսադէմ երթալու պէս բան մըն էր, նկատելով որ ահագին զոհողութեան կը կարօտէր անոր գործադրութիւնը: Բայց եւ այնպէս մարդ իրաւունք ունէր կեանքին մէջ մէկ անգամ խենթութիւն ընելու, ուստի այդ օրը մեր ամբողջ չահը մէջտեղ դրած՝ փուռին մէջ պատրաստել տուած էինք յօշուած միսով բաղարջ մը (լէհմաճուն) որ այստեղի ամենայարդի կերակուրներէն մին կը համարուի:

Շուկային մէջ, մեր երկու սեղաններու միջեւ նստած՝ կը

պատրաստուէինք մեծ ախորժակով ճաշակելու այս պատուական կերակուրը, երբ անդիէն եկած էր՝ քիթը թոքի հոտ առած կատուի պէս ժպտելով Մուհամմէտ Նավաշ, Պէնի Հասանի եօթը ցեղապետներէն մէկուն եղբայրը: (Հավրանի թիամորթ պէտվիները կը պատկանին Պէնի Հասանի ցեղախումբին, որ բաժնուած է եօթը քոյր համայնքներու, իւրաքանչիւրը ունենալով իր ցեղապետը):

Նավաշ իմ բարեկամ-յաճախորդս էր, ուստի կէս բերան իրեն «հրամեցէք» ըսած էի, ու մեր բարեկամը ահա՛ թեւերը սոթաելով մօտեցած էր կերակուրին, անկէ խոշոր կտոր մը վերցնելով նետած էր բերանը, ու մինչեւ որ մենք մեր պատառները կլլած էինք, ան մաքրած էր պնակը եւ ոտքի ելած:

Պէտվիին մեկնումէն ետք, զարմիկս յանդիմանած էր զիս, զայն ճաշի հրաւիրելու անխոհեմութիւնը դործելուս համար, բայց այլեւս ի՞նչ կրնայինք ընել, եղածը եղած էր, մեր ախորժակը պահելու էինք ուրիշ պատեհ օրուան մը:

Ժամանակի ընթացքին մենք մոռցած էինք սոյն դէպքը, բայց Մուհամմէտ Նավաշ մոռցած չէ եղեր: Ան այսօր գալով՝ մեր սեղաններուն միջեւ նետեց այծեամի ձագ մը, զոր որսացեր էր գիւղ գալու առեն:

Որքա՜ն տարբեր պիտի ըլլար Հայոց վիճակը անապատին մէջ, եթէ ուրիշ չէյխեր ալ Մուհամմէտ Նավաշի կիսուն չափ ազնիւ եւ երախտագէտ ըլլային:

* * *

6 Օգոստոս 1917

Զատկի օրով բռնութեամբ հեռացուած դաղթականները ապարդիւն թափառումներէ ետք, այսօր կրկին վերադարձան՝ կոտորակուած եւ ահաւոր թշուառութեան մատնուած:

Գիւղէն չորս ժամ անդին Պէնի Սախարի ցեղին պատկանող Պէտվիները (սեւամորթները) յարձակեր էին անոնց վրայ եւ եօթը հոգի սպաննելէ ետք՝ մնացեալներուն մինչեւ յետին ցնցուղները կողոպտած:

Անոնք հիմա գիւղին մուտքի հրապարակը վոռուած են, եղկելի տեսարան մը պարզելով դիտողներուն առջեւ:

Կին, տղայ, մեծ, պզտիկ այնքա՜ն վախցեր են իրենց սիրելիներուն մորթոտումը տեսնելով որ, ջղագրգիռ ճիչեր կ'արձակեն, երբ դինեալ անցորդ մը դէպի իրենց կողմը կը յառաջանայ: Ամէնուն աչքերը լացէ ուռած են, իսկ դէմքերը մեռելի գոյն ստացած:

Դժոխքը երեւակայելու համար հարկ չկայ Տանդէն կարդալու: Ակնարկ մը այս արիւնաքամ ժողովուրդին վրայ՝ բաւական է դաղափար կազմելու համար:

* * *

13 Օգոստոս 1917

Առանց խղճահարելու՝ ոստիկանները կրկին ճամբայ հանեցին թշուառ եւ հիւանդ դաղթականները, այս անգամ անոնց մէջ խառնելով նաեւ չիսուն չափ նոր անբաղձալիներ:

— Մեղ կը վտարէք, բայց ո՞ւր երթանք, ինչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը, ըսող դաղթականներուն՝

Յիսնապետը դարձեալ սառնասրտութեամբ պոռաց.

— Մինչեւ որ չսատկիք՝ ազատում չկայ ձեզի համար. կորսուեցէք մեր դիւղէն:

Երկու ժամ ետք սակայն լրբութեան չափանիշը կոտրեցաւ, երբ Չէրքէզ մը նշմարելով որ դաղթականներէն մէկը իրեն երկու արծաթ պարտքը չվճարելով մեկնած էր՝ ոստիկան մը դրկեց կարաւանի եռեւէն ետ բերել տալու համար «հարամզատէ» Հայը, ու ոստիկանը ամբողջ կարաւանը խարազանելով ետ բերաւ, որպէսզի Չէրքէզը ցոյց տար բուն յանցաւորը:

Չէրքէզը իր գոհն առած, ծեծելով տարաւ դաչտը՝ հոն ձրի աշխատցնելու համար, մինչեւ որ պարտքը վճարէր, մինչ յոդնաբեկ կարաւանը դարձեալ ճամբայ կ'ելլէր՝ թափառելու համար հրակէզ անապատներու մէջ, մինչեւ որ վճռաբար ծարաւէ, խորշակէ եւ արեւահարութենէ:

* * *

20 Օգոստոս 1917

Եօթանասունէ մօտ Պէտէվիներ երէկ իրիկուն յարձակեր են Քիւֆիւրխան անունով մօտակայ Ֆէլլահ գիւղի մը վրայ, պահանջելու համար իրենց ապանեալ մէկ ցեղակցին արեան գինը: Գիւղին եղերքը մէկ ժամ հրացանաձգութիւն տեղի ունեցեր է, եւ երկուստեք բաւական կորուստներ եղեր են:

Այդ գիւղին մէջ չատ մը Զէյթունցի եւ Մարաշցի հայրենակիցներ ունինք. չենք գիտեր թէ, ի՛նչ եղած է անոնց վիճակը երկու կռուող ուժերու միջեւ:

Զրույց կը լսէի թէ Պէտէվիներ գինեալ յարձակում մըն ալ պիտի գործեն մեր գիւղին վրայ:

* * *

27 Օգոստոս 1917

Պէտէվինները այս օրերս հանդարտ չեն կենար: Քիւֆիւրխանէն եաք՝ անոնք Հուրի եւ սուրի մատնած են նաեւ Քըթմէն:

Առաուն ահազանգ մըն ալ հոս փրթաւ, երբ յանկարծ լուր տարածուեցաւ թէ բազմաթիւ ձիաւոր Պէտէվիներ դէպի Ձէրէչ կ'արշաւէին:

Իսկոյն Զէրքէզները ու Դամասկոսցիները դէնքերն առած՝ վազեցին գիւղին սահմանները, ի պահանջել հարկին կռիւով եւ մղելու համար յարձակողները:

Հայերս չուարած կեցած էինք չուկան, պահ մը եաք ոստիկան մը եկաւ մեր մօտ եւ նամակ մը ցոյց տալով ըսաւ որ, մեր մէջէն մէկը այդ նամակը Իրպիթ տանէր՝ օգնական ուժ կանչելու համար:

— Բայց, ըսաւ գինադործ Գաբրիէլ, մենք ինչպէս կրնանք նամակը տանիլ, երբ հաղորդակցութեան ճամբաները կտրուած են:

— Այդ չենք գիտեր, ըսաւ ոստիկանը. այս նամակը պէտք է որ Իրպիթ հասնի... ապա թէ ոչ ձեր բոլորը խարտեանով գիւղէն դուրս կը հանենք... գիտցած ըլլաք:

Վստահ ըլլալով որ ոստիկաններ մեզ որպէս քաւութեան նոխազ՝ կրնային յանձնել ասպատակող Պէտէվիններուն, իսկոյն հանդանակութիւն մը կազմեցինք ու 74 դահեկան գոյացնելով՝ կամաւոր մը վճռեցինք, որպէսզի տեսուչին նամակը տանէր Իրպիթի գաւառապետին:

Մշեցի Սարգիս յանձնառու եղաւ այդ գործին, եւ իր անբաժանելի ընկերոջ Գարեգինի հետ անմիջապէս ճամբայ ելաւ: (Մեր երկու բարեկամները եւ ուրիշ վեց հոգի չուկայի մօտ նորակառոյց չէնքի մը մէջ կ'աշխատին, հսկողութեան տակ Սսեցի Մուշեղին, որ վարպետ որմնադիր մըն է):

Այս պահուս Պէտէվիններու երգերուն խուլ աղմուկը կը հասնի մինչեւ գիւղին կեդրոնը: Կռիւը չէ սկսած դեռ. կ'երեւի թէ բլուրին եաեւը դիրք բռնած՝ անոնք կը սպասեն նոր հրոսախումբերու ժամանման:

* * *

3 Սեպտեմբեր 1917

Ամէն վայրկեան Պէտէվիններու կողմէ ըլլալիք յարձակման վախին մէջ անցուցինք այս չաբաթը: Բարեբախտաբար վտանգը անցած կրնանք նկատել, որովհետեւ Իրպիթէն ձիաւոր ժանտարմաներ եկած ու գիւղը հսկողութեան տակ առած են: Հիմա անոնք մօտէն կը հետեւին Պէտէվիններուն, որոնք առեւտուր ընելու պատրուակին տակ խմբովին չուկայ կուգան: Պզտիկ կասկած մը որ ունենան, իսկոյն կասկածելին կը բռնեն ու գիւղի սահմաններէն դուրս կ'առաջնորդեն:

Մշեցի Սարգիս եւ ընկերը Գարեգին օրուան հերոսներն են: Զէրքէզներ ի վարձատրութիւն անոնց ծառայութեանց՝ մէյմէկ ոչխար հին կօչիկ, իսկ Դամասկոսցիներ՝ գործածուած երկու պարեզօտ նուիրեցին:

Երբ Սարգսին հարցուցի թէ ի՞նչ ըրած էին 74 դահեկանը,

— Սննդարար կերակուր չուտելնուս պատճառաւ՝ մինչեւ մեր ոսկորներու ծուծը պարպուած էր, ըսաւ: Հիմա երկու

օրէ ի վեր իւղոտ կերակուր կ'ուտենք եւ առատ առատ ռուփ կը խմենք։

(Ռուփը անապատին զօրացուցիչ դեղն է։ Քաղցած Հայուն ձեռքը եթէ դրամ անցնի, իսկոյն ռուփ կը խմէ՝ հաւատալով թէ այդպէս կը վերստանայ իր կորսնցուցած ուժը)։

* * *

10 Սեպտեմբեր 1917

Տան օրական 25 դահեկան ծախսին դէմ հինգ դահեկան կը չահիմ չուկայի գործառնութենէս, այսինքն ընդհանուր ծախսին մէկ հինգերորդը։ Այդ ալ ներկայ ծախսին, քանի որ ցորենի դնին հետ մեր ծախսն ալ կը բարձրանայ։ (Ցորենին դրիւը այժմ կ'արժէ 60 դահեկան)։

Մեր պիւտճէի մնացեալ մասը կը դոցենք երբեմն Պոլսէն եւ Գոնիայէն — ուր վերջապէս դառանք թէ մօրեղբայրս խուսափեր էր աքսորէն — եկած դրամներով, երբեմն ալ մեր անկողիններու բուրդէն հիւսուած մանր-մունր առարկաներ ծախելով։

Անկողիններուն բուրդը մեր նեղ օրերու դրամագլուխն է։ Ամէն անգամ որ դրամի պէտք կ'ունենանք՝ մայրս եւ քոյրերս մանոցն ու դուլպայի ասեղը առած՝ կը մօտենան անկողնին։ Ու մէկ ալ դիշերը պառկած առեննիս կը տեսնենք որ, քիչ մը եւս իջեր ենք մեր բարձրութենէն...։

Կը խորհիմ թէ այսպէս չարունակ տափակնալով՝ եթէ օր մը մեր անկողինները դեռնին հաւասարին, անկէ ետք ի՞նչ պիտի ծախենք։ Մեր շապի՞կը։

Բայց ինչո՞ւ դարմանալ։ Միթէ նոյն փուլերէն անցած հայ ընտանիքներու օրինակը ամէն օր մեր աչքին առջեւ չունի՞նք։

* * *

17 Սեպտեմբեր 1917

Քառասուն աստիճան տաքութեան մէջ կը գալարուիմ չարաթէ մը ի վեր։ Այս ժամանակամիջոցին չունեցայ պահ մը,

ուր չերմութիւնս նուազած ըլլար։ Ամբողջ մարմինս կը կոտրտի, ոսկորներս կը ցաւին, մէջքս եւ կռնակս կը կոտտան՝ կարծէք թէ խոշոր քարի մը տակ ճզմուած ըլլան։

Մալարիան եթէ այսպէս չարունակուի, կասկած չկայ թէ՝ կրծելով կրծելով պիտի փրցնէ օր մը կեանքիս թելը։

Մեծ հմայք չունի կեանքը մեզի համար։ սակայն տարօրինակ բա՛ն, ապրելու ցանկութիւնը հետզհետէ ա՛լ աւելի կը զօրանայ մեր մէջ։ Կարծէք խորհրդաւոր ուժ մը թաքնուած մեր հոգւոյն խորը, չարունակ կը կրկնէ մեր ենթագիտակցութեան մէջ։

— Ձըլլա՛յ որ մեռնիս...։ Ապրէ՛, տեսնելիք ունիս։

* * *

24 Սեպտեմբեր 1917

Երէկուընէ ի վեր ապաքինած՝ կը չարունակեմ գործս։

Այսօր սրտաճմլիկ տեսարանի մը ականատես եղանք չուկան։ Իմ սեղանիս դիմացի խանութին պատին վրայ երբեմն կը տեսնէինք օճ մը, որ գլուխը ճեղքէն հանած՝ կը դիտէր վազվզէն անցնողները, կամ գլուխը ծակին բերանը դրած՝ կը մրափէր արեւի տաք ճառագայթներուն մէջ։

Երեկոյեան մօտ, թռչունի մը անսովոր ճլուղումները լսելով՝ մեր գլուխները մեքենաբար վերցուցինք դէպի այդ կողմը, ու տեսանք ճնճղուկ մը, որ ծակին առջեւ կեցած՝ խելացնոր թեւերը կը չարժէր, մէեւնոյն ատեն արձակելով ցաւագին ճչիւններ։

Տարակոյս չկար թէ, օճը խածած էր անոր ոտքերէն եւ կ'ուզէր զայն ներս քաշել, մինչ թռչունը թեւերը լայն բացած՝ կը մաքառէր ամբողջ ուժովը, ներս չերթալու համար ծակէն։

Քիչ յետոյ սակայն թեւերը խորտակուելով՝ ծալլուեցան կռնակին վրայ, ու հէք արարածը քաչկռտուելով՝ կամաց կամաց գնաց մութ ճեղքէն ներս...։

Կեանքի փոքրիկ ողբերգութիւն մըն էր այս, սակայն չատ

յուղեց մեզ: Որքա՜ն նմանութիւն արիւնոտուչա սղոյնի բոյնին մէջ յօշոտուող անզօր թռչունին եւ թուրք դաղանի որջին մէջ բզքտուող անօգնական Հայութեան ճակատագրին միջեւ:

* * *

1 Հոկտեմբեր 1917

Ամէն անգամ որ Մարտ եւ Սեպտեմբեր ամիսները կուգան, Հայոց դիւնուորագրութեան խնդիրը կ'արծարծուի: Քանի մը չաբաթ վախի եւ դողի մէջ կ'անցնենք, յետոյ լմանալով որ, չարիքը վեց ամիս եւս յետաձգուած է՝ կ'ուրախանանք: Այսպէս, անցեալ տարի Ապրիլին՝ դիւնուորագրութիւնը յետաձգուած էր Սեպտեմբերին, Սեպտեմբերինը՝ այս տարուան Մարտին, եւ Մարտինն ալ կրկին Սեպտեմբերին:

Այս անգամ սակայն դիւնուորագրութեան յետաձգման լուր չկայ, թէեւ դիւնուոր ալ չեն հաւաքեր: Մեր օրերը կ'անցնենք սրտադողի մէջ թէ, յանկարծ մեր չակնկալած մէկ վայրկեանին պիտի ձերբակալուինք ու Թֆըլիյէ պիտի տարուինք:

* * *

8 Հոկտեմբեր 1917

Առտուն սեղանիս առջեւ նստած էի, յանկարծ տեսայ որ քիւրտ յիւնապետը երկու ոստիկաններու ընկերակցութեամբ կ'երթար դէպի չուկային ծայրամասը:

Իսկոյն վտանգ մը նախազգալով՝ սեղանս առի ու կը փախչէի հակառակ ուղղութեամբ, մէկ ալ տեսայ որ երեք սուինաւոր ոստիկաններ դոցած էին հրապարակին վրայ բացուող միւս երեք փողոցներուն ելքը՝ այդպէս ձուկի պէս փակելով մեզ, իրենց պետին լարած ուռկանին մէջ:

Ճարահատ՝ սեղանս դրի մեր հայրենակիցներէն Պր. Միհրան Վարդանեանի խանութը — ուր արդէն գայն ի պահ կը դնէի — եւ սպասեցի դէպքերու զարգացման: Քիչ յետոյ տեսանք հայատեաց սատրապը, որ չուկայի ծայրէն սկսեալ ձերբակալած Հայերը առջեւը ձգած, կուգար դէպի մեր կողմը, յամեցողներու կռնակին իջեցնելով մարակի հարուածներ:

Ձերբակալուողներու խումբը հետզհետէ սոսկալիօրէն մօտեցած էր մեզի, երբ ոստիկան մը խարազանը չարժեց դէպի ինձ՝ հրամայելով որ քալէի: (Վարդանեանին բան մը չըսաւ, տարիքոտ ըլլալուն համար):

Ելայ խանութէն եւ միւս Հայերու հետ քալեցի բանտի ուղղութեամբ: Ճառասուն հոգիէ աւելի էինք, ամէնքս չըջուն վաճառորդներ, խանութպաններ եւ արհեստաւորներ: Արդէն ճամբուն կէսէն աւելին քալած էինք, երբ ղժացի որ, մէկը կը քաշէր թեւէս: Դարձայ եւ տեսայ որ Մարաչցի Սեդրակն էր, որ կը խրխէր մէկ աչքը՝ ինծի «եւեւէս եկուր» ըսելու պէս: Այդ միջոցին մեր քովէն քալող ոստիկանը զրաւած էր Հայ մը ձերբակալելով, առիթէն օգտուելով իսկոյն կարգէն ելանք եւ կայծակի պէս սուրալով մտանք Շէյխ Սալիհի խանութը:

Շէյխ Սալիհ՝ Դամասկոսցիներու մէջ բացառութիւն մըն էր: Ճէրէչ մեր նոր եկած տեղը, մեր բնակած անիծեալ տունը անկէ առորակարճած էինք. ան կը յարգէր հօրս յիշատակը ու միշտ ինծի բացառիկ դէպէ կ'ընէր, երբ սեզանիս վրայ ծախած ապրանքները իրմէ կը գնէի: Ուստի ան վտանգաւոր մեզ ոստիկաններուն մատնելու — ի՛նչ որ ըրած էին միւս Դամասկոսցիները — հիւրասիրեց մեզ, ու տեսնելով յուզումս՝ ըսաւ:

— Մի՛ վախնար, դիւնուորութեան համար չէ որ կը ձերբակալեն ձեզ:

— Զիւնուորութեան համար չէ՞, հարցուցինք Սեդրակ եւ ես՝ չհաւատալով մեր ականջներուն. հապա ինչ բանի համար կը ձերբակալեն:

Շէյխ Սալիհ ժպտեցաւ եւ պատասխանեց.

— Ոստիկանները մօտակայ պարէդի մը մէջ չորս օր առաջ քուերայէ մեռած թուրք դիւնուորի մը դիակը գտեր են: կը ձերբակալեն ձեզ, որպէսզի թաղէք գայն:

— Բայց դիակ մը թաղելու համար ի՞նչ պէտք կայ քառասուն հոգի ձերբակալելու:

— Չէ՞ք գիտեր յիւնապետին քմահաճոյքը:

Արդարեւ քիչ յետոյ ահռելի դարշահոտութիւն մը տարածուեցաւ չուկային մէջ: Դրան մօտենալով տեսանք ձերբակալեալ Հայերը, որոնք թաչկինակներով եւ կամ իրենց հագուստներուն ծայրերովը քթերնուն ծայրերը խցած՝ պատգարակի մը մէջ կը տանէին թուրք ղինուորին նեխած դիակը դէպի Զէրքէզներու գերեզմանատունը, մինչ ոստիկաններ հեռուէն կը հետեւէին, հսկելով որ մարդիկ չփախչէին ձգելով դիակը:

Կէս ժամ եաք «յուղարկաւորները» վերադարձան: Անոնցմէ իմացանք որ, թուրք ղինուորին ցաւատանջ ոսկորները վերջապէս գտած էին իրենց յաւիտենական հանգիստը, բայց դժբախտաբար իր դէպի ճէնճէր ուղեւորութիւնը քիչ մը ղժուարացած էր, որովհետեւ հոճան վախնալով թէ ժանտախտ կը վարակուէր՝ չէր օրհնած գերեզմանը:

Շուկային մէջ երբ բնականոն կեանքը վերահաստատուեցաւ, ոստիկանի մը հարցուցինք թէ, ինչո՞ւ մահմետականի մը դիակը թաղելու համար Հայերը ձերբակալած էին, փոխանակ Զէրքէզներու կամ Արաբներու:

— Տարբերութիւնը ի՞նչ է որ, ըսաւ մարդուկը ուսերը թօթուելով, դուք ալ մահմետական չէ՞ք:

Մահմետակա՞ն... իրա՛ւ, մենք չատոնց մոռցած էինք այդ պարագան:

* * *

15 Հոկտեմբեր 1917

Անքուն գիշեր մը անցուցած էի երէկ, որովհետեւ մայրս, որ սրտի հիւանդութենէ կը տառապէր, ամբողջ օրն ու գիշերը տագնապներ անցուցած եւ մեզ մտատանջութեանց մատնած էր: Առաւօտուն զայն նոյն անորոշ վիճակի մէջ ձգելով՝ կ'երթայի չուկան, երբ մէկ ալ տեսայ որ, ոստիկաններ դարձեալ կը ձերբակալէին Հայերը:

Այս անգամ խնդիրը լուրջ կ'երեւէր, իսկոյն եաք դարձ ըրի եւ փորձեցի փախչիլ, բայց ոստիկան մը հասաւ եաքէս, ու

«ո՞ւր կը փախչիս անառակ» ըսելով՝ դիս բռնեց եւ հրեց բազմութեան մէջ:

Մօտ հարիւր հոգի տարուեցանք չուկային ծայրը գըտնուող նախկին սրճարանի մը չէնքը եւ վրայ վրայի թխմուող ոչխարներու հօտին պէս արգելափակուեցանք անոր մէջ:

Ոստիկաններ չէնքին դուռը կղպելէ եաք՝ իրենցմէ մէկը պահակ դրին, իսկ միւսները մեկնեցան զանազան ուղղութեամբ: Ժամ մը եաք անոնք վերադարձան երեսունի չափ Հայերով, զորս ձերբակալած էին տուներու, չաղացքներու եւ պարտէզներու մէջ:

Քիչ եաք լուր տարածուեցաւ թէ, ղինուորութեան համար ձերբակալուած էինք, եւ քանի մը ժամէն ճամբայ պիտի ելլէինք: Մեզ ընաբար ձեռքս դրպանս տարի, վրաս 4 դահեկան, 15 փարա ունէի: Այդքան դրամով կարելի չէր երկու օր ապրիլ: Կացութեանս մասին տունը տեղեկութիւն ղրկելու նպատակաւ, ղժուարութեամբ մօտեցայ չէնքի միակ պատուհանին, սակայն դուրսի կանանց բազմութեան մէջ, — որոնք ողբ ու կոծեր կ'արձակէին, մինչ ոստիկաններ անխնայ կը մտրակէին՝ ցըրուելու համար զանոնք — չկրցայ գտնել մէկ հոգի, որ խնդիրքս կատարէր:

Յուսահատական այդ վայրկեաններու մէջ, բախտէս նշմարեցի չէրքէզ բարեկամս, որ հրապարակի միւս կողմէն կ'անցնէր:

— Բէչիա Պէ՛յ, Բէչիա Պէ՛յ, պոռացի եաւէն:

Դուրսի կիները արձագանդ տուին ձայնիս: Ու ահա Բէչիա Պէյ եկաւ քովս:

— Ի՞նչ է այս բազմութիւնը, ինչո՞ւ բանտարկուած ես, հարցուց բարեկամս զարմացած:

— Բէչիա Պէյ, իրրեւ ղինուոր մեզ ձերբակալեցին, քիչ եաքը Տէրա տանելու համար ճամբայ պիտի հանեն: Մայրս ծանր հիւանդ պառկած է տունը: Խնդրեմ, չարթուան մը համար յիանպաեոէն արտօնութիւն առ. դրամական ամէն

պահպանութեան յանձնառու եմ, ըսի:

— Հոգ մի՛ ըներ, կը կարգադրեմ, ըսաւ Բէչիա Պէյ.— ապա դառնալով պահակ ոստիկանին.— ո՞ւր է հրամանատարդ:

— Թաղապետարանի չէնքին մէջ, պատասխանեց ոստիկանը՝ յարդալիր կեցուածք մը առնելով:

Չէրքէզ բարեկամս մեկնեցաւ ու քառորդ ժամ ետք վերադարձաւ՝ արտօնագրով մը, որ պիտ չարաթ մը դերծ կը կացուցանէր պինուորագրութենէ: Բէչիա Պէյ արտօնաթուղթը երկու ոսկիի խոստումով առած էր. միասին դացինք տուն եւ վճարեցի դրամը:

Չէրքէզի մեկնումէն ետք՝ հագիւ չունէ պիտի առնէի, բայց կարելի՞ էր: Մայրս դրացիներէն իմանալով ձերբակալութեանս լուրը՝ դարձեալ սրտի տագնապ ունեցեր, նուագեր էր. քոյրերս, եղբայրս չուարեր մնացեր էին. իսկ Աբշակ դլուխն առեր՝ Մէճիէլ փախեր:

Սուտ խօսելով թէ պինուորագրութիւնը վեց ամիս եւս յետաձգուած էր, մայրս ապահովցուցի, յետոյ ճաշ մը ըրի եւ յոգնաստատ պառկեցայ:

Երեկոյին տարին բոլոր ձերբակալեալ Հայերը:

* * *

22 Հոկտեմբեր 1917

Կայծակի արագութեամբ ուրախ լուր մը տարածուեցաւ այսօր գիւղին մէջ: Հայոց պինուորագրութիւնը կրկին յետաձգուած է վեց ամիս:

Գիշերը ուշ տունն վերադարձան Տէրա տարուած Հայերը: Ձէրէչի Հայութիւնը ցնծութեան մէջ է:

* * *

29 Հոկտեմբեր 1917

Երկու տարի առաջուան մեր աննչան գիւղը՝ հետզհետէ կարեւորութիւն կը ստանայ, նախ իր ընդարձակութեան, յետոյ՝ ռազմաճակատին մօտենալուն պատճառաւ:

Այսօր Իրպիթէն պաշտօնեաներ եկան ու չուկային մօտ նորակառոյց չէնք մը հետազրաւեան վերածեցին: Ճամբաններու երկայնքը հայ գործաւորներ կ'աշխատին՝ տնկելով ծողեր, ձէրէչը հետազրաւելով Սալթի եւ Իրպիթի հետ կապելու համար:

Ամէն օր հարիւրաւոր պինուորներ կ'անցնին հոսկէ եւ կ'երթան դէպի պաղեստինեան ճակատ: Թուրք պինուորներ մինդ յաղթութենէ կը ճառեն ու պարծենալով կ'ըսեն թէ՝ Կովկասի մէջ ռուսական բանակը ջախջախած են ու հիմակ ալ կ'երթան Բեըսաբէ, Անգլիացիներուն դասը տալու համար:

Այսօրուան դացող պինուորներուն մէջ թուրք կին մըն ալ կար: Կ'երեւի թէ սպայ ամուսինը զայն կը տանէր Եգիպտոսը դրաւելէ ետք՝ փարաւոններու գերեզմաններն ու բուրգերը պտտցնելու համար:

* * *

5 Նոյեմբեր 1917

Գիշերային լռութեան մէջ երբ ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընենք, կը լսենք չատ խորունկէն խուլ ձայներ, որոնք թնդանօթի որոտ ըլլալ կը թուին: Այս ձայները երբեմն թոյլ, երբեմն զօրաւոր են: Կ'ենթադրենք թէ պատերազմի դաշտի մը մօտ կը գտնուինք, եւ այդ զօրաւոր ձայները Անգլիացիներուն արձակած ռումբերուն ձայներն են, իսկ թոյլերը՝ Թուրքերունը.— առաջիններու թնդանօթներուն փողերը դէպի մեր կողմը, իսկ վերջիններունը դէպի հակառակ կողմ ուղղուած ըլլալնուն պատճառաւ:

Տեղացիները սակայն կը պնդեն թէ, Անգլիացիները չատ հեռու են մեզմէ, եւ կարելի չէ որ, ռազմաճակատին վրայ արձակուող թնդանօթներուն աղմուկը մինչեւ հոս լսուի:

Ըստ անոնց ենթադրութեանց, գործաւորներու բանակ մը չատ հեռուները ճամբայ հարթելու համար ուժանակ կը պայթեցնէ, եւ կամ թրքական բանակը Սալթի կողմերը ռազմափորձ կ'ընէ:

Հայեր չեն հաւատար տեղացիներու այս մեկնութեանց, բայց իրարու մէջ ալ չեն համաձայնիր վճռելու թէ՝ մեզի ի նպա՞տ թէ աննպաստ դէպքեր տեղի կ'ունենան: Լաւատեսներ կ'ուրախանան յուսալով թէ Անգլիացիները կուգան մեզ ազատելու համար: Ցոռեատեսներ մտահոգ են, որովհետեւ կը մտածեն թէ Անգլիացիներէ առաջ պիտի դան նահանջող թուրք բանակի վրէժխնդիր զինուորները:

Ամէն պարագային, կը կարծենք թէ ճակատագրական դէպքերու նախօրեակին կը գտնուինք:

* * *

12 Նոյեմբեր 1917

Տեղահանութեան ընթացքին երբ Եօզկաթէ կ'անցնէինք, իմացած էինք անոր հայ բնակչութեան ամբողջութեամբ բնաջնջումը: Նոյն իսկ չարդարարներ մեզ ալ նոյն բախտին պիտի ենթարկէին, եթէ Զօրումի կառավարիչ Կալիպ Պէյի հեռագրական ազդու հրահանգները ճիշդ ժամանակին չհասնէին Եօզկաթ եւ Պօղազլիան:

Եօզկաթի ահաւոր ապանդի մասին այսօր աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ քաղեցինք Տիկ. Կատարինէ անունով կնոջմէ մը, որ վերջերս Տէրայէն արտաքսուած կարաւանի մը հետ թշուառ վիճակի մէջ հոս հասած է:

Տիկ. Կատարինէ — հազիւ 30 տարեկան, ջղուտ եւ աչխոյժ կին մը — արտաքին երեւոյթով ֆէլլահ կնոջ մը կը նմանի: Արեւէն խանձած դէմքը թուխ գոյն ստացած է, իսկ այտերը, ծնօտը անճոռնի պատկերներով կտածուած: Բայց իր մելամաղձոտ նայուածքներն ու ճակտի անսովոր խորշոմները կը մատնեն թէ, տառապած ցեղի մը զաւակն է ան:

Տիկ. Կատարինէի պատմութեան մէջ՝ նմանութեան եղր հայ Խարբերդցի Տիկ. Թադուհիի պատմութեան հետ, սա տեսակէտով որ, հոն ալ ընտանիքի բարեկամ Թուրք մը իր իրական գոյնը երեւան հանած է տարագրութեան առաջին օրերուն:

Բայց ինչո՞ւ զարմանալ, մինչ հօրս Զորումի թուրք ընկերակիցն ալ իր դիմակը վար չառա՞ւ մեր մեկնած օրը: Հասկցուեցաւ որ, անոնք Րիւշտիւ կոչուին թէ Զիա, կամ պաթտալ զատէ Ալտուլլահ, նոյն օձերն են, որոնք առիթի կը սպասեն եղեր վաթթուելու համար իրենց բարեկամներուն վրան:

Մե՛ղք որ մեր մեծերը ժամանակին չեն ճանչցեր զանոնք:

* * *

Եօզկաթի Հայոց կոտորածը տարբեր չըլլար միւս հայաշատ քաղաքներու մէջ կիրարկուած կոտորածի դասական ձեւէն: Առաջին առիթիւ կ'ապտուրան քաղաքին մօտաւորապէս հինգ հարիւր երեւելիները — որոնց մէջ նաեւ մեր շատ մը ծանօթներն ու ազգականները — ու կը նահատակեն Սեբաստիոյ ճամբուն վրայ:

Երեք օրետք կը հանեն չորս հարիւր հոգինոց երկրորդ կարաւան մը. չարաթ մը ետքն ալ ուրիշ մը, զորս նոյնպէս կը ղրկեն իրենց հայրենակիցներուն զացած ճամբէն...:

Ցետոյ հրաման կը հանեն որ, քաղաքին մնացեալ ժողովուրդը պատրաստուի անմիջապէս ճամբայ ելլելու համար:

Տիկ. Կատարինէ լսելով որ, զինուորի ընտանիքները զերծ պիտի կացուցուին աքսորէ, իր փոքր քրոջ եւ անոր վեց տարեկան մանչ զաւկին հետ կ'ապաստանի Զիա Պէյ անունով տարիքոտ Թուրքի մը մօտ, որ գործի ընկերն էր իր եւ իր քրոջ զինուոր զացած ամուսիններուն:

Զիա Պէյ կը խոստանայ զանոնք պաշտպանել, եւ նոյն օրն իսկ կ'երթայ կառավարչատուն՝ իր բարեկամ ոստիկանապետին հարկ եղած բարեխօսութիւնները ընելու համար:

Տունը՝ Տիկ. Կատարինէ, քոյրը եւ քեռորդին՝ Զիա Պէյի կնոջ եւ մօրը հետ նստած, անձկալի պահեր կ'անցնէին, երբ կը լսեն մօտակայ չուկայի կողմէն անսովոր աղմուկ մը:

Վազելով դէպի պատուհանները, անոնք կը տեսնեն Հայու մը պատկանող վաճառատան մը թալանումը, ու չեն կրնար

իրենց զարմանքը զսպել, երբ աւտոտարուներու մէջ կը նշմարեն պատուաւոր եւ պարկեշտ կարծուած թուրք էֆէնտիներ, որոնք առանց խղնելու իրենց կաղապարուած ֆէսերէն ու օսլայուած օձիքներէն՝ քեռնակըի նման չաքալի պարկեր կը փոխադրէին իրենց կռնակովը:

Կողոպուտը կը տեւէ կէս ժամու չափ, մինչեւ որ ոստիկաններ կը հասնին ու ցրուելով խուժանը՝ կը կղպեն խանութը:

Երեկոյին Զիա Պէյ սրտնեղած կը վերադառնայ տուն: Իր կատարած դիմումները արդիւնք չէին տուած, բայց լինք դեռ չէր յուսահատած, վաղը անդամ մըն ալ պիտի տեսակցէր կառավարիչին հետ:

Յոյսի եւ վախի մէջ տարուբեր, երկու քոյրեր փոքրիկ տղուն հետ կը քաշուին իրենց յատկացուած սենեակը, եւ հակառակ որ հոն անկողին պատրաստուած էր, իրենց հադուստներով կ'իյնան բազմոցին վրայ:

Երկար մտատանջութիւններէ ետք, անոնք ի վերջոյ թմրած՝ պահ մը մոռցած էին աշխարհի ցաւերն ու հոգերը, երբ ընդոստ կը բանան իրենց աչքերը: Մէկը ուժգին եւ անընդհատ կը զարնէր փողոցի դրան:

Դիտեղով վարագոյրի եռեւէն, անոնք սարսափով կը տեսնեն երկու զինուորներ, որոնք կեցած էին դրան առջեւ: Միեւնոյն ատեն կը լսեն ոռնաձայները Զիա Պէյի, որ չհչհելով հոգաթափերը՝ կ'իջնէր սանդուխներէն վար:

Քիչ յետոյ փողոցին դուռը կը բացուի եւ տանտիրոջ ու զինուորներու միջեւ կը սկսի խօսակցութիւն մը:

Պահ մը ետք Զիա Պէյ վեր կուգայ, կը մտանհարէ սենեակին դուռը ու ներս մտնելով՝ կ'ըսէ յուզեալ ձայնով մը.

— Տիկ. Կատարինէ, կը ցաւիմ որ դէշ լուր մը պիտի հաղորդեմ: Զինուորական իշխանութիւնք ձեր հոս ապաստանելէն լուր ունեցեր են եւ հիմա երկու զինուոր դրկեր են ձեզ պահանջելու համար: Ըսի որ սխալ տեղեկատուութիւն եղած էր, դուք իմ տունս չէիք, բայց օգուտ չըրաւ: Զինուորները

ուղեցին վեր գալ՝ տունս խուզարկելու համար: Վախնալով որ այդ պարագային պիտի տեսնէին ձեր քոյրն ու քեռորդին ալ, ճարահատ խոստովանեցայ ճշմարտութիւնը, եւ հիմա եկայ խնդրելու համար որ յանձնուիք իշխանութեանց, ապա թէ ոչ պիտի վտանգէք միւսներուն ալ կեանքը:

— Բայց Զինուորական իշխանութիւնք ի՞նչ պիտի ընեն դիս, կը հարցնէ Տիկ. Կատարինէ զարմացած:

— Հիմա անոնք ոստիկանութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած կը դործեն, կը պատասխանէ Զիա Պէյ: Այսօր քաղաքին մէջ մնացած բոլոր այրերը, կիները, մեծերն ու պզտիկները տունէ տուն պտտելով ձերակալած եւ պահականոց տարած են: Վաղն առտու ամէնքը ճամբայ պիտի ելլեն:

— Զիա Պէյ, կարելի չէ՞ դինուորները կաշառելով ճամբել, կը հարցնէ Տիկ. Կատարինէի քոյրը խօսք առնելով:

— Փորձեցի աղջիկս, բայց անկարելի՛: Հրամանը չատ խիստ է, Տիկ. Կատարինէ պէտք է որ յանձնուի ձեր փրկութեան համար, կ'ըսէ թուրքը:

— Եթէ իմ յանձնումովս պիտի փրկուին անոնք, ես պատրաստ եմ զոհուելու, կ'ըսէ Տիկ. Կատարինէ.— ու առանց աւելի ժամավաճառ ըլլալու՝ ան հրաժեշտ կ'առնէ իր սիրելիներէն ու արցունքները զսպած դուրս կ'ելլէ սենեակէն:

Զինուորներ Տիկ. Կատարինէն ձերբակալած, կ'երթան առանց խօսելու կամ բիրտ ընթացք մը ցոյց տալու: Մէկ-երկու փողոց դառնալէ ետք սակայն, Տիկ. Կատարինէ կը նշմարէ որ, անոնք դինքը պահականոցի կողմը չէին տաներ:

Հայուհին կը դանդաղեցնէ քայլերը եւ վարանոտ՝ կը հարցնէ թէ ո՛ւր կը տանէին դինքը:

— Ձեր ազգակիցներուն քով, կը պատասխանեն զինուորները կարուկ շեշտով մը:

— Բայց մեր ազգակիցները բանտը չէ՞ն:

— Հազարաւոր մարդիկ ինչպէ՞ս կրնան սեղմիլ բանտին մէջ, բոլորը քաղաքին ծայրը, դաշտին մէջ հաւաքուած են:

Քալէ որ տեսնես.— ու զինուորներ կը քաշեն Տիկ. Կատարինէի թեւէն:

—Զգեցէք զիս, ես առանձին կրնամ քալել, կ'ըսէ Տիկ. Կատարինէ՝ ցնցումով մը ինքզինքը ազատելով զինուորներու ձեռքէն:

Զինուորներ զայն հանգիստ կը ձգեն: Կը քալեն քանի մը վողոց եւս, բայց երբ կը հասնին ամայի փողոց մը, անոնք դարձեալ կը փորձեն տիկնոջ ձեռքը բռնել եւ այս անգամ լսիրշ ակնարկութիւններ ընել՝ անոր դեղեցկութեան մասին:

Տիկ. Կատարինէ կը հասկնայ անոնց միտք բանին, ուստի յանկարծ կանգ կ'առնէ փողոցին մէջտեղ եւ արդար ցասումով մը կը գոչէ.

— Դուք չէ՞ք ամչնար պատուաւոր կնոջ մը աղտոտ խօսքեր ընելէն:

— Շատ մի՛ խօսիր, քալէ՛, կը մռլտան զինուորները խուլ ձայնով մը:

— Ես ձեր գիտցած կիներէն չեմ, տեղ մը չեմ կրնար երթալ, կը պատասխանէ Տիկ. Կատարինէ խիզախօրէն:

— Դանակին համը երբ առնես՝ կը քալես, կ'ըսէ զինուորներէն մին սպառնագին:

— Ամօ՛թ ձեզի պարոն, որ անզօր կնոջ մը վրայ կը բռնանաք, կը բողոքէ Տիկ. Կատարինէ զղուանքով: Իմ ամուսինս ալ զինուոր է, եթէ դուդն յարգանք ունիք զինուորականութեան հանդէպ, պէտք է որ ակնածանքով վարուիք զինուորականի մը կնոջ հետ:

Զինուորները կը խնդան կոկորդալիր:

— Դաւաճան ազգին զինուորը ի՛նչ արժէք ունի որ, անոր կինը ունենայ, կը յարեն անոնք: Քալէ՛, չատը դնաց, քիչը մնաց: Ձեր բոլորին արմատը պիտի չորցնենք:

Տիկ. Կատարինէ սակայն չի քալեր:

Կը հետեւի քաշքշուք, պոռչտուք: Նոյն միջոցին զինուորական տասնեակ մը, որ հայկական թաղերու մէջ պահակ կը

չըլլէր, լսելով աղմուկը՝ կը վազէ դէպքին վայրը:

Անոնց հրամանատարը Տիկ. Կատարինէէն իմանալով զինուորներու բռնութեան մասին, կը սաստէ այս վերջիններըը՝ իրենց պաշտօնին մէջ թերանալնուն համար: Յետոյ Տիկ. Կատարինէի անունը կ'առնէ, ու խօսքը զինուորներուն ուղղելով կ'ըսէ.

— Տարէք զայն բանակատեղին: Վաղը պիտի հետաքրքրուիմ իրմով. եթէ լսեմ որ խոչտանգած էք զայն, ինծի հետ դործ կ'ունենաք: Գացէք, ժամավաճառ ըլլալու տեսնը չէ. այս դիշեր բոլոր Հայերը պէտք է ձերբակալուին:

Տիկ. Կատարինէ երբ բանակատեղի կը հասնի, կը տեսնէ բազմաթիւ Հայեր, որոնք առանց սեռի խտրութեան՝ ձերբակալուած եւ հսկողութեան տակ առնուած էին: Ծանօթներէն կ'իմանայ որ քիչ առաջ իր քոյրն ալ բերուած էր հոն:

Տիկ. Կատարինէ սոսկումով համակուած՝ վնասուածքներ կը կատարէ ու վերջապէս կը գտնէ զայն՝ խոր յուսահատութեան մատնուած վիճակի մը մէջ:

Քոյրը լալահառաչ կը պատմէ թէ, ինչպէս իր մեկնումէն ետք՝ երկու ուրիշ զինուորներ եկած եւ ձերբակալած էին զինքը:

— Բայց Արտաֆն, ո՞ւր է փոքրիկը, կը հարցնէ Տիկ. Կատարինէ սահմռկած:

— Զիա Պէյ չյանձնեց զայն, բռնի խլեցին թեւերէս, կը հեկեկայ քոյրը դառնակսկիծ եղանակով մը:

Տիկ. Կատարինէ դժբախտութիւնը անտրտունջ ընդունող կիներէն չէր: Ան իսկոյն կ'երթայ ոստիկանապետին քով ու անոր պատմելով եղելութիւնը՝ կը խնդրէ որ թոյլ տայ իրեն զինուորի մը հետ երթալ՝ Զիա Պէյէն առնելու համար փոքրիկը:

Ոստիկանապետը քանի մը կտոր գոհարեղէնի փոխարէն կուտայ արտօնութիւնը, պայմանաւ սակայն որ, Կէս ժամէն աւելի չուշանար, որովհետեւ առտուն կանուխ ճամբայ պիտի ելլէին:

Տիկ. Կատարինէ զինուորին հետ կը վազէ Զիա Պէյի

տունը: Երկար կը թակէ դուռը. վերջապէս Թուրքը քրթմնջելով դուրս կուգայ ու չեռնելու զարնելով Հայուհին՝ պինուորի երեսն ի վեր կը պոռայ.

— Այս ի՛նչ խայտառակութիւն է, մէկերնիդ կուգաք, միւսերնիդ կ'երթաք... դիչերը հանդիստ պիտի չընե՞նք երբէք:

— Զիա Պէյ, պինուորը յանցանք չունի, ես հետս բերի որ, վոքբիկը տանինք, կ'ըսէ Տիկ. Կաատարինէ յառաջ անցնելով:

— Բայց վոքբիկը մեր քովը չէ, կը յայտարարէ Թուրքը:

— Ինչպէ՞ս թէ ձեր քովը չէ. մօրը ձեռքէն բռնութեամբ խլեր էք, կը պնդէ Տիկ. Կաատարինէ:

— Ճիշդ է աղջիկս, առաջ չուզեցի ձեզի հետ աքսոր գրկել, որովհետեւ դիտեմ թէ բոլորդ ճամբան պիտի կոտորուին: Բայց վերջը դինուոր մը եկաւ եւ ան ալ վոքբիկը տարաւ, կը պատասխանէ Թուրքը՝ կեղծ յաւակնութեամբ մը:

— Սո՛ւտ կը խօսիս, վոքբիկը վերն է. դուն դայն մեր ձեռքէն յափշտակելու համար մտանեցիր մեզ, կը գոչէ Տիկ. Կաատարինէ դայրոյթի անօրինակ պոռթկումով մը:

— Կնի՛կ, դուն խենթեցեր ես, կը մռնչայ Զիա Պէյ.— ու սպառնալից կը գոցէ դուռը:

* * *

Կանխապատրաստուած ոճիրը իր բոլոր զարհուրանքովը աչքի կ'ուներայ Քէլլէր կոչուող տեղւոյ մը ամայի ձորին մէջ:

Դանակներով եւ տապարներով զինուած հրոսակները կը պաշարեն կարաւանը, եւ «մենք այսպէս կը կորնք Հայերը... մեզ մասագործներու բանակ կը կոչեն», ըսելով անխնայ կը ջարդեն անոր բոլոր անդամները:

Հազիւ 30–ի չափ կիներ — որոնց մէջ նաեւ Տիկ. Կաատարինէ — կրնան հրաչքով ազատիլ եւ վախչելով ապաստանիլ մօտակայ չէրքէզ գիւղ մը:

Գիւղապետը, որ Հայոց հանդէպ մասնաւոր թշնամութիւն չունէր, վար կը դնէ անոնց մէջէն աչխատանքի ընդունակ եղող տասը հոգին, միւսները կը յանձնէ դանոնք հետապնդող ջարդարարներուն: Այս վերջիններէն քաչհատելով կը տանին իրենց դոհերը ու կամուրջի մը տակ հրացանաձգարկ կ'ընեն:

Տիկ. Կաատարինէ իր քաջատոզ կազմուածքին չնորհիւ, այս երկրորդ կոտորածէն ալ ազատած՝ ամսուան մը չափ կը մնայ Չէրքէզի ծառայութեան մէջ, իր ընկերուհիներուն հետ ընելով անոր դաչտային բոլոր աչխատանքները:

Ամիս մը եաք սակայն, տեսնելով չէրքէզ երիտասարդներու իր բնակած դոմին չուրջ դեգերիլը, ան իր մէկ բարեկամուհիին հետ Թրքուհիի պէս քօղարկուած՝ կը փախչի գիւղէն, ու ամբողջ օրն ու դիչերը քալելով՝ վերջապէս կը հասնի Կեսարիոյ չրջակայքը տեղ մը, ուր կը հանդիպի Անգարայի կողմերէն տարագրուած հայ գաղթականներու:

Միացած անոնց, կ'երթայ մինչեւ Ուլու Գըչլա: Երկու չաբաթ այդտեղի կայարանը սպասելէ եաք՝ չոգեկառքով կը վոխադրուի Օսմանիյէի գաղթակայանը: Բաւական տաճն մըն ալ հոն կենալէ եաք, ուր իր ընկերուհին հիւանդութենէ կը մեռնի, Տիկ. Կաատարինէ բազմաթիւ ուրիչ գաղթականներու հետ հեռուան ճամբայ կը հանուի դէպի Հալէպ:

Լենթիլլիի քրտական չրջաններէն անցնելու տաճն ոսոխականները 300 ոսկիի կը ծախեն Տիկ. Կաատարինէի կարաւանը դութ քիւրտ ցեղապետի մը, որուն արհեստն էր բազմիցս կողոպտուած եւ այլեւս ոեւէ արժէք չներկայացնող մարդկային խլեակները գնել՝ զանոնք մինչեւ իրենց եղունգին ծայրը չահագործելու համար:

Զօչաքաղ Քիւրտը իր մարդոց միջոցաւ կարաւանը կ'առաջնորդէ ամայի բարձունքներու վրայ գտնուող իր որջը, եւ հոն մանրակրկիտ քննութենէ կ'անցնէ զանոնք՝ բերնին մէջ ոսկի մանրակրկիտ քննութենէ կ'անցնէ զանոնք՝ բերնին մէջ ոսկի ակռայ ունեցողներուն ակռան մուրճով կոտրելով, կամ արտաքսումներուն մէջ ոսկեղրամ գտնուողներուն փորը դանակով ճեղքելով:

Շաբաթ մը տեւող այս ահռելի քննութիւններէն եաք, քիւրտ աղան ժողովուրդը կը բաժնէ երկու մասի: Առաջնները

կը ղրկէ ներքնազաւառները, հոն որպէս զրաստ զանոնք ծախելու համար, իսկ հիւանդներն ու անկարները կոտրել կուտայ՝ նախապէս խուզել տալէ ետք անոնց մազերը՝ վառոց եւ կապերտ հիւսել տալու համար...:

Տիկ. Կառաբինէ քառասուն դահեկանի կը ծախուի լեռնցի Քիւրտի մը: Շաբաթ մը կ'աշխատի անոր քով, ութերորդ օրը վայտ կտրելու պատրուակաւ կը հեռանայ գիւղէն ու երկրորդ անգամ ըլլալով կծիկը կը դնէ իր տիրոջ քովէն:

Ահագին դժուարութիւններէ ետք, Տիկ. Կառաբինէ կը հասնի Սլահիյէ: Հոնկէ կը փոխադրուի Հալէպ, եւ անկէ ալ Դամասկոս:

Սակայն Տիկ. Կառաբինէի ճակատագիրը կարծէք միշտ դերութիւն ըլլար՝ Դամասկոսէն ալ դէպի անապատի խորերը աքսորուած առեն, իրենց կարաւանը յարձակում կը կրէ կիսավայրենի Պէտվիններու կողմէ, որոնք քանի մը հոգի վիրաւորելէ ետք՝ 42 կին դերի կը տանին իրենց վրանները:

Տիկ. Կառաբինէ այս վաչկատուն ցեղախումբին հետ երկու անգամ կը ճամբորդէ մինչեւ Մաանի անջրդի անապատները: Իր ընկերուհիներուն մեծ մասը կը մեռնի անտանելի կլիմայէն ու ծանր աշխատանքներէն: Արդէն ութը հոգի մնացած էին անոնք, օր մը — մօտաւորապէս ապրիլ վեց ամիս առաջ — երբ իրենց կարաւանը Տէրայի չրջաններէն կ'անցնէր, Տիկ. Կառաբինէ մահը աչքն առած կը վախչի վրաններէն, եւ բախտաւոր է որ, այս երրորդ փախուստն ալ կը վերջանայ յաջողութեամբ:

* * *

Տիկ. Կառաբինէի պատմութիւնը լսեցինք սրտի մորմոքումով եւ միւնոյն առեն լուռ հիացմունքով: Շնորհաւորեցինք իր կորովամտութիւնը, որու չնորհիւ բազում վտանգներէ ազատած էր: Յետոյ տարինք զայն ու տեղաւորելով մեր ծանօթներէն մէկուն պարտէզը, մաղթեցինք որ Զէրքէզէն, Քիւրտէն եւ

Պէտվիներէն ետք՝ դերեվարուի... Անգլիացիներէն, եւ այս անգամ մենք ալ հետը:

* * *

19 Նոյեմբեր 1917

Այս վերջերը Հավրանի չրջանը գրեթէ պարպուած է իր հայ բնակչութենէն: Երբեմնի աւելի քան քսան հազար Հայութենէն հազիւ հազար հոգի մնացած է, այն ալ երեք–չորս գլխաւոր կեդրոններու մէջ: Միւսները մեռած են քաղցէն ու հիւանդութենէն, բացի քանի մը հարիւր ընտանիքներէ, որոնք դաղթած են Դամասկոս՝ վախնալով մօտալուտ պատերազմի վտանգներէն:

Մեր գիւղէն ալ թէեւ մեկնողներ եղած են, բայց չրջակայքի Հայոց վերջնականապէս հոս տեղաւորուելուն պատճառաւ՝ ձէրէչ դարձեալ իր խճողեալ երեւոյթը կը պահէ, եւ կարելի է ըսել թէ, հայ բնակչութեան տեսակէտով աւելի բազմամարդ է, քան Իրպիթն ու Տէրան:

Բարեկեցիկ ընտանիքներու մեկնումով սակայն, որբեր, այրիներ եւ անկարներ չատ դէչ կացութեան մը մատնուած են: Որովհետեւ եթէ իրենց կտոր մը հաց տուող կար, այդ իրենց նուազ դժբախտ ազգակիցն էր, մինչդեռ հիմա քանի կը պակսի օգնողներու թիւը, այնքա՞ն կը վատթարանայ նպաստընկալներու վիճակը:

Այժմ ամէնքս մեր յոյսը դրած ենք յառաջացող անգլիական բանակին վրայ:

* * *

26 Նոյեմբեր 1917

Մանկական բարակ եւ տկար ձայն մը լսելով՝ պատուհանէն դուրս նայեցայ ու մութ բակին մէջ, տեղատարափ անձրեւին տակ տեսայ փոքրիկ տղայ մը, որ ակռաները ցուրտէն կափկափեցնելով հաց կը խնդրէր մեր տանտէր Զէրքէզէն:

Բայց ո՞վ կը լսէր իր աղաչանքը: Տղան կամաց կամաց կը

յառաջանար դէպի Զէրքէզին սենեակը, հոն աւելի բարձր ձայնով կրկնելու նպատակաւ իր խնդրանքը:

Նոյն միջոցին տան խոչոր չունը, որ սենեակի դրան առջեւ պառկած է եղեր, տէգի պէս նետուեցաւ տղուն վրայ, եւ զայն գետին տապալած՝ բզիք–բզիք պիտի ընէր, եթէ անմիջապէս սենեակէն դուրս խոյանալով՝ գաւազանի հարուած մը չիջեցնէի մէջքին վրայ:

Տղուն արձակած ահռելի ճիչերէն ու չան կատղաձիւննե–րէր անհանդիստ եղած Զէրքէզը՝ վերջապէս դուրս ելաւ սեն–եակէն, ու փոխանակ օգնելու փոքրիկին, որ անչարժ պառկած էր գետնին վրայ,

— Լա՛ւ եղաւ, բողի ճագ, գոչեց վայրագ սառնասրտու–թեամբ մը, ասիկա դաս ըլլայ քեզի որ անգամ մըն ալ հոս չդաս:

Զեռքի գաւազանս Զէրքէզի գլխուն իջեցնելը բան մը չէր, սակայն դպպեցի ինքզինքս, տղան վերցուցի եւ փոխադրեցի սենեակ՝ մտածելով թէ իմ այդ չարժուձեւս հասկցողին համար աւելի չառաչուն էր, քան գաւազանի հարուածը:

Սենեակին մէջ տղան պառկեցուցինք կրակարանին առջեւ: Չէր խօսեր ան, ոչ ալ կը չարժեր: Հակառակ որ դէմքէն, ուսէն եւ սրունքէն — չան խածած եւ ճանկռտած տեղերէն — արիւն կը վազէր՝ ան չէր լար իսկ, այնքա՛ն որ չշմած էր:

Կապեցինք վէրքերը, կշտացուցինք փորը եւ վերջապէս դայն կեանքի բերելէ ետք, հարցուցինք թէ ո՛վ էր ինք:

— Անունս Յաչիկ է, լսաւ ընդհատ չունչով մը՝ նման այն տղուն որ նոր դադրած է լացէ:

— Ո՞ւրտեղացի ես:

— Զեմ գիտեր:

— Ծնողք ունի՞ս:

— Ոչ:

Աչքերս արտասուքով լցուած գիտեցի փոքրիկը: Հազած էր հնամաշ գլգլեակներ. անապատի բոլոր անէծ որբուկներուն պէս ունէր վախ թեւերը, նիհար սրունքներ, բարակ վիզ, եւ

այդ ճղած մարմնոյն ի հակապատակը՝ արտակարգօրէն խոշոր փոր մը, որ չես գիտեր ինչպէ՛ս մեծցեր էր:

Ուրիշ հակապատակեր մը դրաւեց ուշադրութիւնս, գոնջ էր տղուն գլուխը, որպէս թէ ան մէկ ոտքը դերեզմանին մօտեցած հարիւրամեայ մը ըլլար:

Այս քննութեանց միջոցին էր, յանկարծ փոքրիկ հիւրիս մէջ ճանչցայ վեց ամիս առաջ չուկան տեսածս որբ տղան, որ եղբօր հետ փոխադարձ օգնութեամբ կը մաքրէր պրէնք ան–հանդիստ ընող միջատները:

— Յաչիկ, ուր է մեծ եղբայրդ, ըսի.— նկատելով որ այս մէկը երկու եղբայրներուն փոքրիկն էր:

— Մեռաւ:

Այդքան: Տառած ձեռքերը կրակին բռնած, ան պահ մը տաքցաւ, յետոյ մանկական անհոգութեամբ փակեց աչքերը եւ թաղուեցաւ անդորր մրափի մը մէջ:

«Երանելի տարիք», մտածեցի, սակայն յետոյ խորհեցայ թէ ո՞ւր էր երանութիւնը:

* * *

3 Դեկտեմբեր 1917

Մեր տանտիրոջ տմարդի արարքը հետեւեալ օր բանավէճի մը տեղի տուած էր մեր միջեւ:

Անպիտան Զէրքէզը փոխանակ ընդունելու իր անխղճու–թիւնը, իրաւունք տուած էր ինքզինքին, անպատկառօրէն յայտարարելով թէ՝ ասկէ ետքն ալ ըզբաղիլ պիտի տար բոլոր այն անհատատները, որոնք ափ կ'առնէին իր դուռը:

— Բայց երեւակայէ՛ ինչպէ՛ս պիտի դադրիս, եթէ այդ անմեղ որբուկին տեղ՝ քու զաւակդ ըլլար կատաղի չան ճիրան–ներուն մէջ ինկողը, ըսած էի:

— Օ՛ֆ եղաւ, թող չմուրայ, պատասխանած էր Զէրքէզը արհնեղած երեւոյթով մը:

— Այդ փոքրիկ տղան ի՛նչ գիտնայ թէ, անդուլ մարդու

մը հետ գործ ունի: Անօթի է, բնական է, հաց կ'ուզէ:

— Թո՛ղ ձեղմէ ուզէ:

— Եօթը տարեկան փոքրիկը ձեզը եւ մեզը ինչպէ՞ս դա-նաղանէ: Անոր համար ամէն մարդ՝ քրիստոնեայ կամ մահ-մեդական ըլլալէ առաջ՝ մարդ է:

— Կը տեսնեմ որ, դուն Հայոց փաստաբանութիւնը կ'ընես հոս:

— Փաստաբանութիւն չեմ ըներ, ճշմարտութիւնը կը խօ-սիմ:

— Այդ ճշմարտութիւնը դնա՛ երկրիդ մէջ խօսէ, Արաբ-իոյ մէջ չ'անցնիր:

Անդամ մարդուն հետ կարելի չէր աւելի վիճաբանիլ, մեկնած էի տունէն ու ամբողջ օրը փողոցներու մէջ չրջած՝ բնակութեան յարմար սենեակ մը վարձելու համար:

Միայն երեք օր առաջ դուայ պարապ սենեակ մը դիւղին միւս ծայրը, եւ վերջապէս փոխադրուեցանք հոն:

Մեր չար բախտէն սակայն, անձրեւէ փախած կարկուտի բունուածի պէս, այս նոր տանտէրն ալ չափազանց մոլեռանդ մարդ մըն է:

Իմաստուն մը տեսնելով իմ այս տեղափոխութիւնս՝ պիտի ըսէր. «Տղաս, մէկուն տունէն միւսին տունը երթալով չէ որ պիտի փրկուիս. էականը այս անհաւրընկալ մարդոց երկրէն հեռանալն է»:

* * *

10 Դեկտեմբեր 1917

Երէկ ականատես եղանք նաեւ բարբարոսական ուրիշ արարքի մը, դոր կ'արժէ հոս արձանագրել:

Մարաչցի Հայ մը թիթեղէ երկու ամաններ ջուրով լեցու-ցած՝ աղբերակէն կուգար հեւալով ու տքալով: Շուկայի հրապարակը յանկարծ Չէրքէզ մը դէմը ելաւ եւ երեսին այն-պիսի ապտակ մը իջեցուց որ, մարդը հարուածի ուժգնութենէն երերակաց եւ ջուրի ամաններուն հետ ինկաւ գետին:

Այնուհետեւ կատաղի Չէրքէզը կից մը նետեց Հայու կողին, յետոյ փորին, յետոյ կռնակին, ապա կոխկռտեց թիթեղէ ման-ները ու չարունակեց ճամբան՝ անլուր յիշոցներ տեղացնելով իր ղոհին եւ անոր ազգակիցներուն հասցէին:

Հայը, որ հիւանդութենէ նոր ապաքինած է եղեր, դժուա-րաւ սթափեցաւ ստացած հարուածներէն, ու սրտառուչ եղա-նակով մը պատմեց իր «յանցանք»ը, որ ուրիշ բան չէր, այլ կամքէ անկախ պատճառներով պարտականութեան մէջ թերա-ցում մը:

Ինք այդ ամանները Չէրքէզէն ձրի ստացեր էր, պայմա-նաւ որ առտու փոխարէն ամէն օր չորս թիթեղ ջուր կրէր Չէրքէզին տունը: Լման չաբաթ մը յարդեր էր խոստումը, սակայն յետոյ հիւանդացեր էր ու չէր կրցեր աշխատիլ:

Այսօր առաջին անգամ ըլլալով՝ քիչ մը ուժ զգալով իր սրունքներուն մէջ, ան անկողնէն ելած էր ու գացած աղբիւր, իր մէկ–երկու չաճախորդներուն ջուր կրելու եւ կտոր մը հաց ստանալու համար: Եւ սակայն ապիրատ մարդը ահա դիմացը ելած՝ կը ծեծէր զայն առանց հարցաքննութեան, կարծելով թէ ան խոստումնադրուժ եղած էր:

Հէք զաղթականին պատմութեան իրագեկ եղողներս՝ չա-փազանց վրդոված, խանութէ մը երկու նոր թիթեղներ ու փուռէն լաւաշ հացեր դնելով՝ յանձնեցինք մարդուն եւ պատ-ուիրեցինք որ, երթայ տուն եւ մինչեւ որ լաւ մը չապաքինի՝ դուրս չելլէ աշխատելու: (Հայոց կարեւոր մէկ մասին մահուան պատճառ եղած է՝ այդպէս հիւանդ–հիւանդ աշխատիլը):

Մինչ Մարաչցին կքելով կ'երթար, Դամասկոսցի խանութ-պան մը, որ իր բարեկամներուն հետ հանդիսատես եղած էր վայրագ յարձակման, ակնարկելով մեր մարդասիրական սոյն ազնիւ արարքին՝ մրմնջեց.

— Շունը չան ինչպէ՞ս ալ հոգ կը տանի:

* * *

17 Դեկտեմբեր 1917

Շարունակական անձրեւներու պատճառաւ՝ վեց օրէ ի վեր չէի կրնար աշխատիլ: Այսօր օդը քիչ մը լաւ ըլլալուն՝ սեղանս դրի չուկայի իր սահմանուած տեղը:

Տակաւին ապրանքները իրենց տուփերէն չէի հանած, քաղաքային տարազով մարդ մը կանգ առաւ դիմացս:

— Ես սիկարէթի թուղթի քննիչ եմ, ըսաւ, կ'ուզեմ տեսնել թէ, ծախած տեարակներուդ վրայ դրոշմաթուղթ վակցուցա՞ծ ես:

Մարդուն պաշտօնը լսելով դող մը պատեց սիրտս: Որովհետեւ վերջերս դրոշմաթուղթի օրէնք մը ելած էր, ըստ որու տրամադրութեան պէտք էր տասը վարայի մասնաւոր դրոշմաթուղթ մը վակցնել սիկարէթի թուղթի իւրաքանչիւր տեարակին վրայ: Դամասկոսցի խանութպաններ չէին յարդեր այդ օրէնքը, հետեւաբար մենք ալ սոխպուած կը հետեւէինք անոնց օրինակին: Որովհետեւ եթէ քանի վարա աւժդ տեարակին՝ դրոշմաթուղթ վակցնելով երեսուն վարա պահանջէինք՝ յաճախորդը կ'երթար եւ նոյն ապրանքը առանց դրոշմաթուղթի քանի վարայի կը գնէր Դամասկոսցի խանութպանէն:

Այսու հանդերձ, նկատելով որ երբեմն քննիչներ կուգային Իրպիթէն ու յանկարծակի խուզարկութիւն կը կատարէին, սեղանիս վրայ կը պահէի տասնի չափ դրոշմաթղթուած տեարակներ ու մնացեալը կը դնէի դրպանիս մէջ, հոնկէ դադնի ծախելու համար:

Ուրեմն սեղանիս վրայի տեարակները ցոյց տուի պաշտօնեային, ըսելով թէ անոնք ըստ օրինի դրոշմուած էին: Մարդուկը քննեց տեարակները, սեղանիս տակն ու վրան նայեցաւ եւ ապահովուած թէ վախճառական ապրանք չունէի՝ կը հեռանար, երբ դիմացէն Դամասկոսցի խանութպանը նշանացի տակնարկ մը ըրաւ:

Պաշտօնեան հասկցաւ Դամասկոսցիի տկնարկութեան իմաստը, ուստի ետ եկաւ եւ ըսաւ.

— Գրպանները՞ւդ ալ պիտի նայիմ:

— Գրպանս քանի հատ տեարակ ունիմ, բայց տակաւին դրոշմաթուղթ վակցուցած չըլլալուս համար՝ սեղանիս վրայ չեմ դրած, ըսի:

— Այդ պատմութիւնը շատ իմացած եմ, ըսաւ պաշտօնեան քմծիծաղով, մէկ տեարակին համար մէկ մէճիտիէյէ տուգանք պիտի վճարես:

— Մէկ տեարակէն չահածս երկու վարա է, ըսի. ինչպէ՞ս կ'ուզէք որ արծաթ մը վճարեմ:

— Այդ քու դիտնալիք գործդ է... այդպէս է օրէնքը, յայտարարեց պաշտօնեան լրջօրէն:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն օրէնքը ամէնուն համար չինուած է, ըսի: Հրամեցէք երթանք ձեզի աչք ընող մարդուն խանութը. հոն անտուկներով առանց դրոշմաթուղթի տեարակներ պիտի գտնէք: Նա՛ կը դանձէք անոնց տուգանքը, յետոյ՝ ես սիրով կը վճարեմ իմ բաժինս:

— Քեզի խելք չեմ հարցներ, կա՛մ կը վճարես տուգանքը եւ կամ կ'երթաս բանտ:

— Ինչո՞ւ բանտ երթամ, քանի որ կ'ըսեմ թէ պատրաստ եմ տուգանքս վճարելու: Բայց նա՛խ պէտք է այդ խանութպանէն սկսիլ:

Այս միջոցին, չուկայի ժողովուրդը ըստ սովորութեան հաւաքուած էր մեր դլուխը: Յատաջացաւ Չէրքէզ մը, որուն յետոյ Դամասկոսցիին հակառակորդը ըլլալը իմացայ՝ անոր համար որ խանութպանը օր մը իրեն ապառիկ ապրանք չէր ծախած: Գիւղացին պահ մը վերէն վար գննեց պաշտօնեան եւ ըսաւ զայրոյթով մը.

— Իրաւունք ունի տղան. եթէ դուք Իրպիթէն մինչեւ հոս եկեր էք տուգանք դանձելով՝ պետական դանձը հարստացնելու, ինչ ժամավաճառ կ'ըլլաք այս տղուն տալիք ճղճիմ դուրսմարով: Հրամեցէ՛ք նախ սկսինք Դամասկոսցիներու խանութմարով:

ներչն... հոն անտուկներով պիտի գանէք այդ վախճատական ապրանքէն:

Բայց պաշտօնեան կ'ներեւի թէ կաշառք ստացած էր խանութպաններէն, չուզեց ժողովուրդի ներկայութեան խուզարկութիւն կատարել: Ուստի ձգեց օձիքս եւ ըսաւ.

— Կը ներեմ քեզի այս անգամ: Բայց նայէ որ, ուրիշ առթիւ նորէն չբռնուիս:

Ցետոյ առանց չարունակելու իր խուզարկութիւնները՝ ան նստեցաւ ձին եւ անփառունակ մեկնեցաւ դիւղէն:

Ժողովուրդը ցրուելէ ետք, մատնիչ խանութպանը ծիծաղելով քովս եկաւ եւ արդարացնելով իր արարքը ըսաւ.

— Մալէշ, եա՛ վէլէտ, (վնաս չունի, տղայ) ես խնդալու համար ըրի:

* * *

24 Դեկտեմբեր 1917

Թուրք դինուորներ ամէն օր դունդ դունդ կը մեկնին դէպի ռազմաճակատ:

Հեռուէն լսուող թնդանօթի որոտները, որոնք պահ մը խրախուսած էին մեզ՝ մօտալուտ փրկութեան մը յոյսը ներչնչելով, լռած են չատոնց ի վեր:

Կ'ներեւի թէ Անգլիացիները նահաջած են:

Խոր յուսալքում մը պատած է նորէն ամէնուն հոգին:

* * *

1 Յունվար 1918

Սեւ տարի մըն ալ բոլորուեցաւ սուգի եւ արցունքի մէջ:

Նորը եկաւ, սակայն ոչ մէկ յոյս թէ փակուած է սովի, սարսափի, հիւանդութեան ու թշուառութեան ահաւոր չրջանը:

Միամտօրէն կը յուսանք թէ, ամէն անգամ որ տարիները նորոգուին՝ մեր խղճերն ու երազները պիտի իրականանան վերջապէս: Բայց մինչդ դառն իրականութեան առջեւ կը գտնենք ինքզինքնիս:

Արդեօք ի՞նչ անակնկալներ վերապահուած են մեզի այս տարուան ընթացքին: Արդեօք պիտի տեսնե՞նք անոր ծոցին մէջ մեր դարաւոր ըղձանքներուն իրականացումը, թէ ոչ մենք ալ մեր բիւրաւոր ազգակիցներուն պէս առ յաւէտ պիտի փակենք մեր աչքերը՝ ազատութեան անչէջ կարօտը մեր սրտերուն խորքին մէջ բանտած:

Եթէ պէտք ըլլայ փոխ առնել մեր «հոգեպաչտ» եղբայրներուն այլաբանական բացատրութիւնները — եւ պէտք չէ զարմանալ քանի որ դեռ նոր լմնցուցած եմ ընթերցումը Սբ. Գրքին, զոր Րուհճի Պետրոս տուած էր ինծի — ազգովին կը նմանինք ընդարձակ անապատի մը մէջ հաւաքուած բազմութեան, որուն իւրաքանչիւր անհատին ձեռքը տրուած է վառուած աչտանակ մը:

Այդ աչտանակին բոցը կը խորհրդանչէ մեր հոգին, զոր պէտք չէ մարել: Եւ սակայն հորիզոնին վրայ անպակաս են ամպրոպն ու փոթորիկը, չանթն ու կայծակը: Ամպեր կը որոտան. քամին կը փչէ եւ մէկ չունչով կը մարէ հարիւր հազարաւորներու կեանքին լոյսը:

Մենք որ խուճապահար կը փախչինք այդ ահաւոր ուրականին առջեւէն՝ մինչեւ ո՞ւր պիտի կրնանք վազել, մինչեւ ե՞րբ պիտի կրնանք վառ պահել մեր աչտանակին լոյսը:

Ահա հարցը, որ կը չարչրկէ ամէն Հայու միտքն ու հոգին:

Նոր տարուոյ սեմին վրայ՝ ի խորոց սրտի մէկ մաղթանք ունինք.— դէթ այս տարի փակուի աչխարհասասան այս ողբերգութեան վերջին արարուածը:

* * *

4 Յունվար 1918

Կասկած չկայ թէ նոր տարին սքանչելիօրէն կը յայտնէ ինքզինքը:

Առտուն սեղանս վարդանեանի խանութէն հանած՝ կ'ներթայի սովորական տեղս, երբ յանկարծ տեսայ նորեկ սպայ մը,

որ հապճեպ քայլերով քովէս կ'անցնէր իրեն ընկերացող գինուորներուն հրամայելով.

— Շո՛ւտ ըրէք, տղաք:

Ենթադրելով որ անսովոր դէպք մը կար, պահ մը կանգ առի եւ դիտեցի չուրջս: Նահանջի բոլոր ճամբաները զոցուած էին սուինաւոր գինուորներու կողմէ: Դարձեալ ինկած էինք «ուռկան»ին մէջ:

Բայց ի՞նչ կրնար ըլլալ այս հաւաքման պատճառը, քանի որ մեր գինուորագրութիւնը յետաձգուած էր մինչեւ Մարտ ամիսը:

Այս Յորհրդածութեան մէջ էի, տեսայ որ սպան իրեն հետեւող գինուորներուն հետ ետ կուգար, ժողվելով հրապարակի վրայ գտնուղ Հայերը: Երբ անոնք մօտեցան ինծի գինուոր մը հրամայեց որ միանայի բազմութեան:

— Ինդրեմ, վայրկեան մը թոյլ տուէք, սեղանս սա մօտերը գտնուղ հայրենակիցի մը խանութը դնեմ, ըսի. որովհետեւ եթէ զայն մէջտեղ ձգեմ՝ Արաբները կը կողոպտեն վրայի ապրանքները:

— Օ՛ն, չուտ ըրէ, ըսաւ գինուորը:

— Շնորհակալ եմ:

Գացի մեր հայրենակիցին խանութը, ու նոյն հետայն զամբար մը եկաւ մխոքս.— եթէ չերթայի եւ չյանձնուէի՝ ի՞նչ կը պատահէր ինծի: Շատ–շատ գինուորը կատղած կուգար ու գիս ծեծի տակ կը սպաննէր: Բայց աւելի լաւ չէ՞ր հոս վայրկեանական մեռնիլը, քան հրակէզ անապատներու մէջ չարչարուելով մեռնիլը:

Որոշումս տուած էի: Ուսոի խկոյն, եւ առանց խանութի տիրոջ հաւանութիւնը առնելու — Պր. Վարդանեան հօրս մտերիմ բարեկամն էր, եւ մեր Զորումի վաճառատան աւազ դրագիրը, հետեւաբար նագս կ'անցնէր անոր — սպրդեցայ խանութին խորքը չեղակի դրուած վաճառասեղանին տակ:

Հազիւ կծկուած էի՝ չար բախտս հոն գտնուղ փայտի կտորներուն վրայ, ահա՛ գինուորներու հրամանատարը ներս մտաւ ձեռքը մարակով մը: Պահ մը սրտիս զարկը դադրեցաւ, կարծելով թէ ան ինծի համար եկած էր. բայց ոչ, անտեղեակ իմ ներկայութեանս՝ թուրքը եկած էր չամիչ եւ ծխախոտ գնելու համար:

Գնեց ան ուզածները, յետոյ գլանիկ մը վառելով նստեցաւ Պր. Վարդանեանի աթոռին վրայ, այսինքն ինծմէ հազիւ կանգուն մը անդին:

— Աստուած պէտք տայ այս էշերուն, մեր հոգին հանեցին, ըսաւ ան ծոյլ–ծոյլ յօրանջելով ու ձգտուած ոտքերը դէպի իմ կողմ երկարելով:

— Ո՞ր էշերուն, հարցուց Վարդանեան՝ վախնալով թէ սպային վրիճանաւոր ոտքը պիտի դպչէր ինծի, եւ հետեւաբար նաեւ իրեն:

— Սուէյտա 250 իշակառքեր յանձնեցին մեզի, որպէսզի ռազմաճակատ տանինք՝ հոն խրամներու շինութեանց քար եւ աւազ փոխադրելու համար, պատմեց Թուրքը: Անպիտան կենդանիները հակառակ որ առոյգ եւ կայտառ կ'երեւէին, ճամբան տարօրինակ հիւանդութեան մը բռնուեցան եւ սկսան իրարու հետէ սատկիլ: Շինուորներ լծուեցան կառքերուն եւ սկսան գրաստի պէս քաշել զանոնք. բայց որովհետեւ էշերը կը մեռնէին չարունակ, կընաք երեւակայել թէ մէկ գինուորի քանի կառք բաժին կ'իյնար: Վերջապէս հազար դժուարութեամբ երկի գիշեր մեր ճամբուն վրայ հասանք ձկրէչ...

— Եւ հիմա կը ձերբակալէք Հայերը, որպէսզի քաշեն կառքե՞րը, ընդմիջեց Վարդանեան:

— Իրնչ ընենք. սատկած էշերուն տեղը բռնող մը պէտք է:

Այս միջոցին յամառ հոգ մը կը ճանկռտէր կոկորդս: Որպէսզի ազմուկովս չյայտնէի ներկայութիւնս՝ գերմարդկային ճիգեր կ'ընէի մէկ կողմէ զսպելու հաղս, միւս կողմէ վայտերու վրայ պահելու հաւասարակշռութիւնս, երբ յան–

կարծ փայտի կտոր մը սահեցաւ տակէս՝ հանելով լսելի աղմուկ մը:

— Այս ի՞նչ է, հարցուց սպան ցնցուելով, խանութին մէջ մո՞ւկ կայ:

— Այո, տէր իմ, չա՛տ, կակազեց Վարդանեան դողդոջ ձայնով մը:

— Բաւական խոշոր ըլլալու են, ըսաւ Թուրքը ոտքի ելլելով. ինչ եւ իցէ, երթամ նայիմ թէ՝ որքան մարդ ժողվեր են:

Սպայի մեկնումէն ետք՝ երկար չունչ մը քաշեցի եւ ետեւէ ետեւ հազացի այն անիծեալ հազը, որ քիչ մնաց պատճառ պիտի ըլլար իմ կորուստիս:

— Վահրա՛մ, հոս կենալը վտանգաւոր է, վախի՛ր ասկէ, ըսաւ Վարդանեան՝ քիչ յետոյ զննելով հրապարակը. օ՛ն, գինուոր չկայ, չուտ ըրէ՛:

— Այո, անմիջապէ՛ս:

Վաճառասեղանի տակէն ելայ եւ հովի պէս սլացայ դուրս:

Տուն հասնելով իմացայ որ, գինուորներ քիչ առաջ խուզարկած էին մեր ազգականներէն Գրիգոր Թօրամանեանի տունը, որ նեղ փողոցով մը կը զատուէր մերինէն: Բարեբախտաբար անոնք չէին գտած զարմիկներս Լեւոնն ու Վահրամը, իսկ Պր. Թօրամանեանն ու մեծ հայրս ալ — մեծ հայրս կը բնակէր իր փեսային քով — չէին ձերբակալած յառաջացեալ տարիք ունենալնուն համար:

Ենթադրելով որ տուներ խուզարկող գինուորները կրնային այցելել նաեւ մեզի՝ իսկոյն բակի ցած պատի վրայէն ցատկեցի եւ ապաստանեցայ մեր ազգականին արդէն խուզարկուած տունը: Նոր հասած էի հոն, իմացանք որ գինուորներ մտած էին մեր տունը վնտռելու համար գիս...:

Երեկոյին դրացուհիներ լուր բերին թէ, գինուորները մեկնած էին՝ իրենց հետ տանելով 60–ի չափ Հայեր: Հաստկնալու համար թէ որո՞նք ձերբակալուած էին, չուկայ իջանք, բայց հարցուփորձի պէտք չմնաց, քիչ յետոյ խանութի մը դոց

փեղկերու եռեւէն դիտելով՝ տեսանք զանոնք, որոնք դեռ նոր կ'երթային քրտինքի եւ փոշիի մէջ թաթախուած՝ ոմանք քաշելով կառքերը, իսկ ուրիշներ հրելով հիւանդացած էշերը:

Տեսնելով կենդանիներուն պարզած ահաւոր երեւոյթը — ամէնուն կողոսկրները դուրս ցցուած, փորերը ներս քաշուած, ականջները վար կախուած, սրունքները մէջ–մէջի մտած — զարմացանք թէ թուրքեր այս խեղճ պայմաններու մէջ ինչպէ՞ս երկար տեւնէ ի վեր կրնային դիմադրել. Անգլիացիներուն: Ուրեմն կա՛մ իրենց դիմացի թշնամին աւելի դէշ վիճակ ունէր, եւ կամ Տարտանէլի մէջ ըրածին պէս՝ յառաջխաղացումի նպատակ չունէր: Եւ ո՛ր մէկն ալ ըլլար պատճառը՝ ատիկա շատ հեռու էր յուսադրական ըլլալէ:

* * *

5 Յունվար 1918

Առտուն կանուխ վահրամն ու վահէն եկան եւ ըսին թէ, գինուորները էէին կրցած հեռուները երթալ, ուստի դիւղէն ժամ մը անդին բանակած՝ կրկին դիւղ եկած էին նոր ձերբակալութիւններ ընելու համար:

Իսկոյն հագուստներս հագայ ու երկու բարեկամներուս հետ վախայ դէպի բլուրները, որոնք մեր տան մօտ էին եւ աւելի ապահով էին պահուըտելու տեսակէտէն:

Բլուրին գագաթը մօտեցած, ուրկէ հին քաղաքի պարիսպները կը տիրապետէին ճէրէէի վրայ, պահ մը դիտեցինք մեր եռեւը տեսնելու թէ ի՛նչ կ'անցնէր, կը զառնար գիւղին մէջ:

Հպիւ թէ եռեւ զարճած էինք, մեր տան բակը տեսանք երկու գինուորները, որոնք կը խօսակցէին մօրս հետ: Բնական է որ, էէինք լսեր անոնց խօսակցութիւնը, բայց յայտնի էր թէ եկած էին գիս տանելու:

«Որ է գաւակդ», հարցնող գինուորները եթէ պահ մը խելք ընէին բլրան կողմը նայելու, ապահովաբար պիտի տեսնէին մեզ եւ պիտի կրնային մէկ– երկու գնդակ արձակելով՝ նպատակի պէս որսալ ամէնքս:

Մայրս նախատեսելով վտանգը՝ ղինուորները կը հրաւիրէր սենեակը, որպէսզի խուզարկէին, եւ մենք օգտուելով այդ առիթէն թաղ կուտայինք մեր սրունքներուն ու կ'անցնէինք բլուրին հեւուկողմը:

Երկու ժամէ աւելի թափառեցանք պահուըտելու ապահով վայր մը գտնելու նպատակաւ: Վերջապէս նշմարելով քարայր մը, գացինք հոն, բայց հազիւ թէ մուտքին մօտեցած էինք, ահա Եաղտըջի երկու Հայեր սոսկումի ճիչեր արձակելով դուրս խոյացան: Խեղճերը կարծեր էին որ, մենք ղինուորներ էինք ու իրենց վրայ կ'երթայինք սպաննելու համար զիրենք...:

Տեսնելով թէ չատ գաղտնի չէր այդ վայրը, մեր նոր ընկերներուն հետ գացինք հանդիպակաց բլուրը, անոր ծերպերուն մէջ աւելի յարմար տեղ մը գտնելու յոյսով: Սակայն հոն ալ չուտով յուսահատ եղանք, որովհետեւ լերան ստորոտէն կ'անցնէր արահետ մը, ուրկէ չարունակ կ'երթեւեկէին Պէտէվիները: Եթէ անոնք տեսնէին մեզ՝ լաթի կտոր չէին ձգեր մեր վրայ:

Խորհեցանք թէ, երկու տարի առաջ Րէչիտ Պէյ խորհրդաւոր թաքստոց մը գոյց տուած էր մեզի՝ անմատչելի ժայռի մը կողին վրայ փորուած: Բնազդաբար մեր քայլերը ուղղեցինք դէպի այդ կողմ: Սակայն երբ ձորէն դուրս ելանք, տեսանք որ, ղինուորները իրենց իշակառքերովը բանակած էին անոր ճամբուն վրայ:

Երկար թափառումներէ ետք, վերջապէս գտանք ցախերով եւ մացառներով ծածկուած տեղ մը, եւ հակառակ որ գետինը խոնաւ էր մեր ամբողջ հասակովը գետնին վրայ պառկեցանք, որովհետեւ եթէ նստելու ըլլայինք, մեր գլուխները կրնային երեւնալ պատահական անցորդներու կողմէ:

Աւրդարեւ պահ մը ետք օրհնեցինք մեր հեռատեսութիւնը, երբ ձիու մը վրնջիւնը լսելով կամաց մը չոկուեցանք ու տեսանք ձիաւոր ոստիկան մը, որ կը գնէր չուրջը՝ փախստական մարդ փնտռելու ձեւով: Իսկոյն չունչերնիս կտրած՝ պառկեցանք գետին. հինդ վայրկեան ետք, երբ դարձեալ

նայեցանք, տեսանք որ ոստիկանը դարձուցած էր ձիուն սանձը եւ քառասմբակ կը հեռանար դէպի գիւղ:

Սակայն այդքանով չվերջացաւ մեր յուզումը: Տակաւին ոստիկանի հեռանալուն վրայէն կէս ժամ չէր անցած, մացառուտքին ծայրը խմացանք աղմուկ մը ու նայելով հոն՝ տեսանք երկու մերկ թեւեր եւ այդ երկու թեւերուն ծայրերը երկու խոշոր դանակներ, որոնք կը չարժէին օդին մէջ: Յանկարծ թեւերն ու դանակները ջնջուեցան վար, ու մի եւնոյն ատեն խմացանք երկրորդ աղմուկ մը, որ յառաջ կուգար բազմաթիւ մարդոց յանկարծակի դէմին պատկելէն:

Արդեօք Պէտէվիներ էին անոնք, որոնք գարանի մտած կը պատրաստուէին յարձակելու մեր վրայ: Սարսափէ քարացած մնացած էինք մեր տեղերը, երբ յանկարծ ծանօթ ձայն մը բարձրացաւ օդին մէջ.

— Տղաք, այդ դո՞ւք էք:

Ձայնը ուսուցիչ Ահարոնեանինն էր: Ընդոստ ոտքի ելանք ու դէպի այդ կողմը երթալով տեսանք մեր Զէյթունցի բարեկամը, որ ուրիշ եօթը հոգիի հետ գետնի վրայ պառկած դիրքի մէջ կը կենար տակաւին:

— Բայց հոս ի՞նչ կ'ընէք զանակներով, հարցուցինք զարմացած:

— Տաքնալու համար փայտ կը կարէինք, երբ ձեր չչուկը լմացանք՝ վախցանք որ ոստիկաններ էիք, պատասխանեց սակրիչ Արամ:

— Տաքնալու գաղափարը դէշ չէ, չո՛ւտ ըրէք, մենք ալ չատ մսեցանք, ըսինք:

Բայց երբ կարգը եկաւ կտրած փայտերը բանկեցնելու, տեսանք որ մեր մէջէն ոչ ոք լուցկի ունէր իր վրայ:

— Ատոր համար հոգ մի՛ ընէք, ըսաւ Պր. Ահարոնեան, ինծի կայծքար մը գտէք, ես ձեզի կը պատրաստեմ հրակը:

Կայծքարի կտոր մը գտնելու համար՝ 13 հոգի ցրուեցանք զանազան ուղղութեամբ. վերջապէս մեր մէջէն Մարաչցի

Սեղրակ բախտը ունեցաւ հատ մը գտնելու: Իր ուրախ կանչերուն վրայ՝ հաւաքուեցանք վայրի դէպին չուրջ եւ անհամբեր սպասեցինք որ, Ահարոնեան պատրաստէր մեզի խոստացած կրակը:

Զէյթունցի ուսուցիչը չոր խոտի չիւղեր դրաւ կայծքարին վրայ եւ սկսաւ հարուածել զայն դանակին բութ կողմովը: Սակայն ի դուր աշխատանք. որքան ալ կայծեր կը ցայտէին, չիւղերը չէին բռնկեր՝ երէկ դիչեր տեղացած անձրեւէն թրջուած ըլլալնուն պատճառաւ:

Ընդհանուր յուսահատութեան մէջ՝ գաղափար մը եկաւ միտքս: Նշմարած էի որ մեր եաղտըցի բարեկամներէն մին հագած էր վերարկու մը, որու բազմաթիւ ծակերէն կ'երեւէր մէջը թխմուած բամպակը: Ծուրծ մը քաշեցի այդ բամպակէն եւ երկարելով Ահարոնեանին ըսի.

— Անգամ մըն ալ ասիկա կը փորձէ՞ք:

Գէշ չէր ըրած գիւտս: Բամպակը իսկոյն բռնկեցաւ, ու քիչ յետոյ արդէն ամէնքս բոլորուած էինք հաճելի կրակի մը չուրջ:

Սակայն այդ վայելքն էր երկար չտեւեց: Վախնալով որ մեր կրակին ծուխովը կրնայինք ոստիկաններու կամ աւազակ պէտէվիներու ուշադրութիւնը հրաւիրել մեր կողմը՝ մարեցինք կրակը ու կրկին պառկեցանք թաց հողերու վրայ, սպասելով որ դիչերը ըլլար ու մենք կարենայինք դառնալ մեր տուները:

* * *

6 Յունվար 1918

Լսելով որ զինուորները տակաւին չէին մեկնած, երէկուան ընկերներով առաւոտ կանուխ դարձեալ գացինք նոյն տեղը:

Այս անգամ սակայն փորձառութենէն օգտուած՝ մեր հետ տաք հագուստ եւ ուտելիք տարինք, որպէսզի երէկուան պէս չմսէինք եւ անօթի չմնայինք:

Ծանօթ բլուրի կողն ի վեր վախած տեսնես, — գիւղէն տեսնուող միակ վտանգաւոր տարածութիւնը — անկում մը ունեցայ: Թէեւ մէկ կողմս չկոտրեցաւ, բայց թեւիս եւ ծունկերս այնքան ցաւ տուին որ ստիպուեցայ կանգ առնել: Ցաւը անցնելէ յետոյ, ուրիշ անգամ չկրկնելու համար, ուղղակի ձորէն վար իջանք:

Ճամբան Զէյթունցի ուսուցիչը ինծի պատմեց իր կեանքէն ու գործունէութենէն մասին: Ան Զէյթունի ամենէն ազգասէր եւ հայրենասէր մարդոցմէն մին էր: Ամէն տարի ամառնային արձակուրդին, ինքնակամ կերպով, կ'երթար Զէյթունի մօտակայ գիւղերը եւ հոն կը սկսէր ուսուցչութեան գործունէութեան: Ամէն տարի ալ հոն կը գտնէր նոր ուսանողներ, որոնք կը սիրէին զինք եւ կը յարգէին:

Ուսուցիչը ինծի կը պատմէր նաեւ Զէյթունի ներկայ դրութեան մասին: Ան կը հաւատար որ Զէյթունի ազատագրութիւնը մօտ է եւ որ ամէն ինչ կարգադրուած է այդ ուղղութեամբ:

Ես ալ իմ կարգիս կը պատմէի իմ ճամբորդութեանս մասին, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած դէպքերուն մասին:

Ուսուցիչը ինծի կը հարցնէր թէ ինչպէ՞ս կրնայ Զէյթունի հետ կապ հաստատել, որպէսզի իրենց ազատագրութեան համար ընելիք գործերուն մասին տեղեկութիւններ ստանայ:

Ես ալ կը պատասխանէի որ Պոլսոյ մէջ ամէն ինչ կազմակերպուած է եւ որ Զէյթունի հետ կապ հաստատելու համար ամէն ինչ կրնայ ուղղակի Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէին դիմել:

Ուսուցիչը ինծի կը հարցնէր նաեւ թէ ինչպէ՞ս կրնայ Պոլիս հասնիլ, որպէսզի Կեդրոնական Կոմիտէին հետ անձնապէս խօսի:

Ես ալ կը պատասխանէի որ Պոլիս հասնելու համար ամէն ինչ կրնայ ուղղակի Կեդրոնական Կոմիտէին դիմել:

Ուսուցիչը ինծի կը հարցնէր նաեւ թէ ինչպէ՞ս կրնայ Պոլիս հասնիլ, որպէսզի Կեդրոնական Կոմիտէին հետ անձնապէս խօսի:

Ես ալ կը պատասխանէի որ Պոլիս հասնելու համար ամէն ինչ կրնայ ուղղակի Կեդրոնական Կոմիտէին դիմել:

Կէսօրէն անց էր, մէկ ալ տեսանք որ Պր. Ահարոնեանի փոքրիկ տղան պոռալով կուգար.

— Հո՛յր, հո՛յր, զրբթիչները գացին...

Շնորհաւորեցինք Զէյթունցիի աներկիւղ ձագը՝ մին–մինակ մինչեւ մեր պահուած տեղը գալու եւ մեզ գտնելու ճարպիկութեան համար: Յետոյ ուրախ սրտով ղարձանք գիւղ, հոն եւս չնորհաւորելու Քրխտոսի Ծնունդը:

Ժամ մը ետք մեր ուրախութիւնը ա՛լ աւելի բազմապատկուեցաւ, երբ մեր կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով տեսանք օդանաւ մը, որ կը սաւառնէր ձկրէչի վերեւ:

Օդանաւը այնքա՜ն բարձրէն կը թռչէր որ, երբեմն կը վրիպեցնէինք զայն մեր տեսողութենէն, եւ եթէ չլսէինք մեղուի բզզիւնին նմանող թեթեւ ազմուկը՝ անկարելի էր որ տեղեկութիւն ունենայինք անոր գոյութենէն:

Այդ պարագան ենթադրել տուաւ մեզի թէ օդանաւը անգլիական ըլլալու էր, այլապէս թրքականը կամ գերմանականը պէտք չունէին այդքան բարձրէն թռչելու:

Այս օրերս թնդանօթներն ալ նորէն սկսած են գորգռալ: Երանի՛ թէ այս օդանաւը մեր ազատութեան աւետարեր թռչունը ըլլար:

* * *

14 Յունվար 1918

Զինուորները կորսուեցան գացին, սակայն անոնք գէշ յիշատակ մը ձգեցին վրաս: Լեռները թափառումներուս ընթացքին քրտներ եւ մսեցուցեր եմ ինքզինքս: Հիմա ամբողջ օրն ու դիչերը կը հագամ անդադար, եւ այնքա՜ն ուժգնութեամբ որ կարծէք թէ թոքերս կը պատռին:

Կռնակս եւ կողերս սաստիկ կը ցաւին, նոյնպէս ծունկերս եւ ձախ թեւիս արմուկը, որոնք վիրաւորուած էին անկմանս ընթացքին:

Ուրախ լուր մը լսեցինք իրիկունը: Անգլիացիները դրաւեր

են Երուսաղէմը եւ բաւական ալ յառաջացեր։ Ինդանօթի ճայ–
ները ներկայիս կարծէք թէ աւելի զօրաւոր կը լսուին։

* * *

21 Յունվար 1918

Մեր նախկին տունը ղբացի մը ունէինք, Սյնթապցի Թաղի–
քաղօրծ Համբարը։ Վարպետ Համբար իր մեւս երկու արհես–
տակիցներուն պէս չէր բաւականանար թամբի թաղիքներ
պատրաստելով. ան հնարած էր նաեւ ինքնաշխատ գլխարկ մը,
զոր աժան գնով կը ծախէր ամէն Հայու, որպէսզի անոնք
այլեւս չկրէին Թուրքը խորհրդանշող կարմիր ֆէսերը։

Վարպետ Համբար լինդի ալ ծախած էր իր գլխարկէն հատ
մը — եւրոպականէն սա տարբերութեամբ որ, եզերքները վեր
դարձած կողին վակած էին — եւ անկասկած՝ ան Հավրանի
ամբողջ հայ բնակչութեան գլուխը պիտի ծածկէր այդ հա–
րաւատոր գլխանոցներով, եթէ կանխահաս մահը չաս–չաներու
պէս չհնձէր նաեւ անոր կեանքին թելը։

Համբարի կինը ամուսնոյն մահէն հաք, խանութին դռ–
ծիքները ծախած եւ իր երկու չափահաս տղոց հետ Դամասկոս
մեկնած էր։ Այսօր տխուր անակնկալ մը ունեցանք, տեսնելով
որ ան կրկին վերադարձած էր մեր գիւղը։

Տիկ. Պայծառ չատ մութ գոյներով նկարագրեց մեզի՝
Սուրիոյ այդ գեղեցիկ մայրաքաղաքին մէջ բնակող Հայոց
թշուառութիւնը, բայց ինչ որ իր ճամբորդութեան մէջ նորու–
թիւն էր, կաշառի եւ պաշտօնական կողոպուտի գլուխ–գործոց
հետեւեալ պատմութիւնն էր, զոր կը ներկայացնեմ նոյնու–
թեամբ։

Քանի մը ուրիշ բարեկեցիկ ընտանիքներու հետ անոնք
այս տեղէն կը մեկնին Տէրա, եւ հոն տաեն մը կը սպասեն
վրաններու տակ մինչեւ որ կը գտնեն Դամասկոս երթալու
միջոցը։

Օր մը ոստիկան մը կը ներկայանայ իրենց եւ կ'ըսէ.

— Եթէ լինդի երկու ոսկի կաշառք տաք՝ կը թոյլատրեմ

որ Դամասկոս երթալու տոմսակ գնէք։

Տիկ. Պայծառ կը վճարէ զրամը եւ կը գնէ տոմսակը։

Բայց երբ կայարան կ'երթան, ուրիշ ոստիկան մը կ'ըսէ
թէ, չեն կրնար ճամբորդել, որովհետեւ չոգեկառքը դինուո–
րական իշխանութեանց տրամադրութեան տակ կը գտնուի
այդ օր։

— Քանի որ այդպէս էր, ինչո՞ւ տոմսակ ծախեցին մեզի,
դիտել կուտայ Տիկ. Պայծառ։

— Կայարանի պաշտօնեան չգիտնալով ծախեր է, կը պա–
տասխանէ ոստիկանը։

— Հիմա ի՞նչ պիտի ըլլայ։

— Պիտի այրին ձեր տոմսակները։ Ուրիշ ճար չկայ։

Խեղճ գաղթականները կը պաղատին ոստիկանին որ թոյլ
տայ իրենց մեկնումը, որովհետեւ իրենց ամբողջ խնայողու–
թիւնը վճարած են գնելու համար այդ տոմսակները, եւ եթէ
չմեկնին՝ այլեւս չեն կրնար իրենց տեղէն շարժիլ։

— Կը մեղքնամ ձեր վիճակը, կ'ըսէ ոստիկանը կակուղ–
նալով, ուրեմն ոսկի մը տուէք, ձեզ գաղտուկ չոգեկառք
նստեցնեմ։

Հայերը կը վճարեն ոսկին ու կը մտնեն վակոնի մը մէջ։

Կառախումբը ճամբայ չելած, քննիչ մը կուգայ եւ իրենցմէ
դէպի Դամասկոս ուղեւորելու արտօնութիւն կ'ուզէ։ Եւ որով–
հետեւ ճամբորդները չունին նման արտօնագիր մը, քննիչը
վար կը հետէ անոնց դոյքերը եւ աւելի ըլլալով ալ ծեծ մը կը
քաշէ Համբարի երկու չափահաս տղոց։

— Բայց ուրկէ՞ պիտի առնենք արտօնագիրը, կը հարցնէ
Տիկ. Պայծառ։

— Կայարանի ոստիկանապետէն։

— Միայն ոստիկանատուն երթալ–գալը քառորդ ժամ կը
տեւէ, մինչդեռ չոգեկառքը ճամբայ պիտի ելլէ հինգ վայր–
կեանէն, ի՞նչպէս կարելի է այդ։

— Լաւ, ուրեմն երեք ոսկի տուէք, կարգադրեմ ձեր գործը։

Ճարահատ կը վճարեն դրամը: Կրկին չոքեկառք կը մտնեն ու ճամբայ կ'ելլեն: Բայց յաջորդ կայարանին ահա նորէն քննիչ մը.

— Վէսիէա (արտօնագիրը):

— Ձունինք:

Դարձեալ ձեռ, սպառնալիք: Մէկ ոսկիով կը զոցեն այդ քննիչին ալ բերանը: Բայց երրորդ, չորրորդ եւ այսպէս ան-վերջ՝ մինչեւ Դամասկոս կը կրկնուին նոյն կատակերգութիւնները:

Դամասկոսի կայարանը ոստիկան-զինուոր մը կուգայ եւ բանակի անունով կը դրաւէ գաղթականներուն ունեցած տոպրակ մը ճաւարը: Ոստիկան մը կը փորձէ վար դնել դոյքերնին՝ «հականեխելու» նպատակաւ: Մինչեւ որ կ'ազատեն իրենց կարասիները եւ կայարանէն դուրս կ'ելլեն հոդինին բերանին կուգայ:

Կառք մը նստած երթալու առեն, ոստիկան մը կը կեցնէ զանոնք եւ կը հարցնէ թէ ո՞ւրկէ կուգային: Երբ կը պատասխանեն «Տէրայէն», ոստիկանը կ'ուզէ եւ դարձնել զանոնք կայարանը՝ կրկին ղրկելու համար Տէրա: Երկու արծաթ տալով կ'ազատին ոստիկանին ձեռքէն: Երկրորդ փողոցը ուրիշ ոստիկան մը կը փորձէ նոյնը ընել, եւ հարկ կ'ըլլայ անոր բերանն ալ ոսկոր մը նետել:

Վերջապէս ահագին դժուարութեամբ ոստիկաններու ձեռքէն ազատելով՝ Տիկ. Պայծառ կ'ապաստանի իր մէկ ազգականին տունը: Երկու օր չանցած՝ ոստիկան մը կուգայ եւ տիկնոջ երկու տղաքը առնելով կը տանի քաղաքէն դուրս տեղ մը, ուր շատ մը հայ գաղթականներ ձրի կ'աշխատցուէին տէրութեան համար չինելով ճամբայ մը:

Երեկոյին տղաքը անօթութենէ եւ յոգնութենէ ուժասպառ կը վերադառնան տուն: Յաջորդ օրը ոստիկանը դարձեալ կը ցցուի իրենց դիմացը:

Ազատելու համար այս տարապարհակ աչխատութենէն,

անոնք կը կաշառեն ոստիկանը: Ան կ'երթայ, հետեւեալ օրը կուգայ ուրիշ մը: Զայն ալ կը կաշառեն, ու ահա երրորդ օրը կուգայ ալ աւելի ուրիշ մը:

Տիկ. Պայծառ ստիպուած կը փոխէ տունը: Շաբաթ մը ետք ոստիկաններ կը գտնեն իրենց նոր հասցէն, եւ քաղաքին մէջ բնակելու համար արտօնագիր կը պահանջեն:

— Արտօնագիր չունինք:

— Ուրեմն պիտի երթաք ձեր եկած տեղը:

Տիկ. Պայծառ այլեւս դրամ չունէր ոստիկանները կաշառելու. այս վերջիններըը զանոնք կը բերեն կայարան եւ նոյն ճակատագրին ենթարկուած ուրիշ Հայերու հետ կը թիմեն կենդանատար վակոնի մը մէջ եւ կը ճամբեն Տէրա...:

Տիկ. Պայծառի տուած տեղեկութեանց համաձայն, Դամասկոսի մէջ ալ Հալէպ եղածին պէս՝ մահամերձ թշուառութիւնը իր զագաթնակէտին հասած է: Սալայատակներու վրայ պառկած հիւանդներ եւ անօթիներ օրը տասնեակներով կը մեռնին. եւ ոստիկաններ երբեմն ողջը, մահամերձն ու մեռեալը ... խառնիխուռն դրած չոքեկառքին մէջ, կ'աքսորեն դէպի անապատները:

* * *

28 Յունվար 1918

Օսմանեան բանակին իշխանաքերը առաջնորդող Հայերը երեք օր առաջ վերադարձան դիւղ յոգնասպառ վիճակի մը մէջ:

Իրենց ճամբորդութիւնը խիստ տաժանելի եղած է, որովհետեւ դեռ Սալթ չհասած միւս էշերն ալ սատկած են, եւ իրենք ստիպուած են 250 կառքերը քաշելով տանիլ Սալթէն մէկ օր անդին տեղ մը:

Անխիղճ սպան չէ ուզած Հայոց օձիքը ձգել եւ փորձած է զանոնք մինչեւ ոտգմաճակատ տանիլ, սակայն վերջին պահուն զինուորական հրամանատար մը արգելք եղած է՝ առարկելով թէ առայժմ պէտք չէր մնացած իշխանաքերու գործածութեան:

Հայերը իրենց վատահուած կառքերը տարած, պինուորական մթերանոց մը յանձնած են, եւ հոն բաւական տարբեր աշխատանքներ կատարելէ ետք՝ դրկուած են հա։

Վերադարձողները կը պատմեն թէ, իրենց եղած տեղը թնդանօթի որոտները աւելի բարձր կը լսուէին, իսկ ճակատի մօտ թուրք պինուորականներ լծուած էին տենդագին գործունէութեանց։

* * *

4 Փետրուար 1918

Հինգերորդ անգամ լլլալով հայ գաղթականի ուրախ դէմքեր կը տեսնենք մեր չուրջը։

Առաջինը՝ 10 Ապրիլ 1916–ին էր, երբ Հայոց պինուորագրութեան յետաձգման լուրը տարածուած էր գիւղին մէջ։ Երկրորդը՝ 4 Դեկտեմբեր 1916–ին, երբ Գերմանիա հաչուութիւն առաջարկած էր։ Երրորդը՝ 19 Փետրուար 1917–ին, երբ գաղթականաց քննիչ Մըմթազ Պէյ դրամ բաժնած էր չքաւոր ընտանիքներու։ Չորրորդը՝ 22 Հոկտեմբեր 1917–ին, դարձեալ պինուորագրութեան յետաձգման պատճառաւ։ Իսկ հինգերորդը՝ այսօր, երբ գիւղիս ազնուական ընտանիքներէն Բէչիա Պէյի ամուսնութեան առթիւ հացկերոյթ մը տրուեցաւ անհատիս բոլոր աղքատներուն։

Մենք իրրեւ Բէչիա Պէյի անձնական բարեկամները՝ թէեւ հրաւիրուած էինք հիւրերու կարգին, բայց ես չուզեցի նստիլ սեղան, այլ գացի միւս «սեղան»ները՝ հոն տեսնելու ուրախութիւնը ազգակիցներուս, որոնց աչքերուն մէջ, կարծէք կեանքի հուրը կ'արծարծուէր, քանի կոկորդներէն վար կ'երթային պարարտ կտորները։

Արդարեւ մսի, իւղի, հացի երես չտեսնող եւ խոտերով ու արմատներով անանող գաղթականին համար՝ ի՞նչ անպատում երանութիւն էր այս հացկերոյթը, որուն նմանը՝ դարեր առաջ պատահած պէս ջնջուած էր իրենց յիշողութենէն։

Գետնի վրայ երկարած ծառի խոշոր դերաններու չուրջ, որոնք որպէս սեղան կը ծառայէին, ոչ մէկ աղմուկ, բացի չրթունքներու, ակռաներու եւ լեզուներու չաչոցներէն։ Ամէնքը սովալլուկ կենդանիներու նման իրարու եռեւէ կուտային դայն ու ձաւարեղինձը, ախորժահամ կարկանդակներն ու խորտիկները, որոնց կարօտովը կը տառչորուէին տարիներէ ի վեր։

Եւ սակայն ես որ կը կարծէի թէ, անոնց ուրախութիւնը տեսնելով պիտի ուրախանայի, աւելի տրամութեամբ համակուեցայ՝ մտածմամբ թէ վաղանցիկ բոց մըն էր ժողովուրդին այս ուրախութիւնը, եւ վաղը դարձեալ ան կարօտ էր կտոր մը չոր հացի։

Ե՞րբ պիտի գայ արդեօք այն օրը, որ անսուաղութենէ մեռնելու սա մղձաւանջը փարատի, եւ ամէն Հայ իր տունը ունենայ առատ հաց՝ կուշտ ու կուռ ուտելու համար։

* * *

11 Փետրուար 1918

Այսօր ոստիկան մը ապտակեց դիս անոր համար որ, քովի ընկերոջս հետ չուկան հայերէն կը խօսէի։

— Իրաւունք չունիս ինծի զարնելու. իմ մայրենի լեզուս խօսիլն արդիլող օրէնք չկայ այս երկրին մէջ, ըսի բողոքելով։

— Կա՛յ եւ պիտի չխօսիս, դուշեց ոստիկանը սպառնագին. հոս Հայաստան չէ։

— Հապա դուն ինչո՞ւ արաբերէն կը խօսիս Թուրքիոյ մէջ, դիտել տուի։

Ոստիկանը երկրորդ ապտակ մը նետեց ինծի եւ հեռացաւ քթին տակէն անէծքներ կարդալով ցեղիս ու կրօնքիս հասցէին։

Կառավարութեան ամենէն հասարակ պաշտօնեան իսկ ենիչէրիին տարբերութիւն չունի.— իրենց քմահաճոյքին համաձայն՝ կը ծեծեն ու կը խոշտանգեն անպաշտպան գաղթականը։ Բայց ցարդ անոնք առաւելապէս կը խոշտանգէին խեղճ ու կրակ մարդիկը, եւ կ'ակնածէին «տարատուրներ»էս։ Այժմ կը հասկնան որ, կա՛մ անոնք աւելի կատղած են, եւ կամ մենք

աղքատանալով՝ կորսնցուցած ենք մեր վայելած փոքր ինչ «առանձնաշնորհում»ը:

Բայց ի՞նչ կրնանք ընել լռելէ եւ համբերելէ դատ:

* * *

3 Մարտ 1918

Նոր տոմարի գործածութիւնը պաշտօնապէս ընդունուած ըլլալով՝ այսուհետեւ ես ալ օրագիրս նոր տոմարով պիտի բռնեմ, որով այսօր Փետրուար 18–ի տեղ կ'արձանագրեմ Մարտ 3:

Սովը եւ հիւանդութիւնը կը չարունակեն հնձել նոր նոր կեանքեր: Այսօր իմացանք որ ժանտաճտենդէ մեռեր է դիւղիս միակ սափրիչը՝ Մարաչցի Արամը: Երկու օր առաջ ալ մեռած էր Զէյթունցի Խաչէր աղբարը: Եթէ տարի մըն ալ անցնի, վկայ պէտք պիտի ըլլայ ապացուցանելու թէ, Հայեր ապրած էին անապատի այս կողմերը:

Աւազակ Պէտէվիններ նորէն կը չարունակեն իրենց ապատակութիւնները բանջարանոցներու մէջ: Անոնք մեր հայրենակից Արթին աղբօր պարտէզը կրկին կողոպտած եւ աւերած են:

Երեկոյեան մօտ ականատես եղանք անոնց նոր մէկ չարաչահութեան: Ալապաչցի հայ պարտիզպան մը՝ ճիւղով մը մերկութիւնը ծածկած, բաղնիք մտնելու պէս դիւղ մտաւ՝ խնդրելով որ լաթի կտոր մը տայինք ծածկելու համար իր ազամական մերկութիւնը:

Անխիղճ աւազակները կողոպտած էին նոյն իսկ անոր ամենայետին լաթը, ի'նչ որ ցարդ կը խնայէին... բայց ոչ թէ խղճահարելնուն, այլ առօր գործածութեան անտեղեակ ըլլալնուն համար:

Հիմա սակայն, կողոպտելով զայն՝ Պէտէվիններ կ'երեւի լսել կ'ուզեն թէ չապկրնկեր հագնելու աստիճան քաղաքակրթուած են...:

* * *

10 Մարտ 1918

Զինուորագրութեան չչուկները դարձեալ սկսան բերնէ բերան տարածուիլ:

Տասնըչորս ամուրի երիտասարդներ — որոնց մէջ նաեւ մեր Արշակն ու Լեւոնը — երէկ դիշեր մեկնեցան Սալթ, անկէ կերպով մը Անգլիացիներուն կողմը անցնելու յոյսով:

Թէեւ վտանգաւոր գործ է, բայց ես ալ սիրով պիտի ընկերանայի անոնց, եթէ ապահով տեղ ունենայի մայրս, քոյրերս եւ եղբայրս յանձնելու համար:

Անոնք որ հիւանդ են, եւ կամ արգելք ունին փախչելու՝ այժմ մնացած են դիւղը: Բայց կարծէք ամէնքս ալ նստած ենք փուչի վրայ:

Զինուորագրութեան վտանգին պատճառաւ, կ'ապրինք ահ ու դողի մէջ, ամէն վայրկեան դիտելով մեր չուրջը, վտանգի առաջին ազդանշանին իսկ երեսի վրայ ձգած մեր գործերը փախչելու առաջադրութեամբ:

Արձնապէս ես՝ հագուստդէպօրէն դուրս կ'ելլեմ տունէն:

* * *

16 Մարտ 1918

Խոպոտ ձայներ եւ աղիողորմ ճիչեր լսելով՝ առտուն կանուխ արթնցանք: Աղմուկը կուգար մեզմէ երկու տուն վարէն, ուր Առանացի Ծերոնի կինը քանի մը օր առաջ նորածին մը լոյս աշխարհ բերած էր:

Արդեօք մեռա՞ծ էր տղան: Բայց կարելի բան չէր որ, մարդիկ մանուկի մը համար այդքան լային, երբ անդին լերան պէս կարիճներու մահուան վարժուած էին:

Ինդիրը հասկնալու համար քոյրս Մանուշակ փողոց ելաւ, եւ պահ մը ետք չնչասպառ դալով պոռաց.

— Փախի'ր, ոսոխականներ դինուոր կը վնտռեն... Ծերոն աղբարը բռնած են, կը ծեծեն:

Վտանգի պարագային փախչելու տեղս ծրագրած էի: Ուստի իսկոյն հագուեցայ, եւ նոյն պահուն տեղացող անձրեւի

տակէն վազելով՝ ապաստանեցայ բակին հանդիպակաց կողմը գտնուող... մեր ախոռը:

Սակայն հազիւ թէ հոն նախապէս պատրաստուած չոր խոտերու դէզին տակ թաղուած էի, ահա մայրս եկաւ ըսելու թէ ոսոխականները ախոռներու մէջ կը նայէին եւ արդէն նոյն տեսակ տեղ մը ձերբակալած էին Արթին աղբարը: (Մեր հայրենակիցը պարտէզին աւերումէն ի վեր՝ կը բնակէր Թօրամանեանենց բակին մէջ):

Տնտնալու առնը չէր: Նկատելով որ մեր ապրականներուն դռմը արդէն խուզարկուած էր, իսկոյն գացի հոն եւ տանտիրուհիէն — խեղճ ու կրակ չէրքէզ այրի մը — վարձեցի դռմը, պայմանաւ որ եթէ ձերբակալուէի՝ ոսոխականներուն ըսէի թէ, հոն մտած էի առանց իր գիտակցութեան...:

Ախոռի դրան վրայէս կղպուելէն եւք՝ ինքզինքս դասյ թանձր խաւարի մը մէջ: Ցետոյ կամաց կամաց աչքերս վարժուեցան մութին, ու տեսայ որ ինձմէ դատ հոն կը գտնուէին նաեւ զոյգ մը եղներ:

— Ի՛հ, բանտիս մէջ մինակ չեմ եղեր, ըսի ինքնիրենս՝ ախոռանքի հատաչ մը արձակելով:

Ապա դիտեցի չուրջս, տեսնելու թէ ի՞նչ միջոցներ ունէի ոսոխականներու անակնկալ այցելութեան պարագային փախչելու կամ պահուըտելու համար:

Ուշադիր քննելով դռմին պատերը, ձեղունը, յարակից յարդանոցը՝ այս վերջնոյն պատին վրայ տեսայ վերջէն զոյուած պատուհան մը, որ կ'երեւի ժամանակին կը ծառայէր՝ վոզոյէն յարդանոցին մէջ յարդ նետելու համար:

Մտածեցի թէ առիկա սքանչելի ճամբայ կրնար ըլլալ ինծի, ոսոխականներու դռնէն ներս մտած առնը՝ անկէ դէպի բլուրը փախչելու համար: Ուստի հազիւ զգաստիարը յղացած՝ մագլցեցայ յարդերու վրայ, եւ փայտի ու քարի կտորներ դործածելով — աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ եղունդներս

դործածելով — երկու ժամէն քակեցի պատի այդ վերջէն հիւսուած մասը:

Այսպէս նահանջի ճամբան ապահովելէ եւք, հոդեկան քիչ մը թեթեւութիւն զգացի եւ նստեցայ դրան եռեւ, ամբողջ օր բանալիի ծակէն դիտելով փողոցը, ուրկէ երբեմն կ'անցնէր ոսոխական մը, արիւնածարաւ վագրի նման, առանց սակայն կասկածելու թէ իր փնտռած որսէն կը դտնուէր հատ մը հազիւ իրմէ տասը քայլ անդին:

Մութին քոյրս այցելեց ինծի՝ հետը բերելով հաց եւ ջուր: Անկէ իմացայ որ իմ փախուստէս վայրկեան մը եւք, Արթին աղբարը եւ Ատանացի Ծերոնը ձերբակալող ոսոխականները եկած էին մեր տունը եւ հարցուցած թէ ուր էի ես:

Մօրս պատասխանին վրայ թէ Սալթ գացած էի, ոսոխականները թերահաւատ խուզարկած էին ամէն կողմ, ապա մեկնած, երդուընալով թէ ողջ կամ մեռած անպատճառ ձեռք պիտի անցնէին դիս:

Նկատելով որ Հայոց ձերբակալման հրամանը այս անդամ չատ խիստ էր, խոհեմութիւն սեպեցի դիշերը տուն չերթալ, ղստաի պատկեցայ յարդանոցին մէկ անկիւնը ձգուած ծածկոցի մը վրայ:

* * *

17 Մարտ 1918

Քթիս ու բերնիս վրայէն անցնող տաք սպունդի մը հպումէն աչքերս բացի, ու սոսկումով տեսայ եղներէն մին, որ չուանը կոտրած, եկած էր քովս՝ լղելու համար երեսներս:

Բռունցքի հարուածով մը անդին հրեցի անբան կենդանիին դլուխը, բայց դեռ տեսնելով անոր ապու նայուածքներով լիցքը, դղջացի խիստ վարմունքիս համար: Ո՞վ դիտէ, ինծի նայիլը, դղջացի խիստ վարմունքիս համար: Ո՞վ դիտէ, ինծի նայիլը, դղջացի խիստ վարմունքիս համար: Ո՞վ դիտէ, խեղճ կենդանին թերեւս արդահատած էր վիճակիս եւ եկած իր գիտցած «եղական» ձեւով մխիթարելու դիս:

Ոտքի ելած, եկայ բանալիի ծակին առջեւ՝ դիտելու համար դուրսը: Երեք օրէ ի վեր անընդհատ տեղացող անձրեւը

զաղրած էր, ու մթամած օրուան յաջորդած պայծառ օր մը:

— Երանի՛ թէ մեր հոգւոյն վրայ կուտակուած ամպերն ալ օր մը այսպէս փարատէին, մրմնջեցի ինքնիրենս:

Ինչ յետոյ տանտիրուհիին փոքրիկ աղան եկաւ եղները արօտավայր ղրկելու համար: Բանտիս դուռը երբ բացուեցաւ, խորունկ շնչեցի դուրսի օդը, որ բոլորովին տարբեր էր ներսի՝ մէղի եւ աղբի հոտէն ծանրաբեռնուած մթնոլորտէն:

Յետոյ նստած դիտարանիս առջեւ, ժամերով դիտեցի փողոցը ու մտածեցի թէ ի՞նչ էր նպատակը այս անխմաստ մաքառումներու եւ հեւ ի հեւ ապրումներու: Մի՞թէ կ'արժէ՞ր հանդուրժել այսքան զրկանքներու եւ տառապանքներու՝ երկարաձգելու համար կեանք մը, որու պիտի չնախանձէր նոյն իսկ փողոցի ամենաեղկելի շունը...:

Սեւ խորհուրդներ պաշարեցին միտքս, եւ երկար առեն տառապեցայ հոգեկան տագնապներու մէջ, մինչեւ որ դրաքանապէս տուի վերի հարցման պատասխանը.— այո՛ կ'արժէր:

Երեկոյեան դէմ Տիկ. Մարիամ արտասուելով եկաւ բանտէն: Տարած էին բոլոր ձերբակալուածները, որոնց մէջ նաեւ իր ամուսինը՝ Արթին աղբարը:

Սահմռկեցուցիչ էր լուրը:

— Դեռ ուրիշ ո՞վքեր կային մեկնողներուն մէջ, հարցուցի խոր անձկութեան մատնուած:

— Շա՛տ, ո՞ր մէկը ըսեմ, հեկեկաց խեղճ կինը, քու բարեկամներդ ալ կային... Մշեցի Սարգիսը եւ Տրապիզոնցի Գարեգինը...:

* * *

24 Մարտ 1918

Կարծէք թէ ամպեր կը որոտան՝ խորունկէն արձագանգող թնդանօթաձգութեանց ձայները կը դղրդացնեն մեր պատուհանները: Այս օրերս օդանաւերն ալ անպակաս են երկնքին վրայ. երբեմն անոնցմէ 8–10 հատ կ'անցնին, բայց այնքա՜ն բարձրէն որ միայն ժխորը կը լսենք:

Զարմանալի երեւոյթ մը: Մենք որչափ կ'ուրախանանք թնդանօթներու որոտները մօտէն լմնալով, տեղացիները նոյնչափ կը ջղայնանան՝ համոզուելով որ թշնամին քայլ առ քայլ կը մօտենայ իրենց:

Կը լսենք թէ Սուվէյլահի մէջ (ռազմաճակատի մօտ չէրքէզ գիւղ մը) մարդիկ ջարդեր են հոն բնակող երեսուն ընտանիք Հայերը, վախնալով որ այս վերջիններուն դիւղի դրաւման պարագային կրնան զանգատիլ Անգլիացիներուն՝ իրենց ենթարկուած հարստահարութեանց մասին:

Չէրքէզներ այս լուրերը տալով մեզի, կ'աղաչարարեն թէ չառ չուրախանանք, որովհետեւ եթէ Անգլիացիները գան՝ մեր յօշոտուած դիակները պիտի դանեն հոս:

— Բայց ինչո՞ւ կ'ուզէք մեզ ջարդել, մենք ի՞նչ վնաս ըրինք ձեզի, երբ հարցնենք,

Կը պատասխանեն.

— Ռուսերը իրենց դրաւած տեղերը մահմետականները ջարդեր են, մենք ալ փոխարէնի համար ձեզ պիտի ջարդենք:

Ցաւալի է որ, թուրք պինուորները — որոնք ամէն օր հոսկէ կ'անցնին — կը թունաւորեն տեղացի ժողովուրդը ու կը թելադրեն մեզ ջարդել, որպէսզի, ինչպէս որ բացէ ի բաց կ'ըսեն իրենք, եթէ օր մը նահանջելու ըլլան՝ Հայեր միանալով թշնամոյն՝ չդժուարացնեն իրենց փախուստը:

* * *

26 Մարտ 1918

Անակնկալ լուր մը լսեցինք այսօր. Անգլիացիք դրաւեր են Սալթը:

Լուրը որքան ուրախութիւն, նոյնքան վախ պատճառեց մեզի, մանաւանդ երբ տեսանք թուրք պինուորներ, որոնք խուճապահար կը վազէին ռազմաճակատէն:

Բարեբախտաբար անոնք վնաս չէին հասցներ՝ ինկած ըլլալով իրենց մորթը փրկելու մտահոգութեան մէջ: Կ'անցնէին խառնիխուռն եւ ամապարանքով, իրենց հետ տանելով բազ-

մաթիւ ջորիներ՝ բեռնաւորուած պաշտային թնդանօթներով, ռազմամթերքներով, ուտեստեղէններով եւ վիրաւորեալներով:

Թրքական բանակին վերջին դինուորին անհետ սգումէն ետք, դուրս ելանք մեր թաքստոցներէն — ոստիկանները այլեւս ձերբակալութիւն չէին կատարեր — ու չնորհաւորեցինք միմեանց լուրջ վտանգ մը անցուցած ըլլալնուս համար:

Այժմ մեզմէ 12 ժամ անդին քաղաքի մը վրայ կը ծածանի քրիստոնեայ պետութեան մը պատասխան դրօշակը:- Արդեօք ե՞րբ բարեբախտութիւնը պիտի ունենանք դայն ողջունելու:

Շուկային մէջ կը խօսակցէինք այդ մասին, մոռդրծ Սարգօ յանկարծ ըսաւ.

— Տղաք, ուխտ ըրած եմ, եթէ Անգլիացիները դան, պիտի վազեմ եւ առաջին դինուորին ճակատը պիտի համբուրեմ:

— Ես պիտի խոնարհիմ եւ առաջին դինուորին ոտքը պիտի պագնեմ, ըսաւ պայտար Մխաք:

Սանտրադրծ Աւագ ուխտեց Անգլիացի դինուորին աչքը համբուրել: Զինագործ Գարբիէլ՝ անգլիացի հրամանատարին ձեռքը:

Տեսնելով որ ամէն ոք բան մը կը համբուրէր, ես ալ ըսի.

— Կ'ուխտեմ համբուրել անգլիական դրօշակը:

Գիշերը ամէնքս մօտակայ բլուրին վրայ ելանք ու աչքերնիս յառած հորիզոնին՝ ժամերով անյագաբար դիտեցինք ռումբերուն բաց-խոխոջ վայրաստակումները, որոնք կարծէք չառայլներն էին դարերու ապշամուղջին մէջէն ծագող Ազատութեան Արեգակին:

Ձերբէչի տարեգրութեանց մէջ Հայոց երեսը այսօր վեհերորդ անգամ խնդաց:

* * *

27 Մարտ 1918

Պէակվիները լսելով որ անգլիական բանակին հետ կը յառաջանան նաեւ Ճէրիֆի զօրքերը, անմիջապէս կամաւորական դունդ մը կազմած են եւ սկսած հուրի եւ սուրի մատնել իրենց թշնամի եղող տարրերը:

Անոնք ամենէն առաջ յարձակած են Ռումմանի վրայ, որ Սալթի եւ ձէրէչի միջեւ թիւրքմէն գիւղ մըն է: Երկու ժամուան արիւնահեղ կռիւներէ ետք, անոնք յաջողած են գիւղ մտնել եւ կոտորել այր բնակչութեան կարեւոր մէկ մասը:

Երեկոյեան դէմ էր, երբ կոտորածէն մազապուրծ ազատողները սկսան հասնիլ ձէրէչ: Տեսնելով անոնց խղճալի վիճակը՝ յիշեցինք մեր ջարդակոտոր կարաւանները, սա տարբերութեամբ որ մենք հազար անգամ արժանի էին իրենց են-թարկուած դժբախտութեան:

Արաբիոյ մէջ հաստատուած ալ մը թուրքեր էին անոնք, բայց իրենց գիւղը դարձած էր Հայոց դէմ գրգռութեան օճախ մը: Անոնք էին իրենց թունաւոր քարոզութիւններով Արաբներու եւ Զէրքէզներու մոքերը պղտորողները: Դարձեալ անոնք էին որ օգտուելով Հայոց առերես մահմետականացումէն՝ սկսած էին բռնութեամբ ամուսնանալ Հայուհիներու հետ, մինչեւ նոյն աստեն գրգռելով իրենց կրօնակիցները, որ հետեւէին իրենց օրինակին:

Այդ բռնի ամուսնացած Հայուհիներէն մին այսօր մեր քովը եկաւ եւ լալով խնդրեց որ, գինքը ազատէինք իր բռնակալ ամուսնոյն ձեռքէն:

— Քիչ մըն ալ համբերէ, ըսինք դայն մխիթարելով: Հիմա անխոհեմութիւն պիտի ըլլայ, եթէ Անգլիացիները չհեռանան՝ գործի ձեռնարկենք: Որովհետեւ եթէ անոնք չգալու ըլլան՝ այն ատեն ո՛չ միայն ձեր, այլ ամբողջ Հայութեան դոյութիւնը վտանգած կ'ըլլանք:

Հայուհին գլխիկոր մեկնեցաւ մեր քովէն: Իրմէ իմացանք որ, տակաւին ուրիշ վեց կիներ եւս կը հեծեն թիւրքմէններու անողոք լուծին տակ:

* * *

28 Մարտ 1918

Զէրքէզները դինուած կը պտտին փողոցներու մէջ, Պէտէվիններու յարձակման դէմ պատրաստ դտնուելու համար: Մեւնոյն ատեն անոնք գաղտնի տեղեր կը պահեն իրենց արժէքաւոր կարասիները, որպէսզի ղերծ մնան կողոպուտէ:

Մենք ալ հետեւելով մեր տանտիրոջ օրինակին, այսօր ախոռին մէջ, յարդերու տակ խոշոր փոս մը փորեցինք եւ երեկոյին մութին օգտուելով՝ հոն փոխադրեցինք մեր ճերմակեղէնները, անկողինները, ինչպէս նաեւ պարկ մը դարին, որ մեր անուղղի միակ միջոցն է:

Վախնալով որ այլազգի դրացիները, որոնք տեսած էին մեր արարքը, կրնային դողութիւն կատարել՝ մօրս հետ փոխեցինք ի փոխ ամբողջ գիշերը մեր սենեակի պատուհանէն հսկեցինք ախոռին վրայ:

* * *

29 Մարտ 1918

Առտուան դէմ հազիւ թէ դոցած էի աչքերս, յանկարծ աղմուկէ մը վեր ցատկեցայ:

— Հասէ՛ք, հասէ՛ք, Պէտէվիններ կուգա՛ն...

Լեռները փայտ ժողվելու գացող հայ կիներն էին այս ահազանգը հնչեցնողը:

Անոնք տեսած էին բազմաթիւ ձիաւոր Արաբներ — որոնք իրենց սուրերը ճօճելով եւ ռազմաչունչ երգեր երգելով կուգային մեր գիւղը — ու լեղապատառ փախչելով եկած էին եղելութեան մասին լուր տալու ժողովուրդին:

Վտանգին լուրը առնելնուն պէս՝ Զէրքէզներ դէնքերնին գրկած վազեցին հրոսակներուն եկած ուղղութեամբ եւ իսկոյն պատերու եւ քարերու ետին դիրք բռնեցին(*):

(*) Մենք Հայերս ինքնապաշտպանութեան բնազդի տեսակէտով որքա՛ն ետ մնացած ենք Զէրքէզներէն: Աւազի հատիկ մըն են առընչ հսկայ անապատին մէջ, բայց անկարելի՛ է որ չանճնուին առանց կռուելու;

Դամասկոսցիներն ալ նոյնպէս զէնքերը առած վազեցին վտանգի վայրը, ու գիւղին մէջ մնացին կիները, փոքրիկները, ծերերն ու անկարները, որոնք ողորմելի ճիչեր կ'արձակէին՝ յիշելով Թիւրքմէններուն պատահածը:

Պահ մը ետք յստակօրէն կը լսէինք հարիւրաւոր կոկորդներէ պոռթկացող Պէտէվիններու հետեւեալ քայլերգը·

Պիյէ մարա, ըշըրի պարուր, (կինդ ծախէ, հրացան գնէ)

Պիյէ փարաս, ըշըրի եէմէլ··· (նժոյգդ ծախէ, ուղտ գնէ)

զոր հարիւր անգամ աւելի կը կրկնեն միօրինակ եղանակով եւ առանց ձանձրանալու՝ պատերազմի կամ խրախճանքի գացած առեններին: (Արդէն Պէտէվիին համար պատերազմն ալ խրախճանք է):

Գիւղին մէջ տիրող խուճապն ու սարսափը նկարագրել կարելի չէ, մանաւանդ երբ քիչ յետոյ անոնք երեւցան հեռաւոր ճամբուն վրայ, հայ կանանց նկարագրածին պէս, սուսերամերկ եւ ձիերու վրայ նստած:

Անոնք հազիւ թէ գիւղի սահմաններուն մօտեցած էին, յանկարծ ուրախ բացագանչութիւն մը փրթաւ·

— Մի՛ վախնաք, մի՛, վախնաք, բարեկամներ են եկողները···

Արդարեւ քիչ յետոյ հասկցուեցաւ որ չրջակայ Փէլլահ գիւղերու չէյխերն էին անոնք, որոնք Պէտէվիններու վրանները կ'ներթային հաչտութիւն առաջարկելու համար, եւ իրենց ճամբուն վրայ հանդիպած էին մեր գիւղին, որպէսզի այս տեղի երեւելիներն ալ առնէին իրենց հետ՝ այդպէս մասնակից դարձնելով գանոնք ալ Պէտէվիները սիրաշահելու համար յանձն առնուելիք նիւթական զոհողութեան:

Ինդիրը այս ձեւ պարզուելէ ետք, ռամիկները դուրս ելան իրենց պատնիշած դիրքերու եռեւէն, ու կէս ժամ ետք երկու Զէրքէզ եւ մէկ Դամասկոսցի Արաբ խառնուեցան բանագնացներու խումբին՝ երթալու համար Պէնի Հասանի վրանները:

Հակառակ ատոր, ջղայնութիւնը կը չարունակուի գիւղին

մէջ։ Տեղացիք վստահ չեն թէ իրենց պատգամաւորները ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնեն Շէրիֆականներու մօտ։

* * *

31 Մարտ 1918

Ռազմաճակատէն վախչոտ թուրք զինուորները հեռվհեռէ ետ կուգան, ու գիւղին եղերքը վրաններ կը լարեն, կ'երեւի՝ հոն համախմբուելու համար։

Չէրքէզներու եւ Թիւրքմէններու դէմքերուն վրայ կը նշմարենք չարագուշակ ժպիտներ։ Կ'ըսեն թէ Անգլիացիք պարպած են Սալթը եւ նահանջած դէպի իրենց նախկին դիրքերը։

Երեկոյեան դէմ Պէնի Հասանի ցեղախումբին հետ բանակցելու գացող պատուիրակները վերադարձան, Պէէվիններէ ապահովութիւն առնելէ ետք թէ՝ պիտի չյարձակէին Ֆէյլահ եւ չէրքէզ գիւղերու վրայ։

Պէէվիններ այդ ապահովութիւնը չէին տար, եթէ վստահ ըլլային թէ՝ Շէրիֆի զօրքերը կը յառաջանային Անգլիացւոց հետ։

Թնդանօթի որոտները, որոնք այնքա՜ն մօտէն կը լսուէին, հեռացած են մեզմէ։ Կը կարծենք թէ Չէրքէզներուն տուած լուրը ճիշդ է. Անգլիացիները փախած են։

Այնքա՜ն յոյսերէ եւ ուրախութիւններէ ետք՝ ի՜նչ ահաւոր հիասթափում։

* * *

4 Ապրիլ 1918

Բազմաթիւ Ֆէյլահ էյլիսեր եւ իրենց հետեւորդները՝ զարդարուն մէչլահներ, մեռտաքահիւս պարեգօտներ եւ չողչողուն ակիլներ հագած՝ սկզբնական կը ճեմեն չուկային մէջ, իրենց սուրերուն արծաթապատ պատեանները դղրդացնելով սալայատակի քարերուն վրայ։

Իրպիթի գաւառապետին եւ քանի մը պինուորներու հետ եկած են անոնք ձէրէշ, այս տեղէն երթալու Սալթ եւ հալածելու Անգլիացիները։

Բայց կարծէք թէ անոնք Հայոց դէմ պատերազմելու կ'երթան, իրենց առելութիւնը կը թափեն հայ արհեստաւորներու վրայ, անոնց չինել տուած զործերուն վոխարժէքը չվճարելով եւ դրամ պահանջողները ծեծելով։

Անոնք չհնազանդին նոյն իսկ ութը տարեկան հայ տղեկ մը, որ բողոքելու անխոհեմութիւնը ունեցած էր, երբ «պղնուական» էշին մը խլելով անոր ժողված խոտերը՝ նետած էր ձիուն առջեւ, առանց սակայն ձեռքը տանոց մը տալու։

Եւ կարծէք չէր բաւեր ծեծը, անխիղճ մարդը աւելի ըլլալով կ'անիծէր բոլոր «ազտոտ» Հայերը, որոնք — իր բառերով — ամէն քայլափոխին դիմացը կ'ելլէին՝ իրենց գաբչելի գոյութեամբ սրբապղծելով մահմետականի իր գերազանցապէս նուիրական տեսողութիւնը։

Կէսօրէ ետք կամաւորական ուրիշ գունդեր ալ եկան եւ միացան այս գերազանցապէս մոլեռանդ եւ անխիղճ արարածներուն, որոնք չենք գիտեր ո՞ր կողմերէն եկած էին, քանի որ անոնց նմանը ցարդ չէինք տեսած չրջակայ Ֆէյլահ գիւղերու մէջ։

Մեկնելէ առաջ, 150 ձիաւորները գիւղին հրապարակը կատարեցին երդման արարողութիւն մը, որ բաւական յատկանշական էր։ Անոնք կազմած էին կլոր չրջանակ մը, որուն մէջ Իրպիթի կառավարիչն ու ծերունի ցեղապետ մը կարգաւ կ'անցնէին՝ լուրջանչիւր ձիաւորին առջեւ կանգ առնելով եւ հարցնելով թէ ի՞նչ պիտի ընէր թշնամին, եթէ դայն դերեվարելու ըլլար։

Հարցաքննուած մարդը կը քաշէր սուրը եւ օդին մէջ չարժելով՝ երեւակայական գլուխներ հնձելու ձեւեր կ'ընէր։ Ուրիշ մը՝ երկու մատներով թշնամոյն աչքերը փորելու կատարի մը չարժում մը։ Աւելի ուրիշ մը կը խաղցնէր ձին եւ անոր ամբակներուն տակ կը տրորէր անգոյ թշնամոյն գլուխը։

Այսպէս բոլորը իրենց առելութիւնն ու վայրագութիւնը իրենց ըմբռնած ձեւով արտայայտելէ ետք, բարձրաձայն

աղօթք մը ըրին ու մեկնեցան՝ «եա Ալլա՛հ, եա Ալլա՛հ» պո–չելով եւ օդին մէջ չարունակ վէնք արձակելով:

Տեսնելով այս վայրենաբարոյ մարդոց ահարկու դէմքերն ու առելաւառ դէպցումները՝ խորհեցանք թէ ի՛նչ կ'ըլլար մեր վիճակը, եթէ անոնք վայրկեան մը իրենց վէնքերը դարձնէին դէպի անտէր գաղթականները:

* * *

5 Ապրիլ 1918

Մեզի ծանօթ եւ բարեկամ արաբ պաշտօնեայ մը այսօր Սալթէն եկաւ եւ պատմեց թէ՝ ինչպէ՛ս Անգլիացիները խուճա–պահար փախած էին, եւ թէ ինչպէ՛ս քաղաքը վերադրաւող թուրք զինուորները ջարդած էին այն բոլոր Հայերն ու քրիս–տոնեայ Արաբները, որոնք չէին կրցած փախչիլ Անգլիացւոց նահանջի ժամանակ:

Ձերբէչէն չատ մը հայ երիտասարդներ զինուորագրութենէ խուսափելու համար Սալթ փախած էին: Զենք գիտեր թէ ի՞նչ եղած են անոնք ընդհանուր խառնաչփոթութեան մէջ:

Բայց ինչ որ մեզ սոսկում պատճառեց, պաշտօնեային յայտարարութեան սա մասն էր թէ, Հայերը ջարդելու հրաման եկած էր զինուորական հրամանատարութենէն:

— Ես այդ լուրը լմցայ աներեսդէս, որ Սալթի հեռա–դրատան պաշտօնեայ է, յարեց Արաբը: Ան ըսաւ թէ հեռագիրը սապէս խմբագրուած էր. «Անգլիացիներու յառաջխաղացումէն օգտուելով՝ 35 թուրք զինուոր նահատակող Հայերը բնաջնջե–ցէք»: Այս հրամանը կրնայ ըլլալ որ այսօր կամ վաղը հոս ալ հաղորդուի. դիտցած եղէք, ձեր գլխուն ճարը նայեցէք:

Ահ ու դողի մատնուած մնացած ենք: Մենք ի՞նչ կրնանք ընել մեր գլխուն ճարը նայելու համար: Ամէնքս ալ անկարող ենք տեղ մը երթալու, եւ արդէն ո՞ւր կրնանք երթալ, քանի որ նոյն հրամանը հաղորդուած պիտի ըլլայ ամէն տեղ:

Մեր մտմտուքը պակաս էր, ահա հատ մըն ալ աւելցաւ:

* * *

7 Ապրիլ 1918

Քառասունը ութը ժամ մղձաւանջներու մէջ ապրելէ ետք, վերջապէս լմացանք որ, մեր Սալթցի բարեկամին հաղորդած լուրին մէջ թիւրիմացութիւն կայ:

Հեռագրին մէջ յիշատակուած բառը «Իրմէն» չէ, այլ «Ըրմէն», որ Սալթի մօտ քրիստոնեայ Արաբներու դիւղ մըն է:

Կ'երեւի թէ այդ դիւղի բնակիչները օգտուելով Անգլիացի–ներու յառաջխաղացումէն՝ ջարդած են նահանջող թուրք զինուորները: Հիմա կառավարութիւնը վերագրաւելով այդ վայրերը՝ փոխվրէժի կը դիմէ անխտիր կոտորելով ամբողջ բնակչութիւնը:

Այսու հանդերձ մեզի համար տակաւին կոտորածի վտանգը չէ անցած: Որովհետեւ Դամասկոսցի խանութպանները եւ թիւրքմէն դիւղացիները — որոնք այլեւս վերազարձած են իրենց աւերեալ տուները — մխամիտ ժողովուրդը այնպէս հաւատացուցած են թէ՝ Անգլիացիք կը պատերազմին ոչ թէ Թուրքիոյ յաղթելու, այլ Հայերը ազատելու համար: Այսինքն այս բոլոր թափուած արիւններու եւ կործանած քաղաքներու պատճառը Հայերն են...եթէ Հայերը չըլլային, Անգլիացիք ի՞նչ գործ ունէին Արաբիա գալու եւ պատերազմելու:

Մխամիտ Ձերբէչէները կը հաւատան այս չարախօսութեանց եւ ամէն օր ա՛լ աւելի ատելութեամբ կը լցուին մեզի դէմ:

* * *

14 Ապրիլ 1918

Մեր հայրենակից Արթին աղբար, որ ամիս մը առաջ զինուոր տարուած էր, երէկ դիւեր փախչելով դիւղ հասաւ:

Իրմէ լմացանք որ, մօտաւորապէս 400 հոգի — Հալէպի մէւս չրջաններէն հաւաքուած զինուորներու հետ մէկտեղ — դրկուած են Ամմանի կայարանէն երկու օր անդին տեղ մը, հոն անգլիական օդանաւերու ռմբակոծումէն աւերուած ճամբա–ները նորոգելու համար:

Արթին աղբօր պատմութեան համաձայն, հայ զինուոր–

ներուն վիճակը խիստ ողբերգական է Արաբիոյ այդ բոցակէզ վայրին մէջ: Ջուրի չգոյութեան պատճառաւ, անոնք կը ստիպուին խմել հորի մը տղմուտ եւ որդնոտ ջուրը: Իսկ իրրեւ ոռճիկ օրական կը տանան չիսուն տրամ հաց, այնպէս որ չկշտացողներէն շատեր ձիերու աղբերը կը քրքրեն՝ գարիի հունտ ժողվելու եւ ուտելու համար:

Արթին աղբար կ'ըսէ թէ, երկու տարի առաջ այդ կողմերը ղրկուած 800 զինուորներէն ե՛ւ ոչ մէկ հետք մնացած է: Մեռա՞ծ են, փախա՞ծ են, ուրիշ տե՞ղ փոխադրուած են, յայտնի չէ: Մեր հայրենակիցը կ'ենթադրէ թէ, բոլորը մեռած են քաղցէ, ծարաւէ եւ հիւանդութենէ, որովհետեւ եթէ Սսեցի Մուշեղի պէս վախչողները ըլլային՝ անոնցմէ գոնէ քանի մը հատ կ'ապաստանէին մեր գիւղը:

Արթին աղբար՝ ինքն ալ դառապարտուած էր նոյն աշխատը ճակատագրին, եթէ ամէն վտանգ աչքն առնելով չփախչէր այդ մահաբոյր վայրէն:

Գիշեր մը ան վրանէն կ'ելլէ ու բնական պէտք ունենալու ձեւով՝ աճապարանքով կ'երթայ հեռուները: Պահակ զինուոր մը կը տեսնէ զինքը եւ կը հարցնէ թէ ո՞ւր կ'երթար: Արթին աղբար կուտայ պատշաճ պատասխանը եւ կը նստի գետնին վրայ: Պահ մը ետք նշմարելով որ պահակը ուրիշ կողմ դարձուցած էր ուշադրութիւնը, ան կամաց մը սողալով կը հեռանայ քիչ մը եւս, յետոյ յանկարծ ոտքի ելլելով կը փախչի:

Բարեբախտաբար իր փախուստը պահակ զինուորին կողմէ չի նշմարուիր, ապա թէ ոչ նոյն հետքն կը գնդակահարուէր նման ուրիշներու, որոնք իրմէ առաջ փորձած էին այդ խաղը:

Այսու հանդերձ վախնալով թէ իր բացակայութիւնը պիտի նշմարուէր, ու քիչ յետոյ հետապնդող ձիաւորներ պիտի գային իր ետեւէն, Արթին աղբար կը չարունակէ փախչիլ իր բոլոր ուժովը, մինչեւ որ յաջորդ առաւօն կը հասնի արաբ հովիւի մը վրանը:

Հովիւը բարեսիրտ անձ մըն է եղեր: Ան կը հրաւիրէ մեր հայրենակիցը, որպէսզի վրանի չուքին տակ նստի: Յետոյ իմանալով որ անօթի էր, կուտայ կաթ եւ հաց:

Ժամ մը հանգչելէ ետք, Արթին աղբար չնորհակալութիւն կը յայտնէ ու կը մեկնի: Բայց հազիւ թէ չիսուն քայլի չափ հեռացած էր, մէկ ալ կը լսէ որ վրանատէրը վազելով իր ետեւէն կուգար:

— Արդեօք բա՞ն մը մոռցայ, կ'ըսէ Արթին աղբար քննելով գրպանները.— չետոյ տեսնելով որ պակաս բան մը չունէր.— կ'երեւի թէ բարի հովիւը ինծի ուտելիք կը բերէ, որպէսզի ճամբան ուտեմ, կը յարէ ինքնիրենը.— Բայց մարդուն ձեռքն ալ բան մը չտեսնելով՝ կը վճռէ.— Հաւանաբար երթալիք ճամբաս պիտի բացատրէ ինծի:

Այս միջոցին հովիւը արդէն հասած էր իրեն:

— Եա խայյո՛, (հայրենակի՛ց) կ'ըսէ ան ցուրտ չէշտով մը, հադուստներդ ձգէ եւ այնպէս գնա:

Արթին աղբար կարծելով որ Արաբը կատակ կ'ընէր՝ կը խնդայ:

— Հէ՛յ, ինչո՞ւ կը խնդաս, կը բարկանայ հովիւը:

— Բայց քիչ առաջ դուն դիս հիւրասիրեցիր, եւ հիմա հադուստներս կ'ուզես, կը պատասխանէ Արթին աղբար չուտրուն:

— Հիւրասիրեցի քեզ, որովհետեւ քիչ առաջ իմ հոդիս սահմաններուն մէջն էիր, կ'ըսէ Արաբը: Բայց հիմա դուն իմ հոդիս սահմանէն դուրս ես, ուրեմն դուն օտարական մըն ես, եւ քու ինչքդ ինծի կը պատկանի:

— Աստուածդ սիրե՛ս, ձգէ կատակը:

— Ի՞նչ կատակ... չուտ հանուէ, եթէ ոչ մահակը կ'ուտես դլխուդ:

Արթին աղբար կը տեսնէ որ մարդը չատ լուրջ էր եւ պատրաստ՝ սպառնալիքը գործադրելու: Ուստի կը հանէ բաճկոնն ու տաբատը, եւ զանոնք կ'երկնցնէ իր երբեմնի հիւրընկալին:

— Շապի՛կդ ալ, կը հրամայէ Պէտէվին, կօշի՛կդ ալ:

Արթին աղբար զանոնք եւս հանելով կուտայ:

Աւազակը կը խուզարկէ բաճկոնի եւ տաբատին գրպան-ները: Անոնց մէջ արժէքաւոր բան մը չի գտներ: Ապա կը քննէ հագուստներուն ներան ու դուրսը, ու տեսնելով որ անոնց վրայ աւելի կարկտան կար, քան իրական կերպաս՝ կը վերա-դարձնէ զանոնք, նոյնպէս կը վերադարձնէ մաշած կօշիկները՝ իրեն վերապահելով միայն չապիկը:

Սոյն տարօրինակ կողոպուտէն ետք, Արթին աղբար հրա-ժեշտ կ'առնէ հովիւէն եւ կարելի եղածին չափ լայն բացած քայլերը՝ կը հեռանայ Պէտէվիններու հողերէն:

Այնուհետեւ ան երբէք չի հանդիպիր ոեւէ վրան մը կամ գիւղ մը: Նախամեծար համարելով խոտ ուտելը՝ ան կը քալէ ամայի ճամբաներէ եւ վերջապէս արգահատելի վիճակի մը մէջ կը հասնի Ճէրէչ:

* * *

21 Ապրիլ 1918

Հեղձուցիչ տաքերը սկսան եւ տաքերու հետ անապատի օձերն ալ արթնցան: Այսօր մեր սենեակին մէջ գտանք անոնցմէ հատ մը, որ գալարուած պառկած էր ճերմակեղէնի ծրարի մը տակ: Տանտէրնիս ապահովցուց մեզ թէ, ան մարդու վնաս հասցնող տեսակէն չէր:

Բայց ինչ որ Հայոց մեծ ցաւ կը պատճառէ՝ օձերէ եւ միջատներէ աւելի՝ տաքերու հետեւանքով խոտերուն չորնալն է: Փունջ մը խոտ գտնելու համար կիներ եւ աղջիկներ զանազան վտանգներու ենթարկելով իրենց անձը՝ ժամերով կը թափառին ձորերու մէջ եւ շատ անգամ ձեռնունայն կը դառնան:

Կը զգամ թէ ի՛նչ ահաւոր բան է, նոյն իսկ բնութեան սեղանէն զրկուիլը: Ամէն օր մեր աչքին առջեւ ունինք եաղ-տրցի անդամալոյծ կին մը, որ մեր բակը կը բնակի: Իր քոյրը մինչեւ որ լեռներէն փայտ բերէ, ծախէ եւ կտոր մը հաց տուն բերէ՝ խեղճ կնոջ աղիքները կը գալարին անօթութենէ: Ըրքա՛ն

ալ մեր կերած հացէն կտրենք եւ իրեն տանք, կարելի չէ զայն կշտացնել:

Սիրտս կը խլխլայ, երբ ամէն անգամ ղինքը կը լսեմ աղերսագին ձայնով մը եղբօրմէս պաղատիլը թէ, երթայ իրեն խոտ բերէ: Եղբայրս, որ հազիւ վեց տարեկան է, կ'երթայ փողոցին մէջ գտած վայրի մարգարտածաղիկները փրցնելով կը բերէ:

— Առնք չեն ուտուիր, կը բղաւէ խեղճ կինը՝ խոտի նմոյշ մը ցուցնելով, նայէ՛, տերեւները ասանկ ըլլան, գոյնը՝ այս-պէս, ոստը՝ սապէս... Հայտէ՛ անուշիկ զաւակս, գնա, այս տեսակ խոտ բեր ինծի:

Սուրէն խոտի նմոյշը առած՝ կը վազէ դէպի բլուրները, սակայն հոն կը գտնէ իր խաղընկերները ու կը մոռնայ իր պարտականութիւնը, մինչ տղին անդամալոյծ պառաւը կը դուէ:

— Սուրէն, անուշիկ զաւակս, ո՞ւր մնացիր... չուտ եկուր, անօթի եմ, կը մեռնի՛մ...

Մանրանկար մըն է այս՝ տիրող ընդհանուր ողբերգու-թենէն:

* * *

28 Ապրիլ 1918

Մեր ընտանիքին նահապետը Նշան Տաթեան այսօր մեռաւ 71 տարեկան հասակին մէջ:

Իր կեանքին վերջին տարիները անլուր դժբախտութեանց չարք մը եղած էր իրեն համար: Իր մէկ հատիկ տղան — հազիւ երեսուն տարեկան — Սամսոնէն տարած ու մորթած էին: Աղջիկն ու փեսան նոյնպէս Սամսոնէն տարագրած, փեսան սպաննած էին, իսկ աղջիկը քշած անապատները: (Տես օրա-նագրութիւնս 20 Հոկտեմբեր 1915, Համայլի կայարանը): Իր բնական մահով մեռած ուրիշ մէկ զաւկին կինն ու երկու անչափահաս մանչ տղաքը կորսուած էին Ամասիոյ տեղահա-նութեանց ընթացքին:

Կարծէք չէին բաւեր իր կակիծն ու տառապանքը՝ կառավարութիւնը երկու տարի առաջ ալ իրեն պարտադրած էր ղինուորագրութեան հոգեւտանջանքները:

Այժմ մեռաւ ան եւ ազատեցաւ:

Հանգի՛ստ կը մաղթենք իր ոսկորներուն:

* * *

5 Մայիս 1918

Սեւ օրերու կարմիր Զատիկ է այսօր:

Մեր սրտերու խորերէն կ'ողբանք այն դառն յուսախաբութիւնը, որուն ենթարկուեցանք այս վերջին ամսուան ընթացքին:

Մոռցած մեր ցաւերը, պահ մը ուրախացած էինք այն յոյսով թէ՝ ի մօտոյ վերջ պիտի դնէին մեր չարչարանքները: Բայց ափսո՛ս որ, սխալած ենք:

Այժմ օդանաւեր — անգլիական եւ գերմանական — կուգան ու կ'երթան մեր գլուխին վրայէն. թնդանօթները կը դոռան, կարծէք ըսել ուզելով. «սպասեցէք, քիչ մը եւս համբերեցէք», բայց ինչպէ՞ս սպասել, երբ ամէն օր սովն ու հիւանդութիւնը կը տասանորդեն ժողովուրդը:

Ջինուորագրութեան խնդիրն ալ առեղծուած մը եղած է: Ոստիկաններ օր մը կը ձերբակալեն Հայերը, ուրիշ օր մը՝ կը տեսնեն զանոնք, բայց բան մը չեն ըներ: Ձենք գլուխ թէ, պահուի՞նք թէ ոչ մեր զորձերովը պարապինք: Անստգութիւնը կը ջլատէ մեր ուժերը:

Այժմ մեզմէ քսան ժամ անդին նստած է Անգլիացին: Հոն ո՛չ սով կայ, ոչ ջարդ եւ ոչ ալ հալածանք: Հոն մարդիկ կ'ապրին խաղաղ եւ հանգիստ, իսկ հոս՝ ամէն օր մահ, սուգ, վիշտ եւ արցունք:

Արդեօք ե՞րբ պիտի տապալի այս ծանր կափարիչը մեր գերեզմաններուն վրայէն. արդեօք պիտի գա՞յ այն օրը, որ խաւարի մէջէն լոյս աշխարհ եկած՝ Հայն ալ ունենայ իր հրաշափայլ Յարութիւնը:

12 Մայիս 1918

Դրամական նեղութեան մէջ ենք: Բաւական ատեն կայ որ, այլեւս ուժ տեղէ օգնութիւն չի գար մեզի: Շուկայի գործէս ալ, որ երկու չաբաթէ ի վեր կը չարունակեմ, կանոնաւոր հասոյթ չ'ելլեր:

Այսօր Թանկագին քարով մատանի մը վոխանակեցի երեք ղրիւ գարիի հետ ու գարին չալկած՝ տարի ջաղացք, աղալ տալու համար:

Առաջին ցնցումը ունեցայ, երբ Յովսէփի փոքրիկ տղէն իմացայ թէ հայրը ժանտատենդէ վարակուած՝ հիւանդ պառկած էր: Գացի ջաղացքին եաեւի սենեակը ու հոն գտայ Քիլիսցի բարեկամս, որ ուշակորոյս կը գառանցէր: Կինը գովը նստած, չարունակ կը փոխէր անոր ճակտին թաց լաթերը այնպէս՝ ինչպէս Տիկ. Մարիամ ըրած էր ինծի:

Հարցուցի թէ քանի՞ օր ունէր տակաւին՝ անցնելու համար վտանգը:

— Չորս օր, պատասխանեց Տիկ. Փառանձեմ հեծեծագին:

Թէեւ ժանտատենդէ վարակուողներս՝ գարձեալ վարակուելու վտանգ չունինք, բայց չկրցայ աւելի կենալ սենեակին մէջ. վերջին ակնարկ մը նետեցի բարեկամիս ծիւրած դէմքին վրայ ու փղձկած դուրս ելայ:

Երկրորդ ցնցումը ունեցայ, երբ պատուին եղերքը հայ կերած տեսնս՝ կորաքամակ ծեր կին մը մօտեցաւ ինծի եւ խնդրեց որ կերած հացս իրեն տամ:

Պահ մը նայեցայ կնճիռներով ծածկուած իր տառապած դէմքին: Աչքերուն մէջ կեանքի լոյսը նուազած էր, իսկ շրթունքներուն չուրջ քաղցի հետքը դրոշմուած: Բայց որքա՜ն անուշ արտայայտութիւն ունէր ան՝ նման մեծ մօրս, կամ նման այն բոլոր մեծ մայրիկներուն, որոնք անկիւնի գարդն էին նահապետական բոլոր հայ տուներու:

Ձեռքիս պատառը տուի անոր, յետոյ ներս գացի կոսր մը աղացուղ ալիւրէն բերի եւ զայն ալ տուի:

Կը սպասէի որ սովահար կինը հացի կտորը ձեռքէս խլելով՝ իսկոյն բերանը պիտի նետէր, սակայն մեծ եղաւ զարմանքս, երբ տեսայ որ ան քիչ անդին առուին եղեքը ծռած՝ կը ճարակէր հոն բուսնող խոտի ծիլերը:

Հետաքրքիր դացի քովը եւ հարցուցի թէ, ինչո՞ւ տուածս հացը չէր ուտեր:

Պառաւը կրցածին չափ չոկեց իր ծալլուած կռնակը եւ անուշ ժպիտով մը պատասխանեց.

— Այդ հացը հիւանդ թոռնիկիս պիտի տանիմ:

* * *

19 Մայիս 1918

Երկուք ու կէս տարիէ ի վեր առաջին անգամ հայկական հարսնիք տեղի ունեցաւ մեր գիւղին մէջ: Մեր դրացիներէն հացագործ Պօղոս ամուսնացաւ իր հայրենակիցներէն Մարաչցի աղջկան մը հետ:

Մայրս եւ ես հրաւիրուած էինք հարսնիքին: Ես ջերմախտէ պառկած ըլլալուս՝ չկրցայ երթալ, սակայն մայրս գնաց եւ իրիկունը մեզի բերաւ չերտ մը վարունգ, զոր իբր տարտոսի չաքար... բաժնած էին հրաւիրեալներուն:

Մայրս ըսաւ թէ հարսնիքը բաւական զուարթ անցած էր. երիտասարդ տղաք երգած էին, իսկ հարսն ու փեսան պարած: Պսակը կատարած էր հօրեղբայրս, որ երկիրը երկար տարիներ դատական խորհրդական ըլլալով՝ գիւղին մէջ ամենէն յարմար անձն էր այդ պաշտօնը կատարելու համար:

Գիշերը ուշ առեն լսեցինք որ, Անգլիացիք դարձեալ գրաւեր են Սալթը: Թէ որքան ճիշդ է լուրը, չենք գիտեր:

* * *

26 Մայիս 1918

Այէն անգամ որ Անգլիացիները կը նահանջեն, ֆէլլահ ցեղապետները առիւծ կը կտրին ու կամաւորական գունդեր կազմած՝ կ'երթան ոտքմաճակատ, հալածելու համար թշնա-

մին: Բայց երբ Անգլիացիները կը յառաջանան, նոյն այդ ֆէլլահները կատու դարձած՝ վախչելով կը վերադառնան իրենց գիւղերը:

Ցաւալի է որ, անոնք աժան հայրենասիրութիւն ծախել կ'ուզեն եւ քիչ մըն ալ կը փափաքին կողոպտել մեռած զինուորները: Հիմա անոնք դարձեալ կը մեկնին ոտքմաճակատ, այդ կը նշանակէ թէ Անգլիացիք նորէն նահանջած են:

Այդ կեղծ հայրենասէրներէն մին այսօր չուկան պ'այտար Միսաքը ծեծեց, անոր համար որ, այս վերջինը իր կատարած աշխատանքին փոխարէն դրամ պահանջած էր:

— Անհաւա՛տ, ըսաւ խարազանելով զայն, չե՞ս տեսներ որ մենք պատերազմի կ'երթանք մեր արիւնը թափելու համար. դուն ալ եթէ ձի մը պայտելու զոհողութիւնը յանձն առնես՝ ի՞նչդ կը պակսի:

Ուրիշ Տոն Քիշոթ մըն ալ վինադրծ Գաբրիէլը խոչտանգեց, որովհետեւ այս վերջինը մերժած էր ձրիօրէն նորոգել աւրուած հրացան մը, այսինքն այդպէս «փորձելով ձախողեցնել Անգլիացւոց դէմ մղուելիք սուրբ պատերազմը»:

Մէկ այդ ըրպարտութիւնը պակաս էր: Եթէ մարդիկը յաջողին դաւաճանութեան սեւ մուրն ալ քսել մեր երեսին, դործերնիս կատարեալ կ'ըլլայ:

* * *

2 Յունիս 1918

Հավրանի այս չրջակայքին մէջ Եուսուֆ անունով հրոսակապետ մը կայ: (Տարօրինակ զուգադիպութեամբ Զորումի հրոսակապետն ալ Եուսուֆ կը կոչուէր): «Երկինքը Աստուած, երկիրը՝ Եուսուֆ», կ'ըսեն ֆէլլահները՝ դողդողալով անոր անունէն:

Եուսուֆի ասպատակութիւնները անթիւ անհամար են: Օր չ'անցնիր որ, ան ֆէլլահ գիւղի մը վրայ չյարձակի, անմեղ մարդիկ չկողոպտէ կամ չսպաննէ:

Ոսոխականները պիտնալով հանդերձ անոր արիւնարբու ոճրագործ մը ըլլալը, չեն համարձակիր ձեռքակալել, որով- հետեւ Եուսուֆ անխնայ կը սպաննէ ամէն անոնք, որոնք կը յանդգնին ձեռք վերցնել իր վրայ:

Ամէն անգամ որ Եուսուֆ ձէրէչ կուգայ, ինձմէ առեւտուր կ'ընէ: Իր գնած ծխախոտին, սիկարէթի թուղթին կամ հրա- հանի պատրոյգին դրամը երբեմն չի վճարեր, բայց պարագն ալ չի մոռնար, երբ հարուստ աւարէ մը վերադառնայ՝ բոլոր հաշիւը մէկ անգամէն կը կարգադրէ:

Կարելի չէ այս տեսակ վտանգաւոր արարածի մը բարե- կամութիւնը մերժել. փորձանք մըն է ան, որ կը պարտադրէ ինքզինքը: Տարբեր հարց թէ նուազագոյն չարիք է անոր բարե- կամութիւնը, քան թէ թշնամութիւնը:

Օր մը Եուսուֆ ըսած էր ինծի.

— Եպո՛ւպ, (Պէտէվիի համար ամէն Հայու անունը Եպուպ է) երբէք մի վախնար, եթէ մերինները այս դիւղին վրայ յարձակելու ըլլան: Ես իմ մարդոցմէս մէկ հոգի կը դնեմ տանդ առջեւ... ոչ ոք կը համարձակի ներս մտնել:

Շնորհակալութիւն յայտնած էի իրեն, սակայն իր պաշ- պանելիք տան հասցէն չէի տուած՝ գիտնալով որ Պէտէվիները աներես կ'ըլլային եւ կ'երթային իրենց չհրաւիրուած տեղերը:

Ուրիմն կարելի է երեւակայել իմ այս իրիկուն ղգացած վախս եւ զարմանքս, երբ տուն դարձիս տեսայ որ, Եուսուֆ ոչ միայն սորված էր իմ հասցէս այլ եւ իր երեք ընկերներուն հետ եկած եւ ընտանեբար հոն բազմած:

Մայրս, քոյրերս եւ եղբայրս տեսնելով չորս հատ գինեալ Պէտէվիներ — որոնց դէմքերը ծածկուած էին իրենց գլխու ծածկոցներովը, եւ ուրկէ միայն չորս զոյգ վայրենի աչքեր կը պլպլային — սարսափահար դուրս փախած էին սենեակէն:

Եուսուֆ եւ ընկերները՝ զանոնք հանդարտեցնելէ ետք թէ, իմ բարեկամներս էին, իրենց մավզէրները կոթնցուցած էին սենեակի պատերուն դէմ ու ծալապատիկ նստած բազմոցնե- րուն վրայ:

Ներս մտնելուս՝ Եուսուֆ ոտքի ելաւ ու ժպտադէն ըսաւ.

Եպո՛ւպ, այս տան դիրքը — գիւղին ծայրը — աքանչելի է: Քիւֆրէնճէն (փչլլահ գիւղ մը) զարնելու կ'երթանք, հոս մտանք ապասելու որ մութը կոխէ:

— Ձեր արկածախնդրութեանց իրրեւ կայո՞ն ծառայեցնել կ'ուզէք տունս, ըսի՝ կէս- կատակ, կէս-դժգոհանքի ձեւով մը: Եուսուֆ, չատ կը խնդրեմ որ այս բանը ուրիշ առթիւ չընէք: Մայրս եւ տղաքը վախցուցեր էք:

— Եպուպ, դուն գիտես որ ես քու մեծ եղբայրդ եմ, յայտարարեց աւազակը բողոքելով: Քու մայրդ իմ մայրս է, քու քոյրերդ՝ իմ քոյրերս: Հօրս մօրուքը թո՛ղ անիծուի, եթէ անոնց եղունգին դպչելու ըլլամ: Ըսի՛, թո՛ղ ներս դան, չվախնան մեզմէ:

Երբ ընտանիքիս անդամները սենեակ մտան, Եուսուֆ ուրախացաւ իրենց հանդէպ ցոյց տրուած վստահութեան համար, ու քիչ մըն ալ նստելէ ետք՝ ընկերներուն աչք ըրաւ ու մեկնեցաւ:

Ինքնակոչ հիւրերու մեկնումէն ետք, ազատ չունչ մը քաշեցինք ու մեր սրտի խորերէն անիծեցինք թուրքերը, որոնք այսպէս մեզ «եղբայր» ըրած էին աւազակ-ոճրագործներուն:

* * *

5 Յունիս 1918

Մահուան մանգաղը մատղաշ կեանք մըն ալ հնձեց: Արմե- նուհին, վարդանեաններու աղջիկը, մեռաւ այսօր:

Գեղանի եւ ուսեալ, նուրբ եւ հնարհալի՝ քոլէճական կրթութիւն ստացած օրիորդ մըն էր Արմինէն: Աննչան հիւան- դութիւն մը, դոր կարելի էր քաղաքի մը մէջ դարմանել, հետզհետէ բարդացաւ եւ պատճառ եղաւ իր մահուան:

Երկու օր առաջ դերմանացի գինուորական բժիշկ մը ի'նոյ- նէր մեր գիւղէն: Խնդրած էինք իրմէ որ դար եւ դարման մը

դանէր մեր հետանդին: Բայց ան մերժած էր, առարկելով թէ հետը դեղ չունէր, հետեւաբար անօգուտ պիտի ըլլար իր այցելութիւնը:

Տարինք Արմենուհին ալ աւերակները ու թաղեցինք վոսկի մը մէջ:

Քանի՛ կը թափուէր հողը իր ճերմակ շղարշով ծածկուած քնքոյշ այտերուն վրայ, ամբողջ մամնովս կը վշաքաղուէի. կարծէք թէ այդ հողերը ասեղներ ըլլային, որոնք կը ծակծկէին իմ երեսներս: Եւ սակայն նետեցինք հողը, մինչեւ որ հետզհետէ մեր աչքերուն առջեւէն անհետացան անոր դէմքը, մազերը, թեւերը, սրունքները, վերջապէս ամբողջ մարմինը, ու Արմենուհին դարձաւ լոկ յիշատակ մը մեր յիշողութեան մէջ:

Հողակոյտին վրայ դլորեցինք խոշոր քար մը, ու մինչ Արթին աղբար բրիչին ծայրովը կը փորագրէր խաչ մը, մենք դլխահակ «Հայր մեր» մը ըսինք ու տուն դարձանք:

* * *

9 Յունիս 1918

Ֆէլլահներու սարսափը՝ աւազակ Եուսուֆ Քիւֆրէնճէի մէջ մէկ–երկու հոգի սպաննելէ ետք՝ նորէն ըստ սովորութեան ազատ համարձակ կը շրջապտյէր դիւղին մէջ:

Առտուն եկաւ ինձմէ սիկարէթի թուղթ եւ ծխախոտ դնեց: Հաղիւ սեղանէս տասը քայլի չափ հեռացած էր, ահա քիւրտ յիսնապետը — շրջապատուած տասնի չափ ոստիկաններով — դղրտութեամբ դնաց եաեւէն ու յանկարծ ձեռքը բռնած տորճանակը անոր կռնակին կոթնցնելով՝ դոչեց.

— Անճնատուր եղի՛ր:

Սոյն դործողութիւնը այնքա՜ն արագ տեղի ունեցաւ որ, տակաւին Եուսուֆ դէնքը հանելու ժամանակ չունեցած, ոստիկանները՝ վիրաւոր դայլի վրայ յարձակող չուներու պէս, յանկարծ նետուեցան վրան ու խարազանի հարուածներ տեղացնելով տապալեցին գայն գետինը:

Պահ մը ետք՝ անապատներու աստուածը տեղացող կիսկերու եւ հարուածներու տակ անճանաչելի մսակոյտ մը դարձած էր:

Ոստիկաններ առին անոր դէնքերը ու ոտքին պարան մը անցնելով՝ քաշկռտելով տարին բանտ, մինչ յիսնապետը մնաց դէպքին վայրը տեղեկագիր մը պատրաստելու համար:

Առաջ հարիւրաւոր ֆէլլահներ, որոնք իսկոյն խռնուած էին տեղանիս մօտ, չուզեցին վկայութիւն տալ, վախնալով թէ Եուսուֆ եաքը իրենցմէ վրէժ կը լուծէր: Սակայն յետոյ, երբ յիսնապետը սրտապնդեց ժողովուրդը թէ, ան մահուան դատապարտուած էր ու Դամասկոս պիտի դրկուէր կախաղան բարձրացուելու համար, լեղուները քակուեցան ու ֆէլլահներ իրարու եաեւէ յայտարարեցին թէ, ան իրենց գիւղը կրակի տուած էր, ոչխարներու հօտը քշած տարած էր, դրացիի տղան սպաննած էր, ցեղապետին գլուխը կտրած էր, եւայլն:

Յիսնապետը արձանագրեց բոլոր վկայութիւնները ու յոխորտագին մեկնեցաւ:

Գիշերը խմացանք որ, վախնալով աւազակի ընկերներուն կողմէ բանտի վրայ ըլլալիք յարձակումէն՝ յիսնապետը Եուսուֆի չարդ ու փշուր եղած մարմինը սայլի մը վրայ բեռցած՝ չորս ոստիկաններու եւ տասը գինեալ ֆէլլահներու հսկողութեան տակ դրկած էր Տէյրա:

* * *

16 Յունիս 1918

Աւազակ Եուսուֆի ընկերներէն մին չուկան բանավէճ մը ունեցաւ Զէրքէզի մը հետ, որմէ կը կասկածէր թէ՝ մատնած էր իր տէրը: Զէրքէզը դաշոյնը քաշելով խոյացաւ Արաբին վրայ. այս վերջինը հրացանը հանելով կրակեց ու մահացուցած օրէն վիրաւորեց իր հակառակորդը:

Ձէնքի ձայնին վրայ՝ չուկայի բոլոր պէտվիները խուժեցին կռիւին վայրը, նոյնպէս Զէրքէզներն ու Դամասկոսցիները... ու ահա դարձեալ մեր սեղաններէն քիչ անդին սկսան դիրկընդխառն կռիւ մը, որուն նմանը երբէք չէինք տեսած:

Հարիւրէ աւելի էին կռուարարները, որոնք իրարու խառ–

նուած՝ կառաղի հայհոյիններ արձակելով կը զարնէին իրարու սուրերով, դանակներով, ճոկաններով եւ հրացանաբունեներով:

Երբեմն մարդիկ ըմբիշներու պէս իրարու փարած կը ղլորէին գետին: Դաշոյններ կը չողային օդին մէջ, խանչալներ կը ծակէին սրտերը, սուրեր կը ճեղքէին գանկերը:

Ամէն կողմէն կը հոսէր արիւնը՝ դէմքերէն, ձեռքերէն, հագուստներէն: Վիրաւորեալներ ու մեռեալներ կը կոխկըռտուէին ոտքերու տակ:

Հեռուհեռէ տուներէ, պարտէզներէ, լեռներէ, դաշտերէ երկու կողմի օդնութեան հասնող ուժերու պատճառաւ՝ կռիւը մեծ համեմատութիւններ կը ստանար ու պիտի վերածուէր իրական պատերազմի մը, եթէ վրայ չհասնէին դիւղին ծայրը բանակած զինուորները:

Պէտվիններ տեսնելով սուինաւոր զինուորները նահանջեցին՝ հետերնին տանելով իրենց մեռեալներն ու վիրաւորեալները: Ժամ մը ետք, մէջտեղէն վերցուեցան նաեւ տեղացիներուն դիակները, հրապարակը առատ ջուրով լուացուեցաւ, եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ:

Բարերախտութիւն մըն է որ Հայեր — որոնք չկարենալով վախչիլ չուկայէն, ապաստանած էին խանութները — այս արիւնալի կռիւի առեն դոհ չտուին, նոյնպէս բարերախտութիւն է որ այս օրերս ճակատ մեկնող զինուորները անպակաս են մեր դիւղէն: Եթէ անոնք չըլլան, հակառակ դոյացած համաձայնութեան՝ պէտվիններ քար քարի վրայ չեն ձգեր ձէրէյի մէջ:

* * *

23 Յունիս 1918

Գիւղին մէջ վաչառքով զինուորներու ներկայութիւնը թէեւ ընդհանուր ժողովուրդի ապահովութեան առեակէտով օգտակարութիւն ունեցած է, բայց Հայոց համար բոլորովին վտանգաւոր եղած է:

Անոնց մէջ կան արիւնարբու չէթէներ, որոնք չարունակ

մեզի դէմ կը գրգռեն բնիկները՝ պատմելով անոնց թէ, ինչպէս իրենք արեան բաղնիքներ սարքած են եղեռնի առաջ Անատոլուի մէջ(*):

— Ա՛խ, երբ պիտի գան այն օրերը, որ Հայոց գլուխները մեր սուրերուն ծայրը անցուցած՝ գարձեալ տողանցենք վտղոցներու մէջ, կ'ըսեն անոնք մեզի Չէրքէզներու քով: Սպասեցէ՛ք, ամէն յաղթանակին սովորութիւն է գոհ մատուցանել Աստուծոյ եւ Մարգարէին... Եթէ Երուսաղէմը գրաւենք եւ թշնամին ծովը թափենք՝ մեր վերադարձին կը տեսնուինք ձեզի հետ:

Եւ երբեմն ալ խօսքէն գործի անցնելով՝ անոնք հրացանաբունեներով կը ծեծեն իրենց դիմացը ելլող Հայերը եւ քահ–քահ կը խնդան տեսնելով իրենց գոհերուն խոչտանգումը:

Ցետոյ կը գրգռեն ոստիկանները որ հաւաքեն զինուորցու Հայերը:

— Հայրենիքը վտանգի մէջ է, կ'ըսեն. մենք կ'երթանք մեր արիւնը թափելու: Այդ գեաֆիրները ո՞վ կ'ըլլան որ հանգիստ հանգիստ նստին եւ ներքին հրճուանքով դիտեն մեր մարտիրոսագրութիւնը: Ձերբակալեցէք զանոնք եւ գրկեցէք ոաղմաճակատ, թո՛ղ անոնք ալ մեղի պէս մեռնին:

Կացութիւնը չատ վտանգաւոր է: Բոլոր Հայերը մէջտեղ չատ չերեւնալու համար քաշուած են իրենց տուները:

(*) Արաբներն ու Չէրքէզները 1915–ի եղերական դէպքերու մասին որոշ բան չեն գիտեր: Անոնք կը կարծեն որ, Հայեր Թուրքիոյ խորերէն Արաբիա գրկուած են ռազմագիտական պատճառներով: Հետեւաբար երբ անոնք չէրէներու բերնէն կը լսեն արիւնագանգ նախնիքներու մասին, կը զարմանան ու մեզի կ'ըսեն թէ՝ մենք իրաւամբ վտանգաւոր տարր մը ըլլալու ենք եղեր, բանի որ կառավարութիւնը ուզեր է մեզ բնաջնջել:

* * *

30 Յունիս 1918

Տխրահռչակ չէթէներու մեկնումէն եւ տիրող առժամեայ հանդարտութենէն օգտուելով՝ այսօր դուրս ելանք:

Մեր հայրենակից Վարդանեանի խանութը նստած, կը խօսակցէինք օրուան դէպքերու շուրջ, երբ յանկարծ սրտաճմլիկ աղաղակ մը վերջ տուաւ մեր խօսակցութեան:

Փողոց ելլելով՝ տեսանք քիւրտ յիսնապետը, որ դաւազանով հայ կին մը կը ծեծէր, բայց այնքա՜ն ուժգնութեամբ որ, դաւազանը կը կոտրէր կնոջ կռնակին վրայ ու ծայրի կտորը բղղալով կ՚անցնէր մեր դլխուն վրայէն:

— Ձիս չես կրնար խաբել սուտէն մարելով, կը դոռար վայրենին կոխկռտելով կինը.— որ հիմա հարուածներու սաստկութեան տակ չանթահար փռուած էր գետինը.— ոտքի՛ ել, բոզի աղջիկ, պիտի սատկեցնեմ քեզ եթէ ամուսնոյդ տեղը չըսես:

Բազմաթիւ այլազգիներ, որոնք յիսնապետին չուրջ հաւաքուած էին, չարժուձեւ մը չէին ըներ անոր անմարդկային արարքը արգիլելու համար: Ամէնքը անտարբեր կը դիտէին, կարծէք թէ ապիրատ մարդուն կրունկներուն տակ կոխկըռտուողը իժի ճաղ մըն էր, ոչ թէ երիտասարդ կին մը:

Վերջապէս սակայն ծերուկ Զէրքէզ մը չկարենալով դիմանալ հէք կնոջ աղէկատուր ճչերուն, բարութիւնը ունեցաւ հետաքրքրուելու թէ ի՞նչ էր անոր յանցանքը:

Բարբարոս փիւրար պահ մը դադրեցուց ծեծը եւ պատմեց թէ, երկու օր առաջ Իրպիթի դաւառապետէն հեռագիր մը ստացեր էր Սիվրիհիսարցի, 34 տարեկան Ալեքսանի որդի Աւագը ձերբակալելու եւ խակոյն Իրպիթ ղրկելու մասին:

Ձէրէչի մէջ Սիվրիհիսարցի, 34 տարեկան Ալեքսանի որդի Աւագ անունով մարդ չկար, բայց կար Առանացի, 40 տարեկան Պաղտասարի որդի Աւագը, նահապետ: Ուրեմն սխալ էր հեռագիրը... դաւառապետին ուզած մարդը անպատճառ այս ձէրէչարնակ Աւագն էր:

«Տրամաբանական» այս եզրակացութեան յանգած, բարբարոս մարդը ձերբակալեր էր Առանացի Աւագը եւ ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ ղրկած Իրպիթ: Եւ սակայն «անիծեալ» Հայը ճամբան ոստիկանի ձեռքէն փախեր էր: Արդ եթէ ան չէր վնտռուած յանցաւորը ինչո՞ւ պիտի փախչէր:

Աւագի փախուստի մասին ոստիկանէն իմանալէ ետք, հայատեաց սատրապը եկած էր անոր խանութը եւ հարցուցած կնոջ թէ ո՞ւր էր ամուսինը:

— Ամուսինս երկու օր առաջ ձերբակալեցիք, տարիք, ըսած էր կինը. դուք ինձմէ լաւ գիտէք անոր ո՛ւր ըլլալը:

— Ոստիկանին ձեռքէն փախեր է... հիմա ո՞ւր է, չուտ ըսէ՛ տեղը, գոռացեր էր վայրենին,

— Բայց ես տեղեկութիւն չունիմ անոր փախուստէն որ, պահուած տեղը գիտնամ, ըսած էր Հայուհին:

— Հիմա երբ ծեծը ուտես՝ սոխակի պէս կը խօսիս, գոչած էր դարչելին.— ու սկսած դաւազանի հարուածներ իջեցնել կնոջ փափուկ մսերուն վրայ:

Կինը աղաղակելով փախած էր խանութէն: Ցիսնապետը հալածած էր զայն եւ այսպէս հասած այն տեղը, ուր հիմա նէ արիւնլուայ փռուած էր իր ոտքերուն տակ:

Փիւրար հազիւ թէ աւարտած էր պատմութիւնը, Հայուհին յանկարծ չակուեցաւ ու ոտքի ելլելով սկսաւ փախչիլ՝ խելագարի պէս ճչեր արձակելով եւ անիմաստ թեւերը շարժելով:

— Ես չըսի՞ թէ ան սուտէն նուազած էր, գոչեց հրէշը՝ դիւային ժպիտ մը ուրուագծելով դէմքին վրայ: Տեսէք, ինչպէ՛ս կը փախչի...: Հէ՛յ, աղջիկ, կեցի՛ր, քեզի եմ չո՛ւն, կեցի՛ր, ապա թէ ոչ...

Այսպէս հրամայելով հանդերձ՝ ճիւաղը հրացանը կը հանէր ուսէն ու կը վազէր կնոջ ետեւէն.

— Կեցի՛ր, կ՚ըսեմ, կ՚իմանա՞ս...կեցի՛ր...

Բայց Աւագի կինը ո՛չ կ՚իմանար, ոչ ալ կը կենար:

Ոստումով մը յիսնապետը հասաւ անոր ետեւէն, հրացա-

նաբունի վայրագ հարուած մը իջեցուց կռնակին եւ կինը նետեց երեսի վրայ: Ապա միջոց մը ան դիտեց զոհը. յետոյ բարկաճայթ յիշոց մը արձակեց եւ հեռացաւ:

Ինչ եաքը երբ մենք գացինք մեր բարեկամի կնոջ օգնութեան... տեսանք որ ան անշարժ պառկած էր... մահը յանկարծական եղած էր:

* * *

7 Յուլիս 1918

Աքսորի առեն, երբ Դամասկոսի ծայրամասը գտնուող կայանը իջեւանած էինք, մեր հայրենակիցներէն երեք ընտանիք ծանր հիւանդ ունենալնուն պատճառաւ մնացած էին հոն: Անկէ ի վեր չէինք դիտեր թէ ի՞նչ պատահած էր անոնց:

Այսօր բարեկամս Երուանդ Թինթօնեանէն նամակ մը ստացանք: Իրենք Դամասկոսի մօտ գիւղ մը վոխադրուեր են, թէեւ մահեր ունեցած են, բայց ոչ մեզի պէս հոդեկան եւ ֆիզիքական տանջանքներ: Երուանդ Դամասկոսի մէջ պատահմամբ հանդիպած էր ճէրէչէն գացած կեսարացիի մը ու առնելով մեր ողջութեան լուրերը՝ հոս եկող ճամբորդի մը հետ ղրկած էր վերոյիշեալ նամակը:

Բայց ան մեզի ղրկած էր նաեւ հայերէն լրագիր մը, որուն երեսը չէինք տեսած երեք տարիէ ի վեր: Եւ ի՛նչ որ մեզ անակնկալ պատճառեց, Յունիս 3 թուականը կրող «Ժամանակ» թերթին մէկ լուրն էր, ըստ որում Կովկասի մէջ, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի կողքին կազմուած էր հայկական հանրապետութիւն մը,, եւ այդ հանրապետութեան երեք պատուիրակները Պոլիս եկած էին հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու:

«Ժամանակ» թէեւ Հայաստանի կառավարութեան մասին մանրամասնութիւն չի տար, բայց ի՛նչ պիտի ընենք աւելի մանրամասնութիւնը: Իրողութիւն է որ, հոն Արարատի առորոտ հայկական պետութեան մը հիմը ղրուած է, եւ այդ պետութեան ներկայացուցիչները ահաւասիկ Պոլիս եկած են՝

մեզի եղբայրական ձեռք երկարելու համար:

Ինչ յետոյ այս ցնծաւէտ լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ գիւղին մէջ: Այրեր եւ կիներ վազելով եկան մեր տունը, եւ չատեր Թովմաս Առաքեալի պէս մատներնին դրած ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ բառերուն վրայ արտասուեցին իրենց յուզումէն եւ ուրախութենէն:

Այսօր եօթներորդ անգամ հայ գաղթականաց ժպտող դէմքեր կը տեսնենք մեր չուրջը: Կը մաղթենք որ դոնէ այս ժպիտը խաբուսիկ չըլլայ:

* * *

14 Յուլիս 1918

Սուլթան Րէչատ մեռեր է եւ անոր տեղ գահ բարձրացեր է Վահտէթտինը:

Նոր սուլթանի գահակալութեան առթիւ տեղի ունեցող խրախճանութիւնները տեսնելու համար չուկայ գացեր էի, բազմութեան մէջէն Րուհճի Պետրոս գոչս եկաւ:

— Դուք կը ծիծաղէիք մեր գուշակութեան վրայ, ըսաւ Այնթապցի բարեկամս հեգնակաւոր ձայնով մը, բայց կը տեսնէ՞ք, մեր 1335–ի հաշիւը բոլորովին պարապ չելաւ:

— Ինչպէ՞ս թէ չելաւ, ըսի. դուք 1916 Հոկտեմբերին Օսմանեան կայսրութեան վերացումը գուշակած էիք:

— Կարեւորութիւն չունի որ, մեր գուշակութիւնը մէկ երկու տարի ուշացաւ, ըսաւ «Հոդեպաչա» բարեկամս, հիմա 666–ի իրականացումով՝ ճիշդ կ'ելլէ մեր հաշիւը:

— Ի՞նչ է այդ 666–ը հարցուցի հետաքրքիր:

— Ո՛հ, դուք լուր չունի՞ք առկէ. բացատրեմ ուրեմն: Սուլթան Վահտէթտին Թուրքիոյ 36–րդ թագաւորն է, չէ՞:

— Այո:

— Լա՛ւ ուրեմն, խնդրեմ, թուղթի մը վրայ 1–էն մինչեւ 36 գրեցէք եւ գումարեցէք, տեսնենք ի՞նչ կ'ելլէ արդիւնքը:

— Ենթադրեցէք որ գումարեցինք, ի՞նչ կ'ելլէ:

— 666, եղբայր: Եւ մարգարէն ըսած է. «666 թիւը պիտի

ըլլայ քու վախճանը»: Կը տեսնէ՞ք, Սուլթան Վահէթտին Թուրքիոյ վերջին թագաւորն է:

— Ուրեմն եթէ Վահէթտինն ալ մեռնի՛...

— Վերջը կուգայ Թուրքիոյ թագաւորութեան: Մի՛ խնդաք, հեռու չէ այդ օրը: Կ'իմանա՞ք թնդանօթներուն դղրդիւնը. առջի օր հինգ վայրկեանի մէջ 62 հատ համրեցի: Իսկ անգլիական օդանաւերը այլեւս ջուրի ճամբայ ըրին մեր դիւղին երկինքը: Հաւատացէք խօսքիս. նչանները ցոյց կուտան թէ, մօտ է վախճանը:

Մեր այսպէս խօսակցած աեւնը հանդիսականներու թափօրը չարժեցաւ դէպի մզկիթի հրապարակը: Ուրեմն մենք ալ հետեւեցանք թափօրին:

Առջեւէն կ'երթար երիտասարդ Արաբ մը, որ նստած հակայի մը ուսերուն վրայ՝ խոշոր սուր մը կը ճօճէր օդին մէջ, չարունակ «լէ իլահի իլլալլահ» դոչելով, մինչ ժողովուրդը կը կրկնէր նոյն խօսքերը, մեւնոյն աեւն օդին մէջ պղնգ պարպելով:

Մզկիթին առջեւ հասած՝ պատանի մը աղօթագարին վրայ ելաւ ու Գուրանէն հատուածներ կարդաց: Ամէն անգամ որ ան կանգ կ'առնէր չունչ առնելու համար, ժողովուրդը միահամուռ կը դոչէր «ամին»:

Գուրանի ընթերցումէն եաք, դիւղին տեսուչը քարին վրայ ելաւ եւ աւուր պատշաճի ճառ մը խօսեցաւ, որ սակայն ճառ ըլլալէ աւելի անիմաստ եւ անկապակից ցաւիտուք մըն էր: Յետոյ ան «բեմ»էն վար իջաւ եւ հանդիսաւոր քայլերով յառաջանալով՝ դնաց բացաւ մզկիթին դիմացը գտնուող բանտին դուռը:

— Ազատ էք, ըսաւ ան խօսքը ուղղելով բանտարկեալներուն, գացէք աղօթեցէք նոր թագաւորի արեւչտութեան համար:

Եօթը կալանաւորներ — որոնց մէջ նաեւ երկու հայ պինուորական փախստականներ — բանտէն դուրս ելան ու հըր-

ճուագին մաղթանքներ ըրին:

Րուհճի Պետրոս տեսնելով հայ բանտարկեալներուն ազատ արձակումը՝ ականջիս ծռեցաւ եւ ըսաւ.

— Կը տեսնէ՞ք, ասոնք գալիք օրերու նախանչաններն են:

* * *

21 Յուլիս 1918

Գիւղին տեսուչը, որ հայատեացութեան տեսակէտով վար չի մնար ոճրագործ չիսնապետէն, բանտարկեալները ազատ արձակեր է Հայոց դէմ թակարդ լարելու համար:

Այսօր հասկցուեցաւ որ իր նպատակն է եղեր Հայերը հանել իրենց թաքստոցներէն ու արձանագրել անոնց անուններն՝ մինչ անոնք հանգիստ կը պարապէին իրենց գործերովը: Այդ պատրաստուած ցանկի համաձայն կէսօր՝ աեւն սկսան ձերբակալութիւնները, եւ այս անգամ ջաղացքներէն, բանջաբանոցներէն, դաշտերէն... նկատելով որ երբ ամէն անգամ չուկայէն կը սկսէին՝ դուրսերը գտնուողները ժամանակ կ'ունենային վախչելու եւ պահուըտելու համար:

Լուրը երբ հասաւ գիւղ, չուկայի մէջ գործողները՝ անմիջապէս մեր խանութներն ու սեղանները երեսի վրայ թողուցինք ու խուճապահար երէներու նման վախանք գանազան ուղղութեամբ:

Ես ապաստանեցայ կրկին մեր դրացիին ախորը, որ իր նահանջի առաւելութեան համար ապահովութիւն կը ներչնչէ ինծի:

Երկու ժամ եաք, ոստիկաններ չուկային մէջ մարդ չգտնելով ցրուեցան փողոցները:

Այս պահուն երբ կը գրեմ այս տողերը, մեր տունը արդէն երկու անգամ խուզարկուած է

* * *

28 Յուլիս 1918

Շաբթուս մէջ ոստիկանները երեք անգամ եւս անակնկալ մուտք գործեցին մեր սենեակը, սակայն երեք անգամ ալ

ձեռնունայն ետ դարձան:

Ախոռիս մէջ ապահով եմ, բայց հինգշաբթի օր խոշոր օճի մը երեւումը տակնուվրայ ըրաւ հանդստութիւնս: Այդ օրը ըստ սովորութեանս բանալիի ծակին առջեւ նստած էի լրտեսելու համար վողոցէն անցնող ոսոխականներու չարժումները, երբ յանկարծ յարդանոցի կողմէն խշրտուք մը իմացայ ու դառնալով տեսայ չորս ոտք երկարութեամբ ու բազուկիս հաստութեամբ պիսակաւոր օճ մը, որ պահ մը դիս դիտելէ ետք՝ նետի պէս կը սուրար եւ կ'անհետանար պատի ճեղքին մէջ:

Այս օճը թէեւ թունաւոր տեսակի չի պատկաներ, սակայն խորհելով որ դիշերուան քունիս մէջ ան կրնայ դիս վախցնել, այժմ երկու օրէ ի վեր մեր սենեակին մէջ կը պառկիմ, բայց այդ ալ մեծ սրտազողի մէջ թէ ոսոխականներ դիս անակնկալի պիտի բերեն:

Մեր յոյսերը, որոնք պահ մը զրուած էին Հայաստանի պատուիրակներուն ի նպաստ մեզի կատարելիք դիմումներուն վրայ, հետզհետէ օդը կը ցնդին:

Անգլիացիներն ալ կարծէք մոռցած են մեզ: Այս օրերս թնդանօթի ձայն չենք լսանար:

Իրիկունը ուշ առեն լսացայ որ, ձերբակալուածներէն 28 հոգի տարած են Իրպիթ:

* * *

4 Օգոստոս 1918

Ախոռի անհանդուրժելի կեանքին վերջ տալու համար, քիւրտ յիսնապետին հետ համաձայնութիւն մը կնքեցինք: Ամիսը երեք ոսկի պիտի վճարեմ, եւ ան նկատի առնելով իմ իրական տարիքս ու միեւնոյն առեն հիւանդութիւնս՝ պիտի չձերբակալէ զիս:

Ուստի այսօր ծախեցինք սենեակին յատակը փռած կապերտնիս, ու քարեկամս Րէչիտ Պէյի միջոցաւ դրամը դրկելով՝ դնեցինք ազատութիւնս:

Այժմ փողոցը աներկիւղ կը պտտիմ ու կը զգամ թէ, ի՛նչ

թանկագին բան է մարդու ազատութիւնը: Եւ եթէ այսքան թանկագին է ան բնութեան տակ, հապա ի՛նչ պէտք է ըլլայ ազատ վարչաձեւի տակ:

Պէտէվի մը, որ դրաւուած վայրերէն մաքսանենգուած ապրանք բերած էր, չուկան մեզի կը պատմէր թէ Հայերը ինչպէ՛ս երջանիկ էին սահմանին միւս կողմը:

— Եթէ կը փափաքիք՝ ձեզ տանիմ ձեր ազգակիցներուն քով, ըսաւ ան «մաքսանենգութիւն» մըն ալ այս կողմէն ընելու յոյսով:

— Բայց ինչպէ՞ս պիտի անցնինք թրքական դծէն, հարցուցինք ակամայ:

— Մենք այնպիսի ճամբաներ գիտենք որ, այդ տեղերը թուրք զինուորները գործ չունեն, ըսաւ Պէտէվին քմծիծաղով:

— Կը հաւատանք խօսքիդ, քանի որ միւս կողմէն անարգել ապրանք բերած էք, ըսինք. բայց մենք չենք կրնար փախչիլ, առանձին չենք:

Ծօսակիցնիս մեզ հետաքրքրելու համար յարեց.

— Եւ գիտէք թէ հոն որքան առատ եւ աժան է չաքարն ու բրինձը:

Աւրաի համար աշխարհի մէջ հոգիէն եառ երկրորդ թանկագին բանը չաքարն է:

Այսու հանդերձ կարեւորութիւն չտալով առար՝ ըսինք.

— Մենք եթէ կ'ուզենք Անգլիացիներուն կողմը երթալ, ոչ թէ անոնց չաքարին համար է, այլ ազատութեան համար, որ աւելի քաղցր է, քան աշխարհի բոլոր չաքարները:

Որուն սակայն Պէտէվին պատասխանեց արդահատանքով մը.

— Դուք Հայերդ ի՛նչ տարօրինակ ժողովուրդ էք···: Կ'ըսէք թէ կը սիրէք ազատութիւնը, բայց կը սպասէք որ ան ձեր ոտքը դայ:

— · · ·

Տարբեր ի՞նչ կրնայինք պատասխանել՝ նման արդար դիտողութեան մը:

* * *

11 Օգոստոս 1918

Մուրթազա անունով Չէրքէզի մը եզը՝ երէկ ուշ առեն չուկային անցնելու առեն, Ատանացի Աբշակի սեղանէն կը խրտչի ու կից մը նետելով կը տապալէ զայն:

Թեղմ Աբշակի ծախու հանած չամիչներն ու պիստակները փոշիին մէջ կը խառնուին: Սակայն Չէրքէզը փոխանակ Հայը մեղքնալու՝ ձեռքի խթանով կը զարնէ անոր, ըսելով թէ եղան ոտքը ցաւած էր սեղանը կցահարած առեն:

Անօրէն մարդը սակայն, այդքանով ալ չէի բաւականանար: Ան Աբշակը լաւ մը խոշտանգելէ ետք, չուկային մէջ դրուած բոլոր սեղանները ջարդ ու փշուր կ'ընէ, յայտարարելով թէ՝ ասկէ յետոյ ո՛վ որ սեղան դնէը իրեն հետ գործ պիտի ունենար:

Ես այդ արդելքէն տեղեկութիւն չունէի, որովհետեւ երկու օրէ ի վեր սաստիկ ակռաս ցաւելուն պատճառաւ՝ չուկայ չէի իջած: Հետեւաբար երբ այս առտու սեղանս դրի իր սովորական տեղը, Մուրթազա խենթ կովի պէս եկաւ վրաս ու խարազանը օդին մէջ չաչեցնելով գոչեց.

— Վերցո՛ւր սեղանդ:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ որ, հարցուցի զարմացած:

— Վերցո՛ւր կ'ըսեմ, գոռաց Չէրքէզը մոլեգնած գազանի պէս:

— Բայց չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ պիտի վերցնեմ, պատասխանեցի. ես այս տեղւոյն համար թաղապետութեան վարձք կը վճարեմ:

— Ես թաղապետութիւն չեմ ճանչնար.... արդիլուած է, իմացա՞ր:

— Ո՞վ արգիլեց:

— Ե՛ս:

Համոզուելով թէ կատարեալ բռնակալի մը հետ գործ

ունէի, սեղանս դրկեցի եւ վերադարձայ Վարդանեանի խանութը:

*** Աւետարանական ըրջանը չենք տեսած, բայց չենք կարծեր որ ասկէ տարբեր ըլլար:

Այս երկրին մէջ օրէնք եւ կառավարութիւն անուանապէս գոյութիւն ունին: Բուն օրէնքն ու կառավարութիւնը տեղացիին կամքն ու քմահաճոյքն են:

Թաղապետութիւնը ծախուած ապրանքներու սակացոյց մը կը պատրաստէ, օրինակի համար՝ հրամայելով թէ բանջարեղէնները այնինչ գնէն վեր պիտի չծախուին: Եթէ Հայերը հնազանդին օրէնքին, Չէրքէզները, որոնք հիմա պարտիզամշակութիւն սորված են, կը ծեծեն Հայերը թէ՝ գին կոտրելով իրենց վնասին պատճառ կ'ըլլան: Իսկ եթէ Հայեր Չէրքէզներուն հնազանդին՝ կառավարութիւնը կը պատժէ անհնազանդ Հայը մխայն, ոչ թէ անոր հետ նաեւ Չէրքէզը:

Նոյնն է պարագան պղնձէ ծակուած դրամներուն, որոնք ըստ կառավարութեան հրամանին՝ պէտք է քաշուին շրջարերութենէ: Չէրքէզները այդ դրամները կուտան Հայոց, եւ եթէ Հայեր մերժեն ընդունիլ, «կառավարութեան ոեւէ դրամը լաւ է» , ըսելով կը խոշտանգեն Հայերը, իսկ եթէ Հայը իրենց տայ նոյն դրամը՝ այս անգամ ալ կը ծեծեն «չիմացա՞ր կառավարութեան հրամանը», ըսելով:

Եւ տակաւին խօսքը չենք ըներ փորձանք թղթադրամ ոսկիներուն, որոնք այժմ 15 դահեկան կ'արժեն:

Վերջապէս ի՛նչ ալ ընենք, ո՛ր կողմն ալ դառնանք՝ ծեծ, անարգանք, նախատինք· թէ՛ աջէն, թէ ձախէն, թէ՛ կառավարութենէն, թէ տեղացիէն, թէ՛ ծուռ եւ թէ չիտակ նստելնուս համար:

* * *

18 Օգոստոս 1918

Տեսուչը տեսնելով որ թաղապետութեան հասոյթը կը պակսէր, քովը կանչած է չէրքէզ Մուրթազան եւ անկէ խնդրած

որ թոյլատրէր Հայոց չուկային մէջ առեւտուր ընելը:

Չէրքէզը բարեհաճած է եա առնել երդումը: Ուստի այսօր դարձեալ դրինք մեր սեղանները, սակայն պայմանաւ որ այսու–հետեւ տասը վարայի տեղ՝ քառասուն վարա պիտի վճարենք որպէս հողատուրք:

Բայց եկի՛ր թէ չուկայ չելլէինք եւ չտեսնէինք այն գաղա–նային ոճիրը, որ երեկոյեան դէմ տեղի ունեցաւ մեր աչքերուն առջեւ:

Այդ նոյն Հապիբատ Մուրթազան սայլին վրայ բազմած՝ եղները խթանելով կ'անցնէր խճողուած չուկայի մէջէն, այն–պիսի արագութեամբ որպէս թէ կառարշաւի մը մասնակցէր:

Յանկարծ ինը տարեկան հայ աղջիկ մը, որ սափորով ջուր կը կրէր, չկրցաւ փախչիլ վազող եղներու առջեւէն, եւ արդիւքը եղաւ այն որ, սայլի քեղին ուժգնութեամբ դարնուե–ցաւ փոքրիկին՝ գնդակի պէս զայն նետելով երեք քայլ անդին:

Վաստչուէր զգաստը առանց հոգ ընելու որ, անմեղ աղջկան մը թերեւս մահուան պատճառ եղած էր — արդէն չուկայի մէջէն սրարշաւ երթալուն պատճառն ալ այդ էր — յաղթական չարունակեց ճամբան՝ միեւնոյն առեն անլծելով Հայերը, որոնք դիւղին մէջ չարժելու ազատ տեղ չէին ձգեր:

Արկածին ականատես եղողներս՝ ահաբեկ վազեցինք հէք աղջնակին օգնութեան ու սոսկումով կանգ առինք, երբ տեսանք արիւնը, որ կը վազէր անոր կիսաբաց բերնէն: Բարեբախտա–բար սակայն չէր մեռած ան: Գրկեցինք իր խուրտուխաչ եղած վախ մարմինը ու տանելով յանձնեցինք խեղակորոյս մօրը:

* * *

25 Օգոստոս 1918

Գիւղին մէջ ամէնուն ծանօթ էր Զարուհին, տէր–հօր աղջիկը, որ իր հօր եւ մօր մահէն ետք՝ ապրուստը կը հանէր Չէրքէզներուն տունը ջուր կրելով:

Զորս ամիս առաջ ժանտատենդէ վարակուած էր ան, եւ հրաշքով ազատած անողոք հիւանդութեան ճանկէն: Երկար

առեն անունդէ դրկուած ըլլալուն՝ չատ դանդաղ եղած էր իր ապաքինումը, այնպէս որ երբ ան դարձեալ աշխատելու սկսած էր՝ տակաւին կատարեալապէս չէր կազդուրուած:

Զարուհի օրը տասն անգամէ աւելի կ'անցնէր չուկայի հրապարակէն, երբ դոյդ մը թիթեղէ ծանր ամաններով կը վերադառնար աղբերակէն: Սովորութիւն մը ունէր. ձորին կողն ի վեր բարձրանալէ ետք՝ պահ մը չուկային ծայրը կանգ կ'առնէր եւ չունչ կ'առնէր: Տեսնելով իր ընկճուած մարմինը, յաճախ կ'ըսէինք թէ ան օր մը Քրիստոսի նման — որ խաչին տակ ուժասպառ ինկած էր — իր թիթեղէ ամաններով պիտի իյնար երեսի վրայ, եւ թերեւս ոչ ոք պիտի ըլլար իր քովը՝ ձեռքէն բռնել վերցնելու համար:

Տասը օրէ ի վեր Զարուհի անհետացած էր մէջտեղէն: Շուկայ եղողներս՝ մտահոգ կը հարցնէինք իրարու թէ արդեօք աղջիկը նորէ՞ն հիւանդացած էր: Այսօր հասկնալու համար խնդիրը, այցելեցինք իր բնակած հիւղը: Հոն տանտէր Չէր–քէզն լմացանք որ իր վարձակալուհին կանոնաւոր վարձք չվճարելուն պատճառաւ տունէն արտաքսուած էր: Ենթադրե–լով որ Հայուհին քարայրները դացած կրնար ըլլալ, դացինք աւերակները, եւ իրապէս գտանք զայն, բայց ոչ թէ ողջ, այլ մեռած եւ շնագայլերու կողմէ յօշոտուած:

Կ'երեւակայենք թէ՝ ինչպէ՛ս ան օր մը իր այդ մահաչուք բնակարանին մէջ դարձեալ հիւանդացաւ, օդնութիւն կանչեց եւ աչքերը յառած քարայրի մուտքին՝ ժամերով մարդկային էակի մը երեւման սպասեց: (Քարանձաւները հիմա ամայի են, անոնց երբեմնի բնակիչները չատոնց կորած ըլլալնուն պատ–ճառաւ):

Ո՛վ գիտէ, երբ ան կը գտանդէր ու իր երեւակայութեան մէջ կը կարծէր տեսնել իր սիրելիներուն դէմքերը, թերեւս անօթի գաղանները չարուած էին իր դիմացը՝ պատրաստուելով արիւնոտ խնճոյքին:

Հէք Զարուհի թերեւս դէմքին վրայ զգաց անոնց արիւ–

նաբոյը չունէը, բայց յուսահատական անշարժութեան մատնուած՝ չկրցաւ շարժել թեւը՝ վանելու համար զանոնք: Կամ թերեւս տեսաւ վրիժերեալ անասուններուն դէպի իրեն մօտենալը... յանկարծ զարհուրանքի ճիչ մը արձակեց, եւ այդ ճիչը դադրեցուց իր սրտին զարկը:

Չենք գիտեր թէ՝ ի՞նչ պատահեցաւ եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ մեռաւ տէր–հօր աղջիկը: Միայն սա գիտենք որ, մեռած է ան եւ յօշոտուած գիշակեր կենդանիներու կողմէ:

Ո՛հ, այդ քարանձաւներու պատերը լեղու ունենային եւ պատմէին մեզի թէ, երեք տարիներէ ի վեր ի՛նչ ահասարսուռ դէպքերու ականատես եղան իրենք:

* * *

1 Սեպտեմբեր 1918

Ցորենի դրիւը 140 դահեկանի բարձրացած է: Արդէն չատոնց մոռցած ենք անոր համը. տարիէ մը ի վեր գարիի հաց կ'ուտենք, այդ ալ ոչ կուշտօրէն:

Մեր ստամոքսին պարապ մնացած մասը կը լեցնենք խաչուած խոտերով եւ կամ խորոված խողկաղիններով, որոնք կերած առենիս լեղի են, սակայն երբ վրայէն ջուր խմենք՝ քաղցրահամ կը դառնան:

Այսօր Մանուչակը դրացի հայ կիներու հետ դաշտերը գացած էր մոլոշ հաւաքելու: Կէս ժամ ետք՝ լալով վերադարձաւ. Չէրքէզ մը դանոնք վռնտած էր, ըսելով թէ այդ հողերը իրեն կը պատկանէին եւ ոչ ոք իրաւունք ունէր այդտեղերէն խոտ մը փրցնելու:

Ցորենի հացը անապատային կրկներեւոյթի նման կը փողփողի մեր կարօտակէզ աչքերուն առջեւ: Որքա՜ն քաղցր բան է եղեր ան, որուն երկիրը յարգն իսկ չէինք գիտեր:

Արդեօք նորէն պիտի տեսնե՞նք այն օրը, ուր միայն եւ միմիայն հաց ուտելով կշտացնէինք մեր փորը:

* * *

8 Սեպտեմբեր 1918

Վախնալով որ օրագրութիւնս հիւանդութեանս լուրերով կը լեցնեմ, չատ անգամ հիւանդ կ'ըլլամ ու ատիկա սովորական դէպքի պէս չեմ արձանագրեր: Եւ սակայն երբեմն կան պարագաներ, որոնց վրայէն կարելի չէ լուռ անցնիլ, մանաւանդ երբ մէկ հիւանդութիւնս չանցած՝ վրայ կուգայ ուրիշ մը, եւ անոր վրան ալ՝ աւելի ուրիշ մը:

Զմեռուան պաղառութիւնս, հակառակ որ ուժը ամիս անցած է վրայէն, տակաւին չէ անցած: Այնքան չատ կը հազամ որ, կը վախնամ թէ թոքախտ եղած եմ:

Երեք օրէ ի վեր ջերմախտը դարձեալ դիտնդած է դիս: Եւ այսօր ալ որպէս թէ հազս ու տենդս ինծի չբաւէին, սկսած է նորէն ակռաս ցաւիլ:

Այս վերջին ցաւը մանաւանդ անտանելի է: Վերի լեսատամներէն մին փտաեր, ծակեր է: Ցաւող չիղը այրելու նպատակով դուլպայի հրաչէկ ասեղ մը կը խոթեմ ծակին մէջ. աչքերէս արցունքներ կը վազեն, բայց ցաւը ամենադոյզն չափով իսկ չի մեղմանար:

Երեկոյին մեր տանտէր Չէրքէզին հարցուցի թէ, արդեօք իրենք ի՛նչ կ'ընէին, երբ ակռայի ցաւ ունենային:

— Աքցանի իւղ կը քսենք, պատասխանեց մարդուկը լըրջութեամբ:

— Դուք ունի՞ք այդ դեղէն... կը հաճի՞ք քիչ մը ինծի տալ:

— Միրո՛վ:

Չէրքէզը դնաց ու մտանէն բերաւ ժանգոտած խոշոր աքցան մը, որ կարող էր ծնօտս տեղէն հանելու:

— Կ'ուզե՞ս:

— Ոչ, չնորհակալ եմ, ըսի.— ու վերմակը գլուխս քաշեցի:

* * *

15 Սեպտեմբեր 1918

Բաներ մը կ'անցնին ու կը գառնան, բայց չենք հասկնար թէ ի՞նչեր տեղի կ'ունենան:

Թնդանօթներու ձայները չատ մօտէն կը լսենք: Օդանաւերը մեր գլխուն վերեւ անդադար կը սաւառնին: Երէկ իրիկուն Սալթէն երկու գերմանացի սպաներ եկած եւ իջեւանած են տեսուչին տունը. տեսողներ կ'ըսեն թէ չատ մատղաշ երեւոյթ ունէին անոնք:

Այսօր ի պատիւ այդ երկու հիւրերու ճիարչաւ մը կազմակերպուած էր գիւղին ծայրը: Թէեւ չատ սրամտադրութիւն չունէի զբօսնելու, բայց վոլոխութեան համար քանի մը ընկերներով գացինք ճիարչաւարանը:

Մեր նախկին տանտէրը Հիւսէյն Պէյ բաւական յանդուգն խաղեր ըրաւ՝ սրընթաց վազող ճիուն վրէն տակէն գառնալով, գետնէն դրամ խլելով, եւայլն:

Պահ մը օգտուելով տիրող ոգեւորութենէն, մօտեցանք գերմանացի սպաներուն եւ յայտնելով մեր Հայ ըլլալը՝ Ֆրանսերէն լեզուով հարցուցինք թէ արդեօք բարի լուր մը ունէի՞ն պատերազմի մօտալուտ վախճանի մասին:

—Նա՛յն, պատասխանեցին Գերմանացիները.— եւ որպէս թէ բորոտներ ըլլայինք՝ չատպաւ հեռացան մեր քովէն:

* * *

22 Սեպտեմբեր 1918

Արդեօք մեծ յեղաշրջումներու նախօրեակի՞ն կը գտնուինք:

Անգլիացիները զարձեալ գրաւեր են Սալթը, եւ հիմա թնդանօթաձգութիւնները այնքա՜ն մօտէն կ'լսմացուին որ, կարծէք թէ մարդիկը բլրան եռեւն են:

Օրը հարիւր անգամ աւելի օդանաւ կ'անցնի գիւղի վրայէն: Զրոյց կը լսվի թէ անգլիական օդանաւեր ռմբակոծեր են Տէրայի կայարանը, եւ Արաբներ օգտուելով առիթէն կողոպտեր են բոլոր խանութները:

Գիւղին մէջ Զէրքէզները մեծ ջղագրգռութեան մէջ են:

Իրիկունը ուշ ատեն գումարտակ մը թուրք զինուորներ եկան Սալթէն:

* * *

24 Սեպտեմբեր 1918

Ռազմաճակատէն վախչող զինուորները խուճապահար կ'անցնին ձէրբէչէն:

Այսօրուան վախտականներուն մէջ կան նաեւ Գերմանացիներ: Ձամբան ըմբոստ պէտվիները յարձակեր են անոնց վրայ եւ 26 հոգի սրախողխող ըրեր են: Ըստ Զէրքէզներու պատմութեան պէտվիները խնայեր են թուրք զինուորներուն՝ մահմետական ըլլալնուն համար:

Անչուշտ ցաւալի է կոտորածը, բայց ի՛նչ սքանչելի դաս կը պարունակէ ան Գերմաններուն համար: Կիսավայրենի պէտվիին կը խնայէ մահմետական թուրքին ու կը ջարդէ քրիստոնեայ Գերմանացին: Իրենք այդ վայրենիներուն չափ ալ կրօնակցական զգացում չունեցան, երբ ամբողջ քրիստոնեայ ազգ մը կը նահատակուէր իրենց աչքերուն առջեւ:

Գիւղին մէջ արտասովոր եռուզեռ կայ, բայց ախո՛ր որ տենդիս պատճառաւ չեմ կրնար փողոց ելլել՝ աւելի մօտէն հետեւելու համար դէպքերուն:

* * *

25 Սեպտեմբեր 1918

Արդեօք երա՞զ կը տեսնենք թէ իրականութեան մէջ կ'ապրինք: Թնդանօթի ձայները մեր կոնակէն կը լսենք...:

Թուրք զինուոր, ոստիկան, կառավարական պաշտօնեայ, բոլորը գիչերանոց փախեր են ձէրբէչէն: Տէրա, Իրպիթ գրաւեր են Շէրիֆի զինուորներուն կողմէ: Անգլիական բանակը կրնկակոխ կը հալածէ թշնամին, որ արիւնախում վամբիրի պէս աւելի քան երեք տարիէ ի վեր չոքած էր մեր արդէն զգայպիրկ մարմնոյն վրայ:

Ջարդ, աքսոր, թալան, հալածանք, սով, հիւանդութիւն,

ծեծ, տառապանք, զինուորութիւն, թշուառութիւն եւ բոլոր դժբախտութիւնք վերջ գտած են ուրեմն:

Կարծէք թէ նոր կեանք մը, նոր շրջան մը, նոր հեռանկար մը կը բացուին մեր առջեւ:

Մոռցած հիւանդութիւնս՝ զայլ չուկայ ու հրճուանքով տեսայ բազմաթիւ այրեր, կիներ – հիւանդներ, սովահարներ – որոնք արտասուալից աչքերով կ'ողջագուրուէին իրարու հետ եւ հուրրաններ կ'արձակէին ի պատիւ անգլիական բանակին, որ կասկած չկայ թէ քանի մը օրէն պիտի գայ՝ առաջ հաց եւ դեղ բերելով մեզի:

Ձէրէչի Հայութիւնը ուրիներորդ անգամ ըլլալով կը խայտայ, եւ այս անգամ վերջնական ըլլալու պայմանաւ:

* * *

26 Սեպտեմբեր 1918

Այսօր դարձեալ ջերմէ կը տառապիմ ու չեմ կրնար վողոց ելլել:

Թուրք զինուորներու վախուստի ընթացքին լքած հրացաններն ու փամփուշտները Արաբները բերած են հոս եւ կը ծախեն՝ զերմանական մավզէր մը տասը դահեկանի, իսկ հարիւր փամփուշտ մէկ դահեկանի:

Անոնք կողոպտած են նաեւ իրենց սպաննած զինուորներուն հագուստները, կօշիկները, չապիկներն ու վերարկուները, եւ անօրինակ խրախճանքի մէջ են իրենց կատարած բազմաճոխ աւարին պատճառաւ:

Պէտէվի մը չուկային մէջ տեսնելով որ Հայերը իրենցմէ աւելի ուրախ էին, հօրեղբօրս հարցուցեր է թէ ինչո՞ւ կը ցնծային, քանի որ աւարէն թեւ մը բաժին չէինք ունեցած:

Անխելք մարդը չէ խորհած թէ այս յաղթանակէն ամենաթանկագին բաժինը մենք ստացած ենք, քանի որ կրկին տիրացած ենք մեր վտանգուած կեանքին ու կորսնցուցած մարդկային արժանապատուութեան:

* * *

27 Սեպտեմբեր 1918

Բարեբախտութիւն մըն է որ, Թուրքերու պարտութիւնը յանկարծակի եղաւ, եւ անոնք իրենց մատնուած խուճապին մէջ ժամանակ չունեցան Հայերը ջարդելու մասին խորհելու:

Տէրայի մէջ սակայն, անոնք փորձ մը ըրած են, թէեւ ձախողած՝ անգլիացի զինուորներուն չուտով վրայ հասնելուն պատճառաւ:

Այդ ճիւաղատիպ սրիկաները կարծէք չզղփացած իրենց խմած այդքան արիւնէն՝ փախչելու առեն կրակած են տան մը բակին մէջ լուացք ընող չորս հայ կիներու վրայ: Բարեբախտաբար դնդակները վրիպած են իրենց նպատակակէտերէն, ու քիչ յետոյ քաղաքը դրաւուելով՝ իրենք փախեր ու անհետացեր են մէջտեղէն:

Հոս դէպքերը այնքա՜ն գահավէժօրէն իրարու յաջորդեցին որ, տեղացիները իրենք ալ չհասկցան թէ՝ ձէրէչ ե՞րբ պարպուած եւ ե՞րբ գրաւուած էր:

* * *

Այս վերջին կէտը տակաւին մենք ալ չենք հասկցած: Հակառակ անոր որ անգլիական բանակը Տէրան գրաւած եւ անդին ալ անցած է, տակաւին մեր դիւղը եկող-գացող մը չեղաւ:

28 Սեպտեմբեր 1918

Կարծէք թէ Հոգին Սուրբ իջեր է մեր հարեւան Զէրքէզներուն վրայ: Մէկ օրէն միւսը՝ այլափոխուած, մէյ-մէկ Բարի Սամարացիներ դարձած են անոնք:

Կը զարմանանք թէ ասոնք մեր գիտցած զգիր եւ քարսիրա Զէրքէզնե՞րն են, որոնք դեռ երէկ չուկային մէջ անմեղ աղջիկ մը կը կոխկռտէին իրենց սայլին տակ, մինչդեռ այսօր գորմը կը կոխկռտէին իրենց սայլին տակ, մինչդեռ այսօր գորմը վադուէթ մօր մը պէս կը խնամեն հիւանդները, կը կերակրեն անօթիները, կը սիրաշահին անիրաւուածները:

Իրօք անխմանալի է բնութեան դաղանիքը: Եթէ կարելի էր որ աշխարհի ամենէն չար մարդը օրուան մը մէջ հրեշտակի

պէս բարի դառնար, ուրեմն ալ ինչո՞ւ չարութիւնը անոր հոգւոյն մէջ բոյն էր դրած:

* * *

29 Սեպտեմբեր 1918

Տակաւին ո՛չ չէրիֆական, ոչ ալ անգլիական դինուոր եկած է մեր դիւղը: Այժմ ո՞վ է դիւղին տէրը, չենք գիտեր:

Անիշխանութիւն մըն է կը տիրէ: Պէտէվիններ չփացած Շէրիֆի յաղթանակէն՝ նորէն սպառնալիքներ կ'ընեն դիւղին վրայ յարձակելու:

Այսօր երեք Չէրքէզներ Ամման դացին, այդտեղի իշխանութեանց պարդելու կացութիւնը եւ խնդրելու որ, դինուորական ուժ դրկուի հոս՝ առաջքն առնելու համար ապագայ արիւնահեղութեանց:

* * *

30 Սեպտեմբեր 1918

Տէրայէն եկող ճամբորդէ մը լմացանք որ Թուրք դինուորական բարձրաստիճան դերիներ չոդեկառքով Եդիպտոս փոխադրուած են:

Ժողովուրդը կայարանին մէջ «եուհա՛»ներով եւ «անկի՛»ներով դիմաւորած է Թուրք սպաները: Բաղմութեան մէջէն հայ կին մը առաջ անցնելով պոռացեր է.

— Ո՞ւր կ'երթաք, յարգելի պարոններ, մինչ Եդիպտոսի ժողովո՞ւրդը տեղահան ընելու:

Թուրք փաչաները լուռ եւ ամօթահար գետին նայած են:

Գոռոզ Թուրքին յանցաւորի պէս գետին նայիլը մենք դեռ չտեսանք, բայց դոհ ենք մեր տեսածներուն համար ալ:

* * *

1 Հոկտեմբեր 1918

Ամման գացող Չէրքէզները վերադարձած են՝ իրենց հետ բերելով անգլիական դրօշակ մը, զոր անկած են չուկային հրապարակը:

Բոլոր Հայերը չուկայ գացին տեսնելու համար այդ փըլլարար դրօշակը:

Ուրախութիւնէս իմ սիրտս ալ կը բաբախէ, դժբախտաբար սակայն չեմ կրնար դուրս ելլել. հիւանդութիւնը չափազանց ընկճած է զիս:

* * *

2 Հոկտեմբեր 1918

Անգլիական բանակը երեք օր առաջ գրաւած է Դամասկոսը:

«Ելլտրըմ օրտուսու»ի ոճրագործ եւ ամբարտաւան զինուորները, որոնք այնքան սպառնալիքներ ըրած էին մեզի, այժմ փարախներով հետու կը պտնուին մեզմէ, եւ այլեւս կարելիութիւն չկայ որ, անոնք վերստին դան եւ գրաւեն իրենց կորսնցուցած հողերը:

Անիծապարտ չէթէներուն սուրը այլեւս չի կրնար հասնիլ մեզի: Նոր աշխարհի եկածի պէս ուրախ ենք:

* * *

3 Հոկտեմբեր 1918

Քիչ մը լաւ դգալով ինքզինքս՝ այսօր անկողնէս ելայ ու չուկայ գացի տեսնելու համար անգլիական դրօշակը:

Տարօրինակ դրօշակ մըն է այս — ճերմակ լաթի վրայ սեւ խաչ — որ երբէք չի նմանիր անգլիականին:

Բայց մեծ եղաւ ուրախութիւնս երբ գայն տեսայ խանութին վրայ Ապու Հասանի — մոլեռանդ Դամասկոսցի մը — որ քիչ Հայ չէր չարչարած՝ պարզապէս անոնց քրիստոնեայ ըլլալուն համար:

Կարծէք կախարդիչ զօրութիւն մը ունի այդ լաթի կտորը՝ դինաթափելու բիրտ ուժը եւ դոպելու մարդոց ամբոխային հակումները:

Տեսայ ձէրէչի երբեմնի գոռոզ բռնակալներուն արգահատելի վիճակը, ու սիրտս անհուն հրճուանքով լցուած վերադարձայ տուն:

* * *

4 Հոկտեմբեր 1918

Մեր նախկին տանտէրը Հիւսէյն Պէյ, որ անգլիական դրօշակը Ամմանէն բերողներէն մէկն է, այսօր պատահմամբ դիմացս ելաւ:

— Այս ի՞նչ տեսակ անգլիական դրօշակ է ձեր բերածը, ըսի, ճերմակ լաթի վրայ սեւ խաչ՝ երբէք չէի տեսած:

— Անգլիացիները իրենց գրաւած վայրերուն մէջ այդ դրօշակը կը կախեն, պատասխանեց Հիւսէյն Պէյ ժպտելով:

— Կառավարը մէկդի՛, ո՞ւրկէ առիք այդ դրօշը, հարցուցի:

— Մարդու մի՛ ըսէք, յարեց նախկին տանտէրս ցած ձայնով. այդ դրօշակը մենք հնարեցինք վախցնելու համար Պէտէվիները:

— Բայց Անգլիացիները Ամման չէ՞ն եկած:

— Եկած են: Միայն թէ այս կողմը Շէրիֆի ձգած ըլլալով՝ շատ չեն հետաքրքրուիր մեր դիւղով: Սակայն մենք ալ այս դրօշակը բերինք, որովհետեւ եթէ Շէրիֆականներու դալուն սպասէինք՝ թերեւս մինչեւ այն առեն Պէտէվիները հուրի եւ սուրի կը մատնէին մեր դիւղը: Տես, հիմա ինչպէ՞ս վերահաստատուած է կարգն ու կանոնը: Պէտէվիներ կը նային դրօշակին ու կարծելով որ դիւղին մէջ Անգլիացիներ կան՝ խելօք խելօք կը պտտին:

— Գէշ չէ դաղափարը, ըսի, բայց դուն իրական դրօշակ մը բերէիք:

— Իրականը չգտանք, ըսաւ Հիւսէյն Պէյ ուսերը ցնցելով, կամ աւելի ճիշդ՝ գտանք, բայց այնքա՜ն խառնափնթոր բան մըն էր որ, չկրցանք նմանը յարմարցնել: Ուստի չինեցինք

ասիկա եւ բերինք հոս: Ուրիշ հարց թէ մեզի կարեւորը՝ անոր լաթին գոյնը չէ, այլ բարոյական ազդեցութիւնը:

* * *

5 Հոկտեմբեր 1918

Թրքական բանակի լքեալ գոյքերը չնչին գներով կը ծախուին չուկային մէջ:

Պէտէվիներուն ծախու հանած այդ ապրանքներուն մէջ հրացանէ, վամվէշտակալէ, սուինէ եւ սուրէ զատ կան զինուորական մոյկեր, ձիու կապ՛ածներ, լուսանկարչական գործիքներ, արծաթեակոթ խարազաններ, հեռադիտակներ, ժամացոյցներ, ծխատուփեր եւ այլ իրեղէններ:

Արաբի մը ձեռքէն առինք թղթածրարներու հատա պարունակ մը, որու թղթատումէն տեղեկացանք թէ՝ Թուրքեր աննչան յաջողութիւնները որպէս մեծ յաղթանակներ կ՛արձանագրեն եղեր, այդպէս խաբելով ոչ միայն ժողովուրդը, այլ եւ՛ Պոլիս նստող իրենց հրամանատարները:

Բայց ի՛նչ որ յատկանշական թուեցաւ մեզի, այդ թուղթերուն մէջ գտնուող նօթագրութեան փոքրիկ մէկ տետրակն է, զոր Պէտէվին առած է ուրիշ արժէքաւոր առարկաներու եւ դրամներու կարգին՝ իր սպաննած մէկ թուրք սպայի դրպանէն:

Տետրակի իւրաքանչիւր էջին վրայ տակ տակի գրուած են չարթուան մը օրերը, եւ այդ օրերու առջեւ արձանագրուած մէկ–երկու բառեր, որոնք յաճախ դիւղի մը կամ քաղաքի մը անունը կը յայտնեն:

Կ՛երեւի, սպան շատ պտտած է Անատոլուի մէջ, ու բաւականացած է այցելած վայրերուն անուններն նօթագրելով եւ երբեմն ալ անոնց հատուկտոր բացատրութիւններ կցելով:

Թուրք սպային օրագրութեան հետեւեալ մասը առեղծուածային եւ մխիթարական առեն խորհրդաւոր բան մը ունի իր մէջ.

17 Օգոստոս 1915.— Մալաթիա: Առաուն՝ 620, իրիկունը՝ 200:

18 Օգոստոս 1915.— 104: Երեքը իմ ձեռքովս:
19 Օգոստոս 1915.— Կին եւ տղայ՝ 746: Հոր:
20 Օգոստոս 1915.— 19 բանտարկեալ:
Արդեօք ասոնք սպային կողմէ ջարդուած կամ ջարդել տրուած Հայոց թիւե՞րն են:

* * *

6 Հոկտեմբեր 1918

Մեծ աւազակապետ Եուսուֆը, որ կը կարծէինք թէ Դամասկոսի մէջ կախաղան հանուած էր, այսօր փառաւոր ճիու մը վրայ նստած՝ հոս հասաւ, ու սկսաւ չուկային մէջ ծեծել բոլոր այն Չէրքէզներն ու Ֆէլլահները, որոնցմէ կը կասկածէր թէ մառնած էին դինքը:

Եուսուֆ տեսնելով դիս, քովս եկաւ ու «եա՛ ախի» (ո՛վ եղբայրս) ըսելով ողջագուրուեցաւ հետս:

Յետոյ պատմեց թէ Թուրքերու փախուստին վրայ՝ Դամասկոսի մէջ ժողովուրդը խորտակած էր բանտին դռները եւ ազատ արձակած բոլոր բանտարկեալները:

— Հիմա ես դիտեմ ընելիքս, ըսաւ ան ակռաներուն մէջէն, Եագո՛ւպ, իմ ձերբակալուած ատենս՝ դուն քովս էիր, տեսա՞ր թէ ովքե՞ր էին դիս ամբաստանողները:

— Իրաւ որ մէկ–երկու Ֆէլլահներ կային, ըսի, բայց չեմ ճանչնար դանոնք:

—Ես երեւան կը հանեմ բոլորը, դոչեց աչքերէն առելութեան բոցեր ցայտեցնելով. արդէն Մահմուտը գոյ եւ սատկեցուցի:

— Մահմո՞ւտը, յիսնապե՞տը, հարցուցի յանկարծ չհաւատալով ականջներուս:

— Այո, այդ անօրէն Քիւրտը, պատասխանեց Եուսուֆ յաղթական ժպիտով մը:

— Բայց ո՞ւր գտար զայն:

— Կը կարծես թէ՝ իմ ընկերներս կը քնանա՞ն: Տէրայի մէջ

պահուած էր. կայարանէն ելլելուս՝ առաջին գործս եղաւ, երթալ տունը եւ կտրել գլուխը:

— Սուտ կը խօսիս, Եուսուֆ:

— Եագո՛ւպ, հօրս մօրուքը անիծուի՛, եթէ սուտ կը խօսիմ:

— Այս լուրդ չատ ուրախացուց դիս, Եուսուֆ. դիտե՞ս այդ սրիկան ովքե՞ր չարիք հասցուցած էր Հայոց: Հարիւրաւոր ընտանիքներ անապատները աքսորելէ ետք, հարիւրաւոր հոգի պինուորութեան դրկելէ ետք՝ դեռ քու ձերբակալութենէդ երեք չաբաթ ետքն ալ իմ մէկ բարեկամիս կինը սպանած էր:

— Դեռ պիտի տեսնես թէ, ես ինչե՛ր պիտի ընեմ, ըսաւ աւազակապետը, բայց այդ մասին վերջը կը խօսինք...: Դուն հիմա լինդի քիչ մը ծխախոտ տուր, դրամը վերջը կը վճարեմ:

— Ես ալ սեղանս հաշուեյարդարի կ'ենթարկէի, ըսի, ա՛ռ բարեկամս, ամբողջ ծխախոտներս քեզի ըլլան:

— Ուրեմն ծխամորճ մը, ասեղ մը եւ դերձան մըն ալ տուր, ըսաւ Եուսուֆ՝ ուզած ապրանքները ձեռքով վերցնելով:

— Ա՛ռ, այս ալ իմ կողմէ նուէր ըլլայ, ըսի՝ իրեն տալով մէկ կանդուն երկարութեամբ պատրոյդով հրահան մը:

— Եագուպ, բարիք մը ըրիր, դոնէ սանտր մըն ալ տուր, ըսաւ Եուսուֆ պղպատպղին նայելով աչքերուս մէջ: Գիտե՞ս, չորս ամիս կայ որ մօրուքս չեմ սանտրած:

— Հէյ՛ ըլլայ բարեկամս, ըսի: Դուն դայն գործդին վրէժը լուծեցիր: Մի՛ քաշուիր, Եուսուֆ, եթէ ուրիշ բանի ալ պէտք ունիս, ա՛ռ:

— Ապրի՛ս, եղբայրս, ուրեմն լինդի հինգ դահեկան փոխ տուր, վերջը ամէնքը մէկ կը վճարեմ:

Տուի Եուսուֆի ուզած դրամն ալ, եւ այս անգամ սրտի անհուն դոհունակութեամբ: Որովհետեւ ես այլեւս աւազակ–ճամբագործի մը հետ գործ չունէի, այլ վրիժառու Նեմեսիսի մը հետ, որ դոնէ անուղղակիօրէն լուծած էր ձէրէչի մէջ թաքուած անմեղ արիւններու վրէժը:

* * *

13 Հոկտեմբեր 1918

Անգլիական «Դրօշակը» այսօր վար առնուեցաւ իր պատուանդանէն ու անոր տեղ բարձրացուեցաւ չէրիֆականը:

Գիւղին մէջ բացարձակ անկարգութիւն կը տիրէ: Ամբոխ ցեղապետ մը կուգայ, հրամաններ կ'արձակէ, օրէնքներ կը դնէ, կը մեկնի: Եաւուէն ուրիշ ցեղապետ մը կուգայ, իր նախորդին դրած օրէնքները կը վերցնէ, ինք նորեր կը դնէ, կը մեկնի: Յետոյ չէրիֆական ապստամբ մը կուգայ, ան ալ բոլորովին հակառնեայ օրէնքներ կը դնէ ու նոյնպէս կ'անհետանայ:

Ժողովուրդը չի գիտեր թէ ո՞ր ցեղապետին կամ ապստամբին դրած օրէնքներուն պէտք է որ հնազանդի:

Գիւղին արաբ տեսուչը, որ մէջտեղէն կորսուած էր, դարձեալ պաշտօնի գլուխ անցած է: Նոյնպէս բոլոր արաբ ոստիկանները՝ միայն սա տարբերութեամբ թէ իրենց թրքական համազգեստներուն վրայ չէրիֆական դրօշակի գոյներով թեւկապեր կը կրեն: Բարեբախտաբար քիւրտ չիանապետը սպանուած է, եթէ ան ալ պաշտօնին գլուխը անցնէր՝ կատարեալ կ'ըլլար կատակերգութիւնը:

Թէ մինչեւ այսօր ի՛նչ չահեցանք տեղի ունեցած փոփոխութիւններէն.— դժբախտ ոչինչ: Նորէն պէյէվինները կը կողոպտեն Հայոց խանութներն ու պարտէզները, նորէն չուկային մէջ կը ծեծեն ու կը վիրաւորեն հայ գաղթականները:

Երէկ դիշեր ալ անոնք ծանրապէս վիրաւորած են ջաղացպան Խուրշիտը:

Այդ մասին երբ այսօր բողոքեցինք տեսուչին, մարդուկը իր թուրք պաշտօնեայի յատուկ անտարբերութեամբը պատասխանեց.

— Ձայներնիդ մի՛ հանէք,: Պատերազմի խառնակութեանց աեն ասանկ մանր–մունր դէպքեր կը պատահին...: Դուք ալ այլեւս իջէք ջաղացքներէն, պարտէզներէն եւ դիւղին մէջ ամիսի բնակեցէք:

— Բայց, ըսինք, այդ մարդիկը գիւղէն դուրս պիտի աշխատին որ, իրենց ապրուստը հանեն:

— Ան աեն բերաններդ գոցեցէ՛ք: Հիմա Պէյէվինները չափազանց չփացած են, կրնան օրէնքէ դուրս յանցանքներ գործել: Մենք ի վիճակի չենք բան մը ընելու:

«Մենք ի վիճակի չենք բան մը ընելու», ահա՛ այս է գիւղի կարգապահութեան հսկելու պաշտօն ունեցող Միւտիր Պէյի պատասխանը:

Մարդ ղրկեցինք Սալթ՝ Անգլիացիներէն խնդրելու որ, մեզ օր առաջ այս տեղէն ազատելու ճար մը խորհին:

* * *

20 Հոկտեմբեր 1918

Սալթ գացող Հայերը վերադարձան երէկ իրիկուն: Անոնք տեսակցած են անգլիացի հրամանատարին հետ եւ նկարագրած մեր այստեղ մատնուած դառն դրութիւնը:

Անգլիացին ցաւ յայտնելէ ետք թէ, պիտի չկրնար մեր փոխադրութեան դործով զբաղիլ՝ խորհուրդ տուած է որ, Հայեր իրենց միջոցներով երթան Սալթ:

— Բայց ինչպէ՞ս կրնանք ճամբորդել, հարցուցած են Հայերը, ժողովուրդը անօթի, հիւանդ, մերկ՝ տեղէն չարժելու կարողութիւն չունի: Իսկ եթէ կան քանի մը ընտանիքներ, որոնք կրնան իրենց միջոցներով ճամբորդել, անոնք ալ կը վախնան ճամբայ ելլելու, որովհետեւ աւազակ Պէյէվինները ճամբաները գոցած՝ անցորդներէն տուրք կը պահանջեն:

— Ան աեն քիչ մըն ալ սպասեցէք, պատասխանած է անգլիացի պինուորականը: Մենք հիմա զբաղեցաւ վայրերու վարչական–կազմակերպութեամբ զբաղած ենք: Անշուշտ հետագային նկատի պիտի առնենք նաեւ ձեր խնդիրը:

Բայց մինչեւ որ Անգլիացիք մեր մասին կարգադրութիւն մը ընեն, այստեղի կացութիւնը օր ըստ օրէ կը վատթարանայ:

Ալլազդինները, որոնք կը կարծէին թէ Անգլիացիք իսկոյն ատ պիտի կանդնէին մեզի, տեսնելով որ անոնք հիմա մեզմով

չեն հետաքրքրուիր՝ կը դառնան դարձեալ իրենց հին քաղաքականութեան:

Այսպէս՝ Դամասկոսցի խանութպան մը այս առտու սեղեակին մէջ կը բանտարկէ իր քով աշխատող Այնթապցի այրի կին մը՝ այն առարկութեամբ թէ չ'ուզեր անոր այս երկբէն մեկնումը, ընդհակառակը պիտի ամուսնանայ հետը:

Երբ կնոջ հօրեղբայրը կ'ներթայ իր աղջականուհին պահանջելու, Դամասկոսցին կոպտօրէն կը վռնտէ զայն, ըսելով թէ ան անօթի կը ձգէր կինը եւ այժմ իրաւունք չունէր անոր տէր կանգնելու:

Նման անիրաւութիւն մը եթէ մեր գերութեան ընթացքին պատահէր՝ թերեւս այնքան պիտի չյուզէր մեզ. սակայն մեր ազատագրութենէն ետք՝ անհանդուրժելի էր...: Ուստի դիմինք կառավարչատուն եւ տեսուչէն պահանջեցինք որ ազատ արձակուի կինը:

— Համբերեցէք, ըսաւ տեսուչը լսելէ ետք մեր բողոքը, անշուշտ այս բոլոր խնդիրները հեռուհեռէ պիտի կարգադրուին:

— Բայց ինչպէ՞ս կարելի է համբերել, երբ անդին Դամասկոսցին բռնութիւն կը բանեցնէ հայ կնոջ վրայ, հարցուցինք իրաւացիօրէն:

— Ես կը պատուիրեմ իրեն որ քիչ մը մեղմ վերաբերմունք ցոյց տայ, պատասխանեց տեսուչը հանդարտօրէն: Այսու հանդերձ եթէ կինը կը վախնայ իսլամանալ՝ հարկաւ անոր արգելք չենք կրնար հանդիսանալ:

— Բայց եթէ կինը իր կամքովը իսլամանալ եւ ամուսնանալ ուզէր՝ Դամասկոսցին ի՞նչ պէտք ունէր զայն բանտարկելու, դիտել տուինք:

— Ո՞վ դիտէ, թերեւս հօրեղբօրմէն դժուչանալու համար՝ ըսաւ այդպէս, յայտարարեց մարդուկը:

— Ոչ, Պր. Տեսուչ, դործը ձեր դիտցածին պէս չէ. դուք կ'ուզէք պաշտպանել առեւանգիչը, բսաւ դինագործ Գաբրիէլ:

— Ես ինչո՞ւ պիտի պաշտպանեմ առեւանգիչը, բողոքեց տեսուչը զայրացած:

— Որովհետեւ եթէ դուք ալ ուղղամիտ մարդ ըլլաք՝ այլեւս ձեր քովը չէք պահեր այն երեք հայ աղջիկները, զորս բերած է Վատի Մուսայէն:

— Գէ՞չ ըրած եմ այդտեղի կոտորածէն երեք կեանք փրկելով:

— Այժմ աւելի լաւ ըրած կ'ըլլաք, եթէ այդ 12, 14 եւ 15 տարեկան աղջիկները դարձեալ իրենց կին գործածելէ եւ վերադարձնէք իրենց պատկանած ազգին: Թուրք կառավարութիւն չկայ այլեւս, Պր. Տեսուչ, ծուռ նայինք, չիտակ խօսինք:

— Դուք անգլիական կառավարութե՞ան վստահելով է որ, այսքան համարձակ կը խօսիք, դոչեց տեսուչը յանկարծ առելութեան անասելի պոռթկումով մը: Կորսուեցէ՛ք դիմացէս. ձեր դիտցած տեղը գացէք, տեսնեմ ի՞նչ կրնաք ընել:

Այս ըսելէ ետք Թուրքիոյ նախկին պաշտօնեան դուրս ազմուկով մը դոցեց մեր երեսին, ճի՛շդ այնպէս, ինչպէս Տէրսյի կառավարիչը ըրած էր, երբ գացած էինք իրեն հացի չդոյութեան մասին դանդատելու:

Բայց միւս դէպքը պատահած էր ասկէ երեք տարի առաջ: Մենք կը կարծէինք թէ անկէ ի վեր բան մը փոխուած էր աշխարհի պատմութեան մէջ:

* * *

22 Հոկտեմբեր 1918

Դամասկոսցի Ապու Հասանը, որու խանութին վրայ ծածանած էր սեւ խաչով դրօշակը, հետեւելով իր հայրենակիցին օրինակին եւ քաջալերուելով տեսուչի թշնամական ընթացքէն՝ երէկ բռնաբարեր է իր քով աշխատող Տէօրթ Եօյզի աղջիկ մը, որ առաջ իր ապրուստը կր հանէր լեռներէն փայտ բերելով: (Տես օրագրութիւնս 29 Յունուար 1917):

Լուրը իմացուելուն պէս՝ Հայեր գացեր են Դամասկոսցիին տօտ եւ անկէ պահանջեր են որ, աղջիկը իսկոյն յանձնէ իրենց:

Դամասկոսցին մերժեր է. ատոր վրայ Հայեր զայն քաշկռտելով դուրս հաներ են խանութէն եւ յանճներ ոստիկանութեան:

Այս առտու իմացանք որ, Ապու Հասան երաշխաւորութեամբ ազատ արձակուեր էր եւ Հայուհիին հետ դիշերանոց անհետացեր:

Ենթադրելով թէ ան իր մէկ ազգականին տունը ապաստանած էր, քանի մը երիտասարդներ բիրերով եւ հրացաններով դինուած՝ կ'երթային հոն, երբ ձերբակալուելոյն ոստիկաններու կողմէ, այն ամբաստանութեամբ թէ՝ կը խանդարէին դիւղին անդորրութիւնը:

— Գիւղին անդորրութիւնը մենք չէ, Դամասկոսցիները կը խանդարեն, բողոքեցին Հայերը տեսուչին՝ որուն քով տարուած էին. մեզ ձերբակալել տալու տեղ՝ ձերբակալել տուէք այդ կատղած մարդիկը:

— Այդ իմ դիտնալիք բանս է, դուք իրաւունք չունիք տէրութեան մէջ տէրութիւն կազմելու, յայտարարեց տեսուչը խստութեամբ:

— Մենք տէրութիւն չենք կազմեր, մենք...

— Հապա ո՞վ տուաւ ձեզի իրաւունք դէնք կրելու, տուն կոխելու, ընդմիշտ տեսուչը ապառնալիք: Ինչքերնիդ գլուխնիդ ժողուեցէ՛ք, Հայեր. հոս արաբական հող է: Եթէ ուզեմ՝ այս վայրկեանս ամէնքդ կախաղան կը հանեմ, ոչ ոք կրնայ խառնուիլ ինծի:

— Բայց...

— Բայց–մայց չկայ, կա՛մ հանդիստ կը նստիք տեղերնիդ եւ կամ անմիջապէս կը մեկնիք այս երկրէն:

— Մենք հանդիստ նստած ենք մեր տեղերը, խօսք առաւ ձերբակալեալներէն մին. ըսէ՛ք Դամասկոսցիներուն որ, հանդիստ թողուն մեզ:

— Ես հրամանները ձեզմէ չէ որ պիտի ընդունիմ...: կորսուեցէք դիմացէս, եւ նայեցէք որ երբորդ անգամ ինծի հետ գործ չունենաք...:

Բողոքարկուները դլխիկոր մեկնեցան կառավարչատունէն: Այժմ խիստ լարուածութիւն կը տիրէ Հայոց եւ Դամասկոսցիներու միջեւ:

* * *

27 Հոկտեմբեր 1918

Հարիւր հոգիի չափ գաղթականներ չաբթուս մէջ մեկնեցան Սալթ:

Պէտվիները կը չարունակեն թալլել Հայոց բանջարանոցները: Անոնք երեք օր առաջ պարտէզին մէջ խոշտանգած են յղի կին մը: Ջուկին վիժումէն ետք՝ կինը մահամերձ պառկած է այժմ:

Միւս կողմէ Դամասկոսցի խանութպաններու դրգռութիւնները կը չարունակուին: Անոնք Հայոց դէմ պոյքոթ հռչակած են եւ ոեւէ ապրանք չեն ծախեր:

Այսօր ծեր կին մը՝ դրամը ձեռքը բռնած, կը պաղատէր Դամասկոսցի մսավաճառին թէ քանի մը ոսկոր ծախէր իրեն: (Հոս մսավաճառները միսը դառ, ոսկորը դառ կը ծախեն):

— Հիւանդ աղջկանս համար է, չուրովը ապուր պիտի եփեմ, խնդրեմ, կ'ապաչեմ, կ'ըսէր պառաւ կինը:

— Սահկեցէ՛ք, խղճը, կը դոչէր խանութպանը՝ բրտօրէն հրելով կինը: Ցանցանքը մերն է որ, առիթը մեր ձեռքը եղած առենը չմօրթեցինք ձեզ: Բայց սպասեցէ՛ք անիւը կը դառնայ նորէն:

Մեր աչքերուն եւ ականջներուն չենք հաւատար մեր այս տեսածներուն ու լսածներուն համար:

* * *

Ոսոիկաններըը Հայերը կեղեքելու իրենց ունակութենէն տակաւին չեն հրաժարած: Անոնք այսօր կ'երթան ղինադործ Գաբրիէլի խանութը ու կը դրաւեն հոն գտնուող երկու հրացաններըը, ըսելով թէ հայեր իրաւունք չունին զէնք պահելու:

— Բայց այդ զէնքերըը իմս չեն, Պէտէվիններըը բերած են որ նորոգեմ, կը բողոքէ Գաբրիէլ:

— Զենք դիտեր, կը պատասխանեն ոսոիկաններըը, մենք քու խանութիդ մէջ գտանք զանոնք եւ իրենց քու ապրանքդ կը դրաւենք:

Ոսոիկաններու մեկնումէն ետք Պէտէվիններըը կուգան եւ կը պահանջեն իրենց հրացաններըը: Լսելով Գաբրիէլի բացատրութիւնը՝ անոնք կը յարձակին Հայուն վրայ, կարծելով թէ սուտ կը խօսէր ան իւրացնելու համար իրենց զէնքերըը:

Գաբրիէլ դժուարաւ կը համոզէ Պէտէվիններըը եւ զանոնք կը տանի կառավարչատուն՝ հաստատուելու համար ըսածը: Բնականաբար ոսոիկաններըը կը յանձնեն զէնքերըը իրենց տէրունն եւ այսպէս կը դոցուի միջադէպ մը:

Պէտէվիններըը երբ հրացաններըը առած կը մեկնէին՝ հոն ներկայ եղողներուս ըրին հետեւեալ ուշադրաւ յանդիմանութիւնը.

— Ձեր հոգին պիտի տաք, բայց ձեր զէնքը պիտի չյանձնէք: Դուք Հայերդ Թուլամորթ ժողովուրդ էք, իրաւունք չունիք ապրելու:

Պէտէվի ռազմիկին խօսքը լինդի յիշեցուց պէտէվի հովիւին մէկ արդարացի դիտողութիւնը.

— Երբ Թշնամին դրաւեց ձեր երկիրը, ինչո՞ւ չկռուեցաք, ինչո՞ւ չմեռցուցիք զանոնք... ինչո՞ւ փախաք եւ մեր երկիրը եկաք:

* * *

Հեռիոան, ուղտերով, էշերով, սայլակներով՝ ամէն օր Հայեր խումբ խումբ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Սալթ:

Կ'իմանանք թէ, Անգլիացիները հոն Հայերը բեռնատար ինքնաշարժերու մէջ կը դնեն եւ կը փոխադրեն Երուսաղէմ:

Մենք ալ մեկնելու համար պատրաստուած ենք, սակայն չարունակ տեղացող անձրեւներուն պատճառաւ կը յետաձգենք ճամբորդութիւնը:

Տէօրթ Եօլցի աղջկան հետ անհետացող Դամասկոսցին այսօր եկած, խանութը նստած է, եւ հեգնանքով մեզի կ'ըսէ թէ, մեր բարեկամ Անգլիացիները թող դան եւ գինքը ձերբակալեն:

Ճէրէչ իր վաստակի բնակիչներով՝ այլեւս պժգանք կը պատճառէ մեզի:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԱՆԱՊԱՏԷՆ

15 Նոյեմբեր 1918

Նոյեմբեր 2/15, 1915–ի առաւօտն՝ երբ արթնցանք, տեսանք որ ձէրմէչ եկած էինք: Անկէ ճիշդ երեք տարի առաք կը մեկնինք ձէրմէչէն:

Լման երեք տարիներ անցեր են այդ սեւ օրերէն ի վեր, սակայն ի՛նչ տարիներ. ամէն օրը՝ սուգի, վախի եւ պէս–պէս մահհոգուբեանց մէջ:

Կառավարութեան հալածանքները — զինուորագրութիւն, աքսոր, բանտարկութիւն — տեղացի ժողովուրդին առեւտութիւնը — սպանութիւն, առեւանգում, հարստահարութիւն — եւ բնութեան արհաւիրքները — սով, ղրկանք, հիւանդութիւն — կոտորակեցի՛ն, կոտորակեցի՛ն, եւ այս չըլլանի աւելի քան քսան հազար Հայութենէն հազիւ 450 հոգի ձգեցին, անոնք ալ հիւանդ, հիւծած, կմախացած մարդկային խլեակներ, որոնք ահա՛ քաշկռտուելով կ'երթան դէպի ազատ հորիզոններ, հոն իրենց կեանքին մնացած օրերը խաղաղութեան մէջ անցնելու յոյսով:

Մենք այդ կարաւաններուն ղրկեցինք վերջինն ենք: Մեր մի քանի քուրջերը եօթը ուղտի եւ տասը էշերու վրայ բեռցած, տասը ընտանիք առաւօտ կանուխ ճամբայ ելանք՝ երթալու համար Սալթ, Հավրանի վերապրող Հայութեան փրկութեան առաջին հանգրուանը:

Գիւղէն մեր բաժանումը տեղի ունեցաւ յատկանշական պարագաներու տակ.— Զէրքէզ ծանօթ ընտանիքներ ողջերթի եկած էին, ու իրենց ամիսէ մը ի վեր կրկնած յանկերգը դարձեալ կը կրկնէին՝ ըսելով թէ չերթանք, մնանք իրենց դիւղը, ձրի սենեակները պիտի տրամադրեն մեզի, եւայլն:

Անոնցմէ մէկ քանին նոյն իսկ փղձկեցան, կ'երեւի, խորհելով թէ այլեւս որո՞ւ վարձու պիտի տային իրենց անարժէք դոմերն ու հաւնոցները. ո՞վ պիտի հերկէր իրենց դաշտերն ու պարտէզները. ո՞վ պիտի չինէր իրենց տուներն ու խանութները. որո՞ւն կարել պիտի տային իրենց հագուստներն ու կօշիկները. որո՞ւն նորոգել պիտի տային իրենց խոփն ու արօրը. որո՞ւն պիտի ծախէին իրենց արջառն ու արմաւիքը:

Զէրքէզներուն սոյն ընթացքը չզարմացուց մեզ: Մենք տարիներէ ի վեր նոյն բանը կ'ըսէինք իրենց. սակայն անոնք դժբախտաբար չէին հասկնար թէ՝ որքան օգտակար տարր էին Հայերը իրենց համար: Անոնք միշտ գործիք եղած Դամասկոսցի խանութպաններուն ձեռքը՝ կը հալածէին, կը խոշտանգէին, կը տառապեցնէին մեզ: Հիմա ազնուաբար կ'ընդունէին իրենց սխալը, բայց չատ ուշ էր:

— Մեզի աշխարհի հարստութիւնն ալ խոստանաք՝ այլեւս չէք կրնար մեզ կապել այս երկրին, ըսինք հրաժեշտ առնելով, մենք կ'երթանք Հայաստան, մեր վերածնող հայրենիքը վերահինելու:

Աւերակներու եղերքէն անցնելու առեն՝ երկար դիտեցինք այն անթիւ ու անհամար հողակոյտերը, որոնց փուշերուն եւ վոշիներուն տակ կը հանդչէին մեր բիւրաւոր ազգակիցներուն ոսկորները:

Պահ մը մեր աչքերուն առջեւ բերինք դէմքերը այն հարաւոր ծանօթներու — ըլլա՛ն անոնք Մարաշցի, Այնթապցի, Զէյթունցի, Ատանայի, Սսեցի, Կեսարացի, Զորումցի, եւ– այլն — որոնց հետ տեսակած, գործակցած, յարաբերած էինք, եւ որոնք օր մը երազի պէս անցած, ջնջուած էին մեր կեանքէն:

Ապրա՞ծ էին այդ մարդիկը, իրական դէմքե՞ր էին, եթէ ոչ մտացածին անձնաւորութիւններ, որոնց հետ մտերմացած էինք վիպային գիրք մը ընթեռնելու առեն: Այո՛, կասկած չկայ

թէ չիզով եւ միսով մարդիկ էին անոնք, իրական մարդիկ, մեղի պէս ծնած եւ մեղի պէս ապրած, որոնք սակայն բախտաւորութիւնը չէին ունեցած մեղի պէս տեսնելու Բռնակալութեան չախչախումը եւ Արդարութեան յաղթանակումը:

Ճամբան հետզհետէ կը խոնարհէր, ու հին քաղաքի աւերակներուն կանգուն սիւները՝ ընկղմող չոքենաւի կայմերուն նման իրարու եաեւէ կ'անյայտանային մեր աչքերուն առջեւէն: Հիմա կը տեսնէինք միայն բլուրին կատարը կատուցուած հին քաղաքին բարձրաբերձ դուռը, որ միակ կապն էր մեր հոգիները անցեալի տխուր յիշատակներուն հետ կապող:

Քիչ եաք սակայն, ան ալ սրբուեցաւ մեր տեսողութենէն, ու մենք մնացինք դէմ դիմաց ներկայի իրականութեան հետ:

Կ'երթանք՝ ծերերը, երեխաները, հիւանդները կենդանիներու վրայ նստեցուցած, իսկ քալելու կարողութիւն ունեցողները՝ հետիոտն, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ երեք տարի առաջ եկած էինք ձերբէն:

Սակայն հոգեկան ի՜նչ տարբերութիւն այդ երկու ճամբորդութեանց միջեւ: Առաջ կ'երթայինք նման մահապարտի, որ կառափնատ կ'առաջնորդուէր, իսկ հիմա՝ նման մահապարտի, որ չուանէն ազատած է:

Որքան ալ ցեխապատ եւ դժուարանցելի ըլլան ճամբաները, այլեւս մեր հոգը չեն, խորհելով որ անոնք վերջինն են, եւ չուտով մոռացութեան պիտի մատնուին:

Կէսօրին հասանք Զարկա գետը, որ անցանք քալող կիներըն ու փոքրիկները ուղտերու վրայ նստեցնելով, իսկ մենք ալ հազուստնիս հանած ու ձեռք-ձեռքի բռնած՝ ծանծաղ ջուրերու մէջէն քալելով: Գետին միւս ափը քիչ մը հանգստացանք, յետոյ կրկին ոտքի ելանք ու չարունակեցինք ճամբան:

Գիշերը ուշ առեն հասանք Թիւրքմէններու նշանաւոր գիւղը՝ Ռումման ու իջեւանեցանք ախոռի մը մէջ:

* * *

16 Նոյեմբեր 1918

Զափաղանց յոգնեցուցիչ եւ տանջալից ճամբորդութիւն մը ունեցանք այսօր:

Ճամբաները տեղացող անձրեւներէն աւրուած ըլլալով՝ տեղ տեղ դոյացած էին խոշոր փոսեր, զոր ուղտերը չէին կրնար անցնիլ առանց արկածի: Սախպուած՝ ամէնքս հոգ ու քար կը կրէինք, փոսերը կը լեցնէինք եւ զգուշութեամբ ուղտերը կ'անցնցնէինք:

Սակայն հակառակ մեր զգուշութեանց՝ ուղտերէն մին դառիվեր բարձրանալու առեն տապալեցաւ: Թէեւ արկած չպատահեցաւ, սակայն ուղտապանը խիստ բարկացաւ եւ սպառնաց կենդանիները ժողվելով երթալ: Անպիտան մարդը պիտի գործադրէր իր սպառնալիքը եւ մեզ լերան կատարը ձգելով պիտի հեռանար, եթէ դրամական նուէրներով չհրճուեցնէինք զինքը:

Երեկոյեան դէմ վերջապէս լմնցուցինք վտանգալի ճամբաները — վտանգաւոր՝ թէ՛ աւրուած ըլլալու եւ թէ աւազակներու կողմէ յաճախուած ըլլալու տեսակէտով — ու ելանք Սալթը Ամմանի կապող խճուղիին վրայ:

Թէեւ այլեւս կէս ճամբան մնալու վտանգը չունէինք, բայց այս խճուղին ալ քալելով լմննալիք բան չէր: Երբեմն ինքնաշարժ մը ցոլարձակները վառած՝ հովի պէս կ'անցնէր մեր քովէն ու կ'անհետանար ճամբուն ծայրը: Եաեւնիս կը դառնայինք ու կը տեսնէինք թէ, այդ միջոցին մենք հազիւ թէ քանի կանգունի չափ յառաջացած էինք···:

Վերջապէս սակայն դիշերուան մօտ, ուժասպառ եւ յոգնատապ հասանք Սալթ:

Ուղտապանները մեզ տան մը առջեւ ձգեցին ու անիծելով մեկնեցան: Առանց դիտնալու թէ ո՛ւր իջեւանած էինք, մութին մէջ երկարեցանք քարերու վրայ եւ թմրած՝ գոցեցինք մեր աչքերը:

* * *

Ճէրէչ եկած օրերնիս, երբ առաւօն աչքերնիս բացած էինք, տեսած էինք հայ զաղթականներ, որոնք մեր չուրջը չարուած՝ մեզ իրարու կը ցուցնէին «տաբատաւորները եկեր են» ըսելով։

Սալթի մէջ ալ երբ աչքերնիս բացինք, տեսանք անգլիացի զինուորները, որոնք հետաքրքիր մեր չուրջը չարուած՝ մեզ իրարու կը ցուցնէին «զաղթականներ եկեր են» ըսելով։

Աւելորդ է ըսել թէ, դիշեր առեն ուղտապաններըը մեզ բերած ու ձգած էին քաղաքին ծայրամասը փողոցի մը մէջ։

— Հէ՛յ, ի՞նչ լուր, հարցուցինք զինուորներուն՝ մեր զիտցած քանի մը բառ անգլիերէնով։

— Օլ րայՔ, պատասխանեցին անոնք՝ ձեռքով եւ զլուխով ընելով գոհացուցիչ չարժում մը։

Մեր միտքը եկաւ ըրած ուխտերնիս, թէ ի՞նչ պիտի ընէինք առաջին անգամ անգլիացի զինուոր տեսած առեննիս։

Մսագործ Սարգօ եւ պայտար Միսաք մեր հետը չէին. անոնք մեզմէ առաջ մեկնած էին Սալթ։ Ինձ սանտրագործ Աւագը չէինք գիտեր թէ ի՞նչ եղած էր. Իրպիթի ճամբէն վախուստէն ետք չէր վերադարձած դիւղ։ Միայն զինագործ Գաբրիէլը ընտանիքով մեզի հետ էր։

— Օ՛ն, բարեկամ, կատարէ նայինք ուխտդ, ըսինք՝ մեր Այնթապցի բարեկամին ցոյց տալով անգլիացի զինուոր մը. դուն կարծենք առաջին տեսած զինուորիդ ճակատը պիտի համբուրէիր։

Գաբրիէլ աչքին պոչովը զննեց քովը կեցող զինուորը, բայց անոր սէգ կեցուածքը վստահութիւն չներշնչեց իրեն։

— Կը ներէք, ես անգլիացի զինուորին ճակատը համբուրելու ուխտ չըրի, այլ անգլիացի հրամանատարին ձեռքը, պատասխանեց ի վերջոյ զինագործը։

— Բայց մարդ Աստուծոյ, հիմա ո՞ւր պիտի գտնենք քեզի անգլիացի հրամանատար, հարցուցինք իրեն։

— Դուն ինչո՞ւ ուխտդ չես կատարեր, ըսաւ Գաբրիէլ խօսքը լինձի ուղղելով. չհամբուրե՞ս քովդ կեցող Անգլիացիին աչքը։

— Եթէ այդպիսի փորձ մը ընեմ՝ մարդը կուպի հարուածով մը աչքս կը հանէ, ըսի։ Տարբեր հարց թէ՝ ես անգլիական դրօշակը համբուրելու ուխտ ըրած էի։

Այսպէս իրարու հետ կատակելու առեն տեսանք որ, քաղաքային զգեստ հագած երկու պարոն եւ տիկին մը կը մօտենային մեզի՝ ձեռքերնին պայուսակ մը բռնած։

Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի պաշտօնեաներ էին անոնք, որոնք մեզի մարդ գլուխ մէյ մէկ դահեկան նպաստ բաժնեցին։

Անոնց մէկէն, որ արաբերէն խօսիլ գիտէր, իմացանք որ պինադադար կնքուած էր եւ Պոլիսն ալ դաշնակիցներու կողմէ գրաւուած։ Պատերազմին վերջանալուն լուրը չափազանց ուրախացուց մեզ, նոյնպէս Ամերիկեան Նպաստամատոյցին օժանդակութիւնը, որ թէեւ աննշան՝ բայց ունէր խորհրդանշական արժէք։

Դրամները առած՝ իսկոյն վազեցինք չուկայ, հոն հաց եւ արմաւ գնելու համար։

Գնումները կատարելէ ետք՝ տղաք իրենց չուրջը կը գիտէին անգլիացի սպայ մը կամ անգլիական դրօշակ մը գտնելու համար — տեսնելու թէ ինչպէ՞ս պիտի կատարէինք մեր ուխտերը — երբ վարդանեաններու փոքր տղան՝ Եդուարդ չնչասպառ հասաւ մեր քովը։

— Շո՛ւտ ըրէք, չո՛ւտ ըրէք... Անգլիացիները ինքնաչարժերով եկան՝ մեզ Երուսաղէմ փոխադրելու համար։ Կիները եւ ծերերը կը խարազանեն որ, չուտով ճամբայ ելլենք...

— Կը խարազանե՞ն... այդ ինչ խօսք անուռա՛կ մեզի հետ կատակելո՞ւ ելար, գոչեցինք բարկացած։

— Բայց հաւատացէ՛ք որ կը խարազանեն, պնդեց Եդուարդ, չո՛ւտ ըրէք։

— Այո, պիտի դանք, ըսինք, բայց ականջէդ քաշելու համար:

Ու պահ մը յետաձգելով անգլիացի հրամանատարն ու անգլիական դրօշակը համբուրելու արարողութիւնը՝ վազելով եկանք մեր լքեալ վայրը... եւ հոն ի՞նչ տեսնենք... անգլիացի յիմնապետ մը խարազանով կը սպառնար կանանց որ դոյքերը բեռնատար ինքնաշարժերու մէջ դնէին, եւ որովհետեւ կիները չէին կրնար վերցնել ծանր կապոցները՝ յիմնապետը կը խարազանէր զանոնք...:

Անգլիացին տեսնելով մեզ — կարաւանի այրերը — ա՛լ աւելի բարկացաւ եւ սկսաւ հարուածները իջեցնել մեղի՝ մի-եւնոյն ատեն մեր գլխուն վրայ թափելով լուտանքներ որոնց նմանը հազիւ թէ կրնար արտասանել ճէրէչի քիւրտ յիմնապետը:

— Ո՞ւր գացիք, անիծեալ մարդիկ· երկու ժամէ ի վեր ձեզի կը սպասեմ... չո՛ւտ ըրէք, կառքերուն մէջ մտէ՛ք... կօ՛ աև պլատի փ···ը՛նզ

Բռունցքի ուժգին հարուածներով, կիցով եւ մարակով՝ ան երեք վայրկեանի մէջ թիմեց մեզ երեք կառքերու մէջ, մեր կարասիները խառնիխուռն նետեց մեր երեսին, ապա ուժգին գոցեց ինքնաշարժերուն դռները եւ հրամայեց չարժավարներուն որ ճամբայ ելլեն:

Մինչ դժոխային ժխորով մը ճամբայ ելած էինք, չուարուն նայեցանք իրարու երեսին՝ չհասկնալով թէ ակնթարթի մը մէջ պատահած այս բոլոր դէպքերը երա՞զի մէջ տեղի ունեցած էին, թէ իրականութեան մէջ: Բայց ո՛չ, անկարելի էր որ, ամէնքս նոյն երազը տեսած ըլլայինք, մանաւանդ որ անհերքելի ապացոյցներ էին մեր երեսներուն եւ կռնակներուն վրայ կրած կիցի, կռուփի եւ մարակի հետքերը...:

Ցանկարծ չարաչուք յուսահատութիւն մը պատեց մեր հոգիները.— ասո՞նք էին Անգլիացիները:

Բայց ո՛չ, այդ տեսակ կասկած մը անհուն հիասթափու-

թիւն պիտի պատճառէր մեզի: Ուստի վճռեցինք՝ անպատճառ պինով էր մարդը:

— Եւ կամ ջղային, յարեց անդիէն հօրեղբայրս՝ որ մարմնացումն է լաւատեսութեան: Գիտէ՞ք թէ ինչո՞ւ բարկացաւ ան: Կ'երեւի մեր բացակայութեան ընթացքին եկաւ եւ կիներուն ըսաւ որ, շուտ պատրաստուին, ճամբայ պիտի ելլեն: Բայց որովհետեւ կիները չհասկցան անոր լեզուն, Անգլիացին կարծեց որ անոնք իրենց տեղը կը նստին չհնազանդելու համար իրեն, հետեւաբար խարազանը քաշեց... եւ քէն ալ վրէժը մեզմէ լուծեց:

— Այո՛, այո՛, ըսին ուրիշ լաւատեսներ, չենք խորհիր որ Բրիտանացիք այսքան կոպտօրէն վարուին մեզի հետ: Ցանքը մերն է որ, առտուն գացեր չուկաները կը պտտինք, մինչդեռ մարդիկը մեզ պիտի փոխադրեն եղեր:

— Բայց մեզի այդ մասին բան մը ըսող չեղաւ, դիտել տուին ուրիշներ: Բնական է որ, երբ դրամ կուտան՝ չուկայ կ'երթանք փորերնիս կշտացնելու համար:

— Այդ դրամ բաժնողները Ամերիկացի էին, անոնք մեր փոխադրութեան գործին հետ կապ չունէին, ըսին հակառողները:

Ու այսպէս, ամբողջ յանցանքը մենք մեր վրայ առինք, նախամեծար համարելով մենք մեզ խարել, քան թէ փարատել այն պատրանքը, զոր տարինէրէ ի վեր դուրգուրանքով սնուցած էինք մեր հոգիներուն խորը՝ հանդէպ մեր անգլիացի բարեկամներուն, պաշտպաններուն եւ ազատարարներուն:

Ճամբան ժամերով անցանք ռազմադաշտերու մէջէն, ուր ամէն կողմ կը տեսնէինք խորտակուած անիւներ, թնդանօթի փողեր, խառնափնդոր վիշաթելեր, խաչեր եւ հողակոյտեր: Երբեմն տեղեր ռումբերու անկումէն խորունկ փոսեր գոյացած էին, ուրիշ տեղեր քարակոյտեր բարձրացած: Տարի մը ամբողջ այս դաշտերը ոտոդուած էին մարդկային արիւնով, մինչ մենք ճէրէչէն կը լսէինք ռումբերու անընդհատ պայթիւնները:

Իրիկունը ուշ ատեն հասանք Երիքով եւ իջեւանեցանք ամայի խանի մը բակին մէջ: Ճամբան սաստիկ ծարաւցած էինք, մօտակայ աղբիւրէ մը առատօրէն ջուր խմեցինք, յետոյ կերանք մեր հացերն ու արմաւները եւ պառկեցանք:

Կը խորհինք թէ, այսօր առաջին անգամ հանդիպում ունեցանք Անգլիացիներու հետ, բայց քիչ մը զօրաւոր եղաւ դիրքընդխառնումը:

* * *

18 Նոյեմբեր 1918

Մեզ փոխադրող բեռնակառքերը աւտուն Սալթ վերադարձան: Ճամբան չէարունակելնիս մէկ տեսակէտով աղէկ եղաւ, որովհետեւ գրեթէ բոլորս հիւանդացած էինք կառքերու անսովոր ցնցումներուն եւ արձակած անախորժ մէկ ծուխին պատճառաւ: Այդ ծուխէն ամենէն շատ ազդուեցաւ մայրս, որ հիմա նուաղածի պէս պառկած է բակին մէջ:

Կէսօրէն ետք պտտեցանք քաղաքը ու կարգ մը գնումներ կատարեցինք: Մեր տարագրուած օրէն ի վեր բրինձի երես չէինք տեսած. Ամերիկեան Նպաստամատոյցէն կէս գնով բրինձ գնեցինք եւ իրիկունը ամէնքս մէկ խոշոր ջրջանակ մը կազմած՝ մեծ ախորժակով լափեցինք կերակուրը:

Ամէն անգամ որ դգալներով լեցուն բրինձեղինձը կը տանէինք մեր բերաններուն, կը յիշէինք սովի երեք տարիները եւ երանի կուտայինք մենք մեզի որ, բախտաւորութիւնը ունեցած էինք տեսնելու առաւօտեան այս օրերը:

* * *

19 Նոյեմբեր 1918

Երեք բեռնատար ինքնաշարժեր առաւօտուն կանգ առին մեր օթեւանին առջեւ: Առանց ծեծի եւ նախատինքի՝ մտանք անոնց մէջ եւ ճամբայ ելանք:

Ժամ մը ետք երբ կ'անցնէինք Ծորղանանի վրայէն, տեսնելով գետին պղտոր ջուրը՝ զարմացանք թէ Քրիստոս ինչպէ՞ս

մտած էր անոր մէջ լուացուելու համար:

Կէսօրուան ատեն բլուրի մը գագաթէն նշմարեցինք Երուսաղէմը՝ իր պատմական պարիսպներով, Սողոմոնի տաճարով եւ ռուսական եկեղեցիի ոսկեպատ գմբեթներով: Քաղաքին ակնախտիղ տեսքը հրճուանքով լեցուց մեր հոգիները.— վերջապէս անապատի փոշիներէն ազատած՝ կը մտնէինք խաղաղութեան եւ քաղաքակրթութեան սեմէն ներս:

Կէս ժամ ետք, ինքնաշարժերը խլացուցիչ աղմուկով մը կանգ առին Հայոց Սբ. Յակոբայ վանքին առջեւ:

Վանքին դաւիթին եւ փողոցին մէջ գտնուող գաղթականներ իսկոյն պաշարեցին մեզ. «բարի՛ եկաք, բարի՛ եկաք, ո՞վ էք, ո՞ւրտեղացի էք, ո՞ր կողմէն կուգաք, մեր քաղաքէն մարդ տեսա՞ք ,այնինչ կարաւանը ո՞ւր մնաց» եւ այլ հարցումներով եւ բացագանչութիւններով:

Ամէնուն հետաքրքրութիւնը գոհացնող պատասխաններ տալով՝ կը պատրաստուէինք կառքերէն իջնելու, երբ յանկարծ մօտակայ պահականոցէն անգլիացի յիսնապետ մը վազելով եկաւ, եւ չարժավարներուն հրաման մը արձակելով՝ մեզի ալ մտրակով նշան ըրաւ որ, կրկին մտնենք մեր իջած կառքերուն մէջ:

Ցիշելով Սալթի յիսնապետին բիրտ վերաբերմունքը՝ խոհոյն դործադրեցինք հրամանը, ու քիչ յետոյ կրկին ճամբայ ելանք:

Անցանք Երուսաղէմի պողոտաներէն, փողոցներէն, կարեցինք ամբողջ քաղաքը մէկ ծայրէն միւս ծայրը, ելանք բնակութեան սահմաններէն դուրս եւ վերջապէս կանգ առինք դաշտերու ամայութեան մէջ ցցուած չէնքի մը առջեւ:

— Վար իջէ՛ք, ըսին չարժավարները ձեռքի հասկնալի չարժում մը ընելով:

Իսկոյն վար իջանք:

— Ձեր դոյքերն ալ վար առէ՛ք:

Գործադրեցինք այդ հրամանն ալ:

Անգլիացիք «կուտ պայ» ըսին եւ կառքերը քշելով մեկնեցան իրենց եկած ուղղութեամբ:

Շուարած չուրջերնիս նայեցանք, հասկնալու թէ ինչո՞ւ այդ ամայի վայրը բերուած էինք: Ապա չէնքին վրայ տեսնելով խաչ մը ենթադրեցինք թէ ատիկա հայ դպրթականներու ղեկավարման յատկացուած վանք մը ըլլալու էր: Բայց տարօրինակ էր վանքին տեսքը, անոր ներսը կամ դուրսը չկար չարժում կամ աղմուկ այնպէս, ինչպէս տեսած էինք Սբ. Յակոբայ վանքին չրջափակին մէջ: Այսու հանդերձ պարկինք դուռը՝ ըսելու թէ եկած էինք եւ ասպնջականութիւն կը խնդրէինք:

Կօրաքամակ յոյն ակբատը մը բացաւ դուռը: Քթին վրայ հաստատուած ակնոցներուն եռեւէն ան պահ մը դիտեց մեզ եւ յետոյ դարմացած հարցուց.

— Թի՞ թէլէթ (ի՞նչ կ'ուզէք):

— Ձենք դիտեր... Անգլիացիները մեզ անապատէն բերին եւ այս դրան առջեւ ձգեցին:

— Կիրիյէ լէյո՞ռն, այստեղ, յունական վանքին մէջ ի՞նչ դործ ունին հայ դպրթականները:

— Հապա ո՞ւր պիտի երթանք:

— Ձեր վանքը: Բոլոր հայ դպրթականները հոն տեղաւորուած են:

— Բայց մենք հոնկէ կուգանք:

— Կ'երեւի թէ թիւրիմացութիւն կայ դործին մէջ: Նորէն հոն պիտի երթաք:

— Բայց ահագին ճամբայ է քաղաքը... ինչպէ՞ս պիտի երթանք հոն մեր բեռներով, հիւանդներով, փոքրիկներով:

— Ի՞նչ կ'ըսէք լինդի, ես ի՞նչ կրնամ ընել:

Իրաւունք ունէր վանականը: Գիշերուան կէսերուն վրդոյ չմնալու կանխահոդութեամբ՝ մէյ մէկ բեռ չալեցինք մեր կռնակը ու տապանակ ուխտի բռնեցինք Երուսաղէմի ճամբան:

Փողոցները հարցնելով վերջապէս գտանք Հայոց վանքը

ու ներկայանալով ազգային իշխանութեանց՝ պաշտօնեայի մը բացատրեցինք մեր վիճակը:

— Կը ներէք, վանքը խճողուած է, դուք մօտակայ չէնքի մը մէջ պիտի բնակեցուիք, ըսաւ պաշտօնեան:

— Քանի որ այդպէս էր, ինչո՞ւ թոյլատրեցիք որ Անգլիացիք մեզ քաղաքէն դուրս տանին ու դաշտին մէջ ձգեն, ըսինք:

— Ներողութիւն, տեղեկութիւն չունեցանք ձեր ժամանումէն:

— Ուրեմն կը հաճի՞ք կարգադրութիւն մը ընել որ, դաշտէն մեզ կրկին քաղաք փոխադրեն:

— Անկա կարելի չէ, դուք ձեր միջոցներովը պիտի փոխադրուիք... մենք միայն ձեր պատսպարանը կը հոդանք:

Ու պաշտօնեան տարաւ մեզ՝ ցոյց տալու քանի մը փողոց անդին դանուող մեր պատսպարանը:

Մեր չալակի բեռները ձգեցինք սենեակի մը մէջ: Ապա քալելով դացինք յունական վանքը. չալակ մը առած՝ նորէն բերինք նոյն տեղը: Յետոյ դարձեալ, եւ դարձեալ:

Ամենավերջին անդամ, ուժասպառ եւ քրտնաթաթախ՝ մեր պատսպարանի քարէ սանդուխներուն սոորոտը հնկած առնինիս կը մրմնջէինք.

— Ի՛նչ արտառոց մարդիկ են սա Անգլիացիները: Ենթադրենք որ Սալթի չինապետը դինով կամ ջդային էր, հապա Երուսաղէմի չինապետն ալ ցաւագար կամ մոռացո՞ր էր:

Այո՛, հաւանաբար:

Ոչ մէկ դնով կ'ուզենք պատրանաթափ ըլլալ:

* * *

20 Նոյեմբեր 1918

Սբ. Յարութեան վանքին դանդահնչիւններուն աղմուկէն բացինք մեր աչքերը:

Կարծէք թէ խաղաղութիւն մը կ'իջնէր մեր ամէնուն հոդիներուն վրայ: Մեր սրտերը ուրախութեամբ լցուած — այն մոռածումով թէ մեր այսօրուան դարթօնքը չէր նմաներ անա-

պատի մեր ամենօրեայ զարթօնքներուն — ու մեր բոլոր ցաւերն ու յոդնութիւնները մոռցած, վազեցինք դէպի պատուհանները՝ մեր թոքերուն մէջ լեցնելու համար պաղեստինեան ազատ երկնքին ազատ օդը:

Ինչ յետոյ սեւեր հագած երիտասարդ աբեղայ մը այցելեց մեզի: Մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ այդ սեւ սքեմին տակ ճանչցանք հօրաքեռորդիս Արշակը, որու մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունէինք՝ ձէրէչէն իր եւ իր ընկերներուն մեկնումէն ի վեր:

—Բայց այս ի՞նչ վիճակ է, հարցուցինք ապշահար. Լեւոնը ո՞ւր է:

— Մեր Սալթ հասնելէն երկու շաբաթ ետք՝ Անգլիացիները անակնկալ յարձակումով մը դրաւեցին քաղաքը, պատմեց Արշակ. Լեւոն իբրեւ թարգման անգլիական բանակը մտաւ, (Լեւոն Մարզուանի ամերիկեան քոլէճը ուսանած ըլլալով լաւ անգլիերէն գիտէր) պատերազմի ընթացքին թեւէն վիրաւորուեցաւ ու դարմանուելու համար Եգիպտոս ղրկուեցաւ: Այժմ Գահիրէ կը գտնուի ան: Իսկ ես միւս ազատագրուած Հայերու հետ Երուսաղէմ եկայ ու վանք մտնելով վոքրաւոր եղայ:

— Փոքրաւորը ի՞նչ է, հարցուցինք:

— Լուսարարապետ Դաւիթ Վրդ.ին քով սպասաւոր եմ:

— Բայց չենք հասկնար. ինչո՞ւ կրօնական աստիճանը ընտրեցիր:

Արշակ հառաչանք մը արձակեց եւ պատասխանեց.

— Այս աշխարհի մէջ այլեւս ոչ ոք ունիմ: Մայրս, քոյրս եւ վոքր եղբայրս Հալէպէն Տէր Զօր աքսորուեցան եւ բնաջնջուեցան: Մեծ եղբայրս Հայկ ձէրէչի մէջ մեռաւ: Աւելի մնծը՝ Բարսեղը դոր վերջին անգամ Եօղոլթ տեսած էինք, Թուրքերու կողմէ սպաննուած է, եւ այնքա՜ն խժդուժ պայմաններու մէջ, որուն լուրը ցնցեց ամբողջ Էուրիւնս, ու դիւուած՝ կեանքէն ալ, աչխարհէն ալ, մարդոցմէն ալ...

— Բայց ի՛նչ կ'ըսես, Բարսեղը սպաննուա՞ծ է, հարցու-

ցինք զարհուրած՝ ընդհատելով անոր խօսքը:

— Այո՛, ջարդէն հրաշքով ազատած հայ զինուոր մը պատմեց ինծի, ըսաւ Արշակ: 850 հոգի — բոլորը գործաւորական վաշտի մէջ աշխատող հայ զինուորներ — տարուած եւ կէմէրէկի ճամբուն վրայ գնդակահարուած են իրենց թուրք զինքի ընկերներուն կողմէ: Եղբայրս ուշէն զարնուած՝ ինկած է գետին: Թուրք զինուոր մը՝ տեսնելով որ ան չէր մեռած, քարի խոշոր կտոր մը վերցնելով նետած է գլխուն, այդպէս՝ ցրեխ-ցրեխ ընելով անոր գանկը եւ դուրս թափելով ուղեղը:

Ահռելի լուռթիւն մը համակեց սրահը: Հարիւրաւոր հոգի, որոնք հեռուէն կամ մօտէն ունկնդիր կ'ըլլային սոյն պատմութեան, չմորած իրարու երես կը նայէին՝ չգիտնալով ի՞նչ ըսել նման գազանային ոճիրի մը ի լուր:

Հէ՛ք Բարսեղ...:

Աչքերուս առջեւ եկաւ իր պարթեւ հասակը, համակրելի դէմքը, լայն ճակատը, եւ զոյգ մը բոցավառ աչքերը, որոնց սուր նայուածքները, կարծէք թէ, կը թափանցէին մարդու հոգւոյն մինչեւ խորերը:

Վերջին ծայր խանդավառուած հայ ազատագրական շարժումէն, առաջին անգամ ան էր որ Զօրում բերել տուած էր յեղափոխական գրքեր ու պատկերներ:

Այն առեն մենք վոքր աղաքներ էինք: Բարսեղ կը նսեմացնէր մեզ իր քովը ու ցոյց տալով հայ ֆէտայիներու պատկերները՝ կը պատմէր անոնց հրաչապատում պատմութիւնները: Ունկնդիրները համայելու այնպիսի արտակարգ ձերք մը ունէր որ, անոր պատմած առենը՝ մեր տղու վառ երեւակայութեան մէջ կարծէք կը տեսնէինք Անդրանիկը, որ հեռուէն շարժելով սուրը կը թոցնէր թշնամի զինուորներուն գլուխնեըը. Մուրատը, որուն անխոցելի մարմինէն գնդակ չէր անցներ. Սերոբը, որ ըռնկած մարագի բոցերու մէջէն կը քալէր առանց վնասուելու. զարմանահրաչ Ջէլլոն, որ մխեւնոյն առեն եօթը

պիւղերու մէջ երեւան կուգար՝ ահ ու դողի մատնելով թուրք ոստիկանութիւնը:

Բարսեղ երբ կ'աւարտէր այս առասպելական պատմութիւնները, մենք անոր չրթունքներէն կախուած՝ կը պաղատէինք «հատ մըն ալ, հատ մըն ալ պատմէ՛» ըսելով:

Բարսեղ չէր մերժեր մեր խնդրանքը, ու կը պատմէր...:

Հիմա սակա՞ն:

Անոր դեղեցիկ գլուխը չախչախուած ժայռի մը կտորին տակ՝ այդ մեղրածորան չրթները այլեւս չեն չարժիր դիւթելու համար իր ունկնդիրները, ո՛չ ալ այդ կախարդիչ աչքերը՝ հիպնոսացնելու համար իր հաւատաւոր ընկերները:

Թուրքերը կերած են անոր դլուխն ալ. միլիոններու հետ՝ անոր դլուխն ալ:

* * *

21 Նոյեմբեր 1918

Հակառակ որ հիմնայատակ խախտած է մեր հաւատքը առ Աստուած, առաուն Սբ. Յակորայ վանքը դացինք՝ ներկայ դտնուելու համար եկեղեցական արարողութեանց:

Մեր աչքերը, որոնք վարժուած էին, ամէն կողմ ծիւրած եւ հիւծած դէմքեր տեսնելու. մեր ականջները, որոնք տարիներէ ի վեր լաց ու կոծէ դատ բան չէին լսացած. մեր ոտնդերը, որոնք միայն նեխած դիակի հոտ առնելու սովորած էին՝ չլացան մեր չրջապատէն ու կարծէք տարբեր աշխարհ մը փոխադրեցին մեզ:

Տաճարին մէջ տեսնելով հաւատացեալներու խուռներամ բազմութիւնը — բոլորը մեղի պէս վերապրողներ, սա տարբերութեամբ որ անոնք մաքուր հագուած ու կպդուրուած էին — տեսնելով կարմիր այտերով եւ խոշոր փորով մեր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները. դիտելով աղամանդակուռ խաչերն ու թանկագին չուրջառները, չողչողուն չաթայթափերն ու փարիզուն ջահերը. լսելով դպիրներու երդեցողութիւններն ու

ծնծղաներու մեսրոպային հնչիւնները. լինչպէս նաեւ հոտոտելով խունկերու եւ կնդրուկներու անուշահոտ բուրմունքները՝ պահ մը այն պատրանքը ունեցանք թէ, ոչինչ էր պատահած, եւ այս երեք ու կէս տարին որ անցաւ՝ լոկ բանդագուշանք մըն էր մղձաւանջային:

Աղդը չէ մեռած տակաւին:

Ահա՛ այս ահեղագոռ պատգամն է որ այսօր լսեցինք եկեղեցիի բեմէն, եւ խորհեցանք թէ միմիայն այդ պատգամին ունկնդրութեան համար՝ կ'արժէ ո՛չ թէ ամէն օր, այլ ամէն ժամ երթալ եկեղեցի:

* * *

Սբ. Յակորայ վանքի մասին չատ մը հետաքրքրական պատմութիւններ լսեցինք տեղացի Հայերէն:

Այս այն վանքն է, ուր Սբ. Տեղեաց այցելութեան եկող ուխտաւորները կ'իջեւանին՝ երբենց Երուսաղէմ բնակութեան ընթացքին:

Վանքին արտաքին տեսքը — առանց պատուհանի քարաչէն բարձր պատեր — միջնադարեան բերդի մը տպաւորութիւնը կը թողու մարդուս վրայ, իսկ ներսը՝ հայկական փոքրիկ քաղաքի մը՝ իր եկեղեցիներով, Պատրիարքարանով, ժառանգաւորաց Վարժարանով, տպարանով, ընդարձակ բակերով, պարտէզներով եւ կրօնաւորներու ու ուխտաւորներու յատուկ այլապան թաղերով: Այժմ Երուսաղէմ դտնուող դաղթականներուն մեծ մասը, մօտաւորապէս հինդ հարիր հոդի, կը բնակի այդ թաղերու հարիւրաւոր սենեակներուն մէջ:

Վանքը դարերու ընթացքին բազմիցս յարձակում կրած է բարբարոսներու կողմէ, որոնք կ'ուղէին տիրանալ անոր անդին դանձերուն: Սակայն միշտ ձախողանքի մատնուած են անոնք: Այժմ մուտքի դրան վրայ կը դտնուի Սուլթան Սալահաթինի քարի վրայ փորագրուած մէկ հրովարտակը, որ ամէն ոտնձգութենէ դերծ կը կացուցանէ Հայոց վանքը:

Սբ. Յակորայ եկեղեցին հոյակապ չէնք մըն է, պատերուն

ներքին մասերը թանկագին յախճապակիներով զարդարուած: Հակառակ որ այդ յախճապակիները դարերու հնութիւնն ունին, տակաւին նոր չինուածի պէս փայլուն եւ ողորկ են: Կ'ըսեն թէ զանոնք չինող Հայը՝ իր արհեստը մարդու չսորվեցուցած մեռած է:

Եկեղեցին ձախ կողմը կայ պզտիկ մատուռ մը, ուր թաղուած է Սբ. Յակոբայ գլուխը: Այդ մասին տարօրինակ պատմութիւն մը պատմեց մեզի՝ մեր ուղեցոյց Յորքն վրդ.ը:

Լատինները սովորութիւն ունէին Սբ. Յակոբայ ներեցմանին վրայ տարին անգամ մը պատարագ մատուցանելու: Պատարագի նախօրեակին անոնք կառքով մը եկեղեցի կը բերէին խոշոր գոց սնտուկ մը, որուն մէջ դրուած կ'ըլլար պատարագիչ կարտինալին զգեստներն ու եկեղեցական սպասները:

Տարի մը Լատինները այդ սնտուկին մէջ կը դնեն վարձկան գող մը, որպէսզի ան գողնայ Սբ. Յակոբայ նշխարները:

Գողը գիշեր առեն դուրս կ'ելլէ իր թաքստոցէն եւ հեռը բերած բրիչով կը լծուի աշխատանքի: Չար բախտէն սակայն, հակառակ իր ճեռք առած զգուշութեանց՝ բրիչին ծայրը կը զարնուի կարծր առարկայի մը:

Հայ պահապանը կ'առնէ այդ ձայնը. ոտքին ծայրերը կոխելով կը մտնէ եկեղեցի ու առնելով աւազակը՝ կը խոյանայ վրան, կատուի ձագի պէս կը խեղդէ զայն ու վերսին կը դնէ իր ելած սնտուկին մէջ:

Հետեւեալ օրը Լատիններէն լուր կուգայ թէ, կարտինալին ծանր հիւանդութեան պատճառաւ՝ պատարագը յաջորդ Կիրակին ձգուած էր, հետեւաբար վերադարձուէր սնտուկը:

Հայեր իրր թէ տեղեկութիւն չունէին նիւթուած դաւէն, սնտուկը կը վերադարձնեն լրբերին:

Յաջորդ Կիրակի Լատինները չեն դար պատարագելու, ո՛չ ալ յաջորդ տարիները...: Ո՛չ բողոք կը լսուի անոնց կողմէ, ոչ բացատրութիւն թէ ինչու այլեւս չէին դար պատարագելու: Անկէ ի վեր անոնք ոտք չեն կոխեր Հայոց եկեղեցին:

Սբ. Յակոբայ եկեղեցին երկու կողմերը կը գտնուին Սբ. Սարգսի եւ Սբ. Էջմիածնայ մատուռները: Պատմական նշխարներ կան անոնց մէջ, ինչպէս այն երկու քարերը, որոնց մէկուն վրայ կանգնած է Քրիստոս՝ Յորդանանի մէջ մկրտուելու առեն, իսկ միւսին վրայ նստած՝ Թափոր Լերան վրայ հաց եւ ձուկ բաշխած առեն:

Վանքին չրջապատին մէջն են նաեւ Սբ. Թորոս — Հեթում թագաւորին կողմէ կառուցուած — եւ Սբ. Հրեշտակապետ եկեղեցիները: Այս վերջինը չինուած է Աննա քահանայապետի տան գտնուած վայրը: Հոն է արմատը այն ձիթենիին, որուն կապուած էր Քրիստոս: Սոյն եկեղեցին մօտ կը գտնուի նաեւ փոքրիկ չէնք մը, որուն համար կ'ըսեն թէ հայ լուսաւորչականաց միակ մայրապետանոցն է:

* * *

22 Նոյեմբեր 1918

Ամերիկեան Նպաստամատոյցին մօտ արձանագրուելէ ետք — որպէսզի կարենանք հաց, բրինձ, օճառ, հագուստ եւ ճերմակեղէն առանալ — գացինք Սբ. Յարութեան տաճարը պտտելու:

Ինչպէս որ յայտնի է, Քրիստոսի գերեզմանը կը գտնուի սոյն եկեղեցիին մէջ: Եկեղեցին կառուցուած է Գողգոթայի վրայ եւ կը պատկանի Հայոց, Յունաց եւ Լատինաց: Թէեւ Ասորիները, Ղպտիները ուն Հապէշները ալ մաս մը իրաւունքներ ունին, բայց տաճարին գլխաւոր տեղերը գրաւուած են վերը յիշուած երեք ազգերու կողմէ:

Թէ ինչպէ՞ս եկեղեցիներու մէջ իրաւունք խլելու համար՝ տարբեր ազգութեանց պատկանող վանականներ իրարու հետ կը կռուին եղեր, այդ կը յայտնուի սպանեալ եկեղեցականներու տապանաքարերէն, որոնք դրեթէ ամբողջութեամբ սալայատակած են եկեղեցիին ընդարձակ բակը:

Սուլթան Սալահաթտինի վերջ դնելու համար կրօնաւորաց անդուլ կռիւներուն, հրովարտակով մը սահմանած է իւրա-

քանչիւր ազգութեան իրաւունքը, ու ժառանգական իրաւունքով ևս եկեղեցին դռնապան կարգած է մահմեդական Արաբ մը, որպէսզի ամէն օր ան բանայ եկեղեցին դուռը, երբ քրիստոնեաները գան իրենց Աստուծոյ աղօթելու:

Սակայն Լատիններն ու Յոյները չբաւականանալով Սուլթան Սալահաթտինի կարգադրութեամբ, անսահման գումարներ վատնած են՝ կաշառելու համար կուսակալներն ու եպարքոսները, որպէսզի փոքր ազգերու իրաւունքները խլեն: Անոնք յաջողած են իրենց նպատակներուն մէջ, ու տակաւին ալ շատ իրաւունքներ պիտի խլէին, եթէ Անգլիացիք զբաւելով Երուսաղէմը՝ չհրատարակէին «դոյավիճակի պահպանման» օրէնքը, որ այլեւս անբռնաբարելի կը դարձնէ իւրաքանչիւր ազգին՝ մինչեւ այդ թուականն ունեցած իրաւունքը:

Սբ. Յարութեան տաճարէն ներս մտնելով՝ ինքզինքնիս կը գտնենք բարձրադիր քարի՞մը առջեւ, ուր Քրիստոսի մարմինը պատանքուած է խաչէն վար առնուելէն ետք:

Պատանատեղիին ձախ կողմն է Մարիամ Աստուածածնայ ուշաթափման տեղը, իսկ աջ կողմը՝ Գողգոթայի մատուռը, ուր ըստ աւանդութեան Թաղուած է Նախամարդուն գլուխը:

Այս մատրան վերնայարկը կը գտնուի Տիրամօր քառասուն օր ծոմ բռնած սենեակը: Ապակեայ վեղկի մը մէջ դրուած է Աստուածածնի արձանը, որուն վրայի անդին գոհարեղէնները կը խոխոտացնեն այցելուին աչքերը: Յոյն կղերականներ գիշեր ցորեկ պահակ կը կենան այս առասպելական գանձերուն քովը:

Քրիստոսի դերեզմանը կը գտնուի եկեղեցիին կեդրոնը՝ հսկայ գմբեթի մը տակ, որ կը հանդչի 18 բարձրարուն սիւներու վրայ: Սոյն գմբեթը ժամանակին վրան է, եւ Հայ, Յոյն, Լատին ազգեր մրցումի ելեր են չինելու համար զայն, որովհետեւ ըստ իրաւունքի օրինաց՝ հետագային ան պիտի պատկանէր չինողին: Տարիներով անոնք չեն կրցած իրարու մէջ համաձայնիլ, ու եկեղեցին մնացած է առանց գմբեթի: Ի վերջոյ սակայն Ռուսաց ցարը չինել տուեր է զայն, ու հիմա իրաւունք

մըն ալ Ռուսերը չահեր են օդին մէջ:

Դամբանաձեւ փոքրիկ մատրան մը մէջ ամփոփուած է Քրիստոսի դերեզմանը.— մարմարիոնէ պարզ տապանաքար մը ողողուած երեսուն ոսկեղէն կանթեղներու մշտավառ լոյսովը: Սոյն դերեզմանին պահպանութեան իրաւունքը Յոյներ խլած են միւս ազգերու ձեռքէն: Յոյն վարդապետ մը երկու հրեշտակներու արձաններուն միջեւ դիրք բռնած՝ դիշեր ցորեկ կը հսկէ... որպէսզի այցելուներ կարելի եղածին չափ լիարուռն նուէրներ ձգեն դանձանակին մէջ:

Դերեզմանի դրան դիմացն է Յունաց եկեղեցին, որ Սբ. Յարութեան տաճարին ամենայարգի տեղը կը գրաւէ: Դերեզմանի կռնակին կողմը դրուած է խորան մը, դոր Հայեր նուիրած են Ղպտիներուն: Այս վերջիններու բաժնի դիմացն է Ասորիներու մատուռը, որուն մէջ կը գտնուի Յովսէփ Արիմաթացիի դերեզմանը:

Քրիստոսի դերեզմանին աջ կողմը կ'ինչնայ Լատինաց եկեղեցին, որ չինուած է Յովսէփի պարտէզին վրայ: Հոն կը գտնուի խաչելութենէն առաջ Քրիստոսի կապուած սիւնին տեղը:

Իսկ դերեզմանին ձախ կողմը՝ Հայոց եկեղեցին, որ բացառաբար վերնատուն մըն է: Յոյները եւ Լատինները ժամանակի ընթացքին հետզհետէ խլելով Հայոց իրաւունքները, վերջապէս յաջողած են անոնց ոտքը կտրել դեռնայարկէն ու դանոնք մղել դէպի վերնատունը:

Բարեբախտաբար «դոյավիճակի պահպանման» օրէնքը չուտ հասեր է, ապա թէ ոչ օր մըն ալ Հայեր պիտի ստիպուէին այդ դիրքերը լքել ու քաշուիլ դէպի աւելի վերերը, ռուսական դմբեթին քով ունենալու համար օդային իրաւունք մը միայն:

Այս վերնատունէն դատ Հայեր Սբ. Յարութեան տաճարին մէջ ունին Լատինաց եկեղեցին մօտերը՝ Սբ. Լուսաւորիչի մատուռը, որ սակայն ըլլալով նախորդին հակապատկերը՝ քան սանդուխ դեռնին տակ կը գտնուի: Այս մատրան մէկ

անկիւնէն դարձեալ բազմաթիւ սանդուխներով կ'իջեցուի տեղ մը, ուր դտնուած է Քրիստոսի խաչը:

Սբ. Լուսաւորիչի մատրան առջեւէն կը սկսի կիսաբոլորակ նրբանցք մը, որ Յունաց եկեղեցիին կոնակէն դառնալով՝ կը վերջանայ Գողգոթայի մատրան առջեւ: Այս նրբանցքին մէջն են Յիսուսի եւ աւազակներուն բանտարկուած սենեակը, փշեալը-սակի դետեղման եւ Յիսուսի հագուստներուն բաժանման վայրը:

Եկեղեցիէն դուրս ելլելու առեն տեսանք վաթթոցաւոր դռնապանը, որ հազալով կը թքնէր դետինը.— բայց ոչ թէ մեզ նախատելու համար, այլ որովհետեւ ըստ երկրի կանոնաց դետինը թքնելու մէջ ոեւէ անպատեհութիւն մը չկայ, պայմանաւ որ այդ դետինը չըլլայ մղկիթի մը շրջափակը...:

Մեր ուղեցոյց Յենէթ վարդապետին — Յենէթ վարդապետ կ'ըսեն, որովհետեւ Յոյներու եւ Լատիններու դէմ շատ կռիւներ մղած եւ քանէ աւելի վէրքեր ստացած է — դիտել տուինք թէ չէինք տեսած Հապէշներու բաժինը:

Յենէթ վարդապետ մեզի եկեղեցիին տանիքը ցոյց տուաւ, աւելցնելով թէ խեղճ Հապէշները մեծ դոհողութեամբ ձեռք բերած էին, հոն բացօթեայ աղօթելու իրաւունքը:

Եկեղեցիին տանիքը նայած առենին, մեր ուշադրութիւնը դրաւեցին չորս հատ մղկիթի աշտարակներ, որոնք չորս աշտանակներու պէս կանգնած էին եկեղեցիին չորս ծայրերը:

— Ասոնք ինչո՞ւ համար են, հարցուցինք ուղեցոյցին:

— Թուրք կառավարութիւնը տնկած է դանոնք, բսաւ Յենէթ վարդապետ, որպէսզի Սբ. Յարութեան տաճարը ընդարձակուելու կարելիութիւն չունենայ:

* * *

23 Նոյեմբեր 1918

Այսօր պատեցանք Սբ. Աստուածածնայ եկեղեցին, որ քաղաքէն դուրս ձորի մը մէջ, Գեթսեմանիի պարտէզին հայոց

բաժնին մէջ կառուցուած է: Եկեղեցի մտանք վաթսունէ աւելի սանդուխներէ վար իջնելով: Այս սանդուխներուն մէկ կողմը կը դտնուի Քրիստոսի հօր՝ Յովսէփի գերեզմանը:

Եկեղեցիին խորանը չինուած է Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորին կողմէ: Հակառակ որ խորանի կամարին վրայ այդ մասին հայերէն արձանագրութիւն ալ կայ, Յոյները ո՛ւրկէ ուր, եկեր այս տեղն ալ իրենց քիթը խոթեր են:

Մեր ուղեցոյցը Աշոտ վրդ. մեզ լուսաբանեց այս իրաւունք չահելու եւ կորնգնելու կնճռոտ հարցի մասին, զոր այս օրերս շատ կը լսենք պատմական վայրերը մեր կատարած այցելութեանց ընթացքին:

Իրրեւ ճշմարիտ հաւատացեալներ՝ ժամանակին քրիստոնեայ ազգերը — երբ այսօրուան ազգայնական առելութիւնը չունէին իրարու հանդէպ — թոյլատրած են իրարու որ, պաշտամունք կատարեն մէկը միւսին աղօթատեղիին մէջ:

Դարերու ընթացքին՝ հիւր ազգին իրաւունքը նուիրակած էր, եւ ան տեսակ մը սեփականութեան իրաւունք ունեցած է նոյն չէնքին մէջ: Սակայն չգոհանալով այդքանով, ընչաքաղց հիւրը սկսած է կամաց կամաց ընդարձակել իր սահմանը ի վնաս հիւրընկալ ազգին:

Սահմանը ընդարձակելու համար՝ կը բաւէ դետնին վրայ կապերտը քիչ մը անդին փռել եւ կամ պատին վրայ կանթեղ մը կախել: Եթէ մրցակից ազգը չի կրնար արդիլել այդ ոտքմը կախելը, կապերտին փռուած տեղը կամ կանթեղին կախուած պատը անձեռնմխելի իրաւունքը կը դառնայ յափշտակիչին:

Քանի մը տարի ետք ան կը սկսի քիչ մըն ալ անդին փռել կապերտը, կամ երկրորդ կանթեղ մըն ալ կախել պատին վրայ, եւ այսպէս՝ օր մըն ալ կը նայիք, բուն իրաւատէրը քչուած է դրան մօտ եւ կամ երբեմն ալ դռնէն դուրս...:

Ահա այս իրաւունքի բռնաբարմանց համար է որ տեղի ունեցած են եկեղեցականներու միջեւ արիւնահեղ կռիւներն

ու սպանութիւնները: Ամէն անգամ որ խնդիրը դատարան ինկած է, դատը չհաճած է թուրք դատաւորը ամենէն շատ կաշառող կողմը:

—Ուրեմն կ'ականը՝ հսկել եւ կանթեղին առաջին դամը դամել չսալն է, ըսինք սոյն լուսաբանութիւնը լսելէ ետք· ապա թէ ոչ յափշտակիչները թիզ առ թիզ յառաջանալով՝ մարդը օդին մէջ կը թողնեն, ինչպէս որ Սր· Յարութեան տաճարին մէջ անոնք ըրած են Հայոց:

— Դաղափար մը տալու համար ձեզի՝ պատմեմ միջադէպ մը, որ տարիներ առաջ պատահեցաւ ինծի, երբ դեռ այն տաճն ես լուսարար էի, եւ իրրեւ պահապան կը պահէի այս եկեղեցիին մէջ, ըսաւ Աչոտ վրդ·՝ որ Ակվէրէկցի աներկիւղ Հայ մըն է սխալմամբ եկեղեցական եղած՝ վոխանակ զինուորական ըլլալու:

— Գիշեր մը — չարունակեց Աչոտ վրդ· — լուցկիի մը բռնկման աղմուկէն արթնցայ ու խուցէս ելլելով տեսայ յոյն լուսարարը, որ նոյնպէս եկեղեցիին մէջ կը պահէր, եւ որ հիմա եռոտանի սանդուխ մը առած ուսին, կը յառաջանար դէպի խորանը:

«Տեսնելու համար թէ ի՛նչ պիտի ընէր ան, հեռուէն դաղտագողի հետեւեցայ չարժումներուն: Մարդուկը չուրջը դիտելէ եւ ապահով ըլլալէ ետք թէ ղինքը տեսնող չկար, սանդուխը դրաւ խորանին դիմացը դտնուող սիւնին առջեւ, բարձրացաւ վրան ու քովէն մուրճ մը հանելով սկսաւ դամ մը դամել սիւնին վրայ, ամէն անգամ սակայն հարուածը իջեցուցած առենը պահ մը կենալով եւ մտիկ ընելով թէ արդեօք ես կ'իմանայի՞ աղմուկը:

«Որպէսզի ապահով ըլլար ան, ես սուտէն խռկացի, յետոյ կամաց կամաց մօտեցայ Յոյնին կանգնած սանդուխին եւ յանկարծ քաշեցի անոր եռոտանի ոտքը այնպիսի ուժգնութեամբ որ իրաւունքի դողը թաւալագլոր ինկաւ վար ու վախէն լեզուն կարկամած՝ դիչերաչափիկով դուրս փախաւ եկեղեցիէն:

Սակայն հակառակ հայ պահապաններու աչալուրջ հսկողութեան՝ օտարները կրցած են չատ մը իրաւունքներ խլել Հայոց ձեռքէն: Եւ ահաւասիկ ատոր ամենակարկառուն ապացոյցներէն մին, անվիճելիօրէն Հայոց պատկանող եկեղեցիին մէջ Յունաց իրաւունք ունենալը:

Զարմանալին հոն է որ, չկայ Յունաց կամ Լատինաց պատկանող եկեղեցի մը, ուր Հայեր դէթ չնչին իրաւունք մը չհաճած ըլլան: Մերինները միշտ կորսնցնող կողմը եղած են, եւ եթէ այսօր պզտիկ բան մը մնացեր է ձեռքերնին, այդ ալ առաւելապէս կը պարտին Թէոդոր եւ Աչոտ վարդապետներու նման քաջասիրտ եկեղեցականներու կոուելին ու դաչոյնին:

Գեթսեմանիի պարտէզին Յունաց բաժնին մէջն է Սր· Ստեփաննոսի քարկոծման տեղը: Իսկ Լատինաց բաժնին մէջ այն պատմական ժայռը, ուր Քրիստոս կ'ապաչխարէր իր ձերբակալումէն առաջ: Այս ժայռին քով դտնուող ծառին տակ արտասանեց ան իր խմաստալից խօսքերէն մէկը, երբ իր աշակերտներէն մին կը պատրաստուէր հրեայ հազարապետին ականջը կտրելու· «Սուրդ պատեանը դի՛ր: Սուր վերցնողը սուրով կ'իյնայ»:

Գեթսեմանիի պարտէզին Լատինաց բաժինը չատ դեղեցիկ եւ խնամեալ է, սակայն Հայոց եւ Յունաց բաժինները — մանաւանդ Հայերունը — խոպան դաչտեր են:

Այս պարտէզներու առջեւէն կը սկսի վերջին դատաստանի ձորը: Զորին երկու կողմերը ծածկուած են գերեզմաններովը հարիւր հազարաւոր հրեաներու, որոնք աշխարհի չորս ծագերէն հոս եկած ու թաղուած են՝ վերջին դատաստանի օրը յարութիւն առնելու համար:

Սոյն լեռնամէջին երկայնքը չատ մը պատմական վայրեր կան: Հոն են այն նչանաւոր քարայրը, ուր Քրիստոսի աշակերտները պահուըտեցան՝ իրենց Տիրոջ ձերբակալման օրը, ինչպէս նաեւ Զաքարիայի եւ Աբիսողոմի գերեզմանները:

Այս վերջինին դամբանին վրայ ծակ մը կայ, որուն մէջ

ուխտաւորներ քար կը նետեն, այն միամիտ հաւատքով թէ՝ եթէ կարենան քարը ձգել ծակին մէջ, իրենց մտքէն անցած վտիտքը կ'իրականանայ:

Ձորին յատակէն կ'անցնի վտակ մը, ուր կիներ լուացք կ'ընէին, երբ վինուորներ Սբ. Յակոբը նետած են Երուսաղէմի պարիսպներէն վար: Կիներ տեսնելով Տեառնեղբօր մարմնոյն զառիվարէն գլորուիլը, խուժած են վրան եւ տեղն ի տեղօք բզքտած զայն: Այժմ միայնակ կը կանգնի հոն Սբ. Յակոբայ դերեզմանը:

Գեթսեմանիի պարտէզը եւ դատաստանի ձորը պտտելէ ետք, բարձրացանք ձորին հանդիպակաց բլուրը, որ Համբարձման Լեռ կը կոչուի: Սոյն լերան գագաթը կը գտնուի քար մը, որուն վրայ Քրիստոս կոխեր է երկինք համբառնալէ առաջ: Ոտքին կոխած տեղը այնքա՞ն չատ համբուրուած է որ, իսկապէս քարին այդ մասը մաշելով՝ ոտնահետի ձեւ առած է:

Այդ տեղւոյն վրայ Հայեր հին ատեններէն եկեղեցի մը ունէին եղեր: Ժամանակի ընթացքին եկեղեցին փլեր է, ու նորը չկառուցելուն պատճառաւ՝ սեփականութեան իրաւունքն ալ կորսուեր է: Հիմա այդ քարին չուրջ բոլորը պատեր քաշուած են, եւ այդ պատերուն առջեւ՝ զանազան ազգերու կողմէ խորաններ չինուած: Հոս ալ դռնապանը փաթթոցաւոր Արաբ մըն է, որ միեւնոյն ատեն յարակից մզկիթին ալ դռնապանն է: Մինչեւ որ բարի ծերուկին դրամական նուէր չենք տար՝ Քրիստոսի կոխած տեղը չենք կրնար տեսնել:

Համբարձման Լերան կատարը կը գտնուի Ռուսաց հոչակաւոր վանքը, իր նոյնչափ հոչակաւոր աշտարակով: Երեք հարիւրէ աւելի աստիճաններէ վեր բարձրացանք՝ դիտելու համար մեր ոտքերուն տակ փռուող Պաղեստինի ամբողջ համայնապատկերը:

Ռուսաց վանքին մօտ տեղ մը, դեղեցիկ մոզայիքներով ծածկուած եկեղեցիի մը յատակը կայ: Մոզայիքներու մէջ նչմարեցինք հայերէն դիրեր. կ'երեւի թէ մեր բարեպաշտ նախնիք այս տեղերը գրաւեր, եկեղեցիներ չիներ, յետոյ՝ ինչ ինչ դժբախտ պարագաներու բերմամբ կորսնցուցեր են:

Ռուսերը Համբարձման Լերան վրայ՝ այս վանքէն զատ ունին նաեւ իրենց ոսկեզօծ գմբեթներով համբաւաւոր եկեղեցին: Յոյներն ու Լատիններն ալ ունին մէկ մէկ վանքեր:

Երեկոյին յոգնած աուն վերադառնալու աատեն կը խորհէինք թէ, ճամբաներու երկայնքը անհատնում քալելէ ոքա՞ն ղղուած էինք, մինչդեռ հիմա կը տեսնէինք որ քալելը այնքան աւելի չէր, մանաւանդ երբ մարդուն միտքը հանգիստ ու սիրտը թեթեւ էր:

* * *

24 Նոյեմբեր 1918

Կիրակի է այսօր: Սբ. Յարութեան տաճարը գացինք, տեսնելու թէ այնչափ ազգեր նոյն չէնքին մէջ ինչպէ՞ս պաշտամունք կը կատարէին:

Կարծէք թէ Բաբելոնի աշտարակին մէջն էինք.— լեզուքանչիւր ազգ մրցումի էր եկած՝ իր աղմուկով խափանելու համար միւս ազգերու արարողութիւնները:

Լատինները կը դռռացնէին իրենց երգեհոնը՝ թնդացնելով տաճարին կամարները: Յոյները եա չմնալու համար Լատիններէն, կ'երգէին իրենց չարականները՝ կոկորդնին պատռելու աստիճան բարձր եղանակով մը: Հայեր չէին արհամարհեր ուէ աղմուկ՝ զգացնելու համար իրենց վերնատան մէջ գոյութիւնը: Իսկ Ղպտիներն ու Ասորիները՝ հակառակ փոքրաթիւ ըլլալնուն՝ իրենց խժալուր եղանակներով աւելի աղմուկ կը հանէին, քան քաղաք մը աւարի տուող Ճէնկիզխանեան բանակ մը:

Կարելի չէր բան մը լսել ո՛չ քարոզներէն, ոչ Աւետարանի ընթերցումներէն, ոչ ալ երգեցողութիւններէն: Ուստի քիչ յետոյ ականջնիս խցած՝ դուրս վախանք եկեղեցիէն ու բարեփոխելով ծանօթ բացագանչութիւնը մրմնջեցինք.

— Ո՛վ կրօնք, ի՜նչ բարբարոսութիւններ կը գործուին քու անունովդ:

* * *

25 Նոյեմբեր 1918

Երուսաղէմի պատմական վայրերու այցելութիւնը լմնցնելու համար՝ այսօր պատեցանք Սողոմոնի տաճարը: Սա՝ քաղաքին ծայրը, Զարչարանաց Դրան մօտ, ընդարձակ բակի մը կեդրոնը բարձրացած հոյակապ մղկիթ մըն է.— Օմարի մղկիթը: Նախատիպը կառուցուած է նոյն տեղւոյն վրայ մօտաւորապէս 23 դար առաջ:

Հանելով մեր կօշիկները եւ հագնելով մասնաւոր հողաթափներ, դրս փոքրիկ նուէրի մը փոխարէն դռնապանը կը հայթայթէր մեղի, մտանք այս հռչակաւոր տաճարին մէջ ու զմայլեցանք ոսկեպատ սիւներու վրայ բարձրացած համբաւաւոր գմբեթի կառուցուածքին վրայ:

Պատերը զարդարուած են անդին յախճապակիներով, զորս ժամանակին բերած են փլցուած եկեղեցիներէն: Գեհինը ծածկուած է մեծածաւալ եւ յարդի զորգերով: Գմբեթին ճիշդ տակը կը գտնուի այն ժայռը, ուր ըստ աւանդութեան՝ Աբրահամ պիտի մորթէր իր որդին Իսահակը, եթէ յանկարծ խոյ մը օգնութեան չհասնէր: Այս մղկիթին մէջն է նաեւ Մարիամ Աստուածածնայ ծնկաչոք աղօթած տեղը:

Ուղեցոյց հոգան պէտք եղած բացատրութիւնները տալէ ետք, մեղի ցուցուց բակին ծայրը քարաչէն տուն մը, որ ժամանակին Պիղատոսի պալատն է եղեր:

Սոյն մղկիթին բակը շրջապատող պատին արտաքին կողմն է «Լացի Պատ»ը, ուր Հրեաները ամէն Ուրբաթ օր իրենց գլուխները պատի քարերուն դարնելով կուլան թէ՝ ինչո՞ւ կործանուցած են իրենց անկախութեան հետ նաեւ այդ փառաւոր տաճարը:

Սողոմոնի տաճարէն ետք պատեցանք Պրոպատիկէի աւազանը, որ ընդարձակ ջրամբար մըն է գետնի մակերեսէն 56 սանթիմ տանդուխ վար: Մեղմէ չատեր սոյն հրաշագործ աւազանի ջուրէն իրենց բերանը քսեցին՝ հաւատալով թէ պիտի յուժուէին իրենց ունեցած հիւանդութիւններէն:

Պրոպատիկէի աւազանը Լատինաց կը պատկանի: Անոր քովն է Սբ. Աննա եկեղեցին, որու բակին պատերուն վրայ 84 լեզուներով արձանագրուած է՝ Պրոպատիկէի գործած հրաշքներու մասին Աւետարանի վկայութիւնը:

Լատինները Սբ. Աննա եկեղեցին մէջ տեսնելու համար արժանի ունին ձոյլ ոսկիէ չինուած Յիսուս Մանուկ մը, որ պատկած է ձոյլ ոսկիէ չինուած օրօրոցի մը մէջ: (Կ'երեւի թէ քաղաքակրթութեան յառաջդիմելուն պատճառաւ՝ Լատինները Քրիստոսի խոնարհ մսուրը օրօրոցի վերածած են):

Յետոյ պատեցանք հայ հոովմէադաւաններու եկեղեցին, ուր իրրեւ պատմական նշխար մեղի ցոյց տուին քարի կտոր մը, որուն վրայ չեմ գիտեր ինչ առիթով նստեր է Աստուածածինը: Յետոյ՝ Լատինաց Սբ. Վերգինէ եկեղեցին, ուր Սիմոն գրկած է Քրիստոսի խաչը, ու Վերգինէ սրբած անոր ճակտէն հոսող քրտինքը: Սբ. Վերգինէէն ետք պատեցանք Լատինաց ուրիշ եկեղեցի մը, ուր Պիղատոս լուացեր է իր ձեռքերը:

Այս բոլոր եկեղեցիները կը գտնուին Գեթսեմանիէն դէպի Գողգոթա տանող ճամբուն վրայ: Մեր ուղեցոյցը Խորէն վրդ. փողոցին մէկ անկիւնը մեղի ցոյց տուաւ քար մը, որուն վրայ Քրիստոս խաչին տակ ինկած տեղն ծունկը գրած է: Զարմացանք թէ այդ քարին վրան ալ եկեղեցի մը չէին կանգնած...: Յեսերու եւ փոշիներու մէջ լքուած այդ քարը համբուրուելով համբուրուելով բաւական մաշեր եւ ծունկի ձեւ առեր էր:

Ամենէն ետք գացինք տուն մը, զոր վերջերս Քէյլէկեան Խան գնելով ազգին նուիրեր է: Պեղումներու ընթացքին այս տան մէջ գտնուած է՝ մոզայիք քարերէ չինուած յատակ մը, որուն վրայ կան զանազան թռչուններ, ծաղիկներ, որթատունկեր եւ հայերէն հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Վասն Յիշատակ Ի Փրկութիւն Հայոց Որոց զԱնունս Տէրն Գիտէ»:

Այս մոզայիքներուն տակը դամբարան մը կայ, ուր հաւաքուած են ոսկորները այն բիւրաւոր հայ զինուորներուն, որոնք ինկած են Մաչակրաց արշաւանքներու առեն Երուսաղէմի դռներուն առջեւ:

Յարգանքով խոնարհելով հանդերձ իրենց անմոռաց յիշատակին առաջ, մտածեցինք թէ այդ արիասիրտ զինուորները որքա՜ն լաւ ըրած պիտի ըլլային, փոխանակ Քրիստոսի կոխած հողերը պաշտպանելու՝ պաշտպանէին իրենց նախահայրերուն կոխած սրբազան հողերը: Ո՞վ գիտէ, թերեւս վեց հարիւր տարիներէ ի վեր մեր քաշած անհատնում եւ անպատում տառապանքները այդպէս կը խնայուէին մեզի:

* * *

1 Դեկտեմբեր 1918

Սուրիոյ չրջանի վերապրող Հայութիւնը հաւաքուած է եւ հեռագիրէ կը հաւաքուի Երուսաղէմի, Պէյրութի եւ Հալէպի երեք գլխաւոր կայաններուն մէջ:

Այս պատճառաւ հոս գրեթէ ամէն օր «գլխար գտնելու» անակնկալ դէպքեր կը պատահին: Համաքաղաքացիները, բարեկամները, երբեմն նոյն ընտանիքի անդամները, որոնք դժբախտ պարագաներու բերմամբ բաժնուած էին իրարմէ, բախտի անակնկալ մէկ խաղով կը հանդիպին իրարու, եւ ահա յանկարծ ուրախութեան ճիչեր ու քրքիջներ կը լեցնեն մթնոլորտը:

Այսօր ալ մենք բախտաւորութիւնը ունեցանք գտնելու զարմուհիս Խօժէնին, որ չատոնց ի վեր մեռած կը կարծէինք:

Խօժէնիի պատմութիւնը չատ սրտաճմլիկ է, սակայն հոս ամփոփ պիտի արձանագրեմ, կրկնութիւն չընելու համար նախապէս արձանագրուած նոյնատեսակ ղրուագներու հետ:

Սամսոնէն ճամբայ կ'ելլէ ան մեծահարուստներու կարաւանին հետ, ուր կան նաեւ եղբայրն ու ամուսինը: Մեղի պէս կը մեկնին ճիակառքերով՝ իրենց հետ առած երկարատեւ

ճամբորդութեան ընթացքին անհրաժեշտ եղող գոյքերն ու արժէքաւոր իրեղէնները:

Սակայն քաղաքէն երկու օր անդին, Գալաք ըսուած վայրը ոստիկաններ կը կեցնեն կարաւանը, բոլորը կ'իջեցնեն կառքերէն, 13 տարեկանէն վեր եղող այրերը կը տանին, կը սպաննեն մօտակայ բլուրին եռեւը, յետոյ կը պարտադրեն կիներն ու փոքրիկները, որ եռեւ ձգելով իրենց գոյքերը՝ հետոտուն շարունակեն իրենց ճամբան:

Մորհելով որ, տարադրեալները իրենց վրայ գոհարեղէն պահած կրնան ըլլալ, ոստիկաններ հետագային ճամբու ընթացքին քանի անգամ եւեւի կը խուզարկեն կիները եւ այս խուզարկութեանց միջոցին անխոստովանելի բարբարոսութիւններ ի գործ կը դնեն անոնց վրայ:

Թուրք եւ քիւրտ գիւղացիներ կ'ամբողջացնեն ոստիկաններուն սկսած գործը՝ առեւանգելով բոլոր դեղեցիկ աղջիկներն ու այրիացած կիները:

Այս յարձակումներու ընթացքին Հայուհիներէն չատեր անճնասպան կ'ըլլան, չատեր կը սպաննուին, չատեր չդիմանալով ճամբու տաժանքներուն «բնական մահով» կը մեռնին: Ողջ մնացողները կը չարունակեն ճամբան առանց դադարի եւ հանգստի: Չարուստի կիներ, որոնք քալելու վարժութիւն չունէին, կը քալեն մարակներու հարուածներու տակ՝ իրենց վիրալից փափուկ ոտքերը քարջի կտորներով փաթթած:

Ոստիկաններ եռ մնացած հիւանդները, ծերերը, փոքրիկները կամուրջներէ կամ անդունդներէ վար կը գահավիժեն, եւ կամ Քարերդցիներու կարաւանին պատահածին պէս՝ չոր խոտերով կ'այրեն ամէն անոնք, որոնք գետինը փռուած՝ այլեւս անկարող էին հետեւելու ճիերու սրարչաւ գնացքին:

Անոնք իրենց վայրագութիւնը գաղթականէն կը հասցնեն, երբ օր մըն ալ կը գտեն կարաւանին 9–էն 13 տարեկան եղող մանչ տղաքը, բոլորը ղպրոցական կարճ տարտոով

պատանիները, որոնք լալով իրենց մայրերուն կը վազէին, որպէսզի չգան պիրենք իրենց դահիճներուն հետ:

Մայրեր ի զուր կը մաքառին պաշտպանելու համար իրենց սրտահատորները: Ոստիկաններ կը խլեն զանոնք ու կը տանին ... : Մեր աղգականներէն փոքրիկ տղայ մը դեպի–դեղին կարած՝ դողդղալով կը հարցնէ Խօժէնիին.

— Մօրքուր, արդեօք մեզ մորթելո՞ւ կը տանին:

Խօժէնի դերմարդկային ճիգեր կ'ընէ դէմ վերկելու համար, բայց ի զո՞ւր:

Ահաւոր վրկանքներէ եւ չարչարանքներէ ետք, հազարաւոր հոգի հաշուող կարաւանէն՝ միայն 30 հոգի ողջ մնացած կը հասնի Հալէպ:

Զարմուհիս ճամբու ընթացքին կը խնամէ Սամսոնի–մեծահարուստներէն Տիկ. Մարեանը, որ Գերմանիոյ մէջ ունէր վոքր տղայ մը: Հալէպ հասնելուն՝ յիշեալ տիկինը հետապրաւ կը պարզէ խնդիրը: Կրասեր Մարեան անմիջապէս դրամական օգնութիւն կը փութացնէ: Այդ դրամը Տիկ. Մարեանի եւ ընկերուհիներուն վերկութեան լասար կ'ըլլայ:

Խօժէնի յետոյ կ'ապաստրուի Համա, եւ անկէ ալ Դամասկոս: Կ'երեւի թէ կը զանուէր Զէյթունցիներու կարաւանին հետ, ճամբան կ'ունենայ չզեկտաքի ահաւոր արկած մը, որմէ հազիւ թէ կրնայ ազատիլ բազմիցս վտանգուած իր կեանքը:

Թեթեւ վէրքեր ստացած, մեծ դժուարութեամբ կը հասնի Դամասկոս: Հոն կը յաջողի մտնել արհեստանոցի մը մէջ, եւ այդտեղ կը մնայ մինչեւ քաղաքին Անգլիացիներու կողմէ դրաւուիլը:

Տարօրինակը հոն է որ, Խօժէնին մեզմէ առաջ Երուսաղէմ փոխադրուած է, եւ հակառակ որ եկեղեցիին մէջ ամէն օր տեսած է իր սրեղայ զարմիկը, եւ այս վերջինն ալ զայն, անոնք չեն ճանչցած դիրար, այնքա՞ն որ ժամանակն ու տառապանքը ինչպէս զանոնք, նոյնպէս ամէնքս անճանաչելի ըլլալու աստիճան դիմափոխած էին:

* * *

8 Դեկտեմբեր 1918

Կորսուած ոչխար մը եւս գտանք:

Առաուն չուկայ կ'երթայի, երբ յանկարծ տեսայ որ դիմացի կողմէն անգլիացի զինուոր մը կուգար: Մեծ եղաւ ապշանքս այդ զինուորականին մէջ ճանչնալով զարմիկս Լեւոն Թօրամանեանը:

— Լեւո՞ն, գոչեցի ուրախութեամբ վազելով եւ սեղմելով ձեռքը:

— Ես ալ հիմա Եգիպտոսէն եկած՝ Սր. Յակոբայ վանքը կ'երթայի ձեզ փնտռելու, ըսաւ զարմիկս անակնկալի եկած. մերինները ո՞ղջ են:

— Ամէնքս ողջ ենք, բայ. քու մեկնելէդ ետք, մեծ հայրիկը մեռաւ: Անոր տեղն ալ չարաթ մը առաջ Խօժէնին գտանք:

— Մօրաքոյրս ո՞ղջ է եղեր:

— Այո՛, երթանք վանք, ձերինները հոն կը բնակին:

Լեւոնի հետ խօսակցելով եւ իրարու լուրերը առնել տալով հասանք վանք եւ ապա Զամ Թաղ, ուր կը բնակէին ծնողքը: Հոն նախապէս ծնողաց միտքը ուրախ լուրին պատրաստելու համար՝ զարմիկս ձգեցի սանդուխներուն առորոտը ու ոտքերի պէս մտայ ազգականներուս սենեակը գոչելով.

— Բարի լուր մը պիտի տամ ձեզի, բայց մինչեւ որ նուէր մը չխոստանաք պիտի չըսեմ...

— Լեւոնէն լո՞ւր մը, բացագանչեցին ամէն կողմէ վազելով եւ պաչարելով զիս:

— Զեմ ըսեր, մինչեւ որ նուէրը չխոստանաք, ըսի:

— Ի՛նչ նուէր որ կ'ուզես, կուտանք, չուտ ըսէ՛, պատասխանեցին Լեւոնի հայրը, մայրը, եղբայրը, քոյրը, մեծ մայրը եւ երկու մօրաքոյրերը:

Տեսայ որ առիթը յարմար էր բազմանքներէս մին իրակա-

նացնելու, ուստի գլուխէս վար նետեցի վարպետ Համբարի չինած թաղիքէ գլխանոցը եւ ըսի.

— Ինծի գլխարկ մը դնեցէք:

— Ընդունեցինք: Ի՞նչ է լուրդ:

— Գուշակեցիք չէ՞: Լեւոնը...

Այս միջոցին Լեւոն մտաւ ներս ու արտասուալից աչքերով ողջագուրուեցաւ իր ընտանիքի անդամներուն հետ:

Երեկոյեան մօտ Պր. Թօրամանեան դիս տարաւ չուկայ եւ դնեց գեղեցիկ ֆասէէք մը:

Փոքր տարիքէս ի վեր չատ վախաք ունէի եւրոպական գլխարկ կրելու: Այսօր ուրախ եմ որ Լեւոնի հանդիսմանս չնորհիւ՝ հասայ այդ նպատակիս:

* * *

9 Դեկտեմբեր 1918

Սբ. Յակոբայ զանգակներուն անընդհատ ղօղանջիւնները լսելով՝ առաուն վաղեցինք Հայոց վանքը: Յայտնի էր որ արտասովոր դէպք մը կար:

Արդարեւ վանք հասնելով՝ իմացանք որ այսօր Երուսաղէմի գրաւման տարեդարձն էր, եւ որոշուած էր ազգովին երթալ (ուրիշ համայնքներու կողմէ միայն պատուիրակութիւններ կ'երթային) դաշնակից ներկայացուցիչները չնորհաւորելու եւ անոնց յայտնելու մեր երախտապիտութիւնները:

Կէսօրուան առեն արդէն հոծ բազմութիւն մը հաւաքուած էր վանքի գլխաւոր բակին եւ մուտքի դրան առջեւ: Կարգապահութեան եւ պաղարիւնութեան հրահանգներ արուեցան, ու ժամ մը ետք թափօրը չարժեցաւ յառաջ:

Առջեւէն կ'երթար ոսկեճամուկ զգեստներ հագած բարձրաստիճան մը, ձեռքը անգլիական հսկայ դրօշակ մը բռնած: Անոր ետեւէն ուրիշ մէկը՝ նոյն մեծութեամբ հայկական եռագոյն մը բարձրացուցած: Անոնց ետեւէն պաշտօնական համազգեստով ազգային նուագախումբը, եւ յետոյ քանէ աւելի եպիսկոպոսներն ու վարդապետները՝ բոլորը վեղարաւոր եւ կուրծքերնին լանջախաչերով զարդարած:

Ժողովուրդը թուղթէ պզտիկ դրօշակներ բռնած՝ կը հետեւէր թափօրին, մինչ եկեղեցիին զանգակները կը զօղանջէին ու նուագախումբը կը զոռացնէր «Լուսին չկար»ը:

Տեսարանը անհաւատալի էր մեզի համար: Ասոնք սա մեր դիտցած՝ հիւծած ու ծիւրած գաղթականի բեկորնե՞րն էին. սալայատակներու վրայ արիւն փսխող սա երիտասարդնե՞րը. մերկ եւ դիսախիւ թափառող սա Հայու կինե՞րը. կիսաքաղց, «անօթի եմ» ճուացող սա փոքրիկնե՞րը՝ որոնք մէկ օրէն մինչեւ կեանքնուս եւ խանդոտ երիտասարդներ դարձած՝ ահա կը հետեւէին հայկական դրօշակին՝ բուռնգքնին սեղմած, կուրծքերնին ուռեցուցած, գլուխնին բարձր բռնած:

Ստուգիւ անհաւատալի բան էր մեզի համար տեսնել հայ ժողովուրդի խուռն բազմութիւն մը, ուր չկար ո՛չ ժանտարմա, ոչ խարազան, ոչ ալ դաշոյն կամ տապար:

Հեծեծանքներու տեղ հանուր խնդութեան դղրդոցին ձայները կը լեցնէին օդը: Կուրծք եւ ծունկ ծեծելու տեղ՝ ձեռքեր ցնծութեան ծափեր կը զարնէին: Դէպի մահ, դէպի անապատ երթալու տեղ՝ մարդիկ կը դիմէին դէպի կեանք, դէպի վարդաղեղ ապագան:

Թափօրը բաւական յառաջացած էր ու վանքի փողոցէն ելլելով՝ մեծ պողոտային մէջ մտած, երբ յանկարծ կարճ բայց ազդու հրաման մը լսուեցաւ.

— ըրկա՛... (կեցէ՛ք):

Մօտակայ պահականոցէն յաղթանդամ արաբ ոստիկանապետ մը խափանած էր ճամբան:

— Ի՞նչ է այս... ո՞ւր կ'երթաք մեծով, պզտիկով, դրօ-

չակով, թմբուկով: Չկ՚ըլլար գիտեր որ քաղաքին մէջ ցոյց (*) կատարելը արգիլուած է: Ե՛տ դարձէք:

— Բայց մենք քաղաքական ցոյց չէ որ կը կատարենք, ըսաւ վանքի պաշտօնական թարգմանը: Մենք կ՚երթանք յարդանքի եւ երախտապիտութեան արտայայտութիւն մը ընելու մեր պատասխանատուներուն:

— Ի՛նչ որ ալ ըլլայ ձեր նպատակը, սեւէ կերպ հաւաքոյթ արգիլուած է. ետ պիտի դառնաք:

— Եթէ պէտք ըլլայ՝ բոլորս կը մեռնինք հոս, բայց ետ չենք դառնար, բողոքեց ժողովուրդը միահամուռ:

Արաբ հրամանատարը տեսնելով որ, նպատակ ցեղի մը հետ գործ չունէր, քաշուեցաւ ճամբուն վրայէն՝ Պիղատոսի նման ձեռքերը լուալով եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը ազգի պետերուն վրայ ձգելով:

Թափօրը այսպէս հարթելով անտեսի արգելք մը՝ շարունակեց ճամբան, այս անգամ աւելի ուրախ եւ աւելի բարձր հնչեցնելով վոզերն ու թմբուկները:

Քաղաքին գլխաւոր պողոտայի խանութներէն ու տուներէն ծաղիկներ ու չաքարներ կը նետէին մեր վրայ: Փողոցի ժողովուրդը տեսնելով որ Հրեաներ չէինք մենք՝ «հուռռա»ներ կ՚արձակէին ու կը ծափահարէին մեզ:

Այսպէս ամէն կողմ համակրական ցոյցերու առարկայ եղած թափօրը ի վերջոյ անգլիական քայլերգը հնչեցնելով՝ կանգ առաւ կառավարչատան առջեւ:

Քաղաքին հրամանատարը Զօր. Մթորս — կ՚երեւի մեր

(*) Արդարեւ Հրեաները ամիս մը առաջ փորձեր էին ցոյց մը կատարել, բայց արաբ երիտասարդներ խլելով ցուցարարներու ձեռքերէն դրօշակները՝ փայտերը կոտրեր էին անոնց կռնակներուն վրայ: Նման անախորժ դէպքերու կրկնութիւնը արգիլելու համար՝ Անգլիացի կուսակալը խստիւ արգիլած էր ցուցակատարութիւնը:

դալուն լուրը առած արաբ ոստիկանապետէն — խնդալով իջաւ սանդուխներէն վար ու բակին մէջ դիմաւորեց մեզ՝ յայտնելով չնորհակալութիւնները մեր «հաւաքական այցելութեան» համար: Յետոյ Զօրավարը ճառով մը ոգեկոչեց յիշատակը քուն մը հայ հերոսներու, որոնք հրաշքներ գործած էին Արարայի մէջ: Կրկնելով Զօր. Ալէմպիի այն խօսքը թէ «Հայեր թէեւ փոքրիկ պաշնակիցներ էին, բայց մեծ դեր կատարեցին տարուած յաղթանակին մէջ», ան վստահեցուց մեզ թէ դաշնակից պետութիւնները, մանաւանդ Անգլիա, երբէք պիտի չմոռնան մեր ծառայութիւնները, եւ իրենց պաշտպանութիւնը միշտ անպակաս պիտի պահեն մեր վրայէն: Յետոյ ան սրտապնդեց մեզ մեր վերածնող հայրենիքի մասին եւ սրտանց մաղթեց որ այլեւս վերջ դանեն մեր տառապանքները:

Անգլիացի զօրավարին այս խօսքերը ժողովուրդին կողմէ խելայեղ ծափերով ողջունուեցաւ, մինչ այս միջոցին անգլիացի սպաներ պատուհաններէն ու պատերու վրայէն կը լուսանկարէին մեզ՝ միեւնոյն ատեն յայտնելով իրենց խնդակցութիւնները մեր ազատագրութեան համար:

Կառավարչատան առջեւ եղած այս խաղաղ ցոյցէն ետք, ուղղուեցանք իտալական հիւպատոսարանը, որ կը գտնուէր մեր ճամբուն վրայ: Հոն ալ նոյն սիրալիր ընդունելութիւնն ու սրտապնդիչ խօսքերը գտանք հիւպատոսին եւ բարձրաստիճան պաշտօնատարներու կողմէ:

Յետոյ գացինք ամերիկեան հիւպատոսարանը, ուր նոյնպէս ուրախութեամբ ընդունեցին մեզ: Հիւպատոսը հայերէն լեզուով «կեցցէ՛ Հայաստան» գոչեց: Սպաներ ծաղիկներ նետեցին մեր վրայ:

Ի վերջոյ ծափերու եւ կեցցէներու մէջ գացինք Ֆրանսական հիւպատոսարանը: Զօր. Փիքո ճառով մը պանծացուց Հայաստանը ու խօսքը ուղղելով եռագոյնին ըսաւ.

— Կը տեսնեմ որ ձեր դրօշակը մերինին գոյները ունի: (Հոքիզոնական կապոյտ, ճերմակ, կարմիր էր մեր դրօշակը):

կը մաղթեմ որ, անոր պէս փառաւոր էջեր արձանագրէ աշխարհի պատմութեան մէջ:

Մարսէյեզէն եաք Ջօր. Փիքո վախճաք յայտնեց որ հայկական քայլերգը նուագուէր:

Նուագախումբը իսկոյն հնչեցուց «Բամ Փորոտանը»: Դիտելով Ֆրանսայի սպանները, որոնք բարեւի կեցած կ'ունկնդրէին մեր ազգային եղանակը՝ մեր սրտերը ուրախութենէ թռվռացին, իսկ մեր աչքերը արտասուքով լեցուեցան:

Իրիկունը վանքի բակին մէջ խարոյկ վառեցինք, երգեցինք, պարեցինք, հրթիռներ արձակեցինք՝ այնպէս, ինչպէս Թուրքեր կ'ընէին իրենց թագաւորի գահակալութեան տարեդարձին:

Այսօր անհունօրէն երջանիկ ենք, որովհետեւ վանքի բակին մէջ հրթիռները կը վառին՝ արտայայտելու համար մեր ուրախութիւնը, ոճնելու համար Մեր աղատագրութիւնը:

* * *

15 Դեկտեմբեր 1918

Բաւական առեն կայ որ, տարօրինակ պալարներ ելած են մեր ամէնուն դէմքին եւ բաղուկներուն վրայ: Իմինս ալ յօնքիս ծայրն է, խորունկ եւ սպունդի պէս ծակոտկէն: Ցաւ չունի, բայց խիստ նեղացուցիչ է:

Տեղացիները Երիքովի պալար կը կոչեն զայն, նկատելով որ Երիքովի ջուրէն կը գոյանայ:

— Ջուրին մէջ տեսակ մը միջատի հաւկիթը կայ, կ'ըսեն անոնք, ո՛վ որ այդ ջուրը առանց եռացնելու կը խմէ՝ անպատճառ մարմնոյն վրայ պալար կը հանէ:

Կը յիշենք որ, Սալթի անգլիացի յիւնապետին բիւրա վերաբերմունքէն եաք, հոգինիս այրած՝ ջուրը խմած էինք առաւօրէն: Տեղացիք տեսած էին մեր խմելը, բայց բարութիւնը չէին ունեցած՝ մարդասիրաբար մեզ զգուշացնելու:

Առաւն ամերիկեան հիւանդանոցը զացի վէրքիս դեղ մը առնելու համար: (Հոս դեղ, բժիշկ, հիւանդանոց — անգլիա-

կան, Ֆրանսական, իտալական, ամերիկեան — ձրի են մեզի համար):

Տք. Մարտին, որ Մարզուանի ամերիկեան հիւանդանոցի բժշկապետն էր եւ հօրս չատ մտերիմ բարեկամը, քննեց վէրքս եւ դլուխը շարժելով ըսաւ.

— Այս պալարը դարմանելու համար տակաւին դեղ չէ գտնուած: Պիտի համբերես վեց ամիս, անկէ եաք ինքնաբերաբար կ'անցնի՝ դէմքիդ վրայ ձգելով պատուաստի սպիին նմանող հետք մը:

— Պր. բժիշկ, պիտի խնդրէի որ, անդամ մըն ալ կուրծքս քննէիք, ըսի: Տարի մը առաջ պաղատութեան հետեւանքով սաստիկ հազի մը բռնուեցայ: Անկէ ի վեր հազս չանցաւ. պիչերները անհանդիստ կ'ընէ դիս, երբեմն ալ չունչս կը կտրէ:

Տք. Մարտին պառկեցուց զիս վիրաբուժական սեղանին վրայ. լսափողի միջոցաւ մտիկ ըրաւ չնչառութիւնս, քանի մը անդամ հազալ տուաւ, մատնահարեց կուրծքս եւ կռնակս, եւ ի վերջոյ լուրջ արտայայտութիւն մը առած ըսաւ.

— Տղաս, դուն քրոնիք ցնցղատապ ունիս:

Կարծէք թէ հիւանդանոցին չէնքը փլաւ գլխուս վրայ:

— Քրոնի՞ք, կակազեցի, այսինքն այս հիւանդութիւնն ալ դեղ չունի:

— Դեղը քու ձեռքդ է: Ապագայ բարդութիւններու առաջքն առնելու համար՝ պէտք է ինքզինքդ չյոգնեցնես, չմսեցնես, մանաւանդ պէտք է լաւ սնունդ առնես:

Յոր յուսահատութեան մատնուած մեկնեցայ բժիշկին քովէն: Անապատի մէջ այն մխիթարանքը ունէի թէ, եթէ ապառելու բախտը ունենայի՝ դեղով կը բժշկուէի հիւանդութենէս. մինչդեռ ահաւասիկ ան արմատացած է եւ քրոնիք դարձած: Ապագայ բարդութիւններու հաւանականութիւնն ալ ուրիշ...:

Կ'երեւի թէ մեր երեսը պիտի չխնդայ երբէք:

* * *

22 Դեկտեմբեր 1918

Եթէ իմ տեղս ուրիշ մէկը ըլլար, այս առտու եթէ ոչ սառած, գոնէ ծանրապէս հիւանդացած պիտի գտնուէր անկողնին մէջ: Բայց մենք վարժուած ենք... անանկ պզտիկ բաներէ չատ չենք ազդուիր:

Անկողնիս անմիջապէս վրայ գտնուող պատուհանին ապակին կոտրած է: Անձրեւը մինչեւ առտու մաղուեցաւ դէմքիս վրայ, մինչ սառնաշունչ հովը կը սառեցնէր զգայարանքներս:

Մէկ սենեակի մէջ չխտուն հոդիէ աւելի պահած ենք. չարժելու, վախչելու տեղ չկար որ երթայի, ազատէի: Մինչեւ առտու պահեցայ եղած տեղս ու սրտիացի հովէն ու անձրեւէն:

Առտուն առջին գործս եղաւ՝ ժամերով արեւին դիմաց նստիլ, մինչեւ որ վերակենդանացաւ ընդարմացած մարմինս: Յետոյ գացի Նպաստամատոյցէն մեր բրինձի օրականը բաժինը բերի, տաք ապուր մը խմեցի եւ վերջապէս ինքզինքս գտայ:

Բժիշկը կ'ըսէ թէ առողջութեանս լաւ հոգ տանիմ: Բայց ինչպէ՞ս կարելի է այդ, երբ զրկուած ենք կեանքի ամենատարրական միջոցներէն իսկ:

* * *

24 Դեկտեմբեր 1918

Մեր պատսպարուած չէնքի խճողումը, ապահովութիւնը, ազմուկը անտանելի դարձուցած էին այլտեղի բնակութիւնը: Այսօր վերջապէս միջոցը գտանք եւ հինգ ընտանիք փոխադրուեցանք Սբ. Փրկչի վանքը, որ յարդ յատկացուած չէր պատթականաց բնակութեան համար:

Սբ. Փրկիչ՝ ոչ չատ հեռու Սբ. Յակորայ վանքէն, քաղաքի պարիսպներէն դուրս, ընդարձակ պարտէզի մը մէջ՝ խաղաղ եւ հանգիստ մենաստան մըն է: Կառուցուած է Կայիափա քահանայապետին տան տեղւոյն վրայ, ուր աքաղաղը խօսելէ առաջ Պետրոս ուրացաւ իր Տէրը:

Հայեր այս վանքին մէջ ունին իրրեւ կարեւոր նշխար՝

Քրիստոսի գերեզմանին քարէ կափարիչը, որ գետեղած են Եկեղեցիի խորանին վրայ:

Արդէն վանքը տեսակ մը մեհեանատուն է: Բակին մէջ թաղուած են բոլոր հայ պատրիարքները, իսկ պարտէզին կից է Հայոց գերեզմանատունը:

Տառապներու պէս երբ կ'անցնինք դամբաններու, յուշարձաններու եւ տապանաքարերու մէջէն, կը խորհինք թէ մեռելներ չատ էինք տեսած, բայց անոնց հետ այսքան մօտիկ բնակութիւն երբէք մեր մտքէն չէինք անցուցած:

Այսու հանդերձ գոհ ենք մեր տեղափոխութենէն, խորհելով թէ աւելի լաւ է ճղնաբանի մը մեռելային լուութիւնը, քան թէ խճողուած տան մը աղմուկն ու ժխորը:

* * *

1 Յունվար 1919

Ախորի չրջանին, ամէն տարուան սկիզբը սա հարցումը կ'ընէինք մենք մեզի.

— Արդեօք այս տարուան մէջ պիտի ազատի՞նք թէ ոչ մեր ազգականներու, բարեկամներու, ծանօթներու նման՝ մենք ալ պիտի մեռնինք իրարու եաեւէ:

Տարուէ տարի սպառելով մեր ուժերը — մանաւանդ վերջին տարուան կէսերը — այլեւս հասած էինք այնպիսի չրջանի մը, ուր դժուար էր յուսալ թէ պիտի կարենայինք ողջունել 1919–ի Նոր Տարին:

Բայլ մը եւս, եւ ահա մենք ալ անօգնական նահապետական պէս պիտի լքնայինք թշուառութեան ամբոխի ովկիանոսին մէջ, հոն պահ մը փրփրադէզ ալիքներու վրայ ծփալու, յետոյ անդընդախոր յատակը սուզելու համար:

Բարերախտութիւն մըն է որ, այդ ահաւոր ճակատագիրը խնայուեցաւ մեզի, եւ դէս անխուսափելին չպատահած՝ զգացաւ փոթորիկը, փարատեցաւ խաւարը, ծաթեց ոսկեփայլ արշալոյսը:

Վեց դարերու դերութենէն ետք դժուար եղաւ Հայուն երկունքը, բայց վերջապէս ծնաւ այնքան երազուած եւ կարօտով սպասուած Ազատութիւնը:

Այսօր բոլորս կը մաղթենք որ, մշտնջենական ըլլայ այդ, եւ այսուհետեւ ոչ մէկ սեւ ամպ խավանէ անոր լուսապայծառ հորիզոնը:

* * *

5 Յունվար 1919

Մեր վանահայրը Աչոտ վրդ. առաւօտեան Սբ. Յակոբայ վանքէն եկաւ ու ըսաւ.

— Տղաք, չըլլա՛յ որ այսօր վտղոյ ելլէք: Անգլիացի սոսկիկանները պաշարեր են Սբ. Յակոբայ վանքը եւ բռնի ուժով դաղթականները կը լեցնեն բեռնատար ինքնաշարժերու մէջ՝ դանոնք փոխադրելու համար Փորթ Սայիտ: Ընդդիմացողները ծեծ կ'ուտեն:

— Զըսէ՞ք թէ թուրքերը եկած են նորէն, ըսինք առանց զարմանալու: ինչո՞ւ կ'ուզեն Հայերը Փորթ Սայիտ աքսորել:

— Երուսաղէմ չատ խճողուած է եղեր, յետոյ հոն պարապ դաղթական մը կայ եղեր, ըսաւ Աչոտ վրդ.: Բայց Հայոց հանդէպ իրենց ցոյց տուած վարուելակերպը չատ տգեղ էր: Ձիշդ Թուրքերուն Հայերը Հալէպէն Տէր Զօր աքսորելնուն պէս խարտանելով եւ սպառնալով...

— Սպառնալիքը ո՞րն է:

— Այսինքն նպատակը պիտի կարեն ամէն անոնց, որոնք դաղթական պիտի չերթան:

Մինչեւ երիկուն վանքին մէջ բանտարկուած նստեցանք: Կը մտածենք թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը, եթէ Անգլիացիք դադրեցնեն իրենց օժանդակութիւնը: Զրի հայց, դեղ, պատըսպարան եւ դգեստեղէն առանալով՝ ամէն Հայու դէմքը քիչ մը դոյն եկած էր. իսկ մահերու թիւը չարաթական 2–3 հոգիի իջած էր, մինչդեռ այսքան բազմութեան մէջ՝ անապատը օրական կը պատահէր 20–30 մահ:

Չին օրերու թշուառութե՞ն պիտի դառնանք ուրեմն: Եւ ինչո՞ւ չէ, քանի որ կը գտնուինք քաղաքի մը մէջ, ուր գործ չկայ, եւ ուր կեանքը այնքա՜ն սուղ է որ, մարդիկ հաւու տոտիկներն ու աղիքներն իսկ ծախու կը հանեն...:

* * *

8 Յունվար 1919

Այլեւս անվարանօրէն կրնանք ըսել թէ, Հայոց Սբ. Յակոբայ վանքը անակնկալ հանդիպումներու ժամադրավայր մըն է: (Միջանկեալ ըսենք որ, Հայոց դէպի Փորթ Սայիտ տարագրութիւնը յետաձգուած է): Այսօր երբէք մարքս չէր անցներ թէ՝ մեռած կարծուած երիտասարդի մը հետ դէմ առ դէմ պիտի գտնուէի:

Գարեգինն էր ան, Տրապիզոնցի Գարեգինը, եւ քովն ալ երիտասարդ ու դեղանի կին մը:

— Ա՜հ էր, ըսի դէպի բարեկամս վազելով, այս ի՞նչ անակնկալ հանդիպում. Սարգիսը ո՞ւր է:

— Առջի օր անապատէն եկանք, պատասխանեց Գարեգին ողջագուրուելով հետս. ընկերս ձերբակալուեցաւ արգիլեալ դէնք կրելուն համար:

— Սարգիսը ձերբակալուեցա՞ւ կ'ըսես:

— Այո՛, քաղաքին մէջ դէնք կրողներուն երեք ամիս բանտարկութիւն կայ եղեր: Մենք ի՞նչ գիտնանք եղբայր. աւազակ պէտվիներու մէջէն հազիւ թէ կրցանք ողջ դուրս ելլել:

— Տիկինն ալ ձեզի հե՞տ էր:

— Ո՛հ, կը ներես, յուզմանս մէջ մոռցայ ներկայացնելու, տիկինը՝ քոյրս է:

— Գոհա՞ր:

— Նոյնի՛նքն:

— Ուրախ եմ ծանօթանալուս, բայց ինչպէ՞ս:

— Եկո՛ւր, ըսաւ Գարեգին՝ թեւս մտնելով եւ դիս տանելով դէպի Պուլկուր Թաղր, (Սբ. Յակոբայ վանքին մէջ թաղ

մը, ուր կը բնակի ինք) այդ՝ չատ երկար պատմութիւն մըն է:

* * *

Ինչպէս որ Զորումցի Արթինի պատմութենէն իմացանք, Հավրանի չրջակայքէն ձերբակալուած հայ պինուորները կը տարուին Հիճազի երկաթուղիի ամայի մէկ վայրը, հոն անգլիական ամբակոծումներէն ապրուած ճամբաները նորոգելու համար:

Տիրող սարսափելի պայմաններու հետեւանքով, չաթալ մը եաք անոնց մեծ մասը կը հիւանդանայ:

Այն առարկութեամբ թէ անոնք սուտ հիւանդութիւն կը կեղծէին, թուրք պինուորներ քաչկռտելով դանոնք կը տանին ճամբուն եզերքը, ու հոն մարդկի հարուածներու տակ կ'աշխատացնեն, մինչեւ որ խեղճերը անչունչ կ'իյնան իրենց աշխատած քարակոյտերուն վրայ:

Զորս ամիս եաք, 400 հոգիէն հազիւ 150 հոգի կը մնայ: Միւսները կը մեռնին արեւահարութենէ, անօթութենէ եւ չարչարանքներէ:

Իրիկուն մը ողջ մնացած Հայերը աչխատանքէ վերադարձած՝ ուժասպառ փռուած էին վրաններու տակ, երբ տասնապետ մը աճապարանքով կուգայ եւ կը հրամայէ.

— Շո՛ւտ մաքրեցէք մէջտեղերը, հարիւրապետ պէյը (որ ժամ մը անդին դոնուող կայարանը կը բնակէր) այցելութեան պիտի գայ:

Հայերը իսկոյն վրաններէն դուրս կ'ելլեն, ամանք ջրամաններըը առնելով կը վազեն դէպի մօտակայ հորը, ամանք ձախաւելներըը առած՝ կը մաքրեն գետինը, ուրիշներ վրաններու ցիցերը կ'ամրացնեն, աւելի ուրիշներ աղբերը կը հաւաքեն:

Ժամ մը եաք արդէն ամէն ինչ պատրաստ էր: Լիթլուսինը հորիզոնին վրայ բարձրացած՝ ցորեկուան պէս կը լուսաւորէր անապատի այս մոռցուած անկիւնը, ուր ազատութեան բիծ չկար, բացի թուրք պինուորներու գոյութենէն:

Քիչ յետոյ հեռուէն կը նշմարուին երկու ձիաւորներ, որոնք արշաւասոյր դէպի իրենց կողմը կուգային: Բոլոր հայ պինուորները կարգի կը չարուին եւ կազմ ու պատրաստ կը սպասեն անոնց ժամանման:

Ձիաւորները բաւական կը մօտենան: Մին թուրք հարիւրապետն էր, իսկ միւսը գերմանացի սպայ մը: Հարիւրապետը խարազանով ցոյց տալով վրաններըը եւ յետոյ երկաթուղիի պիծը՝ բացատրութիւններ կուտար Գերմանացիին, եւ այս վերջինը գլուխը չարժելով հաւանութիւն կը յայտնէր անոր բսածներուն: Քիչ եաքը անոնք բոլորովին կը մօտենան բանակատեղիին, կ'իջնեն ձիերէն ու տազանցելով՝ աչքէ կ'անցնեն բոլոր հայ պինուորները:

— Ձեր մէջ եւրոպական լեզու մը գիտցող կա՞յ, կը հարցնէ պահ մը եաք հարիւրապետը խօսքը Հայոց ուղղելով:

Խոր լռութիւն մը կը տիրէ չարքերուն մէջ: Ոչ ոք կը համարձակի մէջտեղ ելլել այն վախով թէ՝ քննութեան ընթացքին կրնար ձախողիլ, եւ հետեւաբար սուտ խօսած ըլլալուն համար պատժուիլ:

— Այսչափ մարդոց մէջ օտար լեզու մը գիտցող չկա՞յ, կը հարցնէ հարիւրապետը զարմացած:

— Ե՛ս, կը պատասխանէ երիտասարդ մը՝ որ նոյնինքն Գարեգինն էր:

— Մօտեցի՛ր նայիմ, ի՞նչ լեզու գիտես:

— Ֆրանսերէն:

— Չեղաւ: Ուզեկիցս՝ գերմանացի սպան թէեւ այդ լեզուն գիտէ, բայց չ'ուզեր խօսիլ: Անգլիերէն կամ գերմաներէն չե՞ս գիտեր:

— Քիչ մը անգլիերէն գիտեմ:

— Ինկլի՞շ:

Գերմանացի սպան կը հարցաքննէ Գարեգինը ու գոհ մնալով անոր լեզուագիտութենէն՝ անգլիերէն լեզուով կ'ըսէ.

— Իրրեւ թարգման՝ քեզ իմ քովս կ'առնեմ:

Յետոյ հարիւրապետը երկրորդ հարցում մը կ'ուղղէ հայ

դինուորներուն.

— Ձեր մէջէն ո՞վ նուագ ածել գիտէ:

— Ե՛ս, ե՛ս, ե՛ս, կը պատասխանեն ամէն կողմէ ձայներ:

— Ի՞նչ նուագել գիտես, կը հարցնէ հարիւրապետը առաջինին:

— Սրինգ:

— Ձեղաւ: Դո՞ւն:

— Դաչնակ:

— Այդ բնաւ չեղաւ. անապատին մէջ ո՞ւր դտնելու է դաչնակը: Դո՞ւն:

— Թա՛ռ:

— Ջութակ գիտցող չկա՞յ:

— Ե՛ս, կը պատասխանէ Մշեցի Սարգիս:

— Եւրոպակա՞ն թէ Թրքական եղանակ:

— Երկուքն ալ:

— Լաւ ուրեմն, ես ալ քեզ իմ ծառայութեանս մէջ կ'առնեմ: Վաղն առտու երկուքդ եկէք կայսրան եւ հոն պինուրական գրասենեակը սպասեցէք հրամաններուս:

Թուրք սպան յետոյ կարգ մը հրահանգներ կուտայ բանակատեղիի հրամանատարին, կը նստի ձին ու կը մեկնի՝ հետն ունենալով դերմանացի պաշտօնակիցը:

Այդ գիշեր Գարեգին եւ Սարգիս իրենց ուրախութենէն չեն կրնար քնանալ: Առաւօտուն թուրք պինուորի մը ընկերակցութեամբ անոնք կ'երթան կայսրան ու նոյն օրուան իրիկունն իսկ կը ձեռնարկեն իրենց նոր պաշտօններուն, Գարեգին Գերմանացիին, իսկ Սարգիս՝ թուրք սպային քով:

* * *

Գարեգինի պաշտօնը չատ դիւրին էր: Ան միշտ կ'ընկերանար գերմանացի սպային եւ անոր թարգմանութիւն կ'ընէր, որովհետեւ այդ կայսրանի գիւղաքաղաքին մէջ թուրք հրիւրապետէն զատ օտար լեզու գիտցող չկար:

Սակայն Սարգսի գործը չափազանց դժուար էր: Յորեկը

մինչեւ իրիկուն՝ տունէն չուկայ, չուկայէն տուն սպասաւորութիւն ընելէ ետք, իրիկունն ալ մինչեւ լոյս նուագ պիտի ածէր զուարճացնելու համար իր տիրոջ հիւրերը — կայսրանի թուրք պաշտօնատարները, պինուրական հրամանատարները, եւայլն — որոնք գրեթէ ամէն գիշեր անխափան գինարբուք կը սարքէին:

Այսու հանդերձ Սարգիս ալ գոհ կը մնայ իր պաշտօնէն, նկատելով որ ան հարիւր անգամ նուազ տաժանելի էր, քան անապատի խանձող արեւին տակ օրն ի բուն աշխատելը:

Օր մը գերմանացի սպան Գարեգինը կը կանչէ քովը,

— Պոլսէն նամակ ստացայ, վաղը պիտի մեկնիմ, ճամբու պատրաստութիւններ տե՛ս, կ'ըսէ:

Գարեգին տեսնելով որ, սպան «պիտի մեկնիմ» եղակի կը խօսէր՝ անձկագին կը հարցնէ.

— Ես պիտի չընկերանա՞մ ձեզի:

— Ո՛չ, դուն պինուոր ես, հոս պարտականութիւն ունիս, կը պատասխանէ սպան պաղարիւն:

— Խնդրեմ, դիս ալ ձեր հետը տարէք. եթէ բանակատեղի դառնամ՝ մեռած օրս է, կը մրմնջէ Գարեգին.— ու պատմելէ ետք այդտեղի դժոխային կեանքի մասին.— 400 հոգիէն 150 հոգի մնացինք չորս ամսուան մէջ: Խնդրեմ, դիս հոն մի՛ դրկէք:

Գերմանացի սպան կ'ազդուի իր լսած պատմութենէն եւ կ'ըսէ.

— Շատ լաւ, երթամ խօսիմ հարիւրապետին, թերեւս կը յաջողիմ քեզ հետս տանիլ:

Գերմանացին նոր մեկնած էր թուրքին քով, Սարգիս ներս կը մտնէ:

— Ո՞ւր է մարդդ, կը հարցնէ. հարիւրապետէն նամակ բերի:

— Ան ալ քիչ առաջ ձեր տունը մեկնեցաւ, կ'ըսէ Գարեգին:

Գիտե՞ս, Սարգիս, վաղը մենք Պոլիս պիտի մեկնինք:

— Իրա՞ւ, կը բացագանչէ Սարգիս զարմացած եւ մխիթարուն առեն ուրախացած. չըսե՞ս թէ պիտի ապառիս այս գեհենային վայրէն:

— Այո, եթէ սպաս կարենայ հարիւրապետը համոզել՝ պիտի ապառիմ, կ'ըսէ Գարեգին: Բայց քեզմէ ալ պիտի բաժնուիմ, այդ՝ մեծ ցաւ կը պատճառէ ինծի:

— Ատոր համար երբէք հոգ մի ըներ, դուն ինքզինքդ փրկելու նայէ, կը մխիթարէ Սարգիս: Այս գժոխքէն քանի Հայ ազատի՝ այնքան չահ է ազգին համար: Բայց մոռցայ քեզի ըսելու, դիտե՞ս այս առաւու ի՛նչ լսացայ: Քաղաքին մէջ լինելէ եւ քեզմէ դատ ուրիչ Հայ մըն ալ կայ եղեր, աւելի ճիշդ՝ Հայուհի մը:

— Հայուհի՞ մը:

— Այո՛, եւ իմ սպասիս կինը: Այս առաւու մխայն աւելթը դանելով ան հազորդակցեցաւ ինծի հետ: Շատ դեղեցիկ կին մըն է... հարիւրապետը զայն կարաւանէ մը առեւանգեր է:

Գարեգին յանկարծ կ'այլայլի ու կարեկցական զգացումով կը տոգորուի հանդէպ անծանօթ Հայուհիին, որ ճիշդ իր քրոջ եղերական բախտը ունեցած էր: Բայց տակաւին ան խօսելու համար բերանը չբացած՝ Գերմանացին կը վերադառնայ տուն: Սարգիս սիրոջ նամակը կը յանձնէ եւ կը մեկնի: Սպան նամակի պարունակութենէն տեղեկութիւն ունեցածի պէս՝ կը դնէ զայն գրպանը եւ խօսքը ուղղելով Գարեգինին կ'ըսէ.

— Կէս ժամ եաք չոգեկառք մը կայ Դամասկոս մեկնող. պայուսակները տա՛ր կայարան: Անմիջապէս պիտի մեկնինք:

— Վաղը պիտի չմեկնի՞նք:

— Ո՛չ, հիմա. չո՛ւտ ըրէ:

Գարեգին անմիջապէս պայուսակները կը ժողվէ եւ ուսն առնելով կը մեկնի կայարան: Հազիւ թէ վայրկեան մը անցած էր, չոգեկառքը կը հասնի սուլելով: Սպան եւ Գարեգին կը մտնեն վագոնի մը մէջ: Շոգեկառքը սուր սուլիչ մը ձեւ կ'արձակէ ու կը մեկնի խլացուցիչ դղրդիւնով մը:

Գարեգին վագոնի պատուհանէն երկար կը դիտէ թուրք հարիւրապետին բնակած տունը, հոն Սարգիսը կամ հարիւրապետին հայ կինը տեսնելու յոյսով: Սակայն ոեւէ մէկը չի տեսներ ո՛չ ամայի փողոցին մէջ, ոչ ալ տան դատարկ պատուհաններուն առջեւ:

— Մնա՛ք բարով, կը զոչէ ան չարժելով թաշկինակը:

Յետոյ երբ կայարանը կը կորսուէր իր տեսողութենէն՝ կը նստի եւ սրտի խորերէն կ'արձակէ դառն հառաչք մը:

* * *

Շոգեկառքը կը հասնի Տէրա, յետոյ Դամասկոս:

Դամասկոսի առաջին կայարանը, Գառէմ Սթասիոնը, ուր ժամանակին զաղթականի մը կար, ոսոխական-պինուոր մը իր թաթը կը դնէ Գարեգինի ուսին վրայ:

— Վա՛ր իջիր:

— Ես սպային թարգմանն եմ, կ'ըսէ Գարեգին ցոյց տալով Գերմանացին:

— Վա՛ր իջիր, Հայոց արգիլուած է Պոլիս երթալը:

Գարեգին իր սիրոջ աչքերուն մէջ կը նայի անկէ օգնութիւն խնդրելու ձեւով:

— Օրէնքին դէմ բան մը չենք կրնար ընել, կ'ըսէ Գերմանացին ուսերը թօթուելով. քանի որ արգիլուած է՝ չես կրնար մեկնիլ:

Գարեգին առանց աւելի ընդդիմութիւն ցոյց տալու՝ կ'իջնէ չոգեկառքէն:

— Հետեւէ՛ ինծի, կ'ըսէ ոսոխական-պինուորը:

— Ի՞նչ կայ որ:

— Շատ մի՛ խօսիր, քալէ՛:

Գարեգին անխօս կը քալէ պինուորին հետ: Քիչ յետոյ անոնք կը հասնին պահակատոց մը: Գարեգին քանի մը ժամ կ'արգելափակուի մութ խցիկի մը մէջ: Երեկոյեան դէմ ուրիչ պինուոր մը կուգայ ու բանտին դուռը բանալով աչք կ'ընէ իրեն.

— Եկո՛ւր հետեւէս:

Գարեգին դուրս կ'ելլէ բանտէն ու կ'երթայ դինուորին հետ: Տեսնելով որ, այս վերջինը պարզամիտ գիւղացիի մը երեւոյթը ունէր, կը հարցնէ ան մտերմիկ ձեւով մը.

— Հայրենակից, ո՞ւր կ'երթանք այսպէս:

— Աղբարիկներուդ քովը, կը պատասխանէ դինուորը՝ կղակով ցոյց տալով ճամբուն ծայրը, հոն մօտերը ճամբայ կը չինեն:

Կրպակի մը առջեւէն անցնելու առեն, դինուորը հաց, պանիր եւ ծխախոտ կը գնէ: Ու քիչ մը քալելէ ետք,

— Գործերնիս աճապարելի չէ, կ'ըսէ, նստինք հոս, մինչեւ որ հացս ուտեմ:

Կը նստին ջրհորի մը եզերքը, ծառի մը շուքին տակ: Զինուորը հրացանը երկնցուցած քովը, ծրարը կը բանայ ու մեծ ախորժակով կը լափէ պարունակութիւնը: Ցետոյ մէջքի զօտիէն կախուած ջրամանը կը տնկէ գլուխը: Տեսնելով որ, պարապ էր ան՝ կ'երկնցնէ կալանաւորին, որպէսզի լեցնէր հորէն:

Գարեգին ջրամանն առած՝ կ'իջնէ հորին յատակը, ոտքերը կոխելով անոր պատերուն վրայ փորուած մասնաւոր ծակերուն մէջ: Ամանը լեցնելու առեն կը նշմարէ որ, հորին ջուրը հապիւ մէկ մեթր բարձրութեամբ կը վազէր դեռնափոր ճամբու մը մէջէն:

Ո՞ւր կը տանէր արդեօք այդ ճամբան: Յանկարծ գաղափար մը կը ծագի մտքին մէջ: Առանց աւելի երկար մտածելու՝ Գարեգին կը մտնէ ջուրին մէջ ու սկսի արագ արագ վազել հոսանքին դացած ուղղութեամբ:

— Կա՛մ աւազանի մը մէջ իյնալով կը խեղդուիմ, եւ կամ բաց տեղ մը ելլելով կ'ազատիմ, կ'ըսէ Գարեգին ինքնիրեն.— ու մինչեւ կուրծքը բարձրացող ջուրին մէջէն կը յառաջանայ, միեւնոյն առեն ուշադրութիւն ընելով որ գլուխը չդարնէր վտակուղիի մութ կամարներուն:

Այս ժամանակամիջոցին դինուորը տեսնելով որ կ'ուշանար ան, անհամբերութեամբ ոտքի կ'ելլէ ու ծռելով հորին բերանը.

— Ո՞ւր մնացիր, հայրենակից, կը պոռայ.— ապա տեսնելով որ անհետացած էր.— Հասկցա՛յ, է՛հ, ինծի մէհմէտ չըսեն՝ եթէ թողում որ դուն վախչիս ձեռքէս:

Այս ըսելէ ետք, դինուորը հրացանն առած՝ կ'իջնէ հորին յատակը եւ կը սկսի կրակել չարունակ՝ գոչելով.

— Անհատառի գաւակ, ո՛ւր որ ալ վախչիս, դիակդ չեն պիտի փոեմ ջուրին մէջ: Սպասէ վայրկեան մը:

Գարեգին գլուխը ծռած՝ դրեթէ ջուրին մէջ սողալով կը վազէ դետնուղիին երկայնքը ու երկար չունչ կ'առնէ միայն այն առեն, երբ ճամբան կը չեզի, ու դնդակները կուգան կը մխրճուին անկիւնադարձի պատերուն վրայ:

Գնդակահար ըլլալու վտանգն անցուցած, այժմ ջրամոյն ըլլալու վտանգին կ'ենթարկուի ան, տեսնելով որ ճամբան հետզհետէ կը նեղնար, հետեւաբար ջուրը կը բարձրանար իր գլուխը թաղելու աստիճան:

— Աւելի յառաջ երթալը վտանգաւոր է, կ'ըսէ ինքնիրեն, պէտք է սպասել հոս. եթէ դինուորը գայ՝ մահու եւ կենաց կռիւ կը մղեմ, կա՛մ ան դիս կը սպաննէ, կամ ես՝ զայն:

Քառորդ ժամու չափ կը սպասէ հոն, բայց եկող չըլլար: Գարեգին կը մտածէ ետ դառնալ, սակայն յետոյ խորհելով որ, դինուորը հորին բերանը կրնար սպասել, կը հրաժարի այդ դաղափարէն:

— Քիչ մըն ալ չարունակենք ճամբան, տեսնենք ո՞ւր կը յանգի, կ'ըսէ ան յառաջանալով ջուրին մէջ:

Բայց քանի՛ դէպի յառաջ քայլ կ'առնէ, կը տեսնէ որ ջուրը կը բարձրանար ու կը հասնէր մինչեւ բերանը: Երբ– թունքները խածած ու գլուխը կարելի եղածին չափ ջուրէն վեր բռնած, մառներուն ծայրերը կոխելով՝ Գարեգին կը քալէ ու այդ յուսահատական վայրկեաններու մէջ յանկարծ կը նշմարէ որ ճամբան կը լուսաւորուէր:

— Ուրեմն քիչ անդին բացուածք մը կայ, կը վճռէ հայր–

դին, թերեւս դարձեալ հորի մը բերանը: Շարունակե՛նք:

Մուտիւ պահ մը եաք ան կը հասնի հորի մը բերանը: Բայց արդեօք դինուորը հո՞ն կը սպասէ՞ իրեն:

— Ո՛չ, կը զոչէ Գարեգին, եթէ ան այս ջրուկիին պոյութիւնը դիտցած ըլլար՝ պիտ հորին մէջ չէր իջեցնէր:

Ուստի քաջութիւնը ժողվելով՝ ան կը մագլցի հորի կողերէն վեր: Գլուխը դուրս հանած ծակէն՝ զգուշութեամբ կը դննէ չուրջը: Մութ էր դուրսը եւ ամայի: Ոստումով մը Գարեգին դուրս կ'ելլէ հորէն ու կը սկսի փախչիլ կայարանին հակառակ ուղղութեամբ:

* * *

Երեկոյեան զով հովը ելած էր: Թաց հագուստները մարմնոյն փակած՝ կը սառեցնէր զայն. բայց Գարեգին կը վազէր, հակառակ որ առաւօտնէ ի վեր ալ բան մը չէր կերած:

Ձերբակալուելու եւ դարձեալ տարապարհակ աշխատանքի լծուելու եւ թերեւս ալ իրրեւ պինուորական վախճառական՝ գնդակահարուելու հեռանկարը այնքա՜ն ահաւոր էր որ, ան կը փախչէր իր բոլոր ուժովը, առանց սակայն գիտնալու թէ ո՞ւր կը փախչէր:

Ժամերով այդպէս փախչելէ եաք, ան կանգ կ'առնէ խոպան վայրի մը մէջ, ուր ո՛չ բնակութիւն կար, ոչ ալ մշակութիւն:

Գարեգին կը վնտռէ ծառ մը՝ պատսպը ուտելու յոյսով: Բայց չի գտներ նոյն իսկ կանաչ խոտ մը: Հանելով ժայռի մը մօտ, թրջուած պղեսոնները կը փռէ քարին վրայ, ինքն ալ կը կծկուի ծերպի մը մէջ ու յոգնաբեկ կը փակէ աչքերը:

Շատ չանցած, ան սարսռալով կը բանայ աչքերը, վերսին կը հագնի պղեսոնները ու կը դիտէ չուրջը՝ որոշելու համար երթալիք ուղղութիւնը: Այս միջոցին կը նշմարէ շատ հեռուները, հագիւ սիկարէթի մը ծայրին չափ պլպլացող լոյս մը:

— Այս կողմերը գիւղ չկայ, հոն հովիւ կամ գինուոր ըլլալու է, կ'ըսէ իւրովի: Երթամ հեռուէն նայիմ, եթէ հովիւ է՝ կը մօտենամ տաքնալու եւ հաց ուզելու համար: Իսկ եթէ գինուոր է՝ կծկիկը կը գնեմ կրկին:

Այսպէս խորհրդածելով Գարեգին քայլերը կ'ուղղէ դէպի նշուլող կրակը: Տեսնուելու ասպիճան մօտենալէ եաք, Գարեգին կը ծռի ու բաւական ատեն ալ սողալով կը յառաջանայ, մինչեւ որ կը հասնի մացառի մը ետին, ուրկէ ան կրնար լրտեսել ոչ միայն կրակին շուրջ գտնուղներուն չարժումները, այլ եւ անոնց խօսակցութիւնը:

Եօթը Արաբներ էին անոնք, բոլորը տաքէն մինչեւ գլուխը պինուած եւ երեսի վրայ պառկած այնպիսի դիրքով մը որ, իրենց գլուխները դէպի կրակի ուղղութեամբ դարձուցած՝ իրենց մարմիններով կը կազմէին խոշոր աստղ մը գետնին վրայ: (Այդ ձեւ պառկիլը անապատի բնակիչներուն մէջ սովորութիւն է, մանաւանդ երբ խնդիրը լուրջ խորհրդակցութեան մը չուրջ կը դառնայ):

Ինը հատ հէճինի ապնուպդի ուղտեր — երկուքը բեռնաւորուած — իրենցմէ քիչ անդին կը որոճային: Մինչ Արաբները, որոնց երեւոյթէն յայտնի էր հարուստ ճամբորդներ ըլլալնին, կը խօսակցէին այսպէս.

— Ո՞ւր մնաց արդեօք... արեւը չծագած պէտք էինք ճամբայ ելլել:

— Արդեօք ապէ՞ն մը պատահեցաւ:

— Ամէն պարագային պէտք չէ որ աւելի սպասելով ժամավաճառ ըլլանք:

— Այո, անմիջապէս ճամբայ ելլելու ենք, կ'ըսէր ճերմակ մօրուսաւոր Արաբ մը՝ որ խումբին վարիչը ըլլալ կը թուէր, Շէրիֆը լուրի կը սպասէ:

— Թո՛ղ Աստուած հատու պահէ սուրը, կը մրմնջէին ներկանները՝ իմանալով Շէրիֆի անունը. այո՛ անմիջապէս ճամբայ ելլենք:

Հագիւ թէ ճամբորդները ոտքի ելած էին, անոնցմէ մին կը նշմարէ Գարեգինը ու սուրը քաշելով կը խոյանայ վրան,

միեւնոյն տաեն գոչելով. «ընկերնե՛ր, մատնուեցանք»:

Ցանկարծ խմբապետին ձայնը կը բարձրանայ.

— Մի՛:

Սուրը բարձրացնող Արաբը, որ հասած էր Գարեգինին, ընդհուպ կանգ կ'առնէ, նոյնպէս իր հինգ ընկերները, որոնք փարած էին իրենց դէնքերուն ահագանդի առաջին րոպէին իսկ:

Ծերունին կը յառաջանայ դէպի Գարեգինը, ու անոր վրայ սեւեռելով խորագնին աչքերը՝ կը հարցնէ սարսափազդու ձայնով մը.

— Օտարական, ո՞վ ես դուն:

— Անօթի հայ գաղթական մըն եմ, կ'ըսէ Գարեգին ոտքի ելլելով: Կարծեցի թէ հովիւներ էիք, կուզայի ձեզմէ հաց խնդրելու եւ թրջուած դգեստներս ձեր կրակին վրայ չորցնելու համար:

— Թրջուած դգեստնե՞րդ: Այդ ի՞նչ խօսք. եօթը ամիս կայ որ, անձրեւ չէ տեղացած այս կողմերը:

Գարեգին ամփոփ կը պատմէ դլխէն անցածները:

— Շատ լաւ, կ'ըսէ չէյխը: Կը տեսնեմ որ անկեղծ ես. կը խնայեմ կեանքիդ: Ա՛ռ քեզի հաց եւ կրակ. ուղածիդ չափ կեր եւ տաքցիր: Մնաս բարով:

Ու ան մեկնելու նշան կուտար իր հետեւորդներուն, երբ Գարեգին կը բռնէ չէյխին ձեռքը եւ զայն յարդալիր ճակատը տանելով կ'ըսէ.

— Խղճե՛մ, յանուն Աստուծոյ կը պաղատիմ որ, դիս ալ ձեր հետը տանիք:

— Բայց դուն ի՞նչ պիտի ընես մեր վրաններըը, կը հարցնէ չէյխը անմեղ երեւոյթով մը:

— Ո՛վ չէյխ, գիտեմ, դուք ձեր վրաններըը չէք երթար, կ'ըսէ Գարեգին աղերսագին:

— Համմէ՞... ուրեմն դուն լրտես ես:

— Ոչ, բարի չէյխս, դիպուածաւ իմացայ ձեր խօսակցութիւնը: Կ'ազաչեմ դիս ալ Շէրիֆի քովը տարէք: Կը խոստանամ որ ամէն տեսակ ծառայութիւն կ'ընեմ ձեզի: Ես անգլիերէն ալ գիտեմ. թերեւս ճամբան պէտք կ'ունենաք այդ լեզուին: Յանուն Մուհամմէդի, կը խնդրեմ ձեզմէ որ, դիս առանձին չձգէք:

— Մուհամմէդի վրայ երդում մի՛ ըներ, մենք Տրիւզ ենք, կը յայտնէ խմբապետը:

— Աւելի լաւ ուրեմն: Դուք Հայոց չատ բարիք ըրած էք: Մենք ալ ձեզ իբրեւ մեր բարերարները՝ կը սիրենք ու կը յարգենք: Խաչի եւ Աւետարանի վրայ կ'երդնում թէ՝ ինձմէ վնաս չի գար ձեզի, եթէ դիս հետերնիդ տանիք:

Ծերունի լեռնականը կը կակուղնայ քիչ մը:

— Բայց ինչո՞վ պիտի տանինք քեզ, կը հարցնէ: Քալելով կրնա՞ս հետեւիլ մեզի:

— Ո՛հ, ազնիւ չէյխս, ինչո՞ւ այդպէս կը խօսիք, կ'ըսէ Գարեգին. միթէ կարելի՞ է հեծիհ ուղտի հետեւէն հասնիլ: Դուք աւելորդ երկու կենդանի ունիք, մէկ հատը տրամադրեցէք ինծի:

— Բայց անոնց վրայ մեր ջուրի տիկերը եւ ուտելիքի ծրարները բեռցած ենք. յետոյ պարտաւոր ենք միշտ աւելի կենդանի ունենալ, իբրեւ պահեստ գործածելու համար:

— Տէր իմ, անոնց բեռները այնքա՛ն թեթեւ են որ, կարելի է մէկուն բեռը միւսին վրայ դնել: Թոյլ տուէք ինծի մէկուն վրայ նստիլ եւ միւսին պախուցէն բռնելով առաջնորդել: Եթէ ճամբու ընթացքին պէտք ըզգաք իմ նստած ուղտին, ես պատրաստ եմ իջնելու եւ իմ ճակատագրիս ենթարկուելու:

Տրիւզները կ'երեւի թէ չեն ուզեր իրենց գաղտնիքը գիտցող մէկը իրենց հետը ձգել: Միւս կողմէ ալ համոզուած ըլլալով թէ անմեղ էր Հայը, չեն ուզեր զայն սպաննել: Հետեւաբար կարճ խորհրդակցութենէ մը ետք տեղի կուտան:

— Շատ լաւ, կ'ըսէ խմբապետը, եկուր մեզի հետ: Բայց դուշացի՛ր, տղայ, եթէ մեզ լրտեսելու նպատակաւ մեր մէջ

կը մտնես, ամենապզտիկ կասկածին՝ կը պայթեցնեմ դանկդ, դիտացած ըլլաս:

— Եթէ ընեմ այդ վատութիւնը, ըրէ՛ք ինչ որ կ՚ուզէք. արիւնս հէլալ ըլլայ, կը մրմնջէ Գարեգին:

— Ինշալլահ, վերջը բարի է, կ՚ըսեն Տրիւզները միաբերան:

Քիչ յետոյ անոնք կը նստին իրենց ուղտերուն վրայ ու հովի պէս կը սլանան անապատի մէջէն, մինչ արեւը կամաց կամաց կը բարձրանար խուխերու եւ թուփերու եռեւէն:

* * *

Երեք օր կ՚երթան դէպի հարաւ:

Գիշեր մը սակայն, Գարեգին կը նշմարէ որ, Հիճազի երկաթուղիի գծին վրայէն անցնելով՝ անոնք կ՚ուղղուէին դէպի արեւմուտք: Իր հաշուով՝ այդ պահուն իր ընկերներուն բանակատեղիէն հազիւ թէ վեց ժամ հեռու կը գտնուէին:

Արեւածագին, անոնք կը մտնեն աւազի անհուն տարածութեան մը մէջ: Առաւօտեան մեղմ հովը կը փչէր ու ծովու պէս կը կոհակէր այս ընդարձակ տարածութեան մակերեսը:

Գարեգին թէեւ չատ պատած էր անապատները, բայց առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէր աւազի ծածանումը: Նման դեւիւռի հպումէն յուզուող ջուրերու երեսին, անապատին մակերեսը չարունակ փոթ-փոթ կ՚ալեծփէր ու կը ձեւացնէր այնպիսի յարափոփոխ ուրուագծեր, որոնց չդանդաղանալ կարելի չէր, մանաւանդ երբ նորածագ արեւը կը լուսաւորէր կոհակներուն կատարները՝ այդպէս տարբելով դիւթական խաղ մը լոյսի եւ տուէրի:

Տրիւզները սակայն ուշադրութիւն իսկ չեն դարձներ բնութեան այդ դեղեցիկ երեւոյթին վրայ: Փաթթուած իրենց լայնաթեւ մէշլահներուն մէջ՝ անոնք լուռ կը չարունակեն իրենց ճամբան, ունենալով մէկ հոգ եւ մէկ մտասեւեռում.— ժամ առաջ հասնիլ իրենց նպատակակէտին:

Ամբողջ օրը անոնք կ՚երթան այդպէս: Երեկոյեան դէմ կը տեսնեն հոգի եւ ժայռի բարձրութիւններ: Կէս ժամ հաք, աւազներու մէջէն կ՚ելլեն ու կը մտնեն լերկ տափաստանի մը մէջ, ուր չնչող ոչ մէկ էակ գոյութիւն ունէր.— ոչ իսկ թըռչուն մը, օձ մը կամ մկնջատ մը:

— Կենանք հոս հանդչելու եւ ճաշելու համար, կը հրամայէ խմբապետը:

Ամէնքը իսկոյն կանգ կ՚առնեն ու վար կ՚իջնեն ուղտերէն:

— Տէր իմ, կ՚ըսէ Գարեգին պահ մը եաք մօտենալով խմբապետին, դեռ քանի՞ օր պիտի ճամբորդենք այսպէս Շէրիֆին հասնելու համար:

— Կը յուսամ թէ վաղն առաւ կ՚անցնինք կրակի գծէն, կը պատասխանէ չէյխը:

— Ուրեմն վաղը վտանգաւոր պիտի ըլլայ մեր ճամբորդութիւնը, կ՚ըսէ Գարեգին: Կրնայ ըլլալ որ թրքական պինուորներու հետ ընդհարում ունենանք, կարելի չէ՞ որ դէնք մըն ալ ես ունենայի՝ կռուոյ պարագային անձս պաշտպանելու համար:

— Նա՛խ այս կողմերը թրքական պինուոր չկայ, կ՚ըսէ Տրիւզը՝ վատահ չեչտով մը, յետոյ չենք կրնար քու ձեռքդ դէնք յանձնել, որովհետեւ չենք ճանչնար քեզ:

— Իրաւ որ ձեր այս կասկածոտ վերաբերմունքը կը վրէժտացնէ դիս, կը յարէ Գարեգին, չեմ հասկնար, ինչո՞ւ անձիս հանդէպ այսքան անվստահութիւն կը յայտնէք:

— Մեր ընթացքը բացատրելու պէտք չկայ, կ՚ըսէ չէյխը: Եթէ յարձակում կրենք՝ մենք ի վիճակի ենք զմեզ պաշտպանելու: Դուն միայն հանդիստացիր կ՚ըլլաս կոխին: Բայց երիտասարդ, նորէն կը յիշեցնեմ քեզի, եթէ կասկածելի պզտիկ մէկ չարժումդ նկատեմ՝ կը պայթեցնեմ դանկդ:

— Կը մտքեմ որ անվտանգ հասնինք մեր տեղը, կը պատասխանէ Գարեգին, բայց եթէ աղէտ մը պատահի՝ ցոյց պիտի տամ թէ ինչպէ՛ս հատուցարժօրէն պիտի ծառայեմ ձեզի:

Երկու ժամ եաք անոնք կրկին ճամբայ կ՚ելլեն: Կ՚անցնին ժայռուտ եւ քարքարուտ լեռնադաշտի մը մէջէն: Լուսինը հա-

զիւ թէ նիզակի մը բարձրութեամբ եւած էր հորիզոնի վրայէն, Տրիւզներէն մին յանկարծ կը քաչէ իր ուղտին սանձը.

— Ընկերնե՛ր, հեռուն, քարակոյտերու եւին սուուեր մը կը տեսնեմ:

Բոլորը անակնկալի եկած՝ կը նային մատնանշուած կողմը: Գարեգին եւս կը հետեւի անոնց ակնարկներուն, բայց քարէ ու մացառէ զատ բան չի տեսներ:

— Ոչ թէ մէկ, այլ երեք, կ'ըսեն Տրիւզները՝ որոնց աչքերը արտակարգ կարողութեամբ օժտուած են հեռուստ առարկաները դանդաղանելու համար:

— Հի՛նդ, կը ճչայ խմբապետը լուրջ թօնով մը, եւ զինուոր են:

— Արդեօք չէրիֆակա՞ն թէ անգլիական:

— Յայտնի չէ, զգուշութեամբ վարուելու ենք:

Այս միջոցին սուուերները կ'անհետանան ժայռերու եւին:

Գարեգինի սիրտը կը բաբախէ՝ յուզումի, վախի եւ ուրախութեան խառն զգացումներու ազդեցութեան տակ: Մահու եւ կենաց ճակատագրական վայրկեաններն է որ կ'ապրի:

— Զինուորները դիւրք առին, կ'ըսէ Տրիւզներէն մին, անպատճառ մեր վրայ յարձակում պիտի գործեն:

— Եւ կամ մեզ տեսան ու փախան, կ'ըսէ քովի ընկերը պարծենկոտութեամբ:

Դաւադիրները պահ մը կանգ կ'առնեն, չգիտնալով թէ պէտք էին յառաջ երթա՞լ, սպասե՞լ թէ ետ դառնալ:

Մինչ անոնք թեր ու դէմ կարծիքներ կը փոխանակէին, հեռուէն կը լսեն օդանաւի մը բզզիւնը եւ գլուխնին վերցնելով՝ կը տեսնեն պզտիկ կէտ մը, որ կուգար դէպի իրենց կողմը: Օդանաւը հետզհետէ կը մօտենայ, իրենց գլխուն վրայ լայն շրջան մը կ'ընէ, յետոյ կը դառնայ եւ կ'երթայ եկած ուղղութեամբ:

— Ազատեցա՛նք, կը գոչեն Տրիւզները ուրախութեամբ, օդանաւը անգլիական էր:

— Օդանաւին անգլիական ըլլալը եւ բարձրէն սաւառնիլը կ'ապացուցանէ թէ՝ մենք թրքական հողի վրայ կը գտնուինք, կ'ըսէ Գարեգին: Զգոյշ ըլլալու ենք. ես կ'ենթադրեմ թէ, քիչ առաջուան մեր տեսած սուուերները թրքական սահմանապահ պինուորներ էին եւ կամ հետապօտութեան եւած յառաջապահ ուժեր:

— Ուրե՞մն:

— Մոնարհարար կը թելադրեմ որ սպասենք հոս, մինչեւ կացութեան պարզուիլը:

— Այդ քու ըսածդ վախկոտ Հայու առաջարկ է, կ'ըսեն Տրիւզները ծիծաղելով: Եթէ մենք հոս տասը տարի ալ սպասելու ըլլանք՝ բան մը չենք կրնար հասկնալ: Լա՛ւ է որ վտանգը դիմագրաւենք: Եթէ անոնք թրքական պինուորներ են չուտով կը մաքրենք անոնց հաչիւը, իսկ եթէ չէրիֆական կամ անգլիական են՝ խնդիր չի մնար:

— Հոս կենալը ուրիշ վտանգ մըն ալ ունի, կը յարէ խմբապետը. այդ պինուորները թերեւս գացին իրենց ընկերները կանչելու: Մեծ ուժեր չհասած՝ աւելի դիւրին է սահմանէն անցնիլը, քան թէ հոս մնալ եւ յետոյ հետեւակազօրաց օղակէն դուրս ելլելը: Օ'ն, յառաջ, կորսնցնելու ատեն չունինք:

Այս ըսելով Տրիւզներու հրամանատարը կը մտրակէ ուղտը: Իր ընկերները մէկ մարդու պէս կը հետեւին անոր: Գարեգինն ալ կը հետեւի խումբին, եւ այդպէս վոթորիկի պէս կ'արշաւեն անոնք դէպի յառաջ:

Բայց հազիւ թէ քառորդ ժամուան մը չափ գացած էին, ահա՛ ճամբան եղերող ժայռերու եւէն կը լսուի չոր պայթիւն մը, եւ յետոյ ուրիշներ, որոնք պահ մը ետք կը վերածուէին բուռն հրացանաձգութեան մը:

Յարձակումը այնքա՛ն անակնկալ կ'ըլլայ որ, Տրիւզները տակաւին իրենց ուղտերէն իջնելու ժամանակ չունեցած՝ իրենցմէ երկուքը թաւալգլոր կ'իյնան վար: Միւսները սարսափած կայն, առանց իրենց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու՝ կը

ցատկեն գետինը եւ Թուփերու եաին դիրք բռնած՝ իսկոյն համազարկով մը կը պատասխանեն թշնամիին:

Գարեգին տեսնելով որ, կուռդ դաշտին վրայ առանց դէնքի իր ներկայութիւնը վտանգաւոր էր, անմիջապէս իր ուղտին սանձը կը դարձնէ ու միաժամանակ իր եաւէն քաշելով բեռնատար ուղտը՝ կը նահանջէ եաս, մինչեւ որ դուրս կ'ելլէ գնդակի հասողութենէն:

Հասնելով ապահով վայր մը, ան վար կ'իջնէ ուղտէն ու թաքնուած փուչերու Թուփի մը եաեւ՝ կը սպասէ կուռդ ելլքին:

Ուշադիր դիտելով՝ Գարեգին կը նշմարէ որ Թուրքերը — որովհետեւ այլեւս կասկած չկար անոնց ինքնութեան մասին — ոչ թէ հինգ հոգի էին, այլ տասներկու, որոնք վեցական հոգի ճամբուն երկու կողմերը դարանամտած՝ գրեթէ երկու կրակի մէջ առած էին իր ճամբու ընկերները:

Բարեբախտաբար սակայն, այս վերջիններուն երկու գոհ տալէ եաք՝ կրցած էին պատնիշել խիտ Թուփերու եաեւ ու հիմա ոչ միայն լաւ կը պաշտպանէին իրենք զիրենք, այլ եւ՝ կը յաջողէին իրենց հակառակորդներէն ապահովել երեք հոգի, որոնք անխոհեմութիւնն ունեցած էին քիչ մը աւելի դուրս հանելու իրենց գլուխները ժայռերու եաեւէն:

Քառորդ ժամ եաք, երկու հոգի եւս կը լուեն Թուրքերու կողմէ: Զինուորներ հակահարուածէն չվճռած՝ կը փորձեն շրջապատիկ շարժում մը, երկու թեւերը միացնելով՝ թիկունքէն դարնելու համար թշնամին:

Տրուկները սակայն կը կռահեն վտանգը, ու յանկարծ իրենց պատնիշած տեղերէն ցատկելով՝ կը հեծնեն ուղտերուն վրայ եւ կը խոյանան դէպի յառաջ: Թուրքերը նոյնպէս կ'ելլեն իրենց պահուրտած տեղերէն ու կրակելով՝ կը հալածեն փախստականները:

Պահ մը եաք, ամէն ինչ կը կորսուի ժայռերու, մացառներու եւ խութերու եաին: Գարեգին հրացանաձգութեանց աղմուկէն կը հեռեւցնէ թէ, զինուորները բաւական հեռացած

էին իրմէ. բայց անոնք հաւանաբար պիտի վերադառնային յետոյ ժողվելու համար իրենց մեռելները:

Թուրքերուն ձեռքը դերի չիյնալու համար — որ պարագային իր պատիժը պիտի ըլլար մահ — Գարեգին կը որոշէ եա փախչիլ, եւ իսկոյն տեղէն ելլելով կ'երթայ դէպի իր ուղտը, որ քիչ անդին նստած հանդարտ կը որճար: Բայց կենդանիին վրայ չհեծած, ան կ'ունենայ դաղափար մը: Ինչո՞ւ ձեռնունայն պիտի փախչէր, երբ անդին իր մեռած ընկերները ունէին դէնք, զգեստ, կօշիկ եւ ուրիշ բաներ, որոնց պէտք պիտի ունենար ճամբորդութեան ընթացքին, եւ որոնք հակառակ պարագային աւար պիտի լինային Թուրքերու ձեռքը:

Ուստի առանց աւելի ժամավաճառ ըլլալու, ան կը վազէ իր ընկերներուն լինած տեղը, կ'առնէ անոնց դէնքերն ու զգեստները, կը ծպտուի Պէտլիի պէս, ապա նստած իր ուղտին վրայ եւ երկրորդ ուղտին ալ սանձէն բռնած՝ կը սուրայ եկած ճամբով:

* * *

Գարեգին ամբողջ գիշերը կը ճամբորդէ Տինակը տափաստաններու ամայութեան մէջ: Արշալոյսին ան կը հասնի անապատ, որուն աւազները դարձեալ կ'ալեծփէին հովի հպարտէն:

Գարեգին այս անգամ անոնց նայելու եւ հիանալու տաեն չունէր: Կանգնած՝ անծայրածիր տարածութեանց առջեւը, չէր գիտեր ո՞ր ուղղութեան հետեւիլ:

— Եթէ երկաթուղին գտնեմ՝ անկէ յետոյ կրնամ ճամբան ուղղել, կ'ըսէ իրմովի: Մենք երկաթուղիի գծէն դէպի արեւմուտք եկանք, ուրեմն հիմա պէտք է դէպի արեւելք երթամ:

Գարեգին ժամ մը կանգ կ'առնէ ուղտերը կերակրելու համար: Թէեւ նախաճաշ մըն ալ ինք կ'ընէ, ապա ուղեգիծը պատրաստած՝ ճամբայ կ'ելլէ, իրեն իրրեւ կողմնացոյց ունենալով արեւը:

Շաբիւ չարաթ մը անցած էր այն օրէն ի վեր որ բաժնուած էր Սարգսէն: Բայց այդ կարճ ժամանակամիջոցին ի՜նչ ա-

կածախնդրութիւնները անցած էին իր դլխէն: Այնքա՜ն պրպտուած էր իր կեանքի փրկութեամբ որ, վայրկեան մըն իսկ առեն չէր ունեցած խորհելու իր ընկերոջ եւ անոր ըրած յանցանութեան վրայ:

Հարիւրապետին կինը Հայուհի՛ մըն էր···: Իր քոյրն ալ յափշտակուած էր հարիւրապետի մը կողմէ: Գարեգին դիտէր թէ ի՛նչ ահաւոր բան էր առեւանգումը: Պէտք էր երթալ, դտնել Սարգիսը եւ փախուստի ծրագիր մը մշակել:

Գարեգին կը խուզարկէ իր գրպանները — այո՛ինքն մեռած ճամբու ընկերներուն գրպանները — եւ բաւականաչափ արծաթ ու ոսկի կը գտնէ անոնց մէջ: Անոնցմէ զատ ունէր երկու հրացան, երկու ատրճանակ, երկու սուր, երկու խանչար եւ երկու ուղտ: Սարգիս եւ ինք՝ Հայուհին փոխն ի փոխ իրենց ուղտերուն քամակը առած, կրնային փախչիլ եւ հասնիլ ապատ նաւահանգիստ մը:

Գարեգին քանի՛ կը մտածէ իր քրոջ առեւանգման վրայ, այնքան խոր ատելութեամբ կը տոգորուի հանդէպ Թուրք սպային, որ ով դիտէ, քանիներու սիրտը վառած էր իր կինը փախցնելու առեն: Ու քանի՛ կը մտածէ հարէմի մէջ արգելափակուած անծանօթ Հայուհիին ղդացած տառապանքին վրայ, այնքան կը մտրակէ ուղտը՝ ժամ առաջ ապատելու համար զայն դերութեան եւ անպատուութեան չղթաներէն:

Ամբողջ օրն ու դիշերը Գարեգին կը խորհրդածէ իր լուծելիք վրէժին եւ հեռուելիք ընթացքին մասին: Կէս դիշերին մեծ կ'ըլլայ իր ուրախութիւնը, երբ առջեւը կը տեսնէ երկաթուղիի դիծը, որ սեւ օձի պէս կ'երկարէր անապատին մէկ ծայրէն միւսը:

Կանդնած դծին եղերքը, Գարեգին կը մտածէ թէ, դէպի հարա՞ւ թէ հիւսիս պէտք էր երթալ դտնելու համար իր ընկերներուն բանակատեղին:

— Հաւանաբար դէպի հիւսիս, կ'ըսէ իրեն — ու կը մտրակէ ուղտը:

Արդարեւ երկու ժամ ետք կը հասնի կայարան մը, ու հարցաքննելով անցորդները՝ կը տեղեկանայ որ, տակաւին պէտք էր հինգ ժամ դէպի հիւսիս երթալ հասնելու համար իր փնտռած տեղը:

Առաւօտուն Գարեգին կանգ կ'առնէ հարիւրապետին տունէն քիչ հեռու դտնուող բացատտանի մը մէջ: Կ'իջնէ ուղտէն, բեռները վար կ'առնէ երկրորդ ուղտէն, կենդանիները կը կապէ օղակի մը ու կը նստի վրած պատի մը չուքին տակ:

Արաբիա՝ չատ սովորական բան է տեսնել պէտէվիները, որոնք իրենց կենդանիներով կ'իջեւանին փողոցներու եւ հրապարակներու մէջ: Կարծէք թէ հոն պանդոկ է, անոնք օրերով եւ չաբաթներով կը բնակին, կրակ կը վառեն, կերակուր կ'եփեն, կը պառկին եւ կը քնանան: Ոչ ոք ուշադրութիւն կ'ընէ անոնց, եւ ոչ ոք կը հետաքրքրուի նաեւ մեր «պէտէվի»ով, որ հիմա կայարանէն քիչ անդին իրեն առժամեայ բնակարան րնտրած էր անտէր դետին մը:

Իր իջեւանելէն ի վեր հազիւ ժամ մը անցած էր, Գարեգին կը տեսնէ Սարգիսը, որ զամբիւղ մը բռնած՝ հարիւրապետին տունէն դուրս կ'ելլէր եւ կ'ուղղուէր դէպի չուկայ: Երիտասարդ «պէտէվի»ն զդոյշ քայլերով կը հետապնդէ իր ընկերը՝ մինչեւ չուկայի ամայի մէկ անկիւնը, ապա կը մօտենայ անոր եւ կ'ըսէ·

— Սարգիս, յայտնի մի՛ ընար, ես Գարեգինն եմ:

Մչեզի Սարգիս ապշած՝ աչքերը կը չռէ·

— Բայց Գարեգին այս ի՞նչ վիճակ է:

— Վերջը կը բացատրեմ: Եկայ քեզ եւ հարիւրապետին կինը փախցնելու: Հայուհին հո՞ն է դեռ:

— Այո՛, եւ դիտես թէ ո՞վ է ան· քու քոյրդ Գոհարը:

Գարեգինի ձեռքերն ու ծունկերը կը սկսին դողդողալ յուզմունքէն:

— Իրա՞ւ կ'ըսես:

— Այո՛:

— Ինչպէ՞ս պիտեա:

— Քու մեկնումդդ եաք՝ մէկ անգամ եւս աւելցն ունեցայ հետը դաշտնի տեսակցելու: Հարցաքննելով իմացայ որ, Տրապիզոնցի էր եւ քու քոյրդ:

— Գիտէ՞ թէ ողջ եմ ես:

— Այո, ամէն բան պատմեցի: Շատ ուրախացաւ որ դերմանացի սպային հետ Պոլիս երթալով ապատած էիր: Ինձմէ խնդրեց որ դինքը փախցնեմ հարիւրապետին քովէն եւ ազատեմ: Ես ալ այս օրերս դիշեր ցորեկ այդ մասին կը մտածէի, բայց միշտ դժուարութեան կը բախէի:

— Ինչպէ՞ս:

— Նա՛խ հարիւրապետը վայրկեան մը դիս առանձին չի ձդեր, յետոյ տան մէջ կան երկու խաւիչիկ սպասուհիներ, որոնք երբէք չեն դադրիր Գոհարի քովէն: Անոնցմէ դատ կան նաեւ երկու թուրք դինուորներ, որոնք միշտ հսկողութիւն կը կատարեն տան վրայ՝ վախնալով Պէտէվիներու թշնամական յարձակումներէն: Այսու հանդերձ որոշած էի խենթութիւն մը դործել: Ազէկ որ դուն եկար եւ դործս դիւրացուցիր:

— Եւ որքա՞ն...: Գիտե՞ս թէ արամատրութեանս տակ ունիմ երկու աղնուագդի ուղտ, դէնք, դրամ, դգեստ եւ երկարաեւ ճամբորդութեան բաւելու չափ պաշար:

— Ի՞նչ կ'ըսես. ո՞ւր են անոնք:

— Ձեր տան դիմացը, բաց դետնին վրայ:

— Լաւ ուրեմն: Գարեգին, հիմա հեռացիր քովէս. կրնայ ըլլալ որ մեր տեսակցութիւնը ուշադրութիւն դրաւէ: Վերջը յարմար մէկ առիթը դտնելով՝ ես կուդամ ու կը խորհրդակցիմ քեղի հետ:

— Բայց ըսէ՛ լինձի, Գոհարը տո՞ւնն է հիմա:

— Այո՛, հարիւրապետն ալ:

— Համբոյրներս տո՛ւր Գոհարին: Երբ միջոցը դտնես՝ ըսէ իրեն որ պատուհանին առջեւ ելլէ եւ նայի լինձի: Ես միշտ այդտեղ, պատի չուքին տակ՝ քնացածի պէս պառկած պիտի ըլլամ:

— Այո, այո, գնա՛: Երթա՛ս խաղաղութեամբ:

* * *

Գարեգին կը դառնայ իր ուղտերուն մօտ եւ ըսածին պէս՝ պառկած ձեւացնելով ինքզինքը, դպտռգողի կը դիտէ հարիւրապետի տան պատուհանները՝ հոն դիպուածաւ իր քոյրը տեսնելու յոյսով:

Բայց ոչ մէկ պատուհանի վարագոյրը կը չարժի: Կէս ժամ նաք Սարդիս կը վերադառնայ տուն, իր դամբիւղը միսով եւ պտուղով լեցուցած:

— Հիմա Գոհարը լուր պիտի ունենայ, կ'ըսէ Գարեգին իւրովի: Հիմա վարագոյրը անդին պիտի քաշուի ու պիտի տեսնեմ անոր դէմքը՝ ողդուած արտասուքի կայլակներով: Հիմա՛, հիմա՛, պիտի տեսնեմ դայն:

Ու սիրտը կը տրոփէ աւելի ուժդին:

Կ'անցնի ժամ մը: Երկու ժամ: Կէսօր կ'ըլլայ, բայց տակաւին վարագոյրը չի չարժիր տեղէն.— յայտնի էր որ Սարդիս առիթը չէր դտած Գոհարը տեսնելու:

Ժամը երկուքի տառեններըը սակայն, յանկարծ տան վերի յարկէն վարագոյր մը կը քաշուի ու կնոջական սիրուն դէմք մը կ'ուրուագծուի պատուհանի չրջանակին մէջ:

Կարծէք թէ ելեկտրական հոսանքի մը հպած էր՝ Գարեգին ընդոստ կը ցնցուի եւ կարօտի ու խանդաղատանքի անհուն ղդացումներով կը դիտէ այդ ճաճանչափեղ կինը, որ ուրիշ մէկը չէր, այլ իր քոյրը:

Գոհար ձեռքով դէպի իրեն համբոյր մը ղրկելու ձեւը կ'ընէ, ապա կ'իջեցնէ վարագոյրը՝ յաւերժահարսի պէս անհետանալով իր աչքերուն առջեւէն:

— Ո՛հ, վերջապէ՛ս, վերջապէ՛ս, կը մրմնջէ Գարեգին ջղագրգիռ ոտքի ելլելով ու դգուելով ուղտերուն դէպի իրեն երկարած դեղեցիկ գլուխները. վերջապէս, վերջապէս հասայ

նպատակին:

Երեկոյեան մօտ, երբ հեղձուցիչ տաքին ապրեցութիւնը կտրած էր, հարիւրապետը դուրս կ'ելլէ տունէն, Սարգիսն ալ եռեւէն՝ նժոյգի մը սանձէն բռնած:

Սպան կը նստի ձիուն վրայ ու կը քշէ դէպ կայարանի ուղղութեամբ, մինչ Սարգիս հեւասպառ կը վազէր անոր եռեւէն՝ միշտ եւ ամէն վայրկեան իր ակրոջ արամադրութեան տակ գտնուելու համար:

Անոնք երբ կը գտնան փողոցին անկիւնը, Գարեգին անդիմադրելի մղում մը կ'ունենայ երթալ հարիւրապետին տունը եւ քոյրը թեւերուն մէջ առնելով դուրս հանել իր բանտէն: Սակայն յետոյ կը հրաժարի այդ գաղափարէն, խորհելով թէ իր այդ անխորհուրդ քայլով կը վտանգէր թէ՛ քրոջ եւ թէ՛ ընկերոջ կեանքերը:

— Ո՛չ, պէտք է համբերել եւ պաղարիւն դործել, կ'ըսէ իւրովի: Սարգիսը չեռած եւ ծրագրի մը չուրջ չհամաձայնած՝ դպացումով դործելը կը ձախողեցնէ մեր նպատակը:

Իր սիրտը սակայն ուժգին կը զարնէ, քանի՛ ժամերը կը սահին, ու կը մտածէ իր քրոջ վրայ, որ անտարակոյս նոյնպէս կը տառապէր, քանի՛ իր կողմէն կը խորհէր թէ՝ չէր կրնար երթալ եւ եղբօր բազուկներուն մէջ նետուիլ:

Իրիկունը մութին սպան եւ Սարգիսը կը վերադառնան իրենց չրջագայութենէն: Կէս ժամ ետք, Սարգիս դարձեալ դուրս կ'ելլէ ու կ'ուղղուի չուկան:

Գարեգին կը հետեւի անոր:

— Շատ մի՛ մօտենար ինծի, կ'ըսէ Սարգիս կամաց ձայնով մը: Այս դիշեր երբ տան վարի յարկը, դրան ձախ կողմի երկրորդ պատուհանէն լոյս մը տեսնես, դղուշութեամբ եկուր եւ պատուհանէն ներս մտիր: Արճանակ մը բեր ինծի: Մի՛ խօսիր հետս: Անմիջապէս ետ դարձի՛ր:

Գարեգին կը գտնայ տեղը առանց խօսելու:

Վայրկեաններըը ժամերու դանդաղութեամբ կ'ընթանան

ու կը մտալլկեն խեղճ տղան, մինչեւ որ կէսգիշերը կը հասնի ու ապրանչան եղող լոյսը պատուհանին մէջ կը վառի:

Գարեգին արտատրուի ոտքի կ'ելլէ ու կը դիտէ չուրջը: Թէեւ աստղերն ու լուսինը ցորեկուան պէս լուսաւորած էին ամէն կողմ, բայց դիշերուան այդ պահուն մարդ չկար փողոցներուն մէջ: Ստուերի պէս ան կը սահի պատերու տակէն, ու ոտաւոմով մը ներս կը մտնէ պատուհանէն:

— Կամա՛ց, ձայն մի հաներ, կը մրմնջէ Սարգիս՝ անոր ձեռքը բռնելով. բոլորը պառկեցան եւ քնացան:

— Հարիւրապետը քրոջս հետ է, էէ՞, կը հարցնէ Գարեգին ակռաներուն մէջէն. երթամ սատկեցնեմ այդ չունը: Ո՞ւր է սենեակը ցոյց տո՛ւր ինծի:

— Լռենք մի՛ ըլլար, Գարեգին, ամբողջ ծրագիրս ջուրը կը ձգես, կը չշնչէ Սարգիս: Սպասէ՛ քիչ մը: Գոհար ամէն բան գիտէ: Երբ ամուսինը խոր քունի մէջ թաղուի՝ լուացարան երթալու պատրուակաւ վար պիտի իջնէ: Գնա՛ ուղտերդ պատրաստէ եւ սպասէ մեզի: Արճանակը բերի՞ր: Տո՛ւր ինծի:

Գարեգին կը յանձնէ դէնքը ու պատուհանէն կրկին դուրս ցատկելով՝ կը վերադառնայ ուղտերուն քով: Քիչ յետոյ ան կը տեսնէ Սարգիսը եւ իր քոյրը, որոնք նոյնպէս կը նետուին պատուհանէն դուրս եւ չտապով կ'ուղղուին դէպի իր կողմը:

— Գոհա՛ր...

— Գարեգի՛ն...

Քոյր եւ եղբայր արտասուագին կը նետուին իրարու բազուկներուն մէջ:

— Սը՛սթ...: Ատենը չէ լալու եւ համբուրուելու, կը սաստէ Սարգիս: Օ՛ն, նստեցէ՛ք, ուղտերուն վրայ: Գարեգին, դուն քոյրդ քամակդ ա՛ռ, որպէսզի ես ազատ ըլլամ իմ չարժումներուս մէջ:

Գարեգին քրոջը հետ կը նստի իր ուղտին վրայ, Սարգիս միւսին վրայ, բայց հազիւ թէ անոնք ոտքի հանած էին իրենց կենդանիները, ահա՛ անօրինակ աղմուկ մը եւ իրարանցում մը

կը լսուի հարիւրապետի տունէն:

Սարգիս եւ Գարեգին առանց վայրկեան մը կորսնցնելու՝ կը մտրակեն իրենց ուղտերը ու կը սուրան քաղաքէն դուրս:

Քիչ յետոյ անոնք լուսնոյ լոյսին մէջ կը տեսնեն հարիւրապետն ու երկու պինտուրները, որոնք ձիերու վրայ հեծած՝ իրենց ետեւէն կուգային, պոռալով, հայհոյելով եւ կրակելով:

Սարգիս եւ Գարեգին երբեմն կը դառնան, կը փոխադարձեն կրակը ու կը քշեն ուղտերը:

Պահ մը ետք, պնդակ մը կը սուրայ ու ձախ ուսէն կը վիրաւորէ Սարգիսը: Մշեցի երիտասարդը կույ տաքութեան մէջ նա՛ի չի զգար իր վիրաւորուիլը, սակայն յետոյ հետզհետէ կը նշմարէ որ, չէր կրնար ուղտին սանձը բռնել՝ զայն պէտք եղածին պէս արագ վազցնելու համար: Հարիւրապետը օգտուելով այդ առիթէն կը խոյանար յառաջ՝ իր գոհին տալու վերջին հարուածը, երբ յանկարծ կը զլորի վար՝ վիրաւորուած Գարեգինի մէկ գնդակէն:

Գարեգին տեսնելով որ պինտուրները փոխանակ վիրենք հալածելու՝ կը վուժային իրենց տիրոջ օգնութեան, իսկոյն կը խլէ Սարգսի ուղտին սանձը ու առանց աւելի հետաքրքրուելու իր հալածիչներով՝ կը սլանայ դէպի յառաջ:

— Սարգի՛ս, ծա՞նր է վէրքդ, կը հարցնէ ան՝ երբ քիչ յետոյ դուրս ելած էին վտանգի սահմանէն:

— Ո՛չ, չեմ կածեր, կը մրմնջէ Սարգիս: Ուրախ եմ որ, սատկեցաւ սրիկան:

— Եղբա՛յր, իջնենք ուղտերէն եւ պր. Սարգսի վէրքը կապենք, կ'ըսէ Գոհար դորովալից չեչտով մը:

— Շնորհակալ եմ հոգածութեանդ համար, կ'ըսէ Սարգիս՝ դէպի Հայուհին դառնալով, բայց Գոհար, քեզմէ խնդրանք մը ունիմ, այսուհետեւ ինծի հետ տիպրոսով չխօսիս: Մէկդ ի մոխ ունեցիր որ, ես քու եղբօրդ մեծ եղբայրն եմ:

Գարեգին իր քրոջ օգնութեամբ վար կ'առնէ վիրաւորեալը ուղտին վրայէն, ու դայն կը պահեցնէ ետեւին վրայ: Գոհար

կը կապէ վէրքը ու դուրդուրոտ կը հարցնէ.

— Կը ցաւի՞:

— Քու ձեռքովդ կապուած վէրքը չի ցաւիր, կը պատասխանէ Սարգիս — ու իր խնամակալուհին կը պարուրէ սիրագեղ նայուածքով մը:

* * *

Իրենց ուղտերուն տանձը դէպի հարաւ դարձուցած՝ – միակ ապահով ուղղութիւնը – անոնք երեք օր կը ճամբորդեն՝ առանց իրենց ճամբուն վրայ ոեւէ դիւղի կամ մարդու հանդիպելու: Բարեբախտաբար իրենց հետ առատ ջուրի եւ ուտելիքի պաշար ունէին, հետեւաբար ճամբորդութեան ընթացքին չեն նեղուիր ծարաւէ եւ անօթութենէ:

Չորրորդ օրուան առաւօտն անոնք հեռուէն կը նշմարեն պէտէվիներու վրաններ: Երթալով հոն, կ'իմանան իրենց ուղտերէն ու ինքզինքին կը ներկայացնեն որպէս պինի Հասանի գերդաստաներ, որոնք դորձով Ապապա կ'ուղեւորէին:

Վրանարնակներու պետը պատիւներով կ'ընդունի զանոնք եւ երբէք չի կասկածիր անոնց ինքնութեան մասին: Որովհետեւ Սարգիս եւ Գարեգին նա՛ի պէտէվիի հադուստ կը կրէին, յետոյ արեւէն խանձած՝ թուխ մորթ ունէին, իսկ ամենէն կարեւորը՝ կը խօսէին արաբերէն սահուն եւ հազագային հնչումներով: Գալով Գոհարին, ան ալ արաբերէն կը խօսէր, ու թէեւ մորթով սպիտակ էր, բայց կասկած չէր արթեր, նկատելով որ պէտէվի չէյխեր երբեմն կ'ամուսնանային քաղաքարնակ կիներու հետ՝ առեւանգելով կամ իրենց հարստութեամբ հրապուրելով զանոնք:

— Կարմիր Ծովը դեռ շատ հեռու է, կ'ըսէ հիւրընկալ չէյխը՝ պատասխանելով Գարեգինի հարցման: Եթէ ձեր ճամբան չկորսնցնէք, ամիսէ մը հասիւ կրնաք հասնիլ հոն:

— Այս կողմերը երբէք դիւղ կամ քաղաք չկա՞յ:

— Ոչ, անապատի մէջն ենք:

— Դուք ի՞նչ կ'ընէք այստեղ:

— Մենք կամաց կամաց մեր ուղտերն ու ոչխարները արածելով կ'երթանք դէպի Մէքքէ:

— Որչա՞փ առեւնէն կը հասնիք հոն:

— Ինշալլահ, երեք ամիսէն:

— Երեք ամի՞սն:

— Այո, երեք ամիսը ի՞նչ է որ:

Արդարեւ ժամանակի տեւողութեան մասին գաղափար չունեցող մարդոց համար երեք ամիսը ի՞նչ է որ: Արաբին համար ամիսներ, տարիներ, տասնեակ տարիներ նշանակութենէ դուրս են: Ժամանակը կամա՛ց կամաց կը թաւալի. օրեր, ամիսներ, դէպքեր, պատահարներ ժամացոյցի կանոնաւորութեամբ կը յաջորդեն իրարու: Մարդը պէտք չունի ճշտապահութեան, նախախնամութեան կողմէ սահմանուած դէպքերու ընթացքը վտխելու համար ճիգեր ընելու, անհամբեր դառնալու: Ենթարկուէ՛ ճակատագրին. ձգէ՛ որ ժամանակը իր թեւերուն մէջ առած՝ քեզ տանի, ինչպէս որ արդէն կը տանի համայն մարդկութիւնը, համայն սիեղերքը:

Գարեգինի եւ Սարգսի համար անծանօթ չէ անապատի բնակիչներուն սոյն մտայնութիւնը: Նոյն իսկ անոնք կ'ընդունին թէ՝ այդ վիւխտոխայութիւնը ճիշդ է այդ վայրին համար, քանի որ դրկուած ամէն մէկուդ՝ մարդկային արարածը ինքզինքը ժամանակին յանձնելէ զատ մէկոց չունի, դուրս ելլելու համար այդ անծայրածիր տարածութիւններու մէջէն:

Ուստի անոնք ոսկիով լեցուն քսակ մը կը յանձնեն Պէհէվիին ու կը խնդրեն որ զիրենք հիւրասիրէ մինչեւ որ մարդաբնակ վայր մը հասնին:

Արաբը կ'ընդունի առաջարկը, ու այդպէս անոնք քանի օր կը ճամբորդեն հովիւներու հետ, անոնց հետ ուտելով, անոնց հետ հանդչելով, անոնց հետ աշխատելով, վերջապէս անոնց հետ ընելով վայրկեաններն ցեղի մը բոլոր սովորութիւնները:

Օր մը անոնք կը հասնին գիւղ մը, ուր տեսնելով տրտրաբան զինուորներ՝ կը հարցաքննեն զանոնք ու կ'իմանան որ

թրքական բանակը ոչ միայն ջախջախուած էր, այլ եւ՛ երուսաղէմ, Պէյրութ, Դամասկոս, Հալէպ, Պոլիս գաշնակից ուժերու կողմէ գրաւուած էին:

Գարեգին եւ Սարգիս այլեւս պէտք չեն տեսնեն չարունակելու ճամբան: Ուստի անոնք լիուլի կը վարձատրեն հովիտն ու ընտանիքը, ու իրենց երախտագիտութիւնները յայտնելէ ետք ուղտերուն սանձը կը դարձնեն դէպի հիւսիս:

Բերսաբէի մօտերը իրենց ուղտերէն մին կը մեռնի, ու դրամին ալ կը հատնի: Ճամբան կարենալ չարունակելու համար՝ անոնք կը ծախեն միւս ուղտը, ինչպէս նաեւ իրենց աւելորդ զգեստներն ու ղէնքերը — բացի տարճանակէ մը, զոր Սարգիս վար կը դնէ ճամբու ապահովութեան համար — ու բեռնատար ինքնաշարժի մը մէջ նստելով՝ կը հասնին Կազա, անկէ ալ Երուսաղէմ:

Այս քաղաքը հասած տեսնելին, Անգլիացի ոստիկանները կը խուզարկեն իրենց վրայ ղլուխը, ու տեսնելով որ Սարգիս արդիւնաւ ղէնք կը կրէր՝ կ'առաջնորդեն զայն բանտ առանց առարկութիւնները մտիկ ընելու, մինչ քոյր եւ եղբայր կուգան վանք՝ մեղի պէս չկարենալով մեկնել Անգլիացւոց տարօրինակ վերաբերմունքը:

* * *

— Մենք թուրքերէն ամէն բան կը յուսայինք, ըսաւ Գարեգին աւարառելով իր պատմութիւնը, բայց Անգլիացիներու կողմէ այս բանտարկութիւնը՝ մեր մտքէն չէր անցներ բնաւ:

— Ինչո՞ւ, ըսի ծիծաղելով. միթէ խաղախորդը իր ամենէն չատ սիրած կաչին զեռնէ զեռին չի՞ զարներ:

— Պակա՛ս ըլլայ այդ տեսակ սէրը, դոչեց Գարեգին զայրացած:

— Ոչ, այդպէս մի՛ ըսեր, բարեկամ, ըսի. մենք չատ չտեսնենք անոնց խստութիւնը: Որքան ալ անիրաւ ըլլան անոնք, ընդունինք թէ՝ մենք չէինք կրար տեսնել այս օրերը առանց անոնց գործակցութեանը: Հիմա ուրախ ըլլանք որ, դուք ալ

ողջ առողջ եւլած էք դժոխքի մէջէն։

Ու յետոյ դառնալով Գոհարին յարեցի.

— Կը շնորհաւորեմ ձեզ, տիկին, այսպիսի արի եւ յանդուգն եղբայր մը ունենալնուդ համար։ Նոյնպէս կը շնորհաւորեմ ձեզ՝ ձեր զմայլելի կորովին համար, որով կրցաք տարիներով տոկալ ձեր ենթարկուած դժբախտութեանց։ Կը մաղթեմ որ չուտով մոռնաք ձեր տառապանքները, եւ այսուհետեւ ձեր եղբօր պաշտպանութեան տակ հանդիստ եւ երջանիկ կեանք մը բոլորէք։

— Մոռցայ բարի լուրը, ըսաւ Գարեգին պահ մը եռաժպտելով, քոյրս նչանուեցաւ Սարգսին հետ։ Անմիջապէս որ բարեկամս բանտէն արձակուի՝ պիտի ընենք հարսնիքը. բայց այդ մասին դեռ կը խօսինք.— ու խօսքը ուղղելով քրոջը.— Գոհա՛ր, աղջիկս, սեղանը կը դնե՞ս. չատ խօսեցանք, պարոնն ալ մենք ալ կտոր մը հաց ուտենք։

* * *

10 Յունվար 1919

Այսօր կարեցին մեր հացերը։

Բարեբախտաբար մայրս եւ Մանո՛ւշակը երկկ ամերիկեան կարմիր Խաչի մօտ գործ գտան եւ տուն բերին ծրար մը բամպակ ու կարուելիք ճերմակեղէններ։

Մայրս մինչեւ իրիկուն կը մանէ բամպակը, իսկ քոյրս մինչեւ լոյս կը կարէ ճերմակեղէնները։ Իրենց առանալիք աշխատավարձով հազիւ թէ չոր հաց մը կրնանք գնել։

Անհամբեր կը սպասենք որ, ճամբաները բացուին ու երթանք ազատինք այս անտանելի չքաւորութենէն։

* * *

12 Յունվար 1919

Թէ մեր երանելի պապերը որքա՜ն գոհարերեր են եկեղեցիի պայծառութեան համար, այդ տեսանք այսօր՝ դիտելով աղամանդակուռ սկիհները, արծաթափայլ խաչերը, թանկագին քարերով զարդարուած չաթալթագերն ու չուրչառները, ոսկեպատ Աւետարանները, մխակուռ վզոսկրէ չինուած սպասները, թանկարժէք պնակիտները, չքանչանները, մատանիները եւ վերջապէս այն բոլոր ակնեղէնն, ոսկեղէն եւ արծաթեղէն հնութիւնները, որոնք ցուցադրութեան դրուած էին Սբ. Յակոբայ վանքին մէջ։

Կ'ըսեն թէ՝ սրբազան անօթներու եւ սպասներու այս ակնապարար հաւաքածոն՝ տակաւին աննչան մէկ մասն է այն բուն գանձարանին, որուն մուտքն ու տեսքը արգիլուած է մեզի պէս հասարակ մահկանացուներուն։

Երուսաղէմի այս գանձատան մասին տառապելական պատմութիւններ լսեցինք նոյնինքն վարդապետներու բերնէն։

Դարերէ ի վեր թագաւորներու, իշխաններու եւ մեծատուններու կողմէ եղած նուէրներով՝ ան այնքա՜ն ճոխացած է որ, հարստութեան տեսակէտով կրնայ մրցիլ ոեւէ արքայական թանգարանի մը հետ։ Բազում անգամներ ենթարկուած է կողոպուտի, գողութեան, հրդեհի, անհոգութեան – որու պատճառաւ չատ մը թանկագին գործեր եւ չուրչառներ փճացած են — սակայն հակառակ ատոնց մնացած է միշտ աչխարհի մէջ եզական, անգին եւ աննման։

Յատկալի է որ ցուցակը չկայ եղեր այս անսահման հարստութեան, եւ միաբաններէն ոմանք անխղճութիւնն ունեցած են զայն կողոպտելու, այդպէս՝ պարարտացնելով թէ՛ իրենց եւ թէ իրենց ազգականներուն քսակները։

Պարակելու համար գողութիւն՝ մը այդ աւազակ մարդիկը օր մը կրակ ալ ձգած են գանձատան մէջ՝ պատճառ դառնալով չատ մը հին ձեռագիրներու, թանկարժէք զարդաչորերու, մատաքահիւս ասեղնագործութիւններու, չուրչառներու եւ գոգերու հրկիզման։ Մոխիրներու տակէն քիլոներով հաւած ոսկի եւ արծաթ հանած են։ Այրած գործի կտոր մը, գոր իրը անարժէք քուրջ աղբամանին մէջ նետած էին, հնագէտի մը կողմէ դիպուածաւ նչմարուելով՝ փրկուած եւ յետոյ բարձր գնով ծախուած է։

Սբ. Թորոսի մատրան մէջ ցուցադրուած 3000-է աւելի ձեռագիրներն ալ — հին գրչագրեր, մագաղաթներ, եւայլն — իրենց կարգին կը կազմեն անգին հարստութիւն մը: Մեզի ցոյց տուին Աւետարան մը Լեւոն Թագաւորի կողմէ ընդօրինակուած: Տեսնելով զայն ունեցանք այն մխիթարութիւնը, ի՛նչ որ ունեցած էինք Աչակերաց արշաւանքի առեն ինկող հայ գինուորներու դամբանին ի տես: Կիլիկիոյ երանելի Թագաւորը իր Թանկագին ժամանակը ազդին եւ երկրին օգտին դործածելու տեղ՝ յումպէտս վատնած էր պարապ բաներու յատկացնելով:

Հայոց Պատրիարքարանին մէջ սքանչացանք Այվազովսքիի նկարներուն վրայ, մանաւանդ այն մէկուն, ուր բոցի մը գոյնը այնքա՜ն ճարտարօրէն արտայայտուած էր որ, կարծէք պատուի այդ կէտին վրայ իրապէս կրակ կը վառէր:

Դահլիճի պատերը զարդարուած էին ուրիշ բազմաթիւ լուսանկարներով եւ յախճապակիներով:

Սուլթան Րէչատ եւ Վիլհելմ կայսեր կենդանագրերը վար առնուած էին իրենց պատուոյ տեղերէն եւ նետուած մութ սենեակի մը մէջ:

Բարեկամ մը թելադրեց զանոնք պատին վրայ կախել՝ երեսը պատին դարձուցած, պատժուած դպրոցական տղու մը պէս:

— Հարկ չկայ, ըսինք, անոնք գործեցին այնպիսի զազրելի ոճիր մը որ, իրենց անուններըը արդէն յաւիտեանս գամուած պիտի մնան անէծքի եւ անպատուութեան սիւնին վրայ:

* * *

19 Յունվար 1919

Անապատին մէջ Ծնունդ, Զատիկ եւ այլ տաղաւարներ՝ հասարակ օրերու պէս կուգային ու կ'անցնէին: Հոն լացեր ու կոծեր կը գուժէին թէ՝ նոր սարսափ մը ծնած էր. հոս զանգակներ եւ կոչնակներ կ'աւետեն թէ՝ մարդոց փրկութեան համար Մեսիա մը ծնած է: Ահա՛ հին եւ նոր Ծնունդներու

տարբերութիւնը:

Երէկ հազարաւոր ուխտաւորներ, որոնց հետ նաեւ մայրս եւ Մանուչակը, Բեթղեհեմ գացին՝ ըստ սովորութեան Քրիստոսի Ծնունդը տեղւոյն վրայ ոտնելու համար:

Ես՝ ուրիշ օրուան ձգելով Քրիստոսի ծնած մսուրը տեսնելու հետաքրքրութիւնը՝ առաուն գացի Սբ. Յակոբայ եկեղեցին, որ հակառակ ժողովուրդի կարեւոր մէկ մասին Բեթղեհեմ երթալուն, տակաւին մինչեւ բերանը լեցուն էր:

Վերապրող դպրութականներու հոծ բազմութեան մէջ տեսնելով ցանուցիր երեւցող տեղացի Հայերը, որոնք իրենց արաբական տարազներով եւ արաբերէն խօսակութեամբ վուշի պէս կը մանէին մարդոց աչքին, զարմացայ թէ՝ քաղաքի մը մէջ, ուր այսքան վանք, եկեղեցի, եպիսկոպոս, վարդապետ, վարժարան, տպարան եւ դեռ չեմ դիտեր ինչե՛ր կան, ժողովուրդ մը ինչպէ՞ս կրնայ ուծանալ իր աղբէն:

Ո՞վ պատասխանատու է այս այլասերման: Նոյնինքն ժողովուրդը՞ թէ վանքը: Ամբողջ արարողութեանց մէջտեղին հարցը հարիւր անգամ դարձուցի մտքիս մէջ, բայց պատասխան մը չկրցայ գտնել:

* * *

26 Յունվար 1919

Սբ. Յակոբայ վանքին մէջ այսօր ցոյց տուին ինձի վայելչակազմ, նիհար եւ կապուտաչուկ երիտասարդ մը, որ համբաւաւոր Ղեւոնդ վրդ.-ին մօտաւոր աղգականն է եղեր:

Անցեալ տարի մեր բարեձաղիկ վարդապետը չուրջառի մը վրայէն փրցուած զմրուխտի կտոր մը նուիրեր է իր ազգականին: Պարոնը գացեր է Եգիպտոս, ծախեր է քարը եւ վերադարձեր Երուսաղէմ: Հակառակ որ ոեւէ զրաղում եւ հասոյթի աղբիւր չունի՝ յիշեալ երիտասարդը ըստ հին զրպարտանութեան, տարիէ մը ի վեր չռայլ կեանք մը կ'ապրի՝ մսխելով դրամները բարձր դասու կիսաչխարհիկ կիներու հետ, եւ տակաւին չէ հատցուցած եկեղեցապատկան զմրուխտին

վոխարժէքը:

Տարօրինակ չէ՞, մինչ անդին հազարաւոր ընտանիքներ չոր հացի կարօտը կը քաշեն, ասդին երիտասարդ մը ղեկի կեանք մը կը վարէ, ազդին դանճովը կը յղփանայ:

Բայց յանցանք չունի տղան: Ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդային առածը, հոս Երուսաղէմի մէջ «ձուկը գլխէն կ հոտեր»:

* * *

2 Փետրուար 1919

Ժողովուրդը ոչ մէկ առեն Երուսաղէմի միաբաններուն հետ քով քովի ապրած եւ անոնց ներքին կեանքին թափանցած էր այնքա՛ն որքան ներկայիս:

Ուխտաւորները, որոնք Զատկին Երուսաղէմ կուգային, վանքին մէջ իրենց կարճատեւ բնակութեան ընթացքին, պատմական վայրերը պտտելէն՝ չէին կրնար ժամանակ գտնել եկեղեցականներու ներքին կեանքովը հետաքրքրուելու:

Անոնք միայն արտաքին փայլը կը տեսնէին ու իրենց տեսածներէն կը չլանային: Մենք՝ մեր ամենօրեայ չխումներու հետեւանքով՝ շատ բան կը տեսնենք ու կը ցաւինք արձանագրելու թէ, «ապրանք»ին ներքինը երբէք չի համապատասխաներ արտաքին չպարին:

Յարգելու համար շատ քիչ բացառութիւնները, նա՛ խ ըսենք որ, Երուսաղէմի միաբանները՝ միաբան ըլլալէ աւելի անմիաբան, անհնազանդ, կռուազան, ինքնահաւան եւ բարոյազուրկ մարդիկ են:

Մէկը գող է. միւսը վեղարը թեւին տակ առած՝ փողոցային առահականերու պէս քաղաքին մէջ կին կը հալածէ. ուրիշ մէկը՝ հակառակ պատկառելի տարիքին՝ կատր մը հացի փոխարէն իր սենեակը աւլող գաղթական կինը յղի ձգած է. աւելի ուրիշ մը 17 տարիէ ի վեր եկեղեցի ոտք չէ կոխած, դիշերը ցորեկ իր խուցին մէջ կը գինովնայ:

Չկայ մեծ մը, որ այս անզգամ մարդիկը կարգի բերէ: Որովհետեւ ալդ մեծն ալ իր «մեղքերը» ունի, ու յանցաւորը պատժելու առեն կը վախնայ մերկապարանոց յայտնութիւններէ:

Յետոյ կողմնակցութիւններ, փարթիզանութիւններ, «իրարու դաղանիք դիտալ»ներ վանքին մէջ ստեղծած են այնպիսի անիշխանութիւն մը, ուր ամէն եկեղեցական ինքզինքը ազատ կը զգայ ապրելու կեանքը՝ իր ըմբռնած ձեւով:

Ոչ ոք կը խառնուի միւսին. ո՛չ մեծ կայ, ոչ պզտիկ:

Շատեր Երուսաղէմ կուգան զօրացնելու համար իրենց հաւատքը: Մենք եթէ հաւատքի փչուր մը ունէինք, այդ ալ հոս կորնցուցինք:

* * *

9 Փետրուար 1919

Երուսաղէմի վանքին պարտքի խնդիրը ամէն Հայու բերանն է: վանքը ունի հսկայ պարտք մը, եւ հակառակ որ ամէն տարի մեծ գումարներ կը վճարուին ի հաշիւ այդ պարտքին, պարտքը կը մնայ նոյնը, որովհետեւ վճարուած գումարները հազիւ կը պոցեն դիզուած տոկոսները: (Ճիշդ Թուրքիոյ Հանրային Պարտուց վարչութեան պէս բան մը, որուն դարերէ ի վեր միլիոններ կը վճարուէին առանց բնիկն մը կարենալ պակսեցնելու մայր գումարէն):

Երբ քաղաքը կը պտտինք՝ ազգային հպարտութեամբ կ'ուռին մեր թեւերը, տեսնելով ամենայարդի պղտտաններու վրայ բազմաթիւ չէնքեր, որոնց ճակատներուն՝ քարերու վրայ փորագրուած են Ս. Յ. (Սբ. Յակոբ) տառերը:

Կը զարմանանք թէ, ընդամէնը յիսուն հոգին չանցնող միաբան, ժամկոչ, սպասաւոր կ'տացնելը այնքան ո՞ւղ բան է որ, Հայոց վանքին պատկանող այս կալուածներուն հասոյթները չեն բաւեր դիզուած պարտքին տոկոսներն իսկ վճարելու:

Հապա ո՞ւր գացած են զանազան նուիրատուութիւնները, ուխտաւորներու կողմէ լիառատ վճարուած մոմապիններն պնակի եւ զանճանակի հասոյթները: Այս ի՞նչ Դանայեան

կարաս է որ, չի լեցուիր՝ հակառակ այդքա՛ն հոսած աղտային հարստութեանց:

Երուսաղէմի Հայոց վանքը Յունաց եւ Լատինաց վանքերուն պէս պերճանք ալ չունի: Վարդապետներէն չատեր տարին անդամ մը նոր զգեստ կը հագնին. մեծամասնութեան կերածը՝ չաքճուան երեք–չորս օրը բրինձի խիւս է, այնքա՛ն անհամ եւ անհոտ որ, մեր վանահայրը Աչոտ վրդ. իր բաժինը մեղի կուտայ եւ ինք կ'երթայ իր դրամով դուրսը կը ճաշէ:

Ուրեմն ո՞ւր ծախսուած են այս դրամները, ինչպէ՞ս գոյացած է այս առասպելական պարտքը: Կարելի չէ խելք հասցնել այս առեղծուածային գաղտնիքին:

* * *

16 Փետրուար 1919

Կեանքը կ'անցնի միօրինակ եւ ձանձրալի:

Ապրուստի հոգը ամէն օր ա՛լ աւելի կը մտատանջէ զիս: Հայերը հոս գործաւորութենէ զատ բան չեն կրնար ընել, այդ ալ ես չեմ կրնար, որովհետեւ չատ վատուժ եմ, եւ հակառակ ամերիկեան հիւանդանոցի ձրի դեղերուն՝ տակաւին կուրծքէս անհանգիստ եմ:

Մայրս չաբաթէ մը ի վեր հիւանդ է եւ չի կրնար աշխատիլ: Միայն Մանուչակի կարած ձերմակեղէններու օրավարձովն է որ կ'ապրինք: Երբեմն ալ ես՝ Սբ. Փրկիչ այցելութեան եկած անգլիացի սպաները կ'առաջնորդեմ քաղաքին պատմական վայրերը ու ամչնալով կ'առնեմ անոնց ինձի տուած դրամական նուէրները:

Համբերութեամբ կը հանդուրժենք բոլորին, ինքզինքնիս մխիթարելով թէ՝ հարկաւ վերջը պիտի գայ այս զրկանքներուն ալ:

* * *

23 Փետրուար 1919

Սեբաստացի երիտասարդ մը եկաւ այսօր Սբ. Փրկչի վանքը:

Ընդհ. պատերազմի սկիզբը բոլոր հայ երիտասարդներու հետ զինուորագրուած է եւ ծառայած Տարսոնէլի ճակատը: Հոն երկրի պաշտպանութեան համար կռիւ մղած աւեն դերի ինկած է Անգլիացւոց ձեռքը, որոնք զինքը փոխադրած են Եգիպտոս, գերիներու բանակավայրը: Այդտեղ Մուսա Լերան ջարդէն մազապուրծ ազատած Հայերէն իմացած է թրքահայութեան բնաջնջման լուրը: Զինադադարին՝ ազատ արձակուած է եւ գացած Փորթ Սայիտի գաղթականները, հոն բերուած վերապրողներու մէջ փնտռելու համար իր ընտանիքին անդամները: Սակայն ոչ միայն իր ընտանիքէն անդամ մը չէ կրցած գտնել, այլ ամբողջ Սեբաստիոյ նահանգէն ողջ մնացած հոգի մը:

Յոյսով թէ Երուսաղէմի գաղթականներուն մէջ կրնար գտնել իր ազգականներէն մէկը, ան եկած է այս քաղաքը ու դիմած է Սբ. Յակոբայ վանքը, սակայն հոն ալ հինգ հազար հոգիի մէջէն — տարագրեալներ Թուրքիոյ ամէն քաղաքներէն եւ գիւղերէն — չէ կրցած գտնել համաքաղաքացի մը, ու վարդապետի մը թելադրութեան վրայ եկած մեր վանքը, կարծելով թէ մենք Սեբաստացի ենք:

Երիտասարդին պատմութիւնը իմանալէ ետք ըսի.

— Թէեւ Սեբաստիոյ սահմանագիծը Չորումի այգիներուն եղերքէն կ'անցնէր, բայց մեր քաղաքը Անգարայի նահանգին մէջ իյնալուն համար՝ մենք Անգարացի կը կոչուինք:

— Երանի՛ ձեզի որ արիւնարբու Մուսմմէրի ազդեցութեան սահմաններէն դուրս ինկեր էք, գոչեց Սեբաստացի նախկին գինուորը՝ ընկճուած նստելով Շղթայակիր Պատրիարքին գերեզմանին վրայ:

— Այո, սահմանագծի երկու ժամ հեռաւորութիւնը փրկեց մեր կեանքը, ըսի:

— Հայրս, մայրս, երկու եղբայրներս, քոյրս, կինս, երեք զաւակներս, բոլորը կորա՞ն, հառաչեց երիտասարդը՝ գլուխը ծածկելով ձեռքերուն մէջ: Եթէ հօրաքոյրերուս եւ մօրաքոյրերուս ալ հաշիւը ընեմ՝ մեր գերդաստանի 73 անդամներէն ոչ մէկը ողջ մնացած է: Չեմ դիտեր, ո՞ր մէկուն լամ, ո՞ր մէկուն վշտին դիմանամ:

— Մի՛ յուսահատիր, հայրենակից, ըսի· գնա՛ Պէյրութ եւ Հալէպ, հոն ալ զաղթականներ կան, թերեւս անոնց մէջ կը գտնես հարազատներդ մէկը:

Ու պատմեցի թէ ինչպէ՞ս մենք անակնկալօրէն գտած էինք մեր կորուսեալներէն քանի մը հոգի:

Սերտաստացի երիտասարդին մեկնումէն ետք, հետաքրքրութիւնը ունեցայ հաշուելու թէ՝ մենք երանելիներս որքա՞ն գոհ տուած էինք վերջին չորս տարուան ընթացքին գաղանապարոյ Թուրք Մողոքին:

Առանց նկատի առնելու հեռաւոր ազգականներու կորուստը, մեր գերդաստանին վիճակագրութիւնը տուաւ հետեւեալ արդիւնքը:

Մեծ հայրս Բարսեղ Տատրեան ունէր երկու եղբայր, Աբրահամ եւ Նչան: Բարսեղի սերունդն էր՝ երկու զաւակ եւ թոռներ, թուով 14 հոգի: Ողջ մնացած 6 հոգի: Աբրահամի սերունդն էր՝ երեք զաւակ եւ թոռներ, թուով 14 հոգի: Ողջ մնացած 6 հոգի: Նչանի սերունդն էր՝ 5 զաւակ (մէկը տարաբաղդութենէն առաջ մեռած) եւ թոռներ թուով 14 հոգի: Ողջ մնացած 7 հոգի:

Այսինքն 42 հոգիէն 23–ը մեռած 19–ը ողջ մնացած: Ու մտածել թէ՝ մենք տարագիրներուն ամենէն բախտաւորներն էինք, հուր եւ սուր չտեսած բախտաւորները···:

* * *

2 Մարտ 1919

Բարեկենդան է այսօր: Ամէն կողմ խինդ ու ժպիտ, պար եւ նուագ կայ: Հայ զաղթականներ դիմակներով կը պտտին

ու խաղեր կ'ընեն Սբ· Յակոբայ վանքի բակին մէջ:

Մեր վանահօր սենեակին մէջն ալ խնճոյք կայ: Աչտա վրդ· պիս ալ հրաւիրած էր ռօճախմբութեանց, բայց քաղաքավարութեամբ մերժեցի հրաւէրը:

Այս տողերը գրած տաենս՝ ձայնագրի վրայ նուագուած հայկական երգերու եղանակներ կը հասնին ականջիս: Սկաւառակի վրայ երբէք չէի լսած հայերէն երգերը: Յափշտակուած՝ պահ մը մտիկ կ'ընեմ զանոնք, ու կը մտածեմ թէ, անապատին մէջ ինչպէ՞ս այս երջանիկ օրերու կարօտը կը քաշէի:

Հիմա ահաւասիկ եկեր են այդ օրերը: Ինչո՞ւ չեմ ուրախանար չեմ դիտեր: Անօրինակ մելամաղձոտութիւն մը պատած է հոգիս:

* * *

9 Մարտ 1919

Քաղաքին գլխաւոր մէկ պողոտային վրայ Անգլիացիներու կողմէ հիմնուած ընթերցարան–գրատուն մը կայ: Գրեթէ ամէն օր հոն կ'երթանք՝ մեր ուսման ծարաւը յագեցնելու եւ մխեւնոյն տաեն օրուան լուրերը աչքէ անցնելու համար:

Ռոտոսթոյի երիտասարդ մը, որ հրաչքով ազատած էր Տէր Զօրի ջարդէն, այսօր ընթերցատան յարակից պարտէզին մէջ մեզի պատմեց իր ոդիսականը:

Թորգոմի կեանքը արկածախնդրութիւններով լեցուն է: Ռոտոսթոյէն իրենց տեղահանումը· դիչեր տաեն՝ առանց դոյք, դրամ եւ ճերմակեղէն առնելու՝ դիչերանոցներով փոխադրամ եւ ճերմակեղէն առնելու՝ դիչերանոցներով փոխադրաւեր մէջ լեցուելը, (150 հոգի մէկ նաւու մէջ)· փոթորկոտ ծովու վրայ՝ անճրեւի տակ, անօթի–ծարաւ չարաթներով իրենց թափառիլը· վերջապէս Իզմիթ ցամաք ելլելը եւ հոնկէ հետիոտն Հալէպ եւ յետոյ Տէր Զօր աքսորուիլը — որու ընթացքին տասը հազար հոգիի կէսէն աւելին կը վճանայ անօթութենէ, ծչուտաուութիւնէ, արեւահարութենէ, ոսոխականական խոչտանգումներէ, եւայլն — մարդուս մարմինը վշաքաղող մէյ մէկ քաոմնելի դրուագներ են:

Սակայն ես դանց կ'ընեմ անոնց նկարագրութիւնը, ու կը բաւականանամ միայն արձանագրելով հոս՝ պատմութեան Տէր Զօրի վերաբերեալ մասը, այդպէս՝ աւելցնելով ականատեսի նոր վկայութիւն մը այդ զարհուրելի սպանդի մասին դրածիս վրայ:

* * *

Տէր Զօրի բազմահազար Հայութիւնը — ասկէ առաջ նկարագրուած ձեւով — սպանդանոց տարուող ոչխարի հօտի պէս՝ կ'առաջնորդուի Խապուր գետի եզերքը, որ Եփրատի յորդահոս մէկ ճիւղն է:

Անապատի ամայութեան մէջ՝ յանկարծ էնէզ եւ Զէյէն ցեղի պատկանող աւազակները կը պաշարեն կարաւանը, ու կը սկսին սուրով, սակրով եւ դնդակով սպաննել իրենց առջեւ դտնուող ժողովուրդը:

Յարձակումը այնքա՜ն արագ տեղի կ'ունենայ որ, տակաւին Հայերը կացութեան վերահասու չեղած, արիւնոտ օղակ մը կը շրջապատէ ամբողջ կարաւանը:

Յանկարծ աղիողորմ ճիչեր, ցաւագին աղաղակներ, լալագին հծծիւններ կը բարձրանան օղակի կեդրոնէն: Դահիճներու կատաղի ոռնոցներ, հրացաններու որոտընդոստ դորդոռումներ, կացիններու խժալուր չխրտկոցներ կ'արձագանգեն օղակի եզերքէն, որ կը սեղմուի հետզհետէ ...:

Ժողովուրդը ահաւոր խուճապի մատնուած՝ դիրար կը կոխկռտէ, դիրար կը հրմշտկէ, իրարու դիրկը կ'իյնայ: Անոնք որ ազատելու յոյսով դէպի յառաջ կը խոյանան՝ դիտապաստ կ'իյնան, դանկերնին երկուքի ճեղքուած. իսկ անոնք որ իրենց տեղը կը մնան՝ զարհուրանքով կը տեսնեն ջարդարարները, որոնք հնձուորներու պէս կարելով կուգային դէպի իրենց կողմը:

Երկու ժամէ աւելի կը չարունակուի կոտորածը՝ վայրի եւ անխնայ: Դիակներ կը դիզուին վրայ վրայի, արիւնը կը հոսի ուղխօրէն:

Այս միջոցին քանի չափ երիտասարդներ՝ յանկարծ դիակներու մէջէն կը խոյանան պաշարման դծին վրայ: Տասներկու հոգի անչունչ կը փռուին մարդասպաններու ոտքերուն տակ: Մնացողները կը յաջողին ճեղքել օղակը, ու կայծակի արագութեամբ կը փախչին դէպի բաց դաշտերը:

Գնդակներ կը սուրան անոնց ետեւէն: Մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ ... հոգի կ'իյնան երեսի վրայ:

Երեք հոգի տակաւին կը չարունակեն փախչիլ: Ոճրագործները քանի մը ձեռք դէնք կը պարպեն անոնց ետեւէն, բայց յետոյ չեն հետաքրքրուիր՝ տեսնելով որ դեռ իրենց առջեւ հաղարաւորներ կային ջարդուելիք:

Թորգոմ եւ իր երկու ընկերները՝ Տիվրիկցի Ասատուր եւ Պանտրմացի Սիմոն (ընկերներ կ'ըսենք, թէեւ ժամ մը առաջ անծանօթներ էին իրարու) հակառակ որ բաւական լուրջ վէրքեր ստացած էին — միայն Ասատուրի վէրքը աննշան էր — ամբողջ դիւղերը կը փախչին, մինչեւ որ կը հասնին արաբական դիւղ մը:

Բարեբախտաբար Սիմոնի գօտիին մէջ բաւականաչափ դրամ կար: Անոնք առանց դիւղ մտնելու՝ հովիւ տղայէ մը հաց եւ պանիր կը դնեն, ու պահ մը հանդչելէ ետք կը չարունակեն ճամբան՝ իրենց նպատակ ունենալով կրցածնուն չափ տարածութիւն դնել իրենց եւ Խապուր գետի այդ մահաբոյր սպանդանոցին միջեւ:

Երեք օր ամայի ճամբաներէ անցնելով, անոնք իրիկուն մը կը հասնին Սիվիքա անունով հերքէզական դիւղ մը: Թորգոմ երկու չաբաթ առաջ այդ դիւղէն անցեր էր ու հոն տեսեր 400 ընտանիք գաղթականներ, որոնք վրաններու տակ կը բնակէին: Երթալով հոն, մարդ չեն գտներ: Կը հարցաքննեն դիւղացիները ու կ'իմանան որ, Հայերը իրենց կամքով դեռ քանի մը չաբաթ առաջ մեկնած էին Տէր Զօր ...:

Թորգոմ եւ ընկերները Զէրքէզներէն ղեկատներ կը գնեն եւ որպէս Զէրքէզ ծպտուած՝ կը չարունակեն իրենց ճամբան:

Հետեւեալ օր կը հասնին Համամ, ուր ժամանակին 6000

զաղթական կ'ապրէր վրաններու տակ: Անոնցմէ ալ մարդ չէր մնացած:

— Հոս երբէք Հայ չկա՞յ, կը հարցնեն իրենց իջեւանած պանդոկի տիրոջ:

— Սա քովի չէնքին մէջ դորդի արհեստանոց բացած եմ, հոն երեսուն աղջիկ կ'աշխատին, կը պատասխանէ պանդոկապետը՝ առանց կասկածելու իր հիւրերուն ազգութենէն: Եթէ կ'ուզէք՝ ձեզ հոն առաջնորդեմ:

— Բայց հիմա իրիկուն է, քնացած ըլլալու են, պիտի կուտան Հայերը:

— Հոգ չէ, կ'արթնցնենք, կ'ըսէ Թուրքը հաճոյակատար:

Թորգոմ եւ ընկերները կը տեսնեն որ մարդուկը սխալ կը հասկնար իրենց միտքը, այսու հանդերձ հետաքրքրութեան համար կ'երթան քովի չէնքը:

Պանդոկապետը ճրագը վառած՝ ցոյց կուտայ իր արդեւաւիակած Հայուհիները, որոնք տիրող հեղձուցիչ տաքէն՝ սրունքնին եւ կուրծքերնին բացած, անխռով կը քնանային՝ իրենց հիւսած կապերտներուն կամ մանածի հակերուն վրայ ինկած:

— Այս մէկը Պրուսացի է, կ'ըսէ Թուրքը՝ տաքով ցուցնելով հազիւ 13 տարեկան աղջիկ մը. չատ աղուոր է, եթէ կ'ուզէք...

Թորգոմ եւ ընկերները հապճեպ ակնարկ մը կը նետեն քնացող աղջիկներուն վրայ, եւ «չհասկնալով» զանոնք՝ դուրս կ'ելլեն սենեակէն, հազար անգամ զղջացած՝ իրենց ազգակցութիւնները մտածելուն այդ վիճակը տեսած ըլլալնուն համար:

Միւս օրը անոնք կը հասնին Ապուհարաբ: Այդտեղ 500 վրաններ կային: Ժողովուրդը ահռելի թշուառութեան մատնուած՝ օրը 5–6 հոգի եփրատի մէջ նետուելով անձնասպան կ'ըլլար: Հիմա հեռք չէր մնացած ո՛չ ողջերէն, ոչ ալ մեռեալներէն:

Երկու օր ետք անոնք կը հասնին Մէսքէնէ՝ 8000 վրաններոց քաղաքը: Թորգոմ աչքերուն առջեւ կը բերէ դեռատիւնքը

տարածուած այն 30 հազար հոգիներոց բազմութիւնը, որ մրջնոցի մը տպաւորութիւնը կը թողուր հեռուէն դիտողին վրայ: Արաբները դեռին միւս ափէն լաստերով եւ կամ հեռաւոր տեղերէն ուղտերով ուտելիքներ կը բերէին՝ այս քաղցած ժողովուրդին անհատաւոր գներով ծախելու համար: Ժողովուրդը արդէն բազմիցս կողոպտուած, կը ծախէր իր ամէն ունեցածը՝ կտոր մը հաց ստանալու համար:

Մէկը ոսկի ժամացոյց մը կը ծախէր հինգ դահեկանի. ուրիշ մէկը իր նշանուածի մատանին, զոր մինչեւ վերջին վայրկեանը պահած էր իր կորսնուցած նշանածին յիշատակին համար. աղջիկ մը կը ծախէր իր օժիտին համար հիւսած ձեռագործները. կին մը հազար նեղութեամբ մինչեւ այդ տեղերը բերած իր հարսնութեան շրջազգեստը:

Իսկ հաչիւը չկար իր հազած զգեստները, ճերմակեղէնները, կօշիկները, նոյն իսկ հարազատ զաւակները ծախող գժբախտներուն:

Հիմա գետափունքը մեռելային լռութիւն մը կը տիրէր: Կարծէք թէ դեռինը բացուած էր, ու ծախողն ալ, գնողն ալ, բոլորը երկրիս ընդերքին մէջ ընկղմուցած:

* * *

Օրեր այդպէս՝ անցած եւ պատահած դէպքերու յիշատակովը չարչարուելով, անոնք իրիկուն մը կը հասնին Պապ կոչուած դիւղաքաղաքը: Գիտնալով որ քաղաքին մէջ ոսկիականներ կ'ըլլան, անոնք կ'իջեւանին քաղաքին ծայրը ապահով վայր մը:

Մութը կոխելուն՝ Աստուր չուկայ կ'իջնէ ուտելիք գնելու համար: Գնումները կատարած՝ իր ընկերներուն քով վերադառնալու ատեն, կը նշմարէ որ արար մուրացկան մը անխօս կուգար եռեւէն:

Առանց կարեւորութիւն տալու մուրացկանի հետապնդումին, Աստուր կը չարունակէ ճամբան: Քիչ յետոյ մուրացկանը կը հասնի իրեն եւ ապերասարկու շեշտով մը կը հարցնէ թէ՝ ծխախոտ ունէ՞ր: Աստուր ծխատուփը կ'երկարէ Արաբին:

Այս վերջինը հասած գլանիկ մը փաթթելով՝ կը խնդրէ որ կրակ տար: Սիկարէթը վառելէ ետք, փոխանակ հեռանալու՝ մուրացկանը Աստուրին հետ կուգայ, սարէն ձորէն խօսակցութիւնները ընելով:

Աստուր չ'ախորժիր այդ աներես մարդու ներկայութենէն, քանիցս խօսակցութիւնը վերջացնել եւ բաժնուիլ կ'ուզէ, բայց չի յաջողիր, մարդը սոսինձի պէս փակած էր իրեն:

Պահ մը ետք, Թորգոմ եւ Սիմոն տեսնելով իրենց ընկերոջ հետեւող անծանօթ մարդը՝ կարծէք մօտալուտ ագէտի մը նախազգացումը կ'ունենան եւ կը հարցնեն Աստուրին թէ՝ ո՞վ էր ան:

— Զեմ դիտեր, կը պատասխանէ Տիվրիկցին. հայ գնելս տեսաւ, կ'երեւի անօթիին մէկն է:

— Ինչո՞ւ հոս բերիր, կ'ըսէ Թորգոմ, կտոր մը հայ տալիր եւ վտարէիր դլխէդ:

— Զափազանց տպտկալի է, չդաժնուեցայ ինձմէ, կը պատասխանէ Աստուր:

Երեք ընկերներ առանց աւելի խօսակցելու, կը նստին ճաշի ու բաժին մըն ալ մուրացկանին հանելով՝ այս վերջինէն կը խնդրեն որ հացը ուտէ եւ խկոյն մեկնի:

Սակայն դեռ ճաշը չլրացած, օդը կը լեցուի արագավազ ձիերու դոփիւններով ու պահ մը ետք ալ «անձնատուր եղէ՛ք»ի աղղարարութեամբ, որ կուգար դէպի իրենց արշաւասոյր եկող ոստիկաններու կողմէ:

Թորգոմ եւ ընկերները կարծելով թէ՝ մուրացկանը մատնած էր զիրենք, ոտքի կ'ելլեն փախչելու համար, բայց մեծ կ'ըլլայ իրենց զարմանքը, երբ կը տեսնեն որ, մուրացկանը արդէն իրենցմէ առաջ կը փախչէր:

Ոստիկանները կը խոյանան փախստականին ետեւէն՝ «անձնատուր եղէ՛ր, եթէ ոչ կը կրակենք» ըսելով: Մուրացկանը սակայն փոխանակ կանգ առնելու — ինչ որ ըրած էին Հայերը — կը չարունակէ փախչիլ, մինչեւ որ հրացաններու

համազարկէ մը զետին կը նետուի՝ անշնչացած, մարմինը ծակ-ծակ եղած:

Փախստական մուրացկանը սպաննելէ ետք, ոստիկանները — թուով վեց հոգի — ձիերէն վար կը նետուին ու մտրակներով կը յարձակին Հայոց վրայ:

— Բայց ի՞նչ կ'ուզէք մեզմէ, ինչո՞ւ կը ծեծէք մեզ, կը բողոքեն Հայերը՝ մէկ կողմէն պատսպարուելով տեղացող հարուածներէն:

— Լռեցէ՛ք, աւազակներ, կը գոռան ոստիկանները. ձեր գոհերն ալ այսպէս կը պաղատէին ձեզի, բայց դուք կը սպաննէիք, կը կողոպտէիք՝ առանց անոնց աղերսանքներուն ականջ տալու: Երկար տաեն արհամարհեցիք կառավարական ուժերը: Այժմ կը տեսնուինք ձեզի հետ:

— Բայց խնդրենք, թիւրիմացութիւն կայ... մենք աւազակ չենք...մենք խաղաղ մարդիկ ենք...

— Դուք Հայու կը նմանիք... ինչո՞ւ չէրքէզական տարազ հագած էք... ուրկէ՞ կուգաք... ինչո՞ւ այդ աւազակ Ապու Պէքիրի խումբին միացած էք, կը գոչեն ոստիկանները աւելի ուժգին եւ կատաղի իջեցնելով մտրակի հարուածները:

Ի վերջոյ անոնք սպանեալ մուրացկանի — աւազակ Ապու Պէքիրի — դիակը կը բեռցնեն երեք Հայերու վրայ եւ յոխորտալով կը տանին քաղաք: Քանի մը օր Պապի բանտին մէջ անօթի զանոնք պահելէ ետք՝ չղթայակապ կը զրկեն Հալէպ, ուր եւս կը բանտարկուին չորս ամիս, մինչեւ որ կը համոզեն դատաւորը իրենց աւազակ Ապու Պէքիրի հետ կապ չունենալնուն մասին:

Անպարտ արձակուելէն ետք, Թորգոմ կը բաժնուի ընկերներէն եւ կուգայ դամասկոս, ուր կը մնայ մինչեւ քաղաքին Անգլիացիներու կողմէ գրաւուիլը:

Թորգոմի պատմութեան վերջին մասը ինծի յիշեցուց աւազակ Եուսուֆի հետ ունեցած «բարեկամութիւն»ս, ու

խորհեցայ թէ որքա՜ն բախտաւոր էի ես՝ անկէ չտուժելուս համար:

* * *

16 Մարտ 1919

Տարօրինակ դրօշակ մը տեսանք այսօր Սբ. Յակոբայ վանքին մէջ: Եռագոյն մըն է ան, հորիզոնական դիրքով՝ կարմիր, կապոյտ եւ նարնջագոյն:

Դրօշակին մօտ կեցող Մաթէոս վրդ.-ին հարցուցինք թէ՝ ո՞ր ազգին կը պատկանէր այդ:

— Մեղի՛, պատասխանեց Սբ. Հրեշտակապետի վանահայրը:

— Բայց մեր դրօշակը՝ կապոյտ, ճերմակ, կարմիր չէ՞ր:

— Այդ դրօշակը Փրանսական բանակին մէջ ծառայող հայ լեգէոնականները կ'նարած էին, մինչդեռ Հայաստանի կառավարութիւնը այժմ պաշտօնապէս այս գոյները ընդունած է:

Նման մարդուն, որ իր առաջին տեսած աղջկան կը սիրահարի, չսիրեցինք այս նոր դրօշակին նարնջագոյնը, մանաւանդ որ միւս դրօշակը Փրանսականին պէս — ըստ Զօր. Փիքոյի հաւաստման — նախատեսմանուած էր վտառաւոր էջեր արձանագրելու պատմութեան էջերուն մէջ...:

Այդ մասին երբ մեր դիտողութիւնը ըրինք Մաթէոս վրդ.-ին, այս վերջինը մօրուքը ձեռքը առաւ եւ ըսաւ.

— Է՛հ, հոգ մի ընէք, ասոր ալ աչքերնիդ կը վարժուի:

* * *

23 Մարտ 1919

Աւրաբները սկսած են խլրտիլ: Անգլիացիներու դէմ իրենց դժգոհանքը յայտնելու համար՝ անոնք Եգիպտոսի մէջ յարձակած են Փորթ Սայիտի զաղթականին վրայ եւ քանի մը Հայեր սպաննած...: Հալէպի, Դամասկոսի եւ Ամմանի մէջ ալ Հայ զարդած են... կ'երեւի, Հայ զաղթականի ցնցոտիները չվտիտելով անգլիացի պինուորի համապետին հետ:

Երուսաղէմի Աւրաբներն ալ խիստ դերագրգիռ վիճակ մը

ունէին: Անգլիական օդանաւեր չարունակ կը պտտին երկնքին վրայ: Փողոցներուն անկիւնները, երբեմն տուներուն պատըշգամները, նոյն իսկ մէկ-երկու եկեղեցիներու զանգակատուներուն վրայ անգլիացի պինուորներ գնդացիրներ դետեղած են եւ քաղաքը հսկողութեան տակ կը պահեն:

Զգուշութեան համար այսօր վանքէն դուրս չելանք: Ամէն կողմ վախ եւ յուզում կը տիրէ: Պաղեստինի բոլոր քաղաքներուն մէջ պատերազմական վիճակ յայտարարուած է:

* * *

30 Մարտ 1919

Յուրտ եւ կծու հով մը կը փչէ:

Կը բնակինք Սբ. Փրկչի խոնաւ մէկ սենեակին մէջ, ուր ո՛չ լոյս կայ, ոչ ալ կրակ:

Մայրս եւ քոյրս ամէն օր ջուրի եւ անձրեւի մէջ թաթխուելով, կէս ժամուան ճամբայ կը քալեն՝ կարմիր Խաչէն գործ բերելու համար: Մինչեւ իրիկուն անդադար կ'աշխատին անոնք, որպէսզի կարելի եղածին չափ շատ գործ արտադրեն:

Կուրծքի հիւանդութիւնս չափազանց կը նեղէ դիս: Երբ հազալու սկսիմ՝ չունչս կը կտրի, սիրտս կը բաբախէ, կոզերս կը ցաւին:

Այսօր ակռայի ցաւ մըն ալ սկսաւ: Միւս կողմէ աչքիս քովի վէրքը հեազհեազ կը խորանայ եւ կը չզայնացնէ դիս:

Տրամադրութիւնս նորէն շատ ու շատ փոխուած է:

* * *

6 Ապրիլ 1919

Վանքին մէջ ծանուցուեցաւ թէ, անոնք որ կը փափաքին Կիլիկիա երթալ՝ արձանագրուին Ապ. Մխիթեան մօտ:

Գաղթականներէն շատեր եւ մեր հայրենակիցներէն երկու ընտանիք արձանագրուեցան Կիլիկիա երթալու համար:

Մենք կը սպասենք որ Պոլսոյ ճամբան բացուի եւ հոն երթանք: Մեր նպատակն է՝ Պոլսոյ մէջ տեղ մը բնակիլ — մինչեւ որ ես երթամ Զորում, մեր գործերն ու կալուածները

հաշուեյարդարի ենթարկեմ — ապա երթալ Հայաստան, հոն Արարատի հովանիին տակ վերջնականապէս հաստատուելու համար:

Պոլսոյ համար արձանագրութիւնները դեռ չեն սկսած:

* * *

13 Ապրիլ 1919

Տօնական օրերը սկսան: Այսօր Ծաղկազարդ է:

Ահա՛ այս չարթուան հանդիսութիւնները տեսնելու համար է որ, աշխարհի չորս կողմերէն ամէն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ Երուսաղէմ կուգային:

Մենք այնքա՞ն «բախտաւոր» մարդիկ ենք որ, առանց ծախսի եւ նեղութեան՝ արդէն Երուսաղէմ ենք, եւ հինգ ամիսէ ի վեր ալ հոս կը բնակինք:

Առաւօտուն՝ Սբ. Յարութեան տաճարին մէջ Հայեր, Յոյներ եւ Լատիններ կարգաւ թափօր դարձան Քրիստոսի դերեզմանին չուրջ՝ բոլոր եկեղեցականներ ձեռքերնուն մէջ արմաւենիի ճիւղեր բռնած:

Տաճարին մէջ — ինչպէս կ'ըսէ ժողովուրդը — տեղ ձգելիք տեղ չկար: Ժամերով դիտեցինք ծանրագին զգեստներու, խաչազրօշներու, խոյրերու, Աւետարաններու եւ սաւանե-րու տողանցումը մեր առջեւէն:

Երեկոյին Սբ. Յակոբայ եկեղեցիին մէջ ներկայ գտնուեցանք «Դռնբացէք»ի արարողութեանց: Կիլիկիոյ Ծերունազարդ կաթողիկոսը, որ մեղի պէս զաղթական կը գտնուի Երուսաղէմ, կը նախագահէր հանդիսին:

Այս տարի պատերազմէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով՝ քանի հոգիի չափ ուխտաւորներ եկած էին Երուսաղէմ: Եկե-ղեցիին մէջ անոնք մեղի կը նայէին, իրրեւ թէ տարօրինակ թռչուններ ըլլայինք:

Երանի՛ անոնց որ, մեղի պէս կրակի մկրտութիւն չտեսան:

* * *

17 Ապրիլ 1919

Ոտնլուայի արարողութեանց ներկայ գտնուելու համար՝ իրիկունը Սբ. Յակոբայ եկեղեցին գացինք: Հայկական ծէսերը տեսնելու համար եկած էին նաեւ օտար բարձրաստիճան անձ-նաւորութիւններ եւ անգլիացի սպաներ՝ իրենց կիներով:

Երկարատեւ սպասումէ ետք, վերջապէս բեմին վարագոյրը բացուեցաւ, եւ ի հանդէս եկան վանքի բոլոր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները — մէկ կարգի վրայ չարուած — իրենց կեդրոնը ունենալով Կիլիկիոյ Տապայեան Սահակ կաթողի-կոսը:

Երգեցողութիւնները սկսան անմիջապէս: Վեհափառը արծաթէ կոնքի մը մէջ կարգաւ լուաց եկեղեցականներուն ոտքերը: Հանդէսը այնքա՞ն հետաքրքրական էր որ, անգլիացի լէյտիներ իրենց հետացոյց ակնոցները կը գործածէին՝ անկէ մանրամասնութիւն մը չվախցնելու համար:

Արարողութիւնները չատ կարճ տեւեցին:

Ժամերգութեանց աւարտումէն ետք, անգլիքան եկեղեցիի պատկանող եպիսկոպոս մը փափաք յայտնեց բեմ ելլել ու քանի մը խօսք ուղղել հայ ժողովուրդին: Եւ որպէսզի տպաւորիչ ըլլար ըսելիքը՝ ան նաեւ խնդրեց որ, իր ուղերձը խօսէր հայ եկեղեցականի դիւանաւորումով:

Լուսարարը, փայտի կտորի պէս մարդ մը, առանց նկատի առնելու բրիտանացի եպիսկոպոսին փոքրակազմ մարմինը՝ բերաւ կաթսայի չափ խոշոր չաթալթաղ մը եւ վրանի չափ լայնատարած չուրջառ մը, որոնք յատկապէս պատրաստուած են վանքի հաստատարմին մխիթարեաններուն համար:

Անմիտ մարդը չուրջառը ձգեց Անգլիացիին ուսերուն վրայ՝ խեղճ մարդուն մարմինը անհետացնելով մեր աչքերուն առջե-ւէն, եւ չետոյ չաթալթաղն ալ դարձեալ... ուսերուն վրայ՝ այդպէս անհետացնելով նաեւ երեւցող միակ գլուխը:

Անգլիացի եպիսկոպոսը երկու ձեռքերովը կաթսայի մէջ ուժեղաբար չաթալթաղը դիտուն վերեւ, օդին մէջ բռնած՝

յայտարարեց թէ, հայ առաքելական եւ անգլիքան եկեղեցիները քոյր հաստատութիւններ են, եւ ինք ուրախ է որ, հայ ժողովուրդը իր եկեղեցիով դուրս եկաւ այս ահաւոր տագնապէն, ինչպէս որ անոր հիմնադիրը Գրիգոր Լուսաւորիչ յաղթական դուրս ելած էր ժանտաբոյր խոր–վիրապէն:

Անգլիացի եպիսկոպոսին սոյն խօսքերը չընդալից ծափեր–ով... ողջունուեցաւ եկեղեցին մէջ, այդպէս կատարեալ դարձնելով տեղի ունեցած կատակերգութիւնը:

Գիշերը Սբ. Հրեշտակապետի մատրան մէջ տեղի ունեցան լացի գիշերուան արարողութիւնները:

* * *

18 Ապրիլ 1919

Ո՛ւր նախաքրիստոնեաներու ժամերգութեանց պարզութիւնը, ո՛ւր այսօրուան քրիստոնեաներուն ծիսակատարութեանց ծիծաղելիութիւնը, պիտի դիջէր մարդ՝ այսօր տեսնելով Լատինաց Թաղման արարողութիւնները:

Գիշերը՝ մեղրամոմէ չինուած — բնական մեծութեամբ — «Քրիստոս» մը բարձրացուցին Գողգոթայի կատարը: Հոն բակկատարած խաչին վրայ դայն պատկեցնելէ եւթ, սկսան դամել, մուրճի իւրաքանչիւր հարուածին մրթմրթալով աղօթք մը: Յետոյ խաչը անկեցին լերան կատարը: Կրկին աղօթքներ: Մեղրամոմէ «Յիսուս»ը վար առին խաչէն, տարին պատկեցուցին պատանատեղիին վրայ: Մէկ ժամ ալ հոն աղօթեցին, մինչ կը պատանքէին զայն: Ապա հանդիսաւորապէս խամաճիկ «Քրիստոս»ը տարին եւ թաղեցին գերեզմանին մէջ:

Հայոց եւ Յունաց արարողութիւնները բաղդատմամբ Լատինաց՝ աւելի պարզ էին: Բայց քիչ մը տարօրինակ թուեցաւ մեզի: Մենք երկիրը վարժուած էինք տեսնելու Գերեզմանը, դուրս ուսամբարձ եկեղեցիին մէջ թափօրով կը պատցնէին, մինչդեռ հոս, թափօրը կը դառնար Քրիստոսի գերեզմանին չուրջ՝ ճիշդ այնպէս ինչպէս մարդարէն պիտի ըսէր. «եթէ լեռը տեղէն չի չարժիր, թափառականը կը չարժի»:

19 Ապրիլ 1919

Քառակաան հանդիսութեանց ամենէն կարեւոր մասը՝ լուսահանման արարողութիւնն է:

Դարերէ ի վեր Երուսաղէմի կրօնաւորները՝ ջերմեռանդ հաւատացեալներուն այնպէս հաւատացուցած են որ, այդ օրը լոյսը հրաշքով կ'իջնէ Քրիստոսի գերեզմանին վրայ:

Լուսահոգի մեծ մայրս, որ տարիներ առաջ ուխտի եկած էր Երուսաղէմ, դոհը եղած էր այդ խաբեպատիր վարկածին, եւ այնքա՜ն համոզուած անոր ճշմարտութեան մասին որ, կ'ուղէր մեզ ալ հաւատացնել այդ պատահած հրաշքին:

— Բայց անկարելի բան է այդ, կը դոչէինք մենք թերահաւատ:

— Ինչո՞ւ անկարելի ըլլայ, կը բողոքէր մեծ մայրս վրդոված: Պատրիարքը, եպիսկոպոսները, վարդապետները, քահանաները, դպիրները, վերջապէս ամբողջ ժողովուրդը միաբերան կ'պաղթեն Աստուծոյ: Աստուած կը լսէ անոնց աղօթքը եւ յանկարծ կայծակի պէս լոյսը կ'իջեցնէ երկնքէն:

— Մեծ մայր, դուն տեսա՞ր այդպէս լոյսին ծագիլը, կը հարցնէի ես:

— Այո՛, եւ ոչ միայն ես, այլ հազարաւոր մարդիկ ալ ինծի հետ:

Սուտ չէր խօսեր կնիկը: Գիտէինք թէ խորհրդաւոր խաղ մը կար այդ պատահած «հրաշք»ին մէջ: Բայց ի՞նչ կ'ընէր կղերը խաբելու համար պարզամիտ ժողովուրդը: Այդ՝ մեզի կը մնար դաղտնիք:

— Արդեօք այսպէ՞ս ծագեցաւ լոյսը, կ'ըսէի օր մը՝ գրպանիս մէջ պահուած էլեկտրական լամբարը վայլատակեցնելով մեծ մօրս տակաւ աչքերուն, որոնք հազիւ թէ լուցկիի մը բոցին կրնային չեշտակի նայիլ:

Մեծ մայրս կուրացած՝ էլեկտրական լոյսի արտակարգ օրէն վայլուն ճառագայթներէն՝ սոսկալի ճիչ մը կ'արձակէր

ու ձեռքը հանդիպած առաջին առարկան ինծի նետելով՝ կը բացագանչէր.

— Մեղա՛յ, մեղա՛յ, մեղա՛յ... այս տղան սատանայ է, օր մը դժոխքի կրակները մէջ պիտի այրի:

Ամիս մը եաք սակայն, նոյն խաղը նորէն կը կրկնէի մեծ մօրս՝ երդում–պատառ ըլլալով թէ, գրպանս եղեկտրական լամբար չունէի.— սուտ երդում չէի ըներ, լամբարը թեւիս տակ պահած էի...:

Երբ մեծ մայրս դարձեալ կուգար պատմութեան այն կէտին թէ, Աստուած լսելով վարդապետներուն աղօթքները՝ յանկարծ կայծակի պէս լոյսը կ'ելլեցնէր երկնքէն, ես ալ յանկարծ կը կոխէի լամբարի կոճակին՝ այդպէս լոյսը իր ամբողջ զօրութեամբ ցոլացնելով խեղճ կնոջ աչքերուն մէջ:

Ուրկէ՞ ուր այս մանկական չարութիւններս մի՛քիչ եկաւ, երբ այս առաւոտ կանուխ բարեկամի մը հետ կ'երթայի Սբ. Յարութեան տաճարը՝ տեսնելու համար լուսահանման արարողութիւնը: Հրաչքը տեղի պիտի ունենար կէսօրէ եաք ժամը 3–ին, բայց մենք կանուխ կ'երթայինք եկեղեցի՝ դերեզմանին մօտ տեղ մը բռնելու համար: Բայց ո՞ւր էր տեղը: Բազմահազար մարդիկ դեռ գիշերուընէ իրենց կերակուրներովը եկեր, պառկեր էին՝ ոչ միայն տաճարին, այլ և՛ դաւիթին մէջ:

Աւելորդ է ըսել թէ, հոս մարդիկ եկեղեցի կ'երթան ոչ թէ աղօթելու, այլ ծիսակատարութիւնները դիտելու համար:

Բայց տակէ՝ այսօրուան հանդիսութիւնները չհագեցուցան ուրիշ կողմ մըն ալ ունէին: Ամէն տարի Հայոց եւ Յունաց մէջ մրցակցութիւն մը կ'ըլլար այն պատճառաւ թէ, ո՞ր կողմը դերեզմանի վրայ ծագած լոյսը ամենէն առաջ պիտի հասցնէր իր պատրիարքին, որ այդ պահուն բազմած կ'ըլլար Սբ. Յարութեան տաճարի իր պատկան դահուն վրայ:

Որպէսզի լոյսը դերեզմանէն անարգել հասնէր պատրիարքին ձեռքը, այդ օրը Երուսաղէմի հայ եւ յոյն էֆէնդիները մինչեւ ակռանին դինուած՝ կը հսկէին դերեզմանէն դէպի իրենց եկեղեցին տանող ճամբաներուն վրայ:

Առաջնորդը արիւնահեղ կռիւներ կը մղուին եղեր այդ ճամբաները դիտմամբ խափանողներու մէջեւ: Հիմա սակայն, Երուսաղէմի Անգլիացւոց կողմէ դրաւուելէն ի վեր դադրած էին այդ ամօթալի սովորութիւնները, թէեւ լուսարձակը երբէք չէր կորսնցուցած իր սուր հանդամանքը:

Այս տարի մանաւանդ ուրիշ պարագայ մըն ալ կար: Անցեալ տարի Յոյներ չհեր էին առաջնութիւնը: Ներկայիս, երբ հաղարաւոր հայ ուխտաւորներ — իմա՛ դաղթականներ — կը բնակէին Երուսաղէմի մէջ, տեղւոյս հայ «քաջ»երուն համար արժանապատուութեան խնդիր եղած էր չհիլ յաղթանակը: Ուրեմն անոնք իրենց ուժերը աւելցուցած էին անգլիացի եւ արաբ ոստիկաններուն վրայ, եւ խիստ բծախնդրութեամբ մը հոգ կը տանէին կարգապահութեան, չարունակ եաք մղելով ժողովուրդը՝ երբեմն «քաղաքավարական» հրմշտկումներով, երբեմն քօղարկուած սպառնալիքներով եւ երբեմն ալ դաչոյնին ծայրը ցոյց տալով...:

Այս պայմաններու մէջ, կարելի չէր փողոցէն տաճարին դաւիթը մտնել, ո՛ւր մնաց եկեղեցին: Այսու հանդերձ մենք յոյսերնիս չկտրեցինք, ու ինքզինքնիս յանձնելով բախտին՝ խառնուեցանք ժողովուրդին:

Շարունակ օգտուելով բազմութեան մակնթացութենէն ու տեղատուութենէն, չարունակ ուս եւ արմունկ խաղցնելով՝ կէսօրին վերջապէս կրցանք մտնել բակին մէջ: Ժամը երկուքին արդէն քսան քայլի չափ մօտեցած էինք տաճարի արտաքին դրան, բայց մտածուած այնպիսի կացութեան մը որ, այլեւս բազմութեան հետ միակտուր զանգուած մը կազմած՝ չէինք կրնար մեր տեղէն չարժիլ:

Ցուսահատութեան եւ անչարժութեան այս պահուն, լսեցինք որ քաղաքին կառավարիչը Զօր. Սթորս եւ հետեւորդները եկեղեցի կուգային ներկայ գտնուելու համար հանդիսութեանց:

Ասիկաններ դժուարաւ կը բանային ճամբան աւազանիլ անցքին համար: Հապա թէ չբախումբը կ'անցնէր՝ ճամբան կը դոցուէր այնպէս, ինչպէս ջուրը պիտի դոցուէր ծանր գերանի մը անցքէն ետք:

Օգտուելով այդ առիթէն, նետուեցանք Անգլիացիներու եաեւէն՝ այն հաշուով թէ թերեւս կրնայինք տարուիլ անոնց յորձանքէն: Արդարեւ հաշիւնիս — գոնէ իմ հաշիւս — սխալ չելաւ, որովհետեւ երբ հաւասարակշռութիւնս գտայ, տեսայ որ թէեւ բաւեկամս կորսնցուցեր էի խառնաչփոթութեան մէջ, բայց ես արդէն հասած էի գերեզմանի մատրան առջեւ, այսինքն ճիշդ այնտեղը, ուր պիտի կատարուէր լուսահանման արարողութիւնը:

Գոնուած տեղս զետեղուած էին վեց հսկայ աշտանակներ, որոնք երկուքական հատ կը պատկանէին Հայոց, Յունաց եւ Լատինաց: Տեսնելով որ իւրաքանչիւր աշտանակին վրայ 3–4 հոգի բարձրացած եւ անոնց ամրաբերձ թեւերուն վրայ նստած էին, ես ալ ըրի նոյնը՝ արհամարհելով Լատին կրօնաւորներու աչքով, բերնով եւ բռունցքով հեռուէն... ըրած սպառնալիքները: (Իմ մազլցած աշտանակը Լատինաց կը պատկանէր):

Աշտանակի բարձր դիրքիս վրայ թառած, կը դիտէի ոտքերուս տակ ծաւալող յոդնախուռն բազմութիւնը, երբ յանկարծ եկեղեցին մէջ վառող բոլոր լոյսերը մարեցան — նոյն ինք Քրիստոսի գերեզմանին վրայ դիշեր ցորեկ պլպլացող երեսուն ոսկեայ կանթեղներուն լոյսերը — ու սկսան արարողութիւնները:

Հայ եւ յոյն երկու վարդապետներ մտան գերեզմանատան մատրան մէջ: վաթթոցաւոր հոճա մը հանդիսաւորապէս յառաջացաւ եւ անոնց վրայ դոցելով մատրան դուռը՝ մեղրամոմով կնքեց զայն: Ի՞նչ աչք–կապուկ էր այդ: Արդեօք վեղարաւոր եւ վաթթոցաւոր աճապարանքներ կ'ուղէին հասկցնել ժողովուրդին թէ, ներսը լոյս չկար, (ո՞վ կ'երաշխաւորէր թէ լուցկի ալ չկար) մատրան դուռն ալ կնքուած էր, ուրեմն եթէ լոյսը

ծագէր՝ ան ուղղակի երկնքէ՞ն իջած պիտի ըլլար...:

Այժմ ամէնուն ակնարկները սեւեռած էին այն երկու կլոր պատուհաններուն վրայ, որոնք կը գտնուէին մատրան երկու կողմերը: Ու մինչ ժամերդութիւններն ու երգեցողութիւնները հետզհետէ խելացնոր թափ մը կ'առնէին, ահա՛ յանկարծ, թնդանօթի մը փողերէն կրակ ժայթքելու պէս՝ մատրան երկու ծակերէն դուրս ժայթքեցին բոցի երկու սիւներ:

Հոն արդէն կեցած էին հայ եւ յոյն «քալ»երը. անոնք իրենց ձեռքը բռնած մոմերը գերեզմանի լոյսէն վառեցին ու խոյացան դէպի իրենց պատկանած եկեղեցիները:

Պահ մը ետք աղաղակ մը վրդիաւ.

— Ապրի՛ն Հայերը... Հայերը չահեցան...

Մարդիկ փոխանակ երկրպագելու Քրիստոսի գերեզմանին առջեւ, անդադրում կը ծափահարէին, «կեցցէ»ներ կը գոչէին եւ ուրախութեան բացագանչութիւններ կ'արձակէին, մինչ անդին յոյն «քալ»երը զէմքերնին թթուեցուցած՝ գիրար կը մեղադրէին կորսուած յաղթանակին համար:

Քիչ յետոյ բազմահազար հաւատացեալները, որոնց իւրաքանչիւրի ձեռքին մէջ մէկէն մինչեւ տասը մոմ կար, ձեռք ձեռք կը վառէին իրենց մոմերը՝ այդպէս յառաջացնելով կրակէ ալիք մը, որու հեղձուցիչ տաքէն ազատելու համար՝ այս անգամ ժողովուրդը նոյն եռանդով կը փախչէր եկեղեցիէն դուրս...:

Երեկոյին Ղպտիները թափօր դարձան Քրիստոսի գերեզմանին չուրջ: Առջեւէն կ'երթար մարդ մը, որ ուրիշի մը ուսին վրայ նստած՝ հսկայ սուր մը կը ճօճէր օդին մէջ, շարունակ «եա՛ Ալլահ, եա՛ Ալլահ» կրկնելով, ճիշդ ինչպէս որ ըրած էին ձէրէչի մահմետականները Սուլթան Վահէթթինի գահակալութեան հանդէսին...:

Իսկ գիշերն ալ Սր. Յարութեան տաճարի տանիքին վրայ հապչէները թափօր դարձան՝ թմբուկով, քոցով եւ ամպհովանիով՝ դիտողներու վրայ թողլով դիմակաւորներու տո–

դանգքի մը տպաւորութիւնը։

Սբ. Յարութեան տաճարի տանիքէն իջնելու տեսն մըմնջեցի.

— Ո՛վ Բրիտոս, դուն որ սանտալ եւ չապիկ կը հագնէիր ու ֆէլլահ հովիւներու պէս անվարտի կը պտտէիր՝ մէջդ պարզութիւն, համեստութիւն եւ խոնարհութիւն քարոզելով, հիմա որ լոյդ ծագեցաւ, ե՛լ, դիտէ՛ չուրջդ։ Տե՛ս թէ քու-երկրպագուներդ, պաշտօղներդ ու փառաբանողներդ ինչպէ՞ս կը ծաղրեն զքեզ։

* * *

20 Ապրիլ 1919

Առաւօտուն եկեղեցի կ'երթայի, երբ լսին թէ ան արդէն աւարտած էր՝ զիշերը սկսած ըլլալուն պատճառաւ։

Ահա ազատ հողի վրայ Զատիկը եկաւ վերջապէս։

Անցեալ տարի որքա՜ն տխուր էինք ձէրեչի մէջ, երբ գինուորութեան վախէն՝ ծակէ ծակ կը մանէինք։ Անգլիական օդանաւեր կը տաւաննէին մեր վրայ. հեւտանին կը գոռար չարունակ, մինչ մենք յուսահատ կը հարցնէինք թէ՝ ե՞րբ պիտի տօնէինք Հայութեան հրաշափայլ Յարութիւնը։

Ահա ազատեցանք գերութենէն, թօթափեցինք մեր չղթաները, բայց աւա՜ղ, ազատ հօրիզոններու տակ դարձեալ Զատիկը կը տօնենք առանց կարմիր հաւկիթի, առանց աւանդական բաղարջի, առանց կուշա կերակուրի։

* * *

27 Ապրիլ 1919

Պոլսական թերթերէ իմացանք թէ, Հայոց Ջարդարարներէն հատ մը՝ կախաղանի վրայ գտեր է իր արժանի պատիժը, վերջն ալ սակայն, իբրեւ ազգային «նահատակ» մեծ չուքով թաղուելու պատմանաւ։

Մեր սրտերը քիչ մը զովացան, այն գաղափարով թէ՝ արդարութիւնը ուշ կամ կանուխ իր տեղը կը գտնէ։ Բայց ի՞նչ

կ'ըլլայ մէկով, տասնով, հազարով, երբ ամբողջ թուրք ազգն է ջարդարար։

Մէւս կողմէ կը մեղքնանք «խեղճ» ազգային «նահատակ»ը։ կը մտածենք թէ ի՛նչ յանցանք ունէր ան, երբ վերջն եկած հրաման մը գործադրեց.— միթէ մենք ալ պիտի չգործադրէ՞նք նոյն տեսակ հրաման մը իրենց հանդէպ, եթէ պատեհութիւնը ունենայինք։

Ան պարզապէս նահատակ մը եղաւ՝ արիւնկզակ էնվէրներու, Թալէաթներու, Պէհաէթտին Շաքիրներու եւ Տք. Նազըմներու «անխնայ բնաջնջեցէ՛ք հայ ազգը» ոճրային հրամանը գործադրած ըլլալուն համար։

Նահատակ մը իրապէս, սակայն էշ-նահատակ։

* * *

4 Մայիս 1919

Լուսարարապետ Դաւիթ վրդ.ի յարկաբաժնին մէջ խնճոյք կար երէկ գիշեր։ Սեղանին վրայ արծաթ սպասներ, ախորժահամ կերակուրներ, խորոված գառնուկ, թերթահայս (վաքլավա) եւ պատուական գինի։

Երուսաղէմի Հայոց վանքի միաբանները կարելի է բաժնել երկու մասի. հիներ եւ նորեր, կամ աւելի պարզ ըսելու համար՝ առանձնաչնորհեալներ եւ զրկեալներ։

Այս վերջին դասակարգին կը պատկանին պանդուխտներն ու նորընծաները, որոնք բրինձէ ապուրով կ'անցնեն իրենց օրերը, մինչ առաջինները կը սնանին մեղրով եւ կարագով։

Սակայն երբ տարիներ կ'անցնին, ու նորափեսուր վարդապետներուն թեւերը կ'երկարին — կամ աւելի ճիշդ՝ երբ անոնք ալ կը հինանան ու հիներու զաղանիքին կը թափանցեն — տակաւին դանգատելու համար բերաններն չբացած՝ մէյ մըն ալ կը նայիք՝ անոնք ալ առանձնաչնորհեալներու դասին մէջ կ'անցնին։

Կարծէք թէ ազատ-որմնադիրներ են անոնք։ Գաղտնիքը գիտցողը իրենցմէ է, չգիտցողը՝ իրենցմէ դուրս։ Ի՞նչ տեսակ

արհեստապիտական դպրոցիք է այս, ի՞նչ տեսակ քայֆայական կազմակերպութիւն է այս, մարդու խելք չի հասնիր:

Եւ կամ մեր խելքը մէկ բանի կը հասնի: Ամերսիկ բազմազարեան հաստատութիւն մը, որ իր գոյութեան սկիզբէն ի վեր աղջկն առած ու առած է, եւ երբ այսօր աղջի զաւակները դժբախտութեան մը մատնուած՝ կարօտ են իր օժանդակութեան, ի վիճակի չէ կտոր մը չոր հաց տալու:

Թէ ինչո՞ւ: Պատճառը չի հետաքրքրեր մեզ: Արդիւնքը՝ բիւրեղացած աղբալի է:

* * *

11 Մայիս 1919

Աղջը իր լաւ օրերուն շատ բան տուած է նաեւ Հայ բարերգական Ընդհանուր Միութեան, որուն այս օրերս անունը կայ, բայց ինքը չկայ:

Հայրս երբ Զորումի մէջ հիմնած էր սոյն Միութեան մէկ մասնաճիւղը, դովեստով կը խօսէր անոր օգտակարութեան եւ հետապնդած ազգային նպատակին մասին:

— Ինչպէս որ փոքրիկ տղաք իրենց խնայողութիւնները դանձանակի մը մէջ կը պահեն, յետոյ մեծնալնուն զայն դրամագլուխ ընելու համար, մենք ալ մեր բարեյաջող օրերուն պէտք է բարերգականին տանք, առատօրէն տանք, յետոյ սեւ օրերուն՝ եա առնելու եւ մեր կարիքներուն համար գործածելու, կ'ըսէր ան՝ Միութեան անդամ դրած կամ դրամ հաւաքած առնելը:

Ազգին վիճակը ոչ մէկ առեն այնքա՜ն տագնապալի եղած է, որքան ներկայիս: Սակայն բարերգականը փոխանակ դանձանակը խորտակելու, դեղ եւ գարման տալու ժողովուրդին՝ ունեցած դրամին տոկոսը կը գործածէ — մենք այդ ալ չհասկնանք — կարծէք թէ իր նպատակն ըլլար՝ դրամը դրամին վրայ դիզել, եւ ո՛չ թէ դրամը ազգին նեղ օրերուն գործածել:

Հիմա՝ կարեւորը ազգը փրկելն է: Ազգը երբ ողջ ըլլայ, դարձեալ կուտայ. իսկ եթէ ազգ չկայ՝ որո՞ւն օգտին պիտի

գործածուին այդ դիզուած դրամները:

Երուսաղէմի հայ գաղթականութիւնը այսօր կը նմանի այն խորթ տղուն, որուն հայրը Սբ. Յակոբայ պանձատան, իսկ հօրեղբայրը Բարեգործականի դրամատան բանալիները ունին իրենց գրպաններուն մէջ:

Խորթ տղան երեսի վրայ լինկած՝ անսուաղ կը դալարի. մեծերը արծաթ պատառաքաղներով խորտիկներ կ'ուտեն, ազգին կենացը բաժակներ կը պարպեն:

* * *

17 Մայիս 1919

Կիլիկիա երթալու համար արձանագրուողները մեկնեցան:

Մեկնողներու մէջ էին ձէրէչի բնակիչներէն եւ օրագրութեանս մէջ յիշուածներէն հետեւեալ անձերը՝ իրենց ընտանիքի ողջ մնացած անդամներովը. Զէյթունցի ուսուցիչ Ահարոնեան, Խաչեր աղբօր հարսը. Մարաչցի մսագործ Սարգօ, եղբայրը Սեդրակ, հացագործ Պօղոս. Այնթապցի գինագործ Գաբրիէլ, Բուհճի Պետրոս, պայտար Միսաք, Տիկ. Պայծառ. Առանացի Աբշակ. Քիլիսցի Խուրշիտ, Զաղացպան Յովսէփի այրին. Եօզկաթցի Տիկ. Կատարինէ. Տրապիզոնցի Գարեգին, քոյրը Գոհար. Մշեցի Սարգիս, (որ չաբաթ մը բանտ պառկելէ ետք՝ ազգային իշխանութեանց բարեխօսութեամբ ազատ արձակուած ու յետոյ Գոհարի հետ ամուսնացած էր). Զորումցի Մխիթարեան Վարդանեան, կառապան Արթին եւ հօրաքեռորդիս Աբշակ, որ հրաժարած էր իր սքեմէն:

Զորումցի միւս ընտանիքներու հետ՝ մենք արձանագրուեցանք Պոլիս մեկնողներու կարաւանին մէջ, որուն առաջին մասը ճամբայ պիտի ելլէ չաբաթ մը ետք:

Ուրեմն Երուսաղէմէն մեկնելէ առաջ, այսօր Բեթղէհէմ գացի, տեսնելու համար Քրիստոսի ծնած վայրը:

Ըստ աւանդութեան՝ Բեթղէհէմի վանքը կառուցուած է 15 դար առաջ Տրդատ Թագաւորի կողմէ: Սկզբնական չէնքը

հետզհետէ նոյնդուած եւ բարեփոխուած է: Այժմ ան եղած է բարձր պատերով ամրակառոյց քերդ մը, ուր մարդ կը մտնէ անսովորօրէն ցած եւ պղտիկ դռնէ մը: Դուռը պզտիկ չինած են անոր համար որ, թշնամի յարձակման պարագային, կարելի ըլլայ դիւրութեամբ պաշտպանել վանքը, իսկ պարտութեան պարագային՝ անկարելի ըլլայ թշնամիին, սրբապղծութեան նպատակաւ կենդանի քաշել ներսը...:

Մտնելով այս նեղ ծակէն՝ մարդ կը դտնուի ընդարձակ դաւիթի մը մէջ, որուն դրան վրայ դարձեալ կը վայլին հայերէն դրեր արձանագրութեամբ թէ՝ Կլլիկեան Թադաւորի մը կողմէ չինուած է ան:

Բայց այցելուին վրայ չուտով յուսահատութիւնը կը կոխէ, երբ յառաջանալով ընդարձակ սրահի մը մէջէն — որուն իւրաքանչիւր կողմը 48 հատ սիւներ կանգնած են — կը տեսնէ որ վանքին ամենալաւ մասը դրաւած են Ցոյներն ու Լատինները: Արդարեւ սրահին խորքը դտնուող մեծ խորանը, որուն տակն է Քրիստոսի ծնած ախոռը, կը պատկանի Ցունաց, իսկ անոր երկու կողմի անշուք խորաններըՙ Հայոց եւ Լատինաց:

Հայոց կողմի սանդուխէն իջայ Աստուածորդիին ծնած քարայրը: Ալ կողմս էր մսուրը, որ կը պատկանէր Լատինաց, իսկ ձախ կողմս՝ Յիսուսի լոյս աշխարհ եկած տեղը, որ կը պատկանէր Հայոց եւ Ցունաց:

Տեսնելով Քրիստոսի ծնած վայրըՙ անօրինակ յուզում մը պատեց հոգիս: Հինդ հարիւր միլիոն մարդիկ կ'երկրպագեն անոր յիշատակին առջեւ: 1900 տարիներէ ի վեր պիլիոններով եւ պիլիոններով մարդիկ ծնրադրած, խաչակնքած եւ աղօթած են անոր խաչին ու պատկերին դիմաց: Բայց այդ եկող ու դացող եւ այսօր ապրող մարդոց մէջէն քանի՞ հոգի գործադրած է եւ կը գործադրէ անոր «սիրեցէք զմիմեանս» պատուէրը:

Աշխարհի մէջ ո՛չ ոք կը սիրէ միւսը. ամէն ինչ հիմնուած է կեղծաւորութեան, եսապաշտութեան եւ չահու վրայ: Ուրեմն այդ անթիւ, անհամար մարդիկը ինչո՞ւ պաչուած են եւ կը պաչեն սա մարդը, որու պատուէրները հիմնովին հակառակ են իրենց դաւանած սկզբունքներուն:

Ա՛ւդ Քրիստոս... խաչուեր, չարչարուեր, թաղուեր էՙ մարդոց փրկութեան համար, մինչդեռ այդ մարդիկը անոր ծնած, կոխած, մեռած տեղերը եկեղեցիներ կանգնած, դանձանակներ դետեղած են՝ պարզապէս չահադործելու համար անոր յիշատակը:

Ի՜նչ անկում, ի՜նչ սրբապղծութիւն, եւ ա՛ն ալ Քրիստոսի անունով, Քրիստոսի համար:

* * *

18 Մայիս 1919

Երուսաղէմ եկող ուխտաւորներուն մէջ սովորութիւն մը կայ. ամէնքը կ'երթան Հայոց վանքին դիմացը դտնուող խանութ մը եւ հոն իրենց ալ բաղուկին վրայ կոտածել կուտան նչան մը, որ կը յայտնէ իրենց մահտեսի եղած ըլլալը:

Գաղթականներէն չատեր օգտուելով առիթէն, ոչ միայն իրենց բաղուկներուն վրայ Սբ. Յարութեան, Գլխադրի եւ Գրիգոր Լուսաւորիչի պատկերները նկարել կուտան, այլ եւ իրենց կուրծքին վրայ հայկական պինանչանը՝ եղերուած դրօչակներով եւ կամ Մայր Հայաստանը՝ չրջապատուած աւետարաններով:

Ես պիտի չուզէի այդ մոլեռանդներուն օրինակին հետեւիլ եւ ժամերով պատիվ գործողութեան սեղանին վրայ, կուրծքիս եւ բազուկներուս վրայ այլընդայլոյ պատկերներ վիտել տալու համար: Եւ սակայն չմերժելու համար մօրս խնդրանքը, աջ բազուկիս վրայ դրել տուի Թուականՙ 1919, որպէսզի այդ յիշեցնէ ինծի թէՙ ի՜նչ արհաւրալի դէպքեր պատահեցան այդ Թուականէն առաջ:

Կարճահասակ, կուզ Հայ մըն է կոտածողը, որ Երուսաղէմի կոտածողներուն իչխանն է: Ան իր կիտած տեղը մանուշակ մելան մը կը քսէ, յետոյ այդ մելանին վրայ ասեղի թեթեւ

հարուածները ուժով կը յօրինէ պահանջուած պատկերը: Գործողութիւնը աւարտելէ ետք, որ երբեմն երկու վայրկեան չի տեւեր, կը կապէ վէրքը ու կը դանձէ իր իշխանական վարձքը:

Կէսօրէ ետք պատեցանք Յունաց Պաշտամանքը, որ կը գըտնուի այն ծառին տեղը, որմէ կտրուած է Քրիստոսի խաչափայտը: Յետոյ պատեցանք Յունաց ուրիշ մէկ եկեղեցին, ուր կը գտնուի Սիմէոն Ծերունիի դերեզմանը:

Նման բարի Ծերունիին, որ դուշեց. «Քրիստոսը տեսնեմ եւ ապա մեռնիմ»: Մենք ալ դերեզմանին առջեւ բացագանչեցինք.

— Ա՛խ, տեսնենք Հայաստանը եւ ապա մեռնինք:

Տարօրինակ զուգադիպութիւն պիտի ըլլայ, երբ իրիկունը վանք վերադարձանք, իմացանք որ դաշնակից կառավարութիւնները պաշտօնապէս ճանչցած էին Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

* * *

24 Մայիս 1919

Հալէպէն դէպի Դամասկոս մեր մեկնումը յիշեցի այսօր, երբ կայարանը 500 հոգի հրմշտակոմով մտանք չոդեկառքի վակոններուն մէջ: Տարբերութիւն մը եթէ կար, այս անգամ անկրկի անասպատները չէինք երթաք մեռնելու համար, այլ մեր ազատ հայրենիքը՝ ապրելու համար:

Ժամը 10–ին չոդեկառքը ճամբայ ելաւ՝ եռեւ ձգելով ուղեւորողներու հոծ բազմութիւն մը, որ թաշկինակ շարժելով բարեմաղթութիւններ կ'ընէր մեզի:

Հետզհետէ անցանք Րէմլէ — ուր Հայեր եկեղեցի մը ունին — Լիթ, Թուլ–Քէրիմ, եւայլն քաղաքներէ եւ կայարաններէ:

Երեկոյեան ժամը 6·30–ի առեններն էր, յանկարծ ուրախ բացագանչութիւն մը բարձրացաւ վակոնին մէջ.

— Ծո՛վը, ծո՛վը...

Ամէնքս խուժեցինք դէպի պատուհանները, ու մեր կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով տեսանք ծովը, որ կապոյտ ժապա-

ւէնի մը պէս կ'եզերէր ամբողջ հորիզոնը:

Երկու ժամ ետք արդէն հասած էինք Հայֆա:

Շոգեկառքը անմիջապէս որ կանգ առած էր կայարանը, անգլիացի ոստիկաններ վաղելով հասան, ու մեզի իբրեւ խաղաղասէր ճայրերուվը ցոյց տալով հեռաւորութեան մէջ կայան մը — ուր հարիւրէ աւելի վրաններ լարուած էին — հրամայեցին որ հոն երթանք:

Ինչո՞ւ հոն պիտի երթայինք: Մեզի երուսաղէմէն ըսած էին թէ, Հայֆա չոգենաւ մը կը սպասէր՝ մեզ ուղղակի Պոլիս տանելու համար: Արդեօք թիւրիմացութի՞ւն մը կար գործին մէջ: Անգլիերէն դիտցողներ խնդիրը պարզեցին ոստիկաններուն, բայց առանց կարեւորութիւն տալու մեր դիտողութեանց՝ ցատկեցան վակոններու վրայ եւ խառնիխուռն վար նետեցին մեր դոյքերը, երբեմն դոյքերուն հետ նետելով նաեւ ուշամնաց ճամբորդները...:

Քիչ յետոյ, 500 հոգի խարազանի հարուածներու տակ՝ վազելով չունչերնիս առինք Հայոց դպրեվականը, պահ մը այն մղձաւանջը ապրելով թէ, կը հալածուէինք թուրք չէթէներու կողմէ:

Հոն իւրաքանչիւր ընտանիք մտաւ պարապ վրանի մը տակ — արդէն բոլոր վրանները պարապ էին: Բայց հազիւ թէ վայրկեան մը անցած էր, ահա՛ ամէն մարդ լեղապատառ դուրս վխտաւ վրաններէն՝ օդնութեան կանչելով երկնքի բոլոր սուրբերը: Լու կար վրաններու մէջ. է՛ւ ի՞նչ լու: Թարսուսի բոլոր ոջիլները եւ Գաթմայի բոլոր ճանճերը միասին առած՝ հազիւ թէ մէկ կոտորակը կը կազմէին այն լուերուն, որոնք կը գտնուէին Հայֆայի Հայոց դպրեվականին մէջ:

Խայթուածքի ցաւէն խենթացած՝ այրեր, կիներ, մեծեր, փոքրիկները կը ցատկոտէին, հազուստներնին կը թօթուէին ու խելացնոր կը վազէին դէպի բաց դաշտերը՝ միեւնոյն ատեն քերելով ու ճանկռտելով իրենց թեւերն ու սրունքները, դէմքերն ու կռնակները:

Մինչեւ լոյս ժողովուրդը մնաց բացօթեայ դաշտին մէջ եւ այդ գիշեր աւելի տանջուեցաւ, քան բորոտներու դուբլին մէջ ինկած ժամանակ մը:

* * *

25 Մայիս 1919

Նման այն անառակ ազգ, որոնք երբեմն կը փախչին հօրենական տունէն, բայց յետոյ դարձեալ կը վերադառնան հոն, մենք ալ առաուն վերադարձանք վրաններէն, նկատելով որ զանոնք իբրեւ մեր առաջամեայ բնակարաններէն ընդունելէ զատ ճար չունէինք:

Հինգ հարիւր հոգի ղինուած՝ վայտերով, քարերով, երասնակներով՝ ամբողջ օրը աշխատեցանք ջարդելով ու ջարդելով միլիոնաւոր լուեր:

Ապա քրտնած եւ հոգինիս այրած՝ վազեցինք դէպի ջուրի տակառները, որոնց պարունակած ջուրը սակայն կարելի չէր խմել, այնքա՜ն որ անհամ էր եւ խոտ կը բուրէր...:

Անգլիացիք մեղմելու համար մեր տառապանքները՝ երեկոյին բաժնեցին հաց, բրինձ եւ դեռնախնձոր: Առաւ ուտելիքի տեսքը՝ սաուդիւ պահ մը մոռցնել տուաւ մեզի մեր ցաւերը:

Տեսնելով որ մեզմէ չատեր դեռնախնձորը խաչելու համար սան չունէին, Անգլիացիք բարեսիրտները նաեւ կայանին մէջ հաստատելու հասարակաց կաթսայ մը, որուն մէջ ամէն ընտանիք իր դեռնախնձորները կը նետէր՝ նախապէս զանոնք համրիչի պէս չուանի մը անցնելէ եւ չուանին ծայրը պինդ բռնելէ ետք...:

Փորերնիս կշտացուցած, գիշերը կը պատրաստուէինք դարձեալ դաշտերը մեկնելու, բայց ոտիկաններ արգիլեցին, ըսելով թէ զաղթականի մէջ պարտաւոր էինք դինուորական կարգապահութեամբ ապրիլ:

— Հապա լուե՞րը, հարցուցինք:

— Լուերը ջարդեցիք· ողջ մնացողներն ալ կշտացան... ասկէ ետք ձեզ անհանդիստ չեն ըներ, պատասխանեցին անոնք:

Ստիպուած՝ պատկեցանք վրաններու տակ, ու տանտառոտեան տանջանքներու մէջ՝ երկրորդ ձերմակ գիշեր մըն ալ անցուցինք Հայֆայի զաղթականին մէջ:

* * *

26 Մայիս 1919

Գաղթականի անգլիացի յիւնապետը, որ բնութեամբ Սալթի յիւնապետին կաթնեղբայրն է, այսօր առաջ յօդուածէ բաղկացեալ կանոնագրութիւն մը փակցուց մուտքի դրան վրայ:

Ըստ այդ կանոնագրութեան՝ ամէն այր որ առողջ է, պէտք է հետեւեալ գործերուն մէջ կարգաւ աշխատի·

Ա.— Ամբողջ կայանը օրը երկու անգամ ջրել եւ աւլել:

Բ.— Կայանին աւլուքը ծովեզերքի ամայի մէկ վայրը տանիլ եւ այրել:

Գ.— Նոյնպէս արտաքնոցին ապականութիւնը գոյլերով տանիլ եւ այրել:

Դ.— Ջրամբարէն (որ կէս ժամ անգին է) կայանի պէտք եղած ջուրը փոխադրել:

Ե.— Փար կոտրել եւ կայանին դէպի ծով նայող փլած պատը հիւսել:

Կանոնագրութեանց միւս յօդուածներն ալ սոսկ նման բաներ են: Ամէն անոնք որոնք պիտի չընեն սոյն աշխատանքները՝ պիտի կորսնցնեն իրենց հացի տոմսերը:

Իրիկունը մաս մը բարեկեցիկ զաղթականներ քաղաք գացին՝ պանդոկներու մէջ բնակելու համար: Մենք մնացինք զաղթականին մէջ:

* * *

27 Մայիս 1919

Լուէն եւ ջուրէն ետք՝ երրորդ ցաւը պէտքարաններու խնդիրն է զաղթականին մէջ:

– Կայանին մէկ ծայրը՝ այրերու եւ կիներու յատուկ երկու «սրահ»ներ կան, առանց դուռի եւ ձեղունի: Իւրաքանչիւր

սրահի պատերուն առջեւ, կէս մեթր բարձրութեամբ եւ իրարմէ քիչ հեռաւորութեամբ 16 ղոյզ բարձրավանդակներ չիներ են, իւրաքանչիւր ղոյզ բարձրավանդակին մէջտեղ դեռեղելով դոյլ մը: Ահա՛ կայանին արտաքնոցը:

Նոյն սրահին մէջ, երբ 16 հոգի իրենց պէտքը պիտի գոհացնեն, բնական է անպակաս կ'ըլլան չարաճճի խնդուքներն ու ակնարկութիւնները: Մարդիկ կան, որոնք կատակ կը վերցնեն, կան նաեւ չվերցնողներ... ուրեմն կարելի է երեւակայել թէ՝ ի՜նչ կսիս, ծեծկուռւք եւ հայհոյութիւններ տեղի կ'ունենան հոն:

Կուգայ մէջտեղին երկու ճոպակիը՝ դաղթականներ ներս կը մտնեն, դոյլ մը կ'առնեն եւ ուսամբարձ կը տանին՝ իրենց քթին տակէն քրթմնջելով.

— Թուրքին օրով ամէն գործ ըրինք, բայց այս տեսակը չէինք ըրած...: Աստուած իմ, դեռ ինչե՛ր պիտի տեսնենք:

Արդարեւ դեռ ինչե՛ր պիտի տեսնենք:

* * *

28 Մայիս 1919

Թուրք զերիներու բանակավայր մը կայ մեր դաղթականին անմիջապէս քովը: Դաղթականը եւ բանակավայրը իրարմէ զատուած են երկու մեթր բարձրութեամբ պատով մը:

Թուրք զերիներ առտուընէ մինչեւ իրիկուն պատին վրայ չարուած՝ կը դիտեն մեզ, ու տեսնելով մեր նուաստացուցիչ աշխատանքները՝ կը գոչեն.

— Հէ՛յ, հայրենակիցներ, կը տեսնէ՞ք թէ ձեր պաշտած Անգլիացիները ինչպէ՞ս կը վերաբերին ձեզի հետ: Թիւապարտներու պէս ձեզ կ'աշխատցնեն եւ արտաքնոցներու կղկղանքները թափել կուտան: Այդ կարգի գործերը մեր մօտ հնդիկ վարձկան դինուորները կ'ընեն: Մենք կռնակի վրայ պատկած՝ հանգիստ կ'ընենք:

— Ձայնդ կտրէ՛, չարդարար, կը բացատրէ Հայ մը. դեռ երե՞ս ունիք մեզի հետ խօսելու: Կորսուեցէ՛ք, դացէք. մեր աչքերուն մի՛ երեւնաք:

Թուրք դերիները անպատկառ լրբութեամբ մը կը ծիծաղին եւ կը գոչեն.

— Մի՛ բարկանար, հայրենակից, օր պիտի դայ որ պիտի վնտռէք մեզ:

— Լեղուդ չորնա՛յ, չարագուշակ բո՛ւ:

Ու Հայը քար մը կը նետէ Թուրքին: Թուրքը մէկի տեղ տասը քար կը տեղացնեն մեր վրայ: Անգլիացի ոստիկաններ վազելով կը հասնին ու խարազանելով կը ցրուեն Հայերը: Թուրքեր տեսնելով մեր ծեծ ուտելը՝ բարձրաձայն կը քրքջան.

— ԱՀո՛ւշ ըլլայ, հայրենակիցներ: Ինչպէ՞ս է Անգլիացիի խարազանին համը: Մերինը աւելի համով էր, չէ՞:

Սոյն եւ ասոր նման դէպքեր օրն ի բուն եւ ամէն օր քանի անդամ կը կրկնուին:

* * *

29 Մայիս 1919

Հայոց դաղթականին դուրս ելլելը թէեւ արդիլուած է, բայց մենք մասնաւոր արտօնութեամբ քաղաք դացինք, քիչ մը պտտեցանք, յետոյ ծով դացինք եւ լուդցանք:

Անգլիացիները այսօր մեզի ուրիշ անակնկալ մըն ալ բրին՝ բաժնելով առատ միս եւ ձիթախուղ: Այսու հանդերձ խմելիք ջուրի անհամութիւնը, լուի առատութիւնը, կայանի տարապարհակ աշխատանքները, մանաւանդ թուրք զերիներուն դաղրանքները չափազանց կը ջղագրդռեն մեզ:

Օրերը չուանով կը քաշենք որ, չոգենաւ մը դայ եւ մեզ ազատէ այս անհրապոյր վայրէն:

* * *

1 Յունիս 1919

Քաղաքին մէջ բնակող բոլշեւիկեան դաղթականները այսօր չոգենաւով եւ իրենց ծախսով մեկնեցան Պէյրութ:

Շոգենաւին բաց ծովուն վրայ կենալը — Հայֆա նաւամատոյց չունի — եւ յետոյ աճապարանքով մեկնիլը՝ տեղի տուաւ չատ մը արկածներու: Նա'ւ հայ տղեկ մը քարափը ինքնաչարժի մը տակ մնաց. յետոյ՝ մէկ հոդիի թեւը ճմլուեցաւ, վիսաւորանաւին մէջ ծանր անտուկի մը տակ մնալով: Շոգենաւ մտնելու առեն ալ կին մը ծովը ինկաւ: Ծովը ինկան նաեւ չատ մը հակեր եւ կապոցներ:

Բեռնակիրներն ու նաւավարները ամբողջացուցին պատկերը, անհետացնելով կարասիները կամ անխղճօրէն կողոպտելով ճամբորդները:

Անգլիացի պինուորներ բաւական զուարճացան այսօր, հանուէն դիտելով հէք գաղթականներու կրած չարչարանքները:

* * *

3 Յունիս 1919

Անգլիացի յիւնապետը այս առաւ տեսաւ եւ աչքէ անցուց բոլոր վրաններըը: Երբ կը տեսնէր որ վրանի մը ցիցը խախտուած էր, կամ չուանը թոյլ, եւ կամ առջեւը անմաքուր՝ հայհոյութեան տարափ մը թափելով կը մտնէր վրանէն ներս ու բռնած առաջին մարդը դուրս հանելով՝ խարազանի սպառնալիքի տակ կ'աշխատացնէր ամբողջացնելու համար թեւի մնացած գործը:

Այդպէս բաւական մարդ խոշտանդելէ ետք, կարծէք թէ չէր բաւեր գործած չարիքը՝ պաղարիւնով յայտարարեց ան.

— Այսուհետեւ հիւանդ կամ առողջ՝ բոլոր այրերը անխտիր պիտի աշխատին, սառանալու համար իրենց օրապահիկը:

— Հիւանդ եղողներս ինչպէ՞ս աշխատինք, հարցուցինք զարմացած:

— Դուք կայանի թեթեւ աշխատանքներուն մէջ պիտի աշխատիք, եղաւ պատասխանը:

— Բայց այդ գործերը տեսնող մարդիկ կան:

— Անոնք մօտակայ հիւանդանոցի ջրամբարին մէջ պիտի աշխատին:

— Հիւանդանոցին գործը մեզի չի վերաբերիր:

— Ուրեմն հաց չկայ ձեր ե'ւ ոչ մէկուն:

— Հացը չէք տար չաշխատողներուն, բողոքեցինք արդար պայծոյթով մը. դուք իրաւունք չունիք կիներուն եւ փոքրերուն հացը կտրելու:

— Իրաւունք ունի՞մ թէ չունիմ, ցոյց կուտամ ձեզի:

Ու մարդուկը մեկնեցաւ՝ չաչեցնելով իր խարազանը:

Թուրք զերիները, որոնք պատի վրայէն կը դիտէին այս միջադէպը, չան առջեւ հաց նետելու պէս՝ կտոր մը հաց նետեցին մեզի եւ հեգնանքով զոչեցին.

— Հայրենակիցներ, մի' լաք, մեր աւելցուքները կը բաւեն ձեզի:

* * *

4 Յունիս 1919

Քաղաքի անգլիացի կառավարիչին աղերսագիր մը յանձնեցինք այսօր, բողոքելով չիսնապետին քմահաճ կարգադրութեան դէմ:

Կառավարիչը բարեկրթութեամբ խոստացաւ քննութիւն կատարել՝ տեսնելու թէ անարդարութիւն մը տեղի կ'ունենա՞ր մեզի հանդէպ: Բայց մինչեւ որ ան խորացնէ քննութիւնը, այսօր դարձեալ հաց չտրուեցաւ մեզի:

Երեկոյին թուրք պինուոր մը պատին վրայէն դիտել տուաւ չնական անպատկառութեամբ մը.

— Օյա'ն, ֆեափիրներ, եթէ դիտնայինք որ այսպէս պաշտպան չունէիք, Աստուած վկա'յ, բոլորդ տապարէ կ'անցնէինք:

— Անցա՞ն այլեւս այդ օրերը, դահի'ճներ, պատասխանեցինք նոզկանքով: Ձեր տապարները տարէք, թանգարաններու մէջ պահեցէք:

Թուրքեր բարձրաձայն խնդացին ու փոխելով խօսակցութեան նիւթը զոչեցին.

— Հայրենակիցներ, փորերնիդ անօթեցա՞ւ, քիչ մըն ալ հաց տանք:

կը խորհինք թէ, թուրքը երբ Հայֆայի բանտին մէջ այսպէս կը խօսի մեզի հետ, հապա ի՞նչ պիտի ընէ մեզ իր ազատ երկրին մէջ, ուր կ՚երթանք առժամապէս բնակելու:

Եթէ հոն ալ մեր ազատարարները այսպէս պիտի պաշտպանեն մեզ, ուրեմն վա՛յ մեր գլխուն:

* * *

8 Յունիս 1919

Մաս մը գաղթականները եւս մեկնեցան այսօր իրենց ծախսով: Անոնք գացին առաջաւորութեամբ՝ աչքերնուն առած ամէն կարգի վտանգ:

Երկու օրէ ի վեր հաց կը ստանանք կառավարութենէն, պայմանաւ սակայն որ ամէնքս աշխատինք գաղթականի չրջակայքին մէջ:

Ես ցարդ հիւանդ ըլլալուս համար — կայանի բժիշկը այդ մասին տեղեկագիր տուած էր — պարտադիր աշխատանք չէի կատարած, սակայն այսօր ցախաւելը ձեռք առի եւ երեք ժամ գետինները աւլեցի:

Երեկոյին յոգնասպառ անկողին իյնակայ:

* * *

9 Յունիս 1919

Շաբաթէ մը ի վեր ակռաս կը ցաւէր. առտուն երբ ելայ, տեսայ որ աջ այտս ուռած էր: Անգլիացի չինապետին քով գացի եւ երեսս ցոյց տալով՝ ըսի թէ չէի կրնար աշխատիլ:

Չինապետը դիս ղրկեց հիւանդանոցը, ուր առաւոտեան ժամ մը նշդրակով ճեղքեց բորբոքած լինդս:

Ժամ մը հանդչելէ ետք, վերադարձայ կայան: Չինապետը տեսնելով որ գործողութեան ենթարկուած էի, լինձի յանձնեց խաւաքարտի կտոր մը, որ իրաւասութիւն կուտայ կրողին չարաթ մը ձրի հաց ստանալու:

* * *

10 Յունիս 1919

Երկու հրեայ ոստիկանները դիշեր ատեն անճանօթ դնդակէ սպաննուած են:

Այս օրերս Արաբներու եւ Հրեաներու յարաբերութիւնները խիստ լարուած են: Արաբները միեւնոյն ատեն թշնամական ցոյցեր կը կատարեն Անգլիացիներու դէմ՝ պաղեստինը Հրեաներուն խոստանալնուն համար:

Կը վախնանք թէ, անոնք Անգլիացիներէն վրէժ լուծելու համար՝ կը յարձակին մեր գաղթականներուն վրայ, ինչպէս որ արդէն ըրած էին Փորթ-Սայէտի մէջ:

Կարծէք մեր բազմապիսի հոգերը չէին բաւեր, հիմակ ալ ջարդի վախը մէջտեղ ելաւ:

* * *

11 Յունիս 1919

Արաբներու եւ Հրեաներու մէջեւ կռիւ մը ծագած է այս առտու չուկային մէջ, երկուստեք վեց հոգի վիրաւորուած են:

Տեղացիները վերջին ծայր գրգռուած՝ փողոցներու մէջ ցոյցեր կը կատարեն ու պաշտօնական հաստատութեանց ապակիները կը քարկոծեն «անկախ՝ Անգլիա» գոչելով:

Զոկատ մը անգլիացի զինուորներ դիրք բռնած են գաղթականին առջեւը: Հայոց դուրս ելլելը բացարձակապէս արգիլուած է:

* * *

12 Յունիս 1919

Ֆրանսական փոքրիկ չոգենաւ մը եկած էր. Անգլիացիք ամէնքս լեցուցին մէջը ու ճամբեցին Պէյրութ՝ կ՚երեւի հոգ մը պակաս ունենալու համար: Մենք ալ ուրախ ենք Հայֆայի կայանէն ազատելնուս համար:

Երեկոյեան դէմ նաւը սկսաւ ընկոյզի կճեպի պէս տատանուիլ ամեհի ալիքներու վրայ, որոնք երբեմն չոգենաւի մէկ կողմէն կը մտնէին ու միւս կողմէն ջրվէժներու պէս վար կը թափէին:

Ծովը բռնեց ամէնքս: Գիշերուան այս պահուն դինովի պէս պառկած ենք տախտակամածներուն վրայ:

* * *

13 Յունիս 1919

Առաւօտուն ժամը 6–ին Պէյրութ հասանք: Բաւական առեն նաւահանգիստը սպասելէ ետք, Ազգային Միութեան մարզիկը եկան ու մեզ առաջնորդեցին Պէյրութի դպրոցական տունը, որ չափէն աւելի խճողուած է թէ՛ Կիլիկիա եւ թէ Պոլիս մեկնելիք դպրոցականներով:

Երեկոյեան մօտ հաճելի անակնկալը ունեցանք դաներու բարեկամ Երուանդ Թինթօնեանը, որ իմանալով Հայֆայէն Երուսաղէմի դպրոցականներուն ժամանումը՝ եկած էր հայրենակիցները փնտռելու:

Երուանդ իր ծնողաց եւ Զորումցի ուրիշ երկու ընտանիքներու հետ Դամասկոսէն ուղղակի Պէյրութ փոխադրուած էր, եւ այժմ ծնողաց հետ կը բնակէր քաղաքին մէջ՝ սպասելով որ, Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագիրը կնքուէր, եւ ապա երթային Սամսոն՝ հոն առեւտրական գործով զբաղելու համար: (Հայրը Իբրանոսեանի Զորումի անօրէնն էր):

Բարեկամիս չնորհակալութիւն յայտնեցինք տարի մը առաջ դրկած «Ժամանակ» լրագրին համար, եւ ըսինք թէ հիմա մենք կ'երթայինք Հայաստան, եւ իրենք ալ փոխանակ Սամսոն երթալու՝ մեզի հետ գային:

— Դուք գացէք, հաստատուեցէք, վերջը մենք ալ կուգանք Հայաստան, ըսաւ բարեկամս.— ապա մեզ հրաւիրեց իրենց տունը՝ դիչերը հոն անցնելու համար:

Ընդունեցինք Երուանդի հրաւէրը, եւ տեղահանութենէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով ճաշակեցինք ճոխ եւ հանգստաւէտ տան մը պարգեւած բոլոր բարիքները:

* * *

14 Յունիս 1919

Երուանդ առտուն հանրակառքով պատգուց մեզ Պէյրութի հետաքրքրական վայրերը: Գացինք մինչեւ ձէպէլ Լիպնան ըսուած վայրը, որ մայրիներով ծածկուած դիօսատեղի մըն է: Յետոյ պտտեցանք կառավարչատունը, բժշկական համալսարանը, ամերիկեան քոլէճը եւ Հայոց աւերակակոյտ դարձած Սբ. Նշան եկեղեցին:

Կէսօրին երբ դպրոցական դարձանք իմացանք որ իտալական «Քարինթիա» չոգենաւով 450 հոգի Պոլիս պիտի մեկնէր եւ մեր անունն ալ կը գտնուէր մեկնողներու ցանկին մէջ:

Ուրախ թէ Պէյրութի մէջ Հայֆայի պէս ժամավաճառ պիտի չըլլայինք, իսկոյն ժողվեցինք մեր դոյքերը, եւ հրաժեշտ առնելով մեր հիւրընկալներէն՝ մտանք չոգենաւ:

Իտալացի նաւաղներ մեզ առաջնորդեցին երկու ամբարնեբը, որոնք չոգենաւի փորին մէջ ընդարձակ սրահներ են առանց դուռի եւ պատուհանի: Օդ եւ լոյս, ինչպէս նաեւ մարդիկն ու կապոցները կը մտնեն քառակուսի փոքրիկ ծակէ մը, որ կը գտնուի ծածքին (կիւվէրթէ) տակ:

Հազիւ թէ ամբարանոցին մէջ իջած էինք, կիներ եւ փոքրիկներ սոսկումի ճիչեր արձակեցին՝ տեսնելով կատուի ձագի չափ խոշոր մուկեր, որոնք իրենց կարգին սոսկումի մատնուած մեր ներկայութենէն ու ժխորէն կը փախչէին տախտակամածին, պատերուն եւ առաստաղին վրայէն:

«Բռնեցէ՛ք, տղաք...: Այս կողմէն փախաւ...: Նա՛, հոս է ...: Զա՛րկ, Կովկաս...», ըսելով ժողովուրդը սկսաւ ալ ու ձախ դարնել փայտով, կօշիկով, լաթով եւ ամէն տեսակ առարկաներով:

Կէս ժամ ետք, ոչ մուկ չէր մնացած ամբարին մէջ: Դիակները՝ թուղթի կտորով մը պոչերէն բռնած՝ նետեցինք ծովուն մէջ, ու առօք–փառօք տեղաւորուեցանք անոնց տեղերը, անգամ մը եւս հաստատելով սա ճշմարտութիւնը թէ՝ աշխարհի մէջ իրաւունքը զօրաւորինն է, մանաւանդ ապրելու իրաւունքը:

Երկու հարիւր հոգիէ աւելի ենք մեր ամբարին մէջ: Ամէն ընտանիք պատերուն առջեւ կապերտ մը կամ փսխաթ մը փռած՝ նստած՝ ոմանք մուրթին մէջ, ոմանք մոմի մը աղօտ լոյսին:

Մենք դժբախտաբար լոյսի այդ պերճանքէն ալ զրկուած ենք, նոյնպէս մեր աչ եւ ձախ կողմի ղրացիները, որոնց առաջինը՝ Խաչընէցի ընտանիք մըն է — հայր, մայր եւ չափահաս աղջիկ մը — իսկ ձախ կողմինը՝ Ատաբազարցի երիտասարդ մը՝ իր կնոջ եւ երկու տարեկան մանչ զաւկին հետ:

Մեր հագուստները բարձ ըրած եւ վրանիս ծածկոց մը քաշած՝ պիչերը պառկեցանք ամբարին մէջ:

Մեր գլխուն վերեւ՝ ամբարանոցի երկաթէ կամարները կը թնդան բեռնաբարձ անիւներու խժալուր աղմուկէն, եւ նաւասաններու ու նաւավարներու պոռչտուքներէն: Շոգենաւը չարունակ բեռ կ'առնէ:

* * *

15 Յունիս 1919

Առաւօտեան ժամը 8–ին մեկնեցանք Պէյրութէն:

Կէսօրին հանդիպեցանք Թրիփոլի, որ ծառերով եւ այգիներով չրջապատուած դեղեցիկ քաղաք մըն է:

Չորս ժամ բեռ եւ ճամբորդ առնելէ եւաք, շոգենաւը դարձեալ ճամբայ ելաւ ու ամբողջ օրն ու գիշերը սուրաց Միջերկրականի հանդարտ ջուրերուն վրայէն:

Քանի՛ շոգենաւին ցուռկը կը ճեղքէ ջուրերու անհուն տարածութիւնները, մեր սրտերը այնքա՜ն ուրախութեամբ կը դեղուն: Կը մոռնանք թէ՝ սահող ամէն վայրկեան քիչ մը եւս կը մօտեցնէ մեզ մեր ճամբորդութեան վերջնական հանգրուանին, մեր տառապանքներու վերջնական փարատումին:

* * *

16 Յունիս 1919

Առաւօտուն հասանք Ալեքսանդրէթ:

Քաղաքը նաւամատոյց չունենալուն՝ շոգենաւը ծովուն բացը խարսխեցաւ, իսկ մենք նաւակներով ցամաք ելանք՝ հայ

եւ պտուղ դնելու համար:

Քարափին վրայ, մեր ազատագրումէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով թուրք ժողովուրդին հետ չփման եկանք:

Հետաքրքիրներու բազմութեան մէջէն քօղարկուած թուրք կին մը՝ տեսնելով մեզ բացագանչեց·

— Կեավուրնե՛ր, եկէ՛ք, եկէ՛ք, որ ձեզ նորէն ջարդենք:

Ֆրանսական գրաման տակ՝ թուրք կնոջ սոյն քինավառ արտայայտութիւնը ապշութեան մատնեց մեզ:

Մենք կը կարծէինք թէ, թուրքերը պարտութենէն եաք՝ ջախջախուած, մեռած էին: Մինչդեռ Հայֆայի թուրք գերիներէն եաք, ահաւասիկ Ալեքսանդրէթի թուրք կնոջ այս յայտարարութիւնը բոլորովին կը չրջէ մեր ենթադրութիւնը:

Կը սխալի՞նք արդեօք:

* * *

17 Յունիս 1919

Շոգենաւին դուռ սուլոցներէն տեղեկացանք թէ, նոր նաւահանդստի մը մօտեցած էինք: Արդարեւ երբ ամբարներէն դուրս ելանք, տեսանք որ Մերսինի առջեւ խարսխած էինք:

Նաւակներով կրկին քաղաք դացինք գնումներ կատարելու համար: Այս տեղի թուրքերն ալ ծուռ ծուռ կը նայէին մեզի:

— Կը հաւաքուիք հոս, բայց այս հողերը չենք տար ձեզի, ըսաւ մեզ քաղաք տանող նաւավարը կոպտօրէն:

— Մենք Պոլիս կ'երթանք, ըսինք:

— Կրնայ ըլլալ···: Բայց ձեր ազգակիցներէն չատեր հոս հաստատուելու համար կուգան:

— Ինչո՞ւ չհաստատուին, ըսինք, Կիլիկիա մեր հայրենիքը չէ՞:

— Վաղը երբ Ֆրանսային քաշուի՝ կը տեսնենք թէ որո՞ւն հայրենիքն է, ըսաւ թուրքը խորհրդաւոր ձեւով մը:

Երեկոյին Ատաբազարցի Մտեփան, որ նոյնպէս ունկնդիր եղած էր վերի խօսակցութեան, ըսաւ·

— Այս խժերուն գլուխը դեռ չէ ջախջախուած: Ես կը կար–

ծեմ թէ դեռ բաւական քաշելիք ունինք Թուրքերու ձեռքէն:

— Ես ալ այդպէս կը կարծեմ, ըսի: Այլապէս՝ այս մարդիկը այսքան ամբարտաւան լեզու չէին կրնար գործածել:

— Այնքա՜ն չարչեցին, կոտորեցին, դեռ չկշտացան: Այս ի՜նչ անմար ատելութիւն է, բացագանչեց Ստեփան պահ մը ետք՝ սրտէն փրթած աղկատուր հառաչանք մը արձակելով:

Կոահեցի թէ երիտասարդ դրացիս հոգւոյն մէջ կուտակուած վէրեր կային:

— Ստեփա՛ն, ըսի, դուն ո՞ւր էիր աքսորի ատեն:

— Տէր Զօր:

— Զըսե՞ս թէ Խապուր դեռի սպանդանոցը առաջնորդուողներէն ես:

— Ո՛չ, անկէ առաջ մենք Մահուան Դուռը առաջնորդուած էինք:

— Մահուան Դուռն ի՞նչ է, հարցուցի զարմացած:

— Գոցէ՛: Չեմ ուզեր հին օրերու վէրքերը դրդռել, ըսաւ Ստեփան:

— Բայց այնպիսի ձեւով մը կը խօսիս որ արդէն իսկ հետաքրքրուեցայ պատմութեամբդ:

— Լաւ է որ չիմանաս:

— Պէտք է որ իմանամ, ըսի: Նա՛խ 24 ժամ Մերսինի առջեւ պիտի կենանք. դիչերուան միօրինակութենէն ազատելու համար խօսակցութեան մը պէտք ունինք: Յետոյ՝ կը տեսնե՞ս սա տեղարակը. անոր պէս վեց հատ ուրիշներ ալ ունիմ: Բոլորը լեցուած՝ հարիւրաւոր դաղթականներու պատմութիւններովը: Պոլիս երթալուս պէս՝ առաջին գործս պիտի ըլլայ զանոնք դասաւորել եւ հրատարակութեան տալ: Զե՞ս կարծեր որ քու պատմութիւնդ ալ արժանի ըլլայ հրատարակութեան:

— Քանի որ այդպէս է՝ պիտի պատմեմ, ըսաւ Ստեփան: Տաժանելի է անցած դէպքերու վերյիշումը. բայց չեմ ուզեր որ մոռացութեան մէջ թաղուի մեր ազատարարին անունը:

* * *

Ստեփան պատերազմի տարին զինուորական փրկանք վճարած էր, հետեւաբար չէր զինուորագրուած: Օր մը ան կը տեսնէ որ ոստիկաններ կը ձերբակալէին Ատաբազարի բոլոր մտաւորականները ու կուսակցականները: Ստեփան ինքն ալ կուսակցական մըն էր, եւ Թուրքերու կողմէ ատուած կուսակցական մը: Ուստի խոհեմութիւն կը սեպէ տեսնուան մը համար հեռաւոր գիւղ մը ապաստանիլ, եւ հոնկէ հետեւիլ դէպքերու ղարդացման:

Ստեփանի քաղաքէն հեռացումէն ետք ոստիկաններ կուգան, կը չարչարեն անոր ծնողքը, եւ տղուն տեղը՝ հայրը կը տանին Հայոց եկեղեցին, որ բանտի վերածուած էր, եւ ուր արդէն 500–է աւելի ձերբակալեալներ արգելափակուած էին:

Ստեփան լսելով որ, բանտարկեալները չարաչար տանջանքներու կ'ենթարկուէին եւ իր հայրն ալ իր տեղը ձերբակալուած էր, կը որոշէ քաղաք երթալ եւ ոստիկանութեան յանձնուիլ խոչտանգումէ ազատելու համար իր ծերունի հայրը:

Ճամբան, ծանր տոպրակի մը բեռան տակ կքած՝ դեղջկուհի մը դիմացը կ'ելլէ: Ստեփան՝ տարազէն հասկնալով թէ Հայուհի մըն էր ան, կը հարցնէ թէ՝ ի՞նչ կ'անցնէր, կը դառնար քաղաքին մէջ:

— Բոլոր այրերը ձերբակալեցին, կ'ըսէ դեղջկուհին արտասուելով, իմ ամուսինս ալ տարին:

— Գիւղերո՞ւ մէջ ալ կը ձերբակալեն, կը հարցնէ Ստեփան սահմռկած:

— Ամէն տեղ:

— Ո՞ւր կ'երթաս այսպէս:

— Դիմացի գիւղը, ծնողքիս քով: Տուներնիս, տեղերնիս խարապ եղաւ:

— Ուրեմն ասոնց նպատակը մտաւորականները ձերբակալել չէ, կը մրմնջէ Ստեփան չփոթած. քանի որ գրել–կարդալ չգիտցող գիւղացիներն ալ կը ձերբակալեն, կը նշանակէ թէ

հրէշային դաւ մը կայ նկուքուած:

Մտեփան կը զատուի գեղջկուհիէն ու ճամբէն քիչ հեռու, ծառի մը չուքին տակ նստած կը մտածէ:

Քաղաքին մէջ ունէր հայր, մայր եւ նշանած մը: Ի՞նչ պիտի ըլլար անոնց վիճակը, եթէ հոն ալ բռնադատէր եւ ջարդ տեղի ունենար, ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ եղած էր արդէն միւս հայաշատ քաղաքներու մէջ: Ի՞նչ պիտի ըլլար նաեւ ինք, երբ ոստիկանութեան յանձնուէր:

Այս մտածումներով տարուած՝ ան երկար ատեն անշարժ եւ մտասեւեռ մնացած էր, երբ յանկարծ կը ցնցուի: Վարի ճամբէն երկու ոստիկաններ մարդ մը ծեծելով կը տանէին դէպի քաղաք: Զոհը, որուն առոգանութենէն ու արտաքին երեւոյթէն յայտնի էր թէ քաղաքացի Հայ մըն էր, կը խնդրէր որ չծեծէին զինքը: Ոստիկաններէն մին սակայն, բռունցքի ուժգին հարուած մը կ'ինչեցնէր անոր դէմքին: Հայը ցաւագին ճիչ մը արձակելով՝ ձեռքը կը տանէր բերնին: Արիւնը պահ մը եռք չթի առ չթի կը հոսէր մատներուն արանքէն:

— Սատկէ՛ չուն, կը գոռար դահիճը ահռելի ձայնով մը:

Մտեփան տեսնելով որ ոստիկանները հետզհետէ կը մօտենային իր ուղղութեամբ, անմիջապէս տեղէն կ'ելլէ ու կը պահուի ճամբան եղերող մօրմենիի մը խիտ թուփին ետեւ:

Քիչ յետոյ ոստիկանները կ'անցնէին իր առջեւէն. ան սոսկումի աղաղակ մը կը զսպէ՝ ճանչնալով զոհը, որ ուրիշ մէկը չէր, այլ Հրանդը, իր նշանածուհիին եղբայրը:

Հրանդն ալ իրեն պէս զիւղերը վխտած եւ պահուըտած էր: Կասկած չկայ թէ, ոստիկաններ զայն գտած էին ու հիմա կը տանէին քաղաք՝ բանտարկելու համար միւս 500–ի քով:

Ծեղճ տղան իր ստացած հարուածէն ընդարմացած, կը քալէր անձայն եւ անշշուկ՝ չարունակ սրբելով քթէն ու բերնէն առատօրէն հոսող արիւնը: Ոստիկանները իրենց ատելավառ նայուածքները սեւեռած անոր վրայ, կ'երթային ետեւէն՝ զարհուրելի եւ սպառնալից կերպարանքով մը:

Մտեփան տեսնելով նշանածին եղբայրը, յանկարծ անդիմադրելի վախ մը կ'ունենայ խոյանալու ոստիկաններուն վրայ եւ անոնց ձեռքէն ազատելու իր ընկերը: Սակայն յետոյ կը զսպէ ինքզինքը, խորհելով թէ անօգուտ պիտի ըլլար իր միջամտութիւնը, քանի որ ոստիկանները պինուած էին, մինչ ինք դանակ մըն իսկ չունէր:

Թերեւս ալ այդ անխորհուրդ քայլը ազէտաբեր պիտի ըլլար թէ՛ իրեն եւ թէ Հրանդին համար, նկատելով որ ոստիկանները իր առաջին խոյանքին իսկ հրացանազարկ պիտի ընէին զինքը եւ ետքն ալ Հրանդը, կարծելով որ անոր զիտակցութեամբ տեղի ունեցած էր յարձակումը:

Ուստի քար դրած իր սրտին վրայ՝ ան չի չարժիր իր տեղէն ու կը ձգէ որ ոստիկանները հեռանան, յետոյ զանոնք հետապնդելու եւ յարմար առթիւ միջամտելու առաջադրութեամբ:

Մտեփան կէս ժամէ չափ հաղիւ զացած էր, կը տեսնէ որ վտակի մը մօտ Հրանդ չկարենալով քալել՝ կ'իյնար ծունկերուն վրայ:

— Ոաքի՛ եղ, անհաւատ, կը գոչէ ոստիկաններէն մին՝ սպառնալից վերցնելով մարակը:

— Զե՞մ կրնար, գլուխս կը դառնայ, կը բղաւէ Հրանդ դողդոջուն ձայնով մը:

— Հիմա կը հասկցնեմ քեզի-պառկիլը: Ե՛լ նայիմ:

Ոստիկանը անդթաբար կ'իջեցնէ մարակը ուժասպառ տղուն գլխուն վրայ:

— Մի՛ զարներ...: Աստուծոյ սիրոյն մի՛...

Հրանդի ձայնը կը խեղդուի կիցերու, հարուածներու, հայհոյանքներու տարափին տակ:

Ծեղճ տղան ո՛չ կը ճչայ, ոչ ալ ինքնապաշտպանութեան չարժում մը կ'ընէ: Կարծէք թէ մեռած էր. դիակի պէս կը պառկի փոշիներուն մէջ:

Ոստիկանները կ'երեւի հրաման չունէին զայն սպաննելու: Որովհետեւ քիչ յետոյ անոնք կը սկսին խորհրդակցիլ՝ իրենց

կալանաւորը կերպով մը քաղաք տանելու մասին:

— Ոտքէն քաշելով տանիլը յոդնեցուցիչ կ'ըլլայ, կ'ըսէ ոստիկաններէն մէկը, սպասենք թէեւս ձի մը կամ կառք մը կ'անցնի այս տեղէն:

— Այո, սպասենք, կ'ըսէ միւսը՝ նստելով ճամբուն եղերքը ու սրբելով ճակտէն վազող քրտինքները:

Բիչ յետոյ Հրանդ կը սթափի իր նուադումէն:

— Ջո՛ւր, ջուր, կ'աղաղակէ ցոյց տալով բերանը. խնդրեմ, ջուր տուէք, սիրոս կ'այրի:

— Շիւքրի՛ւ, կ'ըսէ նստող ոստիկանը ընկերոջ, մարդը հայերէն կը խօսի եւ դիտե՞ս ինչ կ'ուզէ.— Ջուր: Շատ ծարաւեր է, թրջէ՛ բերանը:

Այդ միջոցին սայլ մը կ'երեւի ճամբուն ծայրը: Ոստիկանները կը հրաժարին իրենց չար խորհուրդէն, ու ճամբուն կեդրոնը կը կենան՝ խօսելու համար սայլապանին հետ:

— Հայրենակի՛ց, կ'ըսեն այս վերջնոյն երբ ան բաւական մօտեցած էր իրենց, կանգ ա՛ռ. սա վիրաւորը քաղաք պիտի տանիս:

— Ես արդէն քաղաքէն կուգամ, ուշ մնացի, դիւղս պիտի վերադառնամ, կը դանդաղի սայլապանը:

— Շատ մի՛ խօսիր, խարազանը հիմա կ'ուտես, կը դոչեն ոստիկանները սպառնագին:

— Հէ՛յ, դուք որո՞ւն կը սպառնաք, ես Հայ չեմ, Թուրք եմ, կը բացագանչէ դիւղացին դայրոյթով:

Ոստիկաններէն մին ապտակ մը կ'իջեցնէ սայլապանի բերնին եւ բարկաճայթ կը գոռայ.

— Եթէ Թուրք ես՝ կատարէ՛ հայրենասիրական պարտականութիւնդ: Ջե՞ս տեսներ թէ ազգը ի՛նչ տագնապներ կ'անցնէ. ամէն Թուրք պէտք է օգնէ պետութեան՝ յաղթանակով վերջացնելու համար այս կռիւը:

— Հերի՛ք, անասուածներ, իմ երկու զաւակներս արդէն պատերազմի դաշտին վրայ կը կռուին, կը բողոքէ դիւղացին

յանդիմով:

— Այդ ուրիշ կռիւ է, հիմա մենք ներքին կռիւ ունինք, կ'ըսեն ոստիկանները.— ու առանց մտիկ ընելու դիւղացիին բողոքները՝ Հրանդի կիսանուագ մարմինը կը դնեն սայլին վրայ ու խթանելով եղները կը տանին քաղաք:

Ստեփան բաւական առեն կը հետեւի կառքին, սրտէն խոր խոցուելով ամէն անգամ որ իր ընկերոջ գլուխը կը զարնուէր՝ ճամբու խորտուբորութիւններէն ցնցուող սայլի տախտակներուն: Երբ վերջապէս ան համոզում կը դոյացնէ թէ՝ ինք անկարող էր ընկերոջ օգնելու, կը քաշուի ճամբուն վրայէն ու ամայի անկիւն մը նստած՝ կը մտածէ վերջնականապէս ճչտելու համար իր հետեւելիք ուղղութիւնը:

Քաղաք երթա՞յ թէ չերթայ: Եթէ երթայ՝ ի՞նչ կրնայ ընել, իսկ եթէ չերթա՞յ...

Ստեփան այս երկընտրանքին մէջ էր, երբ կը տեսնէ ուրիշ ճամբորդ մը ճամբուն վրայ: Փոշիներու մէջ թաթխուած՝ կայտառ ծերունի մըն էր ան, իրեն ծանօթ դարբին մը:

— Օհա՛ն ամմի, Օհա՛ն ամմի, կը դոչէ Ստեփան ծերունին դէպի իր կողմը կանչելով:

Օհան ամմի ճանչնալով ձայնին տէրը՝ կ'երթայ անոր քով եւ յանդիմանական չեչտով մը կը հարցնէ.

— Բայց Ստեփան, դուն հոս ի՞նչ դործ ունիս:

— Իմացայ որ հայրս իմ տեղս ձերբակալուեր է, կ'երթամ քաղաք յանձնուելու եւ զայն ազատելու, կը պատասխանէ Ստեփան:

— Դարձի՛ր, դարձի՛ր, անմտութիւն դործելու առներ չէ, կը սաստէ ծերունին:

— Ինչո՞ւ:

— Նա՛խ հայրդ ուրիշ քանի մը հոգիի հետ Պոլիս պատերազմական առեան դրկուեցաւ...

— Ո՛հ, պիտի կախեն զայն, կը մրմնջէ Ստեփան սահմռկած: Մայրս ինչպէ՛ս պիտի տոկայ հարուածին... խեղճ կինը

արդէն սրտի ակարութիւնէ կը տառապէր…։

— Սեւիան, ցաւալի է, բայց ներկայ պայմաններու մէջ դժբախտութիւնները չենք կրնար իրարմէ պահել, կ՚ըսէ դարբին Օհան, հօրդ ձերբակալուած օրը՝ ոստիկանները չատ ծեծած էին մայրդ. երկու օր առաջ հէք կինը…

Սեւիան քարացած կը մնայ, անկարող վշտի ուէ պոռթկում մը ընելու։

— Տղաս, քեզի այլեւս ընելիք գործ չմնաց քաղաքին մէջ, կ՚ըսէ ծերունին. գարձի՛ր անմիջապէս։ Գլխուդ վրայ հարիւր ոսկի դին դրուած է։

— Գլխո՞ւս վրայ։

— Այո՛, ոստիկանութեան ձեռքը վեց հոգինոց ցանկ մը կայ. քու անունդ այդ ցանկին մէջն է։

Ապա ծերունին պահ մը հանդչելու համար կը նստի՝ եւ կը յարէ.

— Սոսկալի է վիճակնիս։ Իմ զաւակներս Ռուբէնն ու Բարդէնն ալ ձերբակալեցին։ Յարդ ձերբակալեալներու թիւը 700–ը անցաւ։ Եկեղեցիին մէջ բանտարկած են դանոնք եւ ամէն օր կը խոշտանգեն՝ խոստովանեցնելու համար իրենց «պահուած» դէնքերուն տեղը։ Վաճառական Ներսէս ծեծի տակ՝ խեղթացած ու լնգլինքը տանիքէն նետելով անձնասպան եղած է։ Տէր Միքայէլի ոտքերը կոտրտած են վայտէ հարուածներու տակ։ Դեղագործ Նուպարի մխեղը աքցանով քաշած են։ Սահկի ակռաներն ու եղունգները վրդուցած են։ Զարեհը հրաչէկ շամփուրներով այնքա՜ն չարչարած են որ, «բարեկամ մը չունիմ որ ինձի թոյն չի տար», ըսելով նուաղած, լինկած է։ Քիչ առաջ հանդիպեցայ Հրանդին. ոստիկաններ սայլին մէջ դրած դիակը՝ կը տանէին։

— Դիա՞կը։

— Այո՛, դիակը։

— Ա՛խ անիծեալ Թուրք, կը բացագանչէ Սեւիան պրկուած բոունգքը ձգելով ծունկին վրայ։ Հրանդի մայրն ու քոյրը լո՞նչ եղան։

— Առայժմ ժողովուրդին դպած չունին, բայց կը յանձնարարեմ քեզի որ քաղաք չերթաս, կ՚ըսէ դարբին Օհան։ Ոստիկաններ ամէն օր այդ ցանկի վեց հոգին կը փնտռեն եւ անոնց ազգականներուն ու ծանօթներուն տուները կը խուզարկեն։ Գիտցած ըլլաս, եթէ ձեռք անցնիս՝ կախաղան բարձրացած օրդ է։

— Քու տղաքդ լո՞նչ եղան. անոնք ալ խոշտանգուեցա՞ն։

— Այո։ Երկու չարաթէ ի վեր հիւանդ եւ վիրաւոր պառկած են բանտին մէջ։ Կերակուր կը տանինք, ոստիկանները յանձնելու համար կ՚առնեն մեր ձեռքէն եւ իրենք կ՚ուտեն։ Եղիազարեանը իր կօշիկին կաշին ջուրին մէջ թաթխելով կերեր է…։ Սոսկալի՛ է վիճակնին, սոսկալի՛…։

— Դուն ո՞ւր կ՚երթաս այսպէս։

— Ինծի կայ որ, պիտի տարագրեն ժողովուրդը։ Գիւղերը կ՚երթամ, կարգ մը դանձումներ ընելու համար։ Զենք գիտեր թէ լո՛նչ պիտի ըլլանք վաղը. ամէն հաւանականութեան դէմ պատրաստ դանուելու ենք։

Օհան ամմի քաղաքի անցուդարձերու մասին քիչ մը եւս տեղեկութիւններ տալէ ետք, ոտքի կ՚ելլէ ու մեկնելու առեն կ՚ըսէ հայրական չեչտով մը.

— Սեւիան, կրկին եւ կրկին կը պատուիրեմ քեզի, չըլլայ որ քաղաք երթաս։

Սեւիան անորոշ կը շարժէ գլուխը, ապա առանձին մնալէ ետք կ՚ըսէ իւրովի.

— Բայց վտանգէն փախչիլը վատութիւն է։ Հիմա որ մէկ հոգի ունիմ աչխարհի մէջ, զայն Թուրքի լուծին տակ ձգած՝ չեմ կրնար իմ մորթիս փրկութեան մասին խորհիլ։ Պէտք է որ քաղաք երթամ։

Ու նոյն իրիկունն իսկ օգտուելով մութէն՝ ան կը մտնէ քաղաք եւ կ՚երթայ ուղղակի նշանածուհիին տունը։

* * *

Պատմութիւնը չէր բաւնակած, հոս կ'արժէ վիակագիծ մը բանալ՝ ներկայացնելու համար Իպրահիմ անունով ապերախտ չուն մը, որ տեսած էր Սեւիանի վաճառական Թադւորեանենց (Արաքսիենց) տունը մտնելը:

Ութսունական թուականներուն Թուրքիոյ ներքին գաւառներուն մէջ ահռելի սով մը կը տիրէ: Բազմաթիւ ընտանիքներ գիւղերէն քաղաքները կ'ապաստանին, հոն հաց գտնելու յոյսով: Երբեմն չրջանակներու մէջ մտնաւանդ թչուառութիւնը այն աստիճան կը սաստկանայ որ, ծնողք անկարող կերակրելու իրենց զաւակները՝ զանոնք կը ձգեն ճամբաներու եզերքը, այդպէս յանձնելով պատահական անցորդի մը գթասրտութեան:

Այդ կարգէն էր Իպրահիմը, որ հազիւ չորս տարեկան՝ կը լքուի գիւղական ճամբու մը եզերքը: Արթննալով ան, ինքզինքը կը գտնէ ամայի դաշտի մը մէջտեղ: Կը վնտռէ ծնողքը ու լալով կը քալէ ճամբան, այն յոյսով թէ անոր ծայրը պիտի գտնէր գանոնք:

Պուրակի մը եզերքը հասնելով՝ ընկերիկ տղան ուժասպառ կ'իյնայ եւ կը մնայ այդտեղ: Նոյն մթնոլորին սեւ ամպեր կը ծածկեն երկինքը, մութը կը կոխէ, հովը կը սուլէ, ամպերը կը որոտան, չանթեր կը փայլատակեն ու հեղեղանման անձրեւ մը կը թափի վար:

Կասկած չկայ թէ, Իպրահիմ հոն պիտի մեռնէր քաղցէն, վախէն ու ցուրտէն, եթէ հեռուեւալ առտու բարի ճիւաւոր մը, որ Արաքսիի հայրն էր, չգտնէր զայն:

Թադւորեան կը սթափեցնէ տղան թմրիրէն եւ կը հարցնէ թէ ո՞վ էր ինք եւ ի՞նչ կ'ընէր հոն: Իպրահիմ հեկեկալով կը պատմէ իր պատմութիւնը, աւելցնելով թէ հայր մայր ունէր եւ կը բնակէր հեռաւոր գիւղի մը մէջ:

Թադւորեան զայն կը նստեցնէ իր բակեղէնին (հէյպէ) մէջ ու տանելով քաղաք՝ օրերով մունետիկ կանչել կուտայ գտնելու համար Իպրահիմի ծնողքը: Սակայն ոչ ոք տէր կ'ելլէ տղուն:

Աւսր վրայ բարի Հայը զայն կը յանձնէ իր վաճառատան մէկ թուրք պաշտօնեային, եւ կը պատուիրէ որ հարկ եղած խնամքը տանի, ինք կը հոգայ ծախսերը:

Իպրահիմ 15 տարեկան էր, երբ գինքը որդեգրող Թուրքը կը մեռնի: Հակառակ իրեն եղած բոլոր ծախքերուն՝ ծոյլ եւ ծանծաղամիտ տղայ մը կ'ըլլայ ան: Թադւորեան սակայն, մեղքնալով՝ իր մեռած պաշտօնեային տեղ կ'առնէ զայն:

Մօտաւորապէս տասը տարի ետք, Թադւորեանի մահուամբ վաճառատունը կը գոցուի: Իպրահիմ, որ այս միջոցին քիչ շատ գործ սորված էր, իր խնայած գրամով պզտիկ խանութ մը կը բանայ: Յետոյ ան կ'ամուսնանայ Թրքուհիի մը հետ, ու կը հաստատուի իր բարերարին բնակարանէն ոչ շատ հեռու՝ կոզմնակի փողոցի մը մէջ, չարունակելով միշտ օգտուիլ Թադւորեաններց նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւններէն:

Ահա՛ քանի տարի Հայու հաց կերած եւ Հայու չնորհիւ ստոյգ մահէ ազատած՝ այս զազրելի արարածն է որ, հիմա ուրախութենէն ձեռքերը կը չփէ, երբ կը տեսնէ Սեւիանի մուտքը իր նախկին տիրոջ տունը:

— Ասկէ յետոյ ո՞վ որի, կը խորհրդածէ ինքնիրենը: Բոլորը պիտի աքսորուին եւ պիտի սպաննուին: Անգամ մըն ալ երեսնին պիտի չտեսնեմ որ; արարքէս ամչնալու տուիք ունենամ: Երթամ, լուր տամ ոստիկանութեան եւ պարգեւս ստանամ:

Իպրահիմ խօսքը գործին միացնելով՝ առանց խղճահարութեան կ'երթայ ոստիկանապետին քով եւ ուղղակի նիւթին անցնելով կ'ըսէ.

— Դուք քոմիթեճիի մը թաքստոցը ցուցնողին հարիւր ոսկի խոստացած էիք, չէ՞:

— Այո՛:

— Լաւ ուրեմն. տուէ՛ք պարգեւս, ձեղի կարեւոր հասցէ մը տամ:

— Այդ ի՛նչ տարօրինակ առաջարկ է, կ՚ըսէ ոստիկանապետը այլայլած: Ցոյց տուր հասցէն, մարդը ձերբակալենք որ նուէրդ տանք:

— Հապա եթէ մարդը ձերբակալելէ ետք նուէրս չտաք...:

— Բարեկա՛մ, դուն խե՞նթ ես թէ տխմար:

— Ո՛չ մին, ոչ միւսը: Դրամը կուտաք, հասցէն կ՚առնէք:

Ու տեսնելով որ դրամ տուող չկար, Իպրահիմ կը պատրաստուէր դլուխն առած մեկնելու, երբ ոստիկանապետը ոստումով մը կը հասնի եռեւէն.

— Հէ՛յ, ո՞ւր կ՚երթաս, հասցէն տո՛ւր եւ այդպէս մեկնէ:

— Պիտի չտամ...

Ապտակ մը երեսին, երկրորդ մը: Կից մը վրէն, երկրորդ մը: Իպրահիմ կը տապալի դետնին վրայ ու կը սկսի աղիողորմ ճիչեր արձակել: Ոստիկանապետը ապա նշան կ՚ընէ ներկայ եղող երկու ոստիկաններու, որոնք դրան եռեւէն խոշոր փայտ մը քաշելով՝ կը խոյանան մատնիչին վրայ: Հազիւ թէ հարուածները մէկ–երկու իջած էին, Իպրահիմ ճարահատ կը դոչէ.

— Կեցէ՛ք, մի՛ զարնէք, պիտի ըսեմ:

* * *

Ստեփան սոյն պատահարէն անտեղեակ՝ Ալաքսիի եւ անոր մօր՝ Տիկ. Աղաւնիի հետ տան վերի յարկը նստած կը խորհրդակցէր՝ իրենց դոյութեան սպառնացող վտանգէն ազատելու ճար մը դտնելու մասին, երբ յանկարծ իրարու եռեւէ կը զարնուի վտղոցին դուռը:

Սրտերնին թունդ եւած, անոնք պահ մը իրարու երես կը նային: Ցետոյ տեսնելով որ դուռը անընդհատ կը զարնուէր, անոնք կը մարեն սենեակին լոյսը ու վարագոյրին եռեւէն կը նային՝ տեսնելու թէ ո՞վ էր դիրենք անհանգիստ ընողը:

Երկու հոգի կեցած էին դրան առջեւը:

Թէեւ մութ էր դուրսը, բայց Ստեփան կը տեսնէ անոնց հադուստին վրայ փայլող ոստիկանական դեղին կոճակները:

Ճակատը պատուհանի ապակիին կռթնցնելով՝ Ստեփան կը տեսնէ նաեւ բազմաթիւ ստուերներ, որոնք վտղոցին երկու կողմերը, մութ անկիւններու մէջ կծկուած՝ դարանամուտ կը սպասէին, առաջին աղդանշանին դէպի յառաջ խոյանալու համար:

— Պաշարուած ենք, կը մրմնջէ երիտասարդը վազելով տան եռեւի կողմը՝ տեսնելու թէ հոն ալ ոստիկաններ կայ՞ն:

— Այո՛, ամէն կողմէ:

— Ի՞նչ պիտի ընենք հիմա, կը բացագանչէն Արաքսի եւ մայրը հեղձամղձուկ ձայնով մը:

— Հրանդը զէնք ունի՞, տունը կը հարցնէ Ստեփան:

— Այո՛, դաշոյն մը:

— Տուէ՛ք ինծի:

— Բայց զգո՛յշ, Ստեփան:

Այդ միջոցին դուռը ա՛լ աւելի ուժգին կը զարնուի: Պահ մը ետք, արտաքին ճնշումի տակ դուռը կը բացուի, ու բազմաթիւ ոստիկաններ կը խուժեն տան բակին մէջ:

Ստեփան լսելով սուրերու չխրտկոցները եւ խթանաւոր մոյկերու դոփիւնները՝ խոյանքով մը դուրս կը սլանայ սենեակէն ու խոհանոցի մէջէն անցնելով՝ եռեւի պատուհանէն կը ցատկէ քովի տան տանիքին վրայ:

Գնդակ մը, որ տան եռեւի կողմի վտղոցէն արձակուած էր, ճիշդ այդ միջոցին ջարդ ու փշուր կ՚ընէ իր ցատկած պատուհանին ապակիները:

Ստեփան առանց իր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու՝ կը յառաջանայ կղմնտիրներու վրայէն ու ոստումով մը ինքզինքը կը նետէ տան առաջին յարկի պատշգամին վրայ: Երկրորդ գնդակ մը կը բզզայ իր ականջին տակէն: Ստեփան ուսի ուժգին հարուածով մը կը բանայ պատշգամին դուռը, կը մտնէ սենեակին մէջ, կը խոյանայ սանդուխներէն վար, ու մինչ տնեցիները ահ ու դողի մատնուած՝ սարսափի աղաղակներ կ՚արձակէին, կը վազէ բակին մէջէն ու կը բանայ փողոցին դուռը:

Նոյն մէջոցին ոստիկան մը ձեռքը սարճանակ մը բռնած՝ կը ցցուի իր դիմացը: Սահեան չանթահարիչ արագութեամբ մը դաշոյնը կը խրէ անոր կուրծքին, ու մինչ ոստիկանը սոսկալի ոռնոց մը կ'արձակէր, Սահեան կը թռի դուրս ու կը կորսուի մթութեան մէջ:

Ոլոր-մոլոր ճամբաներէ անցնելով՝ Սահեան կ'ելլէ քաղաքէն ու կրկին կ'ապաստանի այն դիւղը, ուր պահուըռած էր քաղաք իջնելէն առաջ:

* * *

Մինչ Սահեան այսպէս կ'ազատէ իր հոգին, անդին ոստիկանները կը ձերբակալեն Արաքսին ու Տիկ. Ադաւնին, եւ կը սկսին զանոնք չարչարել խոստովանեցնելու համար իրենց ազգականին փախած տեղը:

— Բայց մենք չենք գիտեր թէ ո՛ւր գնաց ան, կը բողոքեն Հայուհիները իրաւամբ:

— Կը տեսէք, դուք կը պաշտպանէք վտանգաւոր քոմիթաճի մը, որուն գլխուն հարիւր ոսկի պարգեւ դրուած է, կը դժէն ոստիկանները կատաղութենէ վերիրելով: Եկէ՛ք մեզի հետ, ձեր յանգանքը կարծուածէն շատ աւելի ծանր է:

— Ո՞ւր կը տանիք մեզ, կը ճչան մայր ու աղջիկ՝ տեսնելով որ ոստիկանները քաշկռտելով դիրենք դուրս կը հանէին սենեակէն:

— Գալեցէ՛ք, պղտիկ ընդդիմութիւն մը եթէ փորձէք, այս խարազանը կը կոտրենք ձեր կռնակներուն վրայ:

— Բայց...

— Գալեցէ՛ք:

— Տունը-տեղը ձգած՝ ո՞ւր պիտի երթանք այսպէս:

— Բա՛նտ: Հոն ծեծի տակ պիտի կոտրենք ձեր ոսկորները, մինչեւ որ այդ քոմիթաճիին թաքստոցը յայտնէք:

— Բայց մենք չենք գիտեր:

— Գալեցէ՛ք:

Ու խարազանի հարուածներ կ'իջնեն երկու կանանց ուսերուն վրայ:

— Իրաւունք չունիք կին մը ծեծելու, կ'ընդվզի Տիկ. Ադաւնի՝ ոստիկաններու երեսն ի վեր պոռալով, ամչցէք ձեր պեխերէն:

— Դուք լաւ ձագեր էք, կը գոռայ ոստիկան մը հարուածելով. երբ լաւին գլուխը կը ճզմեն, անոր սեռը չեն հարցներ:

Այդպէս ծեծելով, հրմշտկելով, նախատելով՝ ոստիկանները մայրն ու աղջիկը գիշեր ատեն կը տանին բանտ ու կը նետեն ամայի սենեակի մը մէջ:

Հետեւեալ առաւօտ ոստիկանապետին առջեւ կը հանուին անոնք: Կարմ հարցաքննութենէ մը եաք՝ կրկին կը տարուին ու կը նետուին իրենց խցիկը: Այդ օրը մինչեւ իրիկուն ոչ ոք կ'այցելէ իրենց: Նոյն իսկ բանտապահը չի գար՝ իրենց հաց կամ ջուր բերելու համար:

Ուրիշ հարց թէ, անոնք արդէն չափազանց խոշտանգուած՝ հացի եւ ջուրի մասին խորհելու ատեն իսկ չունէին: Իրենց գանակոծուած մարմինները կը կոտտային փայտէ, խարազանի փափուկ մարմինները կը կոտրտային փայտէ, կիզիչ եւ ապտակի պոյտացուցած վէրքերէն: Իսկ իրենց սրտերը կը մորմոքէին իրենց կրած հոգեկան անհուն տառապանքներէն:

Երեկոյին բանտին դուռը կը բացուի, ու առաջին անգամ ըլլալով բանտապահին դաժան դէմքը կը տեսնուի:

— Թագուրի աղջիկ Արաքսի՛, դուրս է՛լ, կը հրամայէ ան:

— Մինա՞կս, մայրս հետս պիտի չգա՞յ, կը թոթովէ Արաքսի՝ կոկորդը հեծեծանքով սեղմուած:

— Ա՛յո՛, մինակդ: Դուրս է՛լ:

— Ինչո՞ւ, ո՞ւր պիտի երթամ:

— Դուրս է՛լ, ըսի. հոս բանտին մէջ չեն հարցները, կը հնազանդին:

— Ես մօրմէս չեմ զատուիր. ան ալ թո՛ղ հետս գայ, կը յայտարարէ Արաքսի՝ կարծէք եղերական դէպքի մը նախազ-

զացումն ունեցած:

— Երկա՛ր ըրիր, դուրս ե՛լ, կը պոռայ բանտապահը՝ վայրագութեամբ քաչելով աղջկան ձեռքէն:

— Ո՛չ, չեմ ձգեր աղջիկս, կը բացագանչէ մայրը անդիէն մատակ առիւծի պէս գրկելով դուստրը: Ո՞ւր պիտի տանիք պայն. հիմա դատարանները գոց են:

— Ձայնդ կտրէ՛, կնիկ, կը յանդիմանէ Թուրքը կատաղութեան անասելի պոռթկումով մը:

— Ձե՛մ թողուր, չե՛մ թողուր, կ'աղաղակէ մայրը սրտաճմլիկ եղանակով մը:

— Ձե՞ս թողուր...

Բռունցքի ահռելի հարուած մը կը նետէ գայն կռնակին վրայ:

— Ո՛հ, ա՛խքս, ա՛խքս, ա՛խքս, կը ճուայ խեղճ կինը:

Արաքսի հաղիւ թէ իր մօր վրայ ծռելու չարժում մը ըրած էր, ահա՛ կը ղժայ թէ ինքն ալ տեսողութեան եւ մտքի պայծառութիւնը կը կորսնցնէր: Պահ մը ետք կարծէք թէ հուժկու բազուկ մը կը գրկէր գինք ու կը վերցնէր օդին մէջ:

Արաքսի գիտակցութիւնը վերստանալով՝ ինքզինքը կը գտնէ անծանօթ տան մը կահաւորուած մէկ սենեակին մէջ: Երկարած էր մահճակալի մը վրայ, իսկ իր քովը նստած՝ հրէշային դիմագծով մարդ–գազան մը — ոստիկանապետը — որ հակած իր բաց կուրծքին վրայ՝ կը դիտէր գինքը տրիտուր նայուածքով մը:

Խորհելով թէ կը բանդագուշէր, խեղճ աղջիկը իր չուարուն աչքերը չորս դին կը յածէ:

— Բայց ես... ես ի՞նչ գործ ունիմ հոս, կը մրմնջէ հազիւ լսելի ձայնով մը:

Ցետոյ յանկարծ վերահասու ըլլալով իր ենթարկուած կացութեան՝ կնոջական բնազդով մը կը ծածկուի եւ սրտակեղէք ճիչ մը արձակելով կը նուաղի կրկին:

Ժամ մը ետք Արաքսի կը սթափի դարձեալ: Դժոխագէմ արարածը այս անգամ պատուհանին առջեւ ոտքի վրայ կեցած՝ ղլանիկ կը ծխէր: Սենեակը լեցուն էր ծխախոտի անախորժ մուխով ու հոտով:

— Ձգեցէ՛ք ղիս, պիտի երթամ, կը հեծեծէ անկողնին մէջ չակուելու փորձ մը ընելով:

Բայց անկարելի՛... : Կարծէք թէ աներեւոյթ կապեր ղինքը ամրապինդ կապած, կաշկանդած, անդամալուծած էին մահիճին մէջ: Գլուխը կապարի պէս ծանրացած՝ փակած էր բարձին: Թեւերն ու սրունքները թմրած՝ փռուած անկողնոյ վրայ:

Սոսկալի կերպով կը ցաւէր ամէն կողմը: Կիցի, գաւազանի, բռունցքի հարուածներուն վրայ աւելցած էին խածուածքի եւ սեղմոտուքի ցաւերը: Վատշուէր սրիկային ակռաներուն կարմիր հետքերը դեռ կը մնային իր ուսին, կուրծքին եւ սրունքներուն վրայ: Երեսները կ'այրէին կրակներու մէջ, կարծէք թէ հարիւրաւոր չնաւամներ խածատած էին իր քնքոյշ միսերը:

— Ձգեցէ՛ք ղիս, պիտի երթամ, կը հառաչէ Արաքսի նուաղուն ձայնով մը. ձգեցէ՛ք ղիս պիտի երթամ:

— Բայց ո՞ւր պիտի երթաս, չե՞ս տեսներ, դիշեր է հիմա, կ'ըսէ ոստիկանապետը՝ դէպի իր կողմը յառաջանալով. փողոցները ամայի եւ վտանգալի են:

— Մա՛յրս... ո՞ւր է մայրս...: Ինչո՞ւ ղիս հոս բերիք, կը հեկեկայ Արաքսի — ու յետոյ յանկարծ անդրադառնալով իր վիճակին — Ո՛հ, ճիւա՛ղ, ճիւա՛ղ, ճիւա՛ղ...

Ոստիկանապետը փոխանակ զայրանալու այս նախատինքներուն՝ անասնական ժպիտով մը կը ծիծաղի, ապա ցանկաբորբոք համբոյրով մը կը վակէ անոր դողդոջուն շրթունքները:

* * *

Ստեփան երբ գիւղը կը լսէ իր նշանածուհիին ու ապագայ ղոքանչ մօր ձերբակալուելով բանտ տարուիլը՝ խոր յուսա–

լքումի կը մատնուի ու խելացնոր կը ծեծէ գլուխը, մտածելով թէ ինք եղած էր անոնց դժբախտութեան պատճառը:

— Աւա՛ղ, ախո՛ռս, անէ՛ծք...

Բայց լալու, հառաչելու ատենը չէր: Պէտք էր բան մը ընէր, հոգ չէ թէ վրայ տար կեանքը: Արդէն ի՛նչ արժէք ունէր իրեն համար կեանքը, երբ իր հայրը պատերազմական ատեանի յանձնուած էր — իմա՛ կախաղանի դատապարտուած — երբ իր մայրը սպաննուած էր, երբ իր նշանածը խլուած եւ ամէն անարդանքի ենթարկուած էր:

Այո՛, պէտք էր բան մը ընէր: Բայց ի՞նչ:

Ի՞նչ կրնար ընել ինք, մինակը՝ հալածուած, գլուխը վաճառքի հանուած մահապարտ մը՝ եղեռնագործներու ջլիրէն կազմուած կառավարութեան մը, բանակի մը, ամբողջ ժողովուրդի մը դէմ:

Ո՛հ, ի՞նչ կրնար ընել, ի՞նչ...:

Սակայն խորհելու ատենն ալ չէր: Պէտք էր գործել: Ի՛նչ որ ալ ըլլար իր խենթութեան հետեւանքը, պէտք էր բան մը ընել՝ իր նշանածուհին ազատելու համար ենթարկուած կացութենէն:

Սեւխան պինդ կապած դաշոյնը մէջքին, ուրեմն զարձեալ ճամբայ կ'ելլէ դէպի քաղաք՝ իր խոովայոյզ դանկին մէջ մշակելով մէկը միւսէն յանդուգն ծրագիրներ:

Քաղաքին մօտեցած, ան կը սպասէ որ մութը կոխէ, յետոյ չուքի պէս կ'անցնի մէկ–երկու փողոցներէ ու կանգ կ'առնէ իր մէկ բարեկամին տան առջեւ:

— Վարդգէս, ի՞նչ լուր մերիններէն, կ'ըլլայ իր առաջին հարցումը՝ երբ դէմ առ դէմ կը գտնուի իր վաղեմի ընկերոջ հետ: (Վարդգէս խուսափած էր ձերբակալութենէ եւ տան մէջ պահուած):

— Սեւխան, լաւ չըրիր քաղաք իջնելով, կ'ըսէ ընկերը: Ծերունի մօրս միջոցաւ գիտեմ թէ ի՛նչ կ'անցնի կը գտնայ դուրսը: Վիրաւորած ոստիկանդ մեռեր է... ծակ ու ծուկ կը վնտռեն քեզ: Արաքսին ոստիկանապետին տունն է: Իսկ Տիկ· Աղասնի աղջկան առեւանգումէն ետք չատ ծեծ կերած ու չղթայի պարնուած էր· յաջորդ օրը «յանկարծամահ» եղած է:

— Արաքսին ի՞նչ կ'ընէ ոստիկանապետին տունը, կը հարցնէ Սեւխան ակռաներուն միջէն:

— Զենք գիտեր, արդելափակուած է հոն:

— Վարդգէս, պիտի երթամ զայն ազատելու համար:

— Թենթ մի՛ ըլլար, Սեւխան: Այն պահուն որ փողոց ելլես՝ ձերբակալուած ես արդէն:

— Բայց ես չեմ կրնար ձեռնածալ նստիլ, երբ անդին նշանածս կը տանջուի դերութեան մէջ: Բան մը ընելու եմ, կա՛մ կը մեռնիմ, կամ կ'ազատեմ:

— Կամ չկայ· մահդ անխուսափելի է:

— Հոգս չէ:

Սեւխան չզազրիլու կը պատի սենեակին մէջ՝ բռունցքներն ուռեցուցած, ակռաները սեղմած, դէմքը սարսափազդու արտայայտութիւն մը ղգեցած:

— Պիտի սատկեցնեմ զայն, կը մրմնջէ խուլ ձայնով մը: Անկարելի է որ անպատիժ թողում այդ կուսապիղծ հրէշը· պիտի սատկեցնեմ զայն:

Վարդգէս ի զո՞ւր կը ջանայ իր բարեկամը հանդարտեցնել, խրատել, մխիթարել: Սեւխան նոյն հաստատ մտասեւեռման մէջ՝ կը կրկնէ չարունակ·

— Պիտի սատկեցնեմ զայն... պիտի սատկեցնեմ զայն...

Պահ մը ետք, կարծէք թէ նոր միտք մը յղացած էր՝ յանկարծ կանգ կ'առնէ ան սենեակին կեդրոնը ու կը հարցնէ·

— Վարդգէս, դուն ձի մը ունէիր, ի՞նչ եղաւ ան:

— Զինուորական դրաւումէ ազատելու համար մօրաքրոջս տունը պահած եմ:

— Այդ ձին իմս պիտի ըլլայ:

Ու առանց իր ընկերոջ բացատրութիւնները մտիկ ընելու՝ Սեւխան կը խոյանայ դուրս:

Գիշեր էր:

Հայ երիտասարդը սրունքները լայն բացած՝ կ'անցնի պարտէզի մը ցանկապատին վրայէն, ղժոյզ քայլերով կը յառաջանայ թուխերու եռեւէն ու կ'ուղղուի դէպի տուն մը — ոստիկանապետի տունը — որ կը զոնուէր պարտէզին խորը: Պատուհան մը դուրսէն բանալով՝ ան կը մտնէ սենեակի մը մէջ: Ապա ելլելով սենեակէն՝ կը բարձրանայ սան առաջին յարկը եւ զաղտագողի կը դիտէ պատուհանէ մը ներս:

Հո՛ն էր Արաքսին, սենեակի կէս աղջամուղջին մէջ առանձին նստած: Հայակը զաղանը չկար քովը: Ո՞վ դիտէ, դիշերուան այդ պահուն, ո՛ր Իթթիհատականի տան մէջ ժողով զումարած էր՝ Հայութիւնը անճնեւելու դիւային ծրագիրներ մշակելու համար: Մե՛ղք որ, արիւնարբու դահիճը պիտի խուսափէր իր վրէժխնդիր զաշոյնէն: Սակայն ողբալու առիթը չէր: Ստեփան թեթեւ մը կը զարնէ պատուհանի ապակիին:

Արաքսի, որ խորհրդաւոր երազանքի մը մէջ թաղուած՝ արձանացած էր, ընդոստ կը զատնայ ու տեսնելով նշանածը՝ հազիւ թէ կրնայ զարմանքի եւ սոսկումի ճիչ մը խեղդել կոկորդին մէջ:

Ստեփան մատը բերնին վրայ դրած, լուռիւն կը յանձնարարէ անոր, եւ յետոյ գլխով նշան կ'ընէ որ սենեակէն դուրս զայ:

Արաքսի ոտքին ծայրերը կոխելով կուզայ պատուհանին առջեւ ու նշանացի կը հասկցնէ թէ, դուռը դուրսէն կղպուած էր, իսկ տան վարի յարկն ալ երկու պահակ ոստիկաններ կային:

Ստեփան առանց կարեւորութիւն տալու վտանգին, թաշկինակով մը կը փաթթէ բռունցքը ու կը զարնէ ապակիին: Պատուհանը Թրքական սովորութեանց համաձայն ունէր տախտակէ ամրապինդ վանդակ մը: Ստեփան հերքիւլեան ուժով մը կը խորտակէ զայն, ու նշանածուհին դոյացած բացուածքէն դուրս հանելով՝ կը խոյանայ սանդուխներէն վար:

Բայց տակաւին անոնք կիսովին իջած էին աստիճանները, ահա՛ երկու պահակ ոստիկանները աղմուկէն արթնցած՝ աչքերնին չփելով կը կանգնին սանդուխներուն առջեւը:

Ստեփան առանց ժամանակ տալու որ անոնք գործածէին իրենց զէնքերը, կռուելի հարուած մը կ'իջեցնէ մէկուն դէմքին կիսի հարուած մը միւսին փորին, ու մինչ ոստիկանները զետին ճիչեր արձակելով կը տապալէին վար, ան Արաքսին հետ կը սլանայ չէնքէն դուրս:

* * *

Ստեփան իր նշանածուհին ձիուն քամակն առած, քառամբակ դուրս կ'ելլէ քաղաքէն, եւ հետապնդման ու ձերբակալութեան մղձաւանջէն կ'ազատի այն առեն միայն, երբ վերջապէս կը հասնի Էսկիշէհիր:

Տեսնելով որ հոն Հայերը անխափիր կը տարագրուէին, Ստեփան կը խառնուի առաջին կարաւանին ու տառապալից համբորդութենէ մը ետք — որ տարագրուած ամէն Հայու անխուսափելի բաժինը եղած էր — կը հասնի Գոնիա, Ատանա, Հալէպ եւ ի վերջոյ Բաքու:

Ստեփան իր հնոյ հետ քանի մը չարաթ Բաքու մնալէ ետք, կ'աքսորուի դէպի Տէր Զօր եւ վերջնականապէս կանգ կ'առնէ հսկայ վրանաքաղաքի մը մէջ, որու նմանը արդէն մեր տեղահանութեան ընթացքին տեսած էինք Օսմանիյէի, Գաթմայի, Դամասկոսի եւ Տէրայի մէջ:

Օրը հազար հոգիէ աւելի դաղթական կը հասնէր այդտեղ Հալէպէն եւ Բաքուէն: Կառավարութեան նպատակն էր՝ դանոնք ցրուել մերձակայ գիւղերը, վերջնական տեղաւորման համար: Բայց որովհետեւ գիւղերը գացողները չարաթ մը ետք, կողոպտուած կը վերադառնային իրենց մեկնակէտը, վրանաքաղաքը փոխանակ վտքրանալու՝ ընդհակառակը ամէն օր աւելի կ'ընդարձակուէր, իր հետ ընդարձակելով նաեւ հոն բնակող ժողովուրդի զրկանքն ու թշուառութիւնը:

Արաբիոյ ամէն կողմը եղածին պէս՝ հոն ալ ո՛չ բաւարար հաց կար, ոչ ջուր, ոչ դեղ եւ բժիշկ: Շատ չանցած՝ ձմեռը վրայ կը հասնէր, ու 30 հազար Հայեր ճանճերու պէս կը մեռնէին քաղցէ, ցուրտէ եւ հիւանդութենէ:

Գարնան առաջին օրերուն հետ՝ յաղթանդամ թուրք սպայ մը — չըլլապատուած տասնեակ մը ձիաւոր զինուորներով — կուգայ այս վրաններուն:

Հակառակ որ ան իր ծաղկաւեր դէմքով, ցայտուն այտոսկրներով եւ կայսերական ոլորուն պեխերով՝ հակակրելի բան մը ունէր իր վրայ, բայց չուտով ժողովուրդին համակրանքը կը շահի, երբ ներկայացնելով ինքզինքը իբրեւ Գաղթականաց Ընդհանուր Քննիչ՝ կը յայտնէ թէ եկած էր Հայոց բարիք ընելու համար:

— Դուք այստեղ պիտի վճռանաք, կ'ըսէ Թալիա Պէյ —այդպէս կը կոչուէր Քննիչը — մինչեւ այսօր կառավարութիւնը չկրցաւ արժանաւորապէս ձեզմով զբաղիլ, որովհետեւ ցարդ աւելի կենսական խնդիրներ այլուր զարձուցած էին իր ուշադրութիւնը: Բայց այլեւս առիթն է որ, ձեր մասին ճար մը խորհինք: Առայժմ ձեր մէջէն վտիտ-քողներէն հազար հոգի թո՛ղ արձանագրուին: Վաղն առտու դէպի Մուսուլ ճամբայ պիտի հանենք զանոնք: Հոն զինուորական արհեստանոցներ բացուած են, որոնց մէջ այրեր եւ կիներ պիտի աշխատին ու իրենց օրապահիկը պիտի չահին: Եթէ արդիւնքէն դոհ մնանք, հետզհետէ հազարական ուրիշ խումբեր ալ պիտի տանինք, մինչեւ որ հաշուեյարդարի ենթարկենք անապատի այս անհիւրընկալ ափերուն վրայ գոյութիւն ունեցող բոլոր գաղթականները:

Վրաններու մէջ անսահման է ուրախութիւնը: Որպէսզի ժամ առաջ ազատին այդ անտանելի կեանքէն, հազար հոգի աճապարանքով կ'արձանագրուին ցանկին մէջ, ու հետեւեալ օրն իսկ սրտառուչ հրաժեշտ մը եւս, կը մեկնին դէպի իրենց խոստացուած երկիրը:

Երկու չաբաթ եւս, Թալիա իր հետեւորդներով կուգայ դարձեալ:

— Ամէնքը հանդիստ տեղաւորուեցան, կ'ըսէ· հազար հոգինոց կարաւան մը եւս կազմեցէ՛ք:

— Ո՞ւր տեղաւորուեցան, կը հարցնեն Ստեփան եւ քանի մը Հայեր՝ որոնք վրանաքաղաքի ոստիկանութեան կողմէ ճանչցուած էին որպէս հայ համայնքի ներկայացուցիչներ:

— Մուսուլ, ըսինք, չէ՞: Բայց ինչո՞ւ այդ անտեղի հարցումը, կը հարցնէ Թալիա Պէյ բարկացած:

— Որովհետեւ, կը պատասխանէ Ստեփան, մեկնողներուն մէջ աղջիկաններ ունէինք· անոնք խոստացած էին մեզի նամակ դրել, որպէսզի եթէ դոհ էին իրենց աշխատանքէն՝ մենք ալ մեկնէինք...

— Եւ մինչեւ հիմա նամակ չստացա՞ք, կը հարցնէ Թալիա ընդհատելով Հայուն խօսքը: Չէ՞ք գիտեր որ, այժմ պատերազմի մէջ ենք... եթէ ձեր նամակը ամիսէ մը հասնի՝ փառք տուէք Աստուծոյ:

Ու ան կը տանի երկրորդ կարաւանն ալ:

Այս կարաւանին մեկնումէն 18 օր եւս քանի մը նամակներ կը հասնին վրանաքաղաք: Նամակները թէեւ թրքերէն գրով գրուած էին (գրաքննութեան պատճառաւ՝ արդէն երկրին ամէն կողմը տարբեր լեզուով թղթակցութիւն արգիլուած էր) բայց գրուած էին ծանօթ մարդոց կողմէ՝ տեղեկացնելով թէ չնորհիւ Թալիա Պէյի ջանքերուն իրենք տեղաւորուած էին Մուսուլի արհեստանոցներուն մէջ եւ վերջապէս ազատած սովէ եւ հիւանդութեան անողոք ճիրաններէն:

Վրանաքաղաքի ժողովուրդը ստանալով իրենց սիրելիներուն նամակները՝ կը մեղադրէ Ստեփանը եւ անոր պէս քանի մը «յոռետես»ները, որոնք Թալիա Պէյի բարեացակամութենէն կասկածելու անփափկանկատութիւնը ցոյց տուած էին:

— Բայց զարմանալի չէ՞, դիտել կուտայ Ստեփան: Նա-

մակագիրները երկրորդ կարաւանէն են, այսինքն այդ մասին Խալիա Պէյի մեր ըրած դիտողութենէն եաք գրուած են, մինչդեռ առաջին կարաւանէն դեռ երկտող մը չհասաւ:

— Լռէ՛, լռէ՛, կը յանդիմանեն ամէն կողմէ ձայներ: Ի՞նչ ընենք հիմա եթէ առաջին կարաւանէն նամակ չեն գրած եւ կամ անոնց նամակները կորսուած են: Պատերազմի մէջ ենք, երբեմն առաջ գրուած նամակներ եաքէն գրուածներէն ուշ կը հասնին:

Սահեան չզայրացնելու համար իր ազգակիցները — որոնք ծովը ինկած նաւաբեկեալներու նման կ'ուզէին բանի մը կառչիլ, հոգ չէ թէ կառչածնին թունաւոր օձ մը ըլլար — կը լռէ, սակայն միշտ իր սրտին մէջ կ'ունենայ կասկածը թէ, խորհրդաւոր բան մը կար Մուսուլի արհեստանոցի պատմութեան մէջ:

Նամակներու հասնելէն երկու օր եաք, Խալիա դարձեալ կուգայ եւ երրորդ կարաւան մըն ալ ճամբայ կը հանէ: Անկէ ասոր օր եաքն ալ չորրորդ կարաւան մը՝ միշտ հազարական հոգի ըլլալու պայմանաւ:

Իրիկուն մը սակայն այս չորրորդ կարաւանէն յոգնասպառ եւ հեւասպառ մարդ մը կը հասնի վրանաքաղաք: Էվէրէկցի Սեպուհն էր ան:

—Ջարդեցի՛ն, ջարդեցի՛ն, կը հծծէ ան.— ու նուաղած կ'իյնայ երեսի վրայ:

Ժողովուրդը սարսափէ ու անձկութենէ խելայեղ՝ կը պաշարէ զայն: Ոմանք ջուր կը սրսկեն անոր ճակտին վրայ, ոմանք անոր ձեռքերն ու ոտքերը կը շփեն, ուրիշներ լաթի կտորով մը կը հովահարեն անոր արեւէն այրած եւ փոշիի հաստ խաւով ծեփուած երեսները:

— Ջարդեցին բոլո՛րը, բոլո՛րը, բոլո՛րը, կը մրմնջէ Սեպուհ՝ պահ մը եաք ուշքի գալով. միայն ես ազատեցայ... ու եկայ որ ձեզի լուր տամ... չերթա՛ք, Խալիան ջարդարար է:

Ու Սեպուհ հեւալով, հառուկտոր բառերով կը պատմէ

պատմութիւն մը՝ քսմելի, դարհուրելի, անհաւատալի, որուն իւրաքանչիւր բառը հրաշէկ երկաթի պէս կը տաղէր ունկնդիր եղող մարդոց հոգիները:

* * *

Խալիա եւ ղինուորները կարաւանը առջեւնին ձգած անասուններու հօտին պէս քշելով՝ վեց օր տարած էին դէպի հարաւ, անկոխ եւ անջրդի ճամբաներէ՝ չարունակ մտրակելով եւ եա մնացողները սուինահարելով:

Վեցերորդ օրուան միջօրէին Սեպուհ ուշաբարձութիւն ունեցած էր: (Ան յաճախ լուսնոտներու նման ենթակայ էր այդ ահռելի հիւանդութեան տագնապներուն): Ջինուորներ կարծելով թէ մեռած էր ան, ձգած, գացած էին: Նոյնիսկ բարեսիրտ կիներ չոր տատասկներով ծածկած էին անոր մարմինը, որպէսզի գիշատիչ գազաններ չեեանէին եւ չյօշոտէին զայն:

Սեպուհ երբ ինքնագիտակցութեան եկած էր, անդին նետած էր գինքը ծածկող մացառները ու սահմռկած՝ դիտած չուրջը, տեսնելու թէ ո՞ւր կը գտնուէր: Տակաւ ան վերստացած էր իր մտքի պայծառութիւնը ու վերյիշած թէ, Մուսուլ առաջնորդուող կարաւանին մէջն էր, ու հիմա կը գտնուէր անեզր անապատի մը մէջտեղ:

Սեպուհ զժուարութեամբ ոտքի ելած եւ քալած էր ճամբու ընկերներուն հետքին վրայէն՝ անոնց հասնելու յոյսով: Երեկոյին ան նշմարած էր լոյսի երկու պզտիկ կէտեր: Ցայլերը կոյին ան նշմարած էր լոյսի երկու պզտիկ կէտեր: Ցայլերը դէպի այդ կողմ ուղղելով՝ պահ մը եաք տեսած էր բաւական մեծ չէնք մը՝ կոթնած սեւ ապառաժի մը կողին, որ բուրգի պէս կը բարձրանար անապատի անծայրածիր տարածութեան մէջ:

Կարծելով թէ այդ չէնքը օթեւան մըն էր — որովհետեւ անապատին մէջ չաո կային իրարմէ 3–4 օր հեռաւորութեամբ ուղտապաններու յատուկ նման օթեւաններ — Սեպուհ դացած

էր հոն՝ հաց եւ ջուր խնդրելու համար:

Բայց քիչ յետոյ սոսկումէն ետ-ետ քաշուած էր, երբ լուսաւորուած սենեակներէն մէկուն մէջէն լսուեցաւ Յալիտի ձայնը.

— Ոտքի է՛լ, անհատաւոր աղջիկ, կը մորչէր ան մոլեգնած գազանի մը պէս. հոս պիտի հնազանդիս ինծի: Ես Յալիտան եմ անապատի աստուածը:

Սեպուհ չունչը կտրած՝ մոխիկ ըրած էր: Կնոջական հեծկլտուքի ձայներ հասած էին ականջին: Կին մը դեռինը նստած կամ պառկած՝ կը հեծեծէր: Սեպուհ տեսած էր ապակիին վրայ Յալիտի ստուերը, որ դեռինը ծռած՝ կը ջանար իր դոհը ոտքի հանելու:

Քիչ յետոյ, Յալիտ ուժգին քաշած էր կնոջ թեւէն ու զայն նետած հանդիպակաց պատին վրայ:

Սեպուհ զարհուրանքով տեսած էր 13 տարեկան կիսամերկ աղջիկ մը — Անգարացի կահագործ Որդիկի աղջիկը — որ պատին վրայէն ու մերկ թեւերովը կուրծքը ծածկած՝ կը դողդղար վախէն, մինչ Յալիտ ցանկութեան կատաղի սարսուռով մը դինովցած՝ յամրաքայլ կը յառաջանար դէպի անոր կողմը:

Սեպուհ վայրկենական հակցած էր կացութիւնը: Կահագործ Որդիկ իր կարաւանին մէջն էր...: Իսկոյն ան (Սեպուհ) սկսած էր դեռնին վրայի ոտքի հետքերը քննել տեսնելու թէ, միայն աղջի՞կ մը առեւանգուած էր, թէ ոչ ամբողջ կարաւանը հոն առաջնորդուած:

Հազարաւոր բոպիկ ոտքեր — որոնց ուշադրութիւն չէր րրած օթեւանին լոյսերը տեսնելէն ի վեր — այո՛, եկած եւ յանգած էին այդ խորհրդաւոր դրան առջեւ: Բայց թէ ո՞ւր գացած էին այդ ոտնահետքերուն տէրերը, այդ կը մնար անլուծանելի գաղտնիք:

Սեպուհ զարճած էր չէնքին չուրջը, տեսնելու թէ ելքի ուրիշ ճամբայ մը կա՞ր: Ո՛չ չկար:

Երեք մարդահասակ բարձրութեամբ պատեր կ'եղերէին ընդարձակ բակ մը, որ հաւանաբար սեւ ապառաժին առջեւը կը գտնուէր: Պատերուն վրայ ոչ մէկ բացուածք կային, բացի այն երկու պատուհաններէն, որոնք մուտքի դրան երկու կողմերը կը գտնուէին երեք մեթր բարձրութեան մը վրայ:

Սեպուհ չէնքին եռեւը գտնուող ապառաժին սեպ կողերը յոնելով քիչ մը բարձրացած էր՝ տեսնելու թէ մարդկային ձայն կուգա՞ր բակէն: Բայց ոչ մէկ չշուկ լսացած էր:

— Բայց կարելի չէ որ, հազար հոգի տեղ մը արգելափակուին եւ անոնց աղմուկը դուրսէն չլսացուի, խորհրդածած էր ան իւրովի: Բոլորը սպաննուած ալ չեն կրնար ըլլալ, որովհետեւ եթէ զանոնք սպաննել պէտք ըլլար՝ ինչո՞ւ պիտի խճողէին բակը, երբ այդ նպատակին համար աւելի յարմար էր դուրսը, անապատը:

Ուրե՞մն:

Ուրեմն ի՞նչ եղած էին այն բազմահազար մարդիկը, որոնք Յալիտի առաջնորդութեան տակ՝ եկած մտած էին այդ մահաբոյր դռնէն ներս:

Մէկ պատասխան կար ատոր: Այդ ահասարսուռ ապառաժին տակ կը գտնուէր խորունկ քարայր մը, եւ կարաւանի մարդիկը բերուած ու բանտուած էին հոն: Սեպուհ այս եզրակացութեան յանդելէ ետք, եկած էր դրան առջեւ, կրկին դիտելու համար Յալիտի սենեակը: Հոն լոյսը կը վառէր տակաւին, սակայն ներսը ոչ մէկ աղմուկ ու չարժում...:

Դրան միւս կողմի սենեակին մէջ ալ կը վառէր լոյսը: Սակայն հոն կարծէք թէ խնճոյք կար: Տասնեակ մը մարդիկ խռպոտ ձայներով կ'երգէին. պնակներ, բաժակներ իրարու կը բախէին. ծանր մոյկեր սենեակին տախտակամածը կը թափահարէին, ու պարող գինուորներ երբեմն կ'անցնէին պատուհանին առջեւէն՝ չխրտակացնելով իրենց ափերուն մէջ բռնած վայտեայ դգալները:

Սակայն ամենէն ահռելին՝ այդ բամբիռի, բաժակի, երգի

եւ պարի աղմուկին մէջ լսուած հառաչանքի եւ հեկեկանքի ձայնիւններն էին, որոնք կը պոռթկային բզքտուած եւ վիրաւորուած Հայուհիներու կուրծքերէն:

Սեպուհ լսելով վաւաշոտ ճիրաններու մէջ տապլտկող իր քոյրերուն ողբ ու կոծերը, տեսնելով իր հազարաւոր աղգակիցներուն քանի մը ժամուան մէջ մէջտեղէն անհետացումը, համոզում դոյացուցած էր թէ՝ ահաւոր ոճիրներ եւ խենդչութիւնները կը սարքուէին այդ չարաշուք պատերու ետին:

Ուստի խելացնոր վիճած էր այդ ժանտաբոյր դերեզմանէն, դալու եւ իր ողջ մնացած աղգակիցներուն ըսելու որ, չերթային... Յալիտ իր կարաւանները Մուսուլի արհեստանոցը չէ որ կ'առաջնորդէր, այլ դէպի հոն, «դէպի այդ Մահուան Դուռը, որուն սեմէն անցնողը անդամ մըն ալ դուրս չէր ելլեր...»:

* * *

Սեպուհ երբ կ'աւարտէ իր պատմութիւնը, երկիւղալի լռութիւն մը կը համակէ բոլոր ներկաները: Մահուան մղձաւանջը նորէն կը ճնշէ հոգիներու վրայ: Պաղ քրտինք մը կը հոսի դէմքերէ վար: Ոչ ոք կը համարձակի չարժում մը ընել, բառ մը արտասանել:

— Աբաքո՛, կ'ըսէ այդ իրիկուն Սահեան կնոջ ձեռքը բռնելով, կը վախնամ ես: Անցեալ տարուան յանդգնութիւնը չմնաց վրաս. սարսափելի բան է այս, սարսափելի՛...: Այդ Յալիտ ըսուած դաղանը Ասաբաղարի ոսոխկանապետին չի նմանիր: Ան՝ անապատի կորսուած մէկ վայրին մէջ իր որջը հաստատած, ամէնքս պիտի տանի հոն, այդ սեւ ապառաժին տակ ողջ ողջ թաղելու համար: Ան վաղը նորէն պիտի դայ: Կը գուշակեմ վտանգը. բայց անկէ խուսափելու ոչ մէկ միջոց կը դտնեմ:

Աբդարեւ չորս օր եառ, Յալիտ իր հետեւորդներուն հետ կանգ կ'առնէ վրանաքաղաքին առջեւ:

— Հազար հոգի եւս թո՛ղ պատրաստուի, կը հրամայէ աղդու ձայնով մը. անմիջապէս ճամբայ պիտի ելլենք:

— Այլեւս ոչ ոք կ'ուղէ երթալ, կ'ըսէ Սահեան. անոնք որ դժդոհ էին այստեղէն, դացին եւ վերկուեցան: Մնացեալները պիտի մնան հոս:

Յալիտ տեսնելով որ իր ծրագիրը դժուարութեան պիտի բախէր, վար կ'առնէ բարեկամի դիմակը, ու ոտքը դետին դարնելով կը դոչէ.

— Հոս ոչ ոք պիտի մնայ: Այս կողմերը պատերազմական դօտի հռչակուած են: Անդլիացիք կը սպառնան Պաղտատին: Մենք չենք կրնար հոս ձգել Հայերը, որ մեր կռնակէն դարնեն: Ամէնքդ պիտի մեկնիք այս տեղէն. հազար հոգի պատրաստուեցէք անմիջապէս:

Ու տեսնելով որ մարդ չէր չարժեր տեղէն, Յալիտ դինուորներով կը մտնէ վրաններու մէջ, ու կը սկսի վռնդել զանոնք՝ բռնի դուրս հանելով ժողովուրդը:

Մօտաւորապէս հազար հոգինոց կարաւան մը՝ խարազանի եւ հրացանաբունի հարուածներու տակ ճամբայ կ'ելլէ կրկին:

Բազմութեան մէջէն հայ երիտասարդ մը՝ դաշոյնով կը խոյանայ Յալիտի վրայ, բայց հազիւ թէ քանի մը քայլ մօտեցած ոսոխին, ահա՛ սուինահար կ'իյնայ ձիերու սմբակներուն տակ:

Յալիտ այս մահափորձէն ա՛լ աւելի կատղած՝ ձեձելով, խոչտանգելով, լացնելով կ'առնէ կը տանի կարաւանը, նման այն սովալլուկ դայլին, որ ոչխարաց փարախէն յափշտակելով իր զոհը՝ պոռացնելով որջը կը տանի, հոն անողորմաբար փարատելու համար զայն:

Երեք չարաթ եառ, Յալիտի տեղակալը Մահիր, 15 ձիաւոր դինուորներով կուդայ՝ մնացած գաղթականները ճամբայ դինուորներով հանելու: Այս անգամ արիւնկղակ Յալիտը չէր եկած: Կ'երեւի ձախողած մահափորձէն եառ՝ անձնական զգուշութեան պէտք տեսած ըլլալով:

Ժողովուրդը դարձեալ կը բողոքէ, կ'ընդվզի, կ'ապստամբի: Զինուորներ դարձեալ կը մտնեն վրաններուն մէջ, եւ աչ ու ձախ սուինի ու մարակի, կիցի ու բռունցքի հարուածներ իջեցնելով՝ կը բռնկեցնեն վրանները, եւ մօտ հարիւր հոգի սպաննելէ ետք, մնացած երեք հազարէ աւելի բազմութիւնը կը ձգեն իրենց առջեւ:

Ամէնքը գիտեն թէ՝ կ'երթան Մահուան Դռնէն անցնելու եւ այդ ահաղնաստաւուր դերեզմանին մէջ թաղուելու, բայց գլխիկոր կ'երթան՝ ինչպէս որ արդէն զացած էին իրենցմէ առաջ միւս հազարաւոր դժբախտ ապզակիցները:

— Արաքսի՛, կ'ըսէ Ստեփան տէնդապին, դաշոյնը պահած եմ տակաւին: Առաջին զինուորը որ քեզի ձեռք պիտի երկարէ՝ պիտի ընդունի անոր մահացու հարուածը, յետոյ դո՛ւն, յետոյ ե՛ս:

Եւ անոնք կը քալեն խարազաններու հարուածներու տակ՝ օրերով անօթի-ծարաւ, յոգնած եւ ուժասպառ:

Վեցերորդ օրուան իրիկունը՝ կը նշմարեն սեւ ապառաժը եւ անոր առջեւ Մահուան Դուռը, որ կարծէք ժանտատեսիլ կառափնատի պէս կը բարձրանար չուրջի ամայութեան մէջ:

Անոր ահաւոր տեսքը սոսկում կ'ազդէ ամէնուն, ու կարաւանը մէկ մարդու պէս կանգ կ'առնէ սահմռկած:

— Քալեցէ՛ք:

Խարազանները կը չաչին նորէն: Սուինները կը փայլատակին նորէն: Գնդակները կը սուլեն նորէն:

Ժողովուրդը խուսափելու համար անդթօրէն լքնող հարուածներէն՝ ճարահատ կը վազէր դէպի յառաջ, երբ յանկարծ ահաբեկած կանգ կ'առնէ՝ տեսնելով հորիզոնին վրայ սեւ կէտ մը, որ հետզհետէ կը մեծնա՛ր, կը մեծնա՛ր, կը մեծնա՛ր...:

Երեսունի չափ ձիաւոր զինուորներու դումարտակ մըն էր ան, որ կայծակի արագութեամբ կը սուրար դէպի իրենց կողմը:

Կարծելով որ եկողները զարդարարներ էին եւ այլեւս վերջը կութեան յոյս չկար, մարդիկ կթոտած՝ կը վտուին դեպինը:

Պահ մը եռք ձիաւորները կը հասնին սրընթաց՝ ստաջնորդութեամբ երկու երիտասարդ սպաներու, որոնց մին կը հրամայէ հետեւորդներուն՝ ձերբակալել կարաւանի բոլոր պահիճները:

Խալխոի արիւնարբու զինուորները անակնկալի եկած այս հրամանէն՝ պահ մը չուարած կը մնան, յետոյ յանկարծ կ'ուզեն ընդդիմութիւն ցոյց տալ, բայց շատ ուշ, քանի մը վայրկեան ետք արդէն բոլորը ձերբակալուած ու զինաթափուած էին:

Հայեր զարմացած կը նային իրենց չուրջը: Կարծէք թէ երազ կը տեսնէին: Չեն կրնար հասկնալ թէ, ինչպէ՛ս կառավարական զինուորներ փոխանակ աջակցելու՝ կը ձերբակալէին ջարդարարները:

Բայց շատ չի տեւեր իրենց զարմանքը: Երկրորդ սպան — որուն աչքերուն մէջ վրիժառութեան եւ առելութեան բոցեր կը փայլատակէին — յառաջ կը քշէ իր ձին ու ձեռքը Ստեփանի ուսին վրայ դնելով կը գոչէ·

— Մի՛ վախնաք, ե՛ս Հայ եմ... անունս Գուրգէն է: Կ'երթանք Մահուան Դուռը խորտակելու: Մի՛ կենաք հոս, վախէ՛ք, կրցածնուդ չափ չուտ հեռացէք այս վայրերէն: Տէր Զօր մի՛ երթաք, վախէ՛ք Հալէպի ուղղութեամբ: Առէ՛ք այս ղրամը եւ անմիջապէս փախէ՛ք: Փախէ՛ք առանց ձեր հետը նայելու· փախէ՛ք ձեր սրունքներուն բոլոր ուժովը:

Ու քսակ մը յանձնելէ ետք Ստեփանին, հայ սպան կը յարէ·

— Մեր հետ ունինք տասնի չափ ուղտեր՝ բեռնաւորուած ղգեստեղէններով: Այդ ղգեստեղէնները բաժնեցէք ձեր մերկերուն: Ցետոյ ձեր անկարները նստեցուցէք կենդանիներուն վրայ եւ անմիջապէս մեկնեցէք:

Ապա ան ձին կը մտրակէ ու կ'երթայ ընկերոջ քով, որ ղրաղած էր զերեվարուած զինուորներուն ձեռքերը կապել տալով: Պահ մը անոր հետ խորհրդակցելէ ետք, Գուրգէն

կայանաւորները կը ձգէ ձիաւորներուն մօտ, ու ընկերոջ սպային հետ սրընթաց կը մեկնի դէպի Մահուան Դուռը:

Ժողովուրդը այլայլած այս անհաւատալի հրաչքէն, կ'առնէ ուղտերը, ինչպէս նաեւ իրենց դահիճներուն ձիերը, ու կը վախչէ՛, առանց կանգ առնելու, առանց նայելու: Կը վախչէ՛ առանց դիտնալու թէ՝ ո՞վ էր այդ հայ սպան, ինչպէ՞ս իրենց օգնութեան եկած էր, եւ ի՞նչ ըրած էր Մահուան Դուռը եւ անոր դժոխային բնակիչները:

Բայց որովհետեւ ժողովուրդին մէկ մասը յոգնած, քաղցած եւ ուժասպառ եղած էր, հակառակ իրենց եղած կրկնակ պատուէրներուն՝ չի կրնար Տէր Զօրէն անդին վախչիլ: Անոնք կը մնան հոն եւ քանի մը ամիս ետք կրկին կ'ենթարկուին այն դաժան ճակատագրին, որմէ այնքա՛ն անակնկալօրէն ազատած էին շնորհիւ հայ սպայի միջամտութեան:

Սեւիան եւ կինը սակայն, կ'ըլլան այն հազուագիւտ բախտաւորներէն; որոնք կրնան շարունակել իրենց ճամբան՝ մինչեւ որ բաղում դժուարութիւններէ ետք կը հասնին Հալէպ:

Ամիս մը ետք, հոն ձերակալուելով անոնք կ'աքսորուին Համա, յետոյ Հոմս, ուր կայարանին մէջ Սեւիան չրջուն լուսանկարչութիւն կ'ընէր, երբ քաղաքը կը գրաւուի Անգլիացիներու կողմէ:

* * *

Դիշերը բաւական յառաջացած էր, երբ Սեւիան աւարտեց իր պատմութիւնը: Ամբարի լոյսերը իրարու հետէ մարած, ժողովուրդը քնացած, թանգը խաւար մը պատած էր ամէն կողմ:

Ցանկարծ անկիւնէ մը մանկիկի մը ճիչը բարձրացաւ: Իսկոյն հոն պլպլաց մոմի մը աղօտ լոյսը: Երիտասարդ կին մը կուրծքը բացած՝ հակեցաւ զաւկին վրայ: Ճիչը դադրեցաւ եւ ամբարին մէջ տիրեց դարձեալ մեռելային լուութիւն:

— Է՛հ, դիշեր բարի, ըսաւ Սեւիան՝ ծածկոցը քաշելով

գլուխը: Յաւալին հոն է որ այս արհաւիրալից օրերուն վերջը չէ եկած տակաւին:

— Մոռցենք որ սխալ ըլլան մեր ենթադրութիւնը, ըսի՝ նոյնպէս ծածկոցը քաշելով վրաս: Դիշեր բարի, բարեկամս:

Բայց ամբողջ դիշերը չկրցայ դոցել աչքերս. Սեւիանի պատմութիւնը վերջին ծայր գրգռած էր ջիղերս:

Ամբարի մութ պատին վրայ, կարծէք թէ չարժանկարի պէս կը տեսնէի Սեւ Ապառաժը, որ բրգանման կը բարձրանար աւազի անսահման տարածութիւններու մէջէն...: Սեւ Ապառաժին կռթնած Մահուան Դուռը...: Դրան երկու կողմը՝ երկու լուսաւոր սեւեակները...: Սենեակի մը մէջ հրէշատիպ թուրք սպայ մը, որ մոլեգնած դաղանի մը պէս կը մռնչէր· «Ես Խալիան եմ, անապատի աստուածը»...: Պատին վրակած անմեղ աղջնակ մը, որ թեւերովը իր մերկութիւնը ծածկած՝ կը դողդողար...: Ուրիշ սենեակի մը մէջ՝ կոկորդալիր քրքիջներ, պարերգներ, բամբիռներ, կնոջական հեծկլտուքներ...: Դուրսը՝ անապատին մէջ՝ հազարաւոր այրերէ, կիներէ եւ փոքրիկներէ կազմուած կարաւան մը, որ յամրաքայլ կը յառաջանար...: Յետոյ՝ հորիզոնին վրայ կէտ մը, որ կը մեծնա՛ր, կը մեծնա՛ր, կը մեծնա՛ր եւ կը դառնար հեծելազօրաց գունդ մը...: Ու երիտասարդ հայ սպայ մը, որ կը գոչէր· «Մի՛ վախնաք, ե՛ս Հայ եմ, անունս Գուրգէն է: Կ'երթանք Մահուան Դուռը խորտակելու»...:

Յետո՞յ, յետո՞յ, յետո՞յ:

Սպաննե՞ց Խալիան, խորտակե՞ց Մահուան Դուռը, թէ ոչ իր դեղեցիկ գլուխն ալ ջախջախուեցաւ Սեւ Ապառաժի քարերուն վրայ:

Գաղտնիքը ամբողջ գիշեր տանջեց եւ մտալկեց զիս: Կարելի չէր որ մոռնայի, կարելի չէր որ գոնէ վայրկեան մը քնանայի:

* * *

18 Յունիս 1919

Շոգենաւը մինչեւ կէսօրէ ետք ժամը 4 բեռ առաւ Մերսինէն, յետոյ քաշեց խարխոխը ու ճամբայ ելաւ:

Գիշերը սաստիկ փոթորիկ մը բռնուեցանք: Հակառակ որ շոգենաւը 25 հազար տարողութիւն ունէր, յարդի չուղի պէս կը տատանէր ամեհի կոհակներուն վրայ, երբեմն Նոյի տապանի պէս ելլելով անոնց կատարները, երբեմն ալ իջնելով անոնց անդնդախոր յատակները:

Ալիքները այնքա՜ն կատաղի էին որ, կը բախէին շոգենաւի ցոյուկին, կը բարձրանային օդին մէջ, յետոյ ջրվէժի պէս կը թափէին մեր գլուխներուն վրայ:

Զգուշութեան համար՝ նաւաղները լ վերջոյ փակեցին ճեղունի վրայ եղող դուռը, այդպէս զրկելով սակայն մեզ օդէն ու աստղերու լոյսէն:

Այժմ թաղուած խոր մթութեան մէջ — որպէս թէ Հոոլմի գետնափամբաններուն մէջ ըլլայինք — կ'երթանք չարունակ աջ ու ձախ օրօրուելով, պատէ պատ դարնուելով: Ամէն անգամ որ շոգենաւը քիչ մը աւելի կը ծռի մէկ կողմին վրայ, եւ կամ ուժգին ալիքներ կը ցնցեն անոր երկաթէ կողերը՝ կ'ինես յուսահատական ճիչեր կ'արձակեն, կարծելով թէ շոգենաւը պիտի չրջի:

Ամէն կողմ ճիչ, պոռչտուք, հառաչանք: Ոմանք կ'աղօթեն, ոմանք կը փսխեն, ոմանք կ'աղաղակեն: Ուրիշներ ալ ցոյց տալու համար թէ չեն վախնար ծովէն ու փոթորիկէն՝ կ'երգեն կը խնդան, կը ցատկոտեն՝ այդպէս սեղծելով ամբարին մէջ անօրինակ ժխոր մը, քաոս մը, թոհ ու բոհ մը, ուր մէկ թուրքին եաթաղանն է պակաս:

* * *

19 Յունիս 1919

Առտուն փոթորիկը հանդարտած էր, երբ հասանք Վարնաբա, որ Կիպրոս կղզիին վրայ դեղեցիկ չէնքերով եւ տեսարաններով խաղաղ նաւահանգիստ մըն է:

Ուտելիքի պաշարնիս առնելու համար — մեր ամենօրեայ կերակուրն է՝ հաց եւ վարունգ, երբեմն ալ... վարունգ եւ հաց — ուղեցինք քաղաք երթալ, բայց անգլիացի ոստիկաններ չթողուցին, առարկելով թէ՝ Հայոց համար արգիլուած էր անգլիական հովանաւորութեան տակ գտնուող երկիրներ ոտք կոխելը:

Նաւավարներն ալ ծախելու համար հաց չէին բերած, այնպէս որ այսօր կտոր մը հաց փոխ առինք մեր աչ կողմի դրացի Խարխնէցիէն:

* * *

20 Յունիս 1919

Կէսօրուան մօտ շոգենաւը խարսխեց Աթալիոյ ծովածոցին մէջ: Բերդի մը վրայ առաջին անգամ ըլլալով տեսանք թրքական դրօշակի մը ծածանիլը:

Նաւակ մը նստելով՝ քաղաք գացինք եւ գնումներ ըրինք:

Աթալիա թէեւ Իտալացիներու կողմէ գրաւուած է, բայց Թուրքերը պարտուածի երեւոյթ չունին: Հոս ալ անոնք սպառնալից ակնարկութիւններ ըրին:

Այս քաղաքէն բաւական թուրք ճամբորդներ մտան մեր շոգենաւը: Զորս ժամ ետք կրկին ճամբայ ելանք:

* * *

21 Յունիս 1919

Առաւօտուն ժամը 10–ին հասանք Ռհաոս, որ Արշիպելագոսի մէջ Իտալացիներուն պատկանող մեծ կղզի մըն է: Քաղաքին հին մասը բերդով, իսկ նոր մասը՝ ծառաստաններով չրջապատուած է: Հոս ալ իտալական հող ըլլալուն՝ իտալացի ոստիկաններ չթոյլատրեցին մեր ցամաք ելլելը:

Կէսօրէ ետք ժամը 4–ին ճամբայ ելանք:

Երեկոյին գրոյց մը չրջեց ժողովուրդին մէջ թէ Աթալիայէն շոգենաւ մտնող թուրք ընտանիքի մը քով սպասուհի հայ

աղջիկ մը կար:

* * *

22 Յունիս 1919

Անօթութենէ պիտի մարէինք ամէնքս, եթէ այսօր ժամը 1·30–ին չհասնէինք Իզմիր:

Նաւահանգստին մէջ խարխափ բազմաթիւ անգլիական, Ֆրանսական, իտալական եւ հելլէնական զրահաւորներ, ինչպէս նաեւ երեսունէ աւելի ճամբորդատար եւ բեռնատար շոգենաւեր՝ իրենց դոյնզդոյն դրօշակներով կը պարզէին ակնապարար տեսարան մը:

Անմիջապէս որ շոգենաւը կանգ առաւ, հելլէնական դրօշ կրող հարիւրաւոր մակոյկներ պաշարեցին մեզ՝ բերելով ամէն կարգի ուտելիքներ: Թէեւ անոնք չահադրծելով մեր անօթութիւնը՝ կրկնապատիկ գներով ծախեցին իրենց ապրանքները, բայց մենք սիրով վճարեցինք ի՛նչ որ պահանջեցին՝ յագեցնելու համար մեր քաղցը:

Երեկոյին Ազգային Միութեան պաշտօնեաները եկան եւ յայտարարեցին թէ, շոգենաւը մէկ օր պիտի մնար Իզմիր, եւ իրենք արտօնութիւն պիտի առնէին հելլէնական իշխանութիւններէն, որպէսզի վաղը կարենայինք պատյի համար ցամաք ելլել:

Գիշերը մինչեւ ուշ առին՝ զմայլանքով դիտեցինք Իզմիրի նշանաւոր քարափի պողոտան, — ելեկտրական լոյսերով ողողուած — ուրկէ անընդհատ կ'երթեւեկէին անցորդներ, կառքեր եւ ճիաքարշ հանրակառքեր:

* * *

23 Յունիս 1919

Առաւօտուն նաւակ մը նստելով մօտեցանք քարափին, բայց ոստիկանները չձգեցին որ ցամաք ելլենք: Ուստի ձեռնունայն դարձանք շոգենաւ:

Կէսօրին ըսին թէ վերցուած էր արգելքը: Վերստին նստե-

ցանք նաւակ եւ դացինք քաղաք:

Քարափի պողոտային վրայ պոտած առեւտիս, յանկարծ խուճապ մը ծագեցաւ, ու մարդիկ սկսան խանութներուն վեղկերը մեծաշունչ իջեցնելով՝ ծակէ ծակ փախչիլ:

Առանց դիտնալու խուճապահարութեան պատճառը, մենք ալ սկսանք փախչիլ, ու պատահմամբ դտանք Հայոց Սբ.Ստեփաննոս եկեղեցին, ուր ե'ւ ապաստանեցանք:

Քառորդ ժամ ետք լմացանք թէ թիւրիմացութիւն մը պատահած էր: Հելլէն ոստիկան–պինուորներ արիւնալի կռիւ մը ետք 4–5 թուրք հրոսակներ բռնելով քաղաք բերեր էին: Ժողովուրդը լմանալով թէ՝ «Թուրք չէթէներ կուգային» — ոչ թէ կը բերուէին — անտեղի չփոթութեան մատնուած էր՝ կարծելով թէ թուրք չէթէներ կուգային քաղաքը հուրի եւ սուրի մատնելու:

Ինչ յետոյ ամէն մարդ հանդարտեցաւ ու փողոցներու մէջ հաստատուեցաւ բնականոն կեանքը:

Երեկոյին վերադարձանք շոգենաւ, այսպէս Թրքական սարսափի յուզումնալի վայրկեանները անդամ մը եւս ճաշակելէ ետք:

* * *

24 Յունիս 1919

Լուսածագին երբ մեր ամբարներէն ելանք թարմ օդ ծծելու համար, տեսանք որ շոգենաւը խարխափ էր Թէնէտոսի առջեւ:

Սա՝ Տարտանէլի նեղուցին բերանը յունական փոքրիկ կղզի մըն է՝ համբաւաւոր իր գինիով եւ այգիներով: Կղզիին առջեւ խարխափ էր անգլիական շոգենաւ մը, որուն վրայէն պարանով կապուած օդապարիկ մը կը պնդէր շրջակայքը:

Երկու ժամ Նեղուցին մէջէն անցանք, դիտելով երկու կողմի դաշտերն ու լեռները, ուր պատերազմի միջոցին թնդանօթներ անընդհատ կրակ փսխած էին՝ հնձելով անթիւ եւ անհամար մարդկային կեանքեր:

Այդ բոլորէն հիմա ոչինչ մնացած էր, բացի աւերակ դիւղերէ, գերեզմաններէ, խաչերէ եւ կիսովին ընկղմած ըրահաւորներէ: Առատ բուսականութիւն մը ծածկած էր հողը, որ տարիներով ուռճացաւ՝ ծծելով մարդոց երակներէն պարպուած արիւնը: Անգլիացի զինուորներ այժմ այդ կառաչութեան մէջ լարած էին իրենց վրաններըը, եւ կը զբաղէին նորոգելով աւրուած ճամբաներն ու կամուրջները:

Կէսօրուան առեն չոգենաւը խարսխեց Զանաք Գալէի առջեւ: Քառասունի չափ Հայեր իջան այս քաղաքը ու զարմացած սկսան նայիլ չուրջերնին, հետք մը գտնելու համար իրենց հիմնայատակ կործանած տուներէն եւ խանութներէն...:

Երեկոյին հասանք Կէլիպոլու: Այստեղ ալ հայկական թաղը աւերակակոյտի վերածուած էր: Շոգենաւէն 24 Հայեր իջան ու արցունքոտ աչքերով դացին, անհետացան իրենց կիսափուլ տուներուն քարակոյտերուն տակին:

* * *

25 Յունիս 1919

Թուրքիոյ բոլոր մեծ քաղաքներուն առաուն կանուխ հասած էինք, ինչպէս Ատանա, Հալէպ, Դամասկոս, Պէյրութ, եւայլն: Կ'երեւի թէ բացառութիւն չկազմելու համար՝ առաւօտուն կանուխ հասանք նաեւ Պոլիս, Թուրքիոյ դեղեցիկ մայրաքաղաքը:

Շոգենաւը թէեւ Գրզ Դուլէսի առջեւ խարսխած էր, բայց մառախուղին պատճառաւ լաւ չկրցանք տեսնել քաղաքը: Ինչ յետոյ սակայն, մշուշը վարաւեցաւ, ու մեր հետացած ակնարկներուն առջեւ պարզուեցաւ դեղածիծաղ Պոլիսը՝ Սան Սթեֆանոյէն մինչեւ Վոսփոր, Սկիւտարէն մինչեւ Գաղըգիւղն ու Իչխանաց կղզիները:

Վերջապէս եկած էինք մեր ճամբորդութեան վերջակէտին: Ժողովուրդին մէջ ծայր տուաւ իրարանցում, ուրախութիւն, ժամ առաջ ցամաք ելլելու պատրաստութիւն:

Բայց հակառակ որ ժամերը սահեցան, ազգային մարմիններու կողմէ ոչ ոք եկաւ՝ մեզի տէր դառնալու եւ ցամաք առաջնորդելու համար:

Կէսօրուան առեններըը Ֆրանսական դրօշ կրող չոգեմակոյկ մը մօտեցաւ մեր չոգենաւին: Սպայ մը չորս զինուորներու ընկերակցութեամբ բարձրացաւ վեր եւ ուղղուեցաւ նաւապետին խուցը՝ քննելու համար մեր թուղթերը:

Այդ միջոցին, յանկարծ չոգենաւի ծայրէն աղմուկ մը վրթաւ: Բանի մը տաքարիւն երիտասարդներ՝ Ատալիայէն չոգենաւ մտած թուրք ընտանիքին քովէն վախցուցած էին սպասուհի հայ աղջիկը...: Թուրքը կը պոռար, կը կանչէր եւ կը պահանջէր սպասուհին, որ ըստ իր երդման՝ Թուրք էր:

Ի վերջոյ Ատալիացի Թուրքը Ֆրանսացի սպային դիմեց դանդատելու համար եղած բռնաբարման դէմ: Այս վերջինը քովը բերել տուաւ առեւանգուած աղջիկը եւ իտալացի նաւապետի ներկայութեան հարցուց.

— Լսէ՛ նայիմ աղջիկս, դուն Հայ է՞ս թէ Թուրք:

Աղջիկը պահ մը ամօթխած կեցաւ, յետոյ սկսաւ հեծկլտալ:

— Խօսէ՛, մի՛ վախնար. եթէ Հայ ես՝ քեզ պիտի վերադարձնեմ քու ազգակիցներուդ, իսկ եթէ Թուրք ես՝ պիտի յանձնեմ տիրոջդ:

Աղջնակը կուլար եւ չէր պատասխաներ:

— Լաւ թենէդ կը հետեւցնեմ թէ դուն Թուրք ես, ըսաւ Ֆրանսացի սպան՝ դայն յանձնելով Թուրք տիրոջը:

— Ո՛չ Հայ է, բողոքեցին դաղթականները: եթէ ան Թուրք ըլլար՝ ճակատագրաց կը յայտարարէր իր Թրքութիւնը: Իր լացը ապացոյց մըն է որ, Հայ է ան: Եւ արդէն ինքն էր որ Ատալիայէն չոգենաւ մտած առեններ իր Հայ ըլլալը խոստովանեցաւ մեզի:

— Հիմա ինչո՞ւ չի խոստովանիր:

— Ո՞վ գիտէ, Թուրքը ծեծե՞ց, չարչարե՞ց, վախցո՞ւց:

Ամէն պարագայի՛ն բանտարկեց զայն, որովհետեւ մեզի հետ տեսակցելէն եառ անդամ մըն ալ խցիկէն դուրս չելաւ:

— Ենթադրութեամբ մենք չենք կրնար Թուրքի մը քովէն աղջիկ մը առնել եւ Հայերուն յանձնել, ըսաւ Ֆրանսացին. գացէ՛ք տեղերնիդ:

— Ո՛չ, չենք ձգեր որ, Թուրքը տանի հայ աղջիկ մը, բողոքեցին Հայերը:

— Այսինքն կ'ըմբռոստանա՞ք Ֆրանսացի սպայի մը դէմ:

— Չենք ըմբռոստանար, աղջիկը կը պահանջենք:

Ֆրանսացին կարճ հրաման մը արձակեց իր զինուորներուն:

Այս վերջիններըը յարձակեցան բողոքողներու վրայ, ու կռուի մէկ–երկու հարուածներ իջեցնելէ եառ ձերբակալեցին չորս հոգի, զորս ապա բանտարկեցին չոգենաւի ամայի մէկ խցիկին մէջ:

Սոյն ցաւալի միջադէպէն ժողովուրդը զրդռուած՝ պահանջեց խուցը, ազատելու համար բանտարկեալ տղաքը:

Ֆրանսացի զինուորներ սկսան կլիցեր եւ բռունցքներ տեղացնել, քիթեր արիւնել, ակռաներ կոտրել: Ու հետզհետէ կացութիւնը ողբերգական հանդամանք մը պիտի ստանար, եթէ Իտալացի նաւաստիներու միջամտութեամբ կռուարարները չդադրեցուէին իրարմէ:

Իտալացի նաւապետը ժողովուրդի պահանջին դոհացում տալու համար պահ մը եառ ազատ արձակեց բանտարկեալները, բայց անկէ առաջ, Ֆրանսացի սպան իր չոգեմակոյկին մէջ առած Թուրք ընտանիքն ու հայ աղջիկը մեկնած էր արդէն...:

Այժմ կարծէք թէ մեզմէ իւրաքանչիւրը իր ընտանիքին մէկ անդամը կորսնցուցած է: Հայ աղջկան մը առեւանդումը, մանաւանդ Ֆրանսացի սպայի մը ակնկալութեամբ, չափազանց յուզած է մեր սրտերը:

Չենք կրնար հասկնալ թէ, այս ի՛նչ անարդարութիւն է որ կը գործուի մեզի հանդէպ, թէ՛ Թուրքին եւ թէ քրիստոնեային կողմէ:

26 Յունիս 1919

Բազմաթիւ նաւակներ առաւօտուն չորեքշաբթի չոգենաւը, բերելով իրենց ծախու ապրանքները:

— «Ճակատամա՛րտ, Ճակատամա՛րտ», դոչեց հայ ցրուիչ մը:

Կարծելով թէ մեր երկկուան ճակատամարտի մասին լուր մը կար մէջը, դնեցինք թերթ մը ու աչքէ անցուցինք անոր բոլոր էջերը:

Ազգային լուրերու բաժնին մէջ հետեւեալ լուրը գրաւեց մեր ուշադրութիւնը. «Երկկ իտալական Քարինթիա չոգենաւով Պէյրութէն հայ գաղթականներ ժամանեցին քաղաքս: Տարադիրներուն մէկ մասը իրենց ազգականներուն, մնացեալ մասն ալ Հայտար Փաշայի գաղթականը տեղաւորուեցան»:

Լուրը կարդալով՝ զարմացած իրարու երես նայեցանք, արդեօք «Ճակատամարտ»ի լրաբերը զերբնական կարողութի՞ւն մը ունէր գալիք դէպքերը նախատեսելու, թէ ոչ լուրը մեր մասին չէր: Բայց կարելի չէր որ լուրը մեր մասին չըլլար, քանի որ իտալական մէկ «Քարինթիա» չոգենաւ կար, եւ անով ալ մենք է որ ժամանած էինք Պոլիս: Միայն թէ եթէ լուրին մէջ պզտիկ սխալ մը կար, տակաւին ոչ թէ չէինք տեղաւորուած, ընդհակառակը՝ նոր դոհ մըն ալ վրայ տուած էինք:

Կէսօրէ եառ ժամը 2–ի առենները, Ֆրանսական վոքրիկ չոգենաւ մը մօտեցաւ մեր չոգենաւին: Ու նաւազ մը պոռաց.

— Ձեր դոյքերը առէք եւ այս չոգենաւին մէջ մտէք:

Բառորդ ժամուան մէջ մեր կապոցները չալկած՝ մտանք չոգենաւին մէջ, որ իսկոյն ճամբայ ելաւ ու մեզ հանեց Սիրքէճիի քարափը: Կարծելով թէ հոն Հայտար Փաշա էր, չուբէրնիս կը նայէինք՝ գաղթականի նմանող չենք մը գտնելու յոյսով, երբ Ֆրանսացի զինուոր մը դոչեց.

— Կարգի չարուեցէ՛ք, օ՛ն յառաջ...:

Այր, կին, ծեր, երիտասարդ՝ երկ–երկու կարգի չարուեցանք ու զինուորական քայլերով քալեցինք դէպի յառաջ:

Քիչ յետոյ, երբ տարօրինակ չէնքի մը առջեւ հասած էինք, մեր առաջնորդը հրամայեց.

— Զատուեցէ՛ք...: Կիները աջ, այրերը՝ ձախ կողմ:

— Հէ՞...

Սարսափահար կեցանք մեր եղած տեղերը:

Ինչո՞ւ դինուորը չէր հասկնար թէ ի՛նչ ահաւոր յիշատակներ կ'արթնցնէր մեր մէջ այդ «կիները աջ, այրերը՝ ձախ» բառերը:

— Ի՛նչ ապուշի պէս երեսս կը նայիք, պոռաց մարդուկը ջղայնանալով: Մտէ՛ք ներս: Ամէնքդ պիտի լուծնաք, մինչեւ որ ձեր հագուստները հականեխուին: Առէ՛ք սա խաւաքաթերը, վրան անուննիլ գրեցէք եւ ձեր ծրարներուն կապեցէք: Օ՛ն, յառաջ, մի՛ տնտնաք:

Ամէնքս դինուորին ըսածին պէս ըրինք ու մօրէ մերկ վիճակի մէջ գացինք չարուեցանք քանկ աւելի ջրցաններու տակ:

Երբ տաք պէս պաղ ջուրը յանկարծ հոսեցաւ մեր գլուխներէն վար, հասկցանք որ երկուսն ֆրանսացի սպան լաւ վրէժ մը կը լուծէր մեզմէ... սակայն անէծքի տարափէն պատրան չէինք կրնար ընել:

Երկու վայրկեան եաք, «բաղնիք»էն ելանք ու յարակից սրահին մէջ դողդողալով ու սարսռալով սպասեցինք, մինչեւ որ հականեխուեցան մեր հագուստները ու ճմռթկուած վիճակի մէջ յանձնուեցան մեզի:

— Պատրաստ եղէ՛ք, օ՛ն յառաջ...

Շարուեցանք կարգի եւ դարձեալ դինուորական քայլերով վերադարձանք չոգենաւ: Քիչ յետոյ հասան մեզմէ զատուած կիները ալ — նոյն պատիժի ենթարկուած — չոգենաւը ճամբայ ելաւ ու կէս ժամ եաք մեզ պարզեց Հայտար փաշայի քարափը:

Բարեբախտաբար Ազգային Միութեան պաշտօնեայ մը կայ եղեր հոն: Ան մեզ սիրալիր դիմաւորեց եւ գոչեց.

— Եկէ՛ք, եկէ՛ք, հայրենակիցներս. ահաւասիկ սա ճամբուն ծայրն է ձեր գաղթականը: Շալկեցէ՛ք ձեր կարասիները

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ZUUՈ—Арм. ССР

եւ գացէք հոն: Ձեզի համար ընդարձակ տաղաւար մը պատրաստեցինք: Կը մաղթենք որ, հոն պիտի հանգստանաք եւ պիտի մոռնաք ձեր յողնութիւնները: Բալեցէ՛ք զաւակներս:

Ամէնքս չալկեցինք մեր դոյքերը եւ ուղղուեցանք դէպի ցառանդնչուած վայրը:

Երբ կը քալէինք բազմութեան հետ խառնիխուռն — ես՝ մեր անկողինն ու վերմակը կռնակս չալկած, մայրս՝ ձերմակեղէններու ծրարը թեւին տակ առած, երկու քոյրերս՝ սակաւ մը կոթէն բռնած, եղբայրս՝ ջրաման մը գրկած — կը մտածէինք թէ մօտաւորապէս չորս տարի առաջ 13 հոգի՝ երեք ձիակառքով մեկնած էինք Զորումէն, իսկ այսօր 5 հոգի՝ գրեթէ բոպիկ կը վերադառնայինք Պոլիս:

Բայց չէինք տրտմեր:

Յորհելով որ, սեւ օրերու գրկանքն ու տառապանքը վերջ գտած էին այլեւս, եւ նոր կեանքի մը նոր արշալոյսը կը բացուէր մեր առջեւ, մենք կը թօթափէինք մեր վրայէն անապատի փոշիները, ու թափ տուած մեր սրունքներուն՝ կը դիմէինք յառաջ, երջանկութեան ժպիտը մեր շրթներուն վրայ, վարդագոյն ապագայի մը հեռանկարը մեր աչքերուն մէջ:

ՎԵՐՋ «ՓՐՅՈՒԱԾ ԷՋԵՐՈՒ» Ա. ՇԱՐՔԻՆ

ՀՍՍՌ ԳԱ Գրադարան
ՀՍՍՌ-Արմ.ССР
Ա. Ա. Մյասնիկյանի
ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

Հ.Գ.

5494

30ա

1911000

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001467